

PYRIGHT HARBANS CHADHA

પ. જવાહરલાલ નેહરુ

રાષ્ટ્રપ્રિય

પં. જવાહરલાલ નેહરુ

(ઉત્તરાર્ધ)

અંબેદાસ નારાયણ ભેશી

બી. એ., એલ.એલ. બી.,

એડવોકેટ, સુપ્રિમ કોર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

પ્રથમ આદર્શ

૧૯૫૬

•

પ્રત : ૨૦૦૦

•

મન હકક નીતિ સંશોધન

•

મૂલ્ય • બન્ને ભાગના રૂ. ૩૦

•

•

પ્રતિભા

પ્રમુખ પદા.

એન એમ ત્રિપાઠી

પ્રિન્સિપલ ટ્રીટ મુમ્બઈ

•

મુદ્રિત

જયનંદ હિપાટ હોમર્સ

ના ટ્રીટ મુમ્બઈ

ગિન્ગામ, મુમ્બઈ

કુલયોગિની
સૌ. યશોલાવણ્ય

ને

અનેક રમ્યમધુર, અસદ્ગત અને સ્વચ્છંદર
પ્રસંગોનાં સંભારણામાં

અ નુ ક મ શિ કા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠો
૧. સાહિત્યક્ષેત્રે જવાહર...	૩
૨. ઇતિહાસકાર જવાહર	૨૬
૩. જવાહર વક્તા તરીકે	૪૯
૪. જીવન કલાધર	૬૨
૫. જવાહરનું ઘર	૭૩
૬. સ્વપ્નદષ્ટા	૮૩
૭. લોકસેવક જવાહર	૮૭
૮. ક્રાન્તિવાદી જવાહર...	૯૨
૯. જવાહર : પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય	૯૯
૧૦. ભારતીય સંસ્કૃતિના પર્યેષક	૧૦૩
૧૧. જવાહરની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ	૧૧૦
૧૨. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અગ્રણી	૧૧૫
૧૩. આદર્શવાદી અને વ્યવહારદક્ષ	૧૨૦
૧૪. જવાહર ગાંધીજીના વારસદાર	૧૨૫
૧૫. ધર્મપરાયણ, સમાજસુધારક અને કેળવણીકાર	૧૨૯
૧૬. જવાહરનું લઘુ જીવન	૧૩૯
૧૭. જવાહરનું રાજકારણ	૧૫૯
૧૮. જવાહરનું કુટુંબજીવન	૧૭૭
૧૯. હિન્દના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને હારકુટુંબનો ફાળો	૧૮૬
૨૦. જવાહરનું મિત્રમંડળ	૧૯૬
૨૧. જવાહરના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો—૧	૨૧૦
૨૨. " " " " —૨	૨૨૬
૨૨. " " " " —૩	૨૪૦
૨૪. પિતાપુત્ર	૨૫૬

પ્રકરણ

૨૫. જવાહર અને ગાંધીજી
૨૬. " " ટાગોર
૨૭. " " સરદાર
૨૮. " " રાજેન્દ્રપ્રાસુ
૨૯. " " રાજગી
૩૦. " " માઓત્સે
૩૧. " " સુભાષ
૩૨. પ્રવાસી જવાહર
૩૩. જવાહરલાલ અને મહાસલા
૩૪. જવાહરની વિદેશનીતિ
૩૫. જવાહરની વિચારધારા
૩૬. પ્રિયદર્શિની ઇન્દિરા
૩૭. નેહરુવાદ
૩૮. જવાહરના વ્યક્તિત્વના નિરનિરાળા પાસાંઓ
ઉપસંહાર
પરિશિષ્ટો
પરિશિષ્ટ ૧ હું : પુસ્તકોની સૂચિ : ગુજરાતી, હિન્દી ને અંગ્રેજી
" ૨ હું : જવાહરના વિરાટ જીવનની જવલંત ઝરમર
શબ્દસૂચિ :				
પૂર્વાર્ધ
ઉત્તરાર્ધ
ચિત્રસૂચિ :				
૧. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ
૨. શ્વાલિયર ફરામરોઝ અને જવાહરલાલજી
૩. પ્રિયદર્શિની ઇન્દિરા

રાષ્ટ્રપ્રિય
પં. જવાહરલાલ નેહરુ
ઉત્તરાર્ધ

૧. સાહિત્યક્ષેત્રે જવાહર

(૧)

કુદરતી લેખકની સાહિત્યકાર તરીકે પિઝન કરાવતી એને એના મનુષ્યત્વની પારખ કરતી પ્રત્યેક લેખક પોતાની કૃતિઓમાં પોતાની જાનને-પોતાના નિર્નિગળા અને બહુમુખી વ્યક્તિત્વને— વ્યક્ત કરતો હોય છે એ ગમે એટલો પ્રમળ પ્રયત્ન કરે, તો પણ પોતાની જાનને બચાવી રાકતો નથી એ ગમે તેટલો પરવક્ષી દૃષ્ટિએ પ્રાધિક્ષ વસ્તુને જોનાતો પ્રયત્ન કરે, પણ આખરે વસ્તુનું દર્શન તો એના દૃષ્ટિપ્રણુ પર જ આધાર રાખવાનું ને ? જોનાતી માનસિક ભૂમિકા તો એના દર્શનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે જ અને ધારો કે એ પોતાના વ્યક્તિત્વને દબાવવાની પ્રશિશ કરે, તો, પણ, જેટલો એને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમનું જ બમણું જોરથી એ વ્યક્તિત્વ બહાર આવે

ધણા સાહિત્યકારને મન એમનું લખાણ એમની ભાગે, વૃત્તિનું પગિણામ હોય છે એમને માટે સાહિત્યકૃષ્ટિ એ ઝડપમાંથી ઝડપી જવા માટે ઝટકારી દોષ છે પણ, એથી તો નાવકો વચ્ચે અને લેખક વચ્ચે, એક દાલિસ્ત ની દીવાન ખડી થાય છે લેખક પોતાની જાનને જેટલી છૂપાવવાની પ્રશિશ કરે છે, તેટલી એની કૃતિમાં અપ્રજ્ઞતા વધે છે અને પછી એના લખાણમાં સમ્યક્ આવાવને બદલે, કૃત્રિમતા આવે છે અને, એની આતરિ-પ્રેરણા અને બાહ્ય પ્રતિબંધો વચ્ચે એક સતત અધર્પ ચાલ્યા કરે છે

લેખક કે સાહિત્યકાર તરીકે જવાહરની વિશેષતા એ છે કે, એમણે બાહ્ય બંધનોનો કદિય ત્યાગ કર્યો નથી અને, પોતાના હૃદયના ભાવો પ્રત્યે એમણે નિર્મેળ સમ્યક્ રાખી છે એમના પ્રિયારો અને તેની અભિવ્યક્તિ વચ્ચે જાણે પિતૃપ્રતિમિ બનો ભાવ છે આથી કેટલાક અણુસમજી રિવેચકો, એમને અત્યંત સંવેદનશીલ કહે છે કાંઈ એમને મિત્રશત્રુ ને અભિમાની વેખે છે પણ એઓ એ નથી જોઈ શકતા, કે મિત્રશત્રુ કે અભિમાન દ્વારા લેખકના હૃદયની ભીતરમાં જે

કલાકાર રહેલો છે, તેજ અભિવ્યક્ત થાય છે. કલાકારની અનુભૂતિનો અને એની અભિવ્યક્તિનો જન્મ એકીસાથે થાય છે, એ દૃષ્ટિકન ધર્મીવાર નજર બહાર જાય છે.

જે લેખક પોતાની પ્રત્યે સાચો હોય, તેના લખાણમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્પષ્ટતા અને શક્તિ આવે છે. જ્ઞાહરની બધી કૃતિઓમાં આ ગુણ દૃષ્ટિએ પડે છે. એમના લખાણમાં એક એવું બળ ને એવી સરળતા છે, કે, જે વાચકોને પોતાની તરફ આકર્ષે છે અને એને જાણે મંત્રમુગ્ધ બનાવે છે. એનો અર્થ એટલો જ કે, લેખકના મનમાં કોઈ પાત્ર જાતની જાનઘૂષામણીનો પ્રયત્ન નથી. પછી, કુદરતનું દસ્ય હોય કે માનવીઅનુભવ હોય. એના પ્રત્યાઘાતોથી એનું લખાણ ઝલુઝળી બેઠે છે. પર્વત એને મુગ્ધ કરે છે. સૂર્યાસ્ત એના સ્મૃતિપટ પર ન બૂંસાય એવી ચિરંજીવ રેખા મૂકી જાય છે. અને કોઈ મુંદર શબ્દો કે કર્મો, એના જીવનબંધરમાં અમોઘ ધન બની જાય છે, અને એથી જ એ સર્વે પર એ પોતાની જ વિશિષ્ટ એવી સંવેદનશીલ અને ઘોનકે સૂચીમાં લખે છે.

જ્ઞાહરની પ્રત્યેક કૃતિમાં આનું આપણને દર્શન થાય છે. પછી, એઓ 'આત્મકથા' લખના હોય કે 'ઈન્દિરાને પત્રો' લખના હોય, 'જગતનો ઇતિહાસ' લખના હોય કે 'હિન્દુ' માનું દર્શન' આલેખના હોય, 'રેખાચિત્રો' દોરતા હોય કે 'પ્રકૃતિચિત્ર' નિરૂપના હોય : પ્રત્યેકમાં એમના ચિત્તની સ્પષ્ટ છબી અંકિત થયેલી આપણે જોઈએ છીએ. એમના સાહિત્ય પ્રેમનું, એમના કલાપ્રેમનું, એમના નિસર્ગ પ્રત્યેના પ્રેમનું, એમની આરિત્યલેખનની શક્તિનું, એમની સુદૃઢદૃષ્ટિનું, આપણને જગત અંતરાય વિના, જગત આડપડા વિના દર્શન થાય છે.

પોતાની જાત પ્રત્યેની સચ્ચાઈ જ માનવના વ્યક્તિત્વને સંસ્થિષ્ટતા અર્પે છે. જ્ઞાહરની આત્મકથાની આનું એક મુંદર દૃષ્ટાંત આપણને આપે છે. જેલજીવન માનવની સાચી કસોટી કરે છે. એની શારીરિક યાનના સદન કરવાની શક્તિની કસોટી એમાં થતી નથી, પરંતુ, એથી થતા માનસિક આઘાત પ્રત્યાઘાત એના જીવનને શી રીતે ઘડે છે, તેનું આપણને જ્ઞાહર આપે છે. સામાન્ય જીવનથી વિચિત્ર થઈ પડ્યાથી અને પોતાના સાથીઓને મળવાનો અવસર ન મળવાથી, માનવને પોતાના આરિત્યજન અને ઈચ્છા શક્તિ પર આધાર રાખવો પડે છે. પોતે જાતે સ્વીકારેલી નિષ્ક્રિયતા એના ચિત્ત પર એક જાળજાલ ભાર નાંખી દે છે. એટલે કોઈપણ વ્યક્તિની જીવનશક્તિ અને અંતઃપ્રેરણા જેટલી પ્રબળ તેટલો જ એનો માનસિક ભાર પણ શુરુતર હોય છે. આ બધી કસોટીમાંથી જ્ઞાહર સફળ રીતે પાર પડ્યા છે, એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એમના વ્યક્તિત્વમાં કલ્પના અને ઈચ્છા શક્તિનો મુલગ્ન સમન્વય થયો છે. એટલે એમની ઈચ્છા શક્તિનું આવિષ્કરણ

ગતિ અને કર્મદ્વારા થયું, અને કલ્પના શક્તિને પરિણામે એમના માનસિક અને ભાવનાત્મક જીવનને વાસ્તવિકતાનું રૂપ આપ્યું.

જવાહરની કલ્પનાશક્તિએ જ એમને રાજકારણ તરફ આકર્ષ્યા છે. સાત્વિક પુણ્યપ્રકાપ અથવા તો હમદર્દી કલાકાર ને પોતાની તરફ ખેંચી જાય છે. પોતાના જમાનાની અનીતિ, અન્યાય, એ બધા પ્રત્યેનો પ્રકાપ અને એનો સામનો કરવાની તમન્ના ધીમેધીમે મંદ પડી જાય છે. પરંતુ, સાચા કલાકારની સ્થિતિ નિરાળા હોય છે. એને તો જેમ જેમ અન્યાયનો વિશેષ અનુભવ થતો જાય, જેમ જેમ એ નીનિમિત્તાનો નાસ જાય તેમ તેમ એની બેચેની અને એ પરિસ્થિતિને જરૂરજથી નાબૂદ કરવાની એની તમન્ના ઉત્તરોત્તર વધતી જ જાય છે. અને પરિણામે એ એના કાલ્પનિક જગતમાં સંતોષથી રહી જ શકતો નથી. એને ગમે કે ન ગમે પણ એ રણભેરએ ચાલ્યો જાય છે અને તે સમયે એની કલાકારની ચેતના મરી જતી નથી. એના સંઘર્ષમાં પણ એક કલાતત્વ એવું રહે છે, કે, જો, એને વ્યાવહારિક રાજપુરુષથી ભિન્ન બનાવે છે. વ્યવહારુ રાજકીય નેતા ભલે દુઃખ, અન્યાય, વગેરેની જોડે સમાધાન કરવા તત્પર થાય, પરંતુ, સાચો કલાકાર રાજકીય નેતા હરગિજ એમ નહિ કરે.

કલાકાર તો પોતાની કલ્પના દ્વારા, જો દુઃખનો એને અનુભવ થાય છે, તે દુઃખની વેદના, એને માટે તો સાચાં દુઃખ જોટલી જ સજીવ છે. અને તેથી એ દુઃખોની એની પ્રતિક્રિયા વાસ્તવના દુઃખ જોટલી જ તીવ્રતર હોય છે. દુઃખો અને ચાતનાઓ પ્રતિ જવાહરની સંવેદનશીલતા અત્યંત તીવ્ર છે. અને તેથી ન્યાં ન્યાં એ માનવનું દુઃખ જુએ, તેથી એમનામાં રહેલો કલાકારનો આત્મા કંકળા ઊઠે છે. અને એથી ઘણાને આશ્ચર્ય થાય છે, અને ઘણા સમજ્યા વિના એવી ટીકા કરે છે, કે જવાહર તો આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી છે. એને હિન્દુ કરતાં વિદેશની જ વિશેષ પડી છે. પરંતુ, સાચી હકીકત તો એ છે કે, દુઃખની સમસ્યા પ્રત્યેનું 'જવાહરનું' દૃષ્ટિબિન્દુ માનવતાવાદીનું છે. આ દૃષ્ટિએ જો આપણે એમની કૃતિઓનું દર્શન કરીએ, તો જ આપણે એમની કૃતિઓને સમજી શકીએ. અને, તો જ જવાહર રૂપેનની ક્રાન્તિને કે યુરોપમાં બનતા પ્રસંગોને શા માટે, એમની આત્મકથામાં મહત્વ આપે છે, તે આપણને સમજશે.

ગાંધીજી માટે આપણે એમ કહી શકીએ, કે એઓ સર્જક સાહિત્યકાર નહોતા. એમને સાહિત્યમાં જીવંત રસ નહોતો. એઓ સાહિત્યના અભ્યાસી નહોતા. સાહિત્ય એ તો એમને મન વિચારને વ્યક્ત કરવાનું, પોતાની દૃષ્ટિ અન્ય સમક્ષ રજૂ કરવાનું એક સાધન માત્ર હતું. જવાહર તો સાહિત્યરસિક છે. એમની કૃતિઓમાં આવનાં,

યૂરોપીય કવિઓમાંથી પ્રચુર અવનરણો, એ અવનરણોનું ઓગિત્ય, જ્વાહરનું કાવ્યવાચન જ કેટલું વિપુલ અને રસભ્રામી હતું, તે સૂચવે છે. એટલું જ નહિ, પણ, ‘જગત ધનિદાસનું રેખા દર્શન’ એ કૃતિમાં એમણે રાજગો જોટલું જ કે તેથી પણ વિશેષ મહત્ત્વ સાહિત્યકારોને આપ્યું છે,

જ્વાહર પોતાના સાહિત્ય વિષેના વિચારો દર્શાવતાં કહે છે કે :

“જનસમૂહની ઉપરઉપરની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં તેની કળા અને તેનું સાહિત્ય કાષ્ઠિલુ પ્રગ્નના આત્માની પિછાન વધારે આપે છે. કળા અને સાહિત્ય આપણને ગંભીર અને શાંતિવિચારના પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. તન્કાશિન રાગ અને દ્વેષો તેને દુષિત કરી શક્તા નથી.”

એમનાં “મારું હિન્દનું દર્શન,” એ કૃતિમાં પણ જ્વાહરે ‘મહાકાવ્યો,’ ‘મહાભારત,’ ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા,’ ‘પ્રાચીન હિન્દનાં નાટકો,’ એ જથ્થા માટે સ્વતંત્ર પ્રકરણો આપ્યાં છે, એ એમની સાહિત્યિક અભિરુચિ દર્શાવે છે. જ્વાહર જેવા જેને ધર્મની જાળમાં નાસ્તિકવાદી કહી શકાય તેવા પુરુષ, પણ, મહાભારત, ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતાની મહત્તા ને સુંદરતા પારખી શક્યા છે, તે એમની સાહિત્યિક દૃષ્ટિનું જ પરિણામ છે. એક પ્રસંગે જ્વાહર એમના મિત્ર, શ્રી. ધૂર્જિપ્રસાદ મુકરજી, એમને મળવા આવ્યા, તે સમયે, એક કલાક મુધી, એમને, પોતાના ગ્રન્થાક્ષયમાં લઈ ગયા. અને જાતજાતની કવિતા, લુદ્ધ લુદ્ધ કવિઓના પુસ્તકમાંથી. ભાવપૂર્ણ રીતે, છટાથી એમણે સંલગ્નાવી. ભાવ હોવા છતાં ક્યાંય કૃત્રિમતા કે નાટકીયવૃત્તિ નહોતી. શાંત સવેદના હોવા છતાં, ખોટી ઉત્તેજના નહોતી.

જ્વાહરને ખીજા જથ્થા વાચનમાં કાવ્યવાચન વિશેષ પ્રિય છે. આમ જ્વાહર સાહિત્યરસિક હવ છે, અને તેથી તો કેટલાક એવી દુશ્મિદ કરે છે, કે, રાજકારણે, સાહિત્યકાર જ્વાહરને પોતાની બીતરમાં કેદ કરી રાખ્યો છે. એક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આ દુશ્મિદ અર્થસત્ય તો લાગે છે જ. કારણ કે, જ્વાહર ન્યારે, જેલમાં હતા, સક્રિય રાજકારણમાં ભાગ ન લઈ શકે એવી સ્થિતિમાં હતા, ત્યારેજ, એમણે સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. એમનાં જથ્થાંજ પુસ્તકો ત્યારેજ એમણે રચ્યાં છે. એટલે, ન્યારે રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી એમને નિવૃત્ત થવું પડે છે, ત્યારે એમની બીતરમાં દળાયલો સાહિત્યસર્જક જ્વાહર જાગી ઊઠે છે,

જ્વાહરમાં, સાહિત્યસર્જકમાં હોવા જોઈએ તે ગુણો મોજૂદ છે. એમનામાં ઉચ્ચ રસજ્ઞતા છે, કદપના છે, ગ્રંથજીર્ણિત્વ છે, વિશાળ અનુભવ છે, પ્રદીપ એવી મેઘા ને પ્રજ્ઞા છે, અને વ્યાપક વાચન છે. સાચો સર્જક એના સ્વભાવથીજ

એકાંગીય નથી હોતો. એને તો પોતાના અનુભવમાં અન્યને ભેળવવા હોય છે. અને, એથી જવાહર, પોતાની મનઃસૃષ્ટિ, વાચકો સમક્ષ છતી કરે છે.

ઘણા એવી કૃતિયાદ કરે છે, કે, જવાહરની કૃતિમાં, પરસ્પરવિરોધી તત્વો આવે છે. પરન્તુ, એવી કૃતિયાદ કરનારા વીસરી જાય છે, કે, સાચો લેખક, સાચો ચિંતક કે સાચો કલાકાર નિરંતર પ્રગતિશીલ હોય છે. સર્જક એ, પેલા મીસરના ઔપધસિચિત શબ્દોની જેમ, એક જ પરિસ્થિતિમાં, નથી હોતો. એનામાં વિચારની જડના નથી હોતી. એટલે જવાહર જેવા છે તેવા, એમના બદલાતા ભાવો, વિચારો, એ સઘળાનું એમની કૃતિઓમાં યથાતથ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે અને એજ જવાહરની મોટામાં મોટી શક્તિ છે.

જવાહરે સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપો ખેડ્યાં છે. પત્રો, નિબંધો, આત્મકથા, કાવ્યચર્યા, રેખાચિત્રો, પ્રસંગચિત્રો, વગેરે. એમની પાસે વિપયોના અને આલેખન રીતિની વિપુલતા પણ સારા પ્રમાણમાં છે. કલા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, માનવચિત્ર, મનોવિશ્લેષણ, ઇતિહાસ, એમ અનેકાનેક ક્ષેત્રોમાં, એમની દક્ષમ વિહરે છે. અને આજ કારણથી, એમની કૃતિઓ વાંચતાં, રસની જાલે આણખૂટ ધારા વહી જતી હોય એમ લાગે છે.

(૨)

જવાહરની શ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક કૃતિ એમની આત્મકથા છે. જવાહરની એ આત્મકથાને કેટલાકે ' પારદર્શક આત્મકથા ' કહી છે. સામાન્ય રીતે આત્મકથામાં, વ્યક્તિની મહત્તા કે એનું જીવનમાં ગિચ્ચ સ્થાન મહત્વનું નથી, કે, એ વ્યક્તિ, અનેક મહાન વ્યક્તિઓના ગાઢ સંપર્કમાં આવી હોય એ પણ જરૂરી નથી. પણ, અનુભૂતિના ક્ષેત્રમાં લેખકને કંઈ એવું કહેવાનું હોય, કે, જે, તદ્દન ઐત્રિક અને અબૂતપૂર્વ હોય એ અત્યંત જરૂરી છે.

એ પ્રકારની આત્મકથામાં લગઈ, કુટિલ રાજનીતિનાં કડવાં સંસ્મરણો, પ્રવાસ વર્ણન, અમુક જાહેર ઘટનાની બીતરનાં પડ યંત્રો અને આંતર પ્રવાહો, એવું બધું આવે છે. એવી કૃતિને સાહિત્ય કેટલે અંશે કહેવાય તેનો આધાર એની લખાવટ પર છે.

નવલકથા અને આત્મકથા બન્ને સાહિત્ય સ્વરૂપો આપણે યુરોપ પાસેથી લીધાં છે. એ બેમાં આત્મકથા, ઘણા લોકોને સહેલી પડે છે. આત્મકથામાં માનવી,

એક તો પોતાના અહમ્ ને પોષી શકે અને સ્વાભાવિકતાથી અને સહજ રીતે, પોતાની પ્રતિભા, પ્રવૃત્તિ ને ઉદ્દેશ્યનું નિરૂપણ થઈ શકે. એ સ્વરૂપનો આશ્રય લેવાથી ઘણાને પોતાની જાતને ઓળખવાનો અને જાતતત્વાસનો, મનોવિશ્લેષણનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. એ દૃષ્ટિએ આ સ્વરૂપમાં ઘણી શક્યતાઓ છે. એમાં ફક્ત રાજકારણના ક્ષેત્રમાંનો મહાપુરુષ જ નહિ કે ફક્ત કવિ કે દૃષ્ટાન્ત નહિ, પણ જેનો અનુભવ વૈવિધ્યપૂર્ણ હોય એવા સાધારણ સ્ત્રીપુરુષ પણ જગતની સામે કંઈકે નવું જ આપી શકે.

જવાહરની આત્મકથામાં, તો, વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવ, આત્મવિશ્લેષણની અનોખી રીતિ, અને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં મેળવેલી મહત્તા, એ બધાં શુભ તત્વોનો મુખ્ય સમન્વય થયો છે.

જવાહરની આત્મકથામાં અનેક આકર્ષક અને વિચારણીય તત્વો છે. એક લેખકે, એમની એ કૃતિને ગીતિ કાવ્ય અને મહાકાવ્યનું મિશ્રણ કહી છે. એક દૃષ્ટિએ એ તત્વો એમાં છે ખરાં. એ વિશુદ્ધ અર્થમાં ગીતિકાવ્ય ન કહેવાય, પણ એમના લખાણમાં જે કાવ્યતત્વ છે, એમની બાનીમાં જે માધુર્ય છે, એ જોતાં એ ગદ્યમાં ગીતિકાવ્ય છે, એમ કહી શકાય.

મહાકાવ્યમાં, જે ઇતિહાસ આવે, મહાપુરુષોની જીવનની કહાની આવે, એમાં જે સમકાલીન સમાજનું સર્વાંગીણ દર્શન આવે, જે વ્યાપક ને વિશાળ ફલક આવે, જે નિરનિરાળી પ્રકૃતિનાં માનવીઓનું બહુરૂપી નિરૂપણ આવે, પ્રકૃતિનાં વર્ણનો આવે, તે સઘળું જવાહરની આત્મકથામાં છે. ઘણા તો એમ કહે છે, કે જવાહરની પોતાની કથા, રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની કથામાં ધૂળમાં મળી ગઈ છે, અર્થાત્ દબાઈ ગઈ છે. એના પ્રત્યેક પાને એક નવીન રાષ્ટ્રની પ્રસવવેદનાની તીવ્રતા અંકારી છે.

જવાહરની આત્મકથા, એ આત્મકથા કરતાં વિશેષ તો આપણા રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનો ઇતિહાસ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, એ તો, જવાહરના સમયના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની કીર્તિગાથા છે. આતું કારણ, પોતાના સમકાલીન સમાજના ઇતિહાસના ઘટસ્પર્શમાં જવાહરનો ફાળો અમૂલ્ય છે, પ્રશસ્ય છે અને ઘણો મહાન છે. અને, જવાહરને સમજવા માટે, જે પશ્ચાદ્યૂર્મિકા હતી, જે જે માનવીઓના સંપર્કમાં એઓ આવ્યા, તે બધું આપણે જાણવું જોઈએ. આથી, જવાહરની આત્મકથા વાંચનાર, ભારતની વીરશીલોની વીરગાથા પણ વાંચતો હોય છે. આથી, કેઈ એવી ફરિયાદ કરે, કે, જવાહરની આત્મકથા એ આત્મકથા નથી, તો એ ફરિયાદ સાચી નથી.

વળી, એક રીતે જોઈએ તો જવાહરમાં એટલી બધી ઔચિત્યદૃષ્ટિ હતી, કે, જવાહરે, એને, આત્મકથા નામ આપ્યું જ નહોતું. એ નામ તો એમના અંગ્રેજ

પ્રકાશકે આપેલું છે. જવાહરે તો એને ‘જેલમાં અને જેલ બહાર’ એવું નામ આપેલું. અને એ નામ કેટલું યોગ્ય ને સાચું હતું! જવાહરે એના જીવનનો મોટો ભાગ જેલમાં જ પીતાવ્યો હતો. ૧૯૨૦ પછી જેટલો સમય બહાર હતા, તે બધો એક જેલયાત્રા અને બીજી જેલયાત્રા વચ્ચેનો વચગાળાનો સમય ન હોય એવું હતું. જવાહર જ્યારે જેલમાં હોય છે, ત્યારે, એઓ રાજકીય પુરુષ મટીને સાહિત્યકાર બને છે અને અને સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ ઉપાડે છે. એઓ બહાર બનેલા બનાવો પર આત્મચિંતન કરે છે, એ અનુભવોનો ફેરવનુભવ કરે છે, એની આસપાસની ભૂમિકાનું અન્યીક્ષણ કરે છે. અને તેનું જે પરિણામ આવે છે, એ મંથનમર્થી જે નવનીત નીકળે છે, તે એઓ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આ રીતે જવાહરની આત્મકથા, એ એમના અનુભવોનું પુનઃદર્શન છે. એ દૃષ્ટિએ ‘જેલમાં અને જેલ બહાર’ એ નામ વિશેષ સાચું છે.

જવાહરે પોતાની આત્મકથા માટે વિકલ્પ તરીકે એક બીજું નામ પણ સૂચવ્યું હતું. અને તે હતું: “હિન્દની તાજી તવારીખ ઉપર આત્મકથનપુરક ચિંતન.” આ શિર્ષક પણ યથાયોગ્ય છે. જવાહર એ તવારીખકાર છે, અને પોતાના સમયની તવારીખ પર એમણે જે ચિંતન કર્યું છે, તે ચિંતન નિખાલસતાથી, સ્પષ્ટતાથી એમણે કર્યું છે. એમની આત્મકથામાં ઘણા પ્રકરણો તવારીખનાં કોઈ અન્યમાં આવે એ પ્રકારનાં છે. એમ છતાં, એમની કૃતિ, આપણને તવારીખના પુસ્તક જેવી લાગતી નથી. કારણ કે, બધા પ્રસંગોનું આલેખન કરતાં, જવાહરે પોતાની જાતને કેન્દ્રમાં રાખી છે. એટલે, તવારીખી પ્રસંગો છે, એ તો ફક્ત, પાર્શ્વભૂમિકા તરીકે જ આવે. એમના પ્રત્યેક પ્રકરણને એમણે આત્મકથાના નાયક બેઠે સાંકળી લીધું છે. જવાહરનું માનસ, વિશ્લેષણાત્મક હોવાથી, એઓ શા માટે ગાંધીજી પ્રત્યે વળ્યા, શા માટે પોતે વિલાયતમાં ભણ્યા હોવા છતાં, અને અંગ્રેજોના હાથેજ પોતાનો વિદ્યારંભ કર્યો હોવા છતાં, સાહેબશાહી વાતાવરણમાં ઉછર્યા હોવા છતાં, એઓ કટ્ટર અંગ્રેજવિરોધી ક્રાન્તિવાદી બન્યા, અને શા માટે એમનું માનસ વિનીતો તરફ ન ટળતાં ઉદ્ધમવાદી બન્યું, એ એમણે દુરાળતાથી, પ્રતીતિકર રીતે નિરૂપ્યું છે.

આપણને જવાહરના જીવનમાં અનેક વિરોધો દૃષ્ટિએ પડે છે. એક બાજુ ઉત્કટ રંગ ને બીજી બાજુ વૈરાગ્ય, એક બાજુ મૂઠીવાદી ભુર્જવા મનોરુચિ ને બીજી તરફ સામ્યવાદી ભાવનાનું પ્રમળ આકર્ષણ, એનાં કારણો પણ એની આત્મકથામાં જવાહરે લંબાણથી, એમની લાક્ષણિક શૈલિમાં દર્શાવ્યાં છે. આત્મકથાનો નાયક જવાહર અને આત્મકથાનો લેખક જવાહર, બન્ને એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિઓ

હોય, એ રીતે, જ્ઞાહર પોતાની જાનને એમા નિરૂપી છે, એટલું જ નહિ, પણ જ્ઞાહર ઘણીવાર એમા કંઈ પણ થયા એ, અને પોતાની જાન ઉપર પ્રહારો પણ કર્યા છે

જ્ઞાહરનો, પોતાની જાનને હાહવાનો કે પોતાની નિર્મળતાઓ અને મર્યાદાઓનો ખયાલ રસનો, આ આત્મધ્યામા લેશમાત્ર પ્રયત્ન નથી ઉતરું, એમણે વિચારથી, રમથી, નહો પોતાની જાનની જ મનક કંઈક દોષ એની રીતે પોતાની નમજાઈઓ વર્ણવી છે પોતાને જેની અદર આપતો અન્યતઃ દરાણો, બહાર જવાની જોરદાર ઇચ્છા, લાડીમાર થતો જોઈને માનવને આભાષિત એની આત્મરક્ષાજીની ઇચ્છાથી, રસ્તાની એક બાજુએ સવામત ગદી શકાય, એની રીતે આનંદની વૃત્તિ, લાડીમાર કરતા મોડેસવારોને માનની થઈ આવેલી પ્રમગ ઇચ્છા, એ બધી પોતાની નમજાઈઓ એઓ આલેખતા હોનાથી આ આત્મધ્યાનુ મધ્ય અનેકગણ વધી જાય છે.

આમાન્ય રીતે, આત્મ યા લેખમની એક પ્રમગ નિર્મળતા પોતાની જાનને હાહવાની અથવા તો આત્મરક્ષાજીની દોષ એ આત્મપ્રગ્નિ કરવાની, પોતાના અટમ ને આત્મધ્યાના ઓથા હેઠળ પોતાની, આત્મગૌરવ કરવાની, જાનને ચામ માની વૃત્તિ, ધાડીમાર અદમ્ય દોષ છે આ વૃત્તિને અકુશમા ગખવી યા તો સદતર નામૂદ કરી એ બધું કપરુ કામ છે એ કાર્ય ને કરી શકે, તેને આત્મકથા લેખક તરીકે હોયુ ધ્યાન મગે છે આ દષ્ટિએ જ્ઞાહરની કૃતિઓનું અવલોકન કરતા, જ્ઞાહર પોતાની જાનને તટસ્થ રીતે જાઈ શકે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ, એ પોતાની જાન તરફ અત્યંત કઠોર વર્તન પણ અખત્યાર કરી શકે છે સત્ય એ જ્ઞાહરની આત્મ યાનો પ્રાણ છે એમની નિખાનસતા, પોતાના મનોચિન્તન માનસશાસ્ત્રીય દર્શન, પોતાની પ્રત્યે ક્યારેક આપણને આવાત થાય, એની અનુદારતા, એ બધા ઉપરાત વિષયોચિત શૈલી, અસરકારક, ઝડપુ શબ્દપસદગી, ભાવોચિત બાની, એ બધાની પ્રતીતિ પણ જ્ઞાહરના નીચેના અનતરણથી થશે જ્ઞાહર લખે છે કે

“એકાએક મે જોયું કે રસ્તાની વચ્ચે, હું એનો જા ઊભો છું અને મારા ધ્યાનથી, થોડા જ અંતર પર બધી દિશામા વ્યવમેરુદને મારીને બોલબેગા કરતા પોલીસો, દેખાના હતા ય નવત તરત જ હું નજરે ન ચઢી જાઉં એટલા માટે, હું રસ્તાની બાજુ પર જવાનું મન કરતો હતો, પણ વળી હું થોભ્યો, અને મારા મનની સાથે દલીલ કરી ને હેરટે એમ નિર્ણય કર્યો કે આમ ખરો જવું એ જોભાગપદ નથી આ બધા માનસિક વ્યાપારો થોડી જ ટાણે ચાલ્યા હશે, પરંતુ, એ લાગણીનું મને સ્પષ્ટ અનુભવ છે એક તો તે અનમરે મારા હૃદયમાં

ચાલેતુ મથન, ને મારે મ્યાને અડગ ગહેવાનો નિશ્ચય, મારુ નામદં જેવુ વર્તન ન સાખી શકનાર, અભિમાનજનિત નિશ્ચય આમ છતા શૌર્ય અને કાયસ્તા વચ્ચેની મર્યાદારેખ, બાહુ જ સુદમ હતી અને હુ કદાચ મદને બદલે નામદં પલુ બની ગયો હોત હુ સાફ દષ્ટિ ને સ્થિર મગજ ન રાખી શક્યો. લારીના ફટકાઓથી હુ અઘો અધ જેવો બની ગયો વચ્ચે વચ્ચે મૂઢ શોપથી મારુ હૃદય વ્યાકુળ થઈ ગયુ હતુ, અને સામે પ્રહાર કરનાની મારી ઈન્જા ઉભરાઈ આવી મારા ધગડા માતૃશ્રી ધૂળરાગા રસ્તા પર લોહીચૂતાં કેના પડ્યા હશે, એ વિચારથી મારુ મન ધેરાઈ ગયુ અને હુ ત્યા હોત તો શુ કરત એજ વિચાર મને આવ્યા કર્યો મારી અહિસા કેકલી ટપી રહી હોત ? મને લાગે છે કે બાહુ ટપી ન હોત ”

આ ચિનમા, જવાહરની ચિનશક્તિનુ દર્શન તો થાય છે જ, પરન્તુ, સાથે સાથે, જવાહરની અન્યાર્થ અને માનસચિનની નિરૂપણશક્તિનો પણ સુભગ પરિચય દેતો છે

જવાહરની આત્મકથામા, બીજા કોઈ ગુણો ન હોત, ને કેવળ સમ્યાર્થ હોત તો પણ, એ આત્મકથાનુ મૃત્યુ એજ ગુણને લીધે અનેકગણુ વધી જત હુનિયા અમદા પોતાની નામદંઈનો પ્રસંગ રસપૂર્વક આલેખવો, એ નાનીસૂની વાત નથી પરન્તુ, એને માટે પણ મર્નાગીના ગુણની આવશ્યકતા છે પોતે નાનપણમાં ફાહિન્ટપેનની ચોરી કરેલી એ પ્રસંગ પણ જવાહરે નિખાવસતાથી વર્ણવ્યો છે પોતાના ગાંધીજી જોડેના મતભેદો, તથા, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો ને એમની કાર્યસ ણી. માટેનો પોતાનો ઉગ્ર મતભેદ પણ જવાહરે ખૂબ આસાનીથી વર્ણવ્યો છે

આમાન્ય રીતે, આત્મકથાના લેખકને જે મહાન મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે, તે વિસ્મૃતિનો જે પોતાના છેડ બાળપણના પ્રસંગો, કે જેણે આત્મકથાના નાયકના મનપર પ્રબળ અસર કરી હોય, તે લેખકને યાદ ન હોય અને એથી આત્મકથાના નાયકના જીવનવસ્તરમા મહત્વનો ફાળો આપ્યો હોય, તેવા પ્રસંગો અણુઆણેખ્યા રહી જવાના પરન્તુ, જવાહરની સ્મૃતિ એટલી એમને વફાદાર રહે છે, કે એમના આનંદમન પર અસર કરનાર, એકે એક પ્રસંગ, એ જાણે ગઈ કાલેજ બન્યો હોય એટલી તાજગીથી જવાહરે વર્ણવ્યો છે મુનશી મુનારકઅલી એમને, ૧૮૫૭ ની ક્રાન્તિની વાતો કરતા, એથી ન ખાવવા દેશપ્રેમના બીજો, એમને ત્યાં અગ્રેજો આવના, ને એમના પિતા દારૂ પીતા તે પ્રસંગ, થિર્મસોફી પ્રત્યેનુ એમનુ એક શિક્ષકની અસરથી થયેનુ આકર્ષણ, રશિયા અને જાપાનતા યુદ્ધમા, જાપાનની જીતથી પોતાને થયેનો ઉત્સાહ, એ બધુ જવાહરે, ખૂબ સીણુનટથી વર્ણવ્યુ છે અને

પોતાના જીવનના ધન્યરમાં ઉપયોગી એવા નાના નાના પ્રસંગો પાત્ર એમણે રસથી વર્ણવ્યા છે.

જ્ઞાહરમાં, ક્રાઈષ્ણ આત્મકથાના લેખકમાં હોવો જોઈએ તેવો આત્મપરીક્ષાનો શુભ છે. અને, એમની આત્મકથાની મૂલ્યવત્તા વધારનારું એક તત્વ આ શુભો છે. જ્ઞાહર એથી ક્યારેક આત્મનિન્દા તરફ પાત્ર ટળી પડે છે. પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન પોતાને જે અનુભવ થયો, તેને વિશે એઓ કહે છે કે :

“ મૈત્રીભાવથી મને નિરખી રહેતી કશોડો આંખો તરફ હું જોઈ રહેતો. અને એ માયાળુ આંખો પાછળ શું વસે છે, તે સમજવાની કાશિશ કરતો. હિન્દુ મને જેમ જેમ વધારે દર્શન થતું ગયું, તેમ તેમ મને લાગવા માંડ્યું, કે, આ અહ્મુન દેશની મને કેટલી ઓછી માહિતી છે? તેની વિવિધનાનો મને કેટલો ઓછો પરિચય છે? એને વિશે નવું શોધી કાઢવાનું મારે હજી કેટલું બાકી છે? ”

જ્ઞાહરની આ ભાવના વધે રહી નથી. એ ભાવનામાં, એમની એ લાગણીમાં “ મારું હિન્દુ દર્શન નું ” ખીજ રહેલું છે. એથી હિન્દને સાચી રીતે ઓળખવા માટે જ, એમણે અહમદનગર જેલમાં હિન્દને પિછાનવા એક નવી જ દૃષ્ટિ કેળવી. એટલે, પોતાના માદરે વનનની એકેએક ચીજ પિછાનવા નવેસરથી, હિન્દીની દૃષ્ટિએ કાશિશ કરી. એનું મુલ્ય પરિણામ તે ‘ મારું હિન્દુ દર્શન : ’ “ Discovery of India. ”

જ્ઞાહર એ કેવળ કથનકાર નથી. એમનો આત્મા તો કવિનો છે. સાહિત્યકારનો છે. સાહિત્યકાર કરતાં એઓ વિશેષ સાહિત્યરસિક છે. એમણે એમના લખાણમાં જે કવિઓનાં અવતરણો આપ્યાં છે, તે જ અવલોકીએ તો, શેલી, બ્લેકકે, ટેનિસન, સ્પીનગર્ન, ઓસ્કર વાઈલ્ડ, ચીની કવિ લિન્ગ-ટાઈ-પો, એવા અનેક કવિઓની કૃતિમાંથી પ્રચુર ને મુંઠર અવતરણો આપેલાં છે, તે દર્શાવે છે, કે જ્ઞાહરનું કાવ્ય રસિકતાતર કેવું વિપુલ છે, એટલું જ નહિ, પરન્તુ, યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય અવતરણ આપવાની એમની શક્તિનું પણ આપણને દર્શન થાય છે. એ સાથે એમની સ્મૃતિ કેટલી તીવ્ર અને સઘનગૃતિવાળી છે, એની પણ આપણી પર છાપ પડે છે. આમ જ્ઞાહર કાવ્યરસિક તો છે જ, પણ એમણે પોતે પણ એમની આત્મકથા અને અન્ય સાહિત્યિક કૃતિઓમાં ઓછાં ગદ્યકાવ્યો લખ્યાં નથી. જ્ઞાહરની કલ્પના, એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ, એમની સ્વભાવોક્ત વર્ણન કરવાની શક્તિ, એમની ઊર્મિશીલતા, એમના ચિંતની સચોવેદિતા અને સૂક્ષ્મવેદિતા એ સર્વે કવિનાં જ છે. પોતાની માતૃભૂમિનું

જન્માદરે એજ વાક્યોમા હવતદર્શન કરાવ્યું છે, તે નીચેના અનંતરણ પરથી પ્રતીત થશે

“ ધર્મીવાર એ ભૂમિ મારા પર પોતાનું વહાવમોયુ ઝિમત વેગતી અને ધણીવાર જાણે કે, મારી દૃઢ ઊગ્રચતી અને હાથનાળી આપી મારી પામેથી નામી જતી ”

કેટલી હવત વખત છે આ ?

જેલમા, ડાંગગણના કેના પ્રકારની હોય છે, તેનું માનવતાશ્રીય, ચિતનાત્મક, ઝગજગ અને મનોગમ ચિત આપના જન્માદર કરે છે

“ ડાંગ જેવમા પોતાની પ્રકૃતિ અવતો દોન એમ લાગે છે વર્તમાનકાળની હસ્તી લગેજ હોય છે, કેમ કે મૃત ભૂતકાળમાથી તેને જુદો પાડનાર લાગણીઓ તથા સંવેદનોનો સા અભાર હોય છે પ્રવૃત્તિમય તેમજ હવતી અને મરણશરણુ થતી બહાગની દુનિયાની ખમરોને વિષે પણ સ્વપ્ના જેની અમુક પ્રકારની અવાન્નવિકાસ, ભૂતકાળના જેવી નિશ્ચયતા અને અપરિવર્તનશીલતા સા હોય છે ભૂતકાળને વિષે અમુક પ્રકારની નિશ્ચયતા અને સનાતનતા રહેલી છે તે બદલાતો નથી, અને તેને વિષે ચીતરમામા આવેલી આકૃતિ કે ઢાસા અથવા આસ્સના પૂતળાના જેવી અવિચળતા હોય છે ભૂતકાળ અને બધા ક્યહો, વિદેશ તથા સમસ્યાઓ સહિતના વર્તમાનકાળ વચ્ચેની હવત કડીઓ આપણે ગોધી ન શકીએ તો હવન એ સાચું હવન રહેતું નથી કાર્ય માટેની ધગશ, અને પ્રેરણા મિનાનું હવન એ એક પ્રકારની કળાની ખાતર કળાની વાન જેવું છે કાર્ય માટેની ધગશ અને પ્રેરણા, એજ હવનનું સત્ય છે

“ ભૂતકાળ સદાયે આપણી સાથેજ હોય છે, અને આપણે જે કંઈ છીએ, અને આપણી પાસે જે કંઈ છે, તે ભૂતકાળ પામેથી જ મળેલી પ્રમાદી છે આપણે એના દુઃખ છીએ અને એમા તરમોળ બનીને આપણે જીવીએ છીએ એને ન સમજવો, તે આપણા અદરમા રહેલી વસ્તુ તરીકે ન અનુભવવો એ વર્તમાન જીવે ન સમજવા બરાબર છે વર્તમાનકાળ સાથે એનો યોગ સાધવો, તથા એને લબાનીને લખિષ્ય સાથે જોડવો, જ્યાં એનો એ રીતે યોગ સાધી ન શકાય સા એને પડતો મૂકવો, આ બધાને વિચાર તથા કાર્ય માટેનું હવત વસ્તુ બનાવવું—એજ હવન છે ”

જન્માદરનું આ ડાંગદર્શન કેટલું તાત્વિક, વાસ્તવ્યુક્ત, મૌનિક અને કાવ્યમય છે એમ નથી લાગતું કે એમનો આત્મા કવિનો છે ને એમનું આ દર્શન એ કવિનું એના ત્રીજા પ્રધાનેન વડે કરેલું કાળદર્શન છે !

નથી. પરંતુ, એ તો પોતાનો નિકટનો સાથી છે, પોતાની એકલતામાં એમનું દિલ બહેલાવનાર દોસ્ત છે. એમને ચિન્તન માટે અમોલી ગ્રંથા આપનાર તત્વ છે.

જ્ઞાદર આવાં ચિન્તન ચિત્રો આલેખી શકે છે તેમજ ગત્યાત્મક ચિત્રો પણ નિરૂપે છે. એમના પિતા જોડેના પ્રસંગમાં, પોતાના અને પિતાના સંબંધનું આલેખન કરતાં એઓ જણાવે છે :

“આખું ઘર એમના ખડખડત હાસ્યથી ગાળી જાયું. એમનું અદ્ભુત આખા અલાલાખાદમાં જાણીતું યર્ષ ગયું હતું. કેટલીક વાર હું પડદા પાછળથી રોકાયું કરીને જોતો, ને જો હું પડદાઈ ગયો તો મને એ લોકો બહાર ખેંચી લાવતા, અને મારી ભયગ્રસ્ત દશા છતાં, પિતાશ્રીના ગોઠણપર મને ગોઠવતા. આવે એક પ્રસંગે મેં એમને કહેરેટ કે એવો દારૂ પીતા જોયા. આ નવી લાલ ચીજથી હું ખેંચાકોળા બની ગયો હતો. અને ઘરમાં દોડી જઈ બાને કહ્યું, “બા, જુઓ તો ખરા, પપા લોહી પીએ છે.” તેઓ બળ, દિંમત અને હોશિયારીની મૂર્તિ લાગતા. ખીજ બધા એમની સરખામણીમાં તુચ્છ લાગતા.પણ નોકરો ને ખીજ બધા પર એમનો પિત્તો ઉઠતો હતો, ત્યારે ભયથી ધ્રૂણી જાયો. તેઓ મને બહુ ભયંકર લાગતા. અને કેટલીક વાર નોકરની આવી ખૂરી દશા જોઈને, મને ચીડ પણ ચડતી. એમનો મિત્રજ તો ખરેખર તોખા પોકરાવે એવો હતો.”

આમાં પ્રસંગચિત્ર પણ છે અને સાથે સાથે રેખાચિત્ર પણ છે.

આ રીતે, જ્ઞાદરની આત્મકથામાં સમ્યાદ ને નિખાલસના, પોતાની જાન તરફ તટસ્થ રીતે જોવાની વૃત્તિ, પ્રસંગચિત્રો, પ્રકૃતિચિત્રો, રેખાચિત્રો, માનસચિત્રો, એ બધું આલેખવાની એમની સહજ અને સ્વાભાવિક શક્તિ છે, પ્રત્યેક પાનાને રંગનારી વ્યક્તિગત દુઃખાનુભૂતિની તીવ્રતા છે, તથા એમાં સાચી ઘટનાઓનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે, ને વ્યક્તિઓ તથા સમસ્યાઓનું નિરપેક્ષ વિશ્લેષણ છે. આમ છતાં, એમાં આત્મશોધની માત્રા પણ અનુપ્રાણિત છે, એ એ આત્મકથાની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા છે.

(૪)

ભારતના સંપ્રદાય સંગ્રામના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અવલોકતાં, આત્મકથા ઉત્કૃષ્ટ છે. અને એ ઐતિહાસિક દિવસોમાં ભારતના ભાગ્યવિધાતા સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રોનાં

સહાનુભૂતિપૂર્વક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય છે. પૂર્ણ ચરિત્રાલેખનમાં એમના પિતા મોતીલાલજીનું ચરિત્ર મોખરે આવે છે. એ દૃષ્ટિએ જોનાં પુત્રની આત્મકથા એ કેટલેક અંશે પિતાનું જીવનચરિત્ર પણ બની જાય છે. એમના એ અન્યમાં એક તરફ વર્તમાન જીવનનો સંઘર્ષ બતાવ્યો છે, તો બીજી બાજુ ભાવિ ધરનાઓની સ્પષ્ટ કલ્પના પણ છે. મહાત્માજી પ્રત્યેનો એમનો પૂજ્યભાવ બહુીતો છે. પણ આત્મકથામાં ગાંધીજીનું પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કર્યું છે.

જન્માહરની આત્મકથા એ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી સફળ છે. એમાં દુઃખ પ્રત્યે કલાકારની સંવેદના છે, ને સાથે સાથે અનીતિ પ્રત્યે એક ચોધારનો રોષ પણ છે.

જન્માહરની શૈલી પ્રવાહમયી છે. એમાં પ્રસાદ પણ છે અને નિષ્ઠા પણ છે. એમનું લખાણ ક્યારેક ભાવનાથી સંકુલ બની જાય છે. એમની શૈલીમાં અલંકાર થોડા હોય છે અને શબ્દ યોજનામાં ઔચિત્ય ને ગતિ છે. જેવું શીલ તેવી શૈલી એ ઉક્તિ જન્માહરની કૃતિઓ માટે તદ્દન સાચી છે. એમની શૈલીમાં ગાંભીર્ય પણ છે અને હાસ્ય પણ છે. વર્ણન, કથન ને ઊર્મિ છે. ચિંતન, તો એમનો વિશિષ્ટ ગુણ છે. જન્માહર અત્યંત ઊર્મિશીલ છે. અને ક્યારેક એમની ઊર્મિ અત્યંત વેગવતી બને છે. એમના પિતાના મૃત્યુ વખતની એમની લાગણી, લંકામાં ગયા, ત્યારે સરસ કુદરતી જગ્યા જોઈને પિતાની યાદ ને પિતાને, ત્યાં આવવા માટે તાર મૂક્યા જવાની તૈયારી, પણ પિતા તો મૃત્યુ પામ્યા છે, એ પરિસ્થિતિનું ભાન આવતાં નિરાશા, એમનો પત્ની પ્રેમ, કમળાને એમણે આપેલી અંજલિ, દેહરાદૂન જેલમાં કમળાને મળવા એમને જવા દેતા, ત્યારે એની તબિયત વિષે પોતાની ચિંતા, એ સઘળા ઊર્મિશીલનાના પ્રસંગો જન્માહરે અત્યંત ઝલ્લુતાથી નિરૂપ્યા છે. એમાં જન્માહરની માનસદર્શનની રીતિની સફળતા દૃષ્ટિએ પડે છે.

જગતની આત્મકથામાં જન્માહરની આત્મકથાનું સ્થાન આગવું છે. ગાંધીજીની આત્મકથામાં સમ્યાઈ છે, પરંતુ, જન્માહરે પોતાની કૃતિમાં, પોતાને ઘડનાર જે સમગ્ર પાર્શ્વભૂમિ આપી છે, તે ગાંધીજીમાં નથી. ગાંધીજીની જેમ એમની આત્મકથામાં સમ્યાઈ છે અને જન્માહરનું એમની કૃતિમાં યથાતથ પ્રતિબિમ્બ પડે છે. પરંતુ, ગાંધીજીની શૈલીમાં લાઘવ છે, જ્યારે જન્માહરમાં વિસ્તાર છે. ગાંધીજીની આત્મકથામાં આપણને વૈજ્ઞાનિકનાં દર્શન થાય છે, જન્માહરની આત્મકથામાં કલાકારના. ગાંધીજીની આત્મકથામાં આપણને સાહિત્યપ્રેમી શોધ્યો જડતો નથી, ઉત્તમ લેખકોનાં નામ પણ નહિ જડે, જ્યારે જન્માહરની કૃતિને પ્રત્યેક પાને આપણને સાહિત્યપ્રેમીનો આત્મા ધબકતો લાગે છે. એમાં કેટલાયે સાહિત્યસ્વામીઓનો

અહીં જ્ઞાનદરની તત્ત્વપર્યા દૃષ્ટિ, ગીતાના રહસ્યને અને એની મહત્તાને મમજવાનો પ્રયત્ન, અને, પૂર્વપ્રદમુક્ત દર્શન, ધાર્મિક મનાતા ગ્રન્થોને ધીનધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોવાનો પ્રયત્ન એ સર્વે દૃષ્ટિઓ પરે છે.

જ્ઞાનદરની આનંદક્રિયામાં જેમ અગ્રિય અવતરણો સારા પ્રમાણમાં છે, તેમ એમના 'માતું દિન્દનાં દર્શન' માં સંસ્કૃત અવતરણો સારા પ્રમાણમાં છે. એમણે અવતરણોની પસંદગીમાં પ્રમાણ, ઔચિત્ય, રહસ્યપરદોષકતા વગેરે વગેરે દૃષ્ટિઓ પરે છે. વિશેષે કરીને, એમણે ઉપનિષદોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ અવતરણો ટાંક્યાં છે. ઉપનિષદનાં પ્રધાન લક્ષણો ગણાવવા એમણે સત્યમેવ જયતે નામૃતમ્ । સત્યેન વંધા વિતતો દેવયાનઃ । અને આ શ્લોકોમાંથી જ એમણે દિન્દનું રાજમુત્ર પસંદ કર્યું છે, તેમ જ અસત્તો મા સદ્ગમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમય । નું અવતરણુ કેટલું ઉચિત છે. આખી દ્વિસૂક્તીને સાનમાં સમજાવી દે એવાં અવતરણો નથી આ ? સંસ્કૃત સાહિત્યની ખૂબી અને રહસ્ય પણ એમનો સાહિત્યરસિક આત્મા કેટલી ખૂબીથી પકડે છે, તેનાં આ દૃષ્ટાંતો છે.

હિન્દની રાષ્ટ્રીયતાના ઉત્થાનમાં ગાંધીજી અને ગુરુદેવ ટાગોરે આપેલો ફાળો એઓ થોડા જ રાષ્ટ્રોમાં, પણ ઉચિત રીતે વર્ણવનાં કહે છે કે :

“ ટાગોર અને ગાંધી, વીશમી સદીના આ પૂર્વાર્ધની બે મહાન અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ છે, એ નિર્વિવાદ છે. એ બન્નેની તુલના બેધપ્રદ થઈ પડે છે. ઘનર અને પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ, બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ એકબીજાની આટલી ભિન્ન ન હોઈ શકે. અમીર, કલાકાર, પણ ગરીબો ગ્રામ્યની હમદર્દીને પરિણામે, પ્રગતવાદી બનેલા ટાગોર, તત્ત્વનઃ હિન્દની સાંસ્કૃતિક પરંપરાના-ઘોતક હતા. વધુ પ્રમાણમાં પ્રગ્નના માનસ અને લગભગ ખેડૂતના મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ સમા ગાંધીજી, હિન્દની બીજી પરંપરાના-તપ અને સંયમની પરંપરાના-પ્રતિનિધિ છે. અને આમ છતાં, ટાગોર પ્રધાનપણે વિચારક હતા. અને ગાંધીજી અફંગ કમથોગી અને પ્રવૃત્તિપરાયણ પુરુષ છે. બન્ને જુદી જુદી રીતે જગતન્યાયી દૃષ્ટિરાજા હતા અને આમ છતાં બન્ને નમશિષ્ય હિન્દી હતા. તેઓ હિન્દની ભિન્ન ભિન્ન છતાં, સંવાદી બાજુ રજૂ કરતા હોય, અને એકબીજાના પૂરક હોય એમ લાગતું હતું.”

બન્નેની ભિન્નતામાં એકતા, બન્નેના વિરોધી છતાં સમન્વિત થનાં તત્ત્વો કેટલી સચોટતાથી, આકર્ષક અને વિશદ રીતે, પૃથક્કરણ કરીને દર્શાવાયાં છે ! જ્ઞાનદરની દૃષ્ટિમાં મૌલિકતા છે, આલેખનમાં પોતાનું જ કહી શકાય એવું વ્યક્તિત્વ અને શીલ છે.

‘મારું હિન્દુ’ દર્શન ‘માં જવાહરે જે હિન્દુ’ દર્શન કરાવ્યું છે, તેમાં સમગ્ર દેશના વ્યક્તિત્વનું ચિત્ર આપવું, એ મુશ્કેલ કાર્યને એમણે અત્યંત સરળ બનાવી દીધું છે. પોતાના હિન્દનાં દર્શન વિષે એઓ કહે છે :

“આપણા દેશને વિષે આપણા સૌના મનમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો છે.....હિન્દ વિષે હું વિચાર કરું છું ત્યારે વિશાળ ખેતરોની વચ્ચે વચ્ચે આવેલાં નાનાં નાનાં અગણિત ગામો વિષે, જ્યાં જ્યાં હું ગયો હતો તે કસ્ટાઓ અને શહેરો વિષે, સૂડી અને ભૂખી ભૂમિમાં, હવનરસ રેડીને એકાએક તેને સૌંદર્ય તેમજ લીલોતરીથી તરવરતા વિશાળ પટમાં ફેરવી નાંખનાર વર્ષાઋતુનાં જાદુ વિષે, મહાન નદીઓ તથા વહેતાં પાણી વિષે, ખેતરધાટ તથા તેની આસપાસના વેરાન અને નિર્જન પ્રદેશ વિષે, છૂટી છૂટી વ્યક્તિઓ તથા સમુદાયના રૂપમાં હિન્દના લોકો વિષે, અને વિશેષે કરીને હિમાચલદિત હિમગિરિ વિષે, તેમજ વસન્તઋતુમાં નવાં ફૂલોથી ઉભરાતી ને કાશ્મીરમાં થઈને સર્પાકારે વહેતા નાયતા કૂદતા ઝરણાવાળી ત્યાંની કાઠક પહાડી ખીણ વિષે, એમ તેની આવી આવી અનેક વસ્તુઓ વિષે વિચાર કરું છું.....”

આ ચિત્રમાં હિન્દનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને જ જવાહરે વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે, તે નોંધપાત્ર છે. જવાહરનો પ્રકૃતિપ્રેમ, અને પ્રકૃતિદ્રસ્યો વર્ણવવાની સૂક્ષ્મભાવના, સ્થૂણપ્રતીકો લઈને, તાદશ કરાવી શકવાની એમની શક્તિ એ સર્વેનો પરિચય આપણને આ અવતરણદ્વારા થાય છે. જવાહરની પ્રકૃતિ પ્રત્યે જોવાની દૃષ્ટિ કવિની છે. અને એમની બાની પણ કવિની છે, તે એમણે કરાવેલું ચોક્કસ વાક્યોમાં હિન્દનું સુલભ દર્શન આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે.

(૬)

જવાહરે ગાંધીજી વિષે પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે. એ ગ્રંથમાં જવાહરની સાહિત્યકાર તરીકેની શક્તિ પૂર્ણતયા ખીલી ઊઠી છે. એમાં ઊર્મિદ્રાવ્યમાં હોય તેવી આંતરસ્ફૂરણ છે, મધુર બાની છે, હૃદયની સ્ફટિકધ્વજલ નિર્મળતા છે. એમની ઉક્તિઓ જાણે પદ્યગંબરી વાણી હોય એવી લાગે છે. ગાંધીજીના મૃત્યુ સમયે આર્ગવલયાં રાખેલાં પોતાની અસહાય સ્થિતિ વર્ણવતાં એઓ કહે છે :

“રોશની બૂઝાઈ ગઈ છે. ના, રોશની બૂઝાઈ નથી. કારણ કે, જે રોશનીએ આપણા દેશમાં પ્રકાશ પાથર્યો, તે કંઈ સામાન્ય રોશની નહોતી. એ રોશની કે

જેણે આપણા દેશને ઉત્તમ્યો છે, તે હજી હમ્મરો વર્ષો સુધી આપણા દેશને ઉત્તમ્યો. અને એ રોશનીનાં દર્શન માત્ર હિન્દ નદિ, પાણી સારી આવડમ કરે. એ હમ્મરો હૈયાને શાતા આપશે, કારણ કે એ રોશની કાલાતીત હતી. એ રોશની તો સત્ય જે કાલાતીત છે તેનું પ્રતીક હતું.”

થોડા દિવસ પછી એઓ ગાંધીજી વિશે પાછા કહે છે કે :

“ જે સૂર્ય પ્રકાશ અને ઉષ્મા આપતો હતો તે આશ્મી ગયો છે. અને આપણે તિમિરમાં અને ટાકમાં થથળા અથથઈએ છીએ ”

પોતાની નિઃસહાયતા, શન્યતા, પોતાની નિરાધાર ને અનાથ જેવી દશા, ગાંધીજી જોડે પોતાનો સંબંધ એ સર્વે, ગાંધીજીને સૂર્યનું ઉપમાન આપવાથી કેટલી ઉચિત રીતે, છતાં દર્દીની ને અસરકારક વાણીમાં દર્શાવાયું છે.

જ્વાહર વિશેષમાં લખે છે.

“ ગાંધીજીની મૂર્તિ તો દરેક ઝૂપડામાં ને ગરીબોના દિલમાં ક્યારેય ખંડિત ન થાય એવી રીતે કાળગર્ભિની છે... ..એમની પ્રશંસા કરવા આપણી પામે શક્તિ નથી..... એનાં જ્યાં પગડાં પડ્યાં તે ભૂમિ મંદિર બની.....એણે જેનો સ્પર્શ કર્યો તેનામાં નવજીવન પ્રગટ્યુ..... ”

આમ જ્વાહર બાપુ વિશે લખનાં કવિ બને છે. ગાંધીજી વિશે એઓ લખે છે, ત્યારે એમનો તર્કવાદ ચાલતો નથી. ત્યાં વહયે જાય છે અખૂટ પ્રવાહથી એમનું પ્રયત્ન ઊર્મિતત્વ જ.

(૭)

• આ રીતે જ્વાહરના સાહિત્યમાં રસની સ્થિતિ છે. એમાં સંવેદના છે, પ્રયત્ન દર્દ છે. સાથે સાથે પ્રકૃતિ દર્શનનો ને માનવ જીવનનો ઉત્કાષ્ઠ પણ છે. એક લેખકે મહાન લેખક કોને કહેવાય તે વિશે લખ્યું છે કે : “ જે મરણની ઘેરી ઝાયાવાળી ખીલુમાંથી પસાર થતાં સામે પારનાં શિખરોની સુંદરતાને ધીસરતો નથી તે મહાન છે.” જ્વાહરનાં સાહિત્યમાં, એમની જીવનદૃષ્ટિમાં આપણને આ લક્ષણ જણાય છે. એમાં માનવપ્રત્યેની શ્રદ્ધા ને આત્મીયતા છે, ને કંપનાનો વિશાળ વ્યાપાર પણ છે. એમનું મન નાની નાની વાતો કરતાં, મોટી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે વધુ તત્પર હોય છે. કશુંક વાદવિવાદની તર્કદોષવાળી દલીલો કરતાં વ્યાપક સિદ્ધાંતોની

અર્થાં એમને અત્યંત પ્રિય થઈ પડે છે. માલો ને ટ્રેડ લેખક તેનેજ કહી ના ૧૫ કે જે પોતાના હૃદયનો કપ, પોતાની સવેદના, પોતાના વાચકના મનોદ્વાર સુધી પહોંચાડી શકે એ દૃષ્ટિએ જોતા જવાહરને આપણે ટ્રેડ લેખક કહી શકીએ.

એમના લખાણુમા વ્યાજ્યા વ્યક્તિગત જીવનનો ઉન્નેખ આવે છે, તેમા એક પ્રજાગની પ્રીતિદર નમ્રતા છે. મનને અસ્થિર કરાવાળી શક્તિઓ ને વિચારની સ્વીકૃતિ છે, ને, પરિવર્તન માટે એક પ્રજાગની એની અધીરતા છે, કે જેને એઓ છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી.

જવાહરના લખાણુમા કરિતા, કથાત્મકતા ને મિશ્રાન ગ્રેમ નજોનો ઉચિત સમન્વય થયો છે. જવાહરનુ લખાણુ મોટાગ ભર્યું છે, શૈલી પ્રવાહમયી છે. એમા પ્રસાદ પણ છે અને નિષ્ઠા પણ છે. એમની શૈલી ચિત્તનાત્મક છે, જ્ઞાતા જરી છે. એમના પૃથક્કરણુમા માનસશાસ્ત્રીનુ ઊંડાણુ છે, છતાં એમા વંચાનિક ની નના નથી. એમા પ્રિયુનતા છે, છતાં પ્રમાણુને ભોગે નહિ વિસ્તાર છે, પણ તે ઔચિત્યદૃષ્ટિ જળનીને થયો છે. મિચ્છાર ઊર્મિતત્વને ગૂંચળાનતો નથી, કે ઊર્મિ પોતાના પ્રવાહમા ઘસડી જતી નથી.

આ રીતે જવાહર મિત્રસાહિત્યમા મર્જક સાહિત્યગ્વામી તરીકે ચિરજીવ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. એમણે પોતાના દિવસુ દર્શન પોતાની આત્મ થાના કરાવ્યુ. પોતાના દેશનુ સન્માર દર્શન, એમનુ 'મારુ હિન્દુ દર્શન' મા કરાવ્યુ. ગાંધીજીનુ દર્શન ગાંધીજી મિત્રેના પુસ્તકમા કરાવ્યુ. ને જગતનુ મિત્ર ગવલોમ્ન 'ધન્દિરાને પત્રો' દ્વાગ કરાવ્યુ. અને, સાહિત્યની પાસનાર શનિનુ દર્શન એ સર્વે કૃતિઓ દ્વારા કરાવ્યુ.

ઇતિહાસકાર જવાહર

જવાહરનું રાજકીય જીવન એટલું વ્યાપક અને સર્વતોવ્યાપી છે, કે, સાધારણ રીતે, એમના જીવનની ખીણ બાજુઓ દંકાઈ જાય છે. જવાહરના જીવનનાં અન્ય પાસાંઓ પણ એમના રાજકીય જીવન ગેટલાંજ મહત્વનાં અને ઓળટવી છે, કે એના તરફ દુર્લક્ષ કરીને, એમના કેવળ રાજકીય જીવન તરફ જ દૃષ્ટિને કેન્દ્રિત કરનારને જવાહરના જીવનનું એકાંગી દર્શનજ થવાનું. જવાહરને! જાણવા હોય તો, એમના રાજકીય જીવન ઉપરાંત, એમનું સાંસ્કૃતિક જીવન, એમની ઇતિહાસ લેખનની પ્રવૃત્તિ, એમનો સાહિત્ય વાચનનો અને સાહિત્ય સર્જનનો શોખ, એ બધાંને પણ જાણવાની જરૂર છે.

જવાહરને બચપણથીજ ઇતિહાસનો શોખ ઉત્પન્ન થયેલો. એમના અંગ્રેજ શિક્ષકે એમને વારંવાર ઇતિહાસની જાનગતની વાતો કરીને એમને ઇતિહાસ પ્રત્યે વિશ્વસરૂપી જન્માવેલી. એ ઉપરાંત, એમના પિતાના મુનશી મુળાગકઅલી પણ એમને ૧૮૫૭ ની ક્રાન્તિની વાતો ખૂબ રસથી કહેતા. કારણ કે, ૧૮૫૭ ની ક્રાન્તિમાં એમનું આખું કુટુંબ અંગ્રેજ ફોર્ગે તારાજ કર્યું હતું. એટલે પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ એઓ જવાહરને કહેતા. આમ જવાહરનો ઇતિહાસશોખ જાગ્યો. મુનશી ‘એરેબિયન નાઈટ્સ’ની વાતો પણ જવાહરને કહેતા. જવાહરની કલ્પના, આમ અરબસ્તાન ને ઇરાનમાં જઈને દરતી ઘરમાં રામાયણ ને મહાભારતની વાતો પણ એઓ સાંભળતા, ને તેથી આપણા ગ્રામીન ઇતિહાસનો એમને પરાક પરિચય થયો.

આ ઉપરાંત, એમણે બંગલગનું આદિકાલન સગી આંખે નિહાળ્યું. હિન્દના ધણતા ઇતિહાસમાં એમણે પ્રત્યક્ષ ફાળો આપ્યો. વળી, હિન્દ અંગ્રેજ સત્તાન સામે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ લડતું હતું, એટલે ખીજા દેશો જે પરદેશી હુકૂમ સામે લડતા હોય, તેની પ્રત્યે હિન્દના, સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના સૈનિકને એ દેશો પ્રત્યે હમદર્દી તો હોય જ. અને, એ હમદર્દીમાંથી એ દેશોનો ઇતિહાસ જાણવાની એમને ઉત્કંઠા થાય જ. એથી

પણ જવાહર ઇતિહાસપ્રેમી બન્યા. વળી, રૂપેનની ક્રાન્તિ, રશીયન ક્રાન્તિ, એ બધું એમના યુગમાં બન્યું. હિન્દની સરહદ ચીન અને જાપાન વચ્ચે સતત યુદ્ધ ચાલ્યાં જ કરતું હતું. એ બધાંની વિચારણા કરીએ તો જવાહરનો ઇતિહાસપ્રેમ જણાઈ આવશે.

વળી, જવાહરના જોતાંજોતામાં એશિયા અને યુરોપની પ્રગ્નએ ઇતિહાસ શ્રવણો, દેશની અને ભૂગોળની કાયાપલટ કરી નાંખી. પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહને લીધે યુરોપનો પલટો, ને, વિજયી રાષ્ટ્રોની રાજરમત, એક રાષ્ટ્રને બીજા સામે લગવવાની તરફીબ, ચીનનો આંતરવિગ્રહ, રશીયા ને જાપાન વચ્ચેના યુદ્ધમાં જાપાન જેવા નાનકડા એશિયાઈ રાજ્યનો વિજય, કોરિયાની સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડત, મુસ્તફા કમાલ પાશાએ તુર્કસ્તાનમાં આણેલી ક્રાન્તિ ને તુર્કસ્તાનની કરેલી કાયાપલટ, જાપાનની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ, આરબ અને યહૂદીઓનો ઝઘડો અને યહૂદીઓના સ્વાતંત્ર્યરાજ્યની સ્થાપના, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહનો પ્રયાગ, સામ્યવાદનો પ્રયોગ, લીગ ઓફ નેશન્સની સ્થાપના અને તેની નિષ્ફળતા: એ સર્વે તત્વોએ જવાહરને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા. અને, એમણે પોતાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિએ એ બધાને સમજવા પ્રયત્ન કર્યો, અને એના નિચોડરૂપે નવી દૃષ્ટિથી એઓ ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક હતું.

જવાહરના ઇતિહાસલેખનમાં એમના પિતૃપ્રેમનો ફાળો પણ નાનો મૂનો નથી. જવાહરને જોડમાં બેઠાં બેઠાં એમ થયું કે એમની દીકરીને યોગ્ય શિક્ષણ મળવું જોઈએ. પોતે બહાર હતા, ત્યારે તો એમની બહુવિધપ્રવૃત્તિમાં, દીકરીની કેળવણી પ્રત્યે લક્ષ્ય અપાતું નહિ. પરંતુ, પોતે જોડમાં હોય ત્યારે તો પૂરતી નવરાશ હોવાને લીધે, પોતે પત્રદ્વારા, પોતાની પિતા તરીકેની ફરજ અદા કરી શકે એવા એમને વિચાર આવ્યો. અને એમણે એ વિચારને તરત અમલમાં મૂક્યો. આમ, પત્રરૂપે ‘જગતના ઇતિહાસનું ગેમ-દર્શન’ એમણે આપ્યું.

“ઇતિહાસની એક ઉપયોગિતા એ છે કે, એ વર્તમાન યુગને સમજવા માટે સહાયભૂત બને છે. ભૂતકાળનું કોઈપણ વર્ણન વાંચીને પહેલો પ્રશ્ન એ ઉદભવે જોઈએ, કે, એનાથી આજના યુગના જીવન પર શો પ્રકાશ પડે છે? આજનો યુગ ગતિમાન યુગ છે. એમાં જીવિત અને કર્મરિત રહેવું ધણું આસાન છે.” જવાહરના આ શબ્દોથી આપણે જવાહરની ઇતિહાસલેખક તરીકે મૂલ્યવણી કરવાની છે. જવાહરે એક બીજી પણ બહુ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ રાખી છે. એમણે કહ્યું છે: “ઇતિહાસ એ એક સંગ્રહિત એકતા છે. જ્યાં સુધી દુનિયાના બીજા ભાગોમાં શું બને છે, એની પૂરી જાણ ન થાય ત્યાંસુધી કોઈપણ દેશનો ઇતિહાસ પૂરો સમજાય નહિ.” જવાહરના ઇતિહાસને સમજવાને આ દૃષ્ટિએ જોવાની જરૂર છે.

જીવનનો વિસ્તીર્ણ અનુભવ છે. જ્ઞાહર તો શિષ્ય છે. અને ઇતિહાસની કાચી સામગ્રીમાંથી એઓ એક મુંઢર આદૃતિ નિર્માણ કરે છે. જ્ઞાહરની ઇતિહાસ લેખક તરીકેની આ એક વિશેષતા છે.

જ્ઞાહરની ઇતિહાસ લેખક તરીકેની એક મોટામાં મોટી મર્યાદા એ છે કે એમણે ‘જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન’ મોટે ભાગે જોક્ષમાં લખ્યું હતું. ત્યાં સાધન સામગ્રીનો સંપૂર્ણ અભાવ. જોઈએ ત્યારે, ને જોઈએ તેટલાં ને જોઈએ તેવાં પુસ્તકો મળે જ નહિ. વળી, નાની મોટી હકીકતોની સમ્યાઈ પૂરવાર કરવાને કોઈ સાધન નહિ. દષ્ટાંત તરીકે, અમુક હકીકત વિષે વિશેષ માહિતી મેળવવા કે કોઈ મહાન ઇતિહાસવિદનો અભિપ્રાય મેળવવા એની જોડે પત્રવ્યવહાર કરવાની પણ એમને છૂટ ન મળે. આ મુશ્કેલીઓની દૃષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે જ્ઞાહરના અન્ધે જે સિદ્ધિ મેળવી છે તે આપણને આશ્ચર્યજનક લાગે છે.

જ્યારે આપણે જગતના ઇતિહાસની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી સમક્ષ જગતના ઇતિહાસલેખકોમાં જેમનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે, એવા એચ. ઇ. વેલ્સનું નામ તરી આવે છે. વેલ્સ મહાન લેખક હતા. એમણે ઇતિહાસ સિવાય ખીન્ન ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. બધાં સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિ પણ પામ્યાં છે. પરંતુ, જ્ઞાહરની શૈલીમાં જે હૃદયગમના છે, એ પત્રના રૂપમાં હોવાથી, એમાં જે હળવી વૃત્તિ આવી છે, એમાં જે આત્મીયતાનું વાતાવરણ છે, જે અંગત ઉલ્લેખોને લીધે રોચકતા છે, ભારેપણનો અભાવ છે, તે વેલ્સના ઇતિહાસમાં નથી.

કોઈપણ ઇતિહાસ લેખકમાં નિર્લેગ સત્યનું આલેખન હોવું જોઈએ. એણે સાગણીથી ઉશ્કેરાઈ ન જવું જોઈએ, પૂર્વગ્રહથી એની દૃષ્ટિ વિકૃત થયેલી ન હોવી જોઈએ, કે પક્ષપાતને લીધે, એની દૃષ્ટિમાં જે સત્ય હોય તે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે ન જોવાવું જોઈએ. એટલે કે, એ હોય તેનાથી અનેક ગણા મોટા સ્વરૂપમાં ન આલેખાવું જોઈએ. સાચા ઇતિહાસકારે તો એની આસપાસ જે અપરંપાર સામગ્રી પડી હોય, તેમાંથી સત્ય તારવવું જોઈએ. દષ્ટાંત તરીકે, હીટલર વિષે કોઈ ઇતિહાસ લેખકને લખવું હોય, તો એણે તો એના જર્મન ભક્તોએ લખેલાં બેહદ વખાણુ અને ભારોભાર અનિશ્ચયોક્તિભર્યા ચિત્રણો પણ વાંચવાં જોઈએ. તેમજ, એણે, એના અંગ્રેજ કે રશીયન દુશ્મનોએ આલેખેલાં નિંદાકથનો પણ જોઈ જવાં જોઈએ. અને, એમાંથી સત્ય કેટલું છે તે તારવવું જોઈએ. એ એના અંગ્રેજ નિંદકોની જેમ, એમ ન કહી શકે કે હીટલર એ નિનાન્ત નરપિશાચ હતા, યા તો, એના ભક્તોની જેમ એમ પણ ન કહી શકે કે હીટલર દેવાંશી પુરુષ હતા.

જવાદર પોતે સ્વભાવે અત્યંત લાગણીપ્રધાન હોના છતાં, એઓ ઇતિહાસવેખક તરીકે ઇતિહાસ લખતી વખતે, લાગણીના પ્રવાહમા પોતાની જાનને તણાના જેતા નથી એઓ એ માટે ખૂબ જ ઝાળછ અને સાન્યેતી રાખે છે દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જવાહરે તો લગભગ અર્ધજીવનથીયે નિરોપ સમય અંગ્રેજ શાસન જોડે જીવનભરણના યુદ્ધમા ગાળ્યો એમણે અંગ્રેજ શાસનની કૂટતા, એની દૂટનીતિ, એનું શોષણ એ બધું સગી આખે નિહાળ્યું એમ જતા એમના ઇતિહાસમા જવાહર અંગ્રેજ શાસન વિષે લખે છે કે

“ હિન્દમાના અંગ્રેજોના કૃત્યો અને કરતૂતો વિષે વાચના, તથા તેમણે અખત્યાર કરેલી નીતિ અને તેને પરિણામે દેશભરમા વ્યાપેલી ભારે ાગમારી અને નિપતો બાણીને તુ કોધે લશાશે, પરંતુ એ બધું બનના પામ્યું તેમા દોર કોનો હતો વારુ? નમણાઈ અને ખેનદૂદી હમેશા આપણુદીને નોતરે છે આપણી માલોમાલની કૂટનો લાલ અંગ્રેજો બાવી શકે, એમા આપણા અદગઅદ લાઈટટો ડરનારાઓનો દોષ છે જુદા જુદા પક્ષોનો લાલ બાવી, આપણામા કાટકૂટ પાડી, જો તેઓ આપણને ડમજોર બનાવી શકે, તો આપણે તેમને તેમ કરવા દઈએ છીએ, એ વસ્તુજ અંગ્રેજો આપણા ડરના વધારે ચિન્તાતા હતા, તેની નિશાની છે એટલે જો તારે ગુસ્સો જ ડરવો હોય, તો આપણી નમણાઈઓ, આપણા અત્યાન અને માલોમાલના ઝવણ પર કરવો બેઠાએ ડમકે એ વસ્તુઓ આપણી દુર્દશા અને આપણા સકટો માટે જવાબદાર છે ”

આટલું કહીને એઓ આખી પરિસ્થિતિનો અન્ય દૃષ્ટિએ પણ વિચાર રે છે એઓ પૂછે છે, કે, અંગ્રેજોએ આપણા ઉદ્યોગોનો નિનાશ કરી આપણ જે ગોરાણુ કર્યું, એનો લાલ તો થોડા જ લોકોને મળ્યો હતો ખિટનની આમપ્રજનને એથી ફાયદો નથી આ વિધાન જવાહરની દૃષ્ટિ આત્મરાષ્ટ્રીય હતી, એઓ ડેનગ આમપ્રજનના હિતની દૃષ્ટિ એ જ વિચારણા કરતા હતા, અને એ આમપ્રજન હિન્દની હોય કે ઇંગ્લેન્ડની હોય, એનો એમની સમાજવાદીતત્વ તત્કાલા વધણને લઈ ડગો બેદ નહોતો પરંતુ, જવાહરની આ વાત સાચી તો હરગિજ નથી ડરણુ કે હિન્દના આર્થિક રોષણને પરિણામે, ખિટનની મીથેનુ ઉત્પાદન વધ્યું એમના મનૂરોને રોજી મળી ને એમના તૈયા માલની ખરીદી માટે હિન્દ એક બજાર મન્યું એને પરિણામે ત્યાની આમપ્રજનુ જીવન ધોરણ બીયું આગ્યું એ દનીકત છે

હિન્દની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે પણ એક હિન્દના સપૂતને જાગે એમા ગર્વ લયો વેણુ એમણે ઉચ્ચાર્યા છે એઓ કહે છે

‘ મીસર ઈસાન, અને ગ્રીમ એ બધા નાન પામ્યા છે બાબીયોન અને નિન્વાની જેમ તેમની પુરાણી મસ્જીદો પલુ નાદ પામી છે તો પત્રી આ પુરાણી સસ્જીદોના ખીજ બે ગ્રામીન માથીઓના શા હાથ થયા ? હિન્દ અને ચીનની ની સ્થિતિ છે ? ખીજ દેશોની જેમ તેમા પલુ એક પત્રી એક સામ્રાજ્યો ઠીલા થયા અને નાદ પામ્યા આહી પલુ આઢમણો થયા અને વિગાળ પાયા પર વિનાશ અને લૂટફાટ ઈલાકિયા મદીઓ સુધી એક રા નવને ગળ્ય ડ્યું અને પત્રી તેની જગ્યા ખીજ ગળ્ય ને, લીધી ખીજ દેશોની જેમ ચીન અને હિન્દમા પલુ આ બડ બન્યુ પન્તુ, હિન્દ અને ચીન મિરાય ખીજે કયાય સસ્જીદોની અખડ પગ પા ચાનુ ગી નહિ ભારે પવિત્રતા, મિઝાહો અને આઢમણો થયા છતાયે આ બન્ને દેશોમા ગ્રામીન સસ્જીદોની ધારા અખખનિત વહેતી ની છે ”

આમ આપણી સસ્જીદોને ધિરદાની એની પીડ ચામડી એની ખીજ બાજુ પલુ નિખાનમતાથી દર્શાવતા એઓ કહે છે :

‘ એ બડુ છે, એ બન્ને દેશો ગ્રામીન મહત્તાથી કેટલા નીચા પચા છે, અને તેમની ગ્રામીન સસ્જીદો જમાનાથી એ રી થયેની ધૂળ અને ગાનીના થયે નીચે ટકાઈ ગઈ છે, છતાય એ સસ્જીદો છત છે અને આજે પલુ હિન્દની ગ્રામીન સસ્જીદોના પાયાપર હિન્દીઓની હનનપ્રણામિ રચાઈ એ બરા યુગોના આપણે વારમો ળીએ એ મિચાર આપણને આ રી મનિત રી નાખે એવો છે પલુ એથી આપણે ગર્વિષ્ટ ન બનનુ જે એ ગણુ છે એ યુગોની સારી તેમજ ભારી બન્ને વસ્તુઓના આપણે વા ન ળીએ અને હિન્દના આપણા વર્તમાન વારમામા એની હગનામધ ભૂડી વસ્તુઓ છે જેને લીધે, દુનિયામા આપણે પાગળ પચા છીએ અને આપણો મ ન દેન ગરીમાઈમા આવી પચો છે ’

જગ્યામા જે સહ્યગ્રિવતા છે, નિખાનમતા છે, આત્મનિરીક્ષણની વૃત્તિ છે, તેની આ અવતરણ પરથી પ્રતીતિ થયો

જગ્યામા, ખીજે ઇતિહાસકાર તરીકે મહાન ગુણ છે તે ચિંતનનો છે. ઇતિહાસ ન એટલે માત્ર વિગતોનો નોંધનાર નહિ પલુ એની પાસે મૌલિક ચિંતન, સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ અને દર્શન હોયુ જેઈએ ખીજ ઇતિહાસકારોની જેમ એ માત્ર વિગત આપીને અ તા નથી પન્તુ, એ વિગતોને મિચારનાની આપણને દિશા સૂઝાડે છે જ્વાહર આપણી શાળા અને કોલેજોમા ભણનારા ઇતિહાસ મિયે સાચુ જ કહ્યુ છે કે

“શાળા અને કોલેજોમાં આપણને ઇતિહાસને નામે જે લખાવવામાં આવે છે, તેમાં ઇતિહાસ જેવું બહુ થોડું હોય છે. ખીખ્ખોની વાત તો હું નથી જાણતો, પણ મારે વિષે તો કહી શકું કે શાળામાં હું નહિ જેવો ઇતિહાસ શીખ્યો છું.....અને જે કંઈ હિન્દો ઇતિહાસ શીખ્યો હતો, તે મોટે ભાગે ખોટો અને વિકૃત હતો. ખીખ્ખ દેશના ઇતિહાસ વિષેનું મારું જ્ઞાન બહુ જ અસ્પષ્ટ હતું. કોલેજ છોડ્યાં પછી જ મેં કંઈક સાચો ઇતિહાસ વાંચ્યો.” આ રીતે, જવાહરને અત્યારસુધી લખાયેલા ઇતિહાસગ્રંથોમાં એક ગ્રંથનો વધારો કરવો નહોતો. એમને, તો વિશિષ્ટ, પોતાના ખ્યાલ મુજબ જેને સાચો ઇતિહાસ કહી શકાય તેવો ગ્રંથ આપવો હતો.

ઇતિહાસ વાંચવા માટે નથી, પણ વિચારની સામગ્રી પૂરી પાડવા માટે છે તેની પ્રતીતિ કરાવતી હતી, એટલા માટે જવાહરને ઇતિહાસ લખવો હતો. જવાહર એ વિષે કહે છે કે :

“મને લાગે છે કે ધીરેધીરે પણ નિશ્ચિત રીતે, દુનિયાએ કેવી રીતે પ્રગતિ સાધી, આદિકાળના સાદાં જીવજંતુઓની જગ્યાએ, વધારે વિકાસ પામેલાં પ્રાણીઓ પેદા થયાં અને છેવટે પ્રાણીશ્રેષ્ઠ માનવીનો કેવી રીતે ઉદય થયો, તેમજ પોતાની શુદ્ધિના પ્રભાવથી તેણે ખીખ્ખ પ્રાણીઓ પર આધિપત્ય કેવી રીતે મેળવ્યું, એ બધું ઇતિહાસે આપણને શીખવતું જોઈએ.....જંગલી અવસ્થામાંથી મનુષ્યે સંસ્કૃતિનો સાધેલો વિકાસ એ ઇતિહાસનો વિષય મનાયો છે.”

જવાહર પોતાની સ્વતંત્ર વિચારણા દર્શાવતાં કહે છે : “પરંતુ, કેટલીકવાર ઇતિહાસના લાંબા ગાળાઓ પર નજર ફેરવતાં આ ધ્યેયની કંઈ ભારે પ્રગતિ થઈ હોય, અથવા તો માણસ વધારે સમ્યક થયો હોય, કે તેણે વધારે પ્રગતિ કરી હોય, એમ માનવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આજે તો દુનિયામાં પરસ્પર સહકારનો ઠીક ઠીક અભાવ દૃષ્ટિએ પડે છે. અને એક દેશ અથવા એક ગ્રામ આર્થિક ખાનગર, ખીછ પ્રજા, પર આક્રમણ કરી રહી છે એ તે તેને પી.ટી. ગી. છે, તેમજ એટ માણસ તેના જેવાજ ખીખ્ખ માણસને ચૂસી રહ્યો છે. જો લાંબો વર્ષની પ્રગતિ પછી આપણે, આટલા બધા પગલે અને અપૂર્ણ છીએ, તો સમગ્ર ને ગાલા માણસની પેઠે વર્તવાનું શીખતાં, આપણને કેટલો બધો સમય લાગશે ?” જવાહરનો આ ગ્રંથ કેટલો ઉચિત છે ?

ધણા જવાહર વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિથી મુગ્ધ થયા છે, એવો આક્ષેપ કરે છે. તેમને આ એમની ઉદ્ધિનમાં સાચો જવાબ મળે છે કોઈપણ માનવને વર્તમાન પરિસ્થિતિ

જોતાં સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ થાય, નિરાશા ઉદ્ભવે અને એ પ્રાચીન કાળની પ્રશંસા કરવા મંડી પડે. અને જવાહરનું પણ તેવું જ થયું છે. એઓ પ્રાચીનકાળના વખાણ કરતાં કહે છે : “ પ્રાચીન ઇતિહાસના કેટલાક યુગો વિશે વાંચતાં, તે બધા આપણા વર્તમાન યુગ કરતાં, વધારે સારા તેમજ વધારે સમ્ય અને સંસ્કારી પણ લાગે છે. પણ એ જોઈને આપણી દુનિયા પ્રગતિ કરી રહી છે કે પાછળ પડતી જાય છે, એવી વિમાસણમાં આપણે પડી જઈએ છીએ. ”

આજની વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિની બગ્ગશ હાંકનારો મહાન નથી એમ જવાહર કહે છે. અને માણસ ઘણી બાબતમાં ઇતિર પ્રાણીઓથી આગળ વધ્યો નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

જવાહર એશિયાના ભક્ત છે. એશિયા તરફ એમને અત્યંત આદર છે. એશિયાની મહત્તાના એઓ પ્રશંસક છે અને એનું પ્રતિપાદન એમની ઐતિહાસિક કૃતિમાં વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. એમનાં ‘ મારા હિન્દનાં દર્શન ’ માં પણ ભારતના એશિયાના અન્ય દેશોના સંપર્કો વિશે એમણે વિસ્તારથી લખ્યું છે અને એનેજ વિશેષ મહત્વ આપ્યું છે. જવાહરની દૃષ્ટિમાં હિન્દનું જે ચિત્ર છે તેની પાશ્વભૂમિ એશિયાઈ છે. એમને મન ભારતવર્ષ એ એશિયાઈ સંસ્કૃતિની કે સમ્યતાની એક અનિવાર્ય કડી છે. ‘ હિન્દ અને ચીન ’, ‘ હિન્દ અને ઇરાન ’ વિશે જે એમણે પૂર્વ ભાગમાં લખ્યું છે, તે, ‘ કમાલપાશા ’ અને એશિયાઈ જાગૃતિ સંબંધી એમણે જે લખ્યું છે, તેની જોડે એનો બરાબર મેળ ખાય છે. એમના પુસ્તકમાં ભારતીય જીવન અને સંસ્કૃતિનું એશિયા જોડેના એના ગાઠ સંબંધોને પાશ્વભૂમિમાં રાખીને અવલોકન કર્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ એશિયાના ભિન્ન ભિન્ન દેશોના પરસ્પર સંબંધોને પણ એમણે સારું જેવું મહત્વ આપ્યું છે.

અગ્નિએશિયા ને ઇરાનએશિયાના દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રસાર, તેમજ ચીન તથા દૂરપૂર્વના દેશોમાં ભારતનું બૌદ્ધધર્મનું અર્પણ એને જવાહર એશિયાઈ દેશોનાં આંતર સંબંધનાં પ્રત્યક્ષરૂપ તરીકે માને છે. જવાહરની આ દૃષ્ટિ જ એમને આઝાદ હિન્દનો જે એશિયાઈ દેશો જોડે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે, તેનો મર્મ આપણને સમજાવે છે. એશિયાના દેશોની સ્વતંત્રતા, કે, ઇન્ડોનેશીયાના પ્રથમ માટે એમણે બોલાવેલી એશિયાઈ પરિષદ, સામ્યવાદી ચીનનો સ્વીકાર ને ચીન પ્રત્યેની મમતા તેનું કારણ આ છે.

આપણે સર્વે, ટેલીફોનની હીરેકટરીમાં જેમ નામો આપેલાં હોય છે, તેમ જેમાં રાજ્ય અને પ્રધાનોની અને મહત્વના પુરુષોની વંશાવલિ અને નામો આપેલાં

હોય, જેમાં કેવળ વિગતોનો ખડકલો કર્યો હોય, એવા ઇતિહાસથી વાજ આવી ગયા હતા, તેવે સમયે જવાહરે નવી દૃષ્ટિનો, નવાં દર્શનવાળો, ઇતિહાસના સાચા નામને પાત્ર એવો ઇતિહાસ આપણને આપ્યો.

અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કે પ્રાચીન ગૌરવની હકીકતો બહુજ દૂંકાવીને અને આજ સ્વરૂપમાં આપણને આપવામાં આવતી હતી. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે અત્યારસુધીના મોટા ભાગના ઇતિહાસકારો, યુરોપીય હોવાથી, યુરોપીઓ એશિયાઈ પ્રદેશોમાં આવ્યા, તે પૂર્વે પ્રગ્નઓ પ્રાયઃ ગંભીરી અવસ્થામાંજ હતી, એવું દર્શાવવા માગતા હતા. ન્યારે, જવાહર એ એશિયાઈ અને વિશેષે કરીને ભારત વર્ષના ઇતિહાસલેખક હોઈને, એઓ, એશિયાને નવી દૃષ્ટિ થી નિહાળે છે, અને જવાહરના ઇતિહાસની એ વિશેષતા છે. એથી એશિયા અને યુરોપના સંબંધ વિષે એઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે :

“યુરોપ આજે બળવાન અને સત્તાધારી છે અને તેના લોકો પોતાને જગતમાં સૌથી સુધરેલા અને સંસ્કારી માને છે. એશિયા તથા તેના લોકો તરફ તે તિરસ્કારથી જુવે છે અને ત્યાં જે કંઈ હાથ આવે તે બધું પચાવી પાડે છે. પણ નકશામાં જોઈશું તો યુરોપ એ તો એશિયાના દેહનોજ એક નાનકડો અવયવ દેખાય છે. લાંબાકાળસુધી દુનિયાપર એશિયાનું પ્રભુત્વ હતું. એશિયાવાસી પ્રગ્નઓનાં ટોળાંઓ સમુદ્રના મોઝાંઓની જેમ, યુરોપની ભૂમિપર ફરી વળ્યાં અને તેના મુલકો એમણે જીતી લીધા. તેમણે યુરોપને ઉગાડો યે ખરો ને તેને સંસ્કારી યે બનાવ્યો.....

“એશિયાની મહત્તાને વીસારવી એ તો મૂર્ખાઈ ભર્યું છે. યુરોપની આજની લલકથી આપણે અંગાઈ જઈએ, અને આપણે ભૂતકાળ ભૂલી જઈએ એવો સંભવ રહે છે. પણ આપણે એ યાદ રાખવું જોઈએ, કે, બીજા કોઈ મનુષ્ય કરતાં અથવા બીજા કોઈ વસ્તુ કરતાં, દુનિયા પર અધિક પ્રભાવ પાડનાર મહાન વિચારકો-બધા મુખ્ય ધર્મના પ્રવર્તકો-તો એશિયાએ પેદા કર્યા છે. આજે પ્રચલિત મુખ્ય ધર્મોમાં, સૌથી પુરાણો હિન્દુધર્મ તો, અલગત હિન્દમાં જ ઉદ્ભવ્યો છે. એજ રીતે ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, તીબેટ અને સીલોનમાં આજે ચાલતો હિન્દુધર્મનો સહોદર મહાન બૌદ્ધ ધર્મ પણ હિન્દમાં ઉત્પન્ન થયો છે. યહૂદી લોકોનો ધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મ પણ એશિયાના ધર્મો છે, કારણ કે, તેમનું ઉગમસ્થાન એશિયાને પશ્ચિમ કિનારે આવેલા પેલેસ્ટાઈન માં હતું. પારસીઓનો જરથોસ્તી ધર્મ ઇરાનમાં ઉદ્ભવ્યો. ઇસ્લામના પયગંબર

મહામદ સાહેબ અરબસ્તાનના મહા શહેરમા જન્મ્યા હતા. ટૂંકજી, જીયુસ્ત, ધંધુ, મહામદ તથા ચીનના મહાન ફિલસૂફ ઇન્દુમીયમ અને લાઓત્સે-આમ એશિયાના મહાન તત્ત્વચિંતકોના નામોથી પાના ના પાના ભરી શકાય એમ છે એશિયામા થઈ ગયેલા મહાન કર્મધીરોના નામોથી પણ ડેટવાયે પાના ભગય જૂતકાળમા આપણો આ પુરાણો ખડ કેટલો મહાન અને પ્રાણુનાન હતો, એ બીજી અનેક રીતે હુ તને બતાવી શકુ એમ છું ”

આમ જૂતકાળની એશિયાઈ મહત્તાની વાત કરી જવાહર ઉત્પાદમા આવી જઈ એશિયા વિષે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય પણ ભાષે છે, અને કહે છે

“ આજે એ પુરાણો ખડ નિદ્રામાથી જાગૃત થયો છે સમગ્ર દુનિયાની મીટ આજે એના પર મગઈ છે દરણુ ચીને ખમર છે કે, ભવિષ્યમા દુનિયાના દનિદાસમા એશિયા મહત્વનો ભાગ ભજવનાર છે ’

જવાહરે આ લખ્યુ તો ૧૯૩૪-૩૫ મા એ પ્રગટ થયુ ૧૯૩૬ મા એ ૫ઠી આપણે જગતના ઇતિહાસમા જે બનાવો બન્યા, તેને નિહાળીશુ અને એક મિલગાર લોકન કરીશુ તો, ચીનની ક્રાન્તિ ગયા યુદ્ધમા જાપાને ભજવેલો ભાગ, ઇન્ડો નેશિયાએ, બ્રહ્મદેશે, ટિન્દ મેળવેલી આઝાદી, હિન્દી ચીનના આઝાદી મેળવના માટેના મરણિયા પ્રયત્નો ધરિન અને મીસરનો ઇસ્ટનને પડકાર, એ ચર્ચ જવાહરની આગાહી કેટલી સાચી હતી અને જવાહરનુ ઇતિહાસદર્શન કેટલુ સાચુ હતુ, તેની પ્રતીતિ કગવે છે આમ જવાહર માત્ર, વિગતોના નોંધનાર નથી, પણ જૂતકાળના બનાવોને લક્ષમા રાખીને ભવિષ્યને જોનાર દષ્ટા છે

સચ્ચાર્ધ, ઇતિહાસકારની મૌનિક, વિશિષ્ટ દષ્ટિ અને ચિંતન, ઉપગન ત્રીજે મહત્વનો ગુણુ તે જવાહરની આમગ્રજ માટેની ભન્નિ છે ઇતિહાસ એટલે માન ગમ અને મત્રીઓનો ઇતિહાસ નહિ, પણ પ્રગ્નનો ઇતિહાસ ધણુ યોકામા એવો બ્રમ પ્રવર્તતા હોય છે, કે, અમુક યુગનો ઇતિહાસ એટલે, ગમઓના રાન્થારોહણથી માડીને એમના મૃત્યુ સુધી બનેલા મુખ્ય બનાવોની વિગતો અને તેનુ વર્ણન એથી જ યુગોનુ વિભાગીકરણ પણ એ લોખિ, ગમઓને જ લક્ષમા રાખીને કરતા, જેમ કે, મોગન યુગ, મરામ યુગ, ગુપ્ત યુગ, ટયુર યુગ, મુઝર્થ યુગ, મિક્ટોરિયા યુગ વગેરે જવાહરએ દષ્ટિ રાખતા જ નથી એમણે યુગોના જે વિભાગો ક્યાય પણ પાડ્યા છે તે કોઈ રાગ કે વ્યક્તિના નામ પ્રમાણે પાડ્યા નથી એમના પ્રકરણોમા જ્યા યુગનો ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાં ‘ચીનનો શાનિ અને સમૃદ્ધિનો યુગ’, ‘મધ્યયુગ’, ‘રેનાશાશ અથવા નવજીવનનો યુગ’, એના યુગના નામ પાડે છે

અને એઓ રાજાને જેટલું મહત્વ આપે છે, તેટલુંજ મહત્વ, તત્કાલીન આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, એ બધા વાતાવરણને આપે છે.

રાજા કાલસ્ય કારણમ્ । એ બધે લક્ષમાં રાખીને જ્ઞાહરે રાજ કરતાં જે કાળ રાજાને ધડે છે, તે કાળને જ વિશેષ ગૌરવ આપ્યું છે. એથી જ, જેટલું મહત્વ એમણે નેપોલિયનને આપ્યું છે, તેટલુંજ પ્રાચીન ગ્રીસના નગરાન્યોને આપ્યું છે. અને અશોકના જેટલુંજ મહત્વ હિન્દના આમરાજ્યોને આપ્યું છે. એ ઉપરાંત, ચન્દ્રગુપ્તને સ્વતંત્ર પ્રકરણ ન આપતાં, ચન્દ્રગુપ્તની જોડે એમણે જાણીતા અર્થશાસ્ત્રના પ્રાચીન અન્યકાર કૌટિલ્યને પણ સાંકળી દીધો છે, અને બન્નેને પ્રકરણમાં સરખું રથાન આપી પ્રકરણનું શીર્ષક પણ, “ચન્દ્રગુપ્ત અને કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર” એવું આપ્યું છે. એમના પીઞ્ઞ પ્રકરણો પર આપણે નજર ફરીશું તો, પણ ‘ધનુ અને ખ્રિસ્તીધર્મ’, ‘વિદેશી બજારો પર હિન્દનો કાબૂ’, ‘ઈસ્લામનો વિજય’, ‘મોહન-જો-દરો વિષે કંઈક’, ‘યુરોપનાં શહેરોનો ઉદય’, ‘મહાન પ્રવાસી માર્ગ પોલો’, ‘યુરોપમાં નવા અને જૂના વિચારોનું યુદ્ધ’, ‘પ્રયંત્ર યત્રોનો ઉદય’, ‘હિન્દના કારીગરવર્ગની દુદ્દશા’, ‘કેટલાક ગુપ્તસિદ્ધ લેખકો’, ‘ગ્રીસ અને વિજ્ઞાનનો વિજય’, ‘જૂનાં દેવાં પનાવવાની નવી રીત’, ‘રશીયાની પંચવર્ષી યોજના’, ‘ઝાકર પાઉન્ડ અને રૂપિયો’ : એ સર્વે પ્રકરણો દર્શાવે છે. કે, જ્ઞાહરે ઇતિહાસના જે યુગો પાળ્યા છે, ઇતિહાસનું જે સિંહાવલોકન કર્યું છે, તે માત્ર રાજાઓ તથા મુત્સદ્દીઓને લક્ષમાં રાખીને નથી કર્યું. પરંતુ, દેશની તવારીખને ધ્યાનમાં, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક એમ સઘળાં બળોને, એમણે સરખું જ મહત્વ આપ્યું છે. એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો એમણે ઇતિહાસ જુદી જ રીતે લખ્યો છે. એમનો ઇતિહાસ એટલે એશિયાવાસીએ લખેલો, રંગીન પ્રજાની હમદર્દી જેના દિલમાં વસે છે, એવા પ્રજાયુક્ત માનવીએ લખેલો ઇતિહાસ.

જ્ઞાહરની દૃષ્ટિ સર્વગ્રાહી, સર્વવ્યાપી, પૂર્વગ્રહ કે પશ્ચાત્તમુક્ત એવી છે. એ એકાંગી નથી. એમનું પરિસ્થિતિનું જ્ઞાનકરણ ઊંચવટલયુક્ત, રસગ્રહ અને મૌલિક હોય છે. ગ્રીસના નગરાન્યોની રસમ લોકશાહી હતી કે નહિ તેની એઓ તપાસણી કરે છે. ગ્રીસના નગરાન્યોમાં દૃષ્ટિએ પડતી એકતાનું દર્શન કરાવી એનાં કારણભૂત તત્ત્વો આલેખી એની પ્રાચીન હિન્દના આમપંચાયતો જોડે એઓ તુલના કરે છે. જ્ઞાહરે જાણવું છે કે હિન્દમાં નગરાન્યો સ્થાપવાની આર્યોની જ આવના હતી. પરંતુ, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એ બધાની અસરને લીધે આર્યોએ, નગરાન્યોની કલ્પનાનો ત્યાગ કર્યો, તે વિગતથી જ્ઞાહરે

જાણવી, ગ્રીમના નગરરાજ્યોના આનંદલહો, તેના ઢારણો વગેરેની તપાસણી કરી, એ નગરરાજ્યો સા માટે ટક્યા તેના સામાજિક, સામૃતિક, ધાર્મિક, ભાષાકીય એમ અનેક કાળો જાણ્યા છે એ નગરરાજ્યો અને હિન્દના ગ્રામપચાયતોની તુલના કરી, ગ્રામપચાયતો, એ આર્યમઠ્ઠતિ અને દ્રાવિડ સઠ્ઠતિનો સુલગ સમન્વય હતો, એના નિર્ણય પર એઓ આવે છે આર્યપ્રજ્ઞની વસાહતોમા લોકસાસન હતુ, તેનો જ્ઞાહર સ્વીકાર કરે છે ઢાગુ કે, એ વખતે, 'હુ ગન્ય છુ' એની આપખુદી ભાનના ગમ્મઓમા હતી જ નહિ અને પ્રજ્ઞગ્નોનો મકાઢ પઢ કાઢ્યુ હતો વળી, આર્યોએ પોતાના નગરો અને ગ્રામોની ગ્યનામા ભૂમિનિનો ઉપયોગ શી રીતે કર્યો તે જાણવી જ્ઞાહર આપણુને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે

જ્ઞાહરે એમના ઇતિહાસમા, જગતના અનતારી મનાતા, અથવા તો મહા માનન લેખાતા માનવીઓની પોતાની મૌલિક દષ્ટિએ મ્યવળી કરી છે સુદ્ધ ભગવાનની મનસણી ક્રતા એઓ કહે છે

“ પ્રચલિત ધર્મ, વહેમ, ક્રિયાઢાડ ને બધાયે ઢ્યાપિત હિતો પઢ પ્રહાડ ઢનાની તેમની હિ મત હતી તે પ્રમાપુરાસ, તર્કસુદ્ધિ, તથા અનુમનને અનુસંગવાની હિમાયત ક્રતા હતા મદ્યાર તથા નીતિમત્તા પઢ ભાગ મુકતા હતા તેમની પદ્ધતિ મનોનિશ્લેષણની અથવા ચિત્તના સગોધનની હતી અને તેમનુ મનોવિજ્ઞાન આત્માની હસ્તીનો સ્વીકાર ઢરતુ નહોતુ તેમની આખીયે વિચારમગ્ણી, તત્ત્વવિદ્યાના ચિતનની વામી હવા પછી, પરતોમાથી આસતી તાજ્જહવાની વહરી સમાન હતી ”

ચોગજ સમ્બોમા સુદ્ધ આધેવી ક્રાન્તિનુ એમણે ફરન કરાવ્યુ છે સુદ્ધ શુ કર્યુ, તેનો ખ્યાવ વાયઢને આરી જાપ છે જ્ઞાહરે સુદ્ધ ઢ્યાપિત હિતો પર પ્રહાડ કર્યો તેને નિશેષ મદત્વ આપ્યુ છે, તે ચોગ્ય છે જ્ઞાહરને ઇશ્વરનિષેધક તત્ત્વચિતન અને ઇશ્વરવિદ્યા તરફ પૂર્વગ્રહ હતો, તે પણ આ મત્માકનમા પ્રતિમિમિન ચધુ છે, ને તે ચોગ્ય રીતે

ઇશુ વિશે પણ જ્ઞાહરને આનુજ મુવ્યાકન ઢનાનુ છે ખીજા ઇતિહાસકારોની જેમ ઇશુના વધ માટે એમણે રામનો ને દોસમાત્ર માન્યા નથી એમની રાજકીય તાલીમ ગાધીજીને હાયે અપાયલી હોવાથી, એઓ તો પરનક્ષી દષ્ટિ રાખીને રામનોને અમજવા સહૃદયતાથી પ્રયત્ન કરે છે એઓ તો કહે છે કે “ ઇશુનો વધ ધર્મોપદેશ માટે થયો જ નહો તો ” આપણી પ્રચલિત માન્યતાને ધક્કો પહોચાડે એની ઉગ્મિ આ નથી ? એઓ તો કહે છે કે ગજકીય બગવાખોરી અને સામાજિક

ક્રાન્તિ માટે એનો વધ થયો હતો. ઇશુએ ધર્મોપદેશ શરૂ કર્યો તે પૂર્વે તેઓ ક્યાં ક્યાં ફર્યા હતા, તે માટે એઓ બધાં મંતવ્યો રજૂ કરે છે. અને કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર પોતે આવી શકતા નથી તેનો એકરાર કરે છે. એઓ તો ઇશુ, હિન્દની વાયવ્યસરહદે આવેલી તક્ષશીલાની વિદ્યાપીઠમાં ભણવા આવ્યા હોય તે સંભવિત લેખે છે. એ હિષ્ટિએ આપણે જોઈએ તો હિન્દુઓ અને દેશભક્ત જ્ઞાહર, ઇશુના જ્ઞાનનો થોડો યશ આપણા દેશને અપાવવા ઇચ્છતા હોય એવું લાગે છે. જે કે, જ્ઞાહર એક કુશળ ધારાશાસ્ત્રીની જેમ, પોતાનાં મંતવ્ય માટે ઇશુ તથા શુદ્ધનાં ઉપદેશોનું સામ્ય અને શુદ્ધના ઉપદેશથી ઇશુ પરિચિત હોય એવું તાર્કિક અનુમાન તારવે છે. ઇશુનું આલેખન કરતાં એઓ કહે છે :

“ ઇશુ પ્રચલિત પરિસ્થિતિ અને સમાજન્યવસ્થા સામે, બળવો ઊઠાવવાની ભાષા બોલતો હતો. ખાસ કરીને તે શ્રીમંત તથા જેમણે ધર્મને નામે અમુક મતો પાળવાની અને કર્મકાંડની વસ્તુ બનાવી મૂક્યો હતો, તેવા દંભી અને પાખંડી લોકોનો વિરોધ કરતો હતો. ધનદોલત કે ચૈભવકીર્તિની આશા આપવાને બદલે અરપણ અને કાદવનિક ‘દૈવી રાજ્ય’ ને ખાતર પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેનો સુદ્ધાં લાગ કરવાનો તે લોકોને ઉપદેશ આપતો હતો.....એ જન્મથીજ બળવાખોર હતો અને મોજૂદ પરિસ્થિતિને સાંખી શકતો નહોતો. તેને તે બદલવા માગતો હતો.....એની વેદનાની ઘડીએ એના નજીકના શિષ્યોએ પણ એનો લાગ કર્યો અને તેનો ઇન્કાર પણ કર્યો. તેમની આ બેવફાઈથી ઇશુની વેદના લગભગ અસભ્ય થઈ ગઈ અને મરતી વખતે દિલને દુઃખમસાવી મૂકે એવા અતિશય કરુણ ઉદ્ગાર તેણે કાઢ્યા : “ હે ઇશ્વર ! હે પ્રભુ ! તેં મારો લાગ કેમ કર્યો ? ”

જ્ઞાહરે કરેલા શુદ્ધના નિરૂપણમાં અને આ નિરૂપણમાં કેવો ફેર લાગે છે ? બન્નેએ ક્રાન્તિ કરી તેની ઉપર જ્ઞાહર ભાર મૂકે છે. પરંતુ, ઇશુના જીવનની છેલ્લી કરુણતાથી લાગણી પ્રધાન જ્ઞાહરનું દૈયું દ્રવે છે, અને તેથી એમણે દ્રાવક ચિત્ર આપ્યું છે. ઇશુના મૃત્યુ પછી ઇશુના જીવન વિષે ચમત્કારી વાતો થવા લાગી શુદ્ધ વિષે પણ એવું જ થયું. એટલે જે ચાર વાક્યોમાં, એ પરિસ્થિતિ પર સુંદર રીતે કટાક્ષ કરતાં જ્ઞાહર કહે છે :

“ ખ્રિસ્તીધર્મનો ફેલાવો થતાં, ઇશુના દેવત્વ વિષે મતભેદો ઊભા થયા. ગૌતમ શુદ્ધ પોતાને વિષે દેવત્વનો બિલકુલ દાવો કર્યો નહોતો. છતાંય તેની ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજા થવા લાગી. એજ પ્રમાણે ઇશુએ પણ પોતાને વિષે દેવત્વનો દાવો કર્યો નહોતો. પણ લોકોને પોતાના મહાપુરુષોને દેવ બનાવી

દેનાનુ ગમે છે અને દેવ બનાવ્યા પછી તેને અનુસરનાનું તેઓ છોડી દે છે ”

કેટલું બધું સાચું ને સચોટ પૃથક્કરણ છે ! ને શુદ્ધ અને ધર્મ માટે હતું, તે ગાંધીજી વિશે પણ સાચું હશે એમ નથી લાગતું ! માનવજાતના આત્મા યુગો થયા જતા ક્યા બદલાયો છે ?

ધર્મના મૂલ્ય પછી એકબે વર્તમાન દક્ષિણ દિશ્વમાં ખિન્તી ધર્મ દેવાયો, અને ત્યાંથી એ ધર્મ દિશ્વમાં છે, એમ કહી જવાહર આપણને એ નરી અને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવી હમીશ્ન કહે છે

ધર્મનામના પ્રસારક મહામદ પયગમર વિશે એમની આત્મશ્રદ્ધાની એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને તેમની ગાંધિ અને એમણે મેળવેલી લોકપ્રીતિને એઓ વખાણે છે અને મહામદ સાહેબના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે તત્કાલીન સાનુદ્ધાન યુગપ અને એનિયાની પરિસ્થિતિનું એમણે ચિન્તાત્મક મ્યાન આપ્યું છે

અગોના ગત્યચિહ્નને આગ્રહ ભારતના ગત્યચિહ્ન તરીકે પચ્ચ જ્ઞાનજ્યોત્સ્નાને અગ્રોક વિશે શું કરેનાનું હશે, એ જાણનાની ધણાને ધતિનરી થાય એ જ્ઞાતિવિષ્ ડે પણ અગ્રોક વિશે વખતા જ્ઞાનજ્યોત્સ્ના પોતાના માનસિક વધણની અપદ્ધતા જ્ઞાનજ્યોત્સ્ના છે કે ‘ મને લાગે છે કે રાત્રમહારાજએને ઉતારી પાડનાનો મને વધાઈ પડતો ગામ છે પ્રગ સા કે આજ રી ગમય એવું એમની જાનમા મને કશું જ્ઞાનું નથી પણ હવે એક એવા પુરુષની વાત જ્ઞાના ગીએ કે જે રાત્ર અને મત્રાદ દોવા છતા પ્રગ સાને પાન હતો ”

જ્ઞાનજ્યોત્સ્ના પોતાના મતનની ગૂઝાત ન કરતા, જાણીતા ઇતિહાસકાર એચ ડે વેએ અગ્રોક વિશે જે પ્રશસ્તિ વચ્ચેને ઉચ્ચાર્યા છે, તે ગૂઝ કરીને પછી કહે છે “ જગનના ઇતિહાસમા અગ્રોક એક જ એવો મિજબી વગરી સમ્રાટ હતો કે જેણે મિજબી પ્રાપ્ત કર્યા પછી શુદ્ધ ત્યજ દીધું અગ્રોક બૌદ્ધધર્મને જ્ઞાનવા માટે ભારે પ્રયાસ કર્યો, પણ એ માટે તેણે કદીયે બગાડની ન કરી તેમના ઉદ્ધવ છત્રીને તે લોકોને બૌદ્ધધર્મમા આણવાનો પ્રયત્ન કરતો ધાર્મિક પુરુષોએ ક્યવિધ જ આપ્યો સમભાન બતાવ્યો હતો, ” એમ કહીને ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ગમેરે ધર્મો જે જમગજસ્તી કરતા હતા, તેનો પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજ કરતા અને ધર્મ જે જાતની ફૂરતા પ્રસારી અને માનવ વચ્ચે દ્વેષ, તિરસ્કાર અને હેરાનિયત જવાવ્યા છે તેની પર કટાક્ષ કરતા એઓ કહે છે

લોકોને પોતાના ધર્મમા લાનવા માટે, બનાતકાર, ધાક ધમખી કે છેતરપીંડીનો ઉપયોગ કરતા તેઓ ભાગ્યેજ અચકાયા છે આખો ઇતિહાસ ધાર્મિક દમન

અને અત્યાચાર તથા ધાર્મિક યુદ્ધોથી ભરેલો છે. અને ધર્મ તથા ધર્મીને નામે જેટલું લોહી રેડાયું છે, તેટલું બીજા કશા પર રેડાયું નહિ હોય.”

આમ કહીને પછી બીજા ધર્મપ્રચારકોની તુલનામાં અશોક કેવો મહાન હતો, તે વિષે એક હિન્દી તરીકે જણાવનાં એઓ કહે છે :

“આથી કરીને હિન્દનો એક મહાન સપૂત, ભારે ધર્મિષ્ઠ અને બળવાન સામ્રાજ્યોતો ધણી હોવા છતાં, લોકોને પોતાના મનના કરવા માટે કેવી રીતે વર્ત્યો, એ યાદ કરવાથી આજે પણ આપણું મન આનંદ અનુભવે છે.”

આમ અશોકને એઓ ભાવભીની હૃદયાંગસિ અર્પે છે.

નેપોલિયનને એઓ જુદીજ દૃષ્ટિથી જુએ છે. જ્ઞાહર ક્યારેક સમતુલા જાળવીને કહે છે કે :

“આપણા બધામાં સારા તથા નરસા, અને મહાન તથા હીન તત્વોનું અજબ પ્રકારનું મિશ્રણ છે. નેપોલિયનમાં પણ આવુંજ સારાનરસાનું, મહાનહીનનું મિશ્રણ મળેલું હતું. પરંતુ આપણા બધા કરતાં કંઈક જુદીજ રીતે, તેના માં અસાધારણ ગુણોનું મિશ્રણ થવા પામ્યું હતું.....તે ક્રાન્તિનું સંતાન હતો, અને છતાંય તે મોટાં સામ્રાજ્યનાં સ્વપ્નાં સેવકો હતો.”

પરંતુ, છેવટે નેપોલિયનનું સર્વેયું કાલતાં જ્ઞાહર એને વિષે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ઉચ્ચારતાં કહે છે કે :

“આ પ્રતિભાશાળી પુરુષમાં બહુ ભારે ખામીઓ હતી. બહુ સામાન્યમાંથી ઊંચી પદવી પ્રાપ્ત કરવાને લીધે, તેનામાં લેભાગુપણની કંઈક અસર હતી.....પોતાના કુટુંબને આગળ વધારવાની તેનામાં વિચિત્ર અને હીનશક્તિ હતી.....કેટલીક બાબતોમાં તે પોતાની પેઢીના લોકો કરતાં ઘણો આગળ હોવા છતાં, રાજશાહીના મિથ્યા અને પોકળ તથા જરીપુરાણા ખ્યાલોની મોહિનીની જાળમાં ફસાયો એ આશ્ચર્યજનક છે.....ક્રાન્તિ તથા નવીન સમાજવ્યવસ્થા તરફ તેણે ધરાદાપૂર્વક પીઠ ફેરવી હતી.”

આ રીતે જગતનાં મહાપુરુષોનું એઓ પોતાની વૈયક્તિક રીતે મૂલ્યાંકન કરે છે.

જ્ઞાહરે એમના આ ઇતિહાસમાં રાજ્યઓને તથા રાજવંશોને અને મુસ્લિમોને ઓછામાં ઓછું મહત્વ આપ્યું છે. પરંતુ, રાકપ્રવર્તક સાહિત્યકારો, કળાકારો, મર્તિદારો, દ્વિલસૂકો, પ્રવાસીઓ, હકીમો, વૈજ્ઞાનિકો, વગેરેને ખૂબ જ મહત્વ આપ્યું છે. તેથીજ, જેટલું સ્થાન આમાં અકબરને છે તેટલું જ સ્થાન માર્ક્સ કે ઝરવીનને છે ને ન્યૂટનને છે. ચીની ભાષાના કોપકર કાંગ-

દેશાતુ ગમે છે અને દેવ બનાવ્યા પછી તેને અનુસરનાતુ તેઓ છોડી દે છે”

કેટલુ બહુ સાચુ ને સચોટ પ્રયક્ત્વ છે ! જે શુદ્ધ અને કશુ માટે ન્હુ, તે ગાંધીજી વિશે પણ સાચુ હતો એમ નથી વાગતુ ! માનવજાતના આત્મા યુગો થયા છતાં યા મદવાયો છે ?

ઈસુના મૃત્યુ પછી એઓ વર્માન દલિપુ હિન્દમા પ્રિન્તી વર્મ દેવાયો, અને ત્યાંની એ ધર્મ હિન્દમા છે, એમ કી જ્ઞાહર આપણને એ નીત અને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એની હમીસત કહે છે

ક્રિસ્તીયનના પ્રવર્તન મહમદ પયગમર વિશે એમની આત્મચરિત્રની એમણે પ્રશ્ન કરી છે, અને તેમની ગાતિ અને એમણે મેળવેલી લોગપ્રીતિને એઓ વખાણે છે અને મહમદ સાહેબના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે તત્કાલીન માનુષ્ય યુરોપ અને એશિયાની પરિસ્થિતિતુ એમણે ચિનાત્મક મ્યાન આપ્યુ છે

અગોડના ગભ્યચિહ્નને આગ્રા લાગતના નાન્યચિહ્નતરીકે પસંદગીના જ્ઞાહરને અગોડ વિશે નુ કરેલાતુ હતો, એ જાણુસાની વખાણે ઇતિહાસકી થાય એ આભાવિ છે પણ અગોડ વિશે લખતા જ્ઞાહર પોતાના માનસિક વનજની નિષ્ણતા છતાં ન્હુ છે કે ‘ મને લાગે છે કે રાનમહારાજએને ઉતારી પાડાનો મને વધારે પડતો ગોખ છે પ્રશ્ન છે આહર કરી ગાય એનુ એમની જનમા મને કશુ જાણુ નથી પણ હવે એક એરા પુરુષની વાત કરનાના કીએ, જે રાન અને અમ્રાદ હોના છતાં પ્રશ્નસાને પાન હતો’

જ્ઞાહર પોતાના મતનની ગૂઝાત ન કરતા, જાણીતા ઇતિહાસકા એવ છ વેએ અરોડ વિશે જે પ્રશ્નિત વચનો ઉચ્ચાર્યો છે, તે નુ કરીને પછી કરે છે ‘ જનના ઇતિહાસમા અરોડ એક એવો વિન્યી વગર સમ્રાટ હતો જે જેણે વિન્ય પ્રાપ્ત કર્યો પછી શુદ્ધ ત્વ છ દીધુ અરોડ બૌદ્ધધર્મને મ્યાનવા માટે લાગે પ્રયાસ કર્યો, પણ એ માટે તેણે કદીયે બગાડની ન કરી તેમના હૃદય છતીનેજ તે લોગને બૌદ્ધધર્મમા આણુસાનો પ્રયત્ન કરતો ધાર્મિક પુરુષોએ કચિદ્ જ આલો સમભાન બતાવ્યો હતો,’ એમ કહીને ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ગેરે ધર્મો જે જગજગતી કરતા હતા તેનો પરોક્ષ રીતે ઉપેખ કરતા અને ધર્મ જે જાતની ફૂલ પ્રસારી અને માનવ વચ્ચે દૂપ, તિગ્ગ અને દેવાનિયત દેલાયા છે તેની પર કટાક્ષ કરના એઓ કહે છે

‘ લોગને પોતાના ધર્મમા લાવવા માટે, બગાડકાર, ધાક, ધમખ, કે છેતરપીંડીનો ઉપયોગ કરતા તેઓ લાગેજ અચક્રાયા છે આખો ઇતિહાસ ધાર્મિક દમન

કહીએ તો ચાલે. જોકે, ગુરુદેવ ટાગોર રામાયણ અને મહાભારતને ઇતિહાસ જ કહે છે. પણ અર્વાચીન અર્થમાં જેને આપણે ઇતિહાસ કહીએ છીએ, તેવી ઇતિહાસની ભાવના એ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના હિન્દમાંના આગમનનું એક શુભ પરિણામ છે. આપણે ત્યાં રાસાઓ પ્રખ્યાત વગેરે હતાં. પરંતુ, તેમાં કેવળ ભાદ્યાર્થ આવતી, અતિશયોક્તિઓ અને દંતકથાઓ આવતી. એમાં તારીખોનાં પણ કાંઈ ટેકાણું નહિ. પૃથ્વીરાજ રાસા જેવી ઐતિહાસિક મનાતી કૃતિઓમાં પણ ઇતિહાસ નહિવત, અને તે પણ આધારભૂત નહિ. વળી, આપણાં મહાકાવ્યો, નૈપધીય ચરિત, રઘુવંશ, કુમારસંભવ જેવામાં પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નહિ.

મુસ્લિમો ઇતિહાસની ભાવના લેતા આવ્યા. તેથી આપણને મુસ્લિમના આગમન બાદ તવારીખ આધારભૂત અને પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવી મળે છે. અને તે યદી આપણે ત્યાં ધીમે ધીમે ઇતિહાસદૃષ્ટિ વિકાસ પામી, અને તેની શિરકલગી જ્વાહરના ઇતિહાસને જાય છે. કારણ કે, પૂર્વે લખાયેલા ઇતિહાસ રાજકીય ઇતિહાસ જ હતો, જ્યારે જ્વાહરનો ઇતિહાસ એ વ્યાપકદૃષ્ટિવાળો, ઔચિત્યપૂર્ણ, વિવેકયુક્ત અને પ્રમાણના ભાનવાળો ઇતિહાસ છે.

જ્વાહર ભૂતકાળને જ્વલંત બનાવી જાણે છે, અને દરેકનું સ્થાન નક્કી કરે છે. માનવજીવનને સ્પર્શતા પ્રત્યેક પ્રશ્નને છણે છે. એઓ, શ્રી. જદુનાથ સરકારની જેમ વિગતોનો ખડકલો કરતા નથી. પરંતુ, એમનામાં શુષ્ક ઇતિહાસકાર કરતાં રસિક ઇતિહાસકારની શક્તિ ભળેલી છે. એઓ કેવળ ઇતિહાસકાર જ હોત તો, એમનો ઇતિહાસ શુષ્ક કે રસશૂન્ય બની જત. પણ એઓ તો સમર્થ સાહિત્યકાર અને કલાકાર પણ છે. તેથીજ એમનો ઇતિહાસ આટલાટલો રસપૂર્ણ બન્યો છે. જવાહરે આપણને અભિનવ ઇતિહાસ આપીને આપણી દૃષ્ટિ ખોલી નાંખી છે. ઇતિહાસમાં શું શું આવે, તવારીખકારમાં કેવું દૃષ્ટિબિન્દુ જોઈએ, એ જ્વાહરે સદૃશાન્ત દર્શાવ્યું છે.

જ્વાહર એમના અભિનવ દૃષ્ટિબિન્દુને લીધેજ, આપણા સમાજજીવનમાં ખેતી દાખલ થઈ તેને મહાન પરિવર્તનનો યુગ માને છે. ઇતિહાસમાં માનવ યોતાની સંપત્તિ શી રીતે વધારતો ગયો, અને એનો આર્થિક વિકાસ શી રીતે થયો, એ હકીકત ધૂળજ મહત્વની છે. સાટાનાં વ્યવહારમાંથી નાણાંમાં અને નાણાંના વ્યવહારથી માત્ર કાગળના નાણાંમાં શી રીતે પરિવર્તન થયું તે જણાવી એમણે માનવીનો અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. જ્વાહર એનું સમાપન કરતાં કહે છે કે :

કોઈ પણ હિન્દીને, એ ઇતિહાસ વાંચીને સાચો ભારતવર્ષ કેવો હતો, તેની શોધ કરવી પડે છે. એણે જનતા મહેનત કરીને સાચા ભારતવર્ષના ભૂતકાળને પોતાનાં સ્વતંત્ર કલ્પના ચતુર્થી જોવો પડે છે. આપણા છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષોના ઇતિહાસ ઇતિહાસગ્રન્થોમાંથી મળતો ન હોવાથી, જવાહરે જેલની શાંતિમાં, ભૂતકાળમાં કૂચી ભારી, અને એમને હિન્દના ભૂતકાળનું જે સાચું દર્શન થયું, એમણે ભૂતકાલીન ભારતવર્ષના ગૌરવને જે નવા પ્રજ્ઞાચતુર્થી નિદાળ્યું, તે ‘મારું હિન્દુ’ દર્શન’ એ ગ્રન્થમાં આલેખ્યું છે.

જવાહરનો એ ગ્રન્થ ભારતના પુણ્યતીર્થની એક તીર્થયાત્રા છે. જવાહરે એમાં ભારતના ઇતિહાસના નામથી ઓળખાતી અસંખ્ય લાગતી ઘટનાઓને સુંદર રીતે ગૂથી એક સળંગ ચતુર્ચિત્ર બનું કર્યું છે. યુગોગૂના ભારતવર્ષનું સમગ્ર અવલોકન કરવાનો આપણને આ ગ્રન્થ પહેલો મોકો આપે છે. અને તે પણ એવી વ્યક્તિએ કરેલું કે જેને આપણા ભૂતકાળમાં શ્રદ્ધા નથી, પણ ભારોભાર અશ્રદ્ધા છે.

આ પુસ્તક વાંચતાં જાણે આપણે કોઈ ‘એરેબીયન નાઇટ્સ’ ની અદ્ભુત કથા વાંચતાં હોય તેવા વાતાવરણમાં મૂકાઈ જઈએ છીએ. એ વાંચનનો અનુભવ અત્યંત રોમાંચક નીવડે છે. આ વ્યક્તિગત વિશેષતા, આ પુસ્તકને સાધારણ ઇતિહાસ કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાન બનાવે છે. એ વાંચતાં જાણે એમ થાય છે, કે જવાહરની અનુભૂતિમાં આપણે પણ શામિલ છીએ અને એની સાથોસાથ આપણે પણ નવી દૃષ્ટિથી ભારતની ઓજા કરી રહ્યા છીએ.

એ પુસ્તકમાં ભારતના ભૂતકાલીન જીવનનો એવો એક પણ અંશ નથી કે જે એમાં વણસપર્યો રહ્યો હોય. ભારતનો સામાજિક સંગઠનનો ઇતિહાસ, આપણી વેદાંતજ્ઞાનની ભૂમિકાનાં છ દર્શનો, રાજકીય પાર્શ્વભૂમિકા, કળા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, ગણતંત્રી ઉત્પત્તિ અને અવનતિની પ્રક્રિયા, બધા પર એમણે નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. એક રીતે કહીએ તો આપણા દેશની શક્તિ તથા મર્યાદાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર એઓ આપે છે. એમાં સર્જનાત્મક કાર્યના યુગોનું વિશદ વર્ણન છે. અને રાજવંશાવલિ તથા સમ્રાટોની વિવિધગાથાઓને એમણે ગૌણ સ્થાન આપ્યું છે.

વિદેશી ઇતિહાસકારોની દેખાદેખીથી આપણા દેશના પાઠ્યપુસ્તક લેખકોએ પણ આપણા ઇતિહાસને કૃત્રિમ કાળોમાં વહેંચી નાંખ્યો છે, તે તો અહીં સદંતર ગેરહાજર છે. ભારતીય ઇતિહાસના વિવેચનને બ્રિટીશયુગ, મરાઠાયુગ, મોગલયુગ, એવા વિભાગોથી જેટલું વિકૃત બનાવાયું છે, તેટલું ખીમ કશાથી બનાવાયું નથી. પણ જવાહરની ઇતિહાસકાર તરીકેની દૃષ્ટિ હમેશાં આમજનના પર મંડાયેલી છે,

અને તેથી એમને લક્ષમાં રાખીનેજ એઓ યુગનું વિભાગીકરણ કરે છે. એથી જ ખ્રિસ્તીય યુગનું આલેખન કરતાં એમની દૃષ્ટિ ગવર્નર-જનરલ પર ઠરી નથી, પણ હિન્દના ઉદ્યોગોનો નાશ, અંગાળની લૂંટ, રાજા રામમોહન ગૌડ, ૧૮૫૭ નો બળવો : વગેરે પર ઠરે છે.

આમ આવી સાહસિક યોજ કરવી, ઉત્સાહથી એક નવી દુનિયામાં પ્રવેશ કરવો અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રને ઉજાગા ભવિષ્ય પ્રત્યે મીટ માંડતો કરવો એ અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે. એ કાર્ય કોઈ પણ ઈતિહાસકારની શક્તિની બહારની વાત છે. પણ જ્વાહર એ સાધી શક્યા છે. છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષની કહાની હિન્દના ઉન્નવણ ભાવિ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે. જ્વાહરની મીટ તો ભાવિ પર છે. હિન્દને માટે જ્વાહર ભાવભર્યાં શબ્દોમાં, એમની મનોહર શૈલીમાં—જે આ અન્યનો એક શ્રેષ્ઠ આમ છે—તેમાં કહે છે :

“ હિન્દે બાસ્વાવસ્થાની નિર્દોષતા અને ઉદાસીનતા, યૌવનનું જોમ અને સાહસિકતા, અને સુખદુઃખના લાંબા અનુભવમાંથી આવતું પુખ્તવયનું પરિપક્વ શાણપણ બધાં છે. વળી, પોતાની બાસ્વાવસ્થા, યૌવન તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા તેણે ફરીફરીને નવેસરથી સજીવન કર્યાં છે.....કોઈ શુભ સિદ્ધાંત કે અઘોષિક વિધાયે નહિ પણ પોતાની કરુણામય માનવતા, વૈવિધ્યશાળી ને સમભાવયુક્ત સંસ્કૃતિ તેમજ જીવન અને તેના ગૃહ માર્ગોની ઊંડી સમજે. હિન્દને પ્રાણુવાન રાખ્યું છે. અને આ બધા લાંબા લાંબા યુગો દરમિયાન ટકાવી રાખ્યું છે. ”

ભૂતકાળ પ્રત્યે કેટલી શ્રદ્ધા, કેવો આશાવાદ એમાં દૃષ્ટિએ પડે છે ! એમની ભાષામાં એમનું હૃદય કેવું સુંદર રીતે પ્રતિબિંબિત થયું છે ! જ્વાહર અહીં કવિત્વમય થયા છે. લાગણીમય બન્યા છતાં, એમણે તર્કશક્તિ નાગૃત રાખી છે. જ્વાહરની ચિત્રશક્તિના પણ આપણને અનેક દૃષ્ટાન્તો મળે છે. હ્યુએનસંગનું ભવ્ય રેખા ચિત્ર આપનાં એઓ કહે છે :

“ ચીનમાંથી તે હિન્દના પ્રવાસે નીકળ્યો ત્યારે એની ઉંમર ૨૬ વર્ષની હતી. તે કદમાં ઊંચો ને દેખાવડો હતો. તેનો વર્ણ નાજુક અને આંખો ચમકદાર હતી. તેના હાવભાવ ગંભીર ને ભવ્ય હતા. તેનાં અંગોમાંથી ઓગસ અને મોહકતા ઝરતાં હતાં. તે મહાસાગર જેવો ભવ્ય હતો અને કમળ જેવો સૌમ્ય ને પ્રતિભાશાળી હતો. ”

કેટલું વિમતપૂર્ણ ચિત્ર છે આ ? જ્વાહર ધોગ્રજ શબ્દોમાં એ ચીની પરિવાદ ને આપણી સમક્ષ જીવતો જાગતો ખડો કરી દે છે !

ગાંધીજી રિથેનું નીચેનું ચિત્ર પણ કેટલું મયોર, ઔચિત્યયુક્ત, મપલું, વાસ્તવિક અને મનોહર છે ! જવાહર હશે છે

“એક નાનકડો માનની આજ્યો, અને તેણે ખેડૂતોની ડીડી ઉતરી ગયેલી આશાશૂન્ય અને વચાચલી લાગતી હોય એની આખોમા મોસરી દૃષ્ટિ કરી તેના ચીમગાઈ ગયેના દૃષ્ટ્યના ઊંચાણમા પ્રવેશ કર્યો અને લાગ્યા ઝાગતી તેની વેદના પિગણી તેની નજરમા જાદુ હતો, તેના અપર્શમા જ્વનદાયી અગ્નિ હતો, તેના અસાજમા હમદહીં હતી, તેના દૃષ્ટ્યમા અપાર પ્રેમ ને હરુણા ભરેલા હતા, અને શરીરની આમગણુ નિદા લના ખેડૂતો, મજૂરો તથા ખીજ દનિત લોકોએ તેમના દર્શન કર્યા, ને તેમના ખોલ આમત્યા તેમના મૃત પ્રાપ્ત હૃદયો ચેતનવતા થયા રોમદર્શી અનુભવના વાગ્યા, અને તેમનામા અન્યથ પ્રકારની આશાનો ઉત્તર થયો

થોડા જ મંદોમા ગાંધીજીની હિન્ની આમજનના પર થયેલી જાદુઈ અમર તથા, એમની જામ કરાની પદ્ધતિ, એમની દૃષ્ટિ એ બધાનો ખ્યાલ આપી જાય છે

આ રીતે જવાહરે એમની અભિનવ દૃષ્ટિથી પારદર્શક અપદનાથી ને નિર્લપતાથી, ઇતિહાસના વડનમા આપેના પ્રલક્ષ રાગાથી, એમના વ્યાપક અને અલ્પત સવેદનશીલ વાગણીત્રથી એમની મુક્તમદૃષ્ટિથી, જગતના ઇતિહાસકારોમા એક અનોખુ, અદ્વિતીય, અને ચિત્તુર મધ્યમ પ્રાપ્ત વ્યુત્કે જવાહર કેવળ ઇતિહાસકાર નથી, પણ ઇતિહાસને જોનાર દૃષ્ટા છે અને જૂતઝાગને જ્વત ખનાવનાર મજાનીવિદ્યામા એ નિષ્ણાત છે એથી જ એમનો ઇતિહાસ અમરતો છે, ને જ્ઞાનમમૃદ છે

[૩]

જવાહર વક્તા તરીકે

લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામયં વાગતુવર્તતે ।

ઋષીણાં પુનરાગાનાં વાચમયોઽનુચલતિ ॥

જવાહર હિન્દના મહાન વક્તાઓમાં અગત્યનું સ્થાન પામે એવા વક્તા નથી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, પંડિત મદનમોહન માલવીય, શ્રીમતી સગેબિની નાયડુ, ડૉ. શ્યામપ્રસાદ મુકરજી, ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, વગેરે વક્તાઓની હેરાળમાં બેસી શકે એવા વક્તા એ ભલે ન હોય. છતાં, જવાહરનું વક્તૃત્વ, એમની વાક્ષ્ણ, એ એમની સફળતાનું, એમની બેનમૂત લોકપ્રિયતાનું, ચૂંટણીમાં કેબિનેટની છતનું પરિણામ છે, એ વાતનો કોઈનાથી ઇન્કાર થઈ શકે એમ નથી.

જવાહરમાં વાક્ષ્ણ, વાણીને લગાવવાની, શબ્દરમતો કરવાની, અલંકારો વાપરીને ભાષાને ગહલાવવાની આવડત પણ નથી. અને એની જરૂરિયાત પણ એમને લાગતી નથી.

એમનો વાક્પ્રવાહ એકધારો નથી. એ સ્ખલિત થતો થતો, વચ્ચે વચ્ચે અટકતો, શબ્દોને શોધતો, એવો એમનો વાક્પ્રવાહ છે. એનું એક કારણ એ છે, કે એમના વિચારો આગળ ચાલતા હોય છે અને વાણી પાછળ રહી જાય છે, એટલે એઓ વાણી વિચારનો સંગાથ કરી શકે એ માટે અટકતા હોય છે. આથી ક્યારેક એઓ, એકનું એક વાક્ય ફરીફરીને ઉચ્ચારતા હોય છે. ધણીવાર, પોતે વિચારમાં એટલા આગળ વધ્યા હોય છે, કે, પોતે શું કહ્યું, એ વીસરી જાય છે. અને તેથી જે વિચાર ચાલના હોય તે રજૂ કરે છે. એટલે એમના ભાષણમાં કેટલીયે વાર સંબંધતા રહેતી નથી.

આમ છતાં, જવાહર એ અત્યંત લોકપ્રિય વક્તા છે. એનાં અનેક કારણો છે. એમની વક્તા તરીકેની મર્યાદા એમના તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વથી ઠંકાઈ જાય છે. ધણા શ્રોતાઓ, જવાહરની સામે બેઠા બેઠા એમનું ભાષણ સાંભળતા

રોય, ત્યારે, એમના જાન જામ કરતા નથી દોતા ક્રમ્ત એમની આખ જ એમના દર્શનથી તૃપ્તિ અનુભવતી રોય છે અને તેથી, એમને જન્માદરને સાલગ્યા કરના, એમને બેચાનિજ સતો હોય છે અને તે એટલો બધો કે એમને ન સાલગ્યાનો એમને રજ રહેતો નથી

ખીજુ, જન્માદરની વાણી મીઠી દૃઢ્યમાથી આવે છે એમની વાણી અર્થની પાછળ દોડતી આવે છે એમનામા રીતિ કરતા વસ્તુજ એટલુ બધુ અગત્યનુ રોય છે, કે વાણીનુ સુરોહન એમને જોઈતુ નથી વાણીનુ અર્થથી કે વિચારથી નતત્ર એનુ સ્થાન એમના વ્યાખ્યાનોમા દોતુ નથી વળી, આજે શ્રોતાજન પણ એટલા કુશળ બની ગયા છે, કે કેવળ વાણીનો આડબર એમને ગમતો નથી કેવળ ગમ્દાળુતા એમને રુચતી નથી જન્માદરના ભાવણો વિચારથી સભર રોય છે, લાગણીથી ઓતપ્રોત હોય છે, તેથી જનતાને એ ગ્રાહ્ય વાગે છે જન્માદર ભાવણુ રૂપા છતા, શ્રોતાઓની જોડે જાણે વાતો રતા રોય છે, એમને પ્રશ્નો પૂછના હોય છે, એમની આગળ પોતાનુ દિન ખાની રૂતા રોય છે, એમને શીખવતા રોય છે આથીજ એમના ભાવણો કનાક સુધી આવે છે, જતા, એ પણ શ્રોતાજન ઊડતો નથી કે રૂટાગતો નથી

એકવાર જ્યારે જન્માદર પમનમાથી પમાગ થતા હતા, ત્યારે, એમની મોગ આગળ લોકોના ટોળા ઉમગતા, અને એમને ‘વન્દે માતરમ્’ ના સૂત્રોથી મારગતા જન્માદરે એમને પૂછ્યુ કે “આ માત્રાણુ? તમે કોને વદન કરો છો?” જન્માદરે બધાને પ્રશ્ન પૂછ્યા દરેક જણે જુદા જુદા ઉત્તર આપ્યા, એને જન્માદરે ‘માતૃભૂમિ’ અને હોવાય, તે એમને સક્ષેપમા પણ પ્રતીતિકર રીતે સમ નોયુ આમ જન્માદરનુ વકતૃત્વ ખ્યારેક લોચિશક્ષણનુ પણ કાર્ય રે છે

વકતૃત્વ એ જન્માદર માટે સાધન છે, સાધ્ય નથી એથીજ, જનતાને એ ગમે છે જન્માદરનો ઉદ્દેશ છટાદાર ભાવણુ આપીને જનમનરજન કરવાનો છે જ નહિ, પણ એઓ તો પોતાના દિલની વાત કહેવા ઈચ્છે છે, આમજનતાને પોતાના અવજન સમજીને, એમને ક્યારેક નમિત આપવા ઈચ્છે છે, ખ્યારેક એમની જોડે લાડ કરના ઈચ્છે છે, ક્યારેક પોતાનુ હૃદય ખાલી કરના ઈચ્છે છે, ક્યારેક, પોતાના મનને સમજાવના, ખ્યારેક ગેરસમજૂતીઓ દૂર કરવા, એમને માર્ગદર્શન રાવવા, એટલે માર્ગેથી પાછા વાગના ઈચ્છે છે, અને તે કાર્યમા પોતાની વસ્તૃત્વકળાને આધનરૂપ બનાવે છે

જન્માદરે પાચ પાચ અને દશ દશ લાખની મેદની જોડે, પોતાના ભાવણુ દ્વાગ સીધો સપર્ક સાધ્યો છે અને એથી ત્રણ ત્રણ કનાક સુધી એમનો વાણીપ્રસાદ

અરુપક્ષિત વહો છે. અને, જેમ સીનેમાગૃહમાં કે નાટ્યગૃહમાં પ્રેક્ષકો ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી એકચિત્તે શાંતિથી બેસી રહે, એટલી જ શાંતિથી, એટલા જ રસથી, એટલા જ ઉત્સાહથી અને વિશેષે કરીને સિદ્ધક્ષાથી, જન્માહરનું ભાષણ સાંભળતાં લોકો બેસી રહે છે.

બાહ્યદષ્ટિએ કે રીતિદષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ તો જન્માહરના વ્યાખ્યાનોમાં સરળ રીતે, ગ્રીણામાં ગ્રીણી વિગતો સંક્ષેપમાં આપીને, પછી એ વિગતો અને પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવાની એમની શક્તિનાં આપણને દર્શન થાય છે. હિન્દની વિદેશનીતિ પર એઓ ભાષણ આપતા હોય, કાશ્મીરનો પ્રશ્ન સમગ્રવત્તા હોય, આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિની સમાલોચના કરતા હોય, પાકીસ્તાન અને હિન્દના ઝગડાઓ આલેખતા હોય, ત્યારે, એક સામાન્ય કિસાનને, કે મજદુરને પણ આસાનીથી સમગ્રય એ રીતે, એઓ રજૂઆત કરે છે.

જન્માહરના ભાષણો જ્યારે પૃથક્કરણાત્મક હોય છે, ત્યારે એમના વિચારપ્રધાન દિમાકનું પ્રતિબિંબ પડે છે, અને જ્યારે લોકોને નસિયત આપવાની હોય, એમની પર રોષ ફાલવવાનો હોય, પોતાના દિલનું દર્દ નિરૂપવાનું હોય, ત્યારે એમના હૃદયને, એમની લાગણીને પ્રતિબિંબિત કરે છે. ત્યારે એમના વક્તૃત્વને, એમના લાગણી-પ્રધાન માનસના આવિર્ભાવની મદદ મળે છે. અર્થાત્ ગુસ્સે થતા હોય, ત્યારે એમની આંખ રાતી ધર્ધ જાય, એમની વાણી અરુપક્ષિત બની જાય, તૂટક તૂટક વાક્યોજ એઓ બોલે, ક્યારેક કરુણ વાત કહેવી હોય ત્યારે, એમના ગળાનો ફૂમો, કે રૂંધાયેલાં આંસુ એમના વાણીના પ્રવાહને રૂંધે, અને શ્રોતાજનોને પણ જરા સ્વસ્થ થવાનો મોકો આપે.

જન્માહરની લાગણી પ્રધાનતા, એમની પ્રબળ સંવેદનશીલતા, એમના વક્તૃત્વને મદદકર્તા તેમ જ હાનિકર્તા બને છે. મદદકર્તા એટલા માટે કે, કરુણરસમાં એઓ પોતાના શ્રોતાઓને પોતાની જોડે ખેંચી શકે છે, અને હાનિકર્તા એટલા માટે કે એથી એમની વાણીનો પ્રવાહ તૂટક તૂટક બની જાય છે, ક્યારેક થંભી જાય છે, ક્યારેક અર્થથી એનો વિચ્છેદ થાય છે. આથી લોકસભામાં જ્યારે વિરોધપક્ષના નેતાઓ, એમની આકરી ટીકા કરે છે, એમની પર ખોટું દોષારોપણ મૂકે છે કે ખોટા આક્ષેપો કરે છે, ત્યારે એઓ એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ જાય છે, કે, દિમાક ગૂમાવીને, સામાને ગમે તેમ કહી નાંખે છે. અને તે એટલે સુધી કે, પછી એમને પોતે દિમાક ગૂમાવ્યો તે માટે માફી માંગવી પડે છે.

પણ એમ છતાં, એ વાત કબૂલ કરવી પડશે, કે જન્માહરે આ પોતાની મર્યાદાઓ પર સારો કાબૂ મેળવ્યો છે અને એ દિશામાં પ્રશસ્ત્ય એવી પ્રગતિ કરી

જવાહર અટકતા અટકતા બોલે છે, કેટલીકવાર વાક્યોને ઘેવગવે છે, ક્યારેક પ્રસંગાંતર પણ કરે છે, કેટલાક શબ્દો પર એમને એટલો બધો મોહ છે, કે, એ શબ્દો વારંવાર વાપરે છે. એટલે સુધી કે એમની એ શબ્દોની પુનરુક્તિ આપણને ખૂંચે, એમ છતાં, લોકોમાં એમની વાણીનો અચ્છો પ્રભાવ પડે છે. એટલે વફૂત્વકક્ષા એમની કદાચ ન કહી શકાય, પણ વફૂત્વ સાધન હોય અને જનતાની સમક્ષ પોતાના વફૂત્વદ્વારા પોતાના હૃદયને કે પોતાની વિચાર સરણીને રજૂ કરવાની આવડતને જે આપણે સારી ભાપણુ કળા કહીએ તો એ એમનામાં છે.

પણ જ્યારે જ્યારે મહાનપ્રસંગે, જવાહર સાચી અનુભૂતિથી બોલે છે, ત્યારે એઓ એટલી મહાન ઉંચાઈએ પહોંચે છે, કે, ત્યાંસુધી હિન્દનો બીજો કોઈ મહાન વક્તા આજ સુધી પહોંચી શક્યો નથી, એ વખતે એમની વાણીને અલંકારોની જરૂર નથી પડતી.

વિધાનપરિષદમાં સ્વાતંત્ર્યના દરોહ પરતું એમનું પ્રથમ ભાષણ કે રાષ્ટ્રધ્વજ પર એમણે આપેલું ભાષણ કે ત્રીશમી જનસુઆરિએ ગાંધીજીના નિર્વાણ પછી તરત જ રેડિયો પર એમણે આપેલું વ્યાખ્યાન, કે, લોકસભામાં ગાંધીજીને અંજલિ આપતું વ્યાખ્યાન, એ કેવળ રાજકીય સાહિત્યમાં જ સ્થાન પામશે, એટલું જ નહિ, પણ જગતની અમર રચનાઓમાં પણ એનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હશે.

જવાહરની ભાષામાં મોહકતા, આદર્શનો ખણખણાટ, છુદ્ધિના તીવ્ર ચમકારા, અમીઁ માનસ ને ઉમરાવ દિલનું સંવેદન હોય છે. જવાહર બોલે છે ત્યારે ‘દુસ્મનોને પણ વહાલા લાગે’ એવો ભાસ થાય છે. સંસદમાં વિરોધપક્ષના સભ્યોને સંબોધતાં એઓ બોલે છે ત્યારે એમની આદ્ર વાણીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત રીતે વહે છે અને એમને સાંભળવા સંસદની ગેલેરીઓ ચીકાર હોય છે. સંસદમાં બોલતાં એક વખતે એમણે જણાવ્યું કે :

“બોડખાંપણુ ને ભૂલો અમારામાં પણ છે. વિરોધપક્ષોની હાજરી વગર લોકશાસનનું મહત્વ ઓસરી જાય. ટીકા કરો. પ્રહાર પણ કરો, પરંતુ, જેમ નરસું નજરે ચડે તેમ સારું પણ નોંધાવું જોઈએ. આવો, મારી સાથે, મહાન હિન્દની ઉદ્યતી દુનિયાની સફરે. ત્યાં તમે ધણું એવું જોશો જે તમે નિહાળ્યું નથી.....”

“તમારા પ્રહારો કેવળ સરકાર પરજ નથી.....પરંતુ, જનતાની પીઠ પર એ આબખા પડે છે. શું જે મહાન સર્જન થઈ રહ્યું છે તે અમારા-સરકાર-થકી થઈ રહ્યું છે? એ તો જનતાના ભગીરથ પ્રયાસનો પ્રસાદ છે. એને વગોવીને તમે

કેવળ સરકાર પરજ નહિ પરન્તુ આ મહાન જનતા પર પ્રહારો કરી રહ્યા છો.
.....આપણો મહાન દેશ.....એના રાષ્ટ્રપતિ.....રાષ્ટ્રપતિ તો આ
આઝાદ મુક્તકના પ્રતીક છે.....એમણે જ્યારે સંસદ ને રાજસભાની ચાકુ
ઘેટક ખુસ્તી મૂકી ત્યારે કેટલાક વિરોધી સભ્યો ઘોંઘાટ ચલાવીને અજગા રહ્યા.
એમાં હિન્દની આઝાદીનું, એના આ ભવ્ય પ્રતીક-રાષ્ટ્રપતિ-નું અપમાન હતું.
અગસત્તાકનું-જનતાનું-અપમાન હતું.”

જન્માહરના આ નિખાલસ અને પ્રેરક શબ્દોએ વિરોધ પક્ષના સભ્યો પર
ધારેલી અસર કરી અને તેઓ પોતાની ત્રુટીઓ જોઈ શક્યા.

ખીજે એક પ્રસંગે, પાકીસ્તાન અમેરિકા લશ્કરી જોગણ વિષે જન્માહરે જણાવ્યું :

“સૈનિક એક મોહક પુરુષ છે. હું સૈનિકને ચાહું છું. લગ્નનું રજુશિયું ફૂંકાય
એટલે સૈનિક સર્વોપરિ જાને છે. પછી એના હુકમને, એના ડહાપણને સૌ
આધીન રહે છે. પરંતુ જો શાંતિ સમયમાં સૈનિકની આંખે ને સૈનિકના કાનેજ
ખધું જોવાય તો શાંતિમાંથી જંગ ઉપજાવવામાં આવે છે.”

“હિન્દે કાંઈ આજે નવી નવાઈની શાંતિની વાતો વહેતી નથી મૂકી. જ્યારે
પોતાની જ સ્વતંત્રતા માટે તે ઝઝૂમતું હતું, ત્યારે પણ હિન્દે તો શાંત
માર્ગજ સ્વીકાર્યો હતો.”

જન્માહરે અહીં યોગજ શબ્દોમાં પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. અને તે પણ
ઔરવપૂર્વક તેમજ તોળી તોળીને ચૂટેલા શબ્દોમાં. જન્માહરના આ ઐતિહાસિક
પ્રવચનમાં, એશિયાના જંગેલા આત્માનો નિર્દેશ છે, યુદ્ધધેણીમાં વિનાશને આરે
ધસી જતા વિશ્વને બચાવવાની ભાવના છે એટલુંજ નહિ પણ વિશ્વશાંતિની ખેવના છે.

જન્માહરને માટે એમ કહેવાય છે, કે એઓ હિન્દી કરતાં અંગ્રેજીમાં ઘણા
સારા વક્તા છે. અને અંગ્રેજી સાંભળનાર શ્રોતાઓ પર એમની ઘણી સારી અને
ઘણી ગંભીર તેમજ ચિરંજીવ છાપ પડે છે. એઓ અમેરિકા ગયેલા, ત્યારે ત્યાંનાં
સ્ત્રીપુરુષો એમની પાછળ ઘેસાં હતાં, તેનું એક કારણ એમનું અંગ્રેજી ભાષામાં
છટાદાર વક્તૃત્વ હતું. આ હકીકત કેટલેક અંશે સત્ય છે. કારણ કે જન્માહર
નાનપણમાં અંગ્રેજ શિક્ષકોના હાથનીચે લાણેલા, અને શાળાનું ને કોલેજનું
શિક્ષણ વિદ્યાયનમાં લીધેલું. એટલે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર એમનું પ્રભુત્વ વિશેષ હોય,
તેમજ અંગ્રેજી ભાષાનો એમનો શબ્દભંડોળ પણ અત્યંત વિસ્તૃત હોય, જેથી
પોતાના વિચારો અત્યંત આસાનીથી અને શબ્દોચિત્તને પરિણામે વધારે સ્પષ્ટ રીતે
ને ભારપૂર્વક એઓ અંગ્રેજીમાં રજૂ કરી શકે.

ખીછ તરફ હિન્દી કે હિન્દુસ્તાનીમાં ભાષણ કરતી વખતે એમને એક મુશ્કેલી એ નડે છે કે એમને સંકુચિત શબ્દભંડોળથી ચલાવી લેવું પડે છે. એમની વાણી મધુર, કામળ અને એકધારી હોય છે, એ સાચી વાત. પણ એમની માતૃભાષા, ઉર્દૂ વક્ષણવાળી અને ઉર્દૂપ્રચુર હિન્દુસ્તાની છે, જ્યારે આજના આપણા ગાજીય પુરુષો સંસ્કૃતમય હિન્દીનો અભ્યાસ ગમે છે. જવાહરનું સંસ્કૃતજ્ઞાન મર્યાદિત, ઉર્દૂનું વિસ્તૃત. એટલે, જવાહર ભાષણ કરતી વખતે સંસ્કૃત અને ઉર્દૂ બન્નેનો સમન્વય કરવા જાય અને એથી એમને માટે મુશ્કેલી જાણી થાય છે. આથી એમનું ભાષણ લાંબું અને વિશ્રંખલ લાગે છે. સંસ્કૃતના મર્યાદિત જ્ઞાનને લીધે, જેટલું અંગ્રેજી પર એમનું પ્રભુત્વ છે, તેટલું હિન્દી પર નથી આવી શકતું. તો પણ એમના વ્યક્તિત્વ અને એમના વિચારોની પારદર્શિતાને લીધે, એમની ઓછી તૈયારી અને શબ્દોના શૈથિલ્યનો દોષ દંડાર્થ જાય છે.

ગાંધીજીનું હિન્દી જ્ઞાન પણ મર્યાદિત હતું. તો પણ, એઓ તો થોડામાં થોડા શબ્દોથી જ કામ લેતા હતા, ને, ખીજું એમનામાં વચન અને કર્મનું સામંજસ્ય હતું, જેથી એમની કાંઈપણ ઉક્તિ વાક્યટાથી ઉપર જઈ શકે.

સરદાર પટેલનું હિન્દી જ્ઞાન પણ સીમિત હતું, પણ એમ છતાં, એમનામાં પરિહાસ ને વ્યંગના શુણ્ણ હતા, જેથી એમનો દોષ દંડાર્થ જતો હતો.

એ પણ ખરું કે આજની જનતા પણ એટલી શિક્ષિત થઈ છે, કે એને વાક્યટા કે વાગાડંબરની પડી નથી. એને જેનરજનાં લાંબાં લાંબાં આલંકારિક વાક્યોવાળું ભાષણ પણ નથી જોઈતું, યા તો, પંડિત માલવીયજીનું શબ્દમેલવાળું વ્યાખ્યાન પણ રુચતું નથી. શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રીનું સાહિત્યિક વ્યાખ્યાન કે સરોજિનીના કૌટિલકંડી વ્યાખ્યાનની અસર પણ આજની જનતા પર પડતી નથી. આજે તો જનતાને સાધારણ અવાજવાળા, જેણે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ભાગ લીધો હોય, અને જેના વચન અને કર્મમાં કાંઈક મેળ હોય, એવા સરળ વક્તા ગમે છે. ૧૯૨૦ થી હિન્દની આમજનતામાં આવું પરિવર્તન થયું. અંગ્રેજી ભાષા પર જેમનું પ્રભુત્વ હતું, એવા પુરુષની કંઈકિંમત રહી નહિ. જે આદર્શ માટે લડ્યા ને કુર્યાની કરવા તત્પર હોય, તેવાનું જ ભાષણ સાંભળવાને જનતાને ખેવના હતી. અંગ્રેજી ભાષણ કરનારાઓની લોકપ્રિયતાનો જમાનો આથમી ગયો.

જવાહરે ગાંધીજીની અસહકારની લડતમાં જંપલાવ્યું અને તે વખતે ઉત્તરપ્રદેશના એમના પ્રવાસને પરિણામે, અને વિશેષે કરીને ત્રતાપગદના ખેડૂતોમાં એઓ ગામડે ગામડે ફર્યા, એમનો ગાદો સંપર્ક સાધ્યો, ત્યારે, જવાહરનો અંગ્રેજોનો મોહનો અંચળો આપોઆપ દૂર થઈ ગયો. જવાહર આમજનતાના સંપર્કમાં આવ્યા,

ધોમધખતા તાપમાં એમની જોડે પગપાળા રખણા, અને એઓ આમ જનતાની લાપા સમજતા થયા ને ખોલતા થયા.

પ્રતાપગદના કિસાનો, તે વખતના એમના એક અશિક્ષિત નેતા બાબા રામચંદ્રનાં લાપણો ખૂબ રસથી સાંભળતા. બાબા રામચંદ્ર જવાહરની સાથેજ હતા. જવાહરે એનાં લાપણોની લોકપ્રિયતાનું પૃથક્કરણ કર્યું અને એમાં જે વસ્તુ અપનાવવા જેવી હતી તે અપનાવી. જવાહરનો જનતા આગળનો સંકોચ દૂર થઈ ગયો અને રામચંદ્ર દૂર થતાં એનું સ્થાન જવાહરે લીધું. ખોલવા માટે એ તત્પર થયા. અને, પછી તો, વ્યાખ્યાન એમને માટે જાણે રોજ-બ-રોજનો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો. વળી, પોતાનો શ્રોતાવર્ગ પદવીધારી અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગ નહોતો, પણ અશિક્ષિત, ગામડાના ખેડૂતોનો હતો, જે સીધી અને સાદી વાત સમજી શકતા હતા, એટલે જવાહરનું વક્તૃત્વ એ રીતે ઘણું.

દેશમાં પણ ગાંધીજી, જવાહર, સરદાર જેવા નવા નેતાઓનો યુગ ઉગ્યો હતો. એઓ લાખોની મેદનીને પ્રભાવિત કરતા હતા, કારણ કે, એમના લાપણોમાં જનતાની માગણી હતી અને જનતાના વિચારો હતા. દેશના ખૂણે ખૂણામાં ધૂમી વળી જવાહરે ભારતની ખોજ કરી. જેમ જેમ એઓ દેશમાં વધારે ને વધારે ધૂમના ગયા, તેમ તેમ, એમનો દેસવાસીઓ પર પ્રભાવ વધતો ગયો.

જવાહર લાપણોદ્ધારજી જનતાની જોડે જીવંત સંપર્ક રાખી શકતા. જનતાને એમની જોડે આત્મીયતા એમના લાપણોને લીધેજ લાગતી. એમને પણ જનતા પર પોતાનો જે પ્રભાવ છે, તેની જાણ છે, અને એઓ જનતાની દરિદ્રતા તથા પરવશતાને સમજી શકે છે. હા, ક્યારેક એઓ અધીગ બને છે, જનતા પર રોપ પણ દાવવે છે, તો પણ જનતા એ સહી લે છે. કારણ કે, એમના હિલમાં જે ભારેભાર જનના માટેનો સ્નેહ છે, તેનાથી જનતા સુપરિચિત છે.

ઘણાને આશ્ચર્ય થાય છે કે જવાહર જેની સુસંસ્કારી, તેજસ્વી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ, અલણ ને ગમાર આમજનતામાં તે કેવી રીતે આનંદ લઈ શકતી હશે ?

એ વિષે જવાહરે પોતેજ કહ્યું છે કે :

“ મારામાં ઘણી બાબતોનો અહંકાર છે, પણ સરળ આત્મીઓની બીજી સમક્ષ અહંકારનો કોઈ સવાલજ જિલો થતો નથી. એમાં કોઈ બનાવટ નથી કે કોઈ દેખાવ કરવાનો નથી. એ લોકો અલણ ને ગમાર પણ હોય છે અને વ્યક્તિ તરીકે તમને ન ગમે એવા પણ હોય છે. પણ સમક્ષમાં એ ગહન કરુણ

જગાવે છે, અને શિક્ષિત જનતાની કૃત્રિમતાથી વાજ આવી ગયેલા આપણને સરળતાથી આનંદ અને પ્રસન્નતા બક્ષે છે.”

જનતા તરફથી મળતી પ્રશંસા સ્થાયી સ્વરૂપની હોતી નથી. જવાહરને માટે આમજનતાનો સંપર્ક કોઈ અવનવોજ અનુભવ હતો. અને પ્રતાપગદનાં ખેડૂતોએ એક દૃષ્ટિએ જોતાં, જવાહરને વક્રત્વકળામાં એક નવુંજ શિક્ષણ આપ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. આપણી આ સદીના ત્રીજા દશકામાં, ગાંધીજીએ આપણા રાજકીય જીવનમાં એક નવો પલ્લટો આપ્યો, અને તે એ કે, આપણા રાજકીય નેતાઓ સાત લાખ ગામડાંમાં જઈને, આમ જનતાનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સાધે, એટલે એ ગુરુમંત્ર અનુસાર કેમ્પિજનનો આ પદ્ધતિધર અને વિલાયતનો ખેરિસ્ટર પણ પોતાનો બધોય સંકાય કે પોતાની બધીય ગુરુતાગ્રન્થિ લઈને, ગામડાંમાં લોકોમાં જઈને મળી ગયો. અને ગામડાંઓની સભામાં રોજનાં ત્રણચાર ભાષણો આપવાં એ એમને મન એક મામલી વાત બની ગઈ. આથી જનતાને પણ એમના ભાષણો સાંભળીને એમની પર હતિયાર ખેસતો ગયો અને જવાહર આમજનતાના બનના ગયા. આ વિષે જવાહરલાલે લખ્યું છે કે :

“ધીરે ધીરે હું જનતાના માનસને, શહેરી લોકો અને ગામડાનાં લોકો વચ્ચેના બેદને સમજતો થયો. મોટી મોટી સભાઓની ધૂળ, અસ્વચ્છતા ને ઠેકઠેલાથી હું ટેવાઈ ગયો, જો કે, એમને ધમકાવવાની ક્યારેક મને પ્રયત્ન ઈચ્છા થઈ આવતી હતી. ત્યારથી જ્યારે જ્યારે મને, ઉચ્ચેશયલી અને વિરોધ કરનારી જનતાનો સામનો કરવાની તક સાંપડે છે, ત્યારે ક્યારેક તો મારો ઉચ્ચેશટ એટલો બધો ઉગ્ર બની જાય છે, જરા સરખી ચિનગારીથી પણ આગ લાડી જાવાનો ડર ઉત્પન્ન થાય છે, પણ એવા અવસરો પર મારો શરૂઆતનો અનુભવ ને એનાથી મળેલા આત્મવિશ્વાસે મને સારી પેઢે મદદ કરી છે. હું વિશ્વાસપૂર્વક બીડમાં ધૂસી જઈ છું ને આજસુધી તો મને સન્માન અને વિવેક મળ્યાં છે. પછી ભલે જનતા મારી જોડે સદમત ન હોય.....બીડ મારી તરફ અને હું બીડ તરફ આકર્ષાઈએ છીએ, છતાં ય, હું કોઈપણ વાર બીડમાં મારી જતને ખોઈ નાંખતો નથી. ને, હમેશાં મારા દૃષ્ટિકોણોનો પ્રચાર કરતો રહ્યો છું. હું મારી આસોચનાત્મક દૃષ્ટિથી જોઉં છું અને આસપાસની લાખોની મેદનીની આદતો, ઈચ્છાઓ અને દૃષ્ટિકોણોથી હું સદંતર ભિન્ન હોવા છતાં, હું શી રીતે એમનો વિશ્વાસ સંપાદિત કરું છું એ વિષે મને પોતાને જ અર્થબો થાય છે. મને થાય છે, કે, હું એમને બૂલાવામાં નાંખીને તો એમની પ્રીતિ સંપાદિત નથી કરતો ને? જો કે, હું

તો એમની પ્રત્યે સન્માનથી રહેવાની પૂરી કૌશલ્ય કરું છું. ક્યારેક એમની રીતિની કડવામાં કડવી ટીકાઓ પણ કરું છું, પણ એ લોકો મારી બધી જ બાબતો સહન કરી લે છે અને નિભાવી લે છે, એમ કહું તો ચાલે. છતાં પણ મને એમ તો થયાં જ કરે છે કે એમનો મારે માટેનો સ્નેહ હું જેવો છું તેવા જવાહરલાલ પ્રત્યે નથી, પણ એ લોકોની કલ્પનામાં જેવો જવાહર છે, તેવા જવાહર પ્રત્યે છે. આ જૂઠી કલ્પના ક્યાં સુધી રહેશે ? અને એ ખંડિત થઈ શકે ?”

જનનામાં આંદોલન કરતી વખતે જવાહરના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે, કે, જવાહર એવી ભાષા બોલે છે, કે સામાન્યમાં સામાન્ય અદનો માનવી પણ આસાનીથી સમજી શકે. ગાંધીજી કે સરદારનાં કરતાં, જવાહરની ભાષા વધારે શબ્દપ્રાચુર્યવાળી, તેમ જ, એમનાં ભાષણો પણ લાંબાં હોય છે. દેશનેતા તરીકે યા તો પ્રધાનમંત્રી તરીકે જવાહર હમેશાં મોટી મોટી સલાઓમાં જવા માટે તત્પર હોય છે, છતાં પણ એઓ પ્રથમ પંક્તિના મહાન વક્તા નથી. એમનો સ્વર કે એમની બોલવાની રીત એઓ વાતચીત કરતા હોય તેવી છે. એમનો પ્રભાવ એમની ઇમાનદારીને લીધે, તથા નાનીમોટી બાબતોનું વિશ્લેષણ કરવાની એમની આદતને લીધે છે. કોઇ પણ જાતની તૈયારી વિના કે કશીય લેખિન સામગ્રી વિના, એઓ એવાં એવાં વિશ્લેષણાત્મક ભાષણો આપે છે, કે આપણને ઘણીવાર આશ્ચર્ય થાય છે કે જવાહર ક્યાંથી, આવાં મહત્વનાં, માર્મિક તે તક્તસ્પર્શી વ્યાખ્યાનો આપી શકતા હશે ? એમની વાણીમાં એક અન્ય વિશેષતા પણ છે. અને તે વાણી પાછળ અને વિચાર આગળ એમ હોવાથી, વાણીને દોડવું પડે છે. એથી, એમનાં ભાષણોના છપાયલા પૃથાક પૃથાક વાંચીએ તો આપણને વિશ્મયિતતા જણાશે. એમ લાગે છે, કે, જાણે ભાષણ કરતાં કરતાં, વક્તાને નવી નવી વાતો યાદ આવતી જાય છે. અને એ વાતો પહેલાં એ બૂલી ગયા હતા. એથી ભાષણમાં એકતા કે સુમદતાનો અભાવ લાગે છે.

મોટી મોટી સલાઓમાં જવાહર જાણે કે અનુકૂળ વાતાવરણમાં હોય એવું લાગે છે. જનનાની નેડે વાતો કરવાથી, એમના વિચારોનો અભ્યાસ કરવાથી, જાણે કે એમની પ્રતિભા જંગમ હોય છે. એવે સમયે જવાહર પોતાનું શારીરિક દુઃખ પણ સદંતર વીસરી જાય છે. બીજા દેશના પ્રધાનમંત્રીઓ કરતાં એ કદાચ વધારે બોલતા હશે. એઓ સારી પેઢે જાણે છે કે, પ્રધાનમંત્રીઓએ તોફાની તોફાની વાત કરવી નેહરુએ, પણ જનના નેડેનો એમનો સંબંધ એટલો આત્મીય તથા એટલો ગાઢ છે કે જવાહર બીજાની વચ્ચેવચ્ચે સ્વાભાવિક અને સહજ રીતે વાતચીત કરી શકે છે. ત્યાંજ એમને

મુક્ત વાતાવરણ હાગે છે સાર્વજનિક ભાષણોમા, સાહિત્યિક કે શાબ્દિક ગ્રીણવટ કે ચોકસાઈની ઝાઝી જરૂર પડતી નથી જો કે આના ભાષણોનો જવાહરને શ્રમ પડે છે. સ્નાયુ તગ થયા વિના ભાષણ ખીલી જોડેજ નહિ અને જ્યારે ભાષણ ખતમ થાય ત્યારે જ સ્નાયુઓને જગ ગહત મળે છે

જવાહર થોડા પ્રમગેજ લખેલા ભાષણો વાંચી જાય છે પણ એના ભાષણોમાં જવાહરની સાચી આત્મિકતા પ્રગટ થાય છે, જે જવાહરના વ્યક્તિત્વનું એક અંગ છે એવું એ- ભાષણ ૧૯૪૬ની ૩૦મી જાન્યુઆરીએ ઈન્ડોનેસીયા પરિષદમા આપ્યું હતું એમા જવાહરે કહ્યું

“આપણે પૂર્વની પ્રાચીન સભ્યતા અને પશ્ચિમની ગતિશીલ સભ્યતા બન્નેના એકમરૂપા પ્રતિનિધિઓ છીએ રાજનીતિમા આપણે વિરોધે કરીને, સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાસનની નવી ભાવના, કે જે એશિયાની મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે, તેના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇતિહાસનું વિસ્તૃતપટ મારી નજર સામે, એશિયાના ભિન્ન ભિન્ન દેશોના ઉત્થાન અને પતનની તખ્તીર ગૂંચ કરે છે વર્તમાનને ટેકે જોએના લખિય તરફ હું દષ્ટિપાત કરું છું અને એ તખ્તીર વધારે ન વધારે સ્ફૂટ થતી જાય છે આપણે ઇતિહાસની પરપરાના વારસદાર પણ તરીકે, પણ સાથે સાથે, આપણે આપતી કાવના નિર્માતા પણ તરીકે એ વીસરવાનું નથી એ ઉજળા ભાવિનો જોતો આપણે ઉપાડનાનો છે અને આપણે સાથેસાથ બતાવી આપવાનું છે કે એ મજાન જવાબદારીને માટે અમે યોગ્યન મપત્ત તરીકે આજેના આ સમેનનનું આટલું મહત્વ છે તો આપતી કાવે એનાથી અધિક મહત્વ એનું રહેવાનું છે, એ નિશ્ચિત છે એશિયા ધણા વાગ સુધી, ખીન દેશોનું શુભામ રહીને, પરદેશ તરફ મીટ માનું રહ્યું, પણ એ હવે પોતાની સ્વાધીનતા માટે ખીન કાઈનો હસ્તક્ષેપ સહન કરવાને તૈયાર નથી ”

અહીં ભાવોનો વેગ વધતોજો સહજ અર્થપૂર્ણ, માધુર્યમ પત્ત અને જોશીનું બનાવે છે એના અક્ષરે અક્ષરમા સચ્ચાઈ વરતાઈ આવે છે

૧૯૪૭ ની ૧૪ મી ઑગસ્ટે, વિધાનપરિષદ સમક્ષ ભાષણ આપના જવાહરે જણાવ્યું કે

“વર્ષો પહેલાં, અમે વિધાનાની જોડે એક શર્ત કરી હતી, ને, આજે એ શર્ત પૂરી કરનાનો સુઅનસઝ આવી પહોંચ્યો છે જો કે, એ શર્તનું અક્ષરશ પાલન થયું નથી પરંતુ, મર્યાદિત માનામાજ થયું છે બગમઝ મધ્યરાત્રિએ,

જ્યારે આખું જગ ભરનિઠામાં પોતું હશે, ત્યારે ભારત નવજીવનમાં અને સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં પ્રવેશ કરશે. ઇતિહાસમાં કયારે જ આવે છે, એવું શુભ મુહૂર્ત આવ્યું છે. આપણે પ્રાચીન યુગમાંથી નવા યુગમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. યુગપત્રો ઘર્ષ રહ્યો છે. સદીઓથી રાષ્ટ્રનો કચાગ્રયલો આત્મા આજે મુખર ખન્યો છે. આવે ગંભીર પ્રસંગે, આપણે ભારત અને ભારતની જનતાની—માનવજનતિની—સેવા પ્રત્યે સમર્પણનો શપથ લઈએ.

“ઇતિહાસના ઉપકાળમાં, ભારતે પોતાની અન્તઃકીન જોગ શરૂ કરી. અને એની સાધના, એનો વિનય અને એનો પરાજય એ સર્વેની મહત્તા સદીઓ સુધી વ્યાપ્ત છે. સૌભાગ્યમાં કે દુર્ભાગ્યમાં હિન્દ કદિ પોતાની સાધનાને વીસર્યું નથી. અને જેનાથી એને શક્તિ અને પ્રેરણા મળી છે એવા આદર્શોને એ કદાપિ વીસર્યું નથી. આજે અમારા દુર્ભાગ્ય નો એક યુગ આથમે છે અને ભારત પોતાના ગૂમાવેલા પ્રાણને ફરી પ્રાપ્ત કરે છે. આજે અમે જે સફળતાનો આનંદ માણીએ છીએ એ તો ફક્ત એક સોપાન છે અને મહત્તા પર જવાનો એક અવસર છે. એ અવસરનો લાભ લઈને ભવિષ્યનું ઘર બંધ કરવાનો આપણો અધિકાર છે ખરો?”

પંદરમી ઑગસ્ટે આજ વિચારોનું પુનરાવર્તન કરતાં જવાહરે જણાવ્યું :

“આજે આપણે રાષ્ટ્રઆતમાં આ આઝાદીના નિર્માતા, એવા ભારતના રાષ્ટ્રપિતાનું સ્મરણ કરીએ, જે ભારતના આત્માના પ્રતીક—પુરુષ છે. એમણે આઝાદીની જ્યોત જગાવીને આપણી ચારે બાજુએ ફેલાયેલા અંધકારને દૂર કર્યો. એનું અનુસરણ કરવા માટે આપણે લાયક રહ્યા નથી, અને એમના સંદેશાની આપણે ઉપેક્ષા કરી છે. પણ ફક્ત આપણે જ નહિ પણ ભવિષ્યની પેઢીઓ, પણ એમના સંદેશાનું સ્મરણ કરશે અને પોતાના હૃદય પર ભારતના એ મહાન સંતાનની, જેનાં વિશ્વાસ, શક્તિ અને સાહસ સંઘળી લઈ હતા, એની છાપ પોતાના દિલમાં ધારણ કરશે. સ્વાધીનતાની એ જ્યોતને અમે કદીય નહિ બૂઝાવ્યો છીએ. ભલે ગમે એવી આંધી આવે કે તોફાન આવે.”

પરંતુ, જવાહરની વક્તૃત્વકળાનું મેરુશિખર તો એઓ શોકઝરત હોય છે, ત્યારે સર થાય છે. ગાંધીજીના દેહાંત પછી તરત જ એઓ બીરલાલવન પહોંચ્યા. અને એઓ એટલા શોકઝરત હતા, કે, સતત અશ્રુસરિતા એમના નયનમાંથી ચાલતી હતી, છતાં, રાતે આઠવાગે, ગડિયો પર કાંપતે શરીરે અને કાંપતે સૂરે એમણે ભાષણ આપતાં કહ્યું :

“ભાઈઓ, આપણા જીવનની જ્યોત ધૂંધાઈ ગઈ છે, ને બધે અંધકાર છવાઈ ગયો છે. મને ખબર નથી પડતી કે આજે હું તમને શું કહું અને શી રીતે કહું? આપણા મિત્ર નેના, આપણા બાપુ, આપણા રાષ્ટ્રના પિતા, હવે નથી.....પણ એમ કહેવું એ અનુચિત છે. મેં કહ્યું કે જ્યોત ધૂંધાઈ ગઈ છે. પણ એમ કહેવામાં મારી ભૂલ હતી. કારણ કે આ દેશમાં જે જ્યોતિ પ્રકાશતો હતો, એ કંઈ કોઈ સામાન્ય જ્યોતિ નહોતો. પાછલાં કેટલાંય વર્ષોથી જે જ્યોત આ દેશને ઉજ્જવલ કરતી હતી, એ હજી ઘણાં વર્ષો સુધી અજવાળું આપતી રહેશે. આજથી હવેના વર્ષો પછી પણ એ પ્રકાશ આપણા દેશને ઉજ્જવલ કરતો હશે, ને આપણા દેશમાં જ નહિ, પણ આખા વિશ્વને એ ઉજ્જવલ કરશે અને અસંખ્ય હૃદયોને સાંવના આપશે. કારણ કે, એ પ્રકાશ કેવળ વર્તમાનનો નહોતો, એ ચિરંતન, જીવંત અને શાશ્વત સત્યનો પ્રકાશ હતો, અને એ પ્રકાશ આપણા આઝાદીના માર્ગની સેશનીરૂપ હતો, અને અમારી પદબ્રજ દશામાં અમારું રક્ષણ કરતો હતો.”

ફેબ્રુઆરિ ૧૯૪૮ ને દિને વિધાનપરિષદમાં જવાહરે અત્યંત સંયમશીલ અને ગંભીર વ્યાખ્યાન આપ્યું. એ ભાષણ પણ ફક્ત મૌખિક જ હતું, તોપણ પગિદ અવાજ બનીને, એમના સુંદર છતાં શોકમગ્ન મુખાવિંદને, નિહાળી રહી હતી. એમની દેહલંગીને જોઈ રહી હતી. એમણે કહ્યું :

“એક વિભૂતિ અમારામાંથી આજે વિરુદ્ધ થઈ છે. જે સૂર્ય અમને તેજ અને ગરમી આપતો હતો, એ આથમી ગયો છે. અને અમે અંધકારમાં ને ઠંડીમાં સૂસવતા બેસા છીએ. કાગણ કે, આટલાં વર્ષો થયાં, અમે જે વિભૂતિને જોઈ, અમારી વચમાં જે દિવ્ય જ્યોતિસંપન્ન વ્યક્તિ હતી, એણે અમને પણ પત્રાવ્યા. એમના દિવ્યઅગ્નિમાંથી અમે પણ એક નાનીશી ચિનગારી પ્રદળ કરી, જેણે અમને શક્તિ આપી અને એમણે સીધેસા મોં થોડે દૂર જવાની પ્રેરણા લીધી. મહાપુરુષોનાં સ્મારક પથ્થર કે ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. પણ આ હુતાત્માએ તો પોતાના જીવંતજીવતાં જ કરોડો હૃદયોમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું, તે એટલે સુધી કે અમારામાંથી પ્રત્યેક એમનો અંશ ધારણ કર્યો છે. એ રીતે, એ આખા ભારતમાં જવાયા હતા. ફક્ત મહેલોમાં નહિ, કોઈ વિશિષ્ટ સ્થાનોમાં નહિ પણ પ્રત્યેક ગામ અને ગ્રામીણમાં. ને દીન તેમજ દુઃખીઓમાં, આજ એ કરોડો લોકોનાં હૃદયમાં જીવિત છે અને યુગો સુધી જીવિત રહેશે.”

ગાંધીજીના અસ્થિવિસર્જન સમયે જવાહરે કહ્યું :

“ ગાંધીજી અકુવાડિયે એક દિવસ મૌન સેવતા હતા. હવે એમનો સ્વર હમેશને માટે મૌન બની ગયો. અને મૌન તો અનન્ત છે. તો પણ એ સૂર અમારા હૃદયમાં ને કાનમાં ગુંજતો હતો, અને ભાવિ યુગોમાં પણ આપણા દેશવાસીઓના મન અને હૃદયમાં તેમજ ભારતની સીમાઓની બહાર પણ ગુંજતો રહેશે. કારણ કે એ સૂર સત્યનો સૂર હતો. અને સત્યને ભલે કવચિદ્ છૂપાવી શકાય, પણ સત્યનો અવાજ ક્યારેય પણ દબાવી શકવાનો નથી,

“ આ નદીતટ પરથી આપણે ઉદાસ અને એકલવાયા પાછા ફરીશું. પણ સાથે સાથે અમને અમારા એ સદ્ભાગ્યનું અભિમાન રહેશે, કે અમને અમારા નેતા, અગ્રણી અને બંધુના સ્વરૂપમાં એક એવી મહાન વ્યક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, કે, જે, અમને સત્ય અને આઝાદીના શિખર પર લઈ ગઈ. વળી, એણે અમને સંઘર્ષનો જે રાહ દર્શાવ્યો, એ પણ સચ્ચાઈનો જ માર્ગ હતો. એ સ્મરણમાં રાખજો કે એમણે દર્શાવેલો માર્ગ અસહ્યની વિરુદ્ધ અને સત્યને માટે લડવાનો માર્ગ હતો. દિમાક્કયનાં ઊંચાં શિખરો પર બેસીને સમાધિમાં લીન થઈ જગતને વીસરવાનો માર્ગ નહોતો. ”

આમ જવાહરનાં શોકપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો કવિત્વમય, ભાવપૂર્ણ, વિચારગર્ભ અને પ્રવાહી હોય છે. એમની વાણી હૃદયમાંથી આવે છે. પણ એમાં ખોટો જુરસો નથી હોતો. એમાં શુદ્ધિના ચમકારા હોય છે, પણ નીરસતા કે શુષ્કતા નથી હોતી. એમાં શુદ્ધિ અને હૃદય બન્નેનો સુભગ સંગમ હોય છે. આમ જવાહરમાં વક્તૃત્વકળા નહિ હોય, પણ વક્તૃત્વ છે. એમના વક્તૃત્વમાં શાસ્ત્રીયતા નહિ હોય, પણ જનતાને પોતાના કરી લેવાની તાકાત છે. સાધન તરીકે એમનું વક્તૃત્વ અદ્ભુત છે. અને એમના વક્તૃત્વએજ એમને, મહાન સિદ્ધિઓ અપાવી છે એ નિઃસંશય છે.

જીવનકલાધર

એકવાર શ્રી ધનસ્થામતામ ખીરનાએ, મહાદેવભાઈને પૂછ્યું “ મહાદેવ ભાઈ! આપ જન્માહરને ઓળખો છો? જે ઓળખના હો તો બતાવો, એઓ કેાણ છે? ”

મહાદેવભાઈએ ઉત્તર આપ્યો “ જન્માહર ત્રીઢ દિનસૂક્ષ્મ છે એ સૌન્દર્યના ઉપાસક છે એ હૃદય સૌન્દર્યહીન કામ નહિ કરે ’

જન્માહરની યોગ શબ્દોમા મહાદેવભાઈએ આપેલી પિઠાણુ બંધુ યોગ્ય અને અર્થાર્થ છે

પરિત્તતુ વ્યક્તિત્વ જ એવું છે કે એથી આપણને પ્રથમ દર્શને જ, એમનામા રહેના અખૂટ સૌન્દર્યનું દર્શન થાય છે એમની મનોહર સ્મિત જ્વાળાની રીતિ, એમના હાથમાનું કૂવ, સમ્પાદી લોખ પ્રત્યેનું એમનું આકર્ષણ એમની વપાની સાદાભિરી છતા ચિત્તાકર્ષક અને પ્રિશિષ્ટ સમ્પત્તિ, એમની મોહક વાન કરાની રીતિ, એ સર્વે, આપણને એના પ્રિશિષ્ટ સૌન્દર્યતત્ત્વને લીધે મુગ્ધ કરે છે ગાંધીજીના ધનિષ્ઠ સપર્કમા આવ્યા જતા, ગાંધીજીએ એમને અન્યત્ર કશિયું અને ઝંખરત જીવન પ્રત્યે વાળ્યા હોના છતા, જન્માહરની સૌન્દર્યભાવના, યા તો એમની પ્રિશિષ્ટ સૌન્દર્યશક્તિ લેશમાત્ર પણ દુર્માર્ગ નથી એ તો એની ને એની અખતિ રહી છે એથી જ્યાં જાય છે, ત્યાં સૌન્દર્ય ભર્યું, સુરુચિયુક્ત વાનાગણુ એઓ જન્માવે છે એમનો સાહિત્ય અને કલા પ્રત્યેનો આદર અને ધેગી મમતા બાગપણુથી છે, તે હજી સુધી એની ને એની અખતિ રહી છે

જન્માહરના રચનાદેહમા જેવી સુદરતા છે, તેવીજ સુદરતા એમના અક્ષરદેહમા અને એમના મુદ્ધમદેહમા નજરે જડે છે એમના આદર્શો ને એમની ભાવનાઓ એમનામા રહેતું કલાકારનું તત્ત્વ ધડે છે જન્માહર એ તો રાજકારણના ક્ષેત્રમા

આવી પડેલો એક સાચો જીવનકલાધર છે. એમની એ કલા એમના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની લડતમાં પણ દેખાઈ, અને હિન્દ આઝાદ થયાં પછી, સંસ્થાનવાદ, અન્યાય અને શોષણનો એમણે જ સામનો કર્યો, તેમાં પણ એમની સૌન્દર્ય અને કલાદષ્ટિએજ મહત્વનો ભાગ ભજ્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. જ્વાહરની સૌન્દર્ય દષ્ટિ કે કલાદષ્ટિ કેટલી વ્યાપક છે, તે આપણને એકવાર એમણે ખાદ્ય વસ્તુઓ વિષે ભાષણ આપનાં જણાવ્યું કે :

“ફૂલ મને ધણાંજ ગમે છે. પણ આજે મારી દષ્ટિએ કેળાંનું એક લૂમખું ફૂલ કરતાં વિશેષ મધુર છે.”

આમ જ્વાહરનો કલાપ્રેમ એ કેવળ જડ નથી, પણ, સમયોચિત રંગ ધારણ કરનારો છે. જે દષ્ટિ ફૂલોનાં સૌન્દર્યની તારીફ કરી શકે છે, તેજ દષ્ટિ કેળાનાં લૂમખાનું પણ સૌન્દર્ય પિછાની શકે છે.

એક દષ્ટિએ વચારીએ તો જ્વાહરનું સમગ્રજીવન જ કલામય છે. નાનામાં નાની વાતથી માંડીને મોટામાં મોટી સમસ્યાઓ પર એઓ એવી દષ્ટિ નાંખે છે, કે પ્રત્યેક કાર્યને લાલિષ અને માધુર્યથી પરિપૂર્ણ બનાવી દે છે. સામાન્યમાં સામાન્ય કાર્ય પણ એઓ પૂરેપૂરું મન દઈને કરવા ઇચ્છે છે અને નાનામાં નાના કાર્યને પણ એઓ ઉત્તમ અને આદર્શ રીતે નિભાવે છે. શ્રેષ્ઠ સાધનો અને ઉત્તમ ઉપાયોનો પ્રયોગ એઓ કેવળ મોટા કાર્યોમાં જ થવો જોઈએ, એમ પર્યાપ્ત માનતા નથી. ઘરની અંદરની અને બહારની સફાઈ, સમાજની સફાઈ એ સઘળું શુદ્ધ રીતે થાય એમ એઓ ઇચ્છે છે : પવિત્રતા અને શુચિતાનો ખ્યાલ એઓ પગભર પણ નજર બહાર કરતા નથી. જેમણે જ્વાહરજાણ જોડે કામ કર્યું છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે, કે, જ્વાહર ખીજાનું દષ્ટિ બિન્દુ સમજવા કેટલા તત્પર હોય છે. યોગનાં આસનો કરવાં, તેજ ધોણપર સવારી કરવી, દુર્ગમ પહાડો પર ચઢવાનું સાહસ કરવું, તરવું, સ્કેટીંગ, એ એમની સ્વાભાવિક રુચિ જ એમની કલાપ્રિયતાનાં રુચિર દર્શનો છે.

જ્વાહરનું દેહસૌષ્ટવ એટલું સુંદર છે, કે એ છબી માટે અત્યંત અનુકૂળ છે. એમની મુખમુદ્રા સાહસિક, અને પ્રમાણયુક્ત ગૌરવવાળી છે. એમના મુઘડ શરીરને એમનું ભવ્ય લજ્જાટ વિશેષ શોભા અર્પે છે. એમના ચહેરાની સપ્રમાણ રેખાઓ જાણે એમનું મુખ સંગેમરમરથી ધડ્યું હોય એવો ખ્યાલ આપે છે. એમનું સુંદર નાક, જાણે સૂક્ષ્મ સવેદનાથી ધડકતું હોય એવું છે. ધોળાટોપીથી આગ્રહાદિત એમનું મસ્તક, એમને, સૌક્યવલયોં આકાર બક્ષે છે. જ્વાહરનું શરીરચળર જ, એવું રમ્ય છે કે, ગમે તે પહેરવેશમાં એઓ નયનમનોહર લાગે.

જવાહર રાજકીય પુરુષ છે, એ એમના જીવનનો એક અકસ્માત છે. બાકી વિશેષતઃ તો એઓ કલાકાર છે. એમના રાજકારણમાં પણ એમની કલા ઉતરી છે. એઓ વારંવાર જે રાજકીય પ્રવાસ આદરે છે, તેમાં પણ પ્રકૃતિ દર્શનનો, પ્રાદેશિક વિશેષતાનું અવલોકન કરવાનો જ એમનો હેતુ હોય છે. કુદરતના તો એઓ ખૂબ રસિયા છે. દહેરાદૂન જેલમાં એઓ હતા, સારે એમના પત્ની જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં હતાં, છતાં, જવાહરનું ચિત્ત, માત્ર પોતે હિમાલયના સાન્નિધ્યમાં છે, એ ભાને આશ્વાસન મેળવતું હતું. એ વિષે જવાહર લખે છે કે :

“અહીં ઉતુંગ હિમાલયનાં દર્શન એ એક વધારાનો આનંદ હતો. અને તેને લીધે મારે જેલજીવનનો કંટાળો ઘણો ઓછો થતો. લાંબા વખત સુધી મેં મુલાકાત ન લીધી અને લાંબા વખત સુધી મારે તદ્દન એકલા રહેવાનું થયું, સારે આજ એક મારું સફલાય હતું, કે આ મારા માનીતા ગિરિરાજને હું નિહાળી શકતો. મારી દોટીમાંથી હું એ પર્વતોને જોઈ શકતો નહિ. પરંતુ, મારું મન તેમનાથી ભરેલું હતું. અને તેમના સાન્નિધ્યનું મને હમેશાં ભાન રહેતું. અને જાણે અમારી વચ્ચે ગૂઢ મૈત્રી વધતી જતી. એના સાન્નિધ્યથી મને વિરલ એવો આરામજ મળતો. તેની ધનતા તથા તેની અસ્તુબ્ધતા લાખો વર્ષોના જ્ઞાનવાળી દૃષ્ટિથી, નીચે ઉભેલા મને જોતી અને મારી પડઝાતી જતી મનોવૃત્તિઓનો ઉપહાસ કરતી તથા મારા તપ્ત ચિત્તને શાંતિ આપતી..... મારી પડોશના બધા પહાડો અને ટેકરીઓને બરફના ગાઢ આચ્છાદનથી છવાયેલા જોઈ મારું બધું દુઃખ ભાગી જાય છે.”

હિમાલયના કૈલાસ શિખર પર જવાની પોતાની તમન્ના કેટલી પ્રબળ છે તે જવાણતાં જવાહર કહે છે કે :

“મેં અનેક પ્રવાસના ઘાટ ઘડેલા તેમાંનો એક તો તિબેટના અઢોઈક સરોવર માનસસરોવરની અને તેની પાસેજ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો. એ વિચારમાત્રે હું આનંદથી ઉભરાતો.....હજી હું એ દિવસનાં સ્વપ્નાં જોઈ છું કે, જ્યારે હિમાલયમાં રખડતો રખડતો માનસસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શનના મારા મનોરથ હું પૂરા કરી શકીશ.”

જવાહરને એ ગિરિરાજનો, હિમાચ્છાદિત શિખરોનો, પ્રકૃતિનાં એ રમણીય અદ્ભૂત તત્વોનો એટલો બધો મોહ છે કે, જેલમાં, એમને એ એમની પ્રબળ સૌન્દર્ય દર્શનની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવાનું શક્ય ન હોવાથી, એઓ જાણીતા કલાકાર અને હિમાલયનાં ભવ્ય દર્શનોનાં ચિત્રણ માટે જ મશહૂર થયેલા ચિત્રકાર નિકોલસ રોરીકના

ચિત્રોત્તુ આત્મમ જોડે રાખતા. અને એમાંનાં હિમાલયનાં ચિત્રિત દૃશ્યો જોઈને હિમગિરિને પ્રત્યક્ષ જોવાનો આનંદ માણતા.

આ રીતે જવાહરનો સૌન્દર્ય બોધ બહુ જ ઊંચા પ્રકારનો હતો. એમની કલાગસિકતા પણ અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારની હતી. હજારી રસિકતા અને ઉચ્ચ કલાનો બેઠ એમની સૂક્ષ્મદષ્ટિ તરતજ પારખી કાઢતી. એઓ જરા પણ ઉતરતી કલાને બરદાસ્ત કરી શકતા નહિ. મુંબઈમાં એક વાર એમણે ઉદ્યેશ કરનાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં નૃત્યો જોઈ સંતોષ અનુભવ્યો અને તે સમયનો ઉક્લેષ કરતાં એમણે આપણી નાટ્યકલા વિશે કહ્યું : “ઉદ્યેશ કરનું નૃત્ય જોવું એ અણુધાર્યો લહાવો હતો, અને મને તેથી બહુ મજા પડી.”

આપણા નાટકો અને બોક્ષપટોમાં જે કલાતત્વનો અભાવ છે, તેની ઉપર આકરી ટીકા કરતાં જવાહર જણાવે છે :

“ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં તો સારાં નાટકો જોવાની ભાગ્યેજ તક મળે એમ હતું કારણ કે એવાં નાટકોજ થતાં નહોતાં. હું માનું છું, કે, બંગાળી ગુજરાતી અને મરાઠી નાટકોએ કાંઈક પ્રગતિ કરી છે. પણ હિન્દુસ્તાની રંગભૂમિ તો ભારે કાચી અને કલા હીન હતી. ‘હતી’ એટલા માટે કહું છું, કે, તેમાં છેલ્લા કાંઈ ગુધારા થયા હોય તો તે હું જાણતો નથી. મેં સાંભળ્યું છે કે, ધણાંખરાં હિન્દી બોક્ષપટો ભૂલે ચૂક પણ કળાને પ્રવેશ કરવા દેતાં નથી. સામાન્ય રીતે, એમાં ગાયનોવાળાં અથવા કદંગી રીતે લાગણીઓનું પ્રદર્શન કરતાં નાટકો હોય છે. હું માનું છું કે રહેલી લોકોને ગમતી વસ્તુ તેઓ આપે છે. આ બેઠા અને ત્રાસદાયક તમાસાને, લોકગીતોમાં અને લોકનૃત્યોમાં તથા ગ્રામનાટકોમાં પણ હજી જીવતી રહેલી કળામયતા સાથે સરખાવતાં, તકાવત એકદમ જણાઈ આવે છે. બંગાળમાં, ગુજરાતમાં તેમજ દક્ષિણમાં હજી સ્વભાવેજ કેટલા કલાસિક છે—ભલે તેઓને તેનું ભાન ન હોય—એ જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. પણ મધ્યમવર્ગના લોકો તેવા નથી રહ્યા. તેઓ પોતાનાં મૂળિયાં ખોઈ બેસા છે, અને સૌન્દર્યવૃત્તિની કશી પરંપરા તેમનામાં રહી નથી.”

મધ્યમવર્ગમાં કલાદષ્ટિ કેટલી નીચી કોટિની તથા હીન હોય છે, તેનાં સચોટ દર્શન આપનાં જવાહર કહે છે કે :

“જર્મની તથા ઑસ્ટ્રિયાના ટગલાબંધ છપાનાં સરનાં અને લાકામણાં ચિત્રોથી તેઓ રાચે છે. બહુ થઈ જાય તો રચિવર્માનાં ચિત્રો સુધી તેમની રસવૃત્તિ પહોંચે છે. વાઘોમાં હારમોનિયમ તેમનું માનીતું વાદ્ય છે.”

પત્રી આ અકલાત્મક વાઘ માટે જ્ઞાનદાસનો પુણ્યપ્રકાશ પ્રત્યક્ષી હોકે છે અને તેઓ એમની લાદાણિક દબે કહે છે કે :

“સ્વરાજ્ય સરકારના સાથી પહેલાં પસાર થનારા કાયદાઓમાં આ ભમરાના વાઘનો પ્રતિબંધ કરનારો કાયદો હશેજ, એમ આશા મળીને બેઠા છું.” (જે કે, જ્ઞાનદાસ આપણી સરકારના મુખ્ય પ્રધાન અને સુવર્ધાર હોવા છતાં, હજી આ પ્રકારનો પ્રતિબંધ મૂકાયો નથી એ ખેદની વાત છે.)

આપણા મૂડીવાદીઓ કલાને નામે વિકલાને પોમે છે, તેથી ત્રાગી જ્ઞાનદાસ કહે છે કે :

“વળી, લખની તથા ખીજ મોટા તાલુકદારોના ઘરમાં કળાનાં તમામ કાનનેનો જે ભંગ થાય છે અને જે ત્રાસદાયક રેડિયાળપણું જોવામાં આવે છે, તેથી તો તોઆ છે.”

કળાની સાચી સમજમાં ટાગોર કુટુંબે આપેલા કળા માટે એમની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતાં અને આપણામાં સાચી કળાદષ્ટિ વિકસી નથી, તેનાં કારણે દર્શાવતાં જ્ઞાનદાસ કહે છે કે :

“તાજેતરમાં કળા વિષે જગૃતિ આવી છે, તેમાં પ્રતિભાશાળી ટાગોરકુટુંબ મુખ્ય માર્ગદર્શક છે. તેની અસર આખા હિન્દુસ્તાન પર પડી છે. પરન્તુ, દેશના લોકો જ્યાં જગલે ને પગલે દંખાના હોય, કચ્છતા હોય, જડગાઈ ગયેલા હોય અને ભયના વાતાવરણમાં રહેના હોય, ત્યાં કોઈ પણ કળાશી રીતે ખીલી કે ફૂલીફાલી શકે ?”

આમ છતાં, જ્ઞાનદાસની કલાદષ્ટિ જડ નથી, કે પોતાની કલાદષ્ટિથી બિન્ન એવી કલાદષ્ટિને એઓ ન સમજી શકે એવી સંકુચિત પણ નથી. એથી ગાંધીજીની દષ્ટિ પોતાનાથી તદ્દન ભિન્ન હોવા છતાં, અને ઘણા તો ગાંધીજીમાં કલાદષ્ટિ જ નથી, એવી સમજ્યા વિનાની ટીકા પણ કરે છે, તેને વિષે જ્ઞાનદાસ તો પરવડી દષ્ટિએ નિહાળી, ગાંધીજીને સમજવા પ્રયત્ન કરી, પોતાના એ પ્રયત્નનો નીચોડ દર્શાવતાં એઓ કહે છે :

“ગાંધીજીમાં કૃત્રિમ વસ્તુઓમાં સૌન્દર્ય અથવા કળા જોવાની દષ્ટિ નથી. જો કે, સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તેમને મુગ્ધ કરે છે. તાજમહાલને જોઈને તેમને એક વેઠથી ચણેલી ઈમારતનો ખ્યાલ આવે છે, સૌન્દર્યનો નહિ. તેમની દ્રાણેન્દ્રિય નજીવી છે અને છતાં જીવનની કળા પોતાની રીતે પોતે શોધી કાઢી છે. અને તેને પરિણામે તેમનું જીવન એક સંપૂર્ણ કલાકૃતિ બની ગયું છે. તેમના દરેક હલનચલનમાં અર્થ છે, લાલિસ છે, કૃત્રિમતાની ગંધ નથી. કઈશતા કે સંકુચિતતાનું નામ નથી. અસિદ્ધતાનો કે પ્રાકૃતતાનો અંશ નથી.”

આમ જવાહર ને કલાદષ્ટિ ગાંધીજી વિષે રજૂ કરે છે, તે એમને પોતાને માટે પણ લાગુ પાડી શકાય. જવાહર પણ કૃત્રિમતાના વિરોધી છે અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યનેજ મહત્વ આપે છે. આમ છતાં, એઓ સૌન્દર્યના સાચા અભ્યાસી અને પાશુ પશુ છે.

હિન્દી કૃષ્ણાને વિષે વિનમ્રતાથી જવાહર જણાવે છે કે : “હું પૂર્વની કે પશ્ચિમની કળા વિષે કશુંય જાણતો નથી અને એને વિષે કશું પણ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી.”

આ જવાહરની લાક્ષણિક વિનમ્રતા સૂચવતાં વિધાનો છે. આમ છતાં, સાચી સૌન્દર્યકૃતિ કે કલાતત્વની પોતાની પર અસર થાય છે, તેનો એકગર કરનાં જવાહર જણાવે છે કે :

“કળાની કૃતિઓ જોઈને કોઈ પણ અનભિસ માણસના જોવાજ લાવો મારા અંતરમાં જાગે છે. કેટલાંક ચિત્રો, મૂર્તિઓ અથવા ધર્મારતો લાગીને હું આનંદથી છલકાઉં છું અથવા ગદગદિત થઈ જાઉં છું અને કેંઈક અવનવી લાગણી અનુભવું છું. અથવા મને સહેજસાજ આનંદ થાય છે અથવા માગ મન ઉપર તેની સહેજ પણ અસર થતી નથી. અને તેના ઉપર નગર નાંખ્યાયિના જ હું આગળ ચાલ્યો જાઉં છું અથવા તે જોઈને મને ધ્રુણ થાય છે. આ બધા લાવોનો હું ખુલાસો આપી શકું એમ નથી, કે કળાની કૃતિઓના ગુણગોળા વિષે વિદ્વતા ભરી વાતો કરી શકું એમ નથી. મીસોનમાં અનુગ્રાધપુર આગળ શુદ્ધની મૂર્તિ જોઈને માગ મન ઉપર ઊંડી અસર થઈ હતી, અને તેની છાંયે કેટલાંયે વર્ષોથી હું મારી પાસે રાખું છું, જ્યારે દક્ષિણ દિનનાં કાતરકામથી ખીઓચીય ભરેલાં કેટલાંક મુખશિલ્પ મદિરો જોઈને હું અવગચ્છ અને એવેન બની જાઉં છું.”

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં, જવાહરલાલ, હિન્દી કળાની વિશેષતા, એક નજરની અદ્યથી ઘોડા શબ્દોમાં જ વર્ણવી શકે છે. એ દર્શાવનાં એઓ જણાવે છે કે :

“કુદરત અને વિશ્વ સાથેનો માણસનો મૂળભૂત એકગ્રગ વ્યક્ત કરવા માટે કળાના ક્ષેત્રમાં તેમ જ સંસ્કૃત કાવ્યો અને હિન્દી મંગીનના ક્ષેત્રમાં કળાકાર કુદરતના હરેક સ્વરૂપ સાથે તન્મય થઈ જતો હતો. સમગ્ર એશિયાની કળાનો આ સૂર રહ્યો છે. અને એને લીધે જ તેમાં પાર વિનાની વિવિધતા અને આગળ તરી આવના રાષ્ટ્રીય ભેદો હોવા છતાં, એશિયાઈ કળાને વિષે અમુક પ્રકારની એકતા જણાઈ આવે છે. અનંતાનાં ભીંતચિત્રો આદ કરનાં હિન્દમાં

પ્રાચીન સમયનાં ઝાઝાં ચિત્રો જોવાનાં મળતાં નથી. ચીન અને જાપાન જેમ ચિત્રોમાં તેમ હિન્દ તેની મૂર્તિઓ અને સ્થાપત્યમાં સૌથી મોખરે હતું.”

જવાહર હિન્દની એક પછી એક કળા લઇને તેનું થોડા જ શબ્દોમાં પણ કળાકારની પર્યેષક અને મર્મગ્રાહી દૃષ્ટિથી પર્યાવલોકન કરે છે. હિન્દી સંગીત વિશે એઓ કહે છે :

“હિન્દી સંગીત યુરોપીય સંગીતથી તદ્દન ભિન્ન છે. પોતાની રીતે તેણે ખૂબ વિકાસ સાધ્યો હતો. આમ સંગીતના ક્ષેત્રમાં હિન્દ મોખરે હતું અને ચીન તેમજ દૂર પૂર્વના દેશો બાદ કરતાં એશિયાઈ સંગીત પર એણે પોતાની ખૂબ અસર પાડી છે.”

ત્યારબાદ, હિન્દની કળાના અમુક તત્વો માટે એ કાનું ઝાણી હતું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જવાહર જણાવે છે કે :

“આરંભકાળની હિન્દી કળામાં પ્રકૃતિવાદની અસર ઘણી જોવામાં આવે છે. અમુક અંશે એ ચીનની અસરને આભારી છે. હિન્દી કળાની વિકાસની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ પર અને ખાસ કરીને આ પ્રકૃતિવાદના વિકાસમાં ચીની અસર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આજ રીતે હિન્દનો આદર્શવાદ પણ ચીન અને જાપાનમાં પહોંચે છે અને કળાના ઉત્કર્ષના તેમના કેટલાક મહાન યુગોમાં તેની પ્રત્યક્ષ અસર થાય છે.”

આ રીતે, હિન્દની કળાનો અન્ય એશિયાઈ દેશોની કળા જોડે વિનિમય વ્યવહાર હતો, એ હકીકત પર જવાહર ભાર મૂકે છે.

અજંતાની શુદ્ધની અંદરનાં ચિત્રો જવાહરને ખૂબ ગમે છે. એની વિશિષ્ટ સૌન્દર્યદૃષ્ટિ અને આલેખન રીતિ એમની પર પ્રત્યક્ષ અસર કરે છે. કળાકારો પર એણે પ્રેરણાદાયી અસર પાડી છે, તેનો પણ એઓ ઇન્કાર કરતા નથી. આમ છતાં એઓ જણાવે છે કે :

“અજંતાનાં ભીંતચિત્રો જો કે અત્યંત સુંદર છે અને તે જડી આવ્યાં ત્યારથી આપણા આધુનિક સમયના કળાકારો પર પ્રત્યક્ષ અસર કરતાં રહ્યાં છે, પણ તેનાં પરિણામો સારાં આવ્યાં નથી. તેઓ જીવનવિમુખ થઈ ગયા અને અજંતાની શૈલીની નકલ કરવામાં પડ્યા.”

આમ અજંતાએ આપણી કલાની માલિકતાને રૂંધી નાંખી, અને આપણી કળા વાસ્તવિક જીવનમાંથી પ્રેરણા લેવાને બદલે અજંતાની પાસેજ પ્રેરણા માટે જવા લાગી. એથી કલામાં સતત પ્રગતિશીલતા રહી નહિ. આ બાબતમાં જવાહરે

યોગ્ય ટકાર કરી છે, પણ અગતંતાના ચિત્રો સામે, એના પોતાના ભાસિકતન્ય સામે જવાહરને કશીજ અનિચ્છનીય રીકા કરવાની નથી. જવાહર કહે છે :

“ અગતંતા આપણને દૂરની અને સ્વપ્નસમી અને છતાં અત્યંત વાસ્તવિક દુનિયામાં સ્થળાય છે. એ ભોંતચિત્રો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ ચીનરેલાં છે. સ્ત્રીઓથી દૂર રહેા, તેમના તરફ નજર સરખી પણ ન કરો કેમકે તેઓ બહુ જોખમકારક છે, એમ ઘણા વખત પૂરે તેમના ગુરુએ કહ્યું હતું. અને તેમ છતાં અહીં રાજકુમારીઓ, ગણિકાઓ, નર્તિકાઓ દ્વંધ્યાદિ ઢગલાખંધ સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓ આસનરથ, શણગાર સગલી કે સરધસના રૂપમાં આપણા જોવામાં આવે છે. અગતંતાની સ્ત્રીઓ મશહૂર બની છે. આ સાધુ ચિત્રકારોને, આ દુનિયાનું તેમજ સંસારમાં પસંદાતા જતા નાટકનું કેટલું ઉંડું જ્ઞાન હતું? જે પ્રેમથી તેમણે સૌમ્ય અને પારદૌષ્ટિક લવ્યનાયાળી તેમનાં બોધિસત્વની છબી ચીનરી છે, તેવાજ પ્રેમથી એમણે એ ચિત્રો પણ ચીતર્યા છે. ”

અગતંતાથી ઇલોરાનાં ચિત્રો જુદાં છે. ઇલોરામાં ખડકમાંથી કોતરેલી મૂર્તિઓ છે. ઇલોરામાં વચ્ચોવચ્ચ કૈલાસનું મંદિર છે. જવાહર કૈલાસનું મંદિર કોનરી કાઢવાની અને કલ્પના કર્યા પછી, એ કલ્પના અમૂલી શી રીતે બની તેથી આશ્ચર્ય પામે છે. જવાહર મુંઝવે પામે આવેલી એલીફન્ટાની ગુફાઓ અને વિશેષે કરીને ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિની પ્રશસ્તિ કરે છે. જવાહર એ મૂર્તિની જોડે, ચિટ્ટીરા સંગ્રહસ્થાનમાં નટગજ શિવની મૂર્તિ છે તેની ગતિ, તેના ભાવો વગેરે સરખાવે છે. જવામાં મળેલી બોધિસત્વની મૂર્તિના માથાની રમણીયતા અને સૌન્દર્યની ચર્ચા કરે છે.

જવામાંની હિન્દી કળા અને હિન્દની હિન્દી કળા એ બન્નેની વિશેષતાઓ, કલાપારખુની દૃષ્ટિએ દર્શાવનાં જવાહર જણાવે છે કે :

“ જવામાંની હિન્દી કળાનું પોતાનું નિરાશું વ્યક્તિત્વ છે. અને જ્યાંથી તે આવી હતી, તે દેશની કલાથી તેને જુદી પાડે છે. આ બન્નેમાં એક જ પ્રકારની ગૂઢ પ્રસન્નતા જોવા મળે છે, પણ જવાના દૈવી આદર્શમાં એલીફન્ટા અને મામ્મલપુરના હિન્દુ શિલ્પમાં જોવા મળતો ગાંબીર્ધનો ભાવ આપણને જોવા મળતો નથી. ”

પરદેશમાં, પણ હિન્દી કળાની જે પ્રગળ અને વિસ્થાપી અસર થઈ તે જવાહર વિસ્તારથી આલેખે છે. કંબોડીયા, જાવા, સિયામ, વગેરે સ્થળોનાં સ્થાપત્યો, મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રો, હિન્દી કલાની પ્રેરણાથી નિરૂપાયાં છે, એ વિશે ત્રીણુવટભરી આહિની આપે છે.

આ બધા પરથી પ્રતીત થશે કે, જવાહરનો આત્મા તો કલાકારનો છે. અને કલાકાર રાજ્યનંત્ર સંભાળે એ આપણે સર્વેને માટે એક ઈષ્ટ વસ્તુ છે. કારણ કે, એથી ગજબની ધુરાનો વાહક જડ, નિષ્કુર, રક્ષા કે ઉચ્ચતત્વોવિહીન બની જતો નથી, એટલું જ નહિ પણ સૌન્દર્યની, માનવતાની, સપાટી જળવી ગમે છે.

જવાહર આમ કલાએમી હોવાથી એમના જીવનમાં કેટલા વિરોધાભાસો કોઈ માનવીને દેખાય. જેમ કે, એઓ મૂર્તિપૂજના વિરોધી છતાં મૂર્તિના સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ પૂજારી; ધર્મમાં માને નહિ, પણ ધર્મનાં જે કલાત્મક તત્ત્વો હોય તેના ભક્ત. એથી જ ધાર્મિક સંગીત, ધર્મ અંગેનાં નૃત્યો એ બધાના એ રસિક. યુરોપ જાય ત્યારે વયમાં કેરો ઉતરીને, એઓ પીરામીડનાં દર્શન કરીને જ જાય છે. અને એમને ઉચ્ચ કલાકૃતિ ગમે એટલીવાર જુએ તો સંતોષ થાય નહિ. યુરોપમાં હોય ત્યારે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં આલ્પ્સનાં દિમાચ્છાદિત ગિરિશૃંગોનાં દર્શનથી કૃતકૃત્યના અનુભવે. જવાહર અમેરિકાના પ્રવાસે ગયા, તો કેનેડાના પ્રવાસે જઈ નાયગરાનો ધોધ જોવા ખાસ ગયા. અને બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને એમણે એ પ્રકૃતિનું રૂદ્રરમ્ય દર્શન કરવા માટે અગતી મૂકી. લંડન જાય તો ત્યાંના વિશિષ્ટ પ્રકૃતિસૌન્દર્યો, ત્યાંની નીલમનીલી રમ્ય અને લવ્ય વનશ્રી, ઔદ્ય સ્થાપત્યના કળાત્મક અવશેષો, એ બધાને નિહાળવામાં પોતાની હિન્દની મુખીયતો ને મૂંઝવણોને એઓ વિસારે પાડે.

જવાહરના પૂર્વજો કાશ્મીરમાંથી આવ્યા હોવાને લીધે સૌન્દર્યભાવના એમના લોહીમાં ઉતરી છે. એ એમના પૂર્વજોનો મહામૂલો વારસો છે. મસૂરી, અલ્મોડા, નૈની, ગણીખેટ, રીમલા, કાશ્મીર વગેરે સ્થળોએ એઓ વારંવાર નારી જઈ, પોતાની રોજ-ગ-રોજની શુષ્ક અને કંટાળાભરેલી જિંદગીમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી, ત્યાંનાં સૌન્દર્યનું આકર્ષક પાન કરી પોતાના રોજ-ગ-રોજના કાર્યમાં દ્વિગુણિત ઉત્સાહથી લાગી જવા એઓ ભાથું બાંધે છે. આખા હિન્દનો પ્રવાસ અનેકવાર એમણે કલાદૃષ્ટિએ કર્યો છે. તાજ મહાસનાં દર્શનમાં એમને ગાંધીજીની માફક વેડે પકડી આણેલાં મજૂરોનાં આંસુ નથી દેખાતાં, પરંતુ, આરસમાં કોરેલી પ્રણય-મૂર્તિ દેખાય છે. આરસમાં કોતરી કાઢેલું કાચનું રમ્યમધુર સ્વપ્ન મૂર્તિમન્ત થાય છે.

ગાંધીજી અને જવાહર વચ્ચે ભેદ એ છે કે, ગાંધીજી સમય હોય, એવું રોકાણ ન હોય તોપણ ‘જેમના ધોધ’ જેવું પ્રકૃતિ દર્શન કરવા ન જાય, ત્યારે જવાહર, ગજકીય રોકાણોમાં વ્યગ્ર હોય, તોપણ વખત કાઢીને, વખત ચોરીને પણ પ્રકૃતિ દર્શન જોવાની તક જતી ન કરે. એટલું જ નહિ પણ તક ન હોય તો તક બની કરે. એનું એક કારણ એ હતું કે ગાંધીજી પૂણેપુરુષ હતા. એઓ તો અનેકાના

પ્રેરણાસ્થાન હતા. એમને કલામાંથી પ્રેરણા લેવાની જરૂર નહોતી. એ તો પોતે પ્રેરણાદાથી હતા. જ્યારે જવાહરનું વ્યક્તિત્વ એમનાથી તદ્દન નિરાણું.

જવાહરને એમના અત્યંત કામના બોળમાંથી મુક્ત કરનાર તત્ત્વ એમની કલાભક્તિ છે. અત્યંત કામના ભાર પછી, શુભાલક્ષમી જેવી કલાકારનું મનોરમ ને સૂરીજી સંગીત, ઓમકારનાથ કે વિલાયતહુસેન કે રવીન્દ્રશંકર જેવાનું મધુર સંગીત, ઉદયશંકર, મૃણાલિની 'સારાભાઈ', સચીન શંકર જેવાનાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો, એ એમને તાઝમી આપનારાં તત્ત્વો છે. જવાહરે શુભાલક્ષમીનું સંગીત સાંભળીને કહ્યું હતું: “હું તો વડો પ્રધાન છું પણ તું તો સંગીતની રાણી છે.” જવાહરે, રાજ્યનું તંત્ર સંભાળ્યા પછી, આપણા કલાકારોને રાજ્ય તરફથી બક્ષિસો, ચંદ્રકા, વગેરે આપીને, ‘સંગીત નાટક અકાદમી’ જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપીને, એમના કલાપ્રેમને તથા કલાલિરુચિને સક્રિય સ્વરૂપ આપ્યું છે. એમણે લોકનૃત્યો ને લોકસંગીતને પણ પુરસ્કાર્યા છે. વળી, લખ્ધપ્રનિષ્ઠ કળાકારોને, એમણે રાજસભામાં નિયુક્ત કરી, રાજસભાને ને કળાકારને ગૌરવ બક્ષ્યાં છે. અને રાજ્યનાં તંત્રમાં કળાકારોનો અવાજ સંભળાય તેની વ્યવસ્થા કરી છે.

શાંતિનિકેતનના નંદાબાણ, ક્ષિતિબાણ જેવા કલાકારો જોડેના ધનિષ્ઠ સંપર્કને લીધે ને ગુરુદેવ ટાગોર અને જવાહરના પ્રગાઠ સંબંધને લીધે, શાંતિનિકેતનને જવાહરે સરકારમાન્ય વિદ્યાપીઠ કરી, સરકાર તરફથી એને સારી એવી મદદ અપાવી અને એના એઓ કુલપતિ બન્યા. જવાહરને હમેશાં ઉચ્ચ કલા પ્રત્યે પક્ષપાત હોવાથીજ, શાંતિનિકેતન માટે ખીજ કાઢીને ઈર્ષા આવે એવો જવાહરને પક્ષપાત છે. ભારતના મશહૂર ચિત્રકાર નંદલાલ બોઝ માટે જવાહરે કહ્યું હતું કે: “એમની મૈત્રી કરતાં મારે માટે વધિક ગૌરવની ખીજ કાઢપણ ખીના નથી.” એ બતાવે છે, કે હિન્દુ જેવાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિખ્યાતી પામેલાં રાષ્ટ્રના વડા પ્રધાન કલાકારની કેવી કદર કરે છે અને એમનું કેટલું ગૌરવ કરે છે.

આટલુંજ નહિ, પણ જવાહર જ્યાં જ્યાં સર્વોત્તમ કલા જુએ છે, ત્યાં કલાને અંજલિ આપે છે. જવાહર એમના ઇતિહાસમાં ફારસી ચિત્રકાર બાઈઝાદ, હિન્દી સંગીતકાર તાનસેન, જરમન સંગીતકાર ખીથોવન વગેરેને સ્મરણીય અંજલિ આપે છે. જવાહર ઈશનમાં સદાળીઓના સમયને ઈશનની કળાનો સુવર્ણ-યુગ તરીકે ઓળખાવી, એમાં નગરરચનાનો ઉલ્લેખ કરનાં ઇરિક્હાન માટે જણાવે છે:

“ઈરિક્હાનની નગરરચના તેની શાસ્ત્રશુદ્ધતા અને સુરુચિનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

તેમાં બંધવામાં આવેલાં મકાનો સ્વતઃસુંદર અને સારી રીતે શણગારેલાં

હતાં એટલું જ નહિ પણ તેમની આસપાસની પરિસ્થિતિની મોહકતા, તેમની રમણીયતાની અસરમાં વંધાશે કરે છે.”

આમ કથાના ક્ષેત્રમાં જ્ઞાદરની દૃષ્ટિ કેટલી વ્યાપક અને મર્મગામી છે તે જણાય છે. જ્ઞાદર સદય કહે છે કે : “કથાને રાષ્ટ્રીય સરદરોની મર્યાદા હોતી નથી અથવા કહો કે ન હોવી જોઈએ” એ તદ્દન સાચું છે. કલા કલાતીત છે અને દેશાતીત છે, અને એથી જ્યાં જ્યાં જ્ઞાદર કલા જુએ છે, ત્યાં ત્યાં એમનો આત્મા દરે છે.

કલાકારમાં જે અજ્ઞાપો હોય છે, જે સ્વપ્નદર્શિતા હોય છે, જે પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા હોય છે, એ સર્વથા જ્ઞાદરજ્ઞાનમાં છે. જ્ઞાદરના ભાષણોમાં, એમની ક્રિકેટ મેચ રમતી વખતની અંગભંગીમાં, સમુદ્રમાં તરવાની રીતિમાં, આગળગીચો ઝીણવટી કલાદૃષ્ટિથી તૈયાર કરવામાં, પર્યતો પર ચઢી તેના ખૂણે ખૂણે ધૂમી વળવાની તમન્નામાં, એમના હૃદયો જોડે રમવામાં, આગ્રહ જોડે તાદાત્મ્ય સાધી તેમની જોડે એકશય ચર્ચા જવામાં, જ્ઞાદરની કલાપ્રિયતા જણાઈ આવે છે. જ્ઞાદરનું સમન્ન જીવન કલામય છે. એમનો બિંદાવ કલામય છે. એમની પ્રવૃત્તિઓ કલામય છે. એમનો આત્મા રસિક, સૌન્દર્યદર્શી અને કલાપ્રિય હોય એમને જે વસ્તુઓ કલાથી દૂર હોય છે તે એમના કાવ્યમય આત્માને આકર્ષી શકતી નથી. જ્ઞાદરે એમની આ કલાપ્રિયતાને કારણે જીવનમાં, રાષ્ટ્રમાં તેમ જ સાહિત્યમાં કલાના તત્વને પ્રાધાન્ય આપી જીવનને, રાષ્ટ્રને તથા સાહિત્યને ઉન્નત, ઉર્ધ્વગામી અને પ્રગતિશીલ બનાવ્યું છે.

મહાદેવભાઈ ધણું ઝીણું ચતર કાંતના હના ને કહેતા કે :

“સ્વાભાવિક રીતે કલાન્મક તથા સંવેદનશીલ ખૂબ ઝીણું સતર ચિના બીજું ચતર કાંતી જ શકે નહિ.” જ્ઞાદર માટે મહાદેવભાઈની આ ઉક્તિ ખૂબ સાચી છે, કારણ કે, એઓ ખૂબ ઝીણું મનર કંતિ છે.

કલાકારમાં સ્વભાવતઃ જે ઉદારતા હોય તે જ્ઞાદરમાં છે. જેમ કે, પાકીસ્તાનના વડા પ્રધાન મહમ્મદઅલીએ વાતચાતમાં જ્ઞાદરને કહ્યું હતું કે એમના બે દીકરાને દીકરી સંગ્રહનો ખૂબ શોખ છે. એટલે જ્ઞાદરે પોતાનો મહામૂલો અને અપ્રાપ્ય દીકરીનો સંગ્રહ મહમ્મદઅલીના દીકરાઓને ભેટ આપ્યો. એક કલાપ્રિય હૃદય અન્ય કલાપ્રેમી આત્માને પિંજાની શકે છે તેવું આ જ્વલંત દર્શન છે.

આ રીતે જ્ઞાદર કલાપ્રિય, કલાવિવેચક, કલાભિન, કલાકાર અને કલામય છે. ગુરુદેવ ટાગોરે જ્ઞાદરની જ્વલંત કલાભિનતાને લક્ષમાં રાખીને એમને “હિન્દના ઋષુ સજ” કલા છે, તે વિશેષણ સર્વથા યથાર્થ જ છે.

જવાહરનું ધડતર

માનવનાં જીવનને ઘડનારાં અનેક તત્વો છે, અને દરેક તત્વ, થોડે ઘણે અંશે માનવજીવનનું પોતપોતાની રીતે ધનર કરે છે. જવાહરના જીવનને અનેક તત્વોએ, પોતપોતાના અંશે આપીને ધણું છે. એ તત્વોમાં વ્યક્તિઓ છે, પુસ્તકો છે, સંસ્થાઓ છે અને સૃજનજૂની સંસ્કૃતિઓ છે.

(૧)

પ્રથમ વ્યક્તિઓ આપણે જોઈએ, તો કેટકેટલી વ્યક્તિઓએ જવાહરના જીવનને જુદા જુદા રંગો આપ્યાં છે. છેક બાળપણથી તપાસીએ તો, ૧૮૫૭ ના બળવાની રસીલી વાતોથી, જવાહરમાં ક્રાન્તિ ને કુરબાનીનાં બીજ રોપનાર એમના શિક્ષક મુનશી મુઆરકઅલીને સ્મરવાજ જોઈએ. એક બાજુ, જવાહરની દષ્ટિ સમક્ષ એઓ, ૫૭ ના શિરસાટે મુકિતને લાવવા મથતા, શહીદિની વિજયગાથા રજૂ કરે છે, તો બીજી તરફ ‘એરેબીયન નાઇટ્સ’ ની વાતો કરીને, જવાહરના જીવનમાં અદ્ભુત રસની મોહિની એ લગાડે છે અને જવાહરની કલ્પનાશક્તિને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજે છે. અને એ રીતે બાળ જવાહરમાં વીરતા ને અદ્ભુતનાં તત્વો આરોપે છે.

બીજી એવી વ્યક્તિ એમના કાકી દનાં એઓ એમને રામાયણ ને મહાભારતની જાતજાતની વાતો કહેતાં અને જવાહરના બાળમાનસ પર ધાર્મિક, પૌરાણિક અને સાંસ્કૃતિક અસર મૂકતાં. જવાહરનું જે ‘મારું હિન્દુ’ દર્શન લખાયું છે, તેમાં આપણે પ્રગ્નરૂપે, એમનાં કાકીએ, એમને પૌરાણિક કથાનો જે નાદ લગાડેલો, તે જોઈએ છીએ.

ત્યારપછી જવાહરે જ્યારે માધ્યમિક શિક્ષણ લેવા માંડ્યું, ત્યારે એમના મુરોપીયન શિક્ષક ફીર્ડિનાન્ડ ટી. બ્રુક્સે પણ એમના માનસવનરમાં સારી છાપ પાડી હતી. એમણે જવાહરને ગ્રિયોસૉફીનો નાદ લગાડી, એમનામાં સર્વધર્મસમન્વયનાં,

સર્વે ધર્મોનાં હૃદય તત્ત્વોની જાણકારીનાં બીજને રોપ્યાં. એટલું જ નહિ, પણ જ્ઞાનદરને જનજાતનાં પુસ્તકો આપી એમનામાં વાચનનો નાદ ઊભો કર્યો. આ સાથે છુટ્ટો વિજ્ઞાનની પણ નિરનિગળ વાતો કહી, જ્ઞાનદરને વિજ્ઞાનાભિમુખ કરી, વિજ્ઞાનની ખૂબીઓ સમજાવી, એમના માનસને ધૈર્યાનિક ઝોક આપ્યો. આની અસર એ થઈ કે, જ્ઞાનદર ૧૩ વર્ષની નાની ઉંમરે, સ્વૈચ્છિક શરીર ને સુદૃઢ શરીર, કર્મવાદ, વગેરે વિશે વિચાર કરતા થઈ ગયા. આ વિકાસ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે અને ભાવિ મહત્તાની આગાહી કરનાર છે.

આ ઉમરેજ, ક્રાંતિચિંતનની કવિતાઓનો પણ બાળ જ્ઞાનદરને નાદ લાગે છે, અને એની અસર પણ સારા પ્રમાણમાં એમની પર થાય છે.

જ્ઞાનદર પછી તે વિચાર્યત ગયા, અને ત્યાં, એમણે લાલા લજપતરાયનું ભાષણ હિન્દી મજલીસમાં સાંભળ્યું અને એની ઘેરી અસર જ્ઞાનદર પર થઈ અને એ ભાષણથી લાલાજી પ્રત્યે જ્ઞાનદર સારા પ્રમાણમાં આકર્ષાયા.

પછી વિચાર્યતથી જ્ઞાનદર જ્યારે હિન્દ આવે છે, ત્યારે પણ એમનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણતઃ ધ્રુવ્યનું હોવું નથી. એમની પાસે લવિષ્ય માટેનો કોઈ નકશો તૈયાર નથી. એમની પર હજી કોઈ ચિરંજીવ અસર નથી. ત્યાં, એઓ ગાંધીજીને જુએ છે, ને જ્ઞાનદરને પોતાના રાજકીય તેમજ સમગ્ર જીવનનો રાહબર જડી જાય છે. એમના સમગ્ર જીવનને ઘાટ આપનાર, એમને નિશ્ચિત માર્ગ પર લઈ જનાર, તે ગાંધીજી. એક રીતે કહીએ તો જ્ઞાનદરના રાજકીય જીવનના ધરણ્યા ગાંધીજીજી છે. જ્ઞાનદર એમની પ્રત્યે આકર્ષાયા અને પછી ધીમે ધીમે એમાં ઊંડા ને ઊંડા જતા ગયા. જ્ઞાનદરને ક્રાન્તિવાદની અસરથી મુક્ત કરનાર, રસીયાના માક્ષવાદની ભાવનાને હળવી બનાવનાર ગાંધીજી હતા. જ્ઞાનદરને ત્યાગની, રાષ્ટ્રસેવાની કેરી એમણે બનાવી ને જ્ઞાનદર એ જ્ઞાનદર બન્યા.

ગાંધીજી ઉપરાંત બીજી કેટલીક વ્યક્તિઓ છે, કે જેમણે જ્ઞાનદરના જીવન પર અસર કરી છે, પણ તે પ્રમાણમાં ઘણી અદ્ય ગણાય. ગાંધીજીની જેમ, જ્ઞાનદરની કલાદૃષ્ટિને વેગ આપનાર, જ્ઞાનદરની ભીનરમાં રહેલા કળાકારને પોષનાર, ગુરુદેવ ટાગોરની જ્ઞાનદર પર જે અસર છે, તે ચિરમરણીય છે. જ્ઞાનદરના રાજકીય આત્માને જેમ ગાંધીજીએ ઘાટ આપ્યો, તેમ જ્ઞાનદરના કળાકારના આત્માને ગુરુદેવે ઘાટ આપ્યો. જ્ઞાનદરના કલાજીવનને અસર કરનાર બીજી વ્યક્તિઓ તે શ્રી. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી. નંદલાલ બોઝ અને જાણીતા નૃત્યકર શ્રી. ઉદયશંકર. જ્ઞાનદર, જ્યારે રાજકીય વાતાવરણથી કંટાળ્યા હતા, વાજ આવી ગયા હતા, ત્યારે ઉદયશંકરના નૃત્યોએ એમને તાજગી અને પ્રકુલતા અર્પી હતાં, એમ એઓ સહર્ષ

નોંધે છે. જો કે, એમને રોરીકનાં હિમાલય વિષેનાં ચિત્રો પણ સારી અસર કરતાં, અને પોતે જોયેલાં હતા, ત્યારે એ ચિત્રો કલાકો સુધી જોયા કરતા, એવી નોંધ પણ એઓ કરે છે.

જવાહરના રાજકીય જીવનને અસર કરનાર બીજી વ્યક્તિઓમાં, એમના પિતાના ખાસ મિત્ર દેશમંદુ દાસ હતા. દેશમંદુના રાજકારણની જવાહર પર અસર થઈ નહોતી, તેમ છતાં, દેશમંદુ પ્રત્યે એમનું આકર્ષણ, વિશેષે કરીને, પંજાબ દત્તાકાંડમાં એમણે જે એમની જોડે કામ કર્યું ત્યારથી રહ્યું છે. જવાહરના ક્રાન્તિવાદી જીવનને વેગ આપનાર અને જવાહરનો ક્રાન્તિવાદી જુરસો ટકાવી રાખનાર, નેનાજી મુલામ બોઝનું નામ પણ વીસર્યું વીસરાય એમ નથી. વિદેશમાં જવાહર અનેક દેશવટો ભોગવતા ક્રાન્તિવાદી નેતાઓને મળેલા, પણ જવાહર નોંધે છે, કે એ બધામાં એમની પર ચિરંજીવ અસર મૂકી જનાર વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય હતા. જવાહરે એમની જોડે કરેલી ચર્ચાથી, એઓ એમની પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. હિન્દી ક્રાન્તિવાદીઓમાં ચંદ્રશેખર આઝાદ, ભગતસિંહ અને જતીન્દ્રનાથે જવાહરને આકર્ષ્યાં હતા.

જવાહરના આદર્શવાદમાં વ્યવહારુતાનાં તત્ત્વો લાવનાર અને એમ ને ઉચ્ચ હિંદુઓમાંથી પૃથ્વીની વાસ્તવિકતા પર આણુનાર જેમ ગાંધીજી હતા, તેમ સરફાર પટેલ પણ હતા. રાજકારણની પવિત્રતાનો મંત્ર જવાહર ને આપવામાં રાજેન્દ્રપ્રાસુ અને રામજીનો ફાળો પણ હીક હીક કહી શકાય. ગાંધીવાદી આદર્શો અને સિદ્ધાંતોની ચર્ચાથી, ઉપયોગિતા અને મહત્તાની છાંય જવાહર પર પાડવામાં ખાસ કરીને મોરારજીભાઈ અને વિનોબાજીની અસર નોંધપાત્ર છે. આ દૃષ્ટિએ જેતાં વર્તમાન હિન્દની આ ચારેય જીવન્ત વ્યક્તિઓની અસર જવાહર પર પડેલી હોય છે. તેવી જ રીતે, જવાહરને અંધારશૂન્ય માર્ગ તરફ વાળનાર મૈલાના અણુત કલામ આઝાદ, સર પેથીક લોરેન્સ અને સર સ્ટેફોર્ડ ક્રીપ્સને પણ યાદ કરવા જોઈએ. જવાહરને રાજતંત્રની મુસદ્દાગીરીની શોડી અસર એમના મિત્ર લોર્ડ માઉન્ટબેટન તરફથી પણ મળી છે, એ કેમ વીસરાય? જવાહરના રાજકીય વિચારોને અમુક દિશામાં વાળવા માટે આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ, જ્યોત્સના નારાયણ વગેરે વ્યક્તિઓનો પણ કાંઈક અંશે ફાળો છે.

જવાહરને કિસાનોનો પરિચય કાવનાર અને એમને કિસાનોના પ્રશ્નોને અભ્યાસ કરાવવા ગામડે ગામડે ભટકાવનાર રામચંદ્ર નામના કિસાનસેવકનો જળરો ફાળો હતો. એને લીધેજ જવાહર પ્રત્યક્ષ રીતે, કિસાનોના પ્રશ્નો સમજતા થયા. એટલુંજ નહિ, પણ કિસાનોમાં ભ્રમણથી ભારતભ્રમણનું એમને સાચું દર્શન થયું.

જ્ઞાનદગ્ધના ધર્મમાં જેટલો ફાળો એમના માનાધિનાનો છે, તેટલો જ બદલે તેથી વધારે ફાળો એમના વ્યાવસાયી પત્ની કમળાનો અને અન્ધકારમંપત દુદિના ધન્દિગનો છે એ નિર્વિવાદ છે.

આમ જ્ઞાનદગ્ધના વ્યક્તિત્વમાં અને જીવનમાં અનેક વ્યક્તિઓએ પોતપોતાની વિશિષ્ટ ગીતે ઓછો યા વત્તો ફાળો આપ્યો છે. એમાં ગજડીય વ્યક્તિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં છે, કાગલુ કે, જ્ઞાનદગ્ધ એ વિશેષે કૃત્રીને ગજડીય પુરુષ છે

(૨)

જ્ઞાનદગ્ધના જીવનના ધર્મમાં અનેક પુસ્તકોએ જુદે જુદે મમયે ભાગ ભજવ્યો છે. છેડ નાનપણમાં એઓ સર્ગર અને મહર્ષ નોયે છે કે “ ‘ડૉન ક્વિટ્ઝોટ’ ” પુસ્તકમાં શુભતાવ દ્વેષોએ ચીનરેવા ચિત્રો મને બહુ આકર્ષક લાગનાં, અને ફિલ્મેક નાન્સન ના ‘ફાર્થેન્ટ નોર્થ’ પુસ્તકે તો મારે માટે સાહસનો એક નવોજ પ્રવેશ મોકળો ર્યોં મ્કોટ, ડિન્સ અને થાકેની ઘણી નમકકથાઓ, એય ૭ વે’સની સાહસકથાઓ, માર્ડ દવેયની વિનોદકથાઓ અને ગેંલોક હોમ્સની શુભચર્યાઓ વાચ્યાનુ યાદ છે ‘પ્રિઝનર ઓફ એન્ડ્ર’ માગ મળજમાથી નીકળતું નહોતું. અને હાથગસમા તો મારે મન જેરોમ કે. જેરોમના ‘શ્રી મેન ધન એ ખોટ’ ની બનાવટી કૃત્રી ગદે એવું કશું ન હતું. ખીજું એકાદ પુસ્તક મારી સ્મૃતિમા તાજું છે—દુ મોરીએરનું ‘દીપ્પી’ અને ‘પીટર દખેટસન’” જ્ઞાનદગ્ધના રાજડીય વિચારો ધર્મના પુસ્તકોમાં મેગિરિય ટાઉનમેન્ડના ‘એગિયા અને યુરોપ’ નો હિઓ સાગ પ્રમાણમાં હતો. જ્ઞાનદગ્ધને એમના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન દૂવેચનનું ગેરીઆડીનું જીવનચરિત્ર ધનામમાં મળ્યું હતું. એ પ્રેરક પુસ્તક વાંચીને જ્ઞાનદગ્ધ ચકિત થઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ એ પુસ્તકની સાથે પ્રગટ થયેલાં એજ કર્તાના એજ વિવચનાં ખીજાં બે પુસ્તકો એઓ ખરીદી લાગ્યા ગેરીઆડીની જીવનકથા એમણે બહુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી. એ વાંચનથી જ્ઞાનદગ્ધને હિન્દુસ્તાનમા એરા પગક્રો મેરવાનાં ચર્મો આવવા લાગ્યાં જેમા ગચ્વીગતા દર્ગારી શકાય એરા સ્વાતચ્ચ યુદ્ધની એઓ જખના કરવા લાગ્યા આમ જ્ઞાનદગ્ધને સ્વાતચ્ચસગ્રામ તરફ પ્રેરનાર આ નાનકડું પુસ્તક હતું.

જ્ઞાનદગ્ધમાં ક્રાન્તિવાદી વિચારો લાવવા માટે પડીથી એમણે વાચેલા કાર્ય માકસના અને એન્જલ્સનાં પુસ્તકો પણ ઘણે અશે જવાબદાર હતાં, એટલું જ નહિ, પણ એ પુસ્તકોએ જ્ઞાનદગ્ધનું મન ઘણા વખત મુધી

સામ્યવાદ તરફ વાળી રાખેલું માક્સની મળધી જવાહર જણાવે છે કે “માક્સની ફિલસૂફીએ મારા દિવની ધણીયે મૂલ્યોનો ઉકેલ મને બતાવ્યો. ઇતિહાસને હું નવા અર્થમાં સમજતા શીખ્યો. માક્સના લાખ્યથી તેના ઉપર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો. . . માક્સની ફિલસૂફી કોઈપણ પૂર્વગ્રહી વાદથી મુક્ત છે તથા તેનું આખું દર્શનિષ્ઠ શાસ્ત્રીય છે, એ વસ્તુએ તેના તરફ મને ખેંચ્યો. . . સમાજની વડનાઓનો મર્મ ગોધનાની વિશ્વકાણુશક્તિ માક્સના હોય એમ જણાય છે, અને એ શક્તિ એની શાસ્ત્રીય રીતે નિચા કરનાની પદ્ધતિમાંથી જ એને મળેલી જણાય છે” આમ માક્સ અને માક્સવાદની જવાહરના ધડતર પર ફરી અસર થઈ છે તે આનાથી અપ્પ દાય છે. નજીક પુસ્તકોમાં રિચર્ડ એગનું ‘ધ પાવર ઓફ નોન-પોલિટિક્સ’ નામના નવનિર્મિત અને નિચાગ્રેષ્ઠ પુસ્તક પણ જવાહર પર સારી અસર કરેલી ડૉક્ટ્રિનરિયનું અર્થશાસ્ત્ર રહ્યું એમને જમ્યેનું એમ એઓ જણાવે છે. ટ્રિન્સ કોયોટમીનનાં ‘એનાર્કીઝમ’નું પુસ્તક પણ ગભ્યતરનો કેટલો ટાણુ જનતા પર હોવો જોઈએ તે વિષે જવાહરને નિચા કરતા કરી મૂકે છે. નીલોદ્રુત ‘મેન એન્ડ સુપરમેન’ નામનું પુસ્તક પણ જવાહરની મહત્વાદ્રશને ઉત્તરે છે અને પોખે છે.

જવાહરને ગજગણુ જેટલોજ ઇતિહાસમા રન હતો તેથી, એમની ઇતિહાસ પ્રવૃત્તિને જગૃત કરનાર પ્રવાસરણનો એમને ખૂબ ગમતા માર્ગભોગો, ઇન્નમગૃતા ને બી ન જૂના પ્રવાસીઓના વૃત્તાંતો, સ્વેનહિલ્ડનની મધ્ય એસિયાના જાણી મુસાફરીઓ, રોગિના ટિબેટના વિચિત્ર સાહસો એમને ગમતા અને એની એમની પર પ્રભાવ અસર થતી એનું મુખ્ય કારણ એ હતું, કે, જવાહર નાનપણથી જ સાહસદૃષ્ટિના હતા, એમનો સ્વભાવ જ નહીં નહીં જાણવાની ઇચ્છાવાળો, નવતાગ્રેમી હતો. તેનીજ રીતે, જવાહરને ચિત્રોના પુસ્તકો અને વિશેષ કરીને પ્રત્નિરણનના દ્રશ્યો વિશેષ અસર કરતા એથી એઓ જેનમા હતા ત્યારે મોખ્યાની આદેસની ચિત્રાવલિ, રોડિકનાં હિમાવયના વિવિધ દ્રશ્યોના ચિત્રો, એઓ રોજ જોયા કરતા અને જતા ધગતા નહિ. એ ચિત્રોએ એમને પ્રત્નિદર્શનની એક વિનિષ્ઠ દષ્ટિ આપી છે.

જવાહરના રાજકીય નિચાગ્રે પર અસર કરનાર પુસ્તકોમાં માક્સ અને એન્ડસના સામ્યવાદ અને નવી આર્થિક ગ્યના રિપેના પુસ્તકો તો જેજ, પણ એમના ઉપર ‘કેપીટલ’ અને બીજા પુસ્તકોની એમથી બધી પ્રમળ અસર થઈ હતી, કે, એઓ અમીરદુટખમા જન્મ્યા અને ઉછર્યા હોવા છતાં, અમીર વિરોધી બની ગયા હતા અને એમનામા જે સામ્યવાદની અસર, વર્ગવિગ્રહની ભાવના, ડિસાન, મજદુરો મારેનો-ગોરિતો અને પીડિતો પ્રત્યેનો-ગ્રેમ એ સર્વે, જવાહરની માક્સ, એન્ડસ અને લેનીનના પુસ્તકોના વાચનનું પરિણામ છે.

આ ઉપરાંત, રાધનિહોદય નાઈઝરના ‘મૉરલ મેન એન્ડ ઇમમૉરલ સૉસાયટી’ નામના રાચક અને પ્રોત્સાહક પુસ્તકે પણ નીતિ અનીનિની જ્ઞાદરની ભાવનાઓને ધન્યામાં સારો એવો ભાગ ભજવ્યો છે. જ્ઞાદરના આદર્શવાદમાં એક તરફ જેમ ગાંધીજીએ અને માક્સ વગેરે લેખકોએ ભાગ ભજવ્યો છે, તો બીજી તરફ જર્મન દિલસૂક નીતીશુ ‘મેન એન્ડ મુપરમેન,’ કાર્લાઈલનું ‘હીરો એન્ડ હીરો વરશીપ,’ રોમાં રોલાંનું ‘રમઢૂખ્યુ પરમદંસનું હવનચરિત્ર,’ ગુરુદેવ ટાગોરનાં પુસ્તકો, સ્પેન્ગલરનું ‘ડીક્ટાઈન ઓફ ધી વેસ્ટ’ વગેરે પુસ્તકોએ પણ એમના ધન્યરમાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવ્યો છે. ખાસ કરીને, સ્પેન્ગલરની ‘પશ્ચિમની પડતી’ એ પુસ્તકે, જ્ઞાદરને પશ્ચિમ વિશે વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા એવું જ્ઞાદર પોતેજ પોતાની આત્મકથામાં નોંધે છે.

જ્ઞાદરને નવલકથા કે એવાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં નહિ. અને ક્યારેક વાંચનાં તો એની એમની પર ચિરંજીવ અસર થતી પણ નહિ. જ્ઞાદર માનતા કે નવલકથા વાંચનથી એક પ્રકારની માનસિક શિથિલતા આવી જાય છે. જ્ઞાદર ઉપર ઇનિહાસનાં પુસ્તકોની તો જામરી અસર થઈ છે. અને એમનું ‘ઈન્દીગને પત્રો’ તથા ‘જાનના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન,’ જ્ઞાદરને ઇતિહાસવાંચનનો શોખ અને એ વાંચનથી એમના મન ઉપર થયેલી પ્રખળ અસર સૂચવે છે. એઓ કહે છે, કે : “ઇનિહાસ ઉપર મેં જાતી એટલી ચોપડીઓ વાંચી, અને એ વાંચનને પરિણામે મારો સ્વભાવ સામ્યવાદ તરફ વિશેષ અને વિશેષ ઢળવા લાગ્યો.” અન્ય એક સ્થળે જ્ઞાદર કહે છે કે : “માક્સની કેટલીક વાતોમાં કે એના મૂલ્યવાદમાં ભૂલ હશે : એની પરીક્ષા કરવાની મારી શકિત નથી.....ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તેમજ વર્તમાન ઘટનાઓને નિહાળવાની એ પદ્ધતિ બીજી પદ્ધતિઓ કરતાં સામાજિક ઘટનાઓનું આકલન કરવામાં વધારે મદદ કરે છે.....ઇનિહાસ ભલેને અચેત હોય, પણ તે કાંઈક વ્યવસ્થા અને હેતુવાળું તથા એક પછી એક ઉકેલાતી જતી ઘટનાઓવાળું એક નાટક છે એમ મને સમજાયું. ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલ અને વર્તમાનમાં ચાલી રહેલ ભયંકર બગાડ તથા દુઃખો જનાં, તથા હજી ઘણા ભયો વચમાં પડેલા હોવા જનાં, ભવિષ્ય આશાથી ઉજળું દેખાયું.....સાંપ્રદાયિક વૃત્તિનો અભાવ, એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ અને અવલોકનપદ્ધતિ પર ભાર અને ક્રિયાશીલતા—એમાં માક્સવાદનું સાચું મૂલ્ય છે. એ દૃષ્ટિબિંદુ આપણને આપણા કાળની સામાજિક ઘટનાઓનું સ્વસ્થ ઉકેલવામાં મદદ કરે છે, અને કાર્યદિશા તથા મુશ્કેલીઓમાંથી ઉગરવાનો માર્ગ દેખાડે છે.” આ અવનરણ જ્ઞાદર ઉપર માક્સનાં લખાણોની કેવી પ્રખળ અને હવનપરિવર્તન કરનારી, સમગ્ર માનસને અમુક નિશ્ચિત વહેણ તરફ વાળનારી અસર થઈ તે દર્શાવે છે.

જેમ આર્થિક સિદ્ધતિમાં માક્ષ એમની ઊપર અસર કરે છે, તેવી જ રીતે, ધાર્મિક સિદ્ધતિમાં, જોન યુધ્ધ તથા રોમાં રોલાંની ધર્મ વિષેની વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી તેમજ મૌલિક ભાવના એમને આકર્ષે છે એટલું જ નહિ, પણ રોમાં રોલાંના અનુયાયી થવાને પોતે તૈયાર છે એમ જાહેર કરે છે. જો કે, એમના પર આધ્યાત્મિકતાની પણ અસર જણાય છે અને આધ્યાત્મિકતાનાં કેટલાંક સૂત્રો એમને ધણાં ગમતાં એમ એઓ કહે છે. પણ એમના પર એ ચિરંજીવી અસર મૂકી જતા કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. ગીતાનું વાંચન એમણે પાછળથી કર્યું; છતાં, ગીતાની હવનદષ્ટિ, ગીતાનાં આદર્શ અને વ્યવહારનો સમન્વય એમને ખૂબ ગમતા એમ એઓ કહે છે અને એ મહામહા ગ્રંથની એમની પર-છાપ પડી. જવાહર ઉપર તેવી જ રીતે ઉપનિષદોની અને રામાયણ તેમજ મહાભારતની બહુ ઊંડી છાપ પડી છે. ઉપનિષદોની દ્વિલસૂત્રી, એના દૃષ્ટાન્તો, એ બધાં દ્વારા એમને હિન્દની સંસ્કૃતિનું હાર્દ સમજાયું છે. એમણે હિન્દનાં ધાર્મિક પુસ્તકો, રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદો, ગીતા વગેરે વિષે, વિશેષતઃ ખારીક અને તત્ત્વસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે અને આ પુસ્તકોના અભ્યાસથી ભારતની સંસ્કૃતિની સંસ્કૃતિના એઓ પક્ષપાતી બન્યા છે. આ સમજવા માટે એમણે મેકડૂગલ, કીથ, વીન્ટરનીડલ, મેક્સમુલર, વીલીયમ જેન્સ અને રાધાકૃષ્ણનના ગ્રંથોનો આધાર લીધેલો છે. અને એ બધા ગ્રંથોની એમની ઉપર જે સામુદાયિક અસર થઈ, તેના પરિણામેજ, એમનું 'મારું હિંદુનું દર્શન' લખાયું છે.

માનસશાસ્ત્રમાં એમના મન ઉપર જળરી અસર કરનાર અને એમને એ દિશામાં નવી દૃષ્ટિ આપનાર વિખ્યાત માનસશાસ્ત્રી કોઈક હતો કોઈનાં જાતીયસંબંધ વિષેનાં મંતવ્યો, એની સ્વપ્નો વિષેની તથા આંતરમન વિષેની માન્યતા, જવાહર પર સારી જેવી અસર કરે છે અને જવાહર એ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે. તેવી જ રીતે જાતીય વિજ્ઞાનમાં એમની ઉપર હેવલોડ એલીસનાં 'જાતીયવિજ્ઞાન' વિષેનાં પુસ્તકોએ અસર કરી છે.

આમ ગંભીર, ગ્રેટ પુસ્તકો જવાહરની વિચારસરણીને ઘડે છે, તેવી જ રીતે જવાહર હજારો પુસ્તકોથી યાકેલા મગજને રાહત આપે છે. એમાં ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથાઓ, સાહસકથાઓ, વિનોદકથાઓ અને ગુપ્તચરકથાઓ પણ એમને ગમે છે. સિવાય શૌના નાટકો અને તે નાટકોની વિકૃતાભરી પ્રસ્તાવના વાંચવામાં જવાહરને ખૂબ રસ પડતો. આ ઉપરાંત નૈસર્ગિક દરશોના ચિત્રોમાં પણ એઓ તત્ક્ષીન થઈ જતા. આમ જવાહરના ધનમાં ગ્રંથો સંસ્કારિક બળે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે અને તેટલે અંશે જવાહરનું વ્યક્તિત્વ સમૃદ્ધ થયું છે.

સમાજશાસ્ત્રના વિષયમાં એમની પર અસર કરનારા જાણીતા સમાજમાત્રી અને મૌલિક વિચારક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ છે.

આ રીતે જવાહર ઉપર વિવિધ પુસ્તકોએ અસર કરી છે. એમાં ફિલસૂફી પણ છે, સાહિત્ય પણ છે, અને ઇતિહાસ પણ છે. એમાં સમાજશાસ્ત્ર છે, હળવી તેમજ ગંભીર કથાઓ છે અને રંગચિત્રો છે, તેમજ જાતીય સાહિત્ય પણ છે. એમના વિશાળ વાચન શોખને લીધે જ એમની રસવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારની બની છે અને એમનો જીવનરસ વ્યાપક બન્યો છે.

(૩)

જેમ વ્યક્તિઓએ અને પુસ્તકોએ તેમ, અમુક સંસ્થાઓએ પણ જવાહરના જીવનઘટનમાં અત્યંત મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. એ સંસ્થાઓમાં સૌથી મહત્વની, અને જવાહર આગળે જ છે, તેવા એમને ધડનાર કેંગ્રિસ છે. છતાં, જવાહરને આગળે જ મહત્વ મળ્યું, જવાહર આગળે હિન્દના વડાપ્રધાન બન્યા, એઓ નૂતન હિન્દના ધર્મગ્રામી બન્યા, એઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વિખ્યાતી પામી જગતના પ્રથમ કક્ષાના નેતાઓમાં પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામ્યા, એ બધા વિકાસનો ફાળો મોટે ભાગે કેંગ્રિસને જ જાય છે. એઓ કેંગ્રિસના કટોકટીને સમયે ને કેંગ્રિસે જ્યારે દિશાપત્રો ક્યો, તેવે સમયે પ્રમુખ ન બન્યા હોત, તો જવાહર જવાહર ન હોત. કેંગ્રિસના છ છ વારના પ્રમુખપદે જ જવાહરને ધજા છે. પરંતુ કેંગ્રિસ મોટે એમ કહી શકાય કે, જેમ કેંગ્રિસે જવાહરના ઘડનમાં ફાળો આપ્યો છે, તેમ કેંગ્રિસના સર્વવ્યાપી વિકાસમાં ને ઘડનમાં જવાહરનો ફાળો કાંઈ નાનો સતો નથી. કેંગ્રિસને ઉદ્ભાવવાદી બનાવનાર, કેંગ્રિસમાં ક્રાન્તિની ચિનગારી ફૂંકીને, કેંગ્રિસમાં નવચેતન ને નવજીવન આણનાર જવાહર છે. જવાહરે કેંગ્રિસને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જોતી કરી, કેંગ્રિસના દરવેગમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો આપ્યા. કરાવી કેંગ્રિસમાં, ચૌદ મૂળભૂત હકોનો સ્વીકાર કરાવી, વર્ગસમાનતાની ભાવના એમણે આણી. તેવીજ રીતે, પરદેશોમાં બનતા પ્રશ્નોમાં કેંગ્રિસને જીવંત રસ લેતી કરી. કેંગ્રિસ સમાજવાદી પક્ષ સ્થપાયો, ત્યારે એને અપનાવી, એના સભ્યોને કેંગ્રિસ કારેખારીમાં સ્થાન આપી, એમણે કેંગ્રિસને નવા વક્ત્રોને શમાવી લેતી બનાવી, તથા અવાડીમાં ભરાયલી કેંગ્રિસમાં સમાજવાદને કેંગ્રિસનું ધ્યેય દર્શાવી, કેંગ્રિસ પ્રગતિશીલ છે, તેની ખાતરી કરાવી આપી. આમ જવાહરને કેંગ્રિસે ધજા છે અને

જવાહરે કેંગ્રેસને ધરી છે. જવાહર ૧૯૨૭ માં યુરોપ ગયા હતા, તો ત્યાંથી જે નવી લાવનાઓ લઈ આવ્યા, તે એમણે મદ્રાસના કેંગ્રેસના અધિવેશનમાં રજૂ કરી અને કેંગ્રેસ પાસે મંજૂર કરાવી. આ રીતે, જવાહરના જીવનનું કેંગ્રેસ એ એક અંગ છે.

એક અન્ય દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, કેંગ્રેસમાં રહ્યા છતાં, જવાહરે ખીજી સંસ્થાઓમાંથી પણ પ્રેરણા મેળવી છે. અને તેમાં હિન્દી સ્વાતંત્ર્યસંઘ નામની સંસ્થા છે. મદ્રાસ અધિવેશનમાં કેંગ્રેસે જવાહરનો પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વિષેનો ઠરાવ સ્વીકાર્યો છતાં જવાહરને એમ લાગ્યાં કરતું હતું, કે, કેંગ્રેસે એ ઠરાવ એના સ્વરૂપને પૂર્ણાંશે સમજીને ક્યો નથી. તેથી, કેંગ્રેસ ઉપર દબાણ લાવવા, ખીજી કોઈ સંસ્થાની જરૂર હતી એમ એમને લાગ્યું. અને તેથી, હિન્દી સ્વાતંત્ર્યસંઘની સ્થાપના કરી. અને જવાહરે એનું વર્ષ દિવસ સુધી સંચાલન કર્યું. એ સંસ્થાદ્વારા કેંગ્રેસને 'એક વર્ષ સુધી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયને પૂર્ણાંશે અપનાવતી બનાવી.

જવાહરને હમેશાં પીડિત, શોપિત અને દુઃખી પ્રજા માટે હમદર્દી રહે છે. આથી, જવાહર આવી પ્રજાને હમેશાં સાથ આપવા તત્પર હોય છે. દેશી રજવાડાંની પ્રજા પર પારાવાર જુલમ ગુજરતો હતો એથી, જવાહર રિયાસતી પ્રજાપરિપદ જોડે સંકળાયેલા હતા અને રિયાસતી પ્રજાપરિપદના પ્રમુખ પણ બે વાર થયા હતા. અને રિયાસતી પ્રજાના હિતાર્થે, એઓ નાલા ગમા ને ત્યાં લડત લડ્યા હતા.

ખીજી સંસ્થામાં, અખિલ હિન્દ મજૂર પરિપદ તરફ પણ એઓ આકર્ષાયા હતા, અને હિન્દમાં જે મજૂર આંદોલન રાફ થયું તેના સંચાલનમાં એમનો પણ સારો હિસ્સો હતો. એઓ અખિલ હિન્દ મજૂર પરિપદના પ્રમુખ થયા હતા.

એવીજ રીતે યુવકપરિષદોનું પ્રમુખપદ સંભાળી, એમણે આપણા નવ-જુવાનોને પણ રાહ બતાવ્યો છે.

આ ઊપરાંત એઓ નાના હતા, ત્યારે ચિયોસોદી સંસ્થા પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. એનું બધું સાહિત્ય એમણે ઉત્સાહપૂર્વક વાંચ્યું હતું અને એ સાહિત્યથી પ્રેરણા હતા, એ સંસ્થાના એઓ સભ્ય બન્યા હતા અને એમને એની પ્રત્યે મમત્વ પણ બધાયું હતું.

આમ અનેક સંસ્થાઓએ જવાહરના માનસધડતરમાં પોતપોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે.

[૪]

જવાહરને ધડનાર, હિન્દી, ઇસ્લામી અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ પણ છે, એ હકીકત આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. જો કે, હિન્દી સંસ્કૃતિનો પરિચય, એમને પરાક્ષ રીતે પુસ્તકોનાં વાંચનથી થયો. છતાં, એઓ આપણી સંજનજૂની લઘ્ય સંસ્કૃતિને યથાર્થ રીતે સમજ્યા છે એ નક્કર હકીકત છે. એટલું જ નહિ, પણ આપણી સંસ્કૃતિ એના પૂર્ણ રૂપમાં ફરી પ્રદીપ્ત બને એમ એઓ ધૃષ્ટિ છે. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની એમની પર પ્રભુ અસર નથી. પરંતુ, જગતના ઇતિહાસના અભ્યાસને કારણે, ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનાં બધુંતવનાં, સમાનતાનાં તત્વો પ્રત્યે એમને આદર રહ્યો છે. ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ પર પણ એમને, ઇશુના સિદ્ધાંતો, અને સદિધ્યુતા, પ્રેમ વગેરે લાવનારોને લીધે આકર્ષણ રહ્યું છે.

આ સંસ્કૃતિ ઉપરાંત, પશ્ચિમની નવી યત્રવાદી સંસ્કૃતિનો એઓ વિરોધ કરતા હોવા છતાં, એ સંસ્કૃતિએ હિન્દુ અદિત કર્યું છે, એમ એઓ માનના હોવા છતાં, એ સંસ્કૃતિની એમની પર અસર થઈ છે. તેથી જ એઓ મોટા ઉદ્યોગોનો પક્ષપાત કરે છે અને દેશનું ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ કરે છે. યંત્રવાદની સંસ્કૃતિ અનિષ્ટ એમને લાગી હશે, પણ હિન્દની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી એમના વિચારો પલટાયા છે. અને હિન્દે જગતની હરોળમાં જ રહેવું જોઈએ, જગતથી અલગ રહીને એ પોતાનો વિકાસ સાધી શકશે નહિ એવી એમને પ્રતીતિ થતી જાય છે, તેમ તેમ, એ સંસ્કૃતિની અસર એમની પર પરાક્ષ રીતે પડતી જાય છે.

આમ જવાહરના ધડનારમાં વિવિધ તત્વોએ—અને જો તત્વો પરસ્પરવિરોધી લાગે તેવાંએ—ફાળો આપ્યો છે. અને તેમ છતાં, એ બધાં તત્વોને લીધે સંવાદિતા તો અવશ્ય આવી છે, એટલું જ નહિ પણ, એમાંથી, એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનું ધડાર થયું છે.

[૬]

સ્વપ્નદષ્ટા

જવાહરને આપણે કેવળ સ્વપ્નદષ્ટા તરીકે ઓળખાવીએ, તો એ ઓળખાણ સંપૂર્ણ નથી. કારણ, જવાહર ફક્ત સ્વપ્ન જોવામાં શરૂ નથી, પણ સ્વપ્નમાંના સ્વર્ગને અવનીપર ઉતારવા સતત પ્રયત્ન કરતા કર્મવીર છે. રણભૂમિ પરના વીર જેમ, પોતે યુદ્ધના ધ્યેયનું સ્વપ્ન જોતો હોય છે, અને એ ધ્યેયને, એ સ્વપ્નને લક્ષમાં રાખીને, એ વધુ અને વધુ પરાક્રમો કરતો હોય છે, તેવી જ રીતે, જવાહર પણ, સ્વપ્ન જુએ છે અને એ સ્વપ્નને અમલમાં મૂકવા માટે કર્મ કરતાજ હોય છે. એમનાં સ્વપ્નાં એ શેખરચંદ્રીની માટીની હાંડીમાંથી ઉત્પન્ન થતી માયા સૃષ્ટિ નથી, અથવા તો સીકંદર કે હિટલરની જેમ, જગતપર પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા ધ્વજતા, વિજેતાનાં એમનાં સ્વપ્ન નથી. સ્ટેલીન કે લેનીનની જેમ, આખી દુનિયાની પોતાની દૃષ્ટિપ્રમાણે કાયાપલટ કરવાની એમની ઇચ્છા નથી લીકનની જેમ, રંગરોપને નાખૂદ કરી, સમાનતાની સૃષ્ટિ ઊભી કરવાના એમને કોડ નથી

આમ છતાં, જવાહર સ્વપ્નદષ્ટા છે નાનપણથી, અને પોતાનાં સ્વપ્નાને સાફળ બનાવવા એઓ જીવનભર મથ્યા છે. એમનું એક સ્વપ્ન પુરું થાય છે, ત્યાં બીજું ઉદય પામે છે. એ આકાર ધોડે છે, અને એને માટે મથતાં મથતાં એમનું ત્રીજું સ્વપ્ન પ્રગટે છે. આમ સ્વપ્નનું પ્રાગલ્ભ્ય, એનું સમુચિત આકારધારણ અને એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ, જવાહરની સ્વપ્નસૃષ્ટિનો ક્રમ છે.

જવાહરને બચપણથી જ, હિન્દને આઝાદ કરવાનું સ્વપ્ન હતું. એમની આજીવન સૃષ્ટિને તે સમયે પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાયલું કે, આપણી આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક એ બધી દુર્દશાનું કારણ, પરદેશી હકૂમત છે. એટલે જવાહરે વિલાયતથી અહીં આવતાં પેંત જ, પોતાને જે જાતની લઝાઈ જોઈતી હતી, તે સ્વપ્નનો સિદ્ધિનો માર્ગ ગાંધીજીએ બતાવ્યો. એટલે, એઓ, સલામત આદિલનમાં પગા, અને વારંવાર લાઠીઓ ખાધી. જેલયાત્રા ભોગવી.

જવાહરનાં સ્વપ્નદર્શનને પરિણામે, આપણા સ્વરાજ્યનો નકરો કેવો હશે, તે, કરંચી કેમ્બ્રિસના, ઠરાવમાં દર્શાવાયું. જવાહરને, આપણી લાત કોઈપણ સંજોગોમાં, રાદ બહલે એ ગમતું નહોતું. કારણ કે, એથી રાજકીય આઝાદીનું એમનું જે સ્વપ્ન હતું તે હાંસલ થવામાં અંતરાય નડતો હતો. એથી જ ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિનો એમણે જાહેર વિરોધ કરેલો. સ્વપ્નની સિદ્ધિ માટે એઓ લજા, ને, બીજી તરફ એમણે ક્રીપ્સ જોડે, ઇંગ્લેંડનાં મજૂર સરકારના પ્રતિનિધિમંડળ જોડે, જીન્ના જોડે, એમ વાટાઘાટો ને મંત્રણાઓ પણ ચલાવી.

૧૯૪૭ માં, હિન્દની રાજકીય આઝાદીનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. પણ એથી જવાહરનું સ્વપ્નદર્શન ખતમ થયું નથી. કારણ કે, આઝાદી એ તો રાહ છે. મંજૂર તો હજી ઘણી લાંબી છે. દેશના બેકારોને ટેકાણે પાડવાનું, દેશની ગરીબી નાખૂદ કરવાનું, દેશનો એક પણ આદમી ભૂખ્યો ન રહે, વસ્ત્ર વિહીન ન રહે, આશરા વિનાનો—ગૃહહીન— ન હોય એ સ્વપ્ન હજી તો સિદ્ધ થવાનું છે. હજી તો, લોકોનું જીવન ધોરણ જીયું લાવવાનું છે. એમની ખરીદીશક્તિ વધારવી છે, એમનું જીવન ભર્યું ભર્યું બનાવવું છે. ભારતમાતાને સુજલા ને સુફલા બનાવવી છે. આપણી મહાન નદીઓનો ખેતીને માટે વિજ્ઞાનિક શક્તિ માટે ઉપયોગ કરવો છે. નહેરો બાંધવાની છે. દેશનું ઉદ્યોગીકરણ કરવું છે. મોટા પાયાના ઉદ્યોગો પરદેશી નિંખ્યાતોની સદાયથી ઊલા કરીને, ગૃહઉદ્યોગોને પોષવાના છે. હજી તો આપણી કેળવણીમાં પક્ષટો લાવવાનો છે. હજી આફ્રિકાવાસી હિન્દીઓની સ્થિતિ સુધારવી છે. હજી લંકામાંનાં હિન્દીઓને નાગરિક હક અપાવવા છે. હજી એશિયાઈ દેશોની એકતા સાધવાની છે.

જવાહર એ સ્વપ્નેને સિદ્ધ કરવા કમર કસીને લાગી ગયા છે. એમણે દેશ આઝાદ થયો, તે પૂરે જ, દેશની આર્થિક યોજના હાથ ધરી હતી. દેશ આઝાદ થતાં, એ આર્થિક યોજનાને, પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા સ્પષ્ટ સ્વરૂપ મળ્યું. પંચવર્ષીય યોજના એ જવાહરનું દેશની આર્થિક સમૃદ્ધિનું ભવ્ય સ્વપ્ન છે. એમાં લાખગ નાંગલ, દામોદરખીણ, તુંગભદ્રા ખીણ, જેવી યોજનાઓ, સીંદરી રાસાયણિક ખાનડ કારખાનું, રાષ્ટ્રીય પદાર્થ વિજ્ઞાનની ને રસાયણના સંશોધનની પ્રયોગશાળાઓ, એ બધી જવાહરની આર્થિક દિશાના સ્વપ્નેની સિદ્ધિ છે.

પણ, જવાહરના સ્વપ્ન ફક્ત હિન્દને સર્વ રીતે સમૃદ્ધ બનાવવામાં જ સીમિત થઈ જતાં નથી. એમને તો આખી એશિયાની પ્રજા હિન્દની જેમ પરદેશી અંસરીમાંથી મુક્ત બને એવી ખ્યાલેશ છે. એશિયાની એકતાનું એમનું સ્વપ્ન, ૧૯૪૭ ના ઑગસ્ટ પછી સક્રિય સ્વરૂપ પકડે છે. એ ઇન્ડોનેશીયાનો સાદ જગતને સંભળાવવા, ને આખું એશિયા ઇન્ડોનેશીયાની પડખે છે, તેની ખાતરી કરાવવા

દિન્દીમાં અખિલ એશિયા પરિષદ ભરે છે ને, એશિયાવાસી વતી સયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદને પડકારે છે અને ઇન્ડોનેશીયા મુક્ત બને છે ચીન આતર વિગ્રહભાષી મુક્ત બની સ્વતંત્ર અને સાવલૌભ રાજ્ય બને છે, તો જપ્પાહર એનો સ્વીકાર કરે છે અને એની જોડે માઠ મૈત્રીનો સબધ બાધે છે હિન્દી ચીનમાં પણ વીએટનામ ને વીએટમીહ વચ્ચે સુલેહ ડરાવી એઓ સયુક્ત એશિયાનો મોરચો રચે છે

જપ્પાહર ઇન્ડોનેશીયા, બ્રહ્મદેશ, લકા, પાકીસ્તાન, થાઇલેન્ડ, વગેરે દેશોના સહકારથી 'કોલ બો પરિષદ' બોલાવી, એમાં એશિયાઈ પ્રશ્નો રજૂ કરે છે અને હવે, એશિયા તથા આફ્રિકાના સ્વતંત્ર સાર્વલૌભ રાજ્યોની પરિષદ ઇન્ડોનેશીયામાં બોલાવી, માત્ર એશિયાની જ નહિ, પણ, આફ્રિકાની પ્રજાની પણ એકતાના સ્વપ્ના એઓ સેવે છે સયુક્ત રાષ્ટ્રપરિષદમાં પણ જપ્પાહરની સ્પષ્ટદર્શીતાને પરિણામે આરબ એગિયાઈ મોરચો રચાયો છે, અને એમાં એગિયના તમામ રાજ્યો, એગિયાના પ્રશ્ન વિષે એકસરખો મત આપે છે

આ ઉપરાંત, જપ્પાહર જગતની કોઈપણ પ્રજા પ્રાર્થના કમળ હેઠળ ન રહે એમ ધૃષ્ટ છે અને તેથી જ એઓ સસ્થાનવાદનો પ્રખર વિરોધ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ, એઓ સસ્થાનવાદ સામે લડતા, પ્રયેક રાષ્ટ્રને એમનો નૈતિક ટેકો હોયજ આથી જ જપ્પાહરે કોરિયામાં લડતા સૈન્યોને રી ને ટેકો ન આપ્યો એથી જ જપ્પાહરે સસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ બન્નેને દુશ્મન તરીકે ઓળખાવ્યા છે

જપ્પાહર દુનિયાની અદ્ય એશિયાઈ દેશોનું મહત્ત્વ વધે, એગિયાનો યુનદ અનાજ દુનિયાભરમાંથી ગુજે એવું સ્વપ્ન મેવે છે અને, આજે ભારતચીનની મૈત્રીથી, એશિયાએ સામ્રાજ્યવાદ સામે માથું ઊંચાંધું છે અને આજે એશિયાના પ્રશ્નમાં એશિયાનો અનાજ સભાગૌરવ જોઈએ, એ એમનું સ્વમ સિદ્ધિને વધે પ્રસ્થાન કરતું જાય છે

જપ્પાહરનું તો ખ્યાલ છે, એવું હિન્દ જોવાની, જેવું પ્રાચીનકાળમાં હતું દુનિયાભરના પ્રતિનિધિઓ અહીં આનના અને પ્રેરણા લેતા આજે પણ ચાઉં-એન-લાઈ, માર્શન ટીટો, બુર્ગેનીન વિગેરે, હિન્દની મૈત્રી સાધે છે ઇંગ્લેન્ડ ને રશીયા હિન્દને પડખે લે છે

અહમદનગર જેનમાં હતા, હારે જપ્પાહર, જેનમાં રહે રહે, એમના કદપનાયક વડે, ભારતમાતાની પ્રાચીનકાળની સુદૃઢતાના સુભગ દર્શન કર્યા એમણે એની સર્વાંગી સુદરતા જોઈ પ્રાચીનમગના એશિયાઈ દેશો જોડેના સારૂતિક સબધો નિગળ્યા એમણે, પ્રાચીન સાહિત્ય, સમૃદ્ધિ, કલા, ઇતિહાસ એ બધાના

સ્વપ્નો જોયાં. અને એ સ્વપ્નો ‘મારું હિન્દુ’ દર્શન’ એ ગ્રંથમાં આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યાં.

જવાહરનું સ્વપ્ન છે, ભારતનું દુઃખ દૂર કરવાનું. દૈન્ય ઘણે અંશે દૂર થયું છે, છતાં, એમને તો એ દૈન્ય સંપૂર્ણતઃ નાબૂદ કરવું છે. હિન્દ દુનિયાના દેશોમાં અગ્રણી સ્થાન લઈ શાન્તિનો રાહ જગતને બતાવે એવું સ્વપ્ન એઓ સેવે છે. એ એમનું સ્વપ્ન ફળો, અને હિન્દ દુનિયાભરની ઉલ્લસાળ રોશનીભરી જગતશાંતિ અને જગતપ્રેમના રાહને રોશન કરે, એવી એમની સ્વપ્નની દુનિયા પ્રગટ થાઓ.

લોકસેવક જવાહર

સામાન્ય રીતે, જવાહર એ કેવળ રાજકીય વ્યક્તિ જ લેખી શકાય. એમણે જે કંઈ લોકસેવા કરી હશે, તે સાત્વિક લોકસેવા નહિ, પણ, રાજકારણની આનુષંગી લોકસેવા હતી. નિર્ભેળ લોકસેવા તો, એમનાથી થઈ શકે એમ હતું જ નહિ. આથી જવાહર એ વિશે પોતેજ એક સ્થળે કહે છે કે : “ બીનરાજકીય પ્રશ્નો પર ગાંધીજીને પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન રોકતા જોઈને, મને કંઈક અંશે ચીઢ પણ ચઢતી. ” આમ, જવાહર પોતેજ બીનરાજકીય કાર્ય કરવાનું નાપસંદ કરતા, તો પછી, નિર્ભેળ લોકસેવાનો પ્રશ્ન તો જ્યાં રાજકીય પ્રશ્ન કામચાપ ન નીવડે ત્યાં સુધી જવાહર માટે રહેતો નથી.

આમ છતાં, અગાઉયે પણ જવાહરે લોકસેવાનું કાર્ય ક્યારેક ક્યારેક કર્યું છે, અને, એ દૃષ્ટિએ જવાહરને લોકસેવકનું બિરદ આપી શકાય ખરું.

૧૯૨૦ ના જુન મહિનામાં જવાહરને જ્યારે મસૂરી છોડવાનો હુકમ મળ્યો, ત્યારે, પ્રતાપગઢ જિલ્લામાં કિસાનોની હાલત જોવા એમને જવું પડ્યું. અને એ સમયે, કિસાનોમાં જાતે ભ્રમણ કરીને, એમણે કિસાનોનું દર્દ પોતાની નરી આંખે જોયું. જવાહર ખેડૂતોનાં અંપડામાં ખેડૂતની જેમ રહ્યા, અને, ખેડૂતના જેવું જીવન એમણે ગાળ્યું, તેમનું દુઃખ અને તેમની કૃતરાતા જોઈને, એમની શરમ અને દુઃખનો પાર ન રહ્યો. શરમ એશઆરામી અને નચિત જીવન માટે, અને દુઃખ હિન્દની અધોગતિ અને ભયાનક દારિદ્ર્ય માટે. જવાહરની આંખ એથી ઉઘડી, અને ભારતમાતાનું નવું ચિત્ર એમની આંખ આગળ ખૂલવા લાગ્યું : વસ્ત્રહીન, અન્નહીન, દલિત અને અત્યંત પીડિત ભારતમાતાનું. જવાહરે, તેમનાં દુઃખની અસંખ્ય કહાણી સાંભળી. તેમની ઉપર લદાતા જતા, કચરી નાંખતા કરના ખોળ, અનેક પ્રકારના એકાપદા કરો, જમીન ઉપરથી અને અંપડામાંથી નીકળવાની નોટીસો અને માર, તેમની ઉપર ગીધની માફક ચોમેરથી તૂટી પડતા જમીનદારના ગુમાસ્તાઓ, વ્યાજખાઉ નાણાં ધીરનારાઓ અને પોલીસ, આખો દિવસ મજૂરી કરવાને અંતે તેમણે પેદા

કરેલું જાવ બીજાના પેટમાં, અને તેમના પોતાના કપાળમાં લાત, ગાળો અને ભૂખમરો—આ બધી કહાણી જવાહરે સાંભળી.

જવાહરે આ મુસાફરી મોટે ભાગે પગપાળી કરી, એમાં જુન મહિનાની સખત ગરમીના દિવસો હતા. સરજનો તાપ આંધળા કરી નાંખે એવો હતો. છતાં, માયા પર હુવાલ વીટીને જવાહર એક ગામથી બીજો ગામ ભટકતા. અને દુઃખથી ભરપૂર એવા એ કિસાનોના જીવનમાં આશા અને ઉત્સાહનો સંદેશો પ્રેરતા. જવાહરે, આ દખાઈ ગયેલા કિસાનોને મા માં: નો મંત્ર આપ્યો.

૧૯૨૧ ની આખી સાલ જવાહરે આ રીતે ભ્રમણમાં વીતાવી. જવાહરે એમને સમજાવી એમની અદાલતગણી ઘણી ઓછી કરાવી, અને એમની તકરારોના ઉકેલ માટે ખાનગી પંચાયતો સ્થાપી.

૧૯૨૩ થી ૧૯૨૫ મુધી જવાહરે, મુધરાઈદારા, લોકસેવા કરવાનો પ્રયોગ કરી જોયો. એઓ અલાહાબાદ સુધરાઈના પ્રમુખ થયા. અને અલાહાબાદ શહેરમાં, સફાઈ અને વ્યવસ્થિત તંત્ર આપવા, લોકોને પાણી રસ્તા વગેરેની સગવડ, એ બધું આપવા એમણે ઘોરે અંશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો, એમ કહી શકાય, જે કે, એમાં સરકાર તરફથી ઘણી રુકાવટો આવી, અને એ મુસીબતો ને રુકાવટોનો સામનો કરતાં કરતાં એમની ઘણી શક્તિ બરબાદ થઈ, છતાં, ઘોરે અંશે પણ એઓ સુધરાઈના તંત્રદારા લોકોને રાહન આપી શક્યા, એ નોંધપાત્ર છે. જવાહરને સત્તાનો મોહ નથી, એટલે, બ્યારે એમને લાગ્યું, કે હવે વિશેષ સેવા કરવાનું શક્ય નથી, ત્યારે એમણે એ પદેથી પહેલી તકે રાજીનામું આપ્યું. જવાહરને માટે, એ સ્થાનની સેવાના એક સાધન તરીકે જ કિંમત હતી, તેથી વિશેષ નહિ.

જવાહરે બીજી જે બે લોકસેવાની પ્રવૃત્તિ આદરી, તે ‘યુવકસંઘ’ અને ‘અખિલ હિન્દ મજૂરસંઘ મહાસભા.’ જવાહરે, એ બે સંસ્થાઓ દ્વારા યુવાનોની અને મજૂરોની સેવા કરવા માંડી. જે કે, આ બંને પ્રવૃત્તિ અર્ધરાજકીય કહી શકાય. મજૂરોની પ્રવૃત્તિ એ આર્થિક પણ હતી. પણ, એમાં સામ્યવાદી અસર હોવાને લીધે એ રાજકીય અસરવાળી કહી શકાય. પ્રાંતીય, જિલ્લા અને અખિલ હિન્દ, એવી અનેક યુવક પરિષદોમાં એ પ્રમુખ થયા, અને એની પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કર્યું. એ સંઘોદ્વારા ધાર્મિક સુધારાઓ પણ થયા અને ક્રાન્તિના વિચારો પણ લવાયા. સામાજિક પરિવર્તન કરવામાં આ પરિષદો અને સંઘો ખૂબ સહાયબૂત થયાં. એ દ્વારા જવાહરે સામાજિક ક્રાન્તિનો પમગામ સૂણાવ્યો. યુવકસંઘોદ્વારા, ન્યાતબ્ધતાના સંકુચિત વાણ્યોને તોડવાના કાર્યમાં, યુવકોને પ્રેરણા આપી. આંતરજાતીય અને આંતરપ્રાંતીય લગન માટે એમને દોરવણી આપી. યુવાનો

પાસે દહેજ ન લેવાનો મહત્તમ નિર્ણય કરાવ્યો. આમ સામાજિક પ્રગતિને પંથે એ યુવાનનેતાએ દેશના નવયુવકોને પ્રેર્યા.

પરંતુ, જ્વાહરને લોકસેવકનું બિરદ આપી સકાય એની એમની સેવા તો બિહારના ભૂકંપ વખતની હતી. જેવો બિહારમાં ભૂકંપ થયો, તે વખતે જ્વાહર જેલની બહાર હતા. એટલે એમને પોતાનું સ્થાન ભૂકંપપીડિતો સમક્ષ છે એમ લાગ્યું. અને, એ લોકોને રાહત આપવા, એમની પીડા દૂર કરવા જ્વાહર બિહાર દોડી ગયા. જ્વાહરે ત્યાં જઈને જે દૃશ્ય જોયું તે અત્યંત ભુગુપ્તસાકારક અને ભયાનક હતું. જ્વાહરે ખંડિયેર બની ગયેલાં શહેરો ને દરુણ જોયા. જમીનમાં કીધણુ ફાટ પડીને, એ ફાટની અંદર, વિનાશની તાંડવલીલા નિરખી. જમીનની નીચે, મકાનોના કાટમાળની નીચે અગદાયલાં માણસો હતાં, જે એમના ઉદ્ધારકની રાહ જોતાં હતાં. કાટમાળના ડુંગરા જ્યાં નજર કરો ત્યાં ખડકાયલા હતા. જ્વાહર, ત્યાં જઈને, પોતેજ, કોદણીપાવડો લઈને કચરો સાફ કરવા નીકળી પડ્યા, ને કાટમાળ ખોદવા ને ખસેડવાનું કાર્ય પોતે કરવા મંડ્યા. અને, જે ખીન્ન કાર્યકર્તાઓ એવું કામ કરવાનું હલકું ગણતા હતા, તેમણે પણ આ કામની શરૂઆત કરી. પરિણામે, ઘરોના લંગારની નીચે અનેક જીવતાં માણસો નીકળી આવ્યાં. જ્વાહરે, દશ દિવસ જાતે એક સામાન્ય મજૂરની જેમ, ખોદકામ, માટીના ટોપલા ઊંચકવાનું કામ કર્યું. અને ભૂકંપપીડિતોને રાહત આપી.

જ્વાહર ત્યાં વધારે દિવસ રોકાઈ શક્યા હોત, પણ એમને તો રાજકીય કાર્યમાં વિશેષ રસ હતો. નિર્ભેજ લોકસેવાનું કાર્ય એમને માટે આનુપંગી હતું. તેથી જ્વાહરને દહેજત લાગી, કે જો હું પૂરેપૂરો આ કામમાં પડી જઈશ, તો, મારાથી રાજકીય પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. જ્વાહરે ખૂબ વિચાર કર્યો, કે, ભૂકંપ-સંકટ નિવારણ-ના કામમાં કેટલે સુધી સંડોવાઈ જવું? અને જેટલે અંશે એમાં સંડોવાય તેટલે અંશે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થવું પડે, કારણ સંકટનિવારણ કામ બધી શક્તિને રોકી લે એવું હતું. એ જ્વાહરને અનુકૂળ નહોતું. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી લાંબો વખત સુધી નીકળી જવાનું એમને ગમતું નહોતું. એટલે, એઓ બિહારથી અલાહાબાદ આવ્યા, અને ત્યાં, એમણે ભૂકંપપીડિતોની રાહત અર્થે પૈસા, કપડાં, કામળા, વગેરે ભેગાં કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. એ કાર્ય એવું હતું કે જે રાજકીય કાર્યની સાથેસાથ થઈ શકે. જ્વાહરે જાહેર નિવેદન પ્રગટ કરી, લોકોને મદદ કરવા વિનંતી કરી. અને જેમ જેમ એમને મદદ મળતી ગઈ તેમ તેમ એઓ રાજનેબાણને મોકલાવતા ગયા. જ્વાહર જાતે ઉધરાવતા નીકળ્યા અને તેથી સાસ પ્રમાણમાં વસો તેમજ ધન ઉધરાવી શકેલા.

જવાહરની લોકમેવાની લાવના પાઠી ઝગડી ભી, સુભાષના સૈનિકના બચાવ વખતે, અને તેમને ઠેકાણે પાડતી વખતે દિન્દી રાષ્ટ્રીય સૈનિકદળની જે સહતસમિતિ હતી, તેમા જવાહરનું અગ્રસ્થાન હતું અને, એમના પ્રયામોને લીધે ઘણા સુભાષના સૈનિક ગુફા ગુફા ધ ધાઓમા ઠેકાણે પડ્યા એ રીતે, જવાહરે આ એક નવા જ ક્ષેત્રમા, દેશના નરસીંગની મેવા આદરી

આ પછી, તો, દેશની અદર નરી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ, અને જવાહરે, હોદ્દા મલાળ્યો, તે વખતે, બગાળ, મિત્ર, પગમ, સઘળે ઠેકાણે ડેમી રમખાણો થયા, ત્યારે એમણે, એ સર્વ સ્થળોએ જઈને રમખાણોને શાત પાડી, બન્ને ઝડપી કામની સેવા કરી હતી, અને રમખાણોના ભોગ થઈ પડેલાઓની પણ સેવા કરી હતી પછી, તો જ્યાં, હિન્દ ને પાકીસ્તાનના ભાગવા પમ્યા, પછી, પાકીસ્તાનમા રમખાણો થયા, અને, આપણા દેશ માટે નિરાશિતોનો મટાન પ્રશ્ન બોલો થયો, ત્યારે, જવાહરે, જાતે જઈને ડેમીમાઓના આસુ લૂગ્યા છે, જેમના પુત્રો હણાઈ ગયા હોય, એવા માતૃપિતા ને એમણે પોતે જ એના પુત્ર છે, એમ કહીને આશ્વાસનો આપ્યા છે વળી, એમણે કમકમને દ્રવ્ય ને વસ્ત્રની મદદ કરી છે ઝંકડાની વહુભેગીઓને સતત પ્રયત્ન કરીને પાછી મેળવી આપી છે કેટલાય માણુમોને પોતાના બગવામા દિવસો ને મહિનાઓ સુધી નાખ્યા છે પોતાને મળેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરી, કેટલાયને ઘરો બધાવી આપી ના ઉલ્લોગો આપી કામે લગાડી દીધા છે

આ કામ તો હજી પ યુ નથી, ત્યા આસામની નદીઓ તાડત ખેલે છે એમા પૂર આવી, કાઢે આવેલા શહેરો ને ગામડાઓને ઘોઈ નાખે છે, નાબૂદ કરી નાખે છે આસામમા પ્રાચીની તોત્તન રાજે છે, ત્યારે આ લોકસેવક ત્યા ધાઈ આવે છે, અને, બધા માર્ગો બંધ થતા છે, એવા એ આકૃતમા ફસાઈ પડેલા લોકોને માટે, આસમાનમાથી ૧ નાઈ જતાને દ્વાર, એ દાણા ને અન્ન વપાવે છે, ને લોકોને જીવનદાન આપે છે

મદાસમા કે મદાગાસ્કારમા, મિહાન્મા કે ગુજરાતમા, દુષ્કાળના ઓળા પ્રસરે છે, તો જવાહરની દમ-દીર્ઘ જગૃત થાય છે, અને દુષ્કાળપ્રસ્ત વિસ્તારોમાં જાતે ફરી વળે છે અને લોકોને પોતાથી રાખ્ય તેટલી સહત આપે છે અને, અન્નવિના, એક પણ માણુમ ભખ્યુ ન મરે, તેની પૂરી તકેદારી પોતે રાખે છે, અને સરકારના અમલદારો પામે ગળાવે છે

આ રીતે, જવાહર રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોવા છતા, અને એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય હોવા છતા, લોકોની સેવા કરવાની, એક પણ તક એઓ જવા દેતા નથી

કારણ કે, આમજનતા માટે એમની હમદદી છે. એમનું હૃદય એવું લાગણીપ્રધાન છે, કે ખીજાનું દુઃખ એ જોઈ શકતું જ નથી. અને તેથી, જેવું એ દુઃખ જુએ કે તરતજ એને નાબૂદ કરવાના કામમાં એ તુરતાતુરત લાગી જાય છે.

જવાહરને જે જે થેલીઓ મળી છે, લોકો તરફથી બક્ષિશો મળી છે, તે સર્વેનો વિનિયોગ એમણે પોતાની પત્નીના નામ પર એક રૂઝાલય સ્થાપીને કર્યો છે. અને જવાહર અનેક રોગીલોકોના રોજ આશીર્વાદ લે છે. આમ પોતાને મળેલા પૈસા એઓ રોગીની સેવા પાછળ ખર્ચી, પોતાની લોકસેવાની ધગશ કેવી પ્રબળ છે, તે દર્શાવે છે.

આમ ગમે તે દિશામાં આપણે નજર કરીએ, તો જવાહર એ સાચા લોકસેવક છે, તેની આપણને પ્રતીતિ થયા વિના રહેશે નહિ.

ક્રાન્તિવાદી જવાહર

સાધારણ રીતે, કોઈને પણ આશ્ચર્ય થાય કે એશઆરામમાં ઉઠરેલા, અને સમૃદ્ધિની હોળમાં મોટા થયેલા જવાહરમાં ક્રાન્તિની ભાવના આવી જ શી રીતે? ક્રાન્તિ અને સમૃદ્ધિ, વૈભવ, એ પરસ્પર મિત્રો નથી, પણ વૈરી છે પણ ખીણ તરફ આપણે એ નથી જોતા કે, ઝાંટામાંથી ગુલામ જન્મે છે, ખાતરમાંથી જ મગધમાં પાક પ્રગટે છે તેવીજ રીતે, ક્યારેક સમૃદ્ધિ ને 'વૈભવમાંથી ક્રાન્તિની અનિષ્ટવિદારક જવાબા પ્રગટે છે એ જ રીતે, જવાહરના જીવનમાં, ક્રાન્તિની જવાબા જયપણમાં જ પોતાનાં તેજકણો વેરતી ગઈ

જવાહરના જયપણમાં તો અગ્રેજ શિક્ષકોનો એમને સર્ગ અગ્રેજ રાજ્ય તરફ નફરત પેદા થાય, એટલી વાસ્તવિક સ્થિતિની કલ્પના પણ ન આવે, એવો ઘોર અધાર પાછો ખીણ તરફ, સમાજના સામાન્ય સ્તરથી એમનું જીવન એટલું બધું નિરાળું, કે, સામાજિક જીવનમાં ક્રાન્તિની આવશ્યકતા છે એવો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. એમની પોતાની આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી સારી કે વર્ગવિગ્રહ કે આર્થિક રચનાનું આમૂનાત્ર પરિવર્તન કરવાનો વિચાર સરખો આવનાની શક્યતા નહિ આગ્રમ છતા, નાનપણમાં એમના શિક્ષક મુનશીજીએ, ૧૮૫૭ની ક્રાન્તિની વાત કરી કરીને, જવાહરના દિલમાં ક્રાન્તિની ચિનગારી પ્રગટાવેલી, અને જવાહરના મનમાં બ્રિટીશ પ્રિયુદ્ધ એક પ્રકારની નફરત ઉત્પન્ન કરેલી એમાં એમને એક થિયોસૉફીસ્ટ ગુરુ મળ્યા એમણે એમના દિવ્ય ધાર્મિક ક્રાન્તિની ભાવના જગાડી

વિલાયત ગયા પછી, જવાહરે, હિન્દની ક્રાન્તિની વાતો સાંભળી બંગાળમાં, પંજાબમાં, જે ક્રાન્તિવાદી આદોલનો ચાલતાં હતાં, તેમાં જવાહર પ્રબળ દિલચસ્પી લેતા હતા અને એમનું અવનિશ્ચિત મન ચક્રોળે ચક્રોળે સ્વદેશી અને અધિપત્યની પ્રવૃત્તિઓએ પણ દરિયાપાળ હોવા છતાં, જવાહરને આકર્ષી લીધા

હતા આથી વિવાયત રહ્યાં રહ્યાં પણ જવાહર લખે છે કે “મારું મન હિન્દના મનાવોથી ખૂબ ખળભળી ઊઠતું” ગૌરીબોડીનું પુસ્તક પણ તે વખતે એમણે વાંચ્યું અને એણે પણ જવાહરમા ક્રાન્તિના ખીજ વાવવામાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો. લડતની મજલિસમાં મિપિન પાન અને લાવાજ્જના આપણોએ પણ એ નવજુવાન પદ અસર કરી

ભણીગણીને હિન્દ આત્મા ત્યાં એઓ ઉદ્ધામનાદી બની ગયા હતા ઇંગ્લેંડમા ભણ્યા હોવા છતાં, ત્યાંની સરકાર હિન્દમા જે નાદીરસાહી ચલાવતી હતી, તે પ્રયે જવાહરને પ્રમુખ ઉકળાટ હતો એમને હિન્દના મધ્યમ માર્ગોઓની મોળી નીતિ જરાય પસંદ નહોતી એ ઉદ્ધામનાદીનીનિના આગ્રહી હતા

આ રીતે જવાહરમા રાજકીય ક્રાન્તિની ભાવના કે રાજકીય ક્રાન્તિની ઇચ્છા, ઇંગ્લેંડથી હિન્દમાં આવતા વેંત, તે વખતની કોએસની રીતરસમો અને રગદગ જેતાં થયેલી પરંતુ, તે વખતની રાજકીય અરાજકતામાથી, એમને પોતાને અષ્ટ માર્ગ સૂઝતો ન હતો એમને માર્ગદર્શનની જરૂર હતી

પરંતુ રાજકીય ક્રાન્તિની જોડે, એમના જીવનમા આર્થિક ક્રાન્તિની ભાવના પ્રેરે એવા બે બનાવો બન્યા એક તો, રશીયાની મહાન ક્રાન્તિ, એમનો અદ્ભુત આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પરવો, અને બીજું, કિસાનોમા એમનું ભ્રમણ જવાહરે પોતાની સગી આખે કિસાનોના દુઃખ જોયા, એમની ધિતિનું દર્શન કર્યું અને એજ અરસામા હિન્દ માટે, સત્યાગ્રહ, અસહકાર અને બહિષ્કાર, વગેરે નવેા ક્રાન્તિવાદી સરજામ લઈને ગાંધીજી આવ્યા અને જવાહર પૂરા ક્રાન્તિવાદી બન્યા એમણે એમનો સાહેબસાહી પોશાર્ક કાઢી નાખ્યો ને તેને બદલે ખાદીની બાંટી ને ધોતિયુ આવ્યા જેલમા જવાની તત્પરતા આવી વૈભવને ધ્યાને સાદાઈ આવી ને અમૂલ્યના ત્યાગની ભાવના જન્મી

જવાહરે પોતાના જીવનમા ક્રાન્તિ આણ્વી એક દષ્ટિએ જોઈએ તો એ જમાનાની હવાજ એવી હતી વાતાવરણુજ એવું ગરમ હતું કે ગમે તેવા ઠંડા લોહીનો માણસ પણ ગરમ બને તો જવાહર જેવા લાગણીપ્રધાન અને ઉગ્ર દિમાકુના માણસનું તો પૂછવું જ શું ? આ રીતે, જવાહર ક્રાન્તિકારી ખરા, પણ ક્રાન્તિસર્ગક નહિ ક્રાન્તિના રાહના શોધક ખરા, પણ ક્રાન્તિનો ચીયો પાડનાર નહિ

જવાહરની ક્રાન્તિની ભાવના રાજકીય અને સામાજિક થરને સ્પર્શનારી રાજકીય ક્રાન્તિમા, એ પશ્ચિમના જેવું લોખંડાહી તત્ર આવે એમ ઇચ્છનારા પરંતુ, ગાંધીજીની જેમ, આપણે ત્યાં, ઓછામા ઓછું શાસન થાય, અને શાસનનું મિકેન્ડ્રીકરણ થાય, એ દષ્ટિ એમની નહિ એમની રાજકીય ક્રાન્તિ એટલે, ધિટનની પાલમિન્ટરી

પદ્ધતિની ક્રાન્તિ. એથીજ, જવાહર ક્રીષ્ણયોજનાથી પગલર મુગ્ધ બને, વિલાયતથી પાર્લામેન્ટરી પ્રતિનિધિમંડળ આવે તેની જાળમાં ફસાય. વળી, રાષ્ટ્રસમૂહનું ભારતને સભ્ય બનાવે, આપણી ધારાસભાની રચના અને એની રીતરસમો પણ મોટેભાગે ઇંગ્લેન્ડની પદ્ધતિ આદર્શ તરીકે રાખીને ધરાય, એ સર્વે, જવાહરની રાજકીય ક્રાન્તિની લાવનાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

જેમ પ્રત્યેક ક્રાન્તિવાદી પરિવર્તનનો ચાહક હોય છે અને પોતાના સ્વપ્ન અનુસાર પરિવર્તન આણવા માટે એ લક્ષ્ય સળગતા જ્વાળામુખીમાં પણ ચાહોમ કરીને પડવા તત્પર હોય છે, તેવું જવાહરનું જીવન છે. આપણી બધી તકલીફો ને મુસીબતો માટે ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યનો રાજમાર્ગ દર્શાવ્યો, તો, જવાહરે એ માર્ગ જવામાં અને એ ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરી દીધું. પોતાની કસ્ટોડિયન, પોતાનું કુટુંબજીવન, પોતાની ધનદોલત, પોતાની વકીલાત, પોતાનો એશઆરામ ને સર્વસુખો, બધું જ સ્વરાજ્યની સાધના પાછળ સમર્પણ કરી દીધું. એ રાજવંશી જીવનમાં રહેતો નખીરો, કિસાનની બેઠે ઝૂંપડીમાં રહી, ટાકા રોટલા ને કાંદા ખાતો, એમની બેઠે, એમનાં ફાટાંતૂટાં ગાદલાંગાદણમાં સ્થિત રહેતો ને પ્રખર વૈસાખી બપોરે, ધગધગતી લૂમાં ગામડે ગામડે રખડતો ને દુઃખીઓનાં દુઃખ સાંભળી તેમને અન્યાયની સામે થવા પ્રેરતો. એ રીતે, એણે પોતાનું જીવન ક્રાન્તિમય કરી મૂક્યું.

જવાહરે જ્યાં જ્યાં અન્યાય બેઠો, ત્યાં અન્યાયનો પ્રતિકાર કર્યો. પંડી તે બ્રિટીશ સલ્તનતના ગરીબ પ્રજા પરના જુલમો હોય, યા તો, દેશી રજવાડાની પ્રજા પર ત્યાંના રાજાઓનો ત્રાસ હોય, અથવા, મૂડીવાદીઓ મજદૂરો પર જુલમ કરતા હોય અને તેને સંગઠિત કરવા મજદૂરમંડળીની પ્રવૃત્તિ હોય, તેમાં જવાહર મોખરે હોય જ. એ પોતાના ધ્યેયને માટે, અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા, પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિને નાબૂદ કરવા ગમે તે જગમાં ઝંપલાવતા. જગને ઊભો કરતા. નાણાની જેલોમાં એમણે જે સહન કર્યું તે એમની એ પ્રયત્ન ક્રાન્તિની લાવનાનું જવલંત દષ્ટાન્ત છે.

જવાહરે નવી સમાજરચના માટે, જે સમાજમાં ગરીબ ને તવંગર, હિંચ ને નીચ, શોષક ને શોષિત, જુલમગાર અને જુલમ સહન કરનાર, એવા બેદો ન હોય, જ્યાં પ્રત્યેક સર્વ પ્રકારની સમાનતા હોય, સમાન હક્કો હોય, પ્રત્યેકને પોતાની રીતે જીવન વિકસાવવાનો હક્ક હોય, એવા સમાજ રચવા માટે બેખ ધારણ કર્યો. અને એ માટે ગાંધીવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ બધાની સહાય લીધી. એટલું જ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં અન્યાય એમણે જોયો ત્યાં અન્યાય સામે

અઝૂમ્યા. પછી, નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસક પ્રગ્નને પોલીસ લાડી ભારતી હોય કે પછી ફ્રેન્ચ સલ્તનત વીએટનામને દબાવતી હોય કે ડચ ઇન્ડોનેશિયાને કચડતા હોય, દેશી રાજા પ્રગ્નને દબાવતો હોય, મૂડીવાદી મજદૂરને ભીંસતો હોય, ત્યાં જવાહર અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા દોઆ જ છે. અને એથી જવાહરે આપણા દેશી રાજ્યની જલની હવા તથા પોલીસની લાડી પણ સહર્ષ ખાધી છે.

જવાહરની ક્રાન્તિ અનેકદેશીય હતી. એમનો પહેરવેશ જ હતો. વિલાયતમાં ને વિલાયતથી આવીને હિન્દમાં આવી જવાહરે વિદેશી કિંમતી વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને, જાડી ખાદી અપનાવી. ને એમાં પણ પહેરણુ ઉપર જાડોટ પહેરીને તથા ચુડીદાર પાયજામાને લોકપ્રિય બનાવીને પહેરવેશની ક્રાન્તિમાં પણ એમણે પોતાની મૌલિકતા દર્શાવી.

ગાંધીજીની અસરથી, ખીજા બધા કેએસવાદીઓ, છતાંદાર અંગ્રેજીમાં લખણ કરવામાં રચતા હતા, ત્યારે જવાહરે આમજનતાની જગ્યાનમાં આમજનતાનો સંપર્ક સાધ્યો ને શુર્જવાશાહી તથા અતંત્રપણાનો દુર્ગ તોડી નાંખ્યો. અંગ્રેજોની કે પરદેશીઓની વાંદરિયા નકલ કરવાનું એમણે છોડ્યું અને અન્ય પાસે છોડવ્યું. ગાંધીજી અને જવાહર એ બન્નેએ મળીને શ્વિચુસ્તોના હાથમાંથી કેએસને છોડવી, એને જનતાની સાચી પ્રતિનિધિ બનાવી. એને બહિષ્કાર, ક્રાન્તિ, પડકાર, સત્યાગ્રહ ને મુઠ્ઠની વાતો કરતી કરી મૂકી.

જવાહરે હિન્દની રાજકીય ક્રાન્તિમાં સક્રિય ભાગ લીધો એટલું જ નહિ, પણ એમની ક્રાન્તિએ હિન્દને બંધનમુક્ત બનાવ્યું. પણ જવાહરને હિન્દને જ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય મળે એ રુચતું નહોતું. એ તો જ્યાં જ્યાં રાજકીય ક્રાન્તિ થાય, ત્યાં ક્રાન્તિકારીઓની પડખે રહીને, એમને પ્રેરતા. આથીજ માઓ-ત્સે-તુંગે ચીનમાં ક્રાન્તિ કરી, તો, જવાહર ચાંગ-કાઈ-શૈક એમના પરમ મિત્ર હોવા છતાં, માઓ-ત્સે-તુંગે અલિનંદી એની રાજ્યસત્તાનો સ્વીકાર કર્યો, અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાને પણ એમણે, સામ્યવાદી ચીનનો સ્વીકાર કરી, ક્રાન્તિકારી પગલું લેવાનો અનુરોધ કર્યો.

અમેરિકાની પોતાને આર્થિક મદદ મળતી હોવા છતાં, એમણે, અમેરિકાના, કોરિયામાં અને હિન્દીચીનમાં થતા અન્યાયનો વિરોધ કર્યો. પાકીસ્તાનને અમેરિકા લસકરી મદદ કરે એનો શુલ્લંદ અવાજે સામનો કર્યો. ઇન્ડોનેશિયામાં એ જુલમ કર્યો, એટલે ઇન્ડોનેશિયાના સ્વાતંત્ર્ય માટે દિલ્હીમાં એશિયાઈ પરિષદ ખોલાવી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાને જવાહરે, એશિયાઈ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિ તરીકે પડકાર કર્યો અને ઇન્ડોનેશિયાની ક્રાન્તિને સફળતા અપાવી. બ્રિટીશ ગીએનામાં એદી જમનને

પદ્ધતિની ક્રાન્તિ. એથીજ, જ્ઞવાહર ક્રીડસયોજનાથી પગલાર મુગ્ધ બને, વિલાયતથી પાર્લામેન્ટરી પ્રતિનિધિમંડળ આવે તેની જગમાં ફસાય. વળી, રાષ્ટ્રસમૂહનું ભારતને સમ્ય બનાવે, આપણી ધારાસભાની રચના અને એની રીતરસમો પણ મોટેભાગે ઇંગ્લેન્ડની પદ્ધતિ આદર્શ તરીકે રાખીને ધણથ, એ સર્વે, જ્ઞવાહરની રાજકીય ક્રાન્તિની -ભાવનાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે.

જેમ પ્રત્યેક ક્રાન્તિવાદી પરિવર્તનનો આદક હોય છે અને પોતાના સ્વપ્ન અનુસાર પરિવર્તન આણવા માટે એ ભણત સંગઠતા જ્ઞવાળામુખીમાં પણ યાદોમ કરીને પડ્યા તત્પર હોય છે, તેવું જ્ઞવાહરનું જીવન છે. આપણી બધી તકલીફો ને મુસીબતો માટે ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યનો રાજમાર્ગ દર્શાવ્યો, તો, જ્ઞવાહરે એ માગે જવામાં અને એ ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરી દીધું. પોતાની કારકિર્દી, પોતાનું કુટુંબજીવન, પોતાની ધનદોલત, પોતાની વકીલાત, પોતાનો એશઆરામ ને સર્વસુખો, બધું જ સ્વરાજ્યની સાધના પાછળ સમર્પણ કરી દીધું. એ રાજવંશી જીવનમાં રહેતો નળીરો, કિસાનની જોડે ઝૂપડીમાં રહી, ટાકા રોટલા ને કાંદા ખાતો, એમની જોડે, એમનાં ફાટાંતૂટાં ગાદલાંગોદણમાં સ્થિર રહેતો ને પ્રખર વૈરાગ્યી બપોરે, ધગધગતી લૂમાં ગામડે ગામડે રખડતો ને દુઃખીઓનાં દુઃખ સાંભળી તેમને અન્યાયની સામે યવા પ્રેરતો. એ રીતે, એણે પોતાનું જીવન ક્રાન્તિમય કરી મૂક્યું.

જ્ઞવાહરે જ્યાં જ્યાં અન્યાય જોયો, ત્યાં અન્યાયનો પ્રતિકાર કર્યો. પંડી તે બ્રિટીશ સત્તાતંત્રના ગરીબ પ્રજા પરના જુલમો હોય, યા તો, દેશી રજવાડાની પ્રજા પર ત્યાંના રાજાઓનો ત્રાસ હોય, અથવા, મૂડીવાદીઓ મજદૂરો પર જુલમ કરતા હોય અને તેને સંગઠિત કરવા મજદુરમંડળોની પ્રવૃત્તિ હોય, તેમાં જ્ઞવાહર ઓખરે હોય જ. એ પોતાના ધ્યેયને માટે, અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા, પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિને નાબૂદ કરવા ગમે તે જંગમાં ઝંપલાવતા. જંગને ઊભો કરતા. નાભાની જેલોમાં એમણે જે સહન કર્યું તે એમની એ પ્રબળ ક્રાન્તિની -ભાવનાનું જ્યંત્ર તદ્દાન્ત છે.

જ્ઞવાહરે નવી સમાજરચના માટે, જે સમાજમાં ગરીબ ને તવંગર, હિંચ ને નીચ, શોષક ને શોષિત, જુલમગાર અને જુલમ સહન કરનાર, એવા બેદો ન હોય, જ્યાં પ્રત્યેક સર્વ પ્રકારની સમાનતા હોય, સમાન હકો હોય, પ્રત્યેકને પોતાની રીતે જીવન વિકસાવવાનો હક હોય, એવા સમાજ રચવા માટે બેખ ધાતુ્ય કર્યો. અને એ માટે ગાંધીવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ બધાની સહાય લીધી એટલું જ નહિ પણ જ્યાં જ્યાં અન્યાય એમણે જોયો ત્યાં અન્યાય સામે

કેંગ્રેસમાં, ઇન્ડીયાન ઝીંદાબાદનો મંત્ર આપ્યો, ને, ઇન્ડીયાનની આગ દેશના ખૂણે ખૂણામાં ફેલાવી. એમણે એમના લાહોર કેંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણમાં કહ્યું હતું કે :

“દેશમાં ચોગરદમ કાવતરાંના મુકદ્દમા ચાલે છે, પણ આજે અમે, સરકાર સામે ‘ખુલ્લું કાવતરું’ જાહેર કરીએ છીએ. ને હકૂમતની સામે ઇન્ડીયાન પૂકારીએ છીએ.”

એ ઇન્ડીયાનનો મુર હજી એ આજે એને ૨૭ વર્ષો પૂરાં થવા આન્યાં છે તોયે એવો ને એવો ભુલંદ અને એવો ને એવો પ્રેરણાદાયી છે.

જવાહર : પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય

•

એક કવિએ કહ્યું છે, કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે એટલો તફાવત છે, કે પૂર્વમાં સૂર્ય ઊગે છે, પશ્ચિમમાં આથમે છે. પૂર્વમાંથી અગ્નિના પશ્ચિમમાં જાય છે અને પશ્ચિમ એ અગ્નિવાણિના વિલોપ કરે છે. કુરુનમાં કહ્યું છે કે :

‘ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને અસ્લાહનાં છે.’

આ બન્ને ઉક્તિઓ સાચી છે. એમ છતાં એક જ ખુદાના ફરજદોમાં ફેર છે. અત્યારસુધી તવારીખ જોતાં, એ હકીકત સિદ્ધ થાય છે, કે, દુનિયાને પચગબરો પૂર્વે આપ્યા રામ ને કૃષ્ણ, બુદ્ધ ને મહાવીર, નરયુસ્ત અને કોન્ડયુસિયસ, ઇશુ ને મહમદ : બધા પૂર્વમાંથી પ્રગટ્યા છે, અને એ અગ્નિવાણાં પશ્ચિમમાં રેલાવ્યાં છે.

વળી, પશ્ચિમમાં જ છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધો ફાટી નીકળ્યાં. અને, હીરોશીમા અને નાગાસાકીમાં, પશ્ચિમની પ્રજાએ જ વિનાશ આદ્યો. એ વિશ્વયુદ્ધ વખતે પણ જગતને વિશ્વશાંતિનો પથ ઉદબોધનાર ગાંધીજી પૂર્વના હતા. યુરોપના રાષ્ટ્રો સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવનાની વાતો કરતાં હતાં, ત્યારે, એ ભાવનામાંથી વિશ્વબંધુત્વની ભાવના આપનાર ગુરુદેવ ટાગોર પૂર્વના હતા. આ રીતે, પૂર્વે પશ્ચિમની આગદિન સુધી રાહબરી કરી છે, તદ્દપિ, એ રાહબરી સાચી હતી એનો જર્વ એણે કયો નથી. વિશ્વયુદ્ધનું કારણ પૂર્વના દેશોની ઉપેક્ષા હતું, એ તો આજે દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે.

અહારમી અને ઓગણીસમી સદીમાં, યુરોપના દેશોએ ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધ્યો, મંત્રવાદનું જોર વધ્યું, એનાં વેપારવાણિજ્ય વધ્યાં, એની વસ્તી વધી. અને વસ્તીનો વધારો ઠાલવવા માટે, એણે પૂર્વની અણવિકસી ભૂમિ પર દષ્ટિ દોઝાવી. પરિણામે સંસ્થાનવાદ જન્મ્યો, અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે જે સાંસ્કૃતિક આપલેનો

સંબંધ હતો, તેને બદલે શોષિતશોષકનો સંબંધ બંધાયો. એ સંબંધ પૂર્વની પ્રજામાં જાગૃતિ આવતાં, વિશેષ અને વિશેષ તંગ બન્યો.

આવી પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે એશિયા ને યુરોપના સંબંધો વિશેષ અને વિશેષ બગડતા જતા હતા, તે સમયે, એવા યુરુપની જરૂર હતી, કે જે પૂર્વને સમજી શકે અને પશ્ચિમને અપનાવી શકે, ને બંનેના શુભતત્વોનું રસાયણ કરીને બંનેનો સુલભ સમન્વય કરે.

ગાંધીજીએ પૂર્વની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાનું પુનરુત્થાન કર્યું. એમની દૃષ્ટિ અને એમનું કાર્ય પૂર્વને જાગૃત કરવાનું હતું. પરંતુ, પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય કરવાનું કાર્ય અને ધ્યેય તો જવાહરને જ ફાળે ગય છે. જવાહરને માટે આ કાર્ય આસાન હતું. કારણ કે, જવાહરનો જન્મ પૂર્વમાં થયો, પણ એક તરફ માતા વગેરે તરફથી ધાર્મિક આર્યસંસ્કારોનો એમને વારસો મળ્યો, તો બીજી તરફ વિજ્ઞાપતની કેળવણી દ્વારા, એમને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો, યુરોપીય સભ્યતાનો પણ દઢ અને અવિશ્લેષ્ય પરિચય થયો. પરંતુ, જવાહરમાં માત્ર પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો પરિચય અને એની દઢ છાપજ નહોતાં, પણ સાથોસાથ આ પ્રકારનાં કાર્ય માટે જે ઊર્મિપ્રધાન હૃદય જોઈએ તે પણ હતું.

આ કારણથી જ, સ્પેનની રાજ્યક્રાન્તિ, જવાહરને પોતાના દેશની રાજ્યક્રાન્તિ જેટલીજ અસર કરતી. એબિસીનીયાને મુસોલિની પગાવી લે, તે એમને અગ્રેજો હિન્દીઓને ગુલામ બનાવે એના જેટલુંજ દુઃખદ લાગતું. હિટલર ફ્રાન્સનો કબજો કરે કે પોલેન્ડ પગાવી લે, તે એમને જાપાન ચીનની પર આક્રમણ કરે તેના જેટલુંજ દુઃખપ્રધાન લાગતું. આમ જવાહરનું ચિત્તતંત્ર યુરોપ અને એશિયા બંનેને માટે સમક્ષ લાગણી ધરાવે છે, અને તેથીજ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેનો યોગ્ય સમન્વય કરી શકે છે. એને માટે એઓજ અધિકારી છે, એ પણ નિસશય છે.

જવાહરે આ સમન્વય વિષે, પેરીસમાં ૧૯૪૮ ની ૩ જી નવેમ્બરે ભરાયલાં, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદના ખુલાસા અધિવેશનમાં કહ્યું હતું કે :

“... યુરોપની દુર્દશામાં ભારત અને એશિયાની દિલચસ્પી અને હમદર્દી છે. પરંતુ, એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે, કે, પૂર્વના પ્રશ્નોની કે જગતના પ્રશ્નોની વિચારણા કરતાં પૂર્વને સદંતર ભૂલી ગય છે, જાણે કે, પૂર્વના સહયોગનું અને મતનું કાંઈજ મહત્વ ન હોય.....એશિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે હું કહી શકું, કે અમે યુરોપની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું સન્માન કરીએ છીએ? હું એમ કહું કે યુરોપના પ્રશ્નોના ઉકેલમાં અમને

છે આમ, સામાન્ય માનવીના જે પ્રશ્ના છે, તે બધે અમાન છે એમા, પૂર્વે ને પશ્ચિમના, ગોગ, પીગા અને કાગાના બંને નથી

જવાહર શાંતિ ઈસ્ટે છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની વચ્ચે એકબીજા તન્ક નિશ્વાસ, ગ્રેમ અને બહુલના પ્રસાદોને વહેવારના ઈસ્ટે છે માનવના મુદ્ર અહમ ને ગ્યાને, એના આત્માના ક્ષેત્રને એઓ મહત્વ આપે છે અને એ આત્માના ક્ષેત્રનો નિસ્તાર થાય, પૂર્વ પશ્ચિમના શુભ તત્વો અપનાવે, અને પશ્ચિમ પૂર્વના ચોગ્ય મત્ત્ય આકે એમ એ ઈસ્ટે છે

પશ્ચિમના જવાહર પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા ભણે, પૂર્વની પ્રાચીન મન્દૃતિની ભાનના બેડે, પશ્ચિમનો નિસ્તાનવાદ ભણે, તો નવી મન્દૃતિનું નિર્માણ થાય એમ જવાહર ઈસ્ટે છે જે મન્દૃતિ પૂર્વની જ નહિ દેાય, યા તો, પશ્ચિમની જ નહિ હોય, પણ બન્નેની હશે, જેમા ગોગ, કાગા, પીગા અને વાવના મત્ત્ય નહિ, પણ માનવતાના મૂલ્યો હશે, જેમા લોગશાલી કે મામ્યવાદની આકર્ણીએ માનવના મૂલ્યાંકન નહિ થાય, પણ શાંતિ અને ગ્રેમની ભાનના પર માનવમૂલ્યો રચાશે, ત્યારે જ પૂર્વની મન્દૃતિ પોતાને પશ્ચિમથી અનગ નહિ માને અને પશ્ચિમની મન્દૃતિ પૂર્વના પ્રશ્નોમા દગ્મ્યાનગીરી નહિ કરે પૂર્વ એ પૂર્વ ગહેશે, પશ્ચિમ પશ્ચિમ રહેશે, બન્ને એક બીજાની નજદીક હશે એક બીજા પ્રયે ગ્રેમ અને ભાઈચારો હશે જવાહરની પૂર્વપશ્ચિમ સમન્વયની ફિલસૂફીનો દૂકમા આ નિષ્કર્ષ છે, અને આજે વિશ્વમા પૂર્વ અને પશ્ચિમની ટુનિયા વચ્ચે એઓ સાધણુ ટડી અમાન છે, એટલું જ નહિ પણ આ બન્ને મન્દૃતિઓના એઓ જ્યવત અને શ્રવત પ્રતિનિધિ છે

ભારતીય સંસ્કૃતિના પર્યેષક

સામાન્ય રીતે, જવાહર ઉપર વારંવાર એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે, કે, એમનું શિક્ષણ અને માનસિક ધડતર વિલાયતમાં થયું હોવાથી, આપણી સંસ્કૃતિ જોડે એમનો મનોમેળ નથી. આ હકીકત કેટલેક અંશે સાચી છે, પણ સંપૂર્ણ સત્ય નથી. જવાહરના મૂળ આર્ય સંસ્કૃતિમાં છે. એમના કુટુંબમાંથી બ્રાહ્મણ સંસ્કારનો એમને વારસો મળ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના દૂધથી એમનો આત્મા પોષાયો છે. વળી, એમણે આપણી આમજનતાને પ્રત્યક્ષ જોઈ છે, એમની જોડે એઓ જીવન જીવ્યા છે, અને, આપણી સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમાંશોથી એઓ સુપરિચિત છે. જાણીતા લેખક જોન ગંધર, જવાહર આપણી સંસ્કૃતિ જોડે જે રીતે એાતપ્રોત ઘર્ષ ગયા છે, તે પરથી કહે છે કે : “જવાહર હિન્દના છે અને હિન્દ જવાહરનું છે.”

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું એક મહત્વનું લક્ષણ વ્યક્તિત્વવાદ છે. વ્યક્તિ સમજિને ભોગે મહાન થાય, સમજિનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત મહત્તા મારેજ થાય. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં કેન્દ્ર વ્યક્તિ છે, જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર સમજિ છે. સમજિને ખાતર વ્યક્તિ પોતાનો આત્મત્યાગ કરે, આત્મબલિદાન કરે તેજ વ્યક્તિ મહાન ગણાય. છુદ્ધ, શંકર, ગાંધીજી, એ બધા એના આદર્શો છે. જવાહર પણ એજ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની પ્રજ્ઞાક્ષિને અનુસરીને, પોતાનું બલિદાન આપે છે, પોતાના ધનવૈભવનો પોતાની કારકિર્દીનો, બધાનો ત્યાગ કરે છે. અને આપણી સંસ્કૃતિની પ્રજ્ઞાક્ષિ, આપણા ઋષિમુનિઓની પ્રજ્ઞાક્ષિ જીવંત રાખે છે. ભારત એના ત્યાગથી મહાન છે, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એના રાગથી. જવાહર ત્યાગથી મહાન બન્યા.

આપણી સંસ્કૃતિનું બીજું મહત્વનું લક્ષણ એ ફજની અપેક્ષાવિના કર્મ કરવામાં છે. કર્મરત રહીને, ફજ ધમ્મર પર છોડી દેવું, એ આપણી સાંસ્કૃતિક પ્રજ્ઞાક્ષિ જવાહરના જીવનમાં આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. જવાહર સ્વરાજ્ય માટે લડ્યા,

કરી જોનાથી બોધ મળે એવો છે ” આ વાન અગ્નિશ જેટલી હિન્દુ પ્રિયે સાચી છે, તેટલી જ જન્માહરના પોતાના જીવન પ્રિયે પણ સાચી છે જન્માહરે એમના શાસનકાળમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવી, અન્ય સપ્રદાયો તરફ ઉદારતા દર્શાવી અને હિન્દની એ ગ્રે એ ઈન્ડિયન પ્રામને પણ મધાન્યમાં વિશેષ હકો આપ્યા

હિન્દની કળા પ્રિયે જન્માહર કહે છે કે “ ભાગ્યના જીવન તથા મનુષ્યનું જે જૂનું મગણુ હતું તેને મુસલમાન રાજ્યોએ મોટે ભાગે અપનાવી લીધું તેમાં તેમણે સંસ્કૃતિને યગતી ઇગતી દષ્ટનાઓ હિમેરીને વિવિધતા આણી જૂની હિન્દી કલાઓમાં નવી રૂપનાઓ પ્રમાણે ફેરફારો કર્યામાં એમને ડરી મુસીમતો નડી નહિ આપત્ય અને ચિત્રકલામાં નવી શૈલીઓ પેા થઈ તેમાં જે મનુષ્યનો સમન્વય હતો ખરો, છતાં તેનો આત્મા તો હિન્દીજ હતો એવું જ સંગીતમાં બન્યું ” જન્માહરે પણ આ રીતે, પાશ્ચાત્ય ઈષ્ટ માનુષિક તત્વો, આપણી કલા, આપત્ય, ચિત્રકળા, સંગીત ગેરેમાં આનકાર્યા છે, અને એમાં પ્રગતિને ઈષ્ટ માની છે જન્માહર હમેશા આપણી મનુષ્યનું સન્નેગો અનુસાર બદલાવાની રીતિનું લક્ષણ વખાણે છે અને એમણે પણ જીવનભર સન્નેગો અનુસાર ભાગ્યને બદલાવાની સનાહ સતત આપ્યા જ રી છે

આપણી સંસ્કૃતિએ સપત્તિને ડી મહત્તા આપી નથી ત્રેગી ક્રાંતિ ઋષિનું સ્થાન આગળ ગ્રહેતું આપણા ગજઓ સારી ક્રિતાઓ માટે જાઓ રૂપિનાનું ઈનામ આપતા રાજકપિઓ ને સંગીતકારોને પોષતા તેરીજ રીતે, જન્માહરે પણ એમની રાજ્ય પ્રણાલિમાં, સંગીત શાસ્ત્રીઓ, ચિત્રકારો, લેખકો તથા કળાકારોનું બહુમાન કર્યું છે, અને આપણી ધાગસલાઓમાં એવા પુરુષોની નિયુક્તિ કરી છે

જન્માહરને હિન્દની સંસ્કૃતિના જે પ્રિયિષ્ટ અંગો છે, તેની પ્રત્યે બહુમાન છે. જન્માહરે આપણી સંસ્કૃતિનો ભૂતકાળનો જે વાન એ જોયો તેને પ્રિયે એવો કહે છે

“ હિન્દી પ્રમનુ દિવ હવાનનારુ દમ્ય મે વર્તમાનમાં નિહાળ્યું, અને તેની નજર લખિષ્ય તરફ વળેલી હતી, ત્યારે યે, તેના જીવનને ભૂતકાળ સાથે સાકળી રાખનાર તાતણાઓ હુ ઘણીવાર જોળી શકતો તેમના જીવન ઉપર સમજ અસર કરનાર સમાન સામુદાયિક ભૂમિમાં મારા જોનામાં આવી લોકસુલભ ફિલસૂફી પરપરા, ઇતિહાસ અને પુરાણકથાઓ, વગેરેના મિશ્રણથી એ ભૂમિમાં રચાઈ હતી એમાંથી એકે વસ્તુને ખીજથી લુદી પાડનાનું બને એમ નહોતું તદ્દન ખીતકેળાચના અને નિરક્ષર લોકો પણ આ ભૂમિમાં કેળાયા હતા લોકસુલભ અનુસાર અને રૂપાતરોદ્ધાર હિન્દના

પ્રાચીન મહાકાવ્યો તથા પુરાણ વગેરે ખીળ અન્થોનો આમગ્નતાને સારી પેઠે પરિચય હતો. અને તેમાંનો હરેક પ્રસંગ, હરેક વાર્તા તથા હરેક બોધ લોકમાનસ પર અંકિત થયેલાં હતાં અને તેને સમૃદ્ધ અને સારવાળાં બનાવ્યાં હતાં. એ અન્થોના કેટલાય શ્લોકો અને કાવ્યો નિરક્ષર ગામડિયાઓને ગ્રિહવાગ્ને હોય છે. અને તેમની વાતચીતોમાં અવારનવાર તેઓ તેનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, અથવા ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન પ્રમાણુ અન્થોમાંથી પ્રસંગોચિત કોઈક બોધપ્રદ વાર્તા પણ ટાંકે છે. આણુ જમાનાની સામાન્ય બાબતને આ રીતનું સાહિત્યિક વક્તવ્ય આપના આમવાસીઓને જોઈ ઘણીવાર હું ચક્રિત થયો છું. મારું મન નોંધાયલા ઇતિહાસના અને વર્તા ઓછા પ્રમાણમાં નિશ્ચિત હકીકતોના ચિત્રોથી ભરેલું હતું, તો આ નિરક્ષર આમવાસીઓના મનમાં પણ એવો ચિત્રપટ હતો એ હું સમજ્યો.”

આ રીતે, ભારતીય સંસ્કૃતિને જ્યાંહરે શિષ્યસ્તેજ્ઞમૂર્તિ ભાવનાથી, પૂર્ણ રસથી અવલોકી છે, અને એમાંના શુભતત્વોનો સમજાવપૂર્વક પરિચય કેળવ્યો છે. એ સંસ્કૃતિ માટે એમને ખૂબ મમત્વ છે, પૂજ્યભાવ છે. મહોન-જો-ડોરોની આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે જ્યાંહર કહે છે કે : “સિન્ધુ નદીના પ્રદેશની સંસ્કૃતિ સારી પેઠે વિકસેલી હતી, અને એ રિચિતિએ પહોંચતાં તેને હજારો વર્ષો લાગ્યાં હશે. તાજુખીની વાત તો એ છે કે, પ્રધાનપણે એ ખીનધર્મી સંસ્કૃતિ હતી.”

જ્યાંહરે આ સંસ્કૃતિની ભાવનામાંથી હિન્દને ખીનસાંપ્રદાયિક રાષ્ટ્ર બનાવ્યું હશે ! વળી, એ સંસ્કૃતિ માટે એઓ કહે છે કે :

“સિન્ધુ પ્રદેશની આ સંસ્કૃતિને, ઇરાન, મેસોપોટેમિયા તથા યુરોપની સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ હતો અને તેમની સાથે તેનો વેપારરોજગાર પણ ચાલતો હતો. વળી કેટલીક બાબતોમાં તે એમનાથી ચડિયાતી પણ હતી.....સિન્ધુના પ્રદેશની આ સંસ્કૃતિ અને વર્તમાન સમય વચ્ચે, જોને વિષે આપણે કશું જ જાણના નથી એના, ઘણા ગાળાઓ અને યુગો પડેલા છે. એક યુગને ખીન સાથે જોડનારી કડીઓ, હમેશાં માલૂમ પડતી નથી. અને એ દરમ્યાન અનેક બનાવો બની ગયા છે, અગણિત ફેરફાર થયા પામ્યા છે, એમાં શંકા નથી. પણ એ બધામે સમય દરમ્યાન અખંડનાથી, જે વખતે ઘણું કરીને સિન્ધુના પ્રદેશની સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો તે છ કે સાતહજાર વર્ષો પહેલાંનાં, ફર ફરતા યુગ અને વર્તમાન સમયના હિન્દ વચ્ચે, અણુછતી સળંગસૂત્રના રહેલી છે, એવી લાગણી હમેશાં કાયમ રહી છે....પોતાના હિન્દાસના આ ઉપાકારો દિન્દ

ધારાણુ બાળક નથી લાગતુ પણ વણી બાનનમા પુખ્ત રચની વ્યક્તિ
લાગે છે, એ જોઈને આનંદ થાય છે ”

આ રીતે, આપણી સમૃત્તિ વિષે, જ્ઞાનદર જ્ઞાનભર્યા રચનો ઉચ્ચારે છે
આપણી સમૃત્તિમા પ્રજ્ઞ રહેતુ મૌન્ય જુએ છે પરિમતી સમૃત્તિમા જે
એકિંત તત્વ જોઈને, આપણે એની તારીફ કર્યા મટી પડીએ છીએ અને આપણી
સમૃત્તિ કેવળ પારલૌકિક દૃષ્ટિનાળી હતી એમ આપણે માનીએ ળીએ, તે બ્રમનુ
એઓ આનંદ નિગમન કરતા જણાવે છે કે “ અમ્પટ અને પ્રાપ્ત કરી ન રાનાય
એવી દેવી દુનિયાના અવનમા મશગુલ બનીને જીવનના આનંદ વ્યવહાર પ્રત્યે
દુર્લક્ષ ન કરતા, જીવનની રંગાઓ તથા મુખસગવડો ખીચનામા તેણે આગી પેડે
પ્રગતિ કરી અને રંગાની ઉત્તમ રૂતિઓ નિર્માણ કરી, એટલે જ નહિ પણ
ઉપયોગની દૃષ્ટિએ મદત્વના અને આધુનિક સમૃત્તિના ચિદ્રૂપ સાન રનાનાગારે
તથા વપરાયતા પાણીનો નિર્મલ રંગ માટે અરસ ખાળો પણ તૈયાર કરી ”

આપણી પુરાણ રથાઓ માટે જ્ઞાનદર કહે છે કે “ દિન્દની પુનાણુ રથાઓ
પ્રધારે સમૃદ્ધ વિવિધતાનાળી, વ્યાપક, મૌન્યરંગાળી અને મદમ્યથી ભરેલી જે
મને ધણીવાર કુતુહલ થાય છે, આ ઉજ્જવળ અવનો તથા મનોહારી રૂપનાઓ
નિર્માણ કરનાર સ્ત્રીપુરુષો કેના હોય તથા વિચાર અને રૂપનાની ર્ન સોનાની
ખાણુમાથી તેમણે એ બધી વાતો ખોદી કાઢી હોય ? ”

જ્ઞાનદરને આ રીતે, પુરાણની રથામા જીવન રસ છે, અને એમાથી એઓ
નવું રહસ્ય જોઈ ગઈ છે એક અન્યદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો જ્ઞાનદર જેમ જેમ
આપણી સમૃત્તિનો અભ્યાસ કરે છે, તેમ તેમ એમને વિશેષ અને વિશેષ પ્રતીતિ
ચતી જાય છે, કે આપણી સમૃત્તિ પારલૌકિક નહોતી, પણ પાશ્વત્ય સમૃત્તિની
જેમ મહાનૌકિક પણ હતી એમા જીવનના આનંદ અને ઉન્માદને પુનુ સ્થાન હતુ
પોતાના આ મતઅને ઉચ્ચારતા જ્ઞાનદર કહે છે કે “ જ્યારે જ્યારે દિન્દની
સમૃત્તિ ફૂલીફાલીને નરપદ્મવિત થઈ તે દરેક યુગમા ત્યા જીવન અને કુદરત વિષે
અતિ તીવ્ર આનંદ, જીવન જીવનમા રસ, રંગા, સંગીત, સાહિત્ય, કાવ્ય, નૃત્ય,
ચિત્રકળા અને રંગભૂમિ વગેરેનો વિમસ, તથા સ્ત્રીપુરુષના કામ સબધની
અતિસુદ્ધમમીમાત્રા પણ આપણને જોવા મળે છે પારલૌકિક રૂતિ અથવા જગનની
અસારતાના પાયા પર ગ્યાયથી સમૃત્તિ કે જીવનદૃષ્ટિ વીર્યશાળી અને વિવિધતાભર્યા
જીવનના આ બધા આનિભાવો પેદા કરી શકે એમ મનાતુ નથી ખરેખર પાયામા
પારલૌકિક વ્રતિનાળી સમૃત્તિ હમરો વર્ષો મુધી ટકી ન શકી હોત એ ઉવાડુ છે ”

આમ જવાહરને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિથી વિશેષ જિન નથી લાગતી. અને તેથીજ જવાહર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિથી અંગત છે એ એ વક્તવ્યો પરસ્પર વિરોધી નથી, પણ એક જ સત્યના એ ભિન્ન ભિન્ન પાસાં છે. વળી, જવાહર તો માને છે કે આપણી સંસ્કૃતિએ પારલૌકિક જીવન પર ભાર મૂક્યો હોય તો પણ ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રમાણમાં ઓછો.

હિન્દની ફિલસૂફીની વિશેષતા જણાવતાં જવાહર કહે છે કે: “હિન્દી ફિલસૂફી કેવળ ગણ્યાગાંઠ્યા ફિલસૂફી કે પડિતોનોજ વિષય રહ્યો નથી. ફિલસૂફી જનસમુદાયના ધર્મનું મહત્વનું અંગ હતું. અમુક હજવા સ્વરૂપમાં તે તેમના સુધી પ્રસરે છે અને ચીનના જોટલીજ હિન્દમાં પણ સર્વસામાન્ય બને છે.” જવાહરનો અર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિ એશિયાઈ સંસ્કૃતિની પ્રેરણાદાયી અને બીજરૂપ સંસ્કૃતિ હતી તે દર્શાવવાનો છે. અને એથી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને અન્ય એશિયાઈ સંસ્કૃતિ વચ્ચે કોઈ ભિન્નતા નથી એવું એઓ પ્રતિપાદિત કરે છે.

ગીતાની બીનસાંપ્રદાયિકતા પણ જવાહર કબૂલે છે. ગીતામાં સમદષ્ટિ છે સર્વસ્પર્શી ઉદારદષ્ટિ છે. એમાં નિત્યનવીનતા અને સમયના વહેવા સાથે વાસી ન થાય એવું તત્ત્વ છે, તે જવાહર સ્વીકારે છે, અને પ્રશંસે છે.

આ રીતે, જવાહર પૂર્ણાંશે ભારતીય સંસ્કૃતિના પર્યેષક અને પ્રશંસક છે. અને, એઓ એ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતાના ઝીલનારા છે. જવાહર એ સંસ્કૃતિના અભ્યાસી છે, અને એ અભ્યાસમાંથી આપણી સંસ્કૃતિના ઉચ્ચતમ રત્નો એમને સાંપડ્યાં છે.

જવાહરની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ

આપણા દેશના કોઇ પણ માનવીને પૂછશો તો એને એટલી તો ખબર હશેજ, કે, જવાહર વિજ્ઞાનપ્રેમી છે. જવાહર વિજ્ઞાનને માનવી પ્રગતિનું એક અમોલ્ય સાધન માને છે. આપણો દેશ આઝાદ થયાં પછી, જે અનેક પ્રયોગશાળાઓ ઠેરઠેર ખોલવામાં આવી છે, જે કારખાનાંઓ થઈ રહ્યાં છે, ખેતીમાં રાસાયણિક ખાતર ઇત્યાદિ વૈજ્ઞાનિક સાધનોના ઉત્પાદન માટે સરકાર તરફથી જે સગવડ થઇ રહી છે, તે દર્શાવે છે, કે જવાહર આધુનિક વિજ્ઞાન દૃષ્ટિને અપનાવે છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાઓના ઉદ્ઘાટનને જવાહર હિન્દની સરકારને વિજ્ઞાનમાં જે શ્રદ્ધા છે, તેના પ્રતીક તરીકે લેખે છે.

જવાહર માને છે કે : “વિજ્ઞાન ઉદ્યોગને મદદ કરે છે. અને, એ રીતે રાષ્ટ્રને પૂરતું કામ મળી રહે છે, બેકારી ટળે છે, એથી લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે છે. અને એમને એમના વિકાસની પૂરતી તક મળી રહે છે.” જવાહર એમ નથી માનતા કે વિજ્ઞાન એ કુદરત પર આક્રમણ કરે છે. પરંતુ, કુદરતની જોડે સહકાર સાધીને, કુદરતની બીતરમાં જે રહસ્યો છૂપાયેલાં છે, તેને પ્રગટ કરે છે, એને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે અને માનવ હિતને માટે એનો વિનિયોગ કરે છે.

વિજ્ઞાનનો મુખ્ય સિદ્ધાંતજ સંશોધન છે. વિજ્ઞાન સમાજના સ્થગિત થઈ જતાં બળોને ગતિશીલ બનાવે છે. આથી વૈજ્ઞાનિક લોકોમાં પ્રિય થઈ પડતો નથી. કારણ એ સમાજમાં પરિવર્તન કરે છે, પરંપરાગત તત્ત્વને પલટાવી નાંખે છે. આ રીતે, જવાહર વિજ્ઞાનમાં ક્રાન્તિનાં તત્ત્વો જુએ છે, સમાજના બળોનું પરિવર્તન કરવાના એક સાધન તરીકે જુએ છે, તેથી વિજ્ઞાનને આહ્વાન કરે છે. જવાહર કહે છે કે : “વિજ્ઞાન જૂનવાણી તત્ત્વોનો વિનાશ કરે છે, માનવચિત્તનાં વિચારધોરણો ફેરવી નાંખે છે, જૂનાં સત્યોમાં આશ્ચર્ય પરિવર્તન કરી નાંખે છે. વિજ્ઞાન જીવનની નવી દૃષ્ટિ અને

નવી કાર્ય રીતિ આપણને આપે છે, પણ બધા કરતાં વિજ્ઞાનનું વિશેષ મહત્વનું અર્પણ એ છે કે, એ આપણને સાચી રીતે વિચાર કરતાં શીખવે છે.”

આ રીતે, જવાહર સંકુચિત દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાનને જોતા નથી, પરંતુ, વિશાળ-દૃષ્ટિએ જુએ છે. ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની જે લડત હતી, તેને જવાહર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ લગ્યલી લડત તરીકે પિછાને છે. ગાંધીજીનું દેશના આર્થિક, સામાજિક, અને રાજકીય પ્રશ્નો પરત્વેનું દૃષ્ટિબિન્દુ જવાહર વૈજ્ઞાનિક લેખે છે.

જવાહરને વિજ્ઞાનમાં એટલી શ્રદ્ધા છે કે, એમણે પોતાની સરકારનું વૈજ્ઞાનિક શોધખોળનું એક ખાતું ખોલ્યું છે, અને એ ખાતાં માટે એક ખાસ પ્રધાનની નિમણૂક કરી છે. એઓ ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સમિતિના પ્રમુખ છે. અને અણુશક્તિ કમીશનમાં પણ એઓ અગત્યનો હોદ્દો ધરાવે છે. વૈજ્ઞાનિક ખાતામાં જાણીતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની નિમણૂક કરીને, એ ખાતાને સારા એવા વિકાસ માટે અવકાશ આપ્યો છે.

જવાહરની પંચવર્ષીય યોજના, પણ એમની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. એટલુંજ નહિ, પણ એમની જળસંચિયાધની યોજનાઓ, કોરિયા અને હિન્દીચીન વિષેની એમની નીતિ, ‘કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટસ’ની યોજનાઓ, વગેરે એમની વૈજ્ઞાનિક ને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિના જ્વલંત પૂરાવા છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ વિષે સ્પષ્ટતા કરતાં જવાહરે તખીખી પરિપક્વ ઉદ્ઘાટન કરતાં કહ્યું હતું કે :

“તમારે જે જાહેરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ કોઈપણ વસ્તુની વિચાગણા કરવી હોય તો એને માટે આપણી પુરાણી તખીખી પદ્ધતિ કામચાલ નહિ નીવડે. એટલે જાહેર સ્વાસ્થ્યની વ્યાખ્યામાં જે સાચેજ આપણે પ્રગતિ કરવી હોય તો તમારે અઘન પદ્ધતિજ અપનાવવી પડશે. હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે, કે અઘન પદ્ધતિ એટલે શું ? કોઈપણ વસ્તુ માત્ર અર્વાચીન છે, એટલા માટે જ ઉત્તમ બની જતી નથી, અથવા તો કોઈપણ વસ્તુ કેવળ પુરાણી છે, માટે ખરાબ બની જતી નથી. તેવી જ રીતે, કોઈપણ વસ્તુ કેવળ પુરાણી છે એટલા માટે સારી નથી, કે, કેવળ નવીન છે માટે ખરાબ નથી.”

હવે જે આપણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો વિચાર કરીએ, અને વિજ્ઞાનનો વિનિયોગ શી રીતે થાય છે તે જોઈએ તો જણાશે કે, પુરાણા કાળમાં હિન્દમાં, રોમમાં, ગ્રીસમાં, મીસરમાં, અરબસ્તાનમાં, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ, ઔષધિશાસ્ત્ર વગેરે વિષે અનેક નિરનિરાળા શાખાઓ હતી. ધીમે ધીમે, ક્રમશઃ જૂની રસમને સ્થાને નવી રસમ

આવતી ગઈ. અનુભવને પરિણામે, વસ્તુને સમજવાની નવી વિચારસરણીને પરિણામે, વસ્તુને નવી દૃષ્ટિએ જોવાની અને સમજવાની વૃત્તિને પરિણામે ફેરફાર થતા રહ્યા. એમાં પ્રત્યેક નવું કદમ પુરાણા અનુભવનું પરિણામ હતું. આ પ્રમાણે ક્રોધપિણ સિદ્ધિ થોડા વખતમાં જૂનવાણી થવાની અને જમાના જોડે અનુસંધાન રાખી શકવાની નહિ. એ તો જો આપણે પૂર્ણતાની કક્ષાએ પહોંચીએ તો જ નવા અનુભવની કે નવી પદ્ધતિની જરૂર ન રહે. ને માનવસંબંધી ક્રોધપિણ પ્રવૃત્તિ પૂર્ણતાની કક્ષાએ પહોંચી હોય કે પહોંચી શકે એવી મને તો ખબર નથી.

“જે માનવી પૂર્ણતાએ પહોંચે છે, તે તો નિર્વાણને પામે છે, અને આ જગત જોડેનો સંપર્ક ગૂમાવી બેસે છે. પણ આ જગતમાં તો અપૂર્ણ માનવીઓ જ વસે છે. તેથી ક્રોધપણ પદ્ધતિ, ક્રોધપણ વિચારસરણી, કે ક્રોધપિણ પ્રવૃત્તિની દિશા પૂર્ણતાની કક્ષાએ પહોંચી છે એમ કહેવું એ બેહદું અને અર્થહીન છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળા માનવીને હરહમેશં નવી શોધો થાય તે અનુસાર પોતાના વિચારો, પદ્ધતિઓ, વગેરેમાં ફેરફાર કરવો જ જોઈએ. એજ પ્રગતિનો સાચો માર્ગ છે. એક વિચારસરણી રાખી આપણા અનુભવના બળે, આપણા મતંત્રો બાંધી, એમાં નવું જ્ઞાન કે નવા અનુભવનો સમાવેશ કરતાં જવું. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એટલે એ જ્ઞાનવાન આત્માની દૃષ્ટિ, પ્રયોગ કરવાની દૃષ્ટિ. એટલે, નવું જે કંઈ પ્રતીતિકર નાગે, જે સત્ય લાગે તેને અપનાવવું. અને જે કંઈ નવીન હોય, તેને સ્થાને કંઈ નવું સ્થાન લે તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એનો તરત સ્વીકાર કરે છે.”

જ્ઞાહર પોતાના વિજ્ઞાનપ્રેમનો ઉલ્લેખ કરતાં એક સ્થળે જણાવે છે કે :

“હિન્દી રાજકારણના રસમાં હું એવો ફસાઈ પડ્યો છું, કે બીજા વિચારોની મોજ માણવાનો મને સમય જ મળતો નથી. છતાં, મારું મન ઘણીવાર મારી વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સ્વપ્નમાં ડૂબકી મારે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં, વિજ્ઞાન માટે વિખ્યાત એવી કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠની પ્રયોગશાળાઓમાં હું દયાયલો રહેતો. પંજી સંજોગવશાત, મારે વિજ્ઞાનથી અલગ થવું પડ્યું, છતાં પણ એ માટેની ઝંખના તો મારા હૃદયમાં કાયમ હતી. મારા જીવનના પાછલાં વર્ષોમાં હું ફરી વિજ્ઞાન તરફ વળ્યો, કારણ કે, મને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ કે વિજ્ઞાન તો જીવતરના ચણતરનો પાયો છે. એના વિના વર્તમાન જીવનને ટકી શકવાનો હક નથી. રાજકારણે મને અર્થશાસ્ત્ર તરફ વાળ્યો અને અર્થશાસ્ત્ર મને વિજ્ઞાન તરફ લાઈ ગયું. અને, વિજ્ઞાને આપણા સર્વ પ્રશ્નો માટે મને વિશિષ્ટ એવી જીવનદૃષ્ટિ આપી. માત્ર વિજ્ઞાનજ આપણા ભૂખમરાના, ગરીબીના, ગંદકીના, નિરક્ષરતાના, વહેમના,

ખોટા રિવાજના ને પ્રણાલિના પ્રશ્નો ઉકેલી શકશે સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં વસતા ગરીબ લોકોને વિજ્ઞાન જ તારી શકશે ”

આ અવતરણમાં, જવાહરના જીવનમાં વિજ્ઞાન પ્રત્યે જે આણખૂટ શ્રદ્ધા છે, તે પ્રતીત થાય છે પણ આપણા સર્વે પ્રશ્નો વિજ્ઞાનજ ઉકેલી શકશે, એ શ્રદ્ધા જરા વધારે પડતી છે કારણ કે, જે એવું જ હોત તો તો, જે દેશોમાં વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધ્યું છે, તે દેશોમાં કોઈ પણ જાતના પ્રશ્નો હોય જ નહિ ને ત્યાં પ્રજા સર્વોંશે સુખી જ હોય

જવાહરની આ વિજ્ઞાનપ્રિયતાને લીધે જ એઓ ચુસ્ત ગાંધીવાદી રહી શક્યા નથી એમના મનમાં, ક્યારેક બહુ પ્રમળ દ્વિધાપ્રવૃત્તિ હોય છે ક્યારેક, એમને એમ જ થાય છે કે, વિજ્ઞાનથી જ આપણા બધા કૂટ પ્રશ્નો ઉકેલી જશે ક્યારેક એમને એમ લાગે છે કે, આપણા સર્વે પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે ગાંધીવાદી માર્ગ એજ સાચો માર્ગ છે આ કારણે જ જ્યારે શ્રી પિનોબાએ ભૂદાન પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, ત્યારે જવાહર એ પ્રવૃત્તિ તરફ સાશકદૃષ્ટિથી જોતા હતા પરંતુ, જેમ જેમ એ પ્રવૃત્તિને વેગ મળતો ગયો, જેમ જેમ એ પ્રવૃત્તિ બ્યાપક બનતી ગઈ, ત્યારે જવાહરને એમાં ધતિમાર આવ્યો

આમ છતાં જવાહરની જીવનદૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક છે, એ વાત નિશ્ચય છે જવાહરને વિજ્ઞાનની વિશ્વશાત્મક શક્તિ પ્રત્યે નફરત છે પરંતુ, વિજ્ઞાનની ઉત્પાદક, એટલે કે સરક્ષણાત્મક શક્તિ તરફ એમને ધતિમાર છે આથીજ દિલ્હીમાં ૧૯૪૭ ના જનસુઆરિ માસમાં જ્યારે નિશ્ચયિતપણે પરિષદ ભરાઈ ત્યારે જવાહરે એ પરિષદમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું કે “ વિજ્ઞાન જ્યાં સુધી શાંતિને માર્ગે જતું હશે ત્યાં સુધી, હિન્દ પિંદેશના વૈજ્ઞાનિકોને સર્વ રીતે મદદ કરશે પરંતુ, વિજ્ઞાન સુદ્ધને પ થે જતું હશે, તો એમાં હિન્દને લેશમાત્ર ફિત્તરૂપી નથી, પરંતુ, એ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે હિન્દને પૂરી નફરત છે ”

વિજ્ઞાન એટલે વ્યવસ્થા, નવું અપનાવવાની વૃત્તિ, પરિવર્તનશીલતા, એ સર્વ દૃષ્ટિએ જો આપણે વિચારીએ, તો જવાહર વૈજ્ઞાનિક છે પરંપરાથી યોજના તો જવાહરે હિન્દની રાજ્યસત્તા સલાળી પડી આવી, પરંતુ, તે પૂર્વે પણ, વર્ગોંથી જવાહરે, યોજનાપત્રની કોંગ્રેસ તરફથી નિમણૂક કરેલી અને એના અહેવાલો પણ પ્રગટ થયેના અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિ તરફથી આર્થિક સંશોધન વિભાગ બાંધતો, એ સર્વે જવાહરની વિજ્ઞાનશીલતા સૂચવે છે જવાહર પહેલેથીજ વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન કરીને આકાશ મેળવ્યા હોય તેની પર ખૂબ વિશ્વાસ રાખે છે, એથી

બધીવાર એમની ધારણા નિષ્ફળ પણ જાય છે, છતાં જવાહર પોતાની ભૂલ ક્યાં થઈ તે નિહાળે છે.

સ્વભાવે જવાહર લાગણીપ્રધાન, એટલે કે—અવૈજ્ઞાનિક ખરા. પરંતુ, એમના ગ્રંજકીય વ્યવહારમાં એઓ પૂરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવે છે. સામ્યવાદ તરફનું જવાહરનું આકર્ષણ અને સમાજવાદ તરફનું વલણ, એ બે વાદો જવાહરને મતે વિશેષ વૈજ્ઞાનિક છે, તેટલા ખાટે છે. આથીજ, ગાંધીવાદમાં જ્યારે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્વો આવે છે, ત્યારે જવાહરની બીતરમાં રહેલો વૈજ્ઞાનિક એનો પ્રખર વિરોધ કરે છે.

આ રીતે જવાહરે જે એમની કેમિસ્ટ્રી યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિજ્ઞાનને ઔચિત્તક વિષય તરીકે પસંદ કરેલો, એ વિષય એમના ઉત્તર જીવનમાં પણ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને વર્તમાન હિન્દના પ્રત્યેક પ્રશ્નનો વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિથી જ વિચાર કરે છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અગ્રણી

જવાહરનું સ્થાન આજે જગતની મહાન વિભૂતિઓમાં ઘણું અગત્યનું છે. હિન્દમાં તો એઓ આજે સર્વતોમુખી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ અન્ય દેશોના મહાપુરુષોનું એમના દેશમાં જે સ્થાન છે, તેના કરતાં જવાહરનું સ્થાન અનેક દૃષ્ટિએ મહાન છે. દેશના જે ભાગમાં એઓ વિંહરે છે, તે ભાગમાં એઓ જાતે, કોઈ અવતારી પુરુષ હોય તેટલું માન અને પ્રેમ મેળવે છે. તો સહજ પ્રશ્ન થાય, કે, જવાહરને આટલાટલો આદર અને આટલાટલી પૂજનીયતા એમના કયા ગુણને લીધે પ્રાપ્ત થઈ?

જનતામાં વૃદ્ધી માંડીને નાનામાં નાનું બાળક, આજે જવાહરને પિછાને છે. તે શું, એઓ દેશના વડા પ્રધાન છે, તેને લીધે ? અથવા તો એઓ નહેરુ જેવા ત્યાગપ્રધાન ખાનદાનના નખીરા છે એને કારણે ? યા તો અખર મેધાવી છે તેને લીધે ? એમ તો આજે હિન્દમાં સંધાકૃષ્ણન અને રામન જેવા અખર બુદ્ધિશાળી પુરુષો છે, છતાં, હિન્દની આમજનતા એમને પૂરેપૂરા પિછાનતી નથી. તો પછી, જવાહરમાં એવો કયો ગુણ છે જે જનતાને એમની પ્રત્યે સતત આકર્ષે છે ? બીજા દેશોમાં તો એ વ્યક્તિઓનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ હોય છે, તેટલા માટે મહત્વ હોય છે. પરંતુ, આપણા દેશની પરિસ્થિતિ તદ્દન નિરાશા છે. આપણા દેશમાં સત્તાધારીઓનું કે રાજ્યધુરીજોનું મહત્વ નથી. ધનને કે શાસનને અહીં માન અપાતું નથી. આપણા દેશની સંસ્કૃતિ તો જે માનવી લાગી છે, જે આપવામાં માને છે, તેને મહાન ગણે છે. આપણે ત્યાં રાજ્યો નહિ, પણ ઋષિઓ મહાન છે. રાજ્ય પણ ઋષિ પોતાને આંગણે આવીને ઊભો રહે, તો પોતાનું સિંહાસન એને આપીને એના પાદપ્રસાદ લઈ, એનું ચરણમૃત પીને પાવન થતો. એ ઉપરાંત, ગાંધીજીએ વ્યક્તિને આપવાનું એક નવું ધોરણ આપણને આપ્યું. ગાંધીજીએ આપણને એક નવું વ્યક્તિત્વ આપ્યું, અને એક નવો પ્રભાવ ને એક નવા કાર્યના શ્રીગણેશ માંગ્યા. એમણે

આપણને એક નવી નેતાગીરી આપી, કે જેના પ્રશંસકો અને અનુયાયીઓ સારા વિશ્વમાં પ્રગટ્યા. પરંતુ, એ મહત્વ ને નેતૃત્વની શક્તિ, જગતના કરતાં વિશેષતઃ નિરાજા પ્રકારની હતી.

જવાહરે ગાંધીજીએ દાખવેલી એ કેડી તરફ પોતાનાં પુનિત પગલાં માંડ્યાં. ગાંધીજી અને જવાહરે હિન્દે આઝાદી હાંસલ કરી તેની ધણી વખત પહેલાં, જગતના મહાપુરુષોમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કહેવાય છે કે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ જગતની નૈતિક ચેતનાનું પ્રતીક હતું. એમનો આદર્શવાદ કાંઈ વિદેશ કચેરીઓનાં લાંબાં નિવેદનોમાં, કે સંયુક્તરાષ્ટ્ર સંસ્થા જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનાં મંચ પરથી કરેલાં ભાષણોમાં સીમિત થતો નહોતો. એ તો માનવની રોજીંદી જીવનની સીમાઓમાં રહીને એમને સંજીવની છાંટતો હતો, અને પ્રેરણા આપતો હતો. એ આદર્શવાદમાં એવો સંદેશ હતો, કે જે પ્રત્યેક માનવહૃદયને ઝણઝણાવી મૂકે. એ કાંઈ દૂરદૂરનું કાલું સ્વપ્ન નહોતું, પણ તાત્કાલિક અનુભૂતિ હતી. એ નેતૃત્વ સમ્યક્ષ, ઈમાનદારી તથા નૈતિક આચરણના એવા જોડા થર પર નિર્ધારિત હતું, કે જેનું કાયમી સ્થાન હોય. અત્યાચાર, અન્યાય કે પાશવીયજન સામે સઘર્ષની એક એવી નવી પદ્ધતિ ગાંધીજીએ શરૂ કરી, કે જેથી માનવને શ્વાસ લેવા માટે એક અવનવું વાતાવરણ પ્રાપ્ત થયું. સત્યાગ્રહ એક એવું અમોઘ શસ્ત્ર હતું, કે જેનો ઉપયોગ સામાન્ય માનવી આસાનીથી કરી શકતો હતો. એનું મહત્વ વિશ્વવ્યાપી અને એ તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. એની સરળતા ગતિશીલતા અને શક્તિ કસોટીમાંથી પાર ઉતરી. એ નેતૃત્વે, હિન્દના સંઘર્ષને વિશ્વસામ્રાજ્યનો વિરોધ કરનારા સંસ્થાનવાદની સામે, આગળ કર્યો. અને તેથી, રાષ્ટ્રીયતાની સંકુચિત સીમાઓ વીધી એ વિશાળ કાય બન્યો.

આ ભૂમિકા હતી જવાહરની. આ ભૂમિકાની પડછે જ જવાહરની મહત્તા સમજાશે. અસાધારણ ધનસંપત્તિ અને એશઆરામ ભોગવતા કુટુંબમાં જન્મ લઈ, સાધારણ માનવીઓ માટે અથાગ પરિશ્રમ કરવો, એમને માટે દુઃખનો કાંટાળો માર્ગ અંગીકાર કરવો એ એક એવો માર્ગ છે, કે જેથી સ્વાભાવિકતઃ જનતાનું ધ્યાન એમની પ્રતિ ખેંચાવાનું જ. એમને કશાનો અભાવ નહોતો. અનંત યૌવન પ્રાપ્ત થયું હતું. આનંદભર્યા જેવા વિશાળ મહાલયમાં એમનું બાળપણ ને ઇંગ્લેંડની પબ્લિક સ્કૂલમાં તથા ત્યાંની સંજનજૂની ઐતિહાસિક વિદ્યાપીઠમાં એમને ઉચ્ચોચ શિક્ષણ મળ્યું. આમ એક વ્યક્તિ, જિંદગીની જે જે સગવડોની અપેક્ષા રાખે, તે બધું, એમને સહજભાવે પ્રાપ્ત થયું. આમ છતાં, એ હકીકત એટલીજ સાચી છે, કે, હૈરોનાં મેદાનમાં રમનારો અને ત્યાંની શાળામાં ભણનારો, કે

કેમ્બ્રિજની યુનિવર્સિટીની મહોલાતોમાં ફરનારો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જવાહર નથી બનતો. પિતાનો અસાધારણ પ્રેમ કે માનો લાડ મળવા છતાં જવાહર અગણ્ય નહિ.

હિન્દના સર્વદેશીય જીવનમાં જવાહરનું જે આજે સ્થાન છે, એમની સર્વતોમુખી જે મહત્તા છે, તેનું કારણ અત્યંત ધનિક પિતાને ત્યાં જન્મ કે વિલાયતની કેળવણી નથી, પરંતુ, એમણે આપણા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લઈ, અન્યાયનો સામનો કરતાં, જેલ આવી તો જેલ ભેગવી, લાકી ખાવી પડે ત્યાં લાકી ખાધી, પગપાળા માઈલોની મુસાફરી કરી, ગરીબોનાં ગ્રૂપમાં ગરીબોની સાથે ગરીબોની જેમ રહ્યા, સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામને માટે પિતાનો સહવાસ છોડ્યો, માતાનો પ્રેમ છોડ્યો, કુટુંબ જીવનની આદુતિ આપી, પ્રજુલજીવનને હોમી દીધું, પત્નીની આખરી માંદગી વખતે, પણ, એકલવાયાં જેલમાં સમઝાં કર્યું : આ ભવ્ય ત્યાગ, આ આત્મબોગને લીધે જ જવાહરને આજે મહત્તા ને નેતૃત્વ વર્ધી છે. આથીજ આપણે કહી શકીએ, કે જવાહર મોતીલાલજીના નથીરા ન હોત, એમણે વિલાયતમાં તાલીમ ન લીધી હોત, તો પણ એઓ મહાન બનત. કારણ કે, જનતાના સુખને માટે, સ્વયં દુઃખ વહોરી લેવાની એમનામાં તાકાત છે.

સાચો સિપાઈ તેને જ કહી શકાય, કે જે પોતે તો લડે, પણ અનેક નવા સૈનિકોને પેદા કરે, પોતે લડે છે તે સાચને માટે લડે છે, એવી જગતને પ્રતીતિ કરાવી આપે. જવાહર પોતે તો લડ્યા, પણ, સાથે સાથે, એમના પિતા, એમની માતા, એમની પત્ની, એમની બેહેનો, એ સર્વેની પણ એમણે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના સૈનિક તરીકે ભરતી કરી. એટલું જ નહિ, પણ, દેશના અનેક નવયુવાનોને યુદ્ધની પ્રેરણા આપી. સાચા સિપાઈની એક બીજી વિશેષતા એ હોય છે, કે, ક્યારેક યુદ્ધના કારણ જોડે પોતે સહમત ન થતો હોય, એને પોતાનો અંગત ગમે તેટલો મનબેદ હોય છતાં, સેનાપતિના હુકમને તાબે થઈ એ યુદ્ધમાં જંપલાવવાનો જ.

૧૯૪૨ માં, જવાહર, યુદ્ધના સમર્થનમાં નહોતા. એમને પોતાને એમ લાગતું હતું કે ‘હિન્દ છોડા’ નું આંદોલન એ અસમર્થ હતું. એ સત્યાગ્રહ સંગ્રામ માટે યોગ્ય મોકા નહોતો. તેમ છતાં, જવાહરે એમાં જંપલાવ્યું, એટલું જ નહિ, પણ સત્યાગ્રહ શરૂ થતાં પહેલાં, જાહેરમાં પોતાનાં મંતવ્યો પ્રગટ કર્યાં નહિ, કે, જેથી એ સંગ્રામમાં બાધારૂપ થાય. એવી જ રીતે, ૧૯૩૧માં જ્યારે ગાંધીજીએ તત્કાલીન લોર્ડ ઇરવીન જોડે સંધિ કરી, ત્યારે પણ જવાહર એ સંધિની જોડે સહમત નહોતા. છતાં, એમણે એક સાચા સૈનિકની જેમ એ કરારનું પાલન કર્યું. વળી,

૧૯૩૭ માં, જ્યારે, કેંગ્રેસે ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારે પણ એ નિર્ણય જવાહરને નાપસંદ હતો, તેમ છતાં, એમણે ચૂંટણી જંગમાં કેંગ્રેસના ઉમેદવારો માટે રાષ્ટ્રને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પહોંચીને પ્રચાર કર્યો, ને, કેંગ્રેસને સફળતા અપાવી.

ગાંધીજીના સિદ્ધાંત અનુસાર લડનાર સાચો સૈનિક, સમાધાન માટે હમેશાં તૈયાર હોય છે. એની નેમ યુદ્ધ નહિ પણ શાંતિ હોય છે. એથીજ, જવાહર કૌંસને મળ્યા, વેવલને મળ્યા, સીમલા મંત્રણામાં ભાગ લીધો, ઇંગ્લેન્ડના કામગાર પ્રધાન-મંત્રી મોકલેસા પ્રધાનમંત્રીના પ્રતિનિધિઓને મળ્યા. વળી, જવાહર જીનાના વિરોધી હોવા છતાં, જ્યારે દિલ્હીમાં એમને આરતી હકૂમત સ્થાપવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એઓ પ્રથમ જીનાને મળ્યા, અને આરતી હકૂમતમાં મુસ્લિમ-લીગને જોડાવાની વિનંતિ કરી આ રીતે, જવાહરે સાચા સિપાઈની કામગીરી પ્રસંસાયોગ્ય રીતે બજાવી છે.

જવાહરની જિંદગીનો પોણો ભાગ જેલોમાં અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જ વીત્યો છે. પોતાનું સમગ્ર જીવન જ એમણે સ્વાધીનતા સંગ્રામમાં અર્પ્યું છે, એમ આપણે કહીએ તો એમાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. ૧૯૧૫ થી માંડીને ૧૯૪૫ સુધી, એટલે કે, લગભગ ત્રીશ વર્ષો, એમણે લડતાં લડતાં ગુજાર્યાં છે. આ રીતે, એમના જીવનનો ઉત્તમ ભાગ, યુદ્ધને એમણે આપ્યો છે. એથી જ જવાહરને આપણે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના સાચા સિપાઈ કહીએ છીએ. વળી, જવાહરના શોખ, એમની જીવનની અભિરુચિ વગેરે સૈનિકનાં છે. સૈનિકની જેમ એ નિત્યયુવાન છે. કસરત કરવી, તેજ ઘોડા પર ઘોડેસવારી કરી, પહાડો ખૂંદવા, સાહસ કરવા દોડી જવું, તરવું, એ બધા એમના શોખો સૈનિકના છે. જીવનમાં નવ વાર જુદી જુદી જેલોની એમણે યાત્રા કરી છે. અને અત્યંત સંકટો ભોગવીને, સ્વાધીનતા કેવા ભોગથી આવે છે, તેનો આસ્વાદ લીધો છે.

જવાહર અનુભવી સિપાઈ છે, તેથી જ, એઓ ઇન્ડોનેશીયાને, સામ્રાજ્યવાદ સામે યુદ્ધની પ્રેરણા આપી, વલંદઓના પંજનમાંથી એને મુક્ત કરાવે છે. એથી જ, એઓ કોરિયામાં, સૈનિકો મોકલવાની ના પાડે છે અને કાશ્મીરમાં લશ્કર મોકલે છે. અને એ દેશો કબ્જે કરે છે. કયે ભારતે કેમ લડવું, અને ક્યાં કઈ નીતિ વાપરવી એનું કુશળ સેનાનીને ભાન હોય છે. અને જવાહર એમની વિદેશનીતિમાં એ સેનાપતિપદના પોતાના અનુભવ નો પૂરો ઉપયોગ કરે છે.

એથીજ અમેરિકા, બ્રિટન કે ફ્રાન્સની જે મહત્તા છે, તે હિંસાવાદી યુદ્ધના વિજેતા તરીકે છે, ન્યારે હિન્દની મહત્તા, એણે સત્યાગ્રહ સંગ્રામદ્વારા જે અમોઘ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેનું પરિણામ છે.

આ રીતે, ગાંધીજી જતાં, જવાહર એ આપણા સ્વાતત્ત્વ-યુદ્ધના વિશેષ અનુભવી સિપાઈ છે. સૌના કરતાં એમણે વિશેષ લગાષઓ લડી છે, અને વિશેષ સમય યુદ્ધમેદરે અને જેલમાં ગાળ્યો છે.

આદર્શવાદી અને વ્યવહારદક્ષ

જવાહરના જીવનના કોઈપણ અભ્યાસીને એ દૃષ્ટિએ પણ વિના નહિ રહે, કે જવાહર કેવળ જડ આદર્શવાદી નથી, પણ, વ્યવહાર કુશળ પણ છે. જવાહર જેટલા આદર્શભિમુખ છે તેટલા જ વ્યવહારભિમુખ છે.

ગાંધીજીએ જવાહર વિશે યોગ્યજ કહ્યું હતું કે : “ જવાહર મારા જીવતાં મારો અને મારા વિચારોનો વિરોધ કરશે, પરંતુ, મારા મૃત્યુ પછી, એ મારા વિચારોનો પુરસ્કાર કરશે.” ગાંધીજીનાં આ વાક્યમાં જવાહરના જીવનનાં બંને પાસાં દૃષ્ટિએ પડે છે. ગાંધીજીએ આ વાક્યમાં જવાહરના જીવનનું એકજ વાક્યમાં યોગ્ય પૃથક્કરણ કરીને ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી છે.

જવાહર ઇચ્છે છે કે, સમાજમાં ગરીબી ન હોય. એમનું ખ્યાલ તો એવું છે કે, હિન્દમાં કોઈ બીજા ભાગતું ન હોય. કોઈ વસ્ત્રવિનાનું કે અન્નવિનાનું ન હોય. સૌ આસાનીથી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરીને પોતાનો જીવનવિકાસ પૂર્ણ રીતે કરી શકે, એવી સગવડ હોવી જોઈએ. પણ એ ખ્યાલને સિદ્ધ કરવા, એઓ પૈસાદારોનું દ્રવ્ય છીનવી લેતા નથી કે બધા મોટા ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ પણ કરતા નથી. પણ પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા, રાષ્ટ્રીય લેનો, જળસંચારની યોજનાઓ દ્વારા, અહિંસક રીતે, બુદ્ધાનયસને વેગ આપીને, એઓ પોતાની આદર્શ રાજ્યની નેમ સિદ્ધ કરવા ચાહે છે.

તેવીજ રીતે, જવાહર હિન્દ આઝાદ થયું તે પૂર્વે, બ્રિટીશ રાજ્ય જેડે હિન્દનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ થાય, એમ ઇચ્છતા અને ઉદબોધતા. ૧૯૨૮ માં, કલકત્તા કોંગ્રેસમાં, એમના પિતાજીએ જ્યારે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને લગતો દરાવ પેશ કર્યો, ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો સુધારો મૂકીને, બ્રિટન જેડે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખવાનો એમણે વિરોધ કર્યો હતો. અને લાહોર કોંગ્રેસને પ્રમુખપદેથી મુકમ્મીલ આઝાદીની બાંગ પોકારી, એમણે શોષક અને શોષિત વચ્ચે કોઇ પણ પ્રકારને ।

સંબંધ અનિષ્ટ માન્યો હતો. પરંતુ, એજ જવાહર ક્રીડસમીશન વખતે, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સ્વીકારવા તત્પર થયા હતા, એટલુંજ નહિ, પણ, ત્રણ વર્ષ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કરી, માઉન્ટબેટનને ગવર્નર-જનરલ તરીકે સ્વીકારી પોતાની વ્યવહાર દૃષ્ટિનાં એમણે દર્શન કરાવ્યાં હતાં.

આપણને લાગે કે, રાવીને કિનારેથી મુકમ્મીલ આઝાદીની ઘોષણા કરનાર જવાહર જુદો ને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું સૂત્ર સંભાળનાર જવાહર જુદો. ને સાચેસાચ બન્ને જવાહર જુદા હતા. એક આદર્શવાદી અને બીજો વ્યવહારદક્ષ, તેવીજ રીતે, હિન્દ આઝાદ બન્યાં પછી, એ સંપૂર્ણ સાર્વભૌમ પ્રગ્નસત્તાક બન્યાં પછી પણ રાષ્ટ્રસમૂહમાં ચિટન જોડે રહી અને ચિટન જોડે મેત્રીભર્યો સંબંધ રાખી જવાહરે પોતાની વ્યવહાર કુશળતા દર્શાવી છે. હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વનંત્ર રાષ્ટ્ર બનાવી એમણે આદર્શ સિદ્ધ કર્યો, રાષ્ટ્રસમૂહનું સમ્ય બનાવી વ્યવહાર.

વળી, ૧૯૩૭ થી ન્યારે પાકીસ્તાનનો વિચાર પહેલવહેલો રજૂ થયો, ત્યારથી જવાહર એના કટ્ટર વિરોધી હતા. એમણે એનો સતત વિરોધ કરેલો અને એમ પણ કહેલું કે : “હું મુસ્લિમોની જોડે સમજૂતી કરીશ, પણ મુસ્લિમલીમની જોડે કદિય સમજૂતી પર નહિ આવું.” પરંતુ, એજ જવાહરે પાકીસ્તાનનો સ્વીકાર કર્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પાકીસ્તાનનો સ્વીકાર કરવા અન્યતે સમગ્રબ્રા, એ પણ જવાહરની વ્યવહારદૃષ્ટિનું પ્રતીક છે. એમણે જોયું, કે પાકીસ્તાનનો ઇન્કાર કરવાનો સમય ચાલી ગયો છે, ને મુસ્લીમ લીગની સરકારી તંત્રને ખોરવી નાંખવાની ભાવનાની નાગચૂડમાંથી બચવાનો એ એકજ વ્યવહારુ માર્ગ હતો.

આ ઉપરાંત, જવાહર ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના હિમાયતી હતા, અને એમણે એમના ‘જગત ઇતિહાસનું રેઆદર્શન’ એ ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે : “અંગ્રેજોએ પોતાની વહીવટી ખાતર હિન્દના વિભાગો પાડ્યા અને એથી કરીને, એમણે આપણી રાષ્ટ્રીયતા કચડી નાંખવા પ્રયત્નો કર્યા. કેએસે પોતાના બધારણમાં ભાષાવાર પ્રાંત રચનાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને મને આશા છે કે આપણા સ્વરાજ્યમાં ભાષાને ધોરણે જ હિન્દની પુનર્રચના થઈ શકે.” આમ છતાં, હિન્દ આઝાદ થયું અને તે દરમ્યાન આપણા દેશની પરિસ્થિતિ ઘણી પલટાઈ ગઈ. આપણા અનેક દેશી રાજ્યોનું સરદારની મુત્સદ્દીગીરીને પ્રતાપે ભારતસંઘમાં વિલીનીકરણ થયું એટલે જવાહરને લાગ્યું કે ભાષાવાર પ્રાંત રચનાની ભાવના દેશના હિતને માટે વિઘાતક છે, એથી જવાહરે યોગ્ય સમયે ભાષાવાર પ્રાંત રચનાનો વિરોધ કર્યો પણ ન્યારે ભાષાવાર પ્રાંત રચનાનું આદાલન ઉગ્ર બન્યું અને એમાં હિંસાએ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ગાંધીજીના આ માનસપુત્રે ભાષાવાર પ્રાંત

વ્યવહારમાં ઉતારવામાં પોતાની શક્તિનો વિનિયોગ કરે છે. આથી ધણા એમની પર એઓ આદર્શને એવકા છે એવો આરોપ મૂકે છે. પણ સાચી પરતુ એ છે કે, એઓ આદર્શને અશક્ય રહેવા દેતા નથી, પણ શક્ય અને આસમાનમાંથી નીચે ઉતારવાના સતત પ્રયત્ન કરે છે. પુરાણકાલીન ઉપનિષદકારોની જેમ એમના આદર્શને પણ એજ પંક્તિમાં દર્શાવી શકાય કે :

ન ત્વહં કામયે રાજ્યમ્ ।

ન સ્વર્ગ, ના પુનર્મવમ્ ॥

કામયે દુઃખતપ્તાનામ્ ।

પ્રાણીનામાર્તિનાદાનમ્ ॥ ૧ ॥

એ આદર્શ એમનો પૂર્ણતઃ દ્રવ્યો છે અને એથીજ એમનું જીવનર ધન્ય બન્યું છે.

જવાહર ગાંધીજીના વારસદાર

૧૯૪૧ ના ડીસેમ્બરમાં, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહને અન્તે, જ્યારે વડાવાદ કરવાને, બ્રિટીશ સરકારે, સત્યાગ્રહીઓને મુક્ત કર્યા, ત્યારે, કોંગ્રેસ કારોબારીની સભા બારડોલીમાં ભરાઈ, તે સમયે, ગાંધીજી તો યુદ્ધમાં કોઈપણ ભતનો સહકાર આપવાની સદંતર વિરુદ્ધ હતા. જ્યારે જવાહર, સરદાર વગેરે, બ્રિટીશ હકૂમતને, સશર્ત સહાય આપવા માટે તત્પર હતા. પરંતુ, જવાહર 'પોતાના જીવન દરમ્યાન પોતાનો વિરોધ કરશે, પરંતુ, પોતાના મૃત્યુ પછી પોતાના અધૂરા કાર્યને પૂર્ણ કરશે અને પોતાની ભાષામાં જ બોલશે,' એવી ગર્ભિત ભવિષ્યવાણી ગાંધીજીએ તે સમયે બારડોલીમાં ઉચ્ચારી હતી.

સમગ્રતયા આપણે વિચારીએ તો, બાપુની આ ભવિષ્યવાણી ધણે અશે સાચી પડી છે. ૧૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ ને દિને જવાહરના હાથમાં હિન્દની હકૂમત આવી. અને એ દરમ્યાન માંડ છ મહિના પછુ ન થયા હશે, ત્યાં તો, બાપુ-ભારતના સંપ્રદાય-પિતા-નું કરુણ અવસાન થયું. પરંતુ, બાપુના મૃત્યુ સુધી જવાહર અને બાપુ વચ્ચે અનેક પ્રકારના મતભેદો હતા. જવાહર વિધાનસભામાં ત્રણ જૂથોનો સ્વીકાર કરવાની તરફેણમાં હતા, જ્યારે બાપુ એની સદંતર વિરુદ્ધ હતા. જવાહર અંકુશોની તરફેણમાં હતા, બાપુ અકુશોની વિરુદ્ધમાં. જવાહર પાકીસ્તાનનો સ્વીકાર કરીને, પણ હિન્દની આઝાદીની તરફેણમાં, જ્યારે પાકીસ્તાનના પ્રશ્નમાં બાપુ કોઈ પણ રીતે સમાધાનની તરફેણમાં નહોતા. આ કારણથી ઘણાને એમ લાગતું, કે, બાપુએ જવાહર વિષે ઉચ્ચારેલી ભવિષ્યવાણી ખોટી પડશે પણ, બાપુના મૃત્યુ પછી, બાપુનો વારસો જવાહરે ચોખ્ખી રીતે સાચવ્યો છે.

ગાંધીજીના આપણે એક પછી એક સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરીએ તો, પ્રથમ તો અહિંસાને જ લઈએ. જવાહર હમેશાં અહિંસક રહ્યા છે અને અહિંસાની નીતિમાં એમણે શ્રદ્ધા રાખી છે, એટલું જ નહિ, પણ જવાહરે એઓ અમેરિકા ગયા, ત્યારે અમેરિકાના પ્રત્યેક ભાષણમાં એમણે અહિંસાની શક્તિનો એ દેશને પરિચય

આખો, એટલું જ નહિ, પણ અહિંસક શક્તિથી, હિન્દ દુનિયામાં, ખીમ્ન હિંસક દેશો કરતાં કેટલું વચસ્વ અને સન્માન પામે છે, તે એમણે પોતાની વિદેશનીતિથી દર્શાવી આપ્યું છે.

જવાહરે, દિલ્હીમાં, ગાંધીવાદ પર વિચારણા કરવા, દુનિયાભરના દેશોમાંથી પ્રતિનિધિઓ બોલાવી, જગતની અશાંતિનો, એકમાત્ર ધર્માત્મ ગાંધીવાદ છે, એ સાબિત કરાવી આપ્યું. જવાહરની હકૂમત હેઠળ જગતશાંતિ માટે પ્રયાસો થયા. ‘અવેરથી વેર શમે છે’ એ જવાહરે, સાબિત કરી દેખાડ્યું. હિન્દના સૈનિકોએ ક્યારેય આક્રમક પગલાં લીધાં નથી. દૈદ્યાઆદનો કમળે સૈનિકોએ લીધો, પણ એ માટે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર ન પડી. કાશ્મીરમાં પણ લશ્કરનો ઉપયોગ સંરક્ષણ માટે થયો. કેન્દ્ર હિન્દ અને પોર્ટુગીઝ હિન્દની વિદેશી હકૂમતે જવાહરની સરકારને ઉસ્કેરવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, છતાં, હિન્દે પોતાની સ્વસ્થતા જાળવી રાખી. બિલટું, હિન્દના લશ્કરનો ઉપયોગ, કોરિયા અને હિન્દીચીનમાં શાંતિની સ્થાપના માટે અને શાંતિની જાળવણી માટે થયો છે. રેલસંકટ વખતે, અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા માટે, રસ્તાઓ વગેરે તૈયાર કરવા માટે, એનો ઉપયોગ થયો છે.

ગાંધીજીનો ખીલો મહાન સિદ્ધાંત સત્યનો છે. જવાહરે કોઈથી જરા પણ દુર્ધા વિના, સત્યના માર્ગમાં સાહસ હોય, અંતરાય હોય, ત્યારે પણ સત્યનું જ અનુસરણ કર્યું છે. બ્રિટન નાપુશ થશે કે અમેરિકા તેનો શેઠ જવાહરે રાખ્યો નથી. ગાંધીજીની જેમ જવાહરે જીવનમાં કદિય અસત્યનું આચરણ કર્યું નથી અને અસત્યનો નિરંતર સામનો કર્યો છે. પાકિસ્તાનનાં અનેક જૂઠાણાંનો તરત જ જવાહર રદિયો આપે છે. હિન્દનાં વચનોનો, કોઈ અવજો અર્થ કરે કે જવાહર તરત જ સાચો અર્થ સમજાવે છે.

સામ્યવાદી ચીનનો સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા સ્વીકાર કરતી નથી, એ અસત્ય છે, એટલે જવાહર ઉગ્ર રાષ્ટ્રોમાં અમેરિકાની નીતિ વખોડે છે. તેવું જ સંરક્ષણ કરારો વિષે. પછી એ અટલાટિક દેશો વચ્ચે હોય, યા તો અર્જિનએશિયા દેશો વચ્ચે હોય. જવાહરની સત્યપ્રિયતાને લીધેજ, એ બ્રિટન, અમેરિકા, રશિયા, ચીન બધા દેશોના પ્રિય થઇ પડ્યા છે. એમની સત્યપ્રિયતાને લીધેજ, પ્રજાસમાજવાદી પક્ષને, કોમવાદી પક્ષોને તથા સામ્યવાદીઓને જવાહર અકારા થઈ પડ્યા છે. અને કેટલાક કોંગ્રેસવાદીઓનો પણ વિરોધ એમને સહવે પડ્યો છે.

જવાહરની સત્યપ્રિયતાએજ એમની પાસે આપણું રાજ્યચિન્હ સત્યમેવ જયતે । નું પસંદ કરાવ્યું છે. જવાહરનું ‘મારું હિન્દનું દર્શન’ એ એમની સત્યશોધનની

પ્રવૃત્તિનું જ પરિણામ છે. હિન્દની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને અચૂક પૂર્વગ્રહમંજિત દૃષ્ટિએ એઓ જોતા હતા. એ દૃષ્ટિ એમને સત્યવિરોધી લાગી, તેથી જવાહરે સત્યનાં સૂત્રને લક્ષમાં રાખીને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. તેવીજ રીતે, ‘જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન’ એ પણ જવાહરની સત્યપ્રિયતાનો જ પરિપાક છે.

ગાંધીજીનો ત્રીજો મહત્વનો સિદ્ધાંત સર્વધર્મ સમભાવનો હતો. એ સિદ્ધાંતને આપણે જો અન્યસ્વરૂપે રજૂ કરીએ તો, તે હિન્દુમુસ્લિમ એકતાનો હતો. જવાહર હિન્દુમુસ્લિમ એકતાના ગાંધીજી જેટલાજ હિમાયતી છે. મુસ્લિમોએ જવાહરને ગાંધીજી જેમ, પોતાના સ્વજન તરીકે માન્યા છે. ગાંધીજીની જેમ જવાહરને મુસ્લિમ મિત્રો સારા પ્રમાણમાં છે. જવાહરે પોતાના પ્રધાનમંડળમાં મુસ્લિમોને સારા પ્રમાણમાં સ્થાન આપ્યું છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ, કેંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે પણ એઓ, પોતાની કારોબારીમાં મુસ્લિમોને સારા પ્રમાણમાં સ્થાન આપતા. દિલ્હીના રમખાણ વખતે, બિહારના રમખાણ વખતે, જવાહરે, વિમાનમાંથી બેંબલ્કા કરવાની હિન્દુઓને ધમકી આપી હતી.

જવાહર ૧૯૩૬-૩૭ માં કેંગ્રેસના પ્રમુખ હતા, ત્યારે, એમણે મુસ્લિમ આમજનતાનો સંપર્ક સાધવા માટે ખાસ સમિતિઓ પ્રત્યેક પ્રાંતમાં સ્થાપી હતી. પાકીસ્તાનમાં જે બન્યું, તેનું વેર લેવા દિલ્હીમાં હિન્દુઓએ કરેલા પ્રયત્નને જવાહરે સખત હાથે દાબી દીધો હતો. અને ગાંધીહત્યા પછી કોમવાદી હિન્દુસંસ્થાઓ સામે જવાહરે કડક પગલાં લીધાં હતાં. વળી, ટંડનજી કેંગ્રેસના પ્રમુખ બન્યા, ત્યારે જવાહરને અને ટંડનજીને જે મુખ્ય વાંધો પડ્યો, તે કોમી પ્રશ્નના દૃષ્ટિબિંદુ વિષેજ હતો. જવાહર હિન્દુ-મુસ્લિમ બંનેને સમાનભાવે જોતા હતા, જ્યારે ટંડનજીનું વલણ હિન્દુઓ તરફ વિશેષ હતું. અને, ટંડનજીને પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવું પડ્યું, એથી કેંગ્રેસનું ગાંધીવાદી સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું છે.

આપણા બંધારણનો ખીનમજલખી આદર્શ પણ જવાહરની સર્વધર્મસમભાવની ભાવનામાંથી ધડાયો છે. જવાહરનું આ દૃષ્ટિબિંદુ જ, કાશ્મીર જેવા મુસ્લિમ બહુમતીવાળા પ્રદેશને હિન્દ જોડેજ જોડવા પ્રેરે છે. અને મુસ્લિમોમાં એમને વિષે ધતખાર પ્રેરે છે. જવાહરની આ વિશાળ દૃષ્ટિને લીધેજ, ઇન્ડોનેશિયા જેવું મુસ્લિમ રાજ્ય, પાકીસ્તાન કરતાં હિન્દુસ્તાન જેડે વિશેષ મૈત્રીભર્યો સંબંધ રાખે છે, તેમજ અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન, સાઉદી એરેબિયા, કે મીસર જેવાં મુસ્લિમ રાજ્યો પણ પાકીસ્તાન કરતાં હિન્દ તરફ પ્રેરણાને માટે મીટ માટે છે. પાકીસ્તાનમાં હિન્દુઓ પ્રત્યે ગેરવર્તાવ થતો હોવા છતાં, હિન્દમાં મુસ્લિમોને જે ન્યાય, સમાન હકો, સ્વાતંત્ર્ય

વજેરે મળે છે, તે જવાહરની આ હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની નીતિનું પરિણામ છે જવાહરને સરદાર જોડે જે ક્યારેક મતભેદ થતો હતો તે આ પ્રશ્નની એમની લિન્નલિન્ન દૃષ્ટિનેજ આભારી હતો.

આપણા બધારણુમા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણુનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે, તેમજ, મીઠાપરથી કર નાબૂદ કરવામા આવ્યો છે મઘનિષેધને રાજ્યના અનુકન્ષીય સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારાયો છે મક્ત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણને જે સ્થાન આપવામા આવ્યું છે, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગને જે રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન અને સહાય મળે છે, હિન્દીને જે વેગ મળ્યો છે, મિત્રબાણની બૂદ્ધાનપ્રવૃત્તિને કોંગ્રેસે અપનાવી છે, એ સઘણુ જવાહર ગાંધીજીના યોગ્ય વારસદાર-રાજકીય ઉત્તરાધિકારી-છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે.

જવાહર સંપૂર્ણત ગાંધીજીના વારસદાર છે, એમ કહેનાનો અહીં આશય નથી, હોઈ જ ન શકે કોઈપણ પુત્ર પોતાના પિતાના ગુણોના પૂરેપૂરો વારસદાર ભાગ્યેજ હોઈ શકે અમુક દૃષ્ટિભેદ રહેવાનો જ યથા પિતા તથા પુત્રઃ । એ કુદરતી કાનૂન માનની માટે નથી ગાંધીજીના અર્દિમાના વિચારો જવાહર પૂર્ણત સ્વીકારતા નથી રક્ષણુ અર્થે પણ લશ્કર રાખવું જોઈએ એમ જવાહર માને છે ગાંધીજી તો લશ્કર રાખવાની અને શસ્ત્રસરગ્ભમ રાખવાની સદતર વિરુદ્ધ હતા વળી, જવાહરને મોટા ઉદ્યોગોમા શ્રદ્ધા છે ગ્રામોદ્યોગને ઉત્તેજન આપવા તો એઓ ઇચ્છે છે પણ સાથે સાથે મોટા ઉદ્યોગો પણ વિકસે એવી ખ્યાલેશ એઓ ગમે છે ગાંધીજી તો સ્વરાજ્ય આવર્તા વે તજ અંગ્રેજી નાબૂદ થાય એમ ઇચ્છતા હતા, જવાહરને હિન્દી પ્રત્યે માન છે રાષ્ટ્રભાષાને આપણા જીવનમા મહત્વનું સ્થાન મળવું જોઈએ એમ એઓ ઇચ્છે છે, તેમ છતાં, અંગ્રેજીનું આત્મ-રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ જવાહર સ્વીકારે છે.

આવા તો ઘણા પ્રશ્નો છે, જેમા ગાંધીજી અને જવાહરને મતભેદો હતા પરન્તુ, તેમ છતાં, જવાહરે મોટે ભાગે, ગાંધીજીના જીવનના પ્રધાનસૂત્રો અપનાવ્યા છે અને એ રીતે, એ માનસપુત્રે એમના માનસપિતાના વારસાને દીધાવ્યો છે.

[૧૫]

ધર્મપરાયણ, સમાજસુધારક અને કેળવણીકાર

(૧)

જવાહરને સામાન્ય અર્થમાં ધાર્મિક કહી શકાય નહિ. કારણ કે, એઓ બ્રાહ્મણકુટુંબમાં જન્મ્યા હોવા છતાં અને બ્રાહ્મણ વિધિ અનુસાર એમનો સંસ્કારવિધિ થયો હોવા છતાં, જવાહર ધાર્મિક નહોતા. જવાહરનું શિક્ષણ, એમના બચપણના સંસ્કારો કંઈક અંશે ધાર્મિક કહી શકાય ખરા એમની મા તથા કાકી પામે એમણે સમાયણ, મહાભારત અને અન્ય હિન્દુ પુરાણોની કથા પુષ્કળ સાંભળેલી. આમ છતાં, જવાહર નાનપણથી એમજ માનતા કે ધર્મ તો સ્ત્રીઓ માટેજ હોય.

જવાહરના પિતા મોતીલાલજી ધર્મની વાત આવે એટલે એને હસી કાઢતા, અને એને વિશે ગંભીરપણે વિચાર કરવાની ના પાડતા. જ્ને કે, જવાહરના કુટુંબની સ્ત્રીઓ પૂજનપાક કરતી, જવાહર બાળસહજ કૌતુહલથી અને રસથી એ ક્રિયાઓ જોના, એમ છતાં, એમના પર પિતાના સંસ્કારો વિશેષ, એટલે એ બધાની અવગણના કરતાં, એઓ પિતા અને અન્ય વડીલો પાસેથી શીખ્યા. જવાહર, મા અને કાકી જ્નેટે નાનપણમાં ગંગાસ્નાન કરવા જતા, કાશી વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં દેવદર્શને પણ જતા. છતાં, આ બધાની એમના મન ઉપર કશી જ છાપ પડેલી નહિ.

જવાહરના પિતા વારંવાર યુરોપ જતા તેથી તેમની જ્ઞાતિએ એમને શુદ્ધિ કરવા જણાવ્યું. પણ, એમણે એનો સ્પષ્ટ હન્કાર કર્યો. એથી, એમની ન્યાનનાએ એમનો થોડો સમય માટે બહિષ્કાર કર્યો હતો. પ્રાયશ્ચિત્ત કે શુદ્ધિને એઓ ધતિગ કહેતા.

જવાહરને સાચા અર્થમાં ધર્મના સંસ્કારો મળ્યા હોય, તો જુદસ નામના થિયોસોફી શિક્ષક પાસે. એમણે જવાહરને ધર્મ અને પરલોક વિશે વિચારો કરતા

આ રીતે, જ્ઞાદર ધર્મગ્રન્થોના અધ્યયનથી વિમુખ રહ્યા નથી, પણ એમણે એનો અભ્યાસ કર્યો છે. જ્ઞાદરે આપણા તેમજ પરંવર્તોના બધા મહત્વના ગ્રન્થો વાંચ્યા છે. અને તે પણ રસપૂર્વક.

(૨)

ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો જ્ઞાદર માનના હોવાથી અને અનુસરતા હોવાથી અને ધર્મના બાહ્યાચારમાં એમને જરા પણ ઈનિયાર ન હોવાથી, સામાન્ય રીતે, સામાજિક મુદ્દા તરફ એમનું વલણ પક્ષપાતી હોય જ. પરંતુ, જ્ઞાદર મુખ્યતઃ રાજકીય પુરુષ હોવાથી, સામાજિક મુદ્દાએ એમનું ક્ષેત્ર નહોતું. એને તેથી, એઓ સામાજિક મુદ્દાએ કરવા તત્પર થયેલા નહિ, પણ એમણે સામાજિક મુદ્દાએ અપનાવેલા ખરે જ્ઞાદરના પિતા મુદ્દારક હતા અને જૂની પ્રણાલિ અને રીતિઓના એઓ ભંગક હતા. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં એઓ સંકાય વિના માંસાહાર સેવના અને મુકનમતે મદ્યપાન કરતા.

આમ છતાં, જ્ઞાદરમાં સામાજિક મુદ્દાની પ્રજ્ઞ ધરાવેલી હોય. એથી જ, એમના બહેન જ્યારે પરબ્રાંતમાં પરણ્યા ત્યારે જ્ઞાદરે એનો જરાય વિરોધ ન કર્યો. એમના બીજા બહેન કૃષ્ણા જ્યારે ગુજરાતના એક બ્રાહ્મણેતરને પરણ્યા ત્યારે પણ જ્ઞાદરે વિરોધ કર્યો નહિ પણ એ લગ્નમાં સક્રિય સંમતિ આપી અને લગ્નમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો. વળી, જ્યારે એમની એકની એક દીકરી ઈન્દિરા-જે ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીની પદવીધર છે-એ, એક પારસી યુવક જેને પરણવાની ઈચ્છા દર્શાવી, ત્યારે પણ જ્ઞાદરે આ ધર્માન્તર લગ્નમાં પણ પોતાની સંમતિ આપી એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીની પણ સંમતિ અને આશીર્વાદ મેળવ્યા. વળી, એમના કુટુંબની એક યુવતિએ મુસ્લિમ જેને લગ્ન કર્યા છે, અને તેમાં પણ જ્ઞાદરનો વિરોધ નહોતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ, એમની બહેન વિજયાલક્ષ્મીની દીકરીઓએ પણ મુદ્દારક લગ્નો કર્યા છે. આમ જ્ઞાદરે લગ્નની બાબતમાં તો સામાજિક મુદ્દાએ કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ વર્ણાન્તર, ધર્માન્તર અને આંતરબ્રાંતીય લગ્નોને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

લગ્ન સિવાય બીજા સામાજિક મુદ્દાઓ જ્ઞાદરે જાતે કર્યા નથી, કારણ કે, જ્ઞાદરને એને માટે અવકાશ નહોતો. પરંતુ, બીજાઓને મુદ્દારક કરવા એઓ પ્રેરતા. એઓ જ્યારે ગામડાંઓમાં જતા, ત્યારે, ગ્રામજનોને, લગ્ન અને મરણની

પાછળ ખર્ચો ન કરવા શિષ્યામણુ આપતા, સામાજિક અનિષ્ટો પ્રત્યે આંગળી ચીંધતા ને એ અનિષ્ટોને નાશૂદ કરવાનું ભારપૂર્વક કહેતા. આમ છતાં, જવાહર એમને સમજવા પ્રયત્ન કરતા.

લક્ષોત્સવ જેવી રીતે મધ્યમવર્ગ અને ગરીબવર્ગમાં ઉજવાય છે અને જેની પાછળ હજારોનો ધુમાડો થાય છે, તે વિશે જવાહર કહે છે :

“હિન્દુસ્તાનમાં ગરીબ કે અમીર સૌનાં લગ્નોમાં કેવળ દમામ અને દેખાવમાં પૈસાનું પાણી થાય છે, એવી ટીકા બહુ થઈ છે, અને એ ટીકા સાચી પણ છે. પૈસાનું પાણી થાય છે, તે તો બાજુએ રચું, પણ જેમાં કળા અને સૌન્દર્યનું નામ પણ ન હોય તેવા અશિષ્ટ તમાસા જેઈને તો દુઃખજ થાય છે. આ બધા માટે ખરા ગુનેગાર લોકો મધ્યમવર્ગના છે. ગરીબ લોકો પણ કરજના બોમ્બ વહોરીને ઉગઉ થઈ શકે છે, છતાં કેટલાક કહે છે કે, એ લોકોની ગરીબાઈ એમના સામાજિક રિવાજોને કારણે છે, એ તો બેવકૂફીની હદ થઈ.

“સામાન્ય રીતે આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે, એમનું જીવન નિતાન્ત શુષ્ક અને નીરસ હોય છે, અને કોઈક વાર કોઈ વિવાહ વાજનનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે બાપડાઓને થોડું ખાવાપીવાનું અને ગાનતાન કરવાનું મળે છે. તે તો તેમને તેમના ચેતૂનહીન ગદ્યવૈતરની મરુ ભૂમિમાં એક જલચિન્હુ અમાન થઈ પડે છે. રોજરોજના ઘરકામમાં અને રળીને કમાવાના કપાળકૂટીમાંથી વિસામારૂપ થઈ પડે છે. જે લોકોને આનંદોત્સવના માંડમાંડ ગણ્યામાંંડવા પ્રસંગો આવે છે, તેમને કોકવાર આટલો સાસ લેવાનો પ્રસંગ પણ ન મળવો જેઈએ એવું કયો નિષ્કુર ઇચ્છશે? હા, રંગડ થતી જરૂર અટકાવો, પૈસાનો ધુમાડો થતો જરૂર ઘટાડો, પણ તેમનું જીવન છે તેના કરતાં વધુ શુષ્ક અને આનંદશૂન્ય ન બનાવો. એજ પ્રમાણે મધ્યમવર્ગમાં બગાડ અને વધુ પડતાં ખર્ચની વાત એક કોરે મૂકીએ, પણ આવા લગ્નપ્રસંગો એ દૂરનાં સગાંઓ અને જૂના મિત્રો એકબીજાના લાંબા ગાળા પછી મળી શકે એવાં સામાજિક સમેલનો હોય છે. હિન્દુસ્તાન એક વિશાળ દેશ છે અને મિત્રોને મળવું એ કંઈ સહેલું નથી હોતું. તેમાંય એકના એક સ્થાને ભેગા થવું એથીયે વધુ મુશ્કેલ છે. આજ કારણે વિવાહવાજન સર્વત્ર ધામધૂમથી અને ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાય છે.”

આ અવતરણ પરથી, સમાજસુધારા વિષેની જવાહરની દષ્ટિ સમજાશે. સમાજસુધારાને જવાહર પરલક્ષી દષ્ટિએ અવલોકે છે, કેવળ જડ સુધારકની દષ્ટિએ નહિ. આથી, એઓ પ્રજાના સુધારાને ત્યારથી લાવવાની વિરુદ્ધ છે. એમને,

દષ્ટિએ વિચારતાં, જવાહર મુઝિછે છે કે એ ભાષા પણ હિન્દમાં હિન્દની રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી સાથે આજુ રહેવી જોઈએ. આ બાબતમાં જવાહર ગાંધીથી જુદા પડે છે.

કેળવણીની બાબતમાં જવાહર ઇંગ્લેન્ડની પશ્ચિમ રુડોના ખાસ પ્રશંસક છે તેમજ ત્યાંની વિશ્વવિખ્યાન ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના પણ ચાહક છે. આ સંસ્થાઓમાં શિસ્ત, ચારિત્ર્ય અને ઉદારદષ્ટિગિન્દુને જે પ્રાધાન્ય અપાય છે તેના પર જવાહર મુગ્ધ છે અને આ પ્રકારની આદર્શ સંસ્થાઓ હિન્દમાં સ્થપાવી જોઈએ એમ મુઝિછે છે. જવાહર મુઝિછે છે કે કેળવણી અને તેટલી શુદ્ધ, સરળ, બિનખર્ચાળ, નિરાંતરી અને સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ. કેળવણી પૂરી રાષ્ટ્રીય હોવી જોઈએ, એનાથી છવનનો સર્વોચ્ચ વિકાસ થાય એવી હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ માનવને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ લઈ જાય એવી હોવી જોઈએ.

જવાહર માને છે કે હિન્દના યુવકો તથા યુવતિઓને ઉચ્ચ કેળવણી માટે યુરોપ અમેરિકા જવાની જરૂર નથી. કારણ કે જે જ્ઞાન એઓને ત્યાં મળે છે તેજ પ્રકારનું જ્ઞાન એઓને અહીં પણ મળી શકે છે. જવાહર ગુરુદેવની શાંતિનિકેતનની 'વિશ્વભારતી' સંસ્થા પર મુગ્ધ છે. પહેલેથીજ જવાહરને એ કેળવણીસંસ્થા પ્રત્યે મમત્વ છે. જવાહરે એ સંસ્થાને સરકાર પાસે આર્થિક મદદ અપાવી એને પ્રાણુત્તર આપ્યું અને પોતાની દીકરીને ઓક્સફર્ડ મોકલતાં પહેલાં અહીં શિક્ષણ આપ્યું. આ સંસ્થામાં, નિર્સર્ગના ખોળે, આનંદી, ઉત્સાહી અને લયમુગ્ધ વાતાવરણમાં, ઉચ્ચ, આદર્શ અને સંસ્કારી કેળવણીકારોના માર્ગદર્શન હેઠળ જે નમૂનેદાર શિક્ષણ અપાય છે તે જવાહરને ખૂબ આકર્ષે છે. અને એ સંસ્થાના કુલપતિ થયા ત્યારથી જવાહર એમાં સક્રિય રસ લઈ રહ્યા છે.

કેળવણી સંબંધી કેટલાક મૌલિક વિચારો વ્યક્ત કરતાં જવાહર જણાવે છે કે :

“પ્રત્યેક દેશે પોતાની કેળવણીની પદ્ધતિ પોતાની ભૂતકાલીન સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને ભાવિની જરૂરિયાતોને અનુકૂળીને ઘડ્યાની છે. એમાં આંધળું અનુકરણ ન હોવું જોઈએ. એમાં દેખાદેખી કે પક્ષાપક્ષી ન હોવી જોઈએ. એમાં મોંઘલી હરીદારીને હરગિજ પણ સ્થાન ન મળવું જોઈએ. શિસ્તપાલન, ચારિત્ર્ય ધ્વજર, સંગઠન અને ઐક્યની ભાવના, સર્વધર્મસમભાવ અને ઉદારતા એ સંગીન અને આદર્શ કેળવણીનાં લક્ષણો છે, અને નૂતન હિન્દમાં જ્યાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અસાધારણ ક્રાન્તિ થઈ રહી છે તેવે સમયે કેળવણીકારોએ ખૂબ જ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. આજના બાળકો એ આવતી કાલના નાગરિક છે, એટલે, આજથી જ તેઓ છવનમાં પોતાની જવાબદારી સમજી શકે, પોતાનું કર્તવ્યભાન સમજી શકે તેવા સંસ્કારોનું સિંચન તેમનામાં

શરૂઆતમાં જ થયું નોંધાયે. વર્ષોની મહેનત અને અનેક અગ્રીય લક્ષણોની કુરબાનીથી હિન્દ આઝાદ થયું છે. હિન્દની સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ એ માનવ સંસ્કૃતિનું એક જ્યોત્સ્ન પાતું છે અને આ મહામૂલી આઝાદી ટકાવી રાખવાની જવાબદારી દેશનાં કેળવણીકારોના હાથમાં છે.”

જવાહર ગુરુદેવે સ્થાપેલી સંસ્થા ‘વિશ્વભારતી’ના ખાસ પ્રશંસક છે. ૨૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૫૪ ને દિને, શાંતિનિકેતનમાં ‘વિશ્વભારતી’ના કુલપતિ તરીકે વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપનાં એમણે જણાવ્યું કે :

“ શાંતિનિકેતનમાં હિન્દની સંસ્કૃતિ વિષે, પવિત્ર અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં જે જ્ઞાન અપાય છે તેવું જ્ઞાન હિન્દના કોઈ પણ ભાગમાં અપાતુ નથી. ગુરુદેવ હમેશાં કહેતા કે હિન્દીઓએ પોતાનો અણુમોલ સંસ્કૃતિક વારસો પ્રાણને ભોગે પણ વીસરવો નોંધાયે નહિ. અને આજ ઉમદા હેતુથી એમણે વર્ષો પહેલાં શાંતિનિકેતનમાં ‘વિશ્વભારતી’ જેવી સંસ્કૃતિક સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી કે જ્યાં દેશવિદેશના યુવકો અને યુવનિઓ મુક્ત અને ભયહીન વાતાવરણમાં નિશ્ચિત રીતે અધ્યયન કરી શકે, સ્વતંત્રપણે વિચારવિનિમય કરી શકે, કળાત્મક અને સૌન્દર્યદર્શી ભાવના વિકસાવી શકે, અને પરીક્ષાના સતત ભયથી દૂર રહી, ચિંતનપ્રધાન ઇવન ગાળી દેશના સર્વવ્યાપી વિકાસમાં પોતાનો વ્યક્તિગત ફાળો આપી શકે.

“ આ સંસ્થા એક અન્ય દષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે, કારણ કે અહીં જગતના બધા ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે અને આ રીતે તેઓ ઐક્યની ભાવનાને પોષણ આપે છે. અહીં બધા ભેગા મળી હિન્દની સંસ્કૃતિનું પાન કરે છે, કે જે ભવ્ય સંસ્કૃતિ અનેક આક્રમણો તથા ઝંઝાવાતો સામે ટકી અણુનમ રહી છે. હજી પણ ગુરુદેવના આદર્શો ફળી ભૂત થયા નથી. ‘વિશ્વભારતી’નો આદર્શ હિન્દની સંસ્કૃતિના વિરાટ પ્રવાહને દેશપરદેશમાં ફેલાવવાનો હતો તેમજ માનવ માનવ વચ્ચે ઐક્યની ભાવનાને વિકસાવી દઢીભૂત કરવાનો હતો. અને જે વ્યક્તિઓ આ સંસ્થા નેકે સંકળાયેલી છે, તેઓ ગુરુદેવના આ ભવ્ય આદર્શને અમલમાં મૂકવા બનતું કરશે એવી મને આશા અને શ્રદ્ધા છે.

“ આજે શું હિન્દમાં કે શું હિન્દ બહાર શિક્ષક અને શિષ્યના સંબંધો બગડ્યા છે. પ્રાચીન સમયની ગુરુકુલની ભવ્ય ભાવના આજે મૃતપ્રાય થતી જાય છે. એક જમાનો એવો હતો જ્યારે શિક્ષક માયાપથી પણ અધિક પૂજ્ય અને માનાર્હ ગણાતો. પણ આજે એ ભાવના વિક્લીન થતી જાય છે. આજે શિક્ષક શિક્ષકને દુશ્મન તરીકે લેખે છે અને શિક્ષક શિષ્ય પ્રત્યે પણ

આવવા ન દીધું, એમની લેખન તથા વાચન પ્રવૃત્તિને પણ પૂરતી સગવડ કરી આપી, એટલું જ નહિ પણ, એમને એમના શોષો પૂર્ણ પાડવાને માટે પણ સઘળી અનુકૂળતા કરી આપી. અને જવાહરે પણ એક સદ્ગૃહસ્થને જાગે તેવી રીતે હિન્દ સરકારની આ ઉદારતાનો, લક્ષમનસાહેબનો, તથા મુજનનાનો સંપૂર્ણ જ્ઞાન લઈ, ઉમદા રીતે, પોતાનાં જેલનાં વર્ગો પૂર્ણ કર્યાં. એઓ જેલમાં હતા ત્યારે જાગણીપ્રધાન હોઈ, બહાર બનતા રાજકીય તથા કૌટુંબિક બનાવોથી ઘડીબર આકુળઆકુળ થતા. એમના જેલવાસ દરમ્યાન જ ગાંધીજી એ ત્રણ વાર પકડાયા તે છૂટ્યા, એ વર્ગોમાં જ એમનાં કેટલાયે સ્વજનો તથા અંગતમિત્રો મૃત્યુ પામ્યાં, છતાં, જવાહરે એક રિયતપ્રજની માફક સાત સાત વર્ગો, શાંતિથી, ધીરજથી, પ્રસન્નચિત્તે પસાર કર્યાં છે. ગાંધીજી પછી હિન્દમાં, જેલને બે કોઈએ માનવંતી, લબ્ય અને પૂજનીય બનાવી હોય તો તે જવાહરે એમ નિઃશંક કહી શકાય.

સામાન્ય રીતે, ગાંધીજી હિન્દમાં આવ્યા તે પહેલાં આપણા રાષ્ટ્રવાદીઓ જેલમાં જતા હતા. ૧૯૧૫ પહેલા જેલ એ લગભગ અપરિચિત્ત સ્થાન હતું. જેલશબ્દની સાથેજ મનમાં કાગવાસ, નાઓશી, દુઃખોની અને એ ઉપરાંત અજ્ઞાત સ્થાન હોવાને કારણે ભયની કલ્પનાઓ ઊભી થતી.

જનનાને મન જેલ એ તો ઝડપી અને ગુનેગારોને રહેવાની જગ્યા હતી. અવારનવાર ક્રાન્તિવાદીઓ જેલમાં જતા, તે હિંસા કરીને, કોઈ સરકારી અમલદાર પર બોમ્બ નાંખીને કે એનીપર જોળી ચલાવીને જતા. અને આ રીતે જેલ જનારની પ્રતિષ્ઠા થતી પણ તે છાનીછૂપી, બહાર રીતે નહિ. આથીજ બંગલંગ સમયના ક્રાન્તિવાદીઓના જેલગમનને ઝાઝું મદત્ત મળતું નહિ. કારણ કે, આ લોકોની જેલયાત્રા પ્રમાણમાં લાંબી રહેતી અને જનતાની સ્મરણશક્તિ મર્યાદિત હોવાથી, જનતા એમને વીસરી જતી. વળી આ પ્રકારની હિંસક પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેનારી વ્યક્તિઓ શસ્ત્ર વાપરી બાણુનારી નાની ટોળીજ હોય, એટલે બહારજનતા અનિવાર્યપણે માનતી કે જેલ એટલે ભયંકર ખુનીઓનું સ્થાન. આથી આમજનતા કેદીની તરફ નફરતથી જોતી. જેલના નામથી ભડકતી. જેલની કલ્પના કરતાં પણ તેને કંપારી આવતી.

પણ ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં, રાજદ્વારી ગુનાઓ માટે સદર્પ જેલમાં જવાની પ્રથા પ્રથમ લોકમાન્ય ટિળકે શરૂ કરી. લોકમાન્યે જેલયાત્રા ખેડી જેલજીવનની ભયાનકતા ઘટાડી, અને પૂરવાર કરી બતાવ્યું કે જેલજનાર વ્યક્તિ એ મહાન દેશભક્ત છે. એમણે જનનાને મૃત્યુપરિવર્તન કરતાં શીખવ્યું.

આમજનના, રાજદ્વારી ગુનાઓ માટે જ્વેલ જનાર વ્યક્તિઓની પ્રત્યે, ઉદારતાથી તેમ જ માનસરી દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. જ્વેલગમનની આ લવ્યપરંપરાની નવલંત શરૂઆત ટિંજકે કરી અને મહાત્મા ગાંધીએ આ ઉન્નત પરંપરાને, પ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કારાવાસ સેવી, અને પાછળથી, હિન્દ આવી, હિન્દમાં અનેકવાર જ્વેલયાત્રા કરી એ ચાલુ રાખી.

ગાંધીજીએ આપણી જ્વેલવિપેની લાવના પદ્ધતી નાંખી. દક્ષિણ આફ્રિકાના અહિંસક સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજીએ જ્વેલયાત્રાને એક અમોઘ શસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. અને એમાં એમને અસાધારણ એકધારી સફળતા મળી હતી. આ જ પ્રયોગ ગાંધીજીએ એટલીજ સફળતાથી, એક કલાકારની અદાથી હિન્દમાં અજમાવ્યો. જ્વેલગમન હવે નવલંત દેશભક્તિનું પ્રતીક ગણાવા લાગ્યું. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ સમયે, હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં લોકો જ્વેલમાં ગયા, અને જ્વેલમાં જનારાઓ દેશભક્તો તરીકે પૂજવા લાગ્યા અને તેમના જયનાદો સર્વત્ર ધર્ધ રહ્યા. એટલે વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકાની શરૂઆતમાં જ્યારે જવાહરે જ્વેલયાત્રાની શરૂઆત કરી, ત્યારે હિન્દની 'જનતા જ્વેલજનારાઓ પ્રત્યે પ્રેમ, માન તથા અહોભાવની દૃષ્ટિએ જોતી ધર્ધગઈ હતી.

જવાહર ગાંધીજીની સવિનયલંગની ચળવળમાં સત્યાગ્રહ કરીને જ્વેલમાં જશે, એ વિચારથી, એમના પિતા શ્રી. મોતીલાલજીને એટલી અકળામણ થયેલી કે જવાહરને જ્વેલમાં કામગીરા પર સૂવું પડશે, અને તેથી જવાહરને કેવું લાગશે તેનો જાતિ અનુભવ કરવા એઓ, જમીન પર ચટાઈ નાંખીને સતા. જો કે એમ છતાં, જ્યારે જવાહરને જ્વેલ જવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે પિતાપુત્ર બન્ને જોડે જ્વેલમાં ગયા.

જવાહર છ મહિનાની સગ્ન લઈને નૈની જ્વેલમાં પિતા જોડે ગયા. ત્યાં જવાહરે એમની પ્રથમ જ્વેલયાત્રા બહુ આસાનીથી કાઢી. એમને કશો ત્રાસ નહોતો. અને છ મહિનાની સગ્નમાંથી, એમને ત્રણ મહિનાની જ સગ્ન ભોગવવી પડી આથી જવાહર પિતા કરતાં વહેલા છૂટ્યા.

આ પ્રથમ જ્વેલમાં કંઠજ વિશેષતા નહોતી. જવાહરને સરકાર તરફથી બંધીજ સગવડ આપવામાં આવતી. જવાહરે એમના ત્રણ મહિનાનો સમય વાંચવામાં ગાળ્યો છતાં, જવાહરને માટે જ્વેલ એ અપરિચિત સ્થાન હતું. એ વિગટ સળિયાવાળા ખુસદ દરવાજા. સદલાગ્યે જવાહર પ્રથમવાર જ્વેલ ગયા તે પૂરે હજારો જણ જ્વેલમાં ગયા હતા, એટલે જ્વેલની કલ્પનાથી જવાહર માનસિક રીતે ટેવાયલા તો હતાજ. આમ છતાં, જ્વેલના દરવાજામાં પ્રવેશ કરતાં, જવાહરને

લેનાં ને બદલાતાં અમારા ઉપરથી પસાર થનાં સારે હું સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહેતો અને જાણે સમાધિસ્થ જાની તેમને નિહાળતો. ”

આમ જ્વાહર, પ્રતિનિદારા જેલમાં, અનંતનાનાં માનસી દર્શન કરતાં.

જેલની સખ્તાઈ વધતી ગઈ. અને સત્યાગ્રહી કેદીઓએ એ નિયમોના વિરોધ તરીકે પોતાને મુલાકાતો, પત્રો વગેરે મળતા હકો છોડ્યા ને જેલના અમલદારો સાથે અથગમણ વધતાં, સાત મુખ્ય સત્યાગ્રહીઓને ધીમ્નઓથી અલગ કરવામાં આવ્યા અને દુરના ગ્રથો રાખવામાં આવ્યા. આ સાતમાં જ્વાહર જોડે ટંકનથ, મહાદેવ, દેવદાસ વગેરે હતા.

જ્વાહરને તો આ એકાંતમાં ખમેડવાથી લાલ થયો. જે બીડ એમને ગમતી નહોતી તેનાથી દૂર જવાયું અને જે એકાંત માટે એઓ તકસત હતા તે એકાંત મળ્યું. એટલે વાંચવા લખવા માટે એમને જે અવકાશ જોઈતો હતો, જે અનુકૂળતા જોઈતી હતી, તે અનાયામે મળી રહ્યાં. બહારના જગત જોડેનો સંબંધ સદંતર બંધ હતો. કાગળ અખબારો, કેદીઓ માટે બંધ થયાં હતાં. આમ છતાં, મુલાકાતો અને પત્રોદાન થોડી થોડી આતમી દપટ્ટી પડતી. બહાર લગ્ન ઓસરતી હતી. મહાસભામાં એ ભાગલા પડ્યા હતા. બહારથી જે પ્રોત્સાહન મળ્યું જોઈએ તે ગેરહાજર હતું. અને ધણીખરા કેદીઓ પાસે આંતરિક ભાથું ઘણું થોડું હતું.

આમ છતાં, જ્વાહર જેલમાં, બહુ સરસ રીતે પોતાની નિરુત્સાહિતાં વીસરી જવાય એવી રીતે સમય વ્યતીત કરતા. એમણે કામ અને કસરતનો નિયમિત કાર્યક્રમ બાંધી દીધો હતો. કસરતને માટે એઓ જેલના વાગની દીવાલની લગોલગ દોડતા. અનેક ચક્કર લેના અથવા બગ્ચે જવું બગ્ચની જેમ જોઈએ વાગમાંના ફૂવાનો મોટો ડોસ ખેંચતા. એમણે નાનકડી સરખી એક શાકભાજીની વાડી કરી હતી અને તેને એ પાણી પાતા. અને એમાં સરસ શાકભાજી જનતાં. આમ જ્વાહરને અહીં પ્રથમ વેળા ઉદ્ધાન ને વાડી બનાવવાનો તથા ઝાડો ઉછેરવાનો શોખ લાગ્યો. આ ઉપરાંત રાત્રે જ્વાહર ખૂબ વાંચતા ને જાતજાતનું વાંચતા. ને પછી એમણે ખગોળનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તારાઓ, ગ્રહો ને નક્ષત્રોનું એઓ બારીકાઈથી અવલોકન કરતા. એનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરતા અને એ રીતે વિશ્વની વિરાટવિભૂતિ જોડે તક્લીન થઈ જતા. ધીરે ધીરે ધણા ગ્રહો ને નક્ષત્રોને તથા તેમની ગતિને ઓળખતા જ્વાહર થઈ ગયા. એ આકાશવાસી મિત્રો જોડે એમને ગાદી દોસ્તી બંધાઈ. આમ જોતજોતામાં એમની જેલયાત્રા પૂરી થઈ.

જ્વેલમાંથી નિસર્ગ કવિતા એઓ શીખ્યા. વાંચનથી જ્ઞાનસમૃદ્ધ બન્યા ને એ રીતે અનેક પ્રકારની મૂડી લઇને જવાહર ખીજવાર જ્વેલમાંથી નીકળ્યા.

આ જવાહરની ખીજ જ્વેલયાત્રા હતી.

જવાહરની ત્રીજી જ્વેલયાત્રા આગલી બે યાત્રાઓ કરતાં વિશેષ કારખી, તાસદાથી અને એમની કસોટી કરે એવી હતી. એ જ્વેલયાત્રા હતી, પંચમના નાભા નામની એક દેશી રિયાસતમાં. નાભાના મહારાજને હિન્દુસ્તાન સરકારે પદબ્રષ્ટ કરી તેને સ્થાને એક બ્રિટીશ એગ્રિમનિસ્ટ્રેટરની નિમણૂક કરી. આ પગલાંથી સ્વાભાવિક રીતે શીખો ગુસ્સે થયા અને તેમણે નાભામાં અને નાભા બહાર તેની સામે ચળવળ કરવા માંડી.

જૈતો નામના સ્થાને શીખોએ શરૂ કરેલા અખડપાડને નવા બ્રિટીશ રાજ્ય-કર્તાએ અટકાવ્યો. એની સામે વિરોધ તરીકે શીખોએ મોરચા માંડ્યા અને શીખોએ જૈતો જથ્થા મોકલવા માંડ્યા. આ જથ્થાને પોલીસ જોડે અથગમણ થતી. પોલીસ આ જથ્થાને અટકાવતી, માર મારતી અને દૂર જંગલમાં છોડી આવતી. એક જથ્થાની ગિરફતારી થતાં ખીજને જથ્થો ત્યાં જતો અને એ રીતે નાભા રાજ્યમાં સત્યાગ્રહ પૂર જોશમાં શરૂ થયો હતો.

સત્યાગ્રહીઓએ જવાહરને પોતાના સત્યાગ્રહનું નિરીક્ષણ કરવા આમંત્રણ આપ્યું અને જવાહરે તે સહયોગ સ્વીકાર્યું. જવાહર જેવા નાભાની સરહદમાં પ્રવેશ્યા તેવાજ એમની પર પ્રવેશબંધીનો લુકમ બજાવવામાં આવ્યો ને જવાહરે એ લુકમનો ભંગ કરવાનો પોતાનો ઈરાદો જણાવ્યો. વળી, જવાહરે ત્યાંના સગકારી અમલદારને જણાવ્યું કે એઓ જથ્થાની સાથે જથ્થા તરીકે આવ્યા નથી, પણ એક તટસ્થ પ્રેક્ષક તરીકે આવ્યા છે. પણ તરત જ જવાહરની ગિરફતારી કરવામાં આવી, અને એમને થાણામાં લઈ જવામાં આવ્યા.

આમ જવાહરની ત્રીજી જ્વેલયાત્રા શરૂ થઈ. એમને આખો દિવસ લોકઅપમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યા. જવાહરને જાણે એ ડાકુ હોય તેમ હાથકડી પહેરાવી. આખી રાત એમને હાથકડી રહી. ને, હાથકડીને પાછી સાંકળ હતી ને એ સાંકળનો એક છેડો પોલીસ અમલદાર પાસે એટલે ફૂતરાને જેમ સાંકળથી બાંધે તેવી એમની દશા હતી. નાભા જ્વેલમાં એમને ગંધાતી ને મેલી ઓરડીમાં પૂરવામાં આવ્યા. ઓરડી નાની ને ભેજવાળી હતી. એનું છાપરું તો એટલું નીચું કે માથું અડે ને ઉઢેરાની તો જાણે જવાહરના શરીર પર ઢૂંદવાની હરીફાઈ ચાલતી હતી. એ દૃષ્ટિએ જવાહરની આ જ્વેલ એ જ સાચી જ્વેલ હતી. જ્વેલની બધી હાખારીઓ,

જેલનું બધું ઈન્સાનિયત મિનાનું વર્તન જવાહરને અહીં બોગસ પાણી પચાવિ આ બાતની જેલની હેનાનિયતનો જવાહર બોગ બન્યા ત્યાં એમને કાવતરા વગેરે આરોપો માટે બે કે અઢી વર્ષની સજા કરવામાં આવી પરંતુ, સજા થઈ તે જ દિવસે એમને છોડી મૂકામાં આવ્યા, એટલે નાલાની કારમી જેલ પચાવિ માટે જવાહરે બોગવી આ અનુભવે જવાહરને મુલાયમમાંથી જરા સખત બનાના એમને જરા કહણુ મનાવ્યા નિંદગીમાં ક્યારેય ન અનુભવનાતો હતો, એવો અનુભવ આપ્યો.

જવાહરની આ નીછ જેનયાના હતી

જવાહરની ચોથી જેલયાત્રા ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહ આદેશન વખતે હતી મીડના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે એમને છ મહિનાની સજા ફરમાવવામાં આવી તે નૈતી જેનમાં એમને રાખવામાં આવ્યા લગભગ માત્ર વર્ષના ગાળા પછી જવાહરે પુનઃ જેનના દર્શન કર્યા આ વખતે જવાહરને જુદોજ અનુભવ થયો એમને ને કોટડીના તદ્દન છેનાય ને એકાત સ્થળમાં રાખવામાં આવ્યા ચાર કોટડીમાંથી જે જવાહરને રહેવાને ને બીજા બે કમરા સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ માટે

જવાહર પ્રમુખ હોવાથી, દેશભરમાં અમૂતપૂર્વ નાકર આદેશન ચાલતું ને તેમાય રાતદિવસના સતત થમ પછી આ શાંતિ ને એકાત એમને આવકારદાયી તો લાગ્યા શરૂઆતના દિવસોમાં તો એમણે ઊઘીઊઘીને થાક ઉતાર્યો પછી ઉનાળે શરૂ થયો એટલે જવાહરને મન અને વાજની દીનાતની વચ્ચે રાત્રે ખુસ્તામાં સૂવાની પરવાનગી મળી, એટલે તો નિસર્ગપ્રિય જવાહરને, એના તારાઓની દોસ્તી મળી મર્ધ

જવાહરના ખાટલાને ચારે બાજુથી સાકળથી બાધી દેવામાં આવ્યો હતો આખી રાત સતરીના અનાજો સભળાયા કરતા ને તેથી નિંદ બરાબર આવતી નહિ એ અનાજોથી જવાહરને ચારેક એમ લાગતું કે એઓ જગનમાં છે

જવાહરનું ખગોળનું જ્ઞાન એટલું સરસ થયું હતું, કે એઓ નક્કરોના સ્થાન પરથી ક્યો સમય થયો હશે તે નક્કી કરી શકતા એમાય એમને કુનનો તારો ખૂબ આત્મીય જેવો લાગતો હતો આ તારો જવાહરને હમેશા એકના એક સ્થાને જોવાનો મળતો તેથી એમને અતિશય સુખ થતું સતત ક્યાં કરતા આકાશની વચ્ચે નિશ્ચય રહેતો એ કુન તારો જવાહરને પ્રસન્નનિષ્ઠા અને દીર્ઘ ઉદ્યોગનું એક પ્રતીક હોય એવો લાગતો

અમારનાર જવાહરને બહારના સમાચારો મળતા અને સત્યાગ્રહની પ્રવૃત્તિ પૂરવેગથી ચાલે છે, એ બાજુ એઓ પ્રકુલિત બની જતા જવાહર જાણાવે છે કે

“...જેલમાં મળતા સમાચારથી.....મને આખા દેશના સ્ત્રી વર્ગને માટે સાત્વિક અભિમાન ઉત્પન્ન થતું.....મારી મા, મારી પત્ની, અને મારી બહેનો તેમજ કેટલીક ભત્રીજીઓ તથા સ્ત્રીમિત્રોની પ્રતિષ્ઠા વિશે જાણીને હું વિશેષ હરખાતો અને તેમાંથી અલગ પડીને હું જેલમાં પુરાયો હતો તો પણ, એક ઉદાર આશયને માટે સાથે રહીને કાર્ય કરીએ છીએ એ સાથીપણાના ભાન થી હું તેમની વધારે નિકટ જતો હતો...”

જવાહરે એમનું જેલજીવન સતત ઉદ્યોગ વડે કાંટુ કરી મૂક્યું. દિવસના ત્રણ કલાક જેટલો સમય એઓ કાંતતા. અને જેલના અધિકારીઓ પાસેથી, પાટી વણવાનું કામ માગી લઈ, એઓ બે ત્રણ કલાક એ કામ કરતા. જવાહર પોતાનાં કપડાં પોતે જ પોતા. પોતાની જગ્યામાં એઓ જ વાળઝૂડ કરતા અને ખૂબ વાંચતા. એક મહિના સુધી એઓ પોતાના એકાંતવાસમાં હતા, પણ પછી મોતીલાલજી ને ડૉ. સૈયદ મહમુદને ત્યાં લાવવામાં આવ્યા. જવાહરને હવે જોઈતો અને ગમતો સથવારો મળી ગયો. પણ મોતીલાલજીની તબિયત નાદુરસ્ત હતી એટલે જવાહરને પિતૃ-સેવાનો આ અમૂલ્ય અવસર મળી ગયો.

જવાહર અને મોતીલાલજીની જોડે, જેલમાં એ સમયે સર તેજમહાદુર સપ્ત અને જમકરે મંત્રણાઓ ચલાવી. પરંતુ, બન્નેની દૃષ્ટિ વચ્ચે એટલો જખરજસ્ત બેઠ હતો, કે કંઈ વગે એમ હતું જ નહિ. છતાં, એને પરિણામે ગાંધીજી જોડે મુલાકાત કરવા, જવાહર અને મોતીલાલજીને નૈની જેલમાંથી પૂતાની યરવડ જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. જેલજીવનનો આ એક સરસ અનુભવ હતો. લોકોનાં ટોળેટોળાં મોટાં મોટાં રેશને આવી લાગનાં અને ‘જયનાદો’ના પોકારોથી વાતાવરણને ગજવી મૂકતા.

યરવડમાં, જવાહરને ગાંધીજીથી અલગ બેરેકમાં રાખવામાં આવ્યા. જવાહર આથી ખૂબ ખીજ્યા. કારણ કે, યરવડ એઓ આવ્યા ગાંધીજીની મુલાકાત માટે. અને આવ્યા પછી બે દિવસ સુધી ગાંધીજીની મુલાકાત જ ન થાય. એ કેવું વિચિત્ર! ખીજો દિવસે, જેલ ઓફીસમાં ગાંધીજીને બોલાવવામાં આવ્યા ને મોતીલાલજીને ને જવાહરને ત્યાં બોલાવ્યા. પણ ગાંધીજી જોડે એકલા રાખવાની કપૂરતાત જ્યાં સુધી જેલ અમલદારો કરે નહિ, ત્યાં સુધી મોતીલાલજીએ ગાંધીજીને મળવા જવાનો સાફ ઈન્કાર કર્યો. આખરે જેલ અમલદારોને મોતીલાલજીની શરતનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી એ મંત્રણાઓ ચાલી. અને મંત્રણાઓ બાદ યરવડથી નૈની સુધીની ટ્રેન મુસાફરી એમણે કરી. જેલના રેલિયાળ વાતાવરણમાંથી આ ટ્રેનની મુસાફરી એ સુખદ છૂટકારો હતો.

નૈની પહેાંચ્યા પછી મોતીલાલજીની તબિયત-મુસાફરીના પરિશ્રમને કારણે-વિશેષ બગડી અને સરકારે એમની તબિયતની તપાસ માટે ખાસ દાકનરોને નિયુક્ત કર્યાં. મોતીલાલજીની તબિયત ઉત્તરોત્તર લયગતી જતી હતી, છતાં એમને ઊંડી મૂકવાનું સૂચન પણ એઓ નાપસંદ કરતા. એકવાર એવું સૂચન આવ્યું એટલે એમણે વાઈસરોયને તાર પણ કરી દીધો કે પોતે છૂટવા માગતા નથી.

મોતીલાલજીની લયગતી તબિયતને લીધે જવાહર એવીસે કલાક પિતૃસેવામાં જ રત રહેતા હતા. એમણે પાટી વણવાનું, કાંતવાનું, વાંચવાનું બધુંય મોટુંક સમજ્યું હતું. એવામાં મોતીલાલજીને ઊંઘવામાં આવ્યા. એટલે તે પછી જવાહરનું જીવન પૂર્વવત્ પાછું ચાલવા માંડ્યું. વાંચન, કાંતણ, પણ જવાહરનું ચિત્ત એ સર્વેમાં ચોંટતું નહિ, કારણ કે, પિતાની તબિયતના સમાચાર એમને મૂંઝવતા હતા. એક મહિના બાદ એમની મુદત પૂરી થવા આવી એટલે એઓ છૂટ્યા.

આ જવાહરની ચોથી જેલયાત્રા હતી.

છૂટીને એક અઠવાડિયામાં જ જવાહર નૈની જેલમાં આવી પહેાંચ્યા. આ એમનો પાંચમો કારાવાસ હતો. એમની જૂની જગ્યામાં જ એઓ પાછા આવી પહેાંચ્યા. એમના જૂના સાથીઓ જ પાછા ત્યાં હતા. જવાહરને બે વર્ષની સખત કેદની સગ થઈ હતી. એમણે આ વખતે જેલમાં એક નવો પ્રયોગ કર્યો. અને તે ત્રણ દિવસના નકારણ-અવતો સંપૂર્ણ ત્યાગ-ઉપવાસનો. એ ઉપવાસ રાજકીય હતા. જેલમાં નાના ઊકસાઓને જે ફટકાની સગ ફરમાવવામાં આવતી હતી, તેના વિરોધમાં એ ઉપવાસ હતા. એ ઉપવાસનો એમને આ પ્રથમ અનુભવ એટલે એમને થોડું વસમું લાગ્યું. પણ આખરે એ ઉપવાસ એઓ હેમખેમ પાર પાડી શક્યા. જવાહર જણાવે છે કે એ ઉપવાસ દરમ્યાન, એમણે દોડવાની, ફૂટવાની તેમજ અંગોને આંચકા આપવાની પરિશ્રમયુક્ત કસરતો ચાલુ રાખવાની મૂર્ખાઈ કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે એ ત્રણ દિવસમાં એમને વિશેષ શ્રમ પડ્યો, તબિયત બગડી અને આઠ રતજ વજન ગૂમાવ્યું.

આમ છતાં જવાહર સામાન્યતઃ જેલમાં શાનિભર્યું જીવન ગાળતા હતા. ઝકતુ અનુકુળ હતી. અને જવાહરે પોતાની બેરેકમાં બાગબગીચો બનાવવા માંડ્યો. જવાહરને પહેલેથી જ આનો શોખ હતો. પણ એમના બનેલી શ્રી. રણજિત પંડિત જેઓ આ કામમાં નિષ્ણાત હતા, તેમના સક્રિય સહકારથી જવાહરને બહુ ફાયદો થયો. જવાહરે આ વખતે જેલમાં આ શોખ ખૂબ કેળવ્યો. અને થોડા જ વખતમાં જવાહરની જેલનો...વેરાન વાડો...ભાતભાતનાં ફૂલો અને રંગોથી દરડી ઉઢ્યો.

માનનીયજીને પણ નૈતી જેનમા લાવવામા આન્યા હતા એઓ અનગ હોના છતા, જવાહર એમને રોજ મળતા અને એમની જોડે જાતજાતની ચર્ચાઓ કરતા જવાહરને માનનીયજીની સોમત બુ આનંદદાયક થઈ પડી,

મોતીનાનજીની તમિયત વિશેષ અને વિશેષ બગડી હતી જનાટને એઓ ૧૨ મી જાન્યુઆરિએ મળના આ રા ત્યારે એમના મોઢા પર ને શરીર પર સોજા હતા જવાહરને મોતીનાનજીના મોજાથી અત્યત આગ્રાત થયો એ જોઈને એમને ખૂબ દુઃખ થયું એમને એમ પણ લાગ્યું કે કદાચ પિતાજીની જોડે આ છે ની મુનાગત હોય અને આ ચિંતાથી જવાહરનું સ્વાસ્થ્ય પણ પાછું બગડ્યું તેમા બહાર ગોળમેજીમા સમાધાનની વાતો ચાલતી હતી એ પણ જનાહરના લાગણી પ્રધાન સ્વભાવને અજાણી મૂકે એની હતી એ બધી માનસિક ચિંતાની અસર એમના શરીર પર પણ થના લાગી અને એમની તમિયત બગડના લાગી પણ એમામા જવાહરને એમના પિતાની ગિથિતિ ગભીર હોવાને કારણે, ૨૬ મી જાન્યુઆરિને દિવસે મૃત દરનામા આન્યા આમ જવાહરે આ બે વર્ષની જેન પાચ મહિના મોગરી આ પાચ મહિના એમને ચિતાના હતા પિતાની માંગીને સીધે, એમના મન પર અચલ બોલે રહ્યા કરતો હતો એથી, આ જલસામધી એમને કે રાષ્ટ્રને વિશેષ કશો લાલ થયો નહિ

આ જનાટની પાચમી જેનયાત્રા હતી

યુદ્ધવિરામ થયો, ગાંધીજી ગોળમેજીમા ગયા અને હિન્દ સરકાર કચરનો છડેચોક લગ કરના લાગી જવાહર કિસાનોમા આદિનન ચનારતા હતા, ત્યા, એમની પર અનાહાત્યાદ ન છોડનાનો—ગાંધીજી ગોળમેજીમાથી પાછા ફરે તે પૂર્વે—હુકમ ફરમાવનામા આન્યો ને, જવાહરે એ હુકમનો લગ ચો ને પશ્ચિમ એઓ છત્રીવાર નૈતી જેનમા આની પહોંચ્યા

જવાહરને બે વર્ષની સજા થઈ બહાર સત્યાગ્રહ શરૂ થઈ ગયો હતો, એટલે જવાહરને નૈતીમા જૂના સાથીઓની ભગતીથી સથરાવો મળના લાગ્યો એમનો જેનનો કાર્યક્રમ બાગ મનાવનાનો, કાનરાનો, વાચરાનો ચાનુજ હતો તેને બહાર બનના બનાવોની અસર એમના મન ઉપર ખૂબજ થતી ક્યારેક ખેદ થતો, ખ્યારેક શુઆમા ઉશ્કેરાઈ જતા, ખ્યારેક કોઈની પર નિગ્રાજ છૂટો, જ્યારે કોઈ અર્ધિવાર તો તદ્દન અનાસખનરૂતિમા પણ આની જતા

૭ અક્ટોબર નૈતી જેનમા રહ્યા પછી જવાહરને બરેલીની જિલ્લા જેનમા નિજામા આન્યા જવાહરની તમિયત લથડના લાગી એમને ઝીલો તાવ આવા

લાગ્યો. ચાર મહિના બરેલી રહ્યાં પછી એમને, દિમાલપની તળેટીમાં, દહેરાદૂનની જેલમાં ખસેડવામાં આવ્યા. દહેરાદૂનમાં એમને સાડચૌદ મહિના રાખવામાં આવ્યા, એટલે લગભગ બે વરસની સજા પૂરી થતાં સુધી. જેલમાં એમને અવારનવાર અખખારો મળતાં, સમાચારો મળતા રહેતા. આંદોલનનું જોર ધીમેધીમે ઘટતું જાય છે, એ સમાચારથી જવાહર અકળાતા મૂંઝાતા અને આવેશમાં આવી જતા. ઘણા સ્વયંસેવકો પાસે બાળાદારે માફીપત્ર લખાવી લેવામાં આવતાં ને તેની એ લોકો પાછી ખૂબ જાહેરાત કરતા. દહેરાદૂનમાં, જવાહરે, સાત મહિના સુધી, એમના માતૃશ્રીનું અણાહ્યાદ જેલમાં એઓ જ્યારે એમના બનેલી રણજિત પંડિતને મળવા ગયેલાં ત્યારે અપમાન કરેલું, તેનું પુનરાવર્તન પોતાને વિશે ન થાય તેથી જેલની મુલાકાતો જ બંધ કરી દીધી. અને ત્યારબાદ સાત મહિના સુધી, દહેરાદૂન જેલમાં દત્તા ત્યાં સુધી, એમણે એકે મુલાકાત ન લીધી. જવાહર જતાવે છે કે :

“મારા જેલરો.....મારા પ્રત્યે હમેશાં માયાથી વત્યાં છે.....આ માનવસંબંધને લીધે.....જેલજીવનનો દંશ ઘણે દરજ્જે ઓછો થયો છે.....જતાં જેલ તે જેલજ, ત્યાંનું ત્રાસદાયી વાતાવરણ ઘણીવાર અસહ્ય થઈ પડતું. ત્યાંની આખી હવાજ બગજળમરી, હલકટપણું, મારીખાવાપણું, અને જૂઠાપણું, એથી બરેલી હતી. ત્યાં કાં તો ખુશમત લેવામાં આવે કાં તો ધમકી.....જેલમાં તો કોઈ જાતની મોક્ષમારા જ ન મળે. આપણને જાણે શીશામાં ઉતાર્યા હોય અને દાખી નાખ્યા હોય એવું લાગે, જેલમાં માંદગી આવે એ તો ખાસ દુઃખદાયક લાગે.....”

જવાહરને આ સમયમાં જાતજાતની લાગણીનો અનુભવ થતો. ક્યારેક એટલો દંડાયો આવતો કે એકેએક મિનીટ એકેએક યુગ જેવી લાગતી. જાણે વખત જ જતો નથી એમ લાગે, અને પરિણામે, દરેક બાબતમાં ને દરેક જાણ પર એઓ નિરર્થક ચિંતતા. અને છેવટે, એઓ, પોતાની જાત તરફ પણ ખૂબ ખીંચતા. જવાહર આખા જાણે લાગણીઓનું પોટલું બની જતા અને જેલજીવનમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓની અસર નીચે પણ બહુ આવી જતા.

જેલમાં, જવાહરે કસરતથી તથા કામથી પોતાનું શરીર સ્વાસ્થ્ય પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. એમણે પોતાનું સમયપત્રક બનાવ્યું. અને એને કડકપણે વળગી રહેવા લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ બરાબર તાગત રહેવા માટે શેજની ટેવોમાંથી ઘણીખરી ટેવો એમણે ચાલુ રાખી,

મુલાકાતનો દિવસ એટલે તો જ્વલમાં ભારે ઉત્સાહનો દિવસ, એટલે એ દિવસે એઓ ખૂબ જ ઉત્સાહ ને આનંદમાં આવી જતા. કારણ કે, એમને એ દિવસે, એમના પોતાનાં સ્વજનોનો સંપર્ક સધાતો અને ધરના સમાચાર મળતા. મુલાકાત ચર્ચા પછી જાણે બધું સ્તકાર લાગતું. સાત મહિના મુલાકાત બંધ કરી ફરી ન્યારે એમણે મુલાકાત શરૂ કરી ત્યારે એઓ ખૂબ આનંદોન્મત બની ગયા હતા. છોકરાંઓની જોડે છોકરાંઓ જેવા નાના થઈને એઓ રમતા.

પોતાનાં સ્વજનોના પત્રોની પણ જવાહર ખૂબ ઉત્કંઠાથી રાહ જોતા. નક્કી થયેલે દિવસે પત્ર ન આવે તો એઓ ખૂબ ચિંતા. ને કાગળ ન આવે ત્યાં સુધીનો સમય માનસિક બેચેનીમાં પસાર થતો. આમ છતાં, પત્ર આવે ત્યારે ઉદાસતાથી એઓ લગભગ અચક્રતા. કારણ કે, એમાં કાંઈ માહા સમાચાર હોય એવી ખીક લાગતી.

નેનીમાં જવાહરને ગોવિંદવલ્લભ પંત વગેરે સાથીઓ હતા. પણ દહેરાદૂનમાં તો એઓ લગભગ એકલા જ હતા, એમ કહીએ તો ચાલે. એમણે દહેરાદૂન જ્વલમાં આઠ મહિનાનો એકાંતવાસ ગાળ્યો અને આ વખતે એમને એકાંતવાસ બહુ સાલ્યો.

આ વખતે જ જવાહરે પોતાની પ્રિયપુત્રી ઇન્દિરા પ્રિયદર્શિનીને જ્ઞાન મળે તે, અને પોતાનો સમય વ્યતીત થાય એ હેતુથી, ઇન્દિરાને જગતની સંસ્કૃતિ વિષે અને જાતજાતના વિષયો વિષે પત્રમાળા લખવી શરૂ કરી. એ પત્રોનો પટ ઘણો વિશાળ રહેતો, અને, એ પત્રોમાં, જવાહરનું વિશાળ ને તલસ્પર્શી જ્ઞાન, એમની ચિંતનપરાયણતા, એમનો જગતની સંસ્કૃતિ જોડેનો માનસિક સંપર્ક, એમની જગત જોડેની આત્મીયતા, એ બધાનું મુરેખ પ્રતિબિંબ પડે છે. જવાહર આ પત્રોથી ઘણો સમય વ્યતીત કરતા અને એથી એમને માનસિક શાંતિ પણ મળતી. ભૂતકાળને લખવામાં જવાહર એટલા બધા રમમાણુ થતા કે એઓ જ્વલનાં એમનાં પરિવેષ્ટોને લગભગ વીસરી જતા.

જવાહરને આનંદ રહે, એટલા માટે બહારથી તાજાં ફૂલ એમને મંગાવી આપવામાં આવતાં ને થોડાક ફોટોગ્રાફ પણ ગખવા દેવામાં આવતા. જવાહર જણાવે છે કે :

“કાંઈકોઈ વાર જીવનની સુખસગવડો માટે એક જાતની શારીરિક તૃષ્ણા જાગી જાય. કાંઈક શારીરિક સગવડ, આનંદદાયક પરિવેષ્ટન, મિત્રોની સોજત, રસ પડે એવો વાર્તાલાપ, બાળકો સાથે રમન, એવા એવા માટે... પછી ધર યાદ આવે, અને આખો દિવસ બેચેનીમાં જાય.”

આમ અંગત સુખસગવડ માટે એમને ક્યારેક તૃષ્ણા થઈ આવતી

જવાહર જેલમાં ઘણો સમય વાંચવા લખવામાં ગાળતા. ત્યાં એમનો મુખ્ય વ્યવસાય વાંચવા લખવાનો જ હતો. જવાહરને જેલમાં જેઈએ તેટલી ચોપડીઓ ન મળતી કારણ કે અનેક પ્રતિબંધો હતા અને પુસ્તકો ઉપર ચોપડી હતી. છતાં ધાર્મિક પુસ્તકો અને નવલકથાઓની ખાળતમાં સંપૂર્ણ છૂટ હતી.

જવાહરનું વાંચન વિશાળ ને વૈવિધ્યભર્યું હતું. એઓ પુસ્તકોના પ્રકાર બદલતા રહેતા. પણ સામાન્ય રીતે એઓ નવલકથા નહિ પણ ભારે ચિંતનાત્મક અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથો વાંચતા. નવલકથાના વાંચનથી માનસિક શિથિલતા આવી જાય છે એમ એઓ માનતા હતા. જ્યારે વાંચતાં દંટાળે ત્યારે લખવા બેસતા. પ્રવાસવર્ણનો એઓ સારી પેઠે વાંચતા. એમાં એમને ખૂબ રસ પડતો. ખાસ કરીને હ્યુએન સંગ અને માર્કો પોલો, ઇગ્નિ બતૂના અને બીજા જૂના પ્રવાસીઓનાં વૃતાન્તો અને આધુનિકોમાં સ્વેન હેડિનની મધ્યએશિયાનાં રણોમાંની મુસાફરીનાં દિવસરૂપ વર્ણનો, તથા રોરિકના તિબેટમાંનાં વિચિત્ર સાહસો તથા દરિયાર્થ સફરો એવું એવું વાંચવાનું એમને ખૂબ જ ગમતું. ચિત્રોનાં આલ્પમેા પણ એઓ મંગાવી જોયાં કરતા અને તેમાંથી વિશેષે કરીને કુદરતનાં જ ચિત્રો, ખાસ કરીને, પહાડો, હિમનદો તથા રણોના ચિત્રોમાં જ એમને બહુ રસ પડતો. હિમાલયનાં ચિત્રો પર તો એઓ વારી જતા. હિમાલયનું સાન્નિધ્ય તો એઓ ઝંખ્યા જ કરતા. અને, હિમાચ્છાદિત ગિરિશૃંગો ને એ નદીઓના વિરાટપ્રવાહો ઉપર જવાહર માનસિક પ્રવાસો કર્યા કરતા.

જવાહરે એમના દહેરાદૂતના એકાંતવાસમાં બીજાં જે વિશેષ પરિચય કેળવ્યો તે માનવેતર પ્રાણીઓનો. પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ અને વૃક્ષોની સાથે એમણે મિત્રતા કેળવી. વૃક્ષો પર પાનખરનું આક્રમણ ને વસંતનું આગમન, કાયલના મધુર ટહુકા, નવાં પાંદડાંઓ ને ફૂંપોનું ફૂટવું, એ બધું એમને મુગ્ધ કરતું. ચામચીટીયાં કે લમરાને એઓ દૂર રાખતા, પણ ખિસકાલીનાં બચ્ચાને યુક્તિપ્રયુક્તિથી દૂધ પાતા, અને કળૂતર, મેનાઓ, એ બધાંનું નિરીક્ષણ કરતા. એ પક્ષીઓ જવાહર જેટલે એટલાં હળી ગયાં હતાં કે એમની પાસે નિસંકાય આવીને બેસતાં ને ખાવાનું માંગતાં. પોપટ મેનાના સંવનનનું તથા પ્રેમાશનનું દ્રશ્ય જવાહર ખૂબ રસથી જોતા. ચોમાસામાં એઓ પપૈયાનું ગાન સાંભળતા પણ એ પક્ષી નજરે જોવાનો લહાવો એમને મળતો નહિ. કીડીઓની પ્રવૃત્તિઓનું એઓ ખૂબ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરતા. જેલમાં એઓ સમડી, ગરુડો તથા જંગલી બતકોનાં ટોળાં પણ કુતૂહલદષ્ટિથી જોતા.

જવાહર ત્યાં વાંદરો જોતા અને તેનું નિરીક્ષણ કરતા. વાંદર એ અટક્યાણું પ્રાણી છે, અને પ્રાણીઓમાં મનુષ્યની નજદીક જે કોઈપણ પ્રાણી હોય તો તે

વાદરજ છે એમ જવાહર મુખપણે માનતા વાદરની અનુકરણ કરનાની તથા નકલ કરવાની ટેવથી જવાહરને આનંદ થતો, તેમના દાતિયા તથા ચાળા જ્ઞેવાની જવાહરને હમેશા મજા આવતી

આમ બહાર કરતા જ્ઞેયમા જવાહર માનવેતર પ્રાણીઓની સાથે વધુ સમઘમા આવ્યા આમ પ્રાણીઓ, પશુઓ, વગેરેની જોડે જવાહરે એટલી આત્મીયતા સાધી કે ધણીવાર એઓ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ, પોતાની રાજકીય ચિનાઓ, એ સમગ્ર વીસરી જતા, પોતે રાજકીય વ્યક્તિ છે એમ ભૂલી જતા, અને પ્રકૃતિનું જ એક અંગ બની જતા પ્રકૃતિનો કાવ્યમય અનુભવ અનુભવતા

જવાહર જેમ જેમ મિચારતા ગયા તે જેમ જેમ અભ્યાસ કરતા ગયા, તેમ તેમ એમનું દિવ સામ્યનાદ તરફ દબતું ગયું માફકસના પૃથકકરણમા એમને બ્રહ્મા એસના લાગી અને એ વિચારોમા જવાહર પોતાના વ્યક્તિત્વને પણ વધુનાર વીસરી જતા પોતે દુનિયાના એક મહાન વિવનદાગી યુગમા જીવે છે, તેનું અભિમાન લેવા લાગ્યા

એવામા કોમી ચુકાદો આવ્યો ગાંધીજીએ એની સામે આમરણાન્ત ઉપવાસ શરૂ કર્યા ને, ચુકાદો ધાર્મિક દિશામા લઈ જવા માટે ગાંધીજી ઉપર જવાહરને ચુકકળ રોપ પણ ચડ્યો એઓ નકામા ધર્મિયને વચ્ચે આજે છે એમ થયું પણ જરા ઠરીને ને શાંતિથી મિચાર કરતા, ગાંધીજીના પગના ને એઓ સમજી, રાખ્યા એવામા ગાંધીજીનો એમના પર તાર આવ્યો ને એમનો અભિપ્રાય માગ્યો, ને જવાહરે પોતાનો પહેલો પ્રત્યાધાત અને પરીથી મિચાર કરના પોતાને જે લાગ્યું તે જણાવ્યું અને ગાંધીજીનું પગનું ચોગ્ગ હતું એવો અભિપ્રાય મોકલ્યો ગાંધીજીએ ફરી ઉપવાસ કર્યો ત્યારે જવાહરે એની નીકા કરતો ગાંધીજીને તાર કર્યો હતો કારણ કે, જવાહર એકદમ ઉરકેરાઈ ગયા હતા, પણ પાછા મિચાર કરતા, જવાહરને ગાંધીજીનું પગનું ચોગ્ગ લાગ્યું ને તરતજ એમણે પોતાનો અભિપ્રાય બદલાવાનો ગાંધીજીને તાર કર્યો બહાર ગાંધીજી જે હરિજનપ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા, એમણે સવિનયભંગને મોટું રાખ્યો હતો, તેથી જવાહર ખૂબ અસ્વસ્થ બનીને અકર્મણી બહાર

૨૩ મી ઑગસ્ટે જવાહરને દહેરાદૂન જ્ઞેયમાથી નૈની જ્ઞેયમા ખમેજા અહીં જવાહર જટ્ટી ડીસેબર સુધી રહ્યા જ્ઞેયજીવન સબધી જવાહર જણાવે છે કે જ્ઞેયજીવનમા ધણીવાર મન્દોત્સાહ થઇ જવાય છે પણ એમની સારી તમિયન અને તેની ખુમારી એમને આના પ્રસંગોમા ખૂબ મદદગાર નીવડતી એઓ જણાવે

કારણ કે આ વખતે જવાહરને એક સાફ ફરેલી દોરની ગલાણુમાં રાખવામાં આવ્યા. જવાહર આ ગલાણુમાં ત્રણથી વધારે મહિના રહ્યા પણ એમને એકવાર ગિરિશૃંગોની ઝાંખી થઈ નહિ. ખીછ તરફ કમલાની માંદગી વધતી જતી હતી. એટલે જવાહરને દહેરાદૂનથી અલાહાબાદ લઈ ગયા. અને ત્યાં કમલાની માંદગીને ખિંચાને એઓ ત્વેલી શકે તે માટે એમની કામચલાઉ મુકિત થઈ. અગિયાર દિવસની મુકિત પછી કમલાની માંદગી ચાલુ હોવા છતાં એમને પુનઃ નૈની જેલમાં લઈ ગયા. જેલમાંથી એ વાર પત્નીને મળવા એમને બહાર લઈ જવા દેવામાં આવતા.

કમલાની તબિયત મુધરવાને બદલે વધુ ને વધુ બગડતી ગઈ. તેથી એને લનાંડી સેનિટોરિયમમાં લઈ ગયા. અને જવાહરને નૈનીજેલમાંથી અસ્મોગની ગિરફા જેલમાં લઈ ગયા. જવાહર રસ્તામાં કમલાની ખબર લઈ આવ્યા, કારણ કે ભવાલી રસ્તામાં પડતું હતું. ભવાલીમાં હિમાચ્છાદિત ગિરિશિખરોથી નિસર્ગપ્રિય અને કુદરત પ્રેમી જવાહરને અત્યંત આનંદ થયો. પ્રકૃતિની સુંદરતા એમને આકર્ષતી. હિમાચ્છાદિત શિખરોતું લગ્યાતિલગ્ય દર્શન પ્રસન્ન કરે તેમજ રોમાંચ ખગ્ગ કરે એવું હતું. પહાડના વાંકાચૂકા રસ્તાપરથી મોટર પસાર થતાં જે રમણીય દૃશ્ય એમની દષ્ટિ સમક્ષ પડતું તેનાથી એઓ તાગ્મ થઈ જતા અને એ સમયે એઓ નિસર્ગનું જે લગ્ય દૃશ્ય જોના તેનાથી એઓ આનંદ અને આશ્ચર્યથી આભા બની જતા.

આમ છતાં, જેલમાંથી છૂટવાની જવાહરને પ્રમળ ઇચ્છા થતી હતી. કમલા પ્રત્યેનું આકર્ષણ, અને હવે પાછા મળાશે કે નહિ તેની મૂંઝવણ એમને એ ચિત્તવૃત્તિ તરફ દોરી જતી હતી. અસ્મોગથી જવાહરને પાછા એકવાર ભવાલી લઈ જવામાં આવ્યા, પત્નીને મળ્યા, પણ પેલીની બગડતી સ્થિતિ ને તેમાં પાછી ટૂંકી સુલાકાત, એથી જવાહરની જેએની ઘણી વધતી. એઓ અંતર્મુખ બની જતા, સૂનમૂત બની જતા.

જવાહરે અસ્મોગમાં ‘જગન્ના ઇતિહાસતું રેખાદર્શન’ અને ‘આત્મકથા’ એ બે ગ્રન્થો લગભગ પૂરા કર્યા. આટઆટલી અસ્વસ્થતામાં પણ એ મહાગ્રન્થો એઓ લખી શક્યા એ આશ્ચર્યજનક ઘટના છે. જવાહરના જેલવાસથી એમના અનેક ચિંતનપ્રધાન ગ્રન્થો મળ્યા તેથી જનતાને તો ફાયદો જ થયો છે. જવાહર આનંદ લેવાનો પ્રયત્ન કરતા. પણ અસ્મોગની આવી રજિયામણી જગ્યાનો આનંદ, પ્રકૃતિએ છુટ્ટે હાથે વેરેલી રમણીયતા એમને જોઈએ તેટલું સાંત્વન આપી શકતી નહિ, કારણ કે એમને પૂરતી માનસિક સ્વસ્થતા નહોતી. બાકી પહાડી સૌન્દર્ય તો એવું હતું કે અકવિને પણ કવિ બનાવે, અરસિકને પણ રસિક બનાવે. પણ

જવાહર પાસે એ રસિકતા પારખવાની દૃષ્ટિ હોવા છતાં, માનસિક બેચેનીએ એ દૃષ્ટિ ખૂંચવી લીધી હતી. આમ છતાં દશ મહિના જવાહરે આ સ્થળે ગાળ્યા. એમણે એ દરમ્યાન લેખન ને વાંચન ચાલુ રાખ્યું હતું તેમ જ નિસર્ગલીલાનું નિરીક્ષણ ને નિસર્ગતત્વો જોડેની આત્મીયતા પણ કેળવી હતી.

આખરે કમલા નેહરુને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ હવાફેર માટે લઈ ગયા. ને, ત્યાં, તેની તબિયત બગડનાં, ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ ને દિને, જવાહરને મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

આ જવાહરની સાતમી જ્વલયાત્રા હતી.

ત્યાર પછી તો જવાહરને પાછો જ્વલ જવાનો મોકો પાંચ વર્ષ સુધી મળ્યો નહિ. એ ફરી મળ્યો ૧૯૪૧ માં. મહાત્માજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ યુદ્ધની સામે. ક્યોં ત્યારે જવાહર ખીજ સત્યાગ્રહી હતા. ગાંધીજી પાસેથી એઓ સૂચના લઈને અલાહાબાદ જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાંથી જ એમને ગિરફતાર કર્યા, અને સબ્ય-દ્રોહના ગુના માટે એમને ચાર વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી, ને એમને પાછા ઘણા વર્ષો બાદ નૈની જ્વલમાં લઈ ગયા.

જવાહરની આ વખતની જ્વલની સમ લાંબી હતી એટલુંજ નહિ પણ એ વિશેષ આકરી પણ હતી. કારણ કે, યુદ્ધની પરિસ્થિતિ હોવાથી સરકાર કામપણુ પ્રકરનું બેખમ બેચ્ચા માગતી નહોતી. ૩૧ મી ઑક્ટોબર ૧૯૪૦ ને દિને એમની જ્વલયાત્રા શરૂ થઈ અને એ એક વર્ષ ને બે મહિના ચાલી. આ વર્ષ દરમ્યાન જવાહરે ઠીક ઠીક વાંચન કર્યું. અને એમને એકજ સ્થળે રાખ્યા હોવાથી પ્રકૃતિનો પણ શોખ દઢ થયો. જવાહરની દૃષ્ટિ હવે જ્વલવાસથી વિશાળ થઈ હતી. એ જ્વલની દીવાલોની પેલેપાર જતી. એઓ પોતાના માનસિક જગતમાં મસ્ત રહેતા. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહની પ્રગતિ અને ગાંધીજીનું વક્તવ્ય એમને સંતોષ આપતું.

આ વખતે જવાહર નિરુત્સાહી બન્યા નહિ. જે કે હિટલરને મળતો વિશ્વ એમના લાગણી વિવશ સ્વભાવ પ્રમાણે એમને અકળાવી મૂકતો. અને હિટલરનો ગમે તે ભોગે પરાજય થવો જોઈએ એમ પણ એ ઇચ્છતા. એમને વિશ્વયુદ્ધની જે રીતે પ્રગતિ થતી હતી તે ખૂબ અકળાવી મૂકતી. એ મંત્રાતા પણ નિરુપાય હતા.

આખરે ૧૯૪૧ ના નવેંબરમાં, જવાહરને તથા અન્ય કેમિસ નેતાઓને સરકારે છોડી મૂક્યા.

આ જવાહરની આઠમી જ્વલયાત્રા હતી.

પછી તો ફ્રીપ્સ આવ્યો ને ગયો. ને, ગાંધીજીએ ૧૯૪૨ માં 'હિન્દ છોડો'નું પ્રચંડ આદેશન શરૂ કર્યું. જવાહર ૮ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ ને દિને મુંબઈમાં

પકડ્યા. ને, આ વખતે એમને ખીન્ન બધા કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો જોડે અદમદનગરના કિલ્લામાં લઈ જવામાં આવ્યા. આ જેલ નહોતી, પણ કિલ્લો હતો. જવાહરના રાજકીય સાથીઓ—કેન્સિસ કાશિઆરીના સભ્યો—એમની જોડેજ હતા.

જવાહર આ વખતે જેલમાં બાગ બનાવના, શીપાંસન કરના ને ખૂબ વાંચના. એમણે દુનિયા પરથી દૃષ્ટિ કાઢીને પોતાના દેશ ઉપર કેન્દ્રિત કરી. અને આદિ-કાળથી પોતાના દેશનો સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ કરી તે ઉપર એક મહાગ્રંથ લખ્યો. આ ગ્રંથ તે ‘ મારું હિંદુનું દર્શન ’, અથવા ‘ Discovery of India. ’ આ ગ્રંથમાં એમણે પોતાના દેશનું નવી દૃષ્ટિએ મૌલિકતાથી મૂલ્યાંકન કર્યું.

આ ઉપરાંત, જવાહર સરદાર વગેરે સાથે પાનાં રમતાં, ‘ વોલીબૉલ ’ ની રમત રમના ને રસોઇ પણ કરતા. જાતજાતની વાનીઓ બનાવવાનો શોખ એમણે અહીં કેળવ્યો. રોજ-મ-રોજની રાજકીય પરિસ્થિતિ પર એઓ પોતાના સાથીઓ જોડે ચર્ચા કરતા. પથરાળ જેવી ભૂમિને, પોતાની જાતમહેનતથી જવાહરે ફળફૂલથી હરિયાળી બનાવી દીધી. બહારની દુનિયાના સમાચાર જવાહરને મૂંઝવના. પરન્તુ, હવે જવાહર ફિલસૂફ બનતા જતા હતા, એમની દૃષ્ટિ વિશેષ અને વિશેષ અંતર્મુખ બનતી જતી હતી. એમને મુલાકાત તો હતી નહિ. એટલે ચિંતન, વાંચન ને લેખન માટે પૂરતો સમય મળતો. આમ ત્રણ વર્ષની જેલ ભોગવી, એઓ ફરી નેની જેલમાં આવ્યા. ને ત્યાં પોતાના પ્રાંતના સાથીઓ જોડે સુપરિચિત વાતાવરણમાં એ મહિના રહ્યા. ને ૧૯૪૫ ના જૂનમાં છૂટ્યા.

આ જવાહરની નવમી અને અંતિમ જેલયાત્રા હતી.

આ રીતે જવાહરે નવવાર જેલયાત્રા ભોગવી, અને જિંદગીના લગભગ સાત-આઠ વર્ષ જેલમાં ગુમર્યાં. પણ એ જેલજીવને જવાહરના માનસને ધણું. જવાહરને લેખક બનાવ્યા, ચિંતક બનાવ્યાં, પ્રકૃતિપ્રેમી કવિ બનાવ્યા, અભ્યાસી બનાવ્યા તથા પ્રથમ પંક્તિના ઇતિહાસવિદ્ અને ઇતિહાસકાર બનાવ્યા. એટલે, જે ઇત્તર વિજ્ઞાપતની શાળાઓમાં ને સત્યાગ્રહ દરમ્યાન ન થયું, તે જેલજીવને કર્યું. જવાહરના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથો જેલેજ આપણને આપ્યા. જવાહર જેવા જીવનકલાધરનાં જવલંત અને જીવંત જીવનનાં અનેક પાસાંઓનું દર્શન પણ આપણને જેલે કરાવ્યું.

જવાહરજાણના જીવનઘડતરમાં એમની નવનવ જેલયાત્રાએ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

આમ જવાહરનું જેલજીવન લવ્ય હતું. કારણ કે જેલની દીવાલોની સંકુચિતતામાંજ જવાહરના જીવનની લવ્યતા ખીલી.

[૧૭]

જવાહરનું રાજકારણ

જવાહર આજે દુનિયાના રાજકારણમાં એક એવું અદ્ભુત સ્થાન પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે, કે, હિન્દ એની રાજકીય નીતિમાં નથી પશ્ચિમના દેશોનું અનુકરણ કરતું કે, એમણે લીધેલા માર્ગને અનુસરતું, કે, નથી સામ્યવાદી માર્ગને પુરસ્કાર આપતું. આજે કોઈપણ તટસ્થ રાષ્ટ્રને પૂછશો, તો, એના તરફથી એકજ ઉત્તર મળશે, અને, તે એ કે હિન્દની-જવાહરની-રાજનીતિ સ્વતંત્ર છે, પોતાની જ કહી શકાય એવી આગવી વિશિષ્ટતાવાળી છે. એ બે મહાસત્તાઓના સંઘર્ષમાં પણ, એક યોગીની જેમ તાટસ્થ જાળવી રાખે છે. બીજાઓ જ્યારે શાંતિની વાતો કરી મુદ્દતરફી વ્યવહાર આચરે છે, ત્યારે, જવાહરની રાજનીતિ, ગમે તેવા કષ્ટ સંજોગો હોય છતાં, ગમે તેવી વિપત્તિ હોય તો પણ શાંતિની વાત કરીને શાંતિને રાહેજ અનુસરે છે.

આજે અમેરિકા પ્રિટન એમ નથી કહેતા, કે, હિન્દ રશિયા-તરફી છે, કે, સામ્યવાદ તરફી છે, તો, બીજા બાજુ, રશિયા પણ એમ નથી કહેતું, કે, હિન્દ અમેરિકા કે પ્રિટન તરફી છે. આમ પરાક્ષ રીતે જોતાં, બન્ને રાષ્ટ્રો હિન્દની તટસ્થતા ને નિષ્પક્ષપાતીના સ્વીકારે છે. શાંતિ માટેના હિન્દના પ્રયત્નોની પછી, તે, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદમાં હોય યા તો, કોરિયાની ભૂમિ પર મુદ્દકેદીઓને સમજવવાના પ્રયત્નમાં હોય : કે, એશિયાઈ રાજ્યોનું સંગઠન કરવાની કોશિશ હોય : પણ હિન્દની સહૃદયતા વિશે કોઈએ શંકા જાણવી નથી, કે, સૌગમેન રીતી એકલી જીલ સિવાય કોઈએ હિન્દને માટે કડવો સુખન ઉચ્ચાર્યો નથી. આમ હિન્દની ધનજીત, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ખૂબ વધી છે, તેનું કારણ જવાહરની સ્પષ્ટ દષ્ટિ છે.

જવાહરની આગળ વિશુદ્ધ આદર્શ છે. એમની સમક્ષ એમના રાજકારણના ચુરુ ગાંધીજીની તાલીમ છે. એમને ચરણે બેસી, શાંતિનું, અહિંસાનું, અદ્વેષનું ને વિશુદ્ધ ભાવનાનું અમૃત એમણે પીધું છે. જવાહરે, હિન્દની વિશિષ્ટ કહી શકાય

એવી, અને ગાંધીજી જેવા વિશ્વવંદ્ય અને વિશ્વના રાહબરની સેવા જેને સાંપડી, એવી કેંગ્રેસ સંસ્થામાં, એના મંત્રી તરીકે, વર્ષો મુધી એમણે શિક્ષણ લીધું છે. છ છ વાર એ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે એઓ નીભાયા છે. અને ખૂબ કુશળતાથી, એક ખંડજેવા હિન્દી રાષ્ટ્રની એ મહાન સંસ્થાનું સૂત્રસંચાલન એમણે કર્યું છે. એ સંસ્થાના મંત્ર્ય પરથી, એમણે જેના પરથી મૂલ્ય આપ્યો ન હોતો એવા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે, સામી છાતીએ યુદ્ધ ખેલ્યું છે, છતાં, કોઈપણ સામ્રાજ્યવાદીને, પોતાના દુશ્મન એમણે લેખ્યા નથી. બધાને પોતાના સાચા દોસ્ત તરીકે જ સ્વીકાર્યા છે. એ સંસ્થાના મંત્ર્ય પરથી, એમણે ફ્રાન્સીસ્ટ રાજ્યોને પડકાર કર્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ એમણે લોકશાહીનું શિક્ષણ, એ જેમની જેડે લગ્ના હતું, તે અંગ્રેજોનીજ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં લીધું છે. આમ પરદેશીઓ પાસેથી, રાજકીય સિદ્ધાંતોની તાલીમ એમણે લીધી. એમાં, ગાંધીજીનો રાષ્ટ્રવાદ ભળ્યો. હિન્દની આમ જનતાના સંપર્કમાં, કેંગ્રેસના મંત્રી તરીકે, કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે, ને, રાષ્ટ્રના વડાપ્રધાન તરીકે એઓ આવ્યા. એમના દુઃખ એમની જેડે રહીનેજ અનુભવ્યાં અને, એ બધાનું જે મુલગમિથળ, એ સર્વેનો અનેરો સમન્વય, તે જવાહરની રાજનીતિ

વસ્તુતઃ જવાહરે આજે હિન્દભરમાં ને પરદેશમાં જે જાણીતા છે, તે એમના ‘જગનના ધનિદાસ’ માટે, કે, ‘મારું હિન્દનું દર્શન’ માટે, કે, એમના કોઈ પણ પુસ્તક માટે નહિ, પરંતુ, એક રાજકીય પુરુષ તરીકે. સાહિત્યકાર જવાહરને હિન્દની કે જગનની જનતા પિંજનતી નથી. પણ, હિન્દના વડા પ્રધાનને, દુનિયા આખી ઓળખે છે. જવાહરના નિવેદનોનો સફળ અભ્યાસ થાય છે. બ્યારે મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓ ને રાજકારણના માંધાતાઓ હારી જાય છે, ત્યારે બધાની મીટ, ફૂટ રાજકીય પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે જવાહર પર જઈને ફરે છે. એનું કારણ, જવાહરે જે સાહિત્ય આપણને આપ્યું છે, તેના એક કારણમાં એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ છે.

રાજકીય પ્રવૃત્તિને અગે જવાહર જેલમાં ગયા, ને, જેલમાં જે એકાંત એમને મળ્યું, અભ્યાસ કરવા માટે અનુકૂળતા મળી, લખવા માટેની નિરાંત મળી, ચિંતન કરવા માટેનો સમય મળ્યો, એટલે, જે પ્રવૃત્તિને લીધે, એઓ વારેવારે જેલમાં ગયા, તે પ્રવૃત્તિ જ, એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે જવાબદાર કે કારણ-ભૂત લેખાય.

આમ જવાહર મુખ્યત્વે, તેા રાજકીય પુરુષ છે. જવાહરની દેશવિદેશમાં, આજે જે પ્રતિષ્ઠા છે, ઈંગ્લેન્ડ કે આઈરિશહોવર, નાસર કે યુનુ, બુલ્ગેનીન કે

માઓ, પાકીસ્તાનનો મહમ્મદની કે ઇન્ડોનેશીયાનો મોકર્ણ, સીયોનનો ટ્રાટેવાવાના કે કાસ્મીરનો બક્ષી શુભામ મહમદ જવાહરનું જે બહુમાન કરે છે, તે રાજપુરુષ જવાહરનું, દ્વ્યાપ્રિય સાહિત્યકાર, ઇતિહાસકાર કે ફિલસૂફ જવાહરનું નહિ જવાહરનું જીવન એ રાજકીય જીવન જ છે. ગાંધી કે, એમની બિંદગીના ઉત્તમમા ઉત્તમ વર્ષો એમણે રાજકીય સ્થાને અર્પણુ કર્યા છે.

જવાહરને રાજકારણમાં તાત્કાલીક ગાંધીજીએ આપી ગજગતણુમાં, એમને રસ લગાયો, એમના પિતાએ ને શ્રીમતિ એની બિસેન્ટે, ને પત્ની, પશ્ચિમની કેળવણીએ એમની એ રાજકીય ભાવનાને મુલ્ય આપ્યું આપ્યો, એક સ્પષ્ટ આકૃતિ આપી અને એ તસ્વીર, પૂરેપૂરી ધર્મી ગાંધીજી જેવા શિષીને હાથે આમ જવાહરના મજકારણમાં, અનેક લિંગ લિંગ તરવો લખ્યા છે. પશ્ચિમમાં રહેવાથી, અને હિન્દમાં રહ્યા હોવા છતાં, પશ્ચિમના સતત સંપર્કથી, એઓ આનંદગંધૃય દષ્ટિ ટેગની શમ્યા હિન્દના મજકારણમાં મગાપૂરુ પૂખી ગયા હોવા છતાં, વિચાર્યત જાય, ત્યારે, રશિયાની એક મુલાકાત લઈ આવે ને, ત્યાંની પરિસ્થિતિનું, સામ્યનાદના પ્રયોગનું, ખૂબ રસથી અને ખૂબ સહાનુભૂતિથી નિરીક્ષણ કરે કાસીસ્ટ નિરોધી પરિપક્વમાં હાજરી આપે, ત્યાંના રાજકીય પુરુષોને મળે, યુગેપની શાંતિ પરિપક્વમાં, હિન્દી મહામલાના પ્રતિનિધિ તરીકે અગ્રભાગ લે એ અર્થેને પશ્ચિમમાં, જવાહર મહાદેવ ગંધીને આનંદગંધૃય મન્યા.

જવાહરનું રાજકારણ, એ ગાંધીજીના સતત પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ને પશ્ચિમમાં થાય છે અને વિડસ્ટ્યુ છે અને તેથીજ, જવાહરે, ધર્મ પણ વાગ બીજા રાજકીય પુરુષો અને મુત્સદ્દીઓની જેમ પોતાના સિદ્ધિતાને દૂર રાખ્યા નથી અથવા તો ગમે તેવો માધાત્મ હોય, તેની શેદમાં પણ પોતે દમાયા નિના, પોતાને જે યોગ્ય લાગ્યું તે કર્યું છે અને કર્યું છે.

‘હિન્દ છોડો’ની પૂર્વેનો જ દાખલો લઈએ ગાંધીજી જિંદગીને માત્ર, નૈતિક મહકાર આપનામાં જ માનતા હતા જિંદગીને ગમે તે રાગતે સચરેય યુદ્ધમાં તો સહકાર અપાય જ નહિ હિંસક યુદ્ધમાં લાગ લેવાથી આપણે પાપમાં પડીએ જ્યારે જવાહર તો, અમુક રાગતે યુદ્ધમાં તરડરી મદદ આપના અને જિંદગી તરડથી લડના તરફર થયા હતા એ, જવાહર ગાંધીસાદી હોના છતાં, જવાહરની સ્વતંત્ર રાજકીય દષ્ટિ દર્શાવે છે વળી, ગાંધીજી જ્યારે જ્યારે ધાર્મિક ભાવનાને રાજકારણમાં લાવતા, ત્યારે, જવાહર એનો નિરોધ કરતા ગાંધીજીએ ૧૯૩૩ માં મેટ્રોનાશ્લ યુદ્ધમાં સામે હજિન ઉપરાસ આદર્શ, ત્યારે પણ ગાંધીજીએ આદ્યતનને ખોટું રસ્તે વાળ્યું એમ જવાહરને લાગ્યું હતું એમને પ્રથમવેળા.

જ્યારે દોહારવીકાર કર્યો, ત્યારે પણ જ્વાહર એની વિરુદ્ધમાં હતા, અને એમણે ખુશ્તી રીતે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

જ્વાહરના રાજકારણની વિશેષતા એ છે, કે, એમણે પોતાનો પક્ષ કદી સ્થાપ્યો નથી. કોઈપણ પક્ષના માણસ તરીકે એઓ કેંગ્રેસની ચૂંટણી લડ્યા નથી. અને જ્યારે જ્યારે મોટા આવ્યો, ત્યારે નિષ્પક્ષ રીતે, પોતાના મતો જાહેર કર્યા છે. ટાંનજી અને કૃપલાણી વચ્ચે, કેંગ્રેસ પ્રમુખની ચૂંટણીમાં હરીફાઈ હતી, ત્યારે, સરદાર વલ્લભલાઈએ ટાંનજીની તરફેણમાં પ્રચાર કરેલો, પરંતુ જ્વાહરને એ બંનેમાં કૃપલાણીજી વધારે ચોખ્ખા લાગ્યા, એટલે, એમણે અને એમના કુટુંબે કૃપલાણીજી માટે પ્રચાર કરેલો. આ રીતે, જ્વાહર પોતાના રાજકીય સિદ્ધિ માટે સરદાર વલ્લભલાઈને ઝેડે ઝઘડ્યા છે, સુભાષ બાણુ નેડે ઝઘડ્યા છે ને ગાંધીજી નેડે પણ એમનો મતભેદ એમણે જાહેરમાં જણાવ્યો છે. એમણે, કદિ એમનો પોતાનો પક્ષ સ્થાપ્યો નથી, કદિ પણ કોઈની સામે છૂપો પ્રચાર કર્યો નથી.

જ્વાહરે વારંવાર જાહેર કર્યું છે, કે, હિન્દુસ્તાનને એશિયાની નેતાગીરી નેઈતી નથી. એમણે કદી અમેરિકાને પંખાબું નથી, કે, રશિયાને ખોટું ઉત્તેજન આપ્યું નથી. એમની રાજનીતિ, શાંતિપ્રિયતાની છે, જે એમને એમના રાજકારણના ગુરુ ગાંધીજી પાસેથી મળી છે. આથી જ્યાં જ્યાં, શાંતિનો લાંબ ચતો હોય, કે, શાંતિવિરોધી તત્વો જોર કરતાં હોય, ત્યાં એમણે, સખત શબ્દોમાં, એવાં તત્વોનો વિરોધ કર્યો છે, અને શાંતિની સ્થાપના માટે સક્રિય પગલાં પણ લીધાં છે. કોરિયામાં, જો કોઈપણ રાષ્ટ્રે કાયમી શાંતિ માટે સક્રિય પગલાં લીધાં હોય, તો તે હિન્દુજ છે. એમની દોરવણી નીચે, યુદ્ધકેદીઓનો વિકટ પ્રશ્ન જે રીતે ઉકેલાયો, તેને માટે, ચોખ્ખેથી જે પ્રશંસા મળી, હિન્દુવિરોધી વિધાન દક્ષિણકોરિયા કરે એટલે તરતજ સ્વિડઝર્લેન્ડ જેવું તટસ્થ રાજ્ય એનો ઉત્તર આપી, હિન્દુજ સાચી પ્રમાણિક અને પ્રશસ્ય કામગીરી કરી રહ્યું છે, એવું પ્રમાણપત્ર આપે, એ હિન્દની, એના રાજકારણને લીધે જે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા જામી છે, તેનું સચોટ પ્રમાણ છે.

જ્વાહરની રાજકીય મહત્તા ત્યાં રહેલી છે, કે, એમની દૃષ્ટિ માત્ર હિન્દપૂસ્તીજ મર્યાદિત નથી, પરંતુ, વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં પીડિત, કચડાયેલી પ્રજા છે, તે પ્રજા પ્રત્યે એમને સાચી હમદર્દી છે. આથી જ એશિયાના દેશો જ્વાહર પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. જ્વાહરને, એથી જ સ્વદેશ, ઈન્ડો-આફ્રિકા ને સંકાના વડા પ્રધાનો, મીસરના વડા પ્રધાન, અફઘાનીસ્તાન, સાઉદી એરેબિયા, વગેરે પોતાના સાચા મિત્ર માને છે, અને એમનું બહુમાન કરે છે. ઈન્ડોનેશીયા પર ડચ આક્રમણ વખતે એશિયાઈ પરિષદ બોલાવી, સંયુક્ત રાષ્ટ્રપરિષદને, અમુક સમયની મહેતલ

આપી, એશિયાઈ દેશોની એકતા ને સગવડ માધી, જવાહરે યુરોપની માત્રાજ્યવાદી સત્તાઓને પડકાર કર્યો પરિણામે, ઈન્ડોનેશિયા આઝાદ થયું જનપાન જેડે અમેરિકાના ને બીજા યુરોપી દેશોના કારમાં એમણે સહી કરવાની ના પાડી. એની જોડે, હિન્દે અત ન કરાઈ જ્યાં નામ્યવાદી ચીનને પ્રથમ હિન્દે સ્વીકાર્યું એમનું જ નહિ, પણ સંયુક્ત રાષ્ટ્રપરિષદમાં પણ સામ્યવાદી ચીનનો સ્વીકાર એઓ આગ-ઝાઈ-શે-ના નિકટના મિત્ર હોવા છતાં-કરાવના એમણે લગીરથ પ્રયત્નો કર્યા, એ હકીકત જવાહરને આતરસાં દૂર પચાતિ અપાનવા માટે પર્યાપ્ત છે

જવાહરના રાજકારણની અન્ય એક વિશેષતા એ છે કે, એમનું શિક્ષણ ધર્મેડમાં થયું હોવાથી, ખ્રિસ્ત પદ્ધતિની પાનમિન્ટરી લોકશાહી એમને આદર્શ વ્યવસ્થા લાગે છે અને તેથી જ હિન્દના ગજ્યબધારણમાં પણ એમણે, એ લોકશાહીનું અનુસરણ કર્યું છે ખ્રિસ્ત શાસનપદ્ધતિમાં ન્યાય યોગ્ય ગીતે તત્વવાય છે, એમ જવાહર માને છે એથી જ, આપણા બધાગણમાં, લોકસભા અને ગજ્યસભા, એ ખ્રિસ્ત પાનમિન્ટની રસમને અનુસરે છે એના હક, કાર્યપદ્ધતિ, પ્રથમ પૂછવાની રીતિ, એ બધું પાનમિન્ટરી ટમનું જ છે આ દષ્ટિએ વિચારના જવાહરની રાજ્યનીતિ ગાંધીજીની રાજનીતિથી જુદી પડે છે ગાંધીજી હિન્દનું ગજ્યમધારણ એની વિશિષ્ટ પદ્ધતિને અનુવક્ષીને રચાયતું હોતું જેઈએ એમ માનતા, જ્યારે, જવાહર ખ્રિસ્ત શાસનપદ્ધતિને અપનાવવામાં માને છે

જવાહર એમના ગજકારણને વીધે જ આતરસાંદ્રીય બંધિત બન્યા છે શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદના પ્રમુખ બહુ મોગી બુમતીએ વસ્થા હતા, એ જવાહરની પ્રગતિશીલ અને સદ્ગત રાજનીતિનું જ જગને બુમાન કરું છે એમ અવસ્થ કહી ગકાય

જવાહરની રાજનીતિની એક મોગી સદ્ગતતા એ છે, કે, જે ચિંતનના શાત્તનને એમણે જન્મભેર સામનો કર્યો, જેની સામે એઓ ઝઝૂમ્યા, એજ શાસનતત્ર એમની મૈત્રી માટે ઝૂખે, જવાહર જે રાગતે કહે તે શરતે, એમને રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહેવાની બધી ભેગવાઈ કરી આપે, હિન્દના સાર્વભૌમ ગણતંત્રને ચર્ચાઈ જેવો કટ્ટર હિન્દવિરોધી સ્વીકારે, એ જવાહરની રાજનીતિનો એક અનેરો વિજય ઝણી ગકાય ચિંતનની રાણીના રાજ્યારોહણ સમયે, જવાહર લા ગયા પરન્તુ, બીજા દેશોની જેમ, એમણે લા પોતાનું લક્ષર મોખ્યું નહિ ને, પોતાની જ કહી રકાય, એવી વૈયક્તિક રાજનીતિ બનાવી, તે જેઈને, ચિંતનના લોકોને, જવાહરે છતી લીધા કારણ કે, ખ્રિસ્ત પ્રભ ગુનામોમાં નહિ, પણ સ્વતંત્ર, મિજલ માનવીઓની સાચી કદર કરતા બળે છે

જન્માદર્યાન એક મર્યાદા એ છે, કે, એ ખૂબ જ લાગણીપ્રધાન છે લાગણી-પ્રધાન સ્વભાવ, એ ગત્તીતિમા દ મુત્સદ્દીગીરીમા, વણી વખત આડે આવે છે, એવો એમની પર એક આક્ષેપ મૂકાયો છે પરંતુ, જન્માદર્યાન યુવનના ખીજા બધા મેત્રોમા, લાગણીપ્રધાનતાનો આક્ષેપ ભને માયો હોય, પરંતુ, ગજાગણુ પરત્વે તો એ મિનમ્ત સાચો નથી એ ક્ષેત્રમા તો લાગણીપ્રધાન જન્માદર નહિ, પણ શુદ્ધિપ્રધાન જન્માદર જ કાર્ય કરી શકો છે

આથીજ, જન્માદરે, લાપાના પ્રાતઃચનાનો પ્રશ્ન, લાગણીવી નહિ, પણ યુષ્મ રિચા કરીને ઉદ્દેશ નિર્ણય કર્યો છે ૧૧૬ લાપાના પ્રાતઃચના પ્રિયે જેઓ લાગણીથી પ્રેરણાને ઉદ્દેશ્ય લયા ભારતો ન છે, તેમનો એઓ પ્રિયે કો છે અને લાગણીમા તાપાનાથી અનિષ્ટ પાણિમા ઉદ્ભવે છે, એમ કહે છે જન્માદર જે માત્ર લાગણી પ્રધાન હોત તો લાપાના પ્રાતઃચનાને પ્રેક્ષિત વગેવી છે, એમ કહીને, એ પ્રાતઃચનાનું નિર્ણયન ૫૧ એમનો તો બધી દષ્ટિએ રિચા કર્યો પાણિમાની ગણના કરી પરી જ ચોક્કસ પગલું લીધું, અને લોખનાદી રીતનમ પ્રમાણે એ પ્રશ્નને ઉદ્દેશ લગીત્ય પ્રશ્નોથી ગી શકા છે

જન્માદર જે સાચા મુત્સદ્દી ન હોત, તો ન તઓને માખેના સાનિયાણા આપત નહિ, અને રાજઓના સબ્યો એમને કશું પણ નગત આપ્યા વિના ખાનમા ર્યા હોત પણ જન્માદરની દીર્ઘદષ્ટિએ જોયું, કે એમ કલ્પારી હિન્દની ગિયાસતોમા અમતોર પ્રગટ થશે અને હિન્દના નવરાત્રના કાર્યમા નિષ્ઠા આવશે, એટલે એ કાળથી, એમણે ગજાઓને ભરપૂર સાનિયાણા આપીને એમના મુખ બધ કરી દીધા હવે પાછો લાગ આપ્યો છે ૧૬૪૮ની પરિસ્થિતિ હવે નવી નવી પૂર્વેની દેવી રિચાતો બધી દરીયામ થઈ ગઈ છે તેના મધ્યમ્ય સમય જેડેના સબ્યો દલીબન થઈ ગયા છે, ત્યારે જન્માદરે હવે, એ સાનિયાણા, આપમેજે ઓછા કરવાની, ખામ કરીને જેમને વાર્ષિક લાખ રૂપિયાથી સંધારે સાનિયાણા મળતા હોય તેના રાતઓને મિનતી કરી છે અને એ રાજઓએ જન્માદરની વિનતીની કદર કરી રહે-જએ એમા ૫૫ મૂવાની ખુની દર્શાવી છે આ દષ્ટાન એ જન્માદરની મુત્સદ્દીગીરીનું જનનત પ્રતીક કહી શકાય

જન્માદરની પચ્ચવીધ યોજના પણ એ ૮ હકીકત પૂના કરે છે, કે, એમની દષ્ટિ લાગણીપ્રેક્ષિત નથી પણ કૃત્રિમ, અર્થદષ્ટિએ રિચા તથા ગણના કુનારી, મુગામી, પરાણુ કુનારી અને શાસ્ત્રીન છે લાગણીપ્રધાનતા અને શાસ્ત્રીયતા મદ્દગામી નથી, પણ પચ્ચપરિરોધી છે જન્માદર ખીજા ક્ષેત્રોમા ભને લાગણીવિવશ હોય, પરંતુ ગજાગણુમા એમની દષ્ટિ શાસ્ત્રીન છે

જવાહરને દેકાણે ખીજે કોઈ લાગણીપ્રધાન મુત્સદ્દી હોત, તો, દેશના અંતિમ હિતનો વિચાર કર્યા વિના, એક પછી એક પગલાં ભરવા માંડત. જવાહર જો ફક્ત લાગણીમાં જ તણાયા હોત, તો, દેશના સર્વે ઉદ્યોગોનું, રાષ્ટ્રીયકરણ તાત્કાલિક કરી નાંખત. જમીનદારોને કોઈ પણ જનનું વળતર આપ્યા સિવાય, જમીનદારી તાબડતોડ નાબૂદ કરી નાંખત. રાજ્યઓને જેલમાં પૂરત, ને એમને પદબ્રજ કરત. આમોદ્યોગોને જ વિકસવા દઈ, મોટા ઉદ્યોગોને પોષત નહિ. સરકારી અમલદારો જેમણે ખિટીશ હકૂમતને પોષી હતી, તેમને ખરતરફ કરી, તેમની જગ્યાએ, કેંગ્રેસના માણુઓ મૂકી દેત. ખીન કેંગ્રેસીઓને, અરે, જેમણે ખિટીશ રાજ્યમાં, રાષ્ટ્રની વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું હોય, તેવા, પણ શુદ્ધિશાળી પુરુષોને તો પોતાના પ્રધાનમંડળમાં હરગિજ ન લીધા હોત. પણ જવાહરે એમાંનું કશું કશું નહિ.

જવાહરે રાષ્ટ્રીયકરણ ધીમેધીમે કરવા માંડ્યું અને તે એવી રીતે કે જેથી દેશના ઉદ્યોગોનો વિકાસ અટકી ન પડે. જેમ કે, વાહન વ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ, વિમાનવ્યવહારનું રાષ્ટ્રીયકરણ, વીમાનું રાષ્ટ્રીયકરણ, એમ જવાહરે ધીમેધીમે નિશ્ચિત ગતિએ, રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું. જમીનદારી નાબૂદના એમના સિદ્ધાંતને એઓ વળગી તો રહ્યા, પરંતુ, જમીનદારોને એમણે વળતર અપાવ્યું. અને, ખીજા બાજુથી, એ દિશામાં સક્રિય અને રચનાત્મક પગલું ભરના શ્રી. વિનોબાના ભૂદાન યજ્ઞને પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું. એમણે ધીમેધીમે જમીનદારીને નાબૂદ કરવા માંડી. એમણે રાજ્યઓ પાસે, રાજ્યની હકૂમત છોડવી, પરંતુ, એમને સારાં એવાં સાક્ષિયાણાં આપી, તેમને સચ્ચ રાખ્યા, કે જેથી, એ લોકો પ્રજાને ઉશ્કેરી, રાજ્યમાં અશાંતિ ઊભી ન કરે. મોટા મોટા રાજ્યઓને રાજપ્રમુખ બનાવી તેમને સંતોષ્યા. અને ધીમેધીમે દેશીરજવાડાંનું વિલીનીકરણ કરી, અંગ્રેજોને જે કરી નહોતા શક્યા, તે એમણે જાણે જાહુઈ ઈલિમથી કરી બનાવ્યું. ને એ રીતે લક્ષલક્ષ મુત્સદ્દીઓના મોમાં આંગળાં નંખાવ્યાં. જે અંગ્રેજો, હિન્દમાં ૫૦૦ જેટલાં રજવાડાં મૂકી હિન્દ છિન્નભિન્ન થઈ જશે, એમ માનતા હતા, તેમને, જવાહરે પોતાની શક્તિને અને મુત્સદ્દીગીરીનો પરિચય બતાવી આપ્યો.

જવાહરે આમોદ્યોગના વિકાસની જોડે, મોટા મોટા ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપ્યું એટલું જ નહિ, પણ, સરકારે જ મોટા ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા. જવાહરના જ સનન પ્રયાસથી દેશમાં
સ્થપાઈ. વળી, સુદ્ધ દ
મોટાં મોટાં યંત્રો મંગાવીને, એ દ્વારા દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધ્યો. એ

ઉપરાત, ખોગ લાગણીવેગ બાજુએ રાખી, એમણે પરદેશી મૂઢીને પણ હિન્દુમાં આપ્તી અને પદ્દેશીમૂઢીએ પણ હિન્દુનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થતો હોય તો એમણે તે થના દીધો.

જ્ઞાનદર, ખોગી લાગણીમાં ન તણાતા, દેશને જે જે માણુમે ઉપયોગી થઈ પડે એના હતા, તેમની શક્તિનો વિનિયોગ, દેશના લાભ માટે થઈ નડતો હોય, એવા ખીનકાએમી અને પૂર્ના ગણતરિગેધી માણુમેને પણ, રાજ્યકાગજારમાં રાખ્યા એમના પ્રવાનમજામાં આગેડર હતા, જેને મધાર્થ હતા અત્યાગે શ્રી ચિંતામણુ દેશમુખ છે શ્રી ગોપાલ ત્યાગી આયગર, શ્રી ગમન્વામી મુદવીયાગર, શ્રી વળમુખમ એમી, શ્રી, સ્યામપ્રનાદ મુકરજી, શ્રી રેસરચક નિયોગી, એ એવેને એમણે જુદે જુદે અમથે, પોતાના પ્રવાનમજામાં લીધેલા, એ એમની ઉદાત્તા, વિશાળદષ્ટિ, એમની રાષ્ટ્રના હિત માટે તમન્ના, પૂરના કડે છે વળી, ગરનગે તરીકે મિ હોમી મોદી, નગ્ન મતાગજ સિંહ, શ્રી ગીરમથકર બાજવાઈ, શ્રી એચ સી મુન્ડરજી શ્રી ચદુનાન ત્રિવેદી, શ્રી ફઝલઅલી, જેવા અને મનનીઓની નિમણૂક પણ જ્ઞાનદરની મુત્સદ્દીગીરી પૂરનાર કહે છે આ ઉપરાત, એમણે વિધ્યામાં, જનનરીઆપ્પાની, તથા પ્રથમ ચીનમાં અને પાઝાથી ઈંગ્લેન્ડમાં, સગદાર પાણીકન્ની એન્ડની તરીકેની નિમણૂક, તથા શ્રી રાધાકૃષ્ણન જેવા દિવસકુની પ્રથમ મોઝામાં એલચી તરીકે અને ત્યાગનાદ હિન્દુના ઉપપ્રમુખ તરીકે એમને ચૂટી એમનું કૅનુ મુમાન એમની રાજનીય કુનેહ તથા મુત્સદ્દીગીરી પૂરનાર ર છે.

બિગીરા અમનમાં, જે જે સગારી નોખે હતા, તેમના અતુલનતા, કાર્યશક્તિના, કામેનિરતતા અને વલીનગીદષ્ટિના, વહેણુ જ્ઞાનદરે રાષ્ટ્રક્ષિતાથે વાળ્યા તેમના હકો કાયમ રાખ્યા, તેમને સ્થિરતા આપી, એટલુંજ નહિ, પણ જૂના કાએમનાદીઓ ન્યાગે પોતાની પુરાણી ટેવ પ્રમાણે સનદી નો રોનો વિરોધ કરે છે, ત્યાગે જ્ઞાનદર પોતાની ગેરસમજૂતી થનાના લગને વહોરી લાધને પણ તેમનો જાહેરમાં બચાવ કરે છે, તેમની કામગીરી માટે, તેમની પીઠ ચામડે છે, તેમને પ્રોત્સાહિત કરે છે, અને તેમના કામનો પૂરો લાભ બેગવે છે આ સર્વે પરથી પ્રતીત થશે કે, જ્ઞાનદર કાયા મુત્સદ્દી નથી પણ કુનેહમાજ ને ધણપના મુત્સદ્દી છે.

જે રીતે જૂનાગઢ ચર થયુ, હૈદરાબાદ જે રીતે ચરણે લવાયુ, કામ્બીનાથી, આક્રમણકારોને હમવીને, પછી તહફૂળી કવી, કામ્બીરમાં પરદેશની ખોગી દરમ્યાનમીરી ચાનરા દેવી નહિ, નશ્તીરમાં જુદુ બધા હુ ધના દેવુ, એને જૂદો વારડો થવા દેવો, એને ખામ હકો આપીને, નિરિષ્ટ સગવડો આપવી, એ પણ જ્ઞાનદરની મુત્સદ્દીગીરી અને પ્રસ ગોચિન પગના લેસાની દષ્ટિના જવનત પૂરાના છે.

જવાહરનું રાજકારણ જેટલું રાષ્ટ્રીય છે, તેટલું જ આંતરરાષ્ટ્રીય છે. જ્યારે, અંગ્રેજોએ હિન્દ છોડ્યું, ત્યારે પરદેશમાં હિન્દની કિંમત કોડીની હતી હિન્દનું સ્વતંત્ર કે માનવર્થ સ્થાન નહોતું. અત્યારે સીયોનનું જેવું સ્થાન છે, તેનાથી પણ વધારે નીચું સ્થાન હિન્દનું હતું પરદેશમાં કોઈ હિન્દ પ્રત્યે માનથી જેવું નહોતું પરંતુ જવાહરે પરદેશ વ્યવહારની ધુરા પોતાના હાથમાં લઈને, હિન્દને જગતના નકશામાં એક અગત્યનું સ્થાન આપી દીધું.

જવાહરે ઈન્ડોનેશીયાના પ્રશ્ન વખતે, એશિયાઈ પરિષદ બોલાવી, એશિયાની સુપ્રેમ પ્રજાને જાગૃત કરી ને એશિયાના પ્રદેશોનું નેતૃત્વ લીધું ને, એશિયામાની પરદેશની વસ હતોને જ્યારે આગામી આખો એમના અનેક સ્વતંત્ર, ન્યાયી અને નીજ પગલાથી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા એમને મળતી ગઈ દિલ્લીમાં એશિયાઈ પરિષદે, જે જે માગણીઓ કરી હતી, તે માગણીઓ મજૂર થઈ ઈન્ડોનેશીયા આઝાદ બન્યું સંયુક્ત રાષ્ટ્રપરિષદમાં, આરબએશિયન જૂથ સ્થાપ્યું અને પહેલી કચ્છગ્રંથી, ગુનામ, યુરોપની શાહીવાદીથી ગૂંચળાતી પ્રજાને એમણે નવું બળ આપ્યું પર્શિયાએ, ઈરાનમાં મુસાદિક જાગ્યો, ને અંગ્રેજોના કમળમાંથી એણે તેવનો ધ ધો પત્રવી લીધો ઇજિપ્તમાં નગીમ અને પત્રીથી નાસર જાગ્યો, ને, એણે સુએઝમાંથી અંગ્રેજોને હામી ઝાડવાની હામ બીડી કોરિયામાં, અમેરિકા, બ્રિટન વગેરેના સત્તન પરેશ રીતે દબાવ્યું જતા, જવાહરે લશ્કર ન મોકલ્યું, એટલું જ નહિ, પણ, કોરિયાના પ્રશ્નના સમાધાન માટે, એક રીતે કહીએ તો સત્તન પ્રવલ્નો કર્યાં અને યુદ્ધદીઓનો સમાધાનકારક ઉકેલ લાવના, હિન્દે, જે પ્રવલ્નો કર્યાં, તેથી બધા દેશોએ હિન્દની અને જવાહરની મૂનકંઠે પ્રશંસા કરી.

જવાહરે, એક માણસથી, સામ્યવાદી ચીનનો સ્વીકાર કરી, એમની દૃષ્ટિ વાસ્તવિક છે, એમનું પગલું ન્યાયી છે, તે પૂરવાર કરી આપ્યું બીજા બાજુ અમેરિકા જેટલે સારા સબ ધો રાખી, અમેરિકાના નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી, લાના માનનીઓનો પ્રેમ જીત્યો ત્રીજા બાજુ, એમણે નૂતન ચીન જેટલે પણ એટલા સાગ સબ ધો ગમ્યા, કે, અમેરિકા વગેરે દેશોને, ચીનના પ્રત્યાસાતો જાણુવા હિન્દ પાસે આવતું પત્ર ઈન્ડોનેશિયાની જેટલે તો હિન્દના મીંગ સબ ધો જાણીતા છે જ ઈરાનના તેના રાષ્ટ્રીયકરણના પ્રશ્નમાં, પણ હિન્દે, ઈરાનની એ નીતિ યોગ્ય છે એમ કહી ઈરાનનો પ્રેમ સપાદન કર્યો તો, બીજા તરફ, ઈરાનનું તેવ લેવાનું ના પાડી બ્રિટીશરોને પણ રાજી રાખ્યા સુએઝનહેરના પ્રશ્નમાં પણ એમણે ઇજિપ્તની તરફેણ કરી, પશ્ચિમ એશિયાની સહાનુભૂતિ સપાદિત કરી અધ્યાનિષ્ઠાન જેટલે તો એના મી. મ. મ. ધો છે જ પાકીસ્તાન પ્રત્યે પણ હિન્દને આગળ પડેવારે એના .

ત્યાના પ્રધાનો અને અખગારોના નિવેદનો અને પ્રચાર જ્ઞાતા, જ્ઞાહરે મૈત્રીનો હાથ લખાવેલો જ ગણ્યો છે. પગિજામે, પાકીસ્તાનના વડા પ્રધાન મહમદઅલીએ, જ્ઞાહરનો મૈત્રી માટે લખાવેલો હાથ સ્વીકાર્યો, ને, હિન્દ અને પાકીસ્તાન વચ્ચે જે તગવિધી હતી તે થેડે અગે ફર થઈ ગઈ. અને યુગોએવિધા જોડે જ્ઞાહરે મૈત્રીનો હાથ લખાવ્યો અને તે તે દેશોની મુશ્કારી કરી, તે દેશોના નગરોને હિન્દમા આમ ની એમણે પોતાની મૈત્રી દલીલ તરીકે

વીએટ નામના પશુ કેન્દ્ર દેશો, એ પ્રદેશનો કમળે ગણે, અને, વીએટ નામની ગંધર્વીય જાતિને દયાની દે, તેનો જ્ઞાહરે વિરોધ કર્યો કોઈ પણ પર્વતી સત્તા, એશિયાના પ્રદેશનો કમળે ગણે, અને, પ્રગતીય અસ્થિતાને કમળે એ સ્થિતિ જ જ્ઞાહર જેવા માનવી માટે અમલ છે આજ કારણથી, ચિત્રીન ગીએનામા, ત્યાના ના પ્રધાન જો જગનને, ત્યાના ગોરા ગવર્નર અને ચિત્રીન મરહુમે પદભ્રષ્ટ કર્યા, તેનો, જ્ઞાહરે અખન વિરોધ કર્યો હતો કારણ કે, જ્યારે જ્યારે લોકશાહીની વિરુદ્ધ એ ભાનતાને કમળાતુ કોઈપણ પગતુ ભરાય છે, ત્યારે જ્ઞાહર એની સામ જમ એ છે આ રીતે, સ્વતંત્ર, તમચ, ન્યાયી એવી પર્વતનીતિને લીધે આજે જગનના નડશામા હિન્દને અગવ્યનુ સ્થાન મળે છે અને હિન્દે અત્યંત માનવર્ધુ સ્થાન મેળવ્યું છે

જ્ઞાહર કોઈ પણ વિરુદ્ધ નજદીર પ્રશ્નનુ, શખ્ય હોય, ત્યા મુધી વાગ્યાથી અને સમજૂતીના મારે પ્રશ્નો ઉદ્ભવ કરના મળે છે એથી જ, પાકીસ્તાન જોડે, યુદ્ધ ન કરવાના કરારો કરના માટે એમણે વારંવાર હોણ મોડવા કાશ્મીરનો પ્રશ્ન, જ્ઞાહર ધાગત, તો લગઈ ને માર્ગે, મદજમા અને આસાનીથી ઉકેલી નડત પર્વતુ, જ્ઞાહરે એ માર્ગ લેના જતા, નયુન રાષ્ટ્રપરિવર્તને જ એ બાબતનો ન્યાય કરવાને મોખ્ય અને એની આગળ પોતાની કસિયાદ નોધાની જ્યારે પાકીસ્તાનમા જ ગમનારે જેહાદ જેહાદની યાગો પૂજાય છે, ત્યારે જ્ઞાહર માતિની જ માતો કરે છે પાકીસ્તાન તમ મૈત્રીભારનો જ સફેશો આપે છે એજ રીતે, ગીવોનના હિન્દીઓના મનના અને નાગરિક હકનો પ્રશ્ન પણ, ત્યાના વડાપ્રધાન જોડે સમજૂતીથી અને ખેતદિતીથી જ એઓ કરના છડે છે તદુપરાત, હિન્દમા, જે પોર્ટુગીઝ વસાહતો છે, તે નાખૂદ થવી જોઈએ, એમ એઓ કહે છે છતાં, એ માટે, જ્ઞાહર યુદ્ધનો માર્ગ લેના છડેતા નથી બાબી, એ વસાહતો, તો એટલી નાની છે, કે, માન, એજ દિનમમા હિન્દ ખૂમ જ આસાનીથી એ કમળે કરી સકે પણ, જ્ઞાહરે, એમ ન કરતા, માતિનો અને સમજૂતીનો માર્ગ લીધો છે તેની જ રીતે, દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામા હિન્દીઓ ઉપર જે સીતમ ગુજરે છે,

મધ્યકાલીન જુલમગાલીની માદ આપે એની એ નીતિનો પણ નધા હીય માર્ગે, સચુક્ત સંપદ પરિપદ દ્વારા જ હિન્દ ઉકેલ લાવના પ્રયત્ન કરે છે

આમ જવાહરની ગજનીતિ શાંતિની છે, અમનની છે, સમજૂતીની છે એનો ટાઈ અનજો અર્થ ન કાઢે, કે, જવાહરની રાજનીતિમા ટાકાશ છે એમા ઉગ્રતા કે પુણ્યપ્રકાપ પણ સારા પ્રમાણમા છે પાકીસ્તાન સામે, કાશિયામા અમેરિકાની નીતિ સામે, મીયેનમા, ટિન્દીઓને મતાવિગર નથી મળતો તેની નાને, દક્ષિણ ને પૂર્વ આફ્રિકાના ગ્ઝેટની નીતિની સામે, પોર્ટુગિઝ રાજ્ય હિન્દના એના સસ્થાનોમા જે જુલમ કરે છે તેની સામે, સામ્યવાદી ચીનને ન સ્વીકારનાની અમેરિકાની નીતિની સામે, સીંગપોર રી ને અમેરિકા જે રીતે થાળવ્યા કરે છે તે રીતિ સામે જવાહરે ઉગ્રમા ઉગ્ર શબ્દોમા પોતાનો પુણ્યપ્રકાપ દાનવ્યો છે

સ્વદેશી રાજકારણમા પણ જવાહરે સામ્યવાદીઓનો પ્રિગેધ કર્યો છે ટ્રામવાદને પડકાર કર્યો છે પરંતુ, જવાહરે પોતાની દૃષ્ટિ મરુચિત નથી રાખી જે જે પ્રગતિવાદી તત્વો હતા, તે બધા તત્વોનો જવાહરે, કોંગ્રેસ બેડે સહકાર સાધી, પ્રમોદિત કરવાનું આમ ત્રણ આપ્યું છે જવાહર અદેશમા પણ શાંતિના ચાહક છે અદેશનીતિ જુદી અને પદેશનીતિ જુદી, એવું જવાહરનું રાજગણુ નથી એ તો, પાકિસ્તાનના બધાણુમા ધીનપોકશાહી તત્વ હોય તોય ઠગેશર્ત છીકે, અને, અતીગરમા મુસ્લિમ અધિવેશન ભગ્ય ને ટ્રામની મરક્ષણની માગણી કરે, ત્યારે પણ જવાહર અદેશર્ત જય માત્ર ટ્રામી દૃષ્ટિએ, ટ્રામીગની પ્રત્યપરિપદ, મુસ્લિમ પ્રધાનમળનો પ્રિરોવ કરે, તેય જવાહરને મજરી નાખે

જવાહરને આપણે જોઈએ તો, એઓ સાચી લોકશાહીમા માનનારા છે એથી જ યુરોપના રાજ્યોના સસ્થાનવાદનો એઓ પ્રિગેધ કરીને પ્રગતિશીલ બજોને, પોતાનો સાથ આપે છે બ્રિટીશ ગિએનાના પદ્મજી વજ પ્રધાન ણે જગનને પણ ગ્રેગણુ જોઈતી હોય, તો, એઓ જવાહરને મળવા આવે અને એમની સલાહ લે છે હમણા હમણા યુરોપના રાજ્યોએ સસ્થાનો પ્રત્યે જે પ્રત્યાવાની નીતિ પુન અખત્યાર કરના માડી છે, તે તરફ જવાહરે બહુ અપ્પર અને આકન ગમ્મોમા નફરત બતાવી હતી જવાહરે, ધરિનના તેનના રાષ્ટ્રીયકરણમા સાથ આપ્યો, સુએઝ નહેરની બાબતમા મિસરને સાથ આપ્યો, દક્ષિણ આફ્રિકાના હબરસીઓ ને ટિન્દીઓને એમની રગ બેદ સામેની લડતમા ટેકા આપ્યો, ચીનની સામ્યવાદી સરકારનો સ્વીકાર કર્યો, ઇન્ડોનેશીયાની સામેના યુરોપના સસ્થાનવાદને પડકાર્યો, આફ્રની પ્રાતરચનાનો એમણે સ્વીકાર કર્યો, લાવાનાર પ્રાતરચના માટે એક અમિતિ નીમી, તેની લવામણો

મોટે ભાગે સ્વીકારી તથા વીચેટનામમાં કૈંચ વસાહત સામે પોકાર કર્યો : એ સર્વે જવાહરની લોકશાહીના ઉત્તમ દશાન્તો છે.

જવાહરની લોકશાહીની ભાવનાએ જ આપણા રાજ્યને બીનમજદૂરી રાજ્ય બનાવ્યું છે. અને, આપણે ત્યાંની લઘુમતીઓને બહુમતી જેટલાજ દરકો મળે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ, લઘુમતી કામને જરા જેટલો પણ રંગ ચાપ, એવું કશું આપણા બંધારણમાં નથી. વળી, માત્ર ભણેલી લઘુમતીઓ નહિ, પણ, આદિવાસીઓ, દરિજનો, એ બધાને માટે ખાસ સંરક્ષણ અપાયું છે, અને એમની નાની બહુમતીને લીધે, એઓનું પ્રતિનિધિત્વ ન આવે, એવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય તેની જોગવાઈ પણ બંધારણમાં રાખવામાં આવી છે. જવાહરની પ્રધાનમંડળની પસંદગીમાં પણ, શીખ, પારસી, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, દરિજન, સ્ત્રીઓ : એમ સર્વે લઘુમતીઓને અવારનવાર સ્થાન મળ્યું છે. આથીજ, જવાહરે બંધી કામોનો, બંધી લઘુમતીઓનો ચાલુ મેળવ્યો છે. એટલુંજ નહિ, પણ, લઘુમતીઓને દળાવવાની, કે, બે કામો વચ્ચે વેરઝેરની ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી, કોઇપણ વ્યક્તિ કે કોઇપણ સંસ્થા સામે એઓ કડકમાં કડક પગલાં લેતાં અચકાયા નથી.

હિન્દુ મઢાસભા, જનસંઘ, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ, અકાલી દળ, મુસ્લિમ લીગ, જેવી કદરે કોમવાદી સંસ્થાઓને જવાહરે સખત હાથે દાબી દઈને, કોમવાદથી થતી પાશવાર હાનિથી દેશને બચાવ્યો છે. પરિણામે, આજે કોમવાદી સંસ્થાઓની ઈર્જાત ઘટી ગઈ છે. એમની વાત સાંભળનારાઓની સંખ્યા ઘટી છે. જવાહરની સન્માર્ષીની, એમની નીતિની યોગ્યતાની, આમજનતાને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે. એટલે, કોમવાદને, દાબી દેવામાં જવાહરને જનતાનો પૂરો સાથ છે.

જવાહરનું રાજકારણ, ગાંધીવાદી રાજકારણ એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય. ગાંધીજીએ રાજકારણમાં નીતિ, સત્ય, ધર્માનદારી, સિદ્ધાંતનું કડક પાલન, ભાષિયારો, અન્યાયની સામે પોકાર, અને અન્યાયોનો સામનો, માનવહિત, વગેરે સિદ્ધાંતો આપણને આપ્યા. રાજકારણમાં, અનીતિ વિના ચાલે જ નહિ, કે, એમાં સાચું હોય જ નહિ, એવો આપણો બ્રમ એમણે ભાંડ્યો. જવાહરે એ નીતિનું અક્ષરશઃ પોતાના રાજકારણના પિતા કે શુરુતું પાલન કર્યું. અને એમની રાજકીયનીતિની પ્રજાસિ જળવી રાખી. રાજકારણની શુદ્ધિ જળવી. તટસ્થતા એટલે તટસ્થતા. મોટે તટસ્થતાની વાત કરવી, અને પછી, પરાક્ષ રીતે, એક વખત, આનો પક્ષ લેવો અને બીજી વખત, બીજાનો પક્ષ લેવો, અને સત્તાની તુકાને સમતોલ રાખવી, એવી એમની નીતિ નથી.

જવાહર યુદ્ધકેદીઓની જાળનમાં પણ પોતાની તટસ્થ અને સ્વનંત્ર નીતિને અનુસરે છે. કોમનવેલ્થમાં રહ્યા છતાં, એઓ બ્રિટનની શેઠમાં તથાતા નથી. આથી જ પદ્મશ્રી જગનને આવકાર આપે છે; ચાંગ-કાઈ-શેકનો પ્રતિનિધિ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની બેઠકમાં બેસે, તેનો વિરોધ જવાહર, ચાંગ-કાઈ-શેકના મિત્ર હોવા છતાં કરે છે. મેન્ઝીનો કે સગાઈનો સંબંધ રાજકારણમાં એઓ વચ્ચે આવવા દેતા નથી. આ કડક તટસ્થતાને લીધે, જવાહરને કાંઈ ઓછું સદન કરવું પડતું નથી. એમને કેટલાક છૂપા સામ્યવાદી કહે છે, કેટલાક એમને અમેરિકાપક્ષી કહે છે, કારણ કે, એઓ અમેરિકાની આર્થિક મદદ સ્વીકારીને દેશની આર્થિક પ્રગતિ સાધે છે. કેટલાક એમને સર મુખત્યાર કહે છે, અને હીટલર તથા મુસોલિનીની જેમ સરખાવી, એમની નીતિને ફાસીવાદી નીતિ કહે છે. એક તરફ સામ્યવાદીઓ એમનો વિરોધ કરે. બીજી તરફ, અમેરિકાપક્ષીઓ, જેવા કે, રૂલેસ, સ્વીવન્સન, અને સીંગ્લેન રી, એમનો વિરોધ કરે, એ એક જ વાત આખરે તો સાબિત કરે છે, કે, જવાહરની નીતિ સત્યની છે, તટસ્થતાની છે.

આમ, ગાંધીજીના રાજકીય સિદ્ધાંતોને અને એમની નીતિને એઓ આગે બદાવતા હોવા છતાં, ગાંધીજી જીવતા હતા, ત્યારથી એઓ ગાંધીજીના બધા સિદ્ધાંતોને સ્વીકારતા નહોતા. ગાંધીવાદી તત્વ જેટલે થોડી પશ્ચિમની અસર આપણને જવાહરમાં મિશ્રિત થયેલી લાગે છે. એથીજ, ગાંધીજીની નીતિમાં મોટાપાપાપરતા ઉઘોગીકરણને સ્થાન નહોતું, ત્યારે જવાહર રાષ્ટ્રના ઉઘોગીકરણથી જ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થશે, એમ માનનારા છે અને તેથી ઝડપભરે એઓ રાષ્ટ્રના ઉઘોગીકરણની પ્રયત્નમાં લાગી ગયા છે. એ કારણથીજ, એઓ પરદેશનું ફંડિયામણ બચાવીને, પરદેશના નિષ્ણાતો અને પરદેશના યંત્રો મંગાવી, હિન્દનું ઔદ્યોગીકરણ કરવા લાગી ગયા છે.

જવાહર ઉપર મેલીએટ રશિયાની પંચવર્ષીય યોજનાની સારી છાપ પડેલી, અને તેથી, આપણા દેશના સર્વોચ્ચ વિકાસની પણ પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતે યોજના થાય એમ એઓ પહેલેથી માનતા આવ્યા છે. અને, તેથીજ, જ્યારે એમણે હોદ્દાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો, ત્યારે પણ, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી એમણે એક ‘આયોજન પંચ’ની સ્થાપના કરેલી. અને એણે મહાસભાના આશ્રયે પોતાનું કાર્ય આરંભી પણ દીધેલું. હવે તો એમની પંચવર્ષીય યોજનાઓ જળજાહેર છે. અને જવાહર એ યોજનાને વિશે રાજ-અ-રાજ બોલે છે, એ પણ જવાહરની જ કહી શકાય એવી રાજકીય વિશેષતા છે.

જવાહરનું રાજકારણ એ નેટલું રાષ્ટ્રીય છે, તેટલુંજ આંતરરાષ્ટ્રીય છે. એક બીજી રીતે કહીએ તો એ પહેલું આંતરરાષ્ટ્રીય છે અને પછી એ રાષ્ટ્રીય છે.

કારણ કે, કોઈપણ રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ એઓ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને, એના આંતરરાષ્ટ્રીય આધાતપ્રત્યાધાતોનો વિચાર કરીને જ એઓ કરે છે. કાસ્મીરનું જ દષ્ટાન્ત લઈએ તો, કાસ્મીરના પ્રશ્નનો ઉકેલ જવાદરે રાજના નેરથી કરવાને બદલે, સંયુક્તરાષ્ટ્ર પાસે ફરિયાદ નોંધાવી ન્યાય માંગ્યો. જવાદરે દેંદ્રાબાદમાં પણ જે પોલીસખાતું લીધું તે એક દૃષ્ટિએ નેરથીએ તો ધાગું મોડું લીધું. કારણ કે, જવાદર, આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ એના આધાતપ્રત્યાધાતો અનિચ્છનીય આવે એમ ઈચ્છતા નહોતા. એક બીજી રીતે નેરથીએ તો જવાદર એટલા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય છે, કે, એમણે બધા પરદેશો નેરે સંબંધ રાખ્યા છે, મોટા મોટા દેશોમાં, પોતાનાં એક્ઝીક્યુટીવ રથાખાં છે. અને પરદેશો નેરે સારો સંપર્ક રાખ્યો છે. રાધાકૃષ્ણન જેવાને મોકલી ગણિયા નેરે મોટો સંબંધ બાંધ્યો, સરદાર પાણીકર જેવાને મોકલી, ચીન અને ઈજિપ્ત નેરે પ્રેમસંબંધ બાંધ્યો, ડૉ. તાગ્યંદ જેવા માનવીને પસંદ કરી અફઘાનીસ્તાન અને ઈરાન નેરે ગાઢ સંપર્ક સાધ્યો અને પાકીસ્તાનના હિન્દ સામેના અવળા પ્રચારની અસરને એમણે નાબૂદ કરી.

જવાદરનું માનસ જ એવું છે, કે, જેટલા આધાત પ્રત્યાધાતો એમને રાષ્ટ્રીય બનાવથી થાય, તેટલા જ આધાત પ્રત્યાધાતો એમને હિન્દની બહાર બનના બનાવોથી પણ થાય. આથી, ટૂંચેરટ, મોરોડ્ડો, સાઉદી-અરબસ્તાન, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, ફ્રાન્સ, વગેરે સ્થાનના બનાવોની પણ એમની પર એ પ્રદેશો નજર પોતાનું વતન હોય, તેવી જ અસર થાય છે. અને એ બનાવોના પહેલા પ્રત્યાધાત આપણને જવાદરનાં છાપાંબેગાં નિવેદનો, કે, અખબારી મુલાકાતો કે લોકસભામાં એમની બહેસોતોથી જાણવા મળે છે. આથી, બીજા દેશોને પણ હિન્દ અનુસાર વિચારવાની તક સાંપડે છે. પરિણામે આજે હિન્દ, પાકીસ્તાનને ગમે કે ન ગમે, કે, અમેરિકાને રુચે કે ન રુચે તો પણ એ એશિયાનું નેતા બન્યું છે. આમ જવાદરના નેતૃત્વને પરિણામે, પરદેશોમાં એક પ્રકારની જગૃતિ કે વ્યારિક ક્રાન્તિ આવી છે. ખીસરમાં નગીબે, ત્યાંની જનતા જોગ સંદેશો આપનાં, ગાંધીજીની જેમ નિષ્કામલાવે દેશને માટે કુરબાની કરવા કહ્યું હતું, તે જવાદરની સફળ રાજનીતિનું પરિણામ છે.

જવાદરની રાજનીતિની બીજી વિશેષતા તે, એઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ નહોતાને લીધે, અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચને એઓ મહત્વ આપે છે તે છે. ગાંધીજી તો અંગ્રેજની વિરુદ્ધ હતા. હિન્દની પ્રજાની પ્રગતિ અંગ્રેજ શિક્ષણથી રૂંધાઈ જાય છે, એમ માનતા હતા. જ્યારે, જવાદર હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારે છે. છતાં, એઓ અંગ્રેજનું મહત્વ ઓછું આંકતા નથી. અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંપર્ક માટે

અંગ્રેજ અનિવાર્ય છે અને એની અવગણના આપણને હાનિકર્તા થઈ પડશે એમ કહે છે.

જવાહરની રાજનીતિમાં અદ્યતન વિજ્ઞાનની પ્રગતિને પણ મહત્વનું સ્થાન છે. એઓ રાષ્ટ્રવિત્તાદનમાં માને, મોટું લશ્કરી બળ રાખે, તેને હથિયારોથી અને અદ્યતન યુદ્ધપદ્ધતિથી સુગ્મણ રાખે. એઓ, ગાંધીજી જેટલા આમજનતાની જોડે એતપ્રોત નહિ. એક રીતે કહીએ તો જવાહર આમજનતાની જોડે તદ્દપ ખરા પણ તન્મય નહિ, એટલે, આવીશાન મકાનમાં, અદ્યતન સાધનોનો ઉપયોગ કરીને રહે, વિમાનમાં મુસાફરી કરે. એઓ એમ માને છે, કે દુનિયાની પ્રગતિમાં આપણે પાછળ ન પડી જવા જોઈએ. આ પ્રમાણે એઓ ગાંધીજીના અનુયાયી ને શિષ્ય ખરા, પણ આંધળા શિષ્ય નહિ. ગાંધીજીના રાજકીય સિદ્ધાંતો, ગુલામ હિન્દની દશાને અનુરૂપ હતા, જ્યારે, હવે એ સિદ્ધાંતો, હિન્દ આઝાદ થયું હોવાને લીધે, બદલાવા પડે, અને તે, જવાહર આમજનતાના હિતને લક્ષમાં રાખીને બદલે છે. આઝાદ હિન્દ આજે જે ગૌરવ ભોગવે છે, જે પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે, જગતમાં ખીમ્મત નંબરનું રાષ્ટ્ર બન્યું છે તે જવાહરને પ્રતાપે.

હિન્દમાં આમજનતાએ ચૂંટેલી લોકસલા છે. પુખ્ત મતાધિકાર પ્રમાણે એની ચૂંટણી થઈ છે. લોકોએ પરાક્ષ રીતે ચૂંટેલા રાષ્ટ્રપતિ છે. વરિષ્ઠ અદ્યક્ષ છે, જ્યાં સરકારની જરાય દરમિયાનગીરી નથી. સરકારના નિર્ણયોને ગેરકાયદેસર એ અદ્યક્ષત ખૂબ આસાનીથી ટાળી શકે છે. સરકારે પકડેલા માણસોને છોડાવી શકે છે. બંધારણમાં આપેલા મૂળભૂત હકો—Fundamental Rights-નું સંરક્ષણ કરે છે અને વૈયક્તિક તેમજ સામુદાયિક સ્વતંત્રતા જાળવે છે.

હિન્દના લિંગ લિંગ રાજ્યોમાં સ્વરાજ્ય છે. રાજ્યોના પ્રધાનમંડળ પર મધ્યસ્થ સરકારનું કોઈ પણ જતનું દબાણ નથી. રાજ્યોના પ્રધાનમંડળોને પોતાના આંતરવહીવટની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. અને, તેથી જ જવાહરને મઘનિષેધથી જે આવક હૂએ છે, તે પસંદ નથી, છતાં, એઓ પ્રાંતિક પ્રધાનમંડળો પર મઘનિષેધને હાલતુરત મોકૂફ રાખવાનું જોઈું દબાણ લાવતા નથી, એ એમના લોકશાહી માનસનો, ને, એમની લોકશાહી નીતિનો પૂરાવો છે.

જવાહરની છત્રછાયા નીચે આજે લગભગ ૬૦-૭૦ દેશોમાં આપણાં એક્ઝગ્રી મંડળો છે. હિન્દની સર્વદેશીય પ્રગતિ માટે, નિષ્ણાતોએ ખૂબ જહેમતથી કરેલી ૨૨૦૦ કરોડ રૂપિયાની પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના સફળ થઈ છે. અને તેનાથી વધુ ચે કરોડ રૂપિયાની દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં આવી છે. હિન્દની

શ્રી સયુક્તરાષ્ટ્ર પરિવર્તના પ્રમુખ થયા છે આ પરિસ્થિતિમાં, જે નમનુસ જોઈએ, જે વિચારશીલના જોઈએ, તે મર્વાગી વિચારમંડળી, અને પગિચ્છિનિનુ ચોગ્ય પૃથક્કરણ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવાની ટામ અને દૂરદેશી જોઈએ તે જવાહરમાં છે એમ છતાં, એમની આત્મપામ, જૂઠાણુનો, બેરક્ષાઈનો, વેરઝેર અને ધર્માં, તથા અવિશ્વાસ ને ઝેરીવાપણુનો જે દાવાનગ સગમતો રહ્યો છે, તેની આવ પણુ એમને સ્પર્શી નથી, એ એમની રાજપુરુષ તરીકેની મહત્તા છે

જવાહર તો ગાવીજીને પગે પગે ચાલીને, રાષ્ટ્રમધમાં ભળ્યા છે અંગ્રેજોને જોડેના જૂતા વેગઝેર એઓ વીસરી ગયા છે એથી તો, જે ચર્ચાઈ એમની નફરત હતો હતો, તે ચર્ચાઈને એમણે પોતાનો મિત્ર અને ચાહક બનાવી દીધો કે ચર્ચાઈ જેવો ન્હો વેરી, એમનો પ્રશંસક બને, એ અદ્ભુત પરિવર્તન જગતના ગાજકાતણુમાં એક આશ્ચર્યજનક ઘટના છે આજથી દશ વર્ષ પહેલાં કોઈએ એની આગાહી કરી હોય, કે ચર્ચાઈ અને જવાહર એકબીજા જોડે મિત્રભાવે બેસીને વાતના ખાણુ ખારો તો કોઈ એવી આગાહી કરનારને જનતા પાગલ જ ગતી પણુ ગાંધીજી જેમ ૮ ૫૫ નટો ચાલતા હતા, તેનીજ રીતે, ગાંધીજીના આ અનુયાયીએ પણુ ચર્ચાઈ જેવા માધાનાને બરાબર નાથ્યો છે

કોમનવેલ્થમાં ન્હી, જવાહરે હિન્દુ કલ્યાણજ આધ્યુ છે જવાહરે, પોતાની શક્તે, કોમનવેલ્થમાં જોગણુ મ્યું છે અને, હિન્દની પ્રતિષ્ઠા એટલી વધારી કે હિન્દની સગવડને ખાતર, અંગ્રેજોએ પોતાની કોમનવેલ્થની આખી ભાવના પવટી, હિન્દને અનુદૂળ બની ગયા, એ આપણો એક મહાન નૈતિક વિજય લેખી શકાય

જવાહરની રાજકીય દૂરદેશી જોઈએ તો, જવાહર અને સરદાર પટેલનુ માનમ એકબીજાથી અત્યંત લિજ હોવા છતાં, જવાહર લોકશાહી માનમનાળા, સરદાર સરમુખત્યારી માનમનાળા, છતાં, જવાહરે એમની જોડે ક્ષમાબુ અને એમની જોડે હિન્દુ સુકાન સફળતાથી ચલાવ્યુ એ દર્શાવે છે કે જવાહર જડ કે જક્કી નથી, પણ પ્રારે અને કેવી રીતે વર્તણુ તેની સૂઝવાળા છે

ઘણુને એમ લાગે છે, કે, જવાહર તકનાદી છે પણ નસ્તુત એમ નથી માનવીનો વિચાર વિકાસ તો જીવનના અત સુધી થતો જ રહેતો હોય છે એટલે જવાહરમાં આપણુને ફેરફાર લાગે તો એ માટે જવાહરનો તકનાદ નહિ, પણ જવાહરનો વિચાર વિકાસ જખાબદાર છે આઝાદી પૂર્વે, જવાહર માન લાગણીના દોર્યાં દોરવાતા હતા, હવે, રાષ્ટ્રની જખાબદારી શિર પર પડી, ત્યારે, એઓ શુદ્ધિથી દોરવાય છે અને એ કારણથી, આપણુને આઝાદી પૂર્વેના જવાહર અને

આઝાદી પછીના જવાહરના ભાષણોમાં, એમના વિચારોમાં, એમની દૃષ્ટિમાં આસમાન અને જમીન જોડાયેલા અંતર લાગે, પણ, આપણે આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એ અંતર એ વિચારની ઉત્ક્રાન્તિનું સ્વાભાવિક પરિણામ આપણને લાગશે.

જવાહર પહેલાં કેવળ આદર્શવાદી હતા, પણ હવે એમની શુદ્ધિ, સંવ્યવસ્થા એમણે લીધા પછી વ્યવહારુ બની છે એ અને એઓ આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો સુમેળ સાધી શક્યા છે આથી જ જવાહરે એક વખત શુદ્ધ અસાળે પોકાર કરેલો કે 'હમ મુસ્લીમોથી સાથ સમજોતા કરે જો લેગિન મુસ્લિમ લીગથી સાથ કબી બી સમજોતા નહિ કરેએ', અને પછી એઓ મુસ્લિમ લીગ જોડે ચાટાઘાટ કરે, વેવલ એમને પ્રધાનમંત્રી રચવાનું આમ જણુ આપે, ત્યારે, એઓ શ્રી જીજ્ઞાને મળીને, મુસ્લીમ લીગને પણ પ્રધાનમંત્રીમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું કહે, એ શું બતાવે છે? એ બતાવે છે, કે જવાહરની શુદ્ધિ કેવળ આદર્શની ભૂમિ પરથી વાસ્તવિકતાની ભૂમિ પર આવતી જતી હતી એઓ કમરા નધુ અને વધુ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા બનતા હતા પાકીસ્તાનનો વિરોધ કરનારા જવાહર પાકીસ્તાનનો સ્વીકાર કરી લે, એ પણ એમની દૃષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિ થતી હતી તેનો જ પૂરાવો છે.

આઝાદી પૂર્વે જવાહરની વિચારસરણીમાં સમાજસાદનો નશો હતો. જવાહર મૂડીસાદના વિનાશની કે વર્ગવિમુક્તિની વાતો કરતા હતા, શાહીનાદ, મૂડીવાદ અને ધર્મને રોજ રોજ શાપતા હતા તે જવાહર આજે ગાંધીજીના અસ્થિ ત્રિવેણીમાં પધરાવે છે, ગંગાસ્નાન કરે છે, કુલમેળામાં યાત્રાળુઓને રાહત મળે તેની તકેદારી રાખે છે, હિન્દની આઝાદીને માટે જોશી પાસે મુદ્દર્ત જોવાવે છે એ જવાહર યુવાન મટીને પીઠ વિચારસરણીના થતા ગયા તેના જ્યત દૃષ્ટાન્તો છે.

જવાહરના મનમાં આઝાદી પૂર્વે સઘર્ષ હતો બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિ માટેનો અત્યંત આદર તે બીજી તરફ હિન્દમાંની બ્રિગીશની શાસન પદ્ધતિ પ્રત્યે નફરત આજ કારણે, એમણે ૧૯૨૮ ની કલકત્તા કેબિનેટમાં, સાંસ્થાનિક અસરજન્યની બાબતોનો વિરોધ કરીને મુકમ્મીય આઝાદીની આગળી કહેલી પરંતુ, એજ જવાહરે ૧૯૪૭ ની ઑગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો, તે જવાહરના મનનો સઘર્ષ દૂર થઈ, એમનું મન સ્થિર થયું તે દર્શાવે છે અત્યારસુધી અનેક રાહોમાંથી કયે રાહે જવું, તે માટેની ગમતમણુ હતી, મૂઝાણુ હતી, પણ હવે એ અકળામણુ રહી નથી. હવે દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ બની છે હવે સહ નિશ્ચિત છે હવે ગાંધીનાદ સારો કે પશ્ચિનો લોકશાહીનાદ એની મૂઝાણુ નથી બનતેનો સમન્વય એજ સારો માર્ગ છે, તેની સજ છે.

જવાહરના નજારાનુમા હવે તત્વો લાગ્યા છે આમ્યવાદ, ચિંતનનો લોડશાહીવા ને ગાવીવાદ આથી એ તરફ એઓ ચિંતનની પાયામિન્ટરી પદ્ધતિને આદર માનીને એને અપનાવે છે, તો, બીજી તરફ સત્યાગ્રહ અને અસહકારમા શ્રદ્ધા ગમે છે, ને, ત્રીજી તરફ, અહિંસામા માનના હોના છતાં, એમને હિંસા તરફ નફરત નથી એમને રાજગાનુમા દગ્ગિજન પ્રવૃત્તિ પમદ નથી આમ જવાહરના ગાંધીવાદ ને નમાજવાના તત્વોનું મિશ્રણ દોવાથી એમને “ગાંધીવાદી અમાજવાદી” કહી શકાય

જવાહરના ગરમીય વડનમા એક તરફ નાનપણમા એમને નિવાયનનું શિક્ષણ મળ્યું તો, બીજી બાજુ, એમના ઇતિહાસ અને સમૃદ્ધિના અધ્યયને, અને ત્રીજી તરફ, ગાંધીજીના પ્રત્યક્ષ સંપર્કે એમા અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો ગાંધીજીનો સંપર્ક ન હોત તો એઓ ગુમાપ માણુની જેમ કંઈ કંઈ પનાક્રમો વગ ને હિંસાત્મક રીતિને અપનાવી ગયા હોત જે જવાહરને નિનાસતનું શિક્ષણ ન મળ્યું હોત, તો, એઓ મશગાલા કે માન્યાની જેમ પૂરા ગાંધીવાદી બની ગયા હોત

આમ જવાહરનું નજારણું એમનું જ કહી શકાય એનું છે એમા મરદાની ખમ્પગી મુત્તમદીગીરી નથી, ગાંધીજીની વાણિમાવૃત્તિ નવી, ચર્ચાલનો દલ, ધમક અને શુભાન નથી તથા આર્ઝન દોવગી લક્ષ્મી વડગાઈ નથી એમનું રાજગારનું સમાનતા ને બાનુલાનનું ગજગણ છે સમાન હુદને માટેની લગતનું નજારણું છે એમા ગજોપને ધ્યાન ન હોય યુરોપ ને એશિયાની અગત્યને સમાન હુદા હોય એમા પગદેશની દરમ્યાનગીરી ન હોય એનું એશિયાનાસીઓ માટે ગજ્યત ન હોય તેનું નજારણું છે

એક રીતે કહીએ તો જવાહરનું રાજગણું એશિયાર્ છે, પણ એના એશિયાર્ જ નથી એ આપક છે એમને હિન્દમા જોટલો રસ છે, તેટલો જ અમેરિકા, એશિયા કે યુરોપના દેશોમા બનતા બનાવોમા છે જર્મનીનું ઉત્થાન જાપાનનું શસ્ત્રી રણ ક્રાન્તની ચૂટણી, એ સર્વેમા એમને છત રસ છે જવાહર એ યુગદર્શી રાજપુરુષ છે જવાહર એ નૂતન હિન્દના ગજકીન અરમાનોના ને ભાવનાના, હિન્દની ભાવિ ઉજ્જવળ કારમીદીના જ્યોતિર્ધર રાજકીય પુરુષ છે એમના હાથમા માત્ર હિન્દનું જ નહિ, પણ જગતની ગજકીય પ્રવૃત્તિનું સુકાન સનામત છે.

જવાહરનું કુટુંબજીવન

સામાન્ય રીતે, જે લોકો જાહેરજીવનમાં પડ્યા હોય તેમને કુટુંબજીવન

હોતું નથી, કારણ કે કુટુંબનું સુખ માણવાનો તેમને મોકોજ મળતો નથી, એવી ફરિયાદ વારંવાર થતી હોય છે અને તેમાં ઘણું ભાગે તથ્યાંસ છે. પુરાણ સમયમાં જેમ રામચો ધરતીને વરેલા છે, એમ કહેવાતું તેમ હાલના સમયમાં જાહેર સેવક પોતાના કાર્યને અથવા જનતાને વરેલો હોય છે. અને તેથી એ પોતાનો લગભગ બધો સમય જનતા જાણે એની માનીતી પદસણી હોય એમ એની પાછળ ખર્ચે છે. જેમ એક હાથીપગલાંમાં અન્ય સર્વે પગલાંઓ સમાઈ જાય છે, એમ કહ્યું છે, તેવીજ રીતે, એક દેશસેવામાં, કુટુંબની સેવા પણ સમાઈ જાય છે એવી દલીલો કરવામાં આવતી હોય છે. જવાહર જેવો દેશસેવાને સમય આપી શક્યા છે તેવોજ સમય કુટુંબ પ્રત્યે પણ આપી શક્યા છે. એઓ દેશસેવા કરે છે, તો દેશસેવા પ્રત્યે પોતાના કુટુંબને સ્વેચ્છાથી વાળે છે.

જવાહરના કુટુંબજીવનમાં પ્રથમ આપણે એમના દાંપત્ય જીવન પ્રત્યે નજર નાંખીએ. એમના દાંપત્યજીવન વિષે ઘણાને એવો ખ્યાલ છે કે, કમળા નેહરુ બિચારાં, ચિરવિરહિણી રહેતાં હોવાથી એમને કુટુંબનો સંતોષ નહોતો. પરંતુ, એ વાત સદંતર ખોટી હતી. પ્રથમ તો, જવાહર વિશ્વાયત જઈ આવ્યા પછી, એમણે માતાપિતાની અનુસાથી સ્વેચ્છાથી લગ્ન કરેલાં હતાં, એટલે એમાં અસંતોષનો પ્રશ્ન હોય જ નહિ. લગ્ન પછી એકવીસ મહિને, એમના દાંપત્યપ્રેમનું પ્રતીકસમું એક બાળક અવતર્યું. એ પણ એમના સુખી અને સંતોષી લગ્નજીવનનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. વળી, પોતાના કુટુંબજીવન વિષે આપણે જવાહરના જ શબ્દો લેઈએ. જવાહર કહે છે : “ ૧૯૨૩ પછી કુટુંબજીવનમાં મેં ઠીક ઠીક સુખ અને સંતોષ માણ્યાં છે, જોકે, હું બહુ ઓછો સમય કુટુંબને આપી શકતો. સુભાગ્યે મને મારાં સ્વજનો એવાં મળ્યાં છે, કે, સંકટ ને મૂંઝવણને અવસરે તેમની પાસેથી

દમેશાં મને સાંત્વન અને હાંફ મળ્યાં છે. ૧૯૨૦ પછી મારી પત્ની જે અનુપમ ઉદારતાથી વર્તી તેથી મેં જેટલું મેળવ્યું છે, એનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મને મારી પોતાની અયોગ્યતા માટે યશ્ન છૂટે છે. કમળા માની હતી.....તે પથુ તે મારા બધા ટોંગ સહન કરતી. એટલું જ નહિ, પથુ હું ચાકતો, કંટાળતો, ત્યારે મને એ સમજાવતી અને સાંત્વના આપતી.” જવાહરની આ ઉક્તિ, એમની પત્ની પ્રત્યેની અમોઘ પ્રીતિ અને સ્નેહમયતા દર્શાવે છે, અને સાથે સાથે કમળા જવાહરને કેયાં અનુકૂળ ચર્ચાગયાં હતાં તેના પથુ સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

આયર્ષનીની જેમ કમળા જવાહરના પ્રેરણામૂર્તિ હતાં, જવાહરના સુખદુઃખના સાથી હતાં, મિત્ર હતાં, માર્ગદર્શક હતાં, દિલસરૂ હતાં અને આદર્શગૃહિણી હતાં. દિન્દિમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું કમળા અદોષરમણીય અને સૌની સહાનુભૂતિ ઉપગમે એવું જવલંત પાત્ર છે. મીતા અને ટ્રીપટીની માફક કમળા આ જગતમાં દુઃખ સહન કરવા માટે જ જન્મી હતી અને આદિથી અંત સુધી પતિપરાયણ, કુટુંબપરાયણ, વનપરાયણ, અને ધર્મપરાયણ રહી છે. સંપત્તિની છોજો વખતે એ ગર્વિષ્ઠ કે મદોન્મત્ત થતી નથી અને દુઃખના દિવસોમાં એ હિંમત હારતી નથી. નેહરુ કુટુંબની કુલવધૂ. જવાહરની અર્ધાકગના, ઇન્દિરાની માતા, મહાત્મા ગાંધીજીની વિશ્વાસપાત્ર અને સારા દિન્દિમાં સ્ત્રીત્વની જવલંત પ્રેરણામૂર્તિ : એવી કમળા, જીવનના મધ્યાદને, આવી પડનાં દુઃખો ધીરમંથી સહન કરે છે અને સંલોચાનુચ્ચ પોતાનું જીવનધોરણ એવજાપૂર્વક નક્કી કરી લે છે. અને એ આદર્શ સતી કોઈને પથુ આ દુઃખપરંપરા, જ્વલજીવન, ચિરવિયોગ, દેહદમન, માટે હપકો આપતી નથી.

આરિણી બની રહ્યા કમળા સારા હિન્દુ અમોલ રત્ન હતું અને એણે પોતાના આદર્શજીવનથી નેહરુકુટુંબને જ નહિ પણ સારા હિન્દુના સ્ત્રીત્વને અગ્ન્યાત્મ્ય

કમળા અને જવાહરનું દાપત્ય એક સુખી અને આદર્શ દાપત્ય હતું જ્યારે વિવાસવૈભવની માઝા નહોતી ત્યારે પણ જવાહરને એમણે સાથ આપ્યો જ્યારે વિવાસવૈભવ પરનાર્થા, ત્યારે પણ એમણે જવાહરને સપૂર્ણ સહકાર આપ્યો એમણે અમીરીમાથી ફકીરીમા નેહરુકુટુંબનું જે પરિવર્તન થયું, તે અત્યંત આસાનીથી સહ્યું અને એમનામા એ માટે જરા જેટલો પણ રજ નહોતો, કારણ કે, એમને તો પતિની જોડે કાદાની મેજ પણ શુનાળની સેજ જેવી લાગતી

આમ છતાં, કમળાનું પોતાનું એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું જવાહરની હામાં હા લાલુનારી એ નિષ્પ્રાણ પૂતળી નહોતી અને એથી જવાહર જોડે એમને ઘણીનાર સંઘર્ષ થતો નિયારોની આપણે થતી, ત્યારે તણખા પણ ઝરતા આ સંઘર્ષે જવાહર પોતાની આત્મકથામા જણાવે છે કે “અમારા લગ્નને સાડાઅઢાર વર્ષ થયા હતા મારી ઉમર તે વખતે જીવીત વરસની હતી અને કમળાની સત્તર વરસની ‘દુનિયાદારી’ ના મારા દેખાવ છતાં બહુ ઓઝરના હોતો અને તેથી આ કોમળ લાગણીપ્રશયાળા—જેની બુદ્ધિ ખીનતી કળીની જેમ ધીમે ધીમે ઉઘડતી હતી—તેને બહુ નરમાસથી અને કાળજીપૂર્વક સભાળની જરૂર હતી એનો મને લાગ્યે જ બરાબર ખ્યાલ હતો અમારી વચ્ચે પરસ્પર આકર્ષણ હતું અને તેથી અમારું ગાઠુ રીક ચાલતું હતું, પણ અમારા બન્નેના માનસ વચ્ચે બહુ બેદ હતો અને તેનો મેળ બેસતો નહોતો આ અખાતને લીધે ક્યારેક ક્યારેક અમારી વચ્ચે ઝડપે યર્ષા જતો નજીવી નજીવી મામતોમા અમે લડી પડતા અવગત એ ઓઝરવાદ લગાઈઓ હતી અને લાંબો વખત ચાલતી નહિ થોડીજ વારમા અમે પાછા મનમર્ષ જતા બન્ને જરા ગરમ મિત્રતાના, ત્યાગણીપ્રધાન અને પોતાના ત્રાણિમાનનો ઓઝરનાદ ખ્યાલ રાખનારા હતા આમ જના અમારી વચ્ચેનો પ્રેમ વધતો ગયો, પણ માનમનો મેળ ઉત્પત્ત થતા વાર લાગી” પતિપત્નીના મીઠા સંઘર્ષનું તથા દ્વંદ્વિયક નિસામણું અને મનામણાનું જવાહરે સુભગ ચિત્ર દોરી, કમળાના વ્યક્તિત્વને એમણે સપૂર્ણ ન્યાય આપ્યો છે

કમળાની તમિયત પ્રથમથી જ નરમ હતી આ નાદુરસ્ત તમિયતને લીધે જવાહર ધન્યતા કે કમળાએ જેનજીવન બને ત્યાં સુધી ત્યજતું આમ જવાહરની અનિચ્છા છતાં, કમળાએ તો આત્મચયનમા જોરજોરથી પોતાની તમિયતની જરાય પરના રાખ્યા વિના જ પરાવ્યું અને એ જ્યારે માદા પડ્યા અને

જવાહરને દેહરાદૂત જેલમાંથી એમને મળવા લાવવામાં આવતા હતા, ત્યારે એમણે જવાહરને પેરોલ પર છૂટવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો હતો, તે દર્શાવે છે કે, એઓ જવાહર પર શાસન પણ કરી શકતાં ૧૯૪૪ થી કમળાની તબિયત બગડ્યા માંડી હતી અને પછીથી દાક્તરોની સલાહથી કમળાને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ લઈ જવામાં આવ્યાં અને ત્યાં એમની તબિયત વધુ બગડતાં, અંતિમ ધડીએ જવાહર કમળાની મુલાકાત લઈ શકે, તે માટે એમને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. અને ૨૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬ ને દિવસે, થોડા અંતિમ દિવસો જવાહર જોડે ગાળી, કમળા નેહરુએ પતિના સાનિધ્યમાં, ખાણુ છોડ્યા.

આ રીતે, જવાહરનું દાંપત્ય એક રીતે સુખમાં વીત્યું, બીજી રીતે દુઃખમાં, કારણ કે, પોતાની વ્યસ્તતાને લીધે, જવાહર એમની જોડે ઝાઝો સમય ગાળી શકતા નહિ. દાંપત્ય સુખ ભોગવવાને એમની પાસે સમયજ નહોતો એમ કહીએ તો ચાલે. આ વિષે જવાહર સત્યજ કહે છે કે :

“અમારાં લગ્ન વખતેજ રાજકારણમાં નવા ફેરફારો થયા હતા, અને મારું મન તેમાં એકાગ્ર થતું હતું.....રાજકારણમાં હું એટલો બધો મસગૂઢ થઈ ગયો કે સાવ અજાણપણે હું કમળા તરફ ખેદરકાર રહ્યો. અને જે વખતે એને મારા સહકારની સૌથી વધારે જરૂર હતી તેજ વખતે મેં તેને તેનું ફાડી લેવા છોડી. એના પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ તો ચાલુ જ હતો. બલકે વધતો ગયો, અને એ પોતાનાં પ્રેમકિરણોથી મને સદા હૃદ આપવાને તૈયાર છે, એ જ્ઞાનથી મને બહુ આશ્વાસન રહેતું. મને તો એ બળ આપતી, પણ પોતે તો ખૂબ માનસિક વ્યથા ભોગવી હશે, અને એના પ્રત્યે હું કંઈક ખેદરકાર છું એમ પણ એને લાગ્યું હશે. આ અર્ધ-ભૂલકણા, ઉપસક્રિયા વર્તન કરતાં હું દુઃખ આપતો હોત તે કદાચ વધારે પોસાત.....અને પછી તો એની વારંવાર આવનારી માંદગીઓ અને મારી લાંબી જેલજનતાઓ શરૂ થઈ, તેમાં અમે કેવળ જેલની મુલાકાતોમાં જ એકબીજાને મળી શકતાં. સવિનયભંગની ચળવળે એને આપણા સૈનિકાની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકી દીધી, અને એને જેલ જવાતું થયું ત્યારે એને આનંદ થયો. અમે વધારે ને વધારે નિકટ આવતાં ગયાં, અમારી વિરલ મુલાકાતો અમોક્ષ બની, અને તેની રાહ જોતાં અમે વચ્ચેના દિવસો ગણ્યા કરતાં. એકબીજાથી દંટાળવાની તો વાત જ ન હતી, પણ જ્યારે મળતાં ત્યારે નવાંજ મળતાં હોઈએ એમ લાગતું; કારણ કે, અમારી મુલાકાત વખતે જે ધડી સાથે ગાળવાની મળતી તેમાં તાજગી અને નવીનતા અમે અનુભવતાં.”

આ રીતે જવાહરનું દાંપત્યજીવન સુખી હતું. જવાહર અને કમળા બન્ને એકબીજાથી સંતુષ્ટ હતાં. બન્નેને એકબીજામાં પૂરો ઈતિખાર હતો, છતાં બન્નેનું અલગ વ્યક્તિત્વ હતું. એકનું પ્રયત્ન વ્યક્તિત્વ અન્યને દેખાવી દે એવું એમનામાં નહોતું. બન્ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખી એકબીજાને અનુકૂળ ચનાં, અને સમજતાં. એમનો દાંપત્યપ્રેમ ખીજાની જેમ વિષયમાંથી નહોતો જન્મ્યો, પણ સાત્વિકપૂર્ણ હતો અને તેથી એ વિશેષ સત્યશીલ હતો. આમ જવાહર કમળાનું દાંપત્યજીવન આપણને સ્વાતંત્ર્યપરા પર બલિદાન આપનારાં ગાંધીજી અને કસ્તૂરબા જેવાં રાષ્ટ્રપ્રેમી દંપતીનું સદૃશ રીતે સ્મરણ કરાવે છે. એમ છતાં, ગાંધી દંપતી કરતાં નેહરુ દંપતીનું દાંપત્ય વિરલ હતું. કારણ કે, કમળા જવાહરની જોડે તદ્દન તદ્દપ થઈ ગયાં નહોતાં. એ તો પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવીને પછી જવાહરને અનુસરતાં. એ અંધ અનુકરણ કમળા નહોતાં, પણ સ્વમાની અને જનજ્વલ્યમાન હતાં. અને તેથી બન્ને વચ્ચે ક્યારેક ધર્ષણ થતું, અને ધર્ષણ થતું તેથીજ એમનું દાંપત્યજીવન ભર્યું ભર્યું લાગતું. અને આથીજ જવાહર યુવાન વયે વિધુર થયા છતાં એમણે ફરીવાર લગ્ન ન કર્યાં અને પોતાનું બધું ચિત્ત પોતાની પ્રિય પુત્રી ઇન્દિરાના ઉછેરમાં જ પરોવ્યું. જવાહર પોતાની આત્મકથામાં જણાવે છે કે : “અઘર વર્ષના વિવાહિત જીવન પછી પણ કમળાનો મુગ્ધ કુમારિકાનો દેખાવ કાયમ રહ્યો હતો. પ્રીટપણું એના દેખાવમાં જરાયે નહોતું. પહેલે દિવસે જેવી નાનવધૂ અમારે ત્યાં આવી હતી તેવી જ તે હજુયે હતી. પણ મારામાં ઘણો દેર પડી ગયો હતો...છેલ્લાં ચાર વર્ષની ઢાઢમારીયો અને જંજળો મારા શરીર પર ઠીક ઠીક સંસ્કરો મૂકતી ગઈ હતી. આ વરસોમાં કમળા અને હું કોઈ અગાણી જગ્યાએ જઈએ તો ધણીવાર લોકો એને મારી દીકરી માની લઈ મને મૂંઝવણમાં નાંખતા. તે અને ઇન્દિરા બે બહેનો જેવી દેખાતી.” આમ જવાહર પતિ તરીકે ખૂબ પ્રેમાળ હતા, કામળા હતા, વફાદાર હતા, સહૃદયી હતા અને શુભુર હતા.

કમળાને છેલ્લા દિવસોમાં મૃત્યુ તરફ પ્રયાણ કરતી જોઈને એમનાથી સહુ જતું નહિ, અને પ્રતિપણ એમનો અંતરાત્મા પીડાતો. જવાહર આ પ્રસંગે પોતાનું હૃદય ધ્રુવવતાં જણાવે છે કે : “અને જ્યારે મને કમળાની વધારેમાં વધારે જરૂર લાગે છે, ત્યારે જ શું તે મને છોડી જશે? અરે, હજી તો હમણાં અમે એકબીજાને બરાબર ઓળખતાં અને સમજતાં થયાં હતાં; અમારું સહજીવન હમણાંજ બરાબર શરૂ થતું હતું! એકબીજાં ઉપર અમે કેટલો આધાર રાખતાં અને અમારે કેટલું બધું સાથે કરવાનું હતું!”. અને કમળા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં મૃત્યુ પામી. જવાહરે ભારે દુઃખે આ કારમી ઘા સહન કર્યો. એક ફિલસૂફની અદ્યતી જવાહરે જણાવ્યું કે :

“સ્વિદ્ઝંનમાં કમળાના મૃત્યુથી મારા જીવનનો એક અધ્યાય પૂરો થયો, અને મારા જીવનમાંથી એવા તત્વો ચાલી ગયા કે જે મારા જીવનના એક અસરપ બની ગયા હતા એ હવે નથી જ એમ માનવું જ મારે માટે મુશ્કેલ બની ગયું, ને હ આત્માનીથી પરિચિતિને અનુકૂળ બની શક્યો નહિ ”

આ જન્માદરની પોતાની માનનિ- પરિચિતિનું અને દૂર હોવા છતાં એમના જીવનમાં કમળા જે નિષ્કરશ્ય હતી, તેનું નર્શન કરાવે છે જન્માદરના અતરતમ સ્થાનમાં કમળા કવી ગૂંચાઈ ગઈ હતી, તેનું ચિત્ર પણ ઉપના અમત લોભાથી મળી ગયેલો આ રીતે, પતિ તરીકે જન્માદર પોતાની કંઈ ચુમ્બા નથી, કે, દેશમેના કંઈ વા છતાં પત્નીને ભૂલ્યા નથી

જન્માદર પતિ તરીકે જેવા પ્રેમાગ્ર દતા, તેના જ પિતા તરીકે પ્રેમાગ્ર હતા જન્માદર એમની આત્મકથામાં લખે છે, કે એમણે પોતાની પિતા તરીકેની ફરજો બરાબર જાન કરી નથી, પરંતુ, એ હમીયન સાચી નથી પિતા તરીકે પોતાની ફરજો બરાબર અદા કરી શકે એ જન્માદરનું ફરી લગ્ન ન કરવાનું એક મહત્ત્વનું કારણ હતું એમણે એમની એની એક પુત્રી પ્રિયદર્શિની ઇન્દિરાને સારામાં સારું શિક્ષા મળે તે માટે પૂતી કાળજી રાખેલી અને સાનમાં સારી શિક્ષા મરચાઓ જેની કે શાંતિનિષ્ઠતા આપ્તસદ્કર્મ વિદ્યાપીઠ વગેરેમાં એમને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે એનો તો પ્રયત્ન કરેલો જ પરંતુ સાથે સાથે, પોતે પણ પ્રથમથીજ એને શિક્ષણ આપવા માંડેનું અને એ શિક્ષણ પત્રરૂપે આપેનું જન્માદરે ઇન્દિરાને સામાન્ય જ્ઞાન આપવા માટે જે પત્રો લખેલા તે પત્રો ‘ઇન્દિરાને પત્રો’ એ નામે પ્રગટ થયા છે તે પરથી જગતની ઉત્પત્તિથી માંડીને જગતનો વિભાગ શી રીતે થતો ગયો તેનું સંસ્તર ખ્યાન આપ્યું છે અને એ પણ કુમળી વયના બાળકને આત્માનીથી સમજાવ્યું એવી અરજ રીતે, એટલું જ નહિ, પણ જન્માદરે જગતના દત્તિહાસનું જ્ઞાન પણ પુત્રીને પદ્મારા આપવા માંડ્યું અને એ રીતે પુત્રીને, સર્વે સરકારો માટે, એનું જ્ઞાન શક્ય તેમજુ બાપને અને એ માટે એમણે દેશસેવા કરવા કરતા પણ તનતોડ મહેનત કરી, અને ત્યારે પુત્રી ઉભર લાનક થઈ ત્યારે પુત્રીને એની સ્વેચ્છા પ્રમાણે જન્માદરે પરણાવી આપી

જન્માદર, ઇન્દિરાના બે પુત્રો-સહુવ અને રાહુન-ને પણ ખૂબ પ્રેમથી જાળવે છે, અને જમે તેવા અયાગ કામથી કટાવ્યા હોય, ત્યારે પણ, એમની જોડે જેલીકૂદીને પોતાના થાંપને ઉતારે છે અને એમની જોડે લાડ કરે છે તથા એમની જોડે મુક્ત મને રમે છે ત્યારે જ જન્માદરને એન પડે છે આ રીતે જન્માદર માત્ર પિતા તરીકેજ

નહિ પણ પિતામહ તરીકે પણ એ પોતાની ફરજ સંપૂર્ણતઃ અદા કરે છે. જન્માદરને પોતાની પત્ની પ્રત્યે પૂરતું લક્ષ અપાતું નથી એવો જોડાંખ રહી ગયો છે, તે એમની પુત્રી અને દોહિત્રીને પ્રેમ અપી, એ ડાંખ હળવો કરે છે. એનું સાદું ન વાળતા હોય એમ લાગે છે. જન્માદરે એમની પુત્રીને માત્ર પ્રસ્તક્રિયા કેળવણી નહિ, પરન્તુ, નૃત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા વગેરે કળાઓનું પણ જ્ઞાન આપ્યું છે. અને તેથી એને ઊંચામાં ઊંચી સર્વદેશીય કેળવણી મળે તેની એમણે સંપૂર્ણ કાળજી રાખી છે. જન્માદરે પોતાના દોહિત્રીને પણ આદર્શ કેળવણી મળે તે હેતુથી સ્વદેશજનની એક ઉત્તમોત્તમ શાળામાં થોડો વખત રાખ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ આજે પણ તેઓને સંગીત, વ્યવહારુ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મળે તેની પૂરતી તકદારી રાખે છે.

જન્માદરની પુત્રી ઇન્દિરા પણ પિતા પ્રત્યેની ફરજ પૂર્ણ રીતે અદા કરે છે અને પિતાના અત્યંત વ્યવસાયપૂર્ણ જીવનમાં એઓ એમનું ઘર સંભાળે છે, એમની ઝીણામાં ઝીણી વાત તરફ ખૂબ પ્રેમથી ધ્યાન આપે છે. આખો દિવસ પ્રવૃત્તિપરાયણ પિતાની ખાવાપીવાની, આરામની બધી સચનાઓ એ જાણે જન્માદરની માતા હોય એટલા પ્રેમથી કરે છે. જન્માદરના અનેક સમારંભોમાં યજમાન બની સમારંભની વ્યવસ્થા નાળવે છે અને પોતાના બાળકોની પૂરતી કાળજી રાખે છે. આમ જન્માદરે એક હાથે પુત્રી પર પ્રેમ વર્ષાવ્યો છે તો બીજી તરફ જન્માદરે પુત્રીનો ચાહ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવ્યો છે. અને જન્માદરને જેમ પત્ની તરફથી સંતોષ હતો, તેટલો જ સંતોષ એમની ઘડપણની લાકડી સમી પુત્રીથી છે.

ઇન્દિરા જન્માદરના ઘરમાં સોળે કળાએ દીપી ઊઠે છે, અને પોતાના મોહક વ્યક્તિત્વથી, આકર્ષક પ્રતિભાથી, સુન્નતાથી તથા સર્વતોમુખી જ્ઞાનથી સર્વેને મુગ્ધ કરે છે. ઇન્દિરા એ એક જ સ્ત્રી નથી, પણ એક સ્ત્રીમાં એ ત્રણ સ્ત્રી સમાયલી છે. એ પુત્રી તો છે જ, પરન્તુ, જન્માદરની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી લેવામાં એ એની માતા સ્વરૂપરણી છે. જન્માદરને ત્યાં આવતા અનેક મહેમાનોનું અતિથ્ય કરવામાં, એમની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં, અને ઘર સંભાળવામાં એ જન્માદરની પત્ની કમજાનું સ્થાન લે છે. અને પુત્રી તરીકેની પણ બધી ફરજો સંતોષકારક રીતે બજાવે છે. અને તે પણ જન્માદર જેની પર પોતાનું વાતસલ્ય હરહમેશં વર્ષાવી રહે એવી વ્યક્તિ બનીને. એ એક સ્ત્રી ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપે અથવા ત્રિનારી તરીકે વ્યક્ત થાય છે. જન્માદર આવી પુત્રી મેળવવામાં ખરેખર વિધાતાની કૃપા અનુભવી રહ્યા છે. જન્માદરે જે પોતાની

પત્ની કમળાના અકાળ અવસાનથી ગૂમાવ્યું તે એમણે પોતાની પુત્રી ઇન્દિરામાંથી મેળવ્યું છે. અને ઇન્દિરાની જવાહરને જબરી ઝોથ છે.

ભારત સંઘના મુખ્યપ્રધાન થયા બાદ ઇન્દિરાએ પિતાને એમની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય સહકાર આપ્યો છે. પિતા સાથે યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયા ખંડના મુખ્ય મુખ્ય દેશોની મુસાફરી કરી છે, પ્રત્યેક મુસાફરીમાં પ્રસંગોપાત્ વ્યાખ્યાનો આપી પોતાની વિદ્વતાની અને સંસ્કારિતાની સુંદર છાપ પાડી છે, કેબ્રિસ કારોબારીના સભ્ય તરીકે સંગીન કાર્ય કર્યું છે અને અખિલભારત ચૂંટણી સંઘ ના આગળ પડતા સભ્ય તરીકે સારા દેશનો વિજ્ઞાનિક પ્રવાસ કરીને જનતામાં અને તેમાં જ ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં અસાધારણ નાગૃતિ આણી છે. જવાહર ઇન્દિરાના કાર્યથી સંતોષ પામે છે અને હિન્દના જાહેરજીવનમાં વધુ અને વધુ ભાગ લેવાની એને અનુકૂળતા કરી આપે છે. વર્તમાન હિન્દના જાહેરજીવનમાં આ પિતા પુત્રની ખેલડીએ સાચા દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને સૌ કોઈ એમના ત્યાગની, દેશસેવાની, દર્તવ્યભાનની અને સહૃદયતાની મુક્ત કંઠે તારીફ કરે છે.

જવાહર ભાઈ તરીકે પણ વિજ્યાલક્ષ્મી અને કૃષ્ણા તરફ ખૂબ પ્રેમાળ છે. વિજ્યાલક્ષ્મી પ્રત્યેનો જવાહરનો બંધુપ્રેમ આખું જગત જાણે છે. જવાહરમાં જેમ દેશપ્રેમ ઉતર્યો છે, તેમ તેનો વારસો પણ બંને બહેનોને મળ્યો છે. ઉચ્ચ સંસ્કારિતા, જ્વલંત સ્વદેશાભિમાન, ઉચ્ચ શિક્ષણ, પિતાની પ્રતિભા અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ, ત્રણે ભાઈબહેનોમાં થોડે વસે અંશે છે. જવાહર પોતાની બહેનોને ખૂબ ચાહે છે અને બહેનો પણ વડિલ બંધુને તેટલાજ પ્રેમથી ચાહે છે. જ્યારે કૃષ્ણાને હડીસીંગ પ્રત્યે પ્રેમ બધાયો, ત્યારે જવાહરની બહુ ઇચ્છા ન હોવા છતાં, જવાહરે એનાં લગ્ન કરાવી આપ્યાં. નાનપણમાં પણ કૃષ્ણા ને વિજ્યાલક્ષ્મીનો પક્ષ લઈ જવાહર ક્યારેક પિતાની સાથા થતા તેના દૃષ્ટાન્તો મળે છે. જવાહરે પોતાના બનેલીઓ પ્રત્યે પણ મીઠા સંબંધ રાખ્યો છે અને પોતાના ભાણેજો તથા ભાણુજીઓ પ્રત્યે પણ એકધારે પ્રેમ વર્પાવ્યો છે. એક રીતે જેમ જવાહર વસુધાને ખેતરનું કુટુંબ લેખે છે, તેમ બીજી તરફથી પોતાના કુટુંબીઓ કહી શકાય એવા આપત્તજન તરફ પણ એઓ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખતા નથી, પરંતુ, એમને નજીકના કુટુંબીઓ જ ગણે છે. એમના બનેલી રણજીત પંડિત જેઓ ઉચ્ચ કક્ષાના સંસ્કૃત પંડિત હતા, તેઓ વારંવાર એમના જોલજીવનના સાથી હતા અને જવાહર એમની જોડે બહુ આનંદથી સમય વ્યતીત કરતા.

આમ જવાહરનું કુટુંબજીવન ખૂબ પ્રેમાળ હતું. પુત્ર તરીકે પણ પિતાની

જોડે અનેક મતભેદો હોવા છતાં, ક્યારેક ધર્પણ ચતું હોવા છતાં, પુનઃ તરિક્કે એમના પ્રેમમાં જરાય ક્યાશ નહોતી. જવાહર અને મોતીલાલજી જ્યારે નૈની જોશમાં હતા, ત્યારે, જવાહર પિતાની પ્રેમપૂર્વક ચાકરી કરતા, અને ૧૯૩૦ માં, જ્યારે એમના પિતાની માંદગી વખતે જવાહરને ઊડ્યા, ત્યારે પણ, રાતની રાત ઉજાગરા કરતા એઓ પિતાની પાસે બેસી રહેતા. એમની બહાસસોયો માતા પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત તો બાણીતો જ છે.

આ રીતે જવાહર પર કુટુંબપ્રેમની વર્ષા મુસ્તબધાર વર્ષા છે, કારણ કે, જવાહરે એ વર્ષા વર્ષાવી છે, અને પોતે એ મધુર વર્ષામાં નાચા છે અને સ્વર્ગનોતે એઓ પરિતુષ્ઠ થાય એવી રીતે નવશ્રવ્યા છે.

હિન્દના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં નેહરુ કુટુંબનો ફાળો

હિન્દના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની તમારીખ જ્યારે વખાશે, ત્યારે, એમાં નેહરુ કુટુંબની લગભગ એકઐક્ય વ્યક્તિના નામ અત્યંત ઉચ્ચસ્તરે અક્ષરે લખાશે ધણાએ દેશને માટે જગ્યાની કરી છે કેટલાકોએ તો પોતાનું સમગ્ર જીવન રાષ્ટ્રદેવને ચરણે ધર્યું હશે, પરંતુ, દેશને માટે આખા કુટુંબે ભેખ લીધો હોય, અને કુટુંબની એકઐક્ય વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રના યત્નમાં જગ્યાની કરી હોય, તેવા કુટુંબો આપણને આજીવન વેટે ગણાય એટલા જ મળે છે અને તેમાં જવાહરનું અથવા તો નેહરુનું કુટુંબ મોખમે આવે છે

જન્મભૂમિનો ત્યાગ દુ ખ સહન કરવાની તૈયારી, જીવનની લીનીસખા જોઈ હોય એવી પરિસ્થિતિ, નિર્માનન જેની સ્થિતિ, એ બધું, તો નેહરુના કુટુંબમાં, જ્યારે એમણે ધન અને કીર્તિ કમાવા કારમીર છોડ્યું, અને, નીચે ઉતર્યા સારથી જ શરૂ થયું હતું એટલે જ, એ કુટુંબના લોકોમાં ડરખાનીનું તત્ત્વ હતું ૧૮૫૭ ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ વખતે પણ એ કુટુંબને સારી પેઠે સહન કરવું પડેતું, એમ જવાહર એમની આત્મકથામાં નોંધે છે આમ દુ ખ સહન કરવાની એ કુટુંબની વૃત્તિને લીધે જ, જવાહરનું કુટુંબ સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં પ્રથમપદ્ધિએ આવ્યું

આમ હતા, પોતાના સમગ્ર કુટુંબને ડરખાનીને રંગે રંગનાર જવાહર હતા એમણે જ રાજ કરતા ત્યાગમાં ખરો આનંદ છે, મોજગાળા ડરતા ભેખમાં વધારે મજા છે, એ વાત શીખરી અને દેશની આઝાદીને ખાતર પોતાના સર્વસ્વ ને હોમી દેવામાં, દેશવાધવોને સુખી કરી, એમના સુખમાં સુખ માનવામાં જ સાચી આત્મીયતા રહી છે, એ પાઠ એમણે એમના સારા કુટુંબને ફાલવ્યો એટલે જવાહર એમના કુટુંબને રાષ્ટ્રોપદેશ આપનાર શુરુ હતા, એમ કહીએ તો એમાં કશું અસ્તવિસ્ત્ર વા અનુચિત નથી

આટલું જ નહિ, પરંતુ, સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝડૂકનારી અને સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ લડનારી સંસ્થા કોંગ્રેસ, તેના મોતીલાલજી અને જવાહર બન્ને કાર્યધારો રહ્યા છે. અને એમની સહજરી નીચે, કોંગ્રેસે લગાયક કાર્યક્રમ અપનાવ્યો છે, એ હકીકત. પણ આપણા સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં મહત્વની છે.

જવાહરનું પોતાનું વક્તવ્ય તો પહેલેથી જ ઉદ્ઘામવાદી હતું. અને તે એટલે સુધી કે, જવાહર જ્યારે, વિધાયન ભણતા હતા, ત્યારે ત્યાંથી હિન્દમાં ચાલતી ક્રાન્તિવાદી ચળવળની તરફેણ કરતા, ત્યારે, જવાહરના વિચારો ક્રાન્તિવાદી છે, એવી દ્રષ્ટિાદ કરી મોતીલાલજીએ એવા વિચારો માટે પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરેલું. જો કે, મોતીલાલજીને પણ કોંગ્રેસનો શોખ ખરો. અને જવાહર વિધાયતમાં ભણતા હતા ત્યારે પણ એઓ કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં હાજરી આપતા, અને એમાં રસ પણ લેતા. જો કે, એ રસ સક્રિય રસ નહોતો.

જવાહર હિન્દમાં આવ્યા, અને, એમણે રાષ્ટ્રીય કાર્ય પ્રત્યે દિલચસ્પી દર્શાવી, અને પિતાના ધંધા પ્રત્યે લક્ષ ન આપ્યું, ત્યારથી મોતીલાલજી નવી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા થયા, એમ કહીએ તો ચાલે. જવાહરની તો ચિટીસ હૂમતની વિરુદ્ધ ઉગ્ર રાષ્ટ્રીય આંદોલન જાગે, એવી ઇચ્છા હતી. એટલે તત્કાલીન કોંગ્રેસ અધિવેશનો એમને મોજાં લાગનાં. જવાહર તેથીજ ટિળક જેલમાંથી છૂટ્યા તેવા એમના ને શ્રીમતિ એની ખિસેન્ટના હોમરૂલલીગમાં શામિલ થયા. મોતીલાલજીમાં પણ એ સમયે, પ્રસુપ્ત રીતે, દેશ માટે લાગણી તો હતીજ અને તેથી જ શ્રીમતિ ખિસેન્ટની ગિરફતારી ચનાં એઓ હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા, એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે બીજા નેનાઓ વાતાવરણ નરમ બનતાં, હોમરૂલ લીગમાંથી નીકળી ગયા, ત્યારે મોતીલાલજી એને વળગી રહ્યા અને હોમરૂલ લીગની અગ્રાહાયાદ શાખાના એઓ પ્રમુખ બન્યા.

જે સત્તા હિન્દીઓ તરફ ગેરવર્તીવ રાખતી હતી અને હિન્દીઓને શરમજનક રીતે દબાવતી હતી, તે સત્તાને વિનંતી કરવી, એ મોતીલાલજી જેવા સ્વમાની અને સિદ્ધાંતવાદી રાજનીતિજ્ઞને જરાય પસંદ નહોતું. એમનામાં જે પ્રખર અલિમાની જતિ હતી, તે એવી વિધમ સ્થિતિ બરદાસ્ત કરી શકતી નહિ. એથી ખિસેન્ટની ગિરફતારીથી મોતીલાલજી સમસમી રહ્યા હતા. પણ આગેકદમ રાખવાની એમની હામ ચાલતી નહોતી. મોતીલાલજીમાં રાષ્ટ્રભાવના એટલી પ્રબળ હતી કે એઓ વારંવાર કહેતા, કે, જો, કોઈને કોઈ રીતે, હિન્દુ અને મુસ્લિમ વચ્ચે સમાધાન થાય, તો એઓ પ્રખરમાં પ્રખર ઉદ્ઘામવાદી જોડે કદમ મિલાવવા તત્પર હતા. એથી જ મોતીલાલજી કોમી પ્રશ્નને ઉકેલવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા, અને, ૧૯૧૬ માં,

કેચિસ-સીગની સમજૂતીની યોજના લખનાંમાં ચર્ચા, તેનાં બીજાં મોતીલાલજીને ત્યાં રોપાયાં હતાં.

આમ છતાં, જ્ઞાનદાસ અને મોતીલાલજી વચ્ચે ધરમાં જે રાજકીય ચર્ચા ચલી તે ઉપરથી મોતીલાલજીને લાગતું કે જ્ઞાનદાસ દિસાત્મક પ્રવૃત્તિ તરફ વળી રહ્યા છે. જ્ઞાનદાસ ચૂપચાપ બેમી રહેવાનું પસંદ કરના નહિ. એમનાથી દેશની તત્કાલીન પરિસ્થિતિ બરદાસ્ત થતી નહિ.

જ્ઞાનદાસ આમ તો ઉદ્ધામવાદી હતા જ. એમને તો કોઈ લગ્નપદ કાર્યક્રમ જોઈતો હતો જ, અને, મોતીલાલજી પણ પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિથી સંતુષ્ટ તો નહોતા જ. એમના હૃદયમાં પણ શું કરવું જોઈએ તે વિષે તીવ્રમથન ચાલી રહ્યું હતું, અને, ૧૯૧૯ માં જ્યારે પંમજમાં હત્યાકાંડ થયો, ત્યારે ગાંધીજી જોડે જોડાવું એમણે નક્કી કર્યું. જ્ઞાનદાસને તો ગાંધીજીની કાર્યરીતિ ગમી હતી, અને તેથી, ચંપારણમાં ગાંધીજીએ લગ્નપદ કાર્યક્રમ ઉપાડ્યો, એટલે, જ્ઞાનદાસને તો પોતાનો રાહબર મળી ગયો છે એમ લાગ્યું. જ્ઞાનદાસે પોતે ગાંધીજીના લગ્નપદ કાર્યક્રમ તરફ આકર્ષાય છે અને એ માર્ગે જવાનો પોતાનો નિર્ણય જાણવ્યો, એટલે મોતીલાલજીએ ગાંધીજીને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. ને એમની જોડે ખૂબ ચર્ચા કરી છતાં, મોતીલાલજીનું મન હજી સંપૂર્ણ કુરબાનીના માર્ગે વળ્યું નહોતું.

જ્ઞાતીવાંવાળા બાગનો હત્યાકાંડ થયો, એમાં ગાંધીજી જોડે તપાસસમિતિમાં મોતીલાલજી જોડાયા, અને ગામગ્રાના, નિર્દોષ લોકોની કરુણ કહાણી એમણે કાનોકાન સાંભળી, ત્યારે મોતીલાલજી પણ કુરબાનીને પથે વળ્યા. અને એમની ધગશ જોઈને, એમની રાષ્ટ્રોદ્ધારની તમન્ના જોઈને, એમને એ સમયે, અમૃતસરના કેચિસ અધિવેશનનું પ્રમુખપદ સોંપાયું. અને તે વખતે એમના પ્રમુખના ભાષણમાં એમણે વીરવાણી ઉચ્ચારી ને બ્રિટીશ હકૂમતને પડકાર કર્યો. નેહરુ કુટુંબની કુરબાનીનાં મૂળ ત્યારથી નંખાયાં. એ વખતે ચીજ, દેશને માટે સર્વસ્વ હના કરવાની એમણે માનસિક તૈયારી કરી. એમણે રાજગાદી વૈભવ સંકેતી લીધો અને ત્યાગનો અંચલો પહેર્યો. એઓ અમીર મદી રવેન્જાએ ફકીર બન્યા. એનું કારણ એમનું પ્રબળ સ્વદેશાભિમાન અને સ્વાભિમાન હતું. એઓ હિન્દીઓની બેધજગતી સહન કરી શકતા નહોતા, અને તેથીજ એઓ, સોએસો ટકા સત્યાગ્રહી બન્યા.

૧૯૨૧ માં, બ્રિટનના પાટવીકુંવર હિન્દ આવવાના હતા. તેની વિરુદ્ધ આંદોલન કરનાર સ્વયંસેવકોનાં નામ જાણ્યાં તેમાં મોતીલાલજીનું નામ સૌથી આગળ હતું,

અને એ નામ એમણે જ સરકારની સામે પડકારણે આપ્યું હતું. અને, તરત જ, મોતીલાલજી ને જવાહરની એકીસાથે જ ૧૯૨૧ માં ગિરફતારી થઇ. આખા ગાંધીજીએ શરૂ કરેલ અસહયોગ આંદોલનમાં, પિતાપુત્ર સાથે જોડમાં ગયા ને આ નેહરુ કુટુંબનો ગૃહપત્રમાં પહેલો ફાળો હતો.

મોતીલાલજી જોડમાંથી છૂટ્યા પછી એમણે સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનો એક નવો તરીકો શોધી કાઢ્યો. અને તે, ધારાસભામાં પ્રવેશ કરી, અંદરથી અંગ્રેજોને લગત આપવાનો, અને એમની જ ધારાસભામાં એમને ઉધાગ પાડી તંત્ર કરવાનો. આ નવા પ્રકારના યુદ્ધ માટે એમણે ગાંધીજીની સંમતિ મેળવી અને સ્વરાજ્યપક્ષની સ્થાપના કરી, અને ધારાસભામાં સરકારને અનેકવાર શિકસ્ત આપી.

વારંવાર બ્રિટીશ સરકાર કહ્યાં કરતી હતી, કે, હિન્દને સ્વરાજ્ય આપીએ તો પણ એ સ્વરાજ્ય ચલાવી કેવી રીતે શકશે ? એમની પાસે કાંઈ બધારણુ તો છે નહિ. અને બધારણુ ધણાની એમનામાં તાકાત નથી ? સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મોતીલાલજીએ બ્રિટીશસરકારનો એ પડકાર કીલી લીધો, અને એમણે, થોડા સમયમાં સ્વતંત્ર હિન્દનું એક સંપૂર્ણ બધારણુ ઘડી આપ્યું, અને બ્રિટીશ મુત્સદ્દીઓને મોંમાં આંગળાં ધક્કાવ્યાં. આ એમની એક મહત્વની દેશસેવા હતી, અને આપણી સ્વાતંત્ર્યપૂર્યમાં એક આગેકદમ હતું. જો કે, પરિસ્થિતિ પડતાતાં એ બધારણુ અમલમાં ન આવ્યું એ જુદી વાત છે. છતાં, આજે જે કાર્ય આટઆટલી મહેનતથી જવાહર અને કેંગ્રેસના મોવડીઓએ કર્યું, તે કાર્ય એ પરિસ્થિતિમાં મોતીલાલજીએ એકલે હાથે કરીને આપણા ગૃહને ઈન્જનત અપાવી.

૧૯૨૯ માં, કેંગ્રેસના કલકત્તા અધિવેશન વખતે, કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની એમને વિનંતી કરવામાં આવી ત્યારે એમને ખબર હતી, કે જવાહર મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં એમણે ઘડેલા નેહરુ રિપોર્ટના વિશેષ કરવાના છે, તો પણ એમણે ખેલ દિલીથી પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું; અને ઘણા વિકટ સંજોગોમાં એમણે કમગીરી બજાવી. અને પછી બીજો વર્ષ ૧૯૩૦ ની લાહોરની ઐતિહાસિક કેંગ્રેસમાં એમણે પોતાનેજ હાથે પોતાના પુત્રને માથે મુગટ પહેરાવ્યો. ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહમાં એમની તબિયત નાદુરસ્ત હોવા છતાં, એમણે કેંગ્રેસની આજ્ઞા અનુસાર ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું. ને નમક સત્યાગ્રહમાં લાગ લીધો ને જોડમાં ગયા. જોડમાં એમની તબિયત લથડતી હોવા છતાં એમણે સહન કર્યું. અને તબિયત મંબીર બનતાં, સરકારે એમને મુક્ત કર્યાં, ત્યારે, પોતાની હાજરીમાંજ કેંગ્રેસકારોબારીની સભા ભરાય અને સ્વતંત્ર હિન્દની ભૂમિકા રચાય એમ ઈચ્છ્યું.

અને એમની મનીષા ફળી, અને દેશની આઝાદીનો વિચાર કરતાં કરતાં જ એઓ રાષ્ટ્રને માટે શહીદ થયા. એમણે મરતાં મરતાં કહ્યું હતું કે એમને મોટામાં મોટું દુઃખ મૃત્યુનું નહિ પણ આઝાદી જોયાં વિના મૃત્યુ થાય તેનું હતું.

આ રીતે, મોતીલાલજીએ, પોતાના જીવનનાં છેલ્લાં દશવર્ષો તો રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બનાવવાની તમન્નામાં ને કામગીરીમાં જ ગાળ્યાં. પછી એ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે એમણે જેલવાસ સેવ્યો હોય, અથવા તો, ધારાસભામાં જઈને લડ્યા હોય, યા તો હિન્દને માટે સંપૂર્ણ બંધારણ ઘડીને આપ્યું હોય, યા તો કેબિનેટના પ્રમુખ નરીકેની કામગીરી બજાવી હોય. એ દાયકામાં એમણે બે વાર જેલવાસ સેવ્યો અને એ વાર કેબિનેટનું મુકાબલું સંભાળ્યું. મરતાં મરતાં તેમણે ગાંધીજીને જણાવ્યું કે : “ મહાત્માજી, હું તો હવે તુરંતમાં આશ્વે. સ્વારાજ જોવાનું મારા નસીબમાં નથી. પરંતુ હું જાણું છું કે તમે તો તે જીતી ચૂક્યા છો, અને થોડા જ સમયમાં તે નમારા હાથમાં આવશે. ”

જ્ઞાણદાસ માતા સ્વરૂપરાણી પણ વીરાડગના હતા, તેમ જ વીરપુત્રની વીરમાતા હતાં. એમનામાં પણ પતિ અને પુત્રની જેવીજ જ્વલંત કુરબાનીની ભાવના ઝળકતી હતી. ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહમાં, એમણે, વિદેશીવસ્ત્રોની દુકાને તથા દારૂની દુકાને પીકેટીંગ કર્યું, અને પોલીસની લાડીના ધા પોતાના માથા પર ઝીલ્યા ને લોહી લુહાણ થયાં, પણ હઠયાં નહિ. એ વખતે એમના મુખમાં એક જ શ્લોક હતો : ‘ ઇન્ડિયાય ઝીંદગાદ ’. ૧૯૩૨ માં જ્યારે ફરીથી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ શરૂ થયું, ત્યારે આ વીરમાતાએ માનુષ્યમિત્રી હાકલ સાંભળી, ને પતિના મૃત્યુનો શોક ડગાવી લોક લાજ દૂર કરી ને સ્વાતંત્ર્યપક્ષમાં પોતાનું અલિદાન આપવા એ નીકળી પડ્યાં એમણે પીકેટીંગ કરવા માંડ્યું, ગેરકાયદેસર મીઠું વેચવા માંડ્યું ને સત્યાગ્રહની લડતમાં એઓ ફૂદી પડ્યાં. આ વખતે પણ પોલીસે એમના માથામાં સાબન લાડીમાર માર્યો, છતાં એમણે બીજી સ્વયંસેવિકાઓને કહેલું કે : “ મારે તો લોહીના આખરી થુંદ સુધી લડવું છે, પાછી પાની કરવી નથી. ” અને દેશને આઝાદ કરવાની તમન્નામાં જ એમનું મૃત્યુ થયું.

જ્ઞાણદાસના પત્ની કમળા સાચે જ વીરાડગના હતા. સીતા અને દ્રૌપદી, પદ્મિની અને લક્ષ્મીઆઈ જેવી વીરાડગનાઓની ભવ્ય પરંપરા એમણે ચાલુ રાખી, ભારતના સ્ત્રીત્વને ઉજ્જવળ કર્યું. જ્ઞાણદાસના પત્નીત્વને શોભાવે એવી પ્રયત્ન એમની દેશભક્તિ હતી. જાણે એ સમજ્યાં હોય કે પોતાના કરતાં ભારતમાતાને પોતાના પતિની વધારે જરૂર છે તેમ, એમણે જ્ઞાણદાસને દેશને અર્પ્યા ને એ રીતે એમણે

મોટામાં મોટી દેશસેવા પરોક્ષ રીતે બન્યવી. આમ છતાં પ્રત્યક્ષ રીતે પણ એમનો ફાળો કાંઈ નાનો સત્તા નહોતો.

જવાહરની માતાની જેમ, એમણે પણ ૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહમાં જંપલાવ્યું. એમણે સ્વયંસેવિકાને તાલીમ આપવાનું ને પીકેટીંગનું કામ ઉપાડી લીધું. એમની તબિયત નાદુરસ્ત હોવા છતાં, એ સવારનાં પાંચ વાગે ઊઠતાં, સ્વયંસેવિકાઓ પાસે ક્વાયત કરાવતાં ને આઠ વાગે વિદેશીવસ્ત્રોની ને દારૂની દુકાને પીકેટીંગની બૂહરચના ગોઠવી, સ્વયંસેવિકાને મોકલી દેતાં એટલુંજ નહિ પણ પોતે પણ પીકેટીંગ કરવા લાગી જતાં. એઓ સવારના આઠથી સાંજ પર્વત પીકેટીંગ કરતાં, અને, સ્વયંસેવિકાનું નિર્દેશન કરતાં. એમને શિયાળો ઠેક ઉનાળો કયું નશું નહોતું. પરિણામે, અલાહાબાદમાંથી એમણે વિદેશી કાપડ અને દારૂને બચાવે દીધો.

૧૯૩૦ માં જ્યારે જવાહર નૈની જેલમાં ગયા અને મોતીલાલજીનું સ્વાસ્થ્ય બગડ્યું અને પૂર્વ એશિયામાં હવાફેર જવા માટે મોતીલાલજી કલકત્તા ગયા, ત્યારે એમની જોડે ઘરનાં સર્વે ગયાં. પણ કમળાને તો દેશકાર્ય હતું. તેને એ છોડી શકે એમ હતું નહિ. એટલે અલાહાબાદમાં મહાસભાનું સૂત્ર સંભાળવાં એ તો અલાહાબાદમાં એકલાં રહ્યાં ને કેવિસનું સૂકાન સંભાળ્યું. ૧૯૩૧ માં જ્યારે મોતીલાલજીને સરકારે એમની ખરાબ તબિયતને કારણે છોડ્યા ત્યારે કમળા ઉપર અલાહાબાદના સત્યાગ્રહ સંચાલનનો સમગ્ર ભાર હતો. અને સરકારે એમને ગિરફતાર કર્યો. પોતાના કુટુંબનાં બધાં જેલમાં જાય અને પોતે રહી જાય તેનું પ્રમળ મનદુઃખ એમને રહ્યાં કરતું હતું. એટલે એમની એ મનીષા પૂરી થઈ. એ પકડાયાં ત્યારે એક અખબારી પ્રતિનિધિ ઊભો હતો. તેમણે કમળા પાસે સંદેશો માગ્યો, ત્યારે એમણે કહ્યું :

“મારા પતિને મારે ચાલતાં મને અત્યંત ગર્વ ઉપજે છે, અને ઘણો આનંદ થાય છે. મને આશા છે કે લોકો આપણો ઝંડો ફરકતો રાખશે.” આ સંદેશોજ કમળાનો દેશપ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. ૭૦વીસ દિવસ એમણે જેલયાત્રા ભોગવી. કેવિસ કારોબારી ગેરકાયદેસર છ્યાં પછી જે નવી કારોબારી રચાતી જતી હતી, તેમાં કમળા નેહરુ સભ્ય હતાં એટલે સરકારે બધા નેતાઓની જોડે એમને મુક્ત કર્યાં.

૧૯૩૨ માં જ્યારે ફરીથી સત્યાગ્રહ સંગ્રામ શરૂ થયો, ત્યારે, એમની તબિયત ખરાબ હોવાને કારણે એમનાથી સક્રિય ભાગ લેવાયલો નહિ તેનું એમને પ્રમળ દુઃખ રહેતું હતું.

પછી તો કમળાને બહુ સખન બિમારી આવી, અને એમની તબિયત ગંભીર થતાં, જ્ઞાનદાસને કમળાના બિમાના આગળ પખવાડિયે એકવાર લઈ જવામાં આવતા, તે વખતે, એમણે જ્ઞાનદાસને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું કે : ‘સરકાર કહે તો પણ તમે મારે ખાતર પેરોડ પર છૂટશો નહિ. એથી મને વિશેષ દુઃખ થશે.’ પછી એમને ઉપચાર માટે યુરોપ લઈ જવામાં આવ્યાં, અને જ્ઞાનદાસને એમના અંતિમ દર્શન માટે છેલ્લામાં આવ્યા. ત્યાં સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં જ્ઞાનદાસની ગાદમાં એમનું મૃત્યુ થયું. આ રીતે, દેશના સ્વાતંત્ર્યપ્રપ્તમાં, વીરાડગના કમળાએ પણ પોતાનો મહામૂલો ફાળો આપી, નેહરુ કુટુંબને અજરામર કર્યું, ભારતનાં સ્ત્રીત્વને ઉજ્જવળ કર્યું અને હિન્દની આઝાદીની જ્વલંત અહિંસાત્મક લડનને અસાધારણ વેગ આપ્યો.

કમળા નેહરુ એ આદર્શ તપસ્વિની હતી. વીસમી સદીની એ સાક્ષાત્ જગદબા હતી. સીતાની માફક એ દુઃખો સહન કરવાને માટે જ આ જગનમાં આવતરી હતી. વ્યાઝાદીને કાળે એણે દેશના સ્વાતંત્ર્યપ્રપ્તમાં પોતાનું સર્વસ્વ સ્વાદા કર્યું. કમળાના ભવ્ય અને જ્વલંત બલિદાનને અંજલિ અર્પતાં જ્ઞાનદાસ જણાવે છે કે : “અદાર વરસનું વિચારિત જીવન ! પણ એમાંનાં કેટલાયે લાંબાં વરસો મેં જોઈની કોટડીમાં અને કમળાએ ઈરિપતાલો અને આરોગ્ય ભવનોમાં ગાળ્યાં છે !... પોતાની તબિયત વિશે બેકાળજી રહેવા બદલ મને તેના ઉપર ચીઃ ચડતી હતી. પણ હું એનો વાંક શું કાઢું ? એ બાપડી માંદગીને લીધે કાંઈ કરી શકતી ન હતી અને રાષ્ટ્રની લડનમાં પોતાનો પૂરો હિસ્સો આપી શકતી ન હતી તેથી તેનો તેજીનો સ્વભાવ શરીરે અશક્ત જનવાથી કકળાટ કરતો. તે ન તો બરાબર કામે ચડી શકતી અને ન ઉપચાર લેતી; અને તેના મનનો પરિતાપ તેના શરીરને બાળી રહ્યો હતો.” અહીં જ્ઞાનદાસે કમળાની પ્રતિભાને, જ્વલંત દેશસેવાને, કર્તવ્યભાનને તથા પારદર્શક સ્વદેશાભિમાનને કેવી ભવ્ય અંજલિ અર્પી છે ! જ્ઞાનદાસ કમળાનું દાંપત્ય આપણને ગાંધીજી અને કર્તૂરજ્ઞાનાં દાંપત્યનું તેમજ રાષ્ટ્રપ્રપ્તમાં એમણે સ્વેચ્છાપૂર્વક કરેલા બલિદાનનું સ્મરણ કરાવે છે. કર્તૂરજ્ઞાને જેમ જીવનભર ગાંધીજીની પડખે રહી, ગાંધીજીની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય સહકાર અર્પી, ગાંધીજીના કાર્યને હળવું બનાવ્યું તેવી જ રીતે વીરાડગના કમળાએ પણ અદાર વરસના પરિશુદ્ધ જીવનમાં, સુખ તથા આરામને તિલાંજલિ આપી, જ્ઞાનદાસને એમની અનેકદેશીય પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રેરણા આપી, જ્ઞાનદાસના કાર્યને સફળ બનાવ્યું. હિન્દના સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં કર્તૂરજ્ઞાની પડખે જ કમળાનું નામ સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે.

જવાહરની બન્ને બહેનો પણ વીરબંધુની વીરબહેનો તરીકે મશહૂર છે. બન્ને બહેનો દેશપ્રેમના જ્યંત્ર તરંગે રંગાયેલી છે. બન્ને બહેનોએ નહેરુકુટુંબની કુરબાનીની ભવ્ય પરંપરા અણીશુદ્ધ જાળવી રાખી છે. એમનાં બહેન વિજ્યાલક્ષ્મી, ૧૯૩૦ પંજીની સર્વે સત્યાગ્રહ લડતોમાં મહત્વનો ફાળો આપતાં આવ્યાં છે. એમના પિતા અને ભાઈની જેમ એ પણ દેશને આગે બઢાવવાની લેહમાં જ પોતાના જીવનની એકેએક ક્ષણ ખર્ચે છે. એમણે ૧૯૩૦, ૧૯૩૨ અને ૧૯૪૨ નાં ત્રણે સત્યાગ્રહ સંઘર્ષોમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લઈ, પીકેટીંગ કરી, લાડીઓ સહન કરી, સ્વયંસેવિકાની રચના કરી, સ્વાતંત્ર્ય લાવવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યો, એટલું જ નહિ, પણ, ૧૯૩૭ માં એમને ઉત્તરપ્રદેશમાં પ્રધાનપદ સોંપવામાં આવ્યું, ત્યારે પ્રધાન તરીકે એમણે દેશની સેવા કરી અને પોને રચનાત્મક ક્ષેત્રમાં પણ દેશસેવા કરી શકે છે, તે દર્શાવી આપ્યું.

૧૯૪૨ માં જેલમાંથી છૂટીને એઓ વિધાયત ગયાં અને અમેરિકામાં ઝકરુલાખાન અને રામસ્વામી મુદલીયાર ખ્રિટીશ સરકાર તરફથી હિન્દવિરુદ્ધ ગંદો પ્રચાર કરતા હતા, ત્યારે એ પણ અમેરિકા પહોંચ્યાં અને એમણે પેલાઓને ઉધાગ પાડ્યા અને પરદેશીઓ આગળ ખ્રિટીશ જીલમનું સાચું ચિત્ર રજૂ કરી, અમેરિકાવાસીઓની હિન્દ પ્રત્યે હમદર્દી જગાડી એમણે હિન્દની ઈજ્જત વધારી અને દેશની શાન રાખી.

દેશ આઝાદ બન્યો, ત્યારે, રશીયામાં રાજદૂત તરીકે, અમેરિકામાં રાજદૂત તરીકે અને હવે ઇંગ્લેંડમાં રાજદૂત તરીકેની યશસ્વી કામગીરી બજાવીને, એમણે હિન્દને જગતના નકશામાં મહત્વનું સ્થાન અપાવ્યું. એ રીતે, એ સંયુક્ત રાષ્ટ્રપરિષદની સામાન્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયાં, એ જગતના દેશોમાં હિન્દે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી કેવી શાન સંપાદિત કરી છે, તેનો સચોટ પૂરાવો છે. વિજ્યાલક્ષ્મી એટલાં વિનમ્ર છે કે, એમણે એ માન મળ્યું ત્યારે તરતજ કહ્યું : “ આ માન મને નહિ પણ મારા દેશને મળ્યું છે ”. એ પ્રસંગને રાજેન્દ્ર બાબુએ આપણા દેશના દુનિયામાં બહુમાનના પ્રસંગ તરીકે વર્ણવ્યો હતો. વિજ્યાલક્ષ્મીએ એ કાર્ય દરમિયાન અમેરિકા કે રશીયાથી ન અંજનતા પોતાની સ્વતંત્ર દષ્ટિ રાખી હતી. અને એ રીતે દેશને ગૌરવ અપાવ્યું હતું. જેમ મોતીલાલ અને જવાહરની પિતાપુત્ર તરીકેની જેડી જ્યલંત દેશસેવા, ત્યાગ અને પારદર્શક સ્વદેશાભિમાન માટે ભારતના ઇતિહાસમાં મશહૂર છે, તેવી જ રીતે, જવાહરની ને વિજ્યાલક્ષ્મીની ભાઈબહેનની જેડી પણ ભારતની તવારીખમાં દેશની બેનમૂત સેવા માટે તેજથી અંકિત રહેશે.

નિજ્યાવક્ષીના પતિ શ્રી રણુજીત પડિત પણ એમના સાસનની કુરમાનીની ભાવનામા પૂરેપૂરું લગ્યા હતા એમણે પોતાની બેરીસ્ટર તરીકેની પ્રેક્ટીસ છોડી દેશસેનામા જ પનાવ્યું અને વર્ષો સુધી કોંગ્રેસની કચેરીમા અવેનન કાર્ય કર્યું પ્રત્યેક સત્યાગ્રહમા એઓ આગળ પડતો ભાગ લેતા ૧૯૨૨ થી ૧૯૪૦ સુધીના બધા સત્યાગ્રહોમા રણુજીન મોખરે હતા અને જવાહરની જોડે બે વાર તો એમના સાથી તરીકે જેલમા હતા ૧૯૩૨ મા તો એઓ ઘણો મોટો ભાગ જવાહરના જેનસાથી હતા ૧૯૪૨ ના આંદોલન દરમ્યાન જ એમનું મૃત્યુ થયું હિન્દના સ્વાતંત્ર્યપ્રસારમા એઓ શીરો થયા અને લગ્ય સ્વાર્પણની જગત પર પરા પોતાની પાળા મૂકતા ગયા

જવાહરના બીજા બહેન કૃષ્ણાએ પણ પિતા તેમજ ભાઈની જેમ, જેવવાસ એઓ છે, પીકટીંગ કર્યું છે ૧૯૩૦ મા એઓ નિજ્યાવક્ષીના સ્વયં સેવિકાદલમા દાખલ થયા અને પછીના સત્યાગ્રહમા જોડાયા ૧૯૩૭ મા એમને અને નિજ્યાવક્ષીને એક વર્ષની કેદની સજા થયેલી તે એમણે પૂરેપૂરી ભોગવેલી એટલું જ નહિ પણ કૃષ્ણા એક ઉચ્ચ ગ્રેડના પેષિડા છે, અને આજ વર્ષોથી મુમક્ષના સમાજસેવાના કાર્યમા, પત્નિમત્વમા અને બાળકોના પ્રયોગમા ઘણો ઉત્ક્રાંતિ ભાગ લે છે

જવાહરની દીકરી ઇન્દિરા, એ તો ગળયૂથીમાથીજ દેશસેનાના સન્કાર પામેલી હતી, એમ કહીએ તો ચાલે એમણે હિન્દમા તેમજ યુરોપમા ઉચ્ચોચ શિક્ષણ સંપાદન કર્યું છે જવાહરનો ક્ષતિગ્રસ્ત પ્રેમ, અવેશાલિમાન, કુરમાનીની ભાવના અને માનવતા ઇન્દિરામા સંપૂર્ણપણે ઉતર્યો છે ૧૯૪૨ ના સત્યાગ્રહ આંદોલનમા ઇન્દિરાએ પિતાને પગલે ચાલીને જ પનાવ્યું ને જેવવાસ એઓ જ્યારે હિન્દ આઝાદ થયું ને નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન ઉદભવ્યો, ત્યારે નિરાશ્રિતોની છવણીમા દિનરાત કાર્ય કરી, એમણે અનાથ અને દુષ્ટ સ્ત્રીઓના આસુ લૂછ્યા, એટલું જ નહિ, પણ હિન્દ રાત્રિ થતા, એમણે જવાહરને છેલ્લા દશ વર્ષોથી જે સક્રિય સહકાર આપ્યો છે તે અદ્વિતીય છે એમના પિતા સાથે એમણે યુરોપની, અમેરિકાની અને સારા એશિયાખંડની મુસાફરી કરી છે, અને એઓ જ્યાં જ્યાં ગયા છે ત્યાં ત્યાં પોતાની મોહક પ્રતિભાની, વિરલ માનવતાની અને જનવત કામગીરીની મુન્દર છાપ પાડી છે નેહરુ કુટુંબની એ નિશિષ્ટતા છે કે દરેક વ્યક્તિએ સ્વાતંત્ર્યપ્રસારમા પોતાનો ફાળો આપ્યો છે અને ઇન્દિરાનો ફાળો પણ અનેક દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે

ઇન્દિરાના પતિ શ્રી શીરોજી ગાંધી પણ જેવવાસ ભોગવી, સત્યાગ્રહમા ભાગ લઈ, પોતાની રીતે દેશસેવા કરી રહ્યા છે આજે પણ લોકસભાના સભ્ય તરીકે

એઓ દેશસેવા કર્યે જાય છે અને ઇન્દિરા પણ કેગ્રિસ કારોબારીના સભ્ય તરીકે, ચૂંટણીપંચના સભ્ય તરીકે, તથા પિતાની સેવા કરીને દેશસેવા પરોક્ષ તેમજ પ્રત્યક્ષ રીતે કરી રહ્યાં છે.

જવાહરની ભાણુજીઓએ પણ ૧૯૪૨ નાં આંદોલનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે અને નેહરુકુટુંબની કુરબાનીની ભવ્ય પરંપરા અણીગુદ્ધ ચાતુરશી છે.

હિન્દના સ્વાતંત્ર્યચળમાં, પોતાના સર્વસ્વનું સ્વાદા કરી, અનેક ઐતિહાસિક કુટુંબો ફના થઈ ગયાં છે. ગાંધી કુટુંબ, દાસ કુટુંબ, ખેઝ કુટુંબ, પટેલ કુટુંબ, ખન્નજ કુટુંબ વગેરેએ રાષ્ટ્રચળની વેદિ પર ભવ્ય બલિદાનો આપ્યાં છે પણ એ અધામાં નેહરુ કુટુંબનો ફાળો સૌથી વિશેષ છે. કારણ કે, એ સમગ્ર કુટુંબમાં એવી એક પણ વ્યક્તિ નથી કે જેણે રાષ્ટ્રની અહિંસક લડનમાં પરોક્ષ તેમજ પ્રત્યક્ષ રીતે મહત્વનો તેમજ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો નહિ હોય! એટલુંજ નહિ, પણ એ કુટુંબના પ્રત્યેક માનવીએ કુરબાની કરી છે, લોહી રેઝાં છે, અને દેશની તવારીખ ઘડી છે.

જવાહરનું મિત્રમંડળ

જવાહર એ આત્મગૃહીય વ્યક્તિ છે એટલે એમનું મિત્રમંડળ પણ આત્મગૃહીય હોય એ સ્વાભાવિક છે દેગવિદેગમા, મજ્જળ મજ્જમા, જવાહરને આજે જોટલા મિત્રો છે તેમજ એમના ઇર્ષ સમગ્રાલીન ગજકીય પુરુષને નહિ તેમ પૌર્ણાત્ય અને પાશ્વત્ય, હિન્દુ, મુસ્લિમ, પાલ્લી, શીખ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, આર્ય, અમેરિકન, યુરોપિયન એમ એમના મિત્રોનો પાઠ નથી આખી દુનિયા એક છે, માનવના દિવ એક છે, પ્રેમ મધાને બાધી ગંક છે, તેની પ્રતીતિ જવાહરનું વ્યાપક અને સર્વદેશીય, મિત્રમંડળ જોના થાય છે

જવાહરના જીવનની એ ખુશનગીબી છે કે એઓ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા જેમ લાગ્યગાળી છે તેમ મૈત્રીની બાબતમા પણ અત્યંત લાગ્યગાળી છે શરૂઆતમા મિત્રપણાનો વારસો એમને એમના પિતા મોતીનાનજી તરફથી મળેલો મોતીનાનજી જીવ મિત્રમંડળ અત્યંત વિશાળ-આત્મગૃહીતે તેમજ આત્મપ્રાતીય-હતુ. ધધાદારી અને બીન ધધાદારી, સરકારી અમલદારો અને સુસ્ત રાષ્ટ્રવાદીઓ, હિન્દીઓ અને અંગ્રેજો, એમ જનતાનતાના, લાનલાતના અને પ્રાતપ્રાંતના મિત્રો મોતીનાનજીને હતા આ વિશાળ મિત્રમંડળનો, મળતાનમળણનો, ઉદાગતાનો વારસો જવાહરને સહજ રીતે પિતા તરફથી એક મહામૂલી ભેટ રૂપે મળ્યો

જવાહરની મિત્રતામા બીજે એક વિશેષાસ એ હતો, કે, એમને નાનપણમા, એવું શિક્ષણ મળેલું કે એમને મિત્રો થાયજ નહિ સામાન્ય બાળકની જેમ એ ઇર્ષ ગાળામા લણના જતા નહોતા પરંતુ, એમને માટે ઘેર જ શિક્ષણનો વિશેષ પ્રમથ જગામા આવ્યો હતો એટલે, પોતાના ઘરની બહારના-શિક્ષકો સિવાય-ગાળકોના સંપર્કમા આવસાનો, એમની જોડે ગાદી મૈત્રી બાંધનાનો જવાહરને મોઢો ન મળ્યો આથી જવાહરને તો કદાચ એઓ વિચારત ગયા, તે પછી જ મિત્રો બનાવનાની સુચર્ણ તક સાપડી

જવાહરના વ્યક્તિત્વનો સાચો વિકાસ આપણને એઓ વિધાયન ગયાં પછીજ, પોતાના કુટુંબથી સ્વતંત્ર એવા વાતાવરણમાંજ થતો લાગે છે. કુટુંબમાં એમનું મન એટલું બધું જડાયેલું હતું કે એઓ એ દીવાલને અહીં હતા ત્યાં સુધી ઠેકી શક્યા નહિ.

અહીં હતા, ત્યારે એમના શિક્ષક મિ. શુક્લ એમનાથી વધે ઘણામોટા હોવા છતાં, મિત્રની જેમજ વર્તતા, અને એથીજ એઓ પોતાની થિયોસોફીના રંગ જવાહરને લગાડી શકેલા. એમની મેત્રી એ એક રીતે જવાહરને વિશેષ દુઃખદાયી નીવડી. કારણ કે, જવાહરને બહારની દુનિયાનો પરિચય શુક્લ દ્વારાજ થયો, એમ કહીએ તો ચાલે.

જવાહર વિધાયન ગયા, અને ત્યાં એઓ અનેક ધૌર્વાત્ય અને પાશ્વાત્ય સુવાનો-એમના શાળા અને કોલેજજીવનના સહાધ્યાયીઓ-ના સંપર્કમાં આવ્યા. એ મિત્રોમાં પણ એક હકીકત આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી છે, અને તે એ કે, જવાહરનું મિત્રમંડળ, મોટે ભાગે રાષ્ટ્રવાદી યુવકોનુંજ બનેલું હતું. સાં એમને જે મેત્રી થઈ, તેમાંના ઘણા, અને એક રીતે કહીએ તો લગભગ બધાજ જવાહરની જોડે આપણા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામોમાં મોખરે રહેલા. કેએસની સરચાદારા એમણે પોતાની સેવા રાષ્ટ્રને અર્પેલી અને પોતાની જિંદગી મામોમને ચરણે અર્પણ કરેલી.

જવાહરના વિધાયતના શાળાજીવનના મિત્રોમાં, જાણીતા એવા દુરો અને કૃષ્ણજીમાં એમની જોડે ભણતા શ્રી. જીતેન્દ્રમોહન સેનગુપ્તા હતા. શ્રી સેનગુપ્તા જવાહરની જોડેજ ભેરીસ્ટર થયા હતા અને એઓ બંગાળના અગ્રગણ્ય કેએસી નેતા અને ધારાસભી થયા હતા. બંગાળના પ્રતિનિધિ તરીકે એઓ કેએસની કારોબારીમાં હતા અને રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની વેદિ પર એમણે પોતાનું ભવ્ય બલિદાન આપ્યું હતું. એમના બીજા મિત્ર ડૉ. સદીઉદ્દીન ક્રીચન હતા. એઓ પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના શરૂ સૈનિક હતા. કેએસમાં વર્ષો સુધી રહી એઓ કેએસની કારોબારીમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેતા હતા, એટલુંજ નહિ, પણ, એનેકવાર જેલયાત્રા ભોગવેલી. એમના એવા અન્ય જાણીતા વિધાયનના મિત્ર ડૉ. સૈયદ મહમુદ હતા. સૈયદ મહમુદ એ પણ કેએસના અગ્રગણ્ય નેતા છે. વર્ષો સુધી કેએસ કારોબારીના સભ્ય હતા અને બિહારના કેએસ પ્રધાનમંડળમાં વર્ષો સુધી કામ કર્યા પછી હવે એઓ, મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાનમંડળમાં છે. જવાહરના ચોથા વિધાયતના મિત્ર, જનાબ તસદ્દુલ અહમદ શેરવાની હતા. એ પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં કેએસના પહેલી દરોજના નેતા હતા, તથા કેએસ કારોબારીમાં હતા, એમણે પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જેલયાત્રાઓ ભોગવેલી અને એઓ દેશને ખાટે

લગ્ન, લગ્નાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ રીતે, જવાહરે પોતાના રાષ્ટ્રવાદની જોડે જોડો પૂરેપૂરી રીતે મેળ ખાય એવાજ મિત્રો શોધ્યા હતા.

જવાહર વિશ્વાયતથી આવ્યા, પંજી, તો એમને માટે વાતાવરણ મુક્ત બની ગયું હતું, એટલે ધીમે ધીમે એમના મિત્રમંડળમાં વધારો થવા માંડ્યો. છતાં એક વાત તો રપટ હતી, કે જવાહરને માટે સમાનશીલવાળા જોડે જ મિત્રતા સમ્પન્ન હતી, રાષ્ટ્રવાદી ન હોય એવા એમના મિત્રો નહોતા. એમનો કાષ્ઠપિણુ મિત્ર તમને મુસ્લિમ લીગવાળો કે હિન્દુ મહાસભાવાળો, અથવા તો જેનામાં રાષ્ટ્રવાદી ઉત્કટ તમજા ન હોય એવો નહિ બળે.

શરૂઆતમાં જવાહરે ઉત્તરપ્રદેશના રાજકારણમાં લાગ લેવો શરૂ કર્યો હોવાથી એમનું મિત્રમંડળ થોડા સમય માટે ઉત્તરપ્રદેશ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું. એમાં, પંડિત બાલકૃષ્ણ શર્મા, પંડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત, શ્રી. કેન્ડાસનાથ કાલુ, શ્રી. ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી, શ્રી. શ્રીપ્રદાસ, રફી અદમદ કીડવાઈ, પંડિત મુંદરાલજી, રાજર્ષિ દંડનજી વગેરે જોડે એમની મૈત્રી બંધાઈ અને દૃઢ થતી ગઈ. પરંતુ, જાતીયાંવાળા આગતી કરુણ કંડાની સમયે એઓ એમના પિતાના મિત્ર દેશમંદુદાસના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા અને એઓ જવાહરની જોડે મિત્રની જેમ વર્તતા. ઉત્તર પ્રદેશમાં કામ કરતાં, એઓ પંડિત મદન મોહન માલવીયજીના સંપર્કમાં આવ્યા અને એમની જોડે પણ ગાઢ સંપર્ક બંધાયો, તેમ છતાં, જવાહર તો ધારાસભાપ્રવેશની વિરૂદ્ધ હોવાથી, ધારાસભાદ્વારા લગ્ન આપવાની નીતિ અપત્યાર કરતા રચરાલ્યપક્ષીઓ જોડે એમનો ઝાઝો મેળ ખાતો નહોતો. એમનો શુકર્ગ કોંગ્રેસનેતા અને મહાન ધારાસાસ્ત્રી શ્રી. રામચંદ્રારી ઘોષ જોડે પણ મૈત્રીનો નાતો હતો. જવાહરનું વ્યક્તિત્વજ એવું લોહસુખક જેવું હતું, કે, જેથી એમની મૈત્રી કરવા અનેક વ્યક્તિઓ તલબે.

જવાહર જેમ જેમ આંતરપ્રાંતીયક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતા ગયા, તેમ તેમ, એમની મૈત્રીનું ક્ષેત્ર વધતું ગયું. મૌલાના મહમદઅલી એમની પર એટલા બધા મુસ્તાફ હતા, કે એઓ ન્યારે કોંગ્રેસ પ્રમુખ થયા ત્યારે, એમણે જવાહરને કોંગ્રેસના સામાન્યમંત્રી બનાવ્યા. અને જવાહરની આંતરપ્રાંતીય ક્ષેત્રમાં મૈત્રી ઉત્તરોત્તર વધવા માંડી. પંજી તો સન્તનમ, ગીડવાની, રાજગોપાલાચારી, રાજેનબાણુ, મુભાવબાણુ ને વલ્લભભાઈ, ડૉ. અન્સારી ને શ્રીનિવાસ આયંગર, સત્યમૂર્તિ ને મુબ્રહમખમ, સાંબમૂર્તિ ને ડૉ. અબ્દુલકર, અબ્દુલે ને ડૉ. પટ્ટાભી, નરીમાન ને મહાદેવ દેસાઈ, ડૉ. મહમદ આલમ, મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ ને બાણુ વૃજકિશોર, હકીમ અન્ગમલખાન, ખાન અબ્દુલ ગફુરખાન ને ડૉ. ખાનસાહેબ, અમરઅલી ને

આચાર્ય કૃપલાણી, ડૉ. રંગા ને શંકરરાવ દેવ, ગંગાધરરાવ દેશપાંડે તથા શિવનાથ ખેનરજી વગેરે અનેક કોંગ્રેસવાદીઓ જવાહરના અંગત મિત્રો હતા.

પરંતુ, જવાહરનું ક્ષેત્ર હવે ધીમેધીમે કોંગ્રેસની બહાર પણ વિસ્તરતું જાય છે અને જવાહર પોતાની રાજકીય નીતિની જોડે સંમત નહોતો એવી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પણ મૈત્રીનો હાથ લંબાવવા લાગ્યા, એટલું જ નહિ, પરંતુ, એઓ કોંગ્રેસબહારના વર્તુલમાં પણ એમની પ્રેમજ્વાલાથી, એમના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી બધાને જીતી શકતા હતા. એઓ યુરોપયાત્રાએ ગયા, તો ત્યાં, એઓ આપણા નિર્વાસિત ક્રાન્તિવાદીઓ, શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ, મૌલવી ઓમેદુલ્લા, મૌલવી બરકુતુલ્લા, ચંપકરમન પિલ્લઈ, તથા શ્રી. વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેના ગાઢ સંપર્કમાં આવ્યા, અને એમની જોડે મૈત્રી કેળવી. પોતાની રાજનીતિથી એમની રાજનીતિ વિરુદ્ધ હોવા છતાં, પ્રેમથી પોતાના મતભેદો પીસરીને, એમને સ્વજનો તરીકે સાચવ્યા. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, પોતાની મિલકતનું દૂર દૂર કરવા ઇચ્છતા હતા, અને જવાહરને એના દૂરની નીમવા ઇચ્છતા હતા, એટલે થોડા જ સમયમાં એમની વચ્ચે મૈત્રી જામી હતી.

હિન્દમાં પણ જવાહર હવે કોંગ્રેસબહારના ક્રાન્તિવાદીઓ જોડે પ્રેમસંબંધ કેળવવા લાગ્યા. એમાં વિશેષે કરીને, પોતાની હિંસાવાદ તરફથી પલટાતી મનોવૃત્તિને જવાહર સમક્ષ એકરાર કરનાર અને જવાહરની શહબરી ઇચ્છનાર, અને આખરે, પોલીસ જોડેની ઝપાઝપીમાં પોલીસની ગોળાથી વીંધાઈ જનાર શહીદ ચંદ્રશેખર આઝાદ, લાહોર જેલમાં પોતાના હક માટે ઉપવાસ આદરનાર અને માથું હાથમાં લઈને ફરનાર, ક્રાન્તિવાદીઓ જતીનદાસ અને સરદાર લગતસિંહ, એ બધાનો જવાહર જોડે, થોડા જ સમયમાં પ્રેમસંબંધ બંધાયો હતો.

જવાહરનું ચિત્ત, એક તરફ ગાંધીજીની રચનાત્મક દિશા તરફ ખેંચાતું હતું, કારણકે, એમાં ધિરીશ સામ્રાજ્યને ઉથલાવી નાંખવાની તાકાત હતી, એની જવાહરને પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ હતી. બીજી તરફ, એમને રશીયાનો ક્રાન્તિવાદ, અને એને પરિણામે એ દેશની સામાજિક રચનામાં થયેલા ઝડપી સુધારા જવાહરને ખેંચતા હતા. પરંતુ, એક ફાયદો એ થયો કે, જવાહર મજ્જેનખાણ, સરદાર વલ્લભભાઈ, રામજી, કૃપલાણી, ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાન, ડૉ. અન્સારી વગેરે જોડે મૈત્રી જાળવી શક્યા, તો, બીજી તરફ, એઓ કોંગ્રેસના ઉદામવાદી તત્વો જેવાં કે, સુભાષ બોઝ, અચ્યુત પટવર્ધન, જયપ્રકાશ નારાયણ, ડૉ. રામમનોહર લોહિયા, આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ જેવા જોડે પણ મૈત્રીનો નાતો રાખી શક્યા, એટલું જ

નહિ, પણ પોતાની કાગેચાગીમાં એ જાને તત્વોનો એમણે સમન્વય ગ્રાધવા પ્રપાત્ન કર્યો અને જાને પાતના એઓ વાડીયા જાન્યા

કાગેચાગીમાં કાગેચાગીમાં ત વો જોડે જેમ જાગે મની સાધી, તેની જીતે કાગેચાગીમાં ત વો પાડે જેમની પ્રગતિ માટે પ્રયત્ન કરતા હતા, તે તત્વો જોડે પાડે એમનો મળધ અત્યંત નિમ્ન હતો આથી જ દેવતા આમ્યસાદી નેનાઓને જ્યાં ગિન્દનાર હામા આજ્યા, અને એમની ઉપ મીગતમા મગ પની આમે દાનતરુ હામા મગમો હામા આજ્યો ત્યાં એમની મદાય માટે વખીયોની મગમગ મગે તે માટે જાગે સાગ પ્રમાણુમા પ્રયત્ન કરેલા અને એથી જ, સામ્ય સાદીઓ, પ્રેમના દુઃખન હોના જ્યા, જાગેના સાચા મિત્રો જ્યા છે

જાગેના, સીગમી સદીના નીચ દગામા, મગૂ પ્રગતિ અને યુવ-જની પ્રદક્ષિમા ખૂબ જન પજો, એટલું જ નહિ, પણ મગૂ પગિગે અને યુવક પાપિદોના એઓ લગાતાર પ્રમુખ મનના જ્યા અને એથી દેવતા નવયુવાનો અને મગૂ નેનાઓ જોડે જાગે મનીની આથી ગમયા 'સય' જીગ, નીવલક પાડ, આમી મદગનદ મગની પગલુચક જોની, ગુદીવે, પ્રો રગા, ચોક્કન ઉગમાની વગેરેની જોડે જાગે ગાદ સગવમા આજ્યા અને પ્રેમનમધથી બંધાયા બીજી તરફ યુવકદનના નેન જોડે હાડીકર, યુમુક મહે-અલી, મીનુ મમાપ્તી, દમગાવેવી ચક્રોષાધ્યાય, નગીમ ન વગેરે જોડે એમની મની થઈ આ જીતે જાગે ન મિત્ર મદગ આપક અને પ્રિયથી ન મનતુ મયુ

જાગેના રક્ત નાગીની વ્યક્તિ નથી, પગતુ, નિમ્ન, સગદની અને કાગેની વ્યક્તિ છે અને તેથી એમને ગુરુદેવ રાગો પ્રયે મમના મવાઈ, નૃત્યકાર ઉદય શકર પ્રયે એમને પ્રેમની વાગણી ઉલગઈ, ચિત્ત નદગાણુ અને દેવીપ્રસાદ રામચંધરી જોડે દોષ્ટીનો નાતો બંધાયો શિષ્ય ન મુધીર ખામગી અને ધિસગઈ જાગેના સાગ દેવત જાન્યા જાણીતા નામ્યકાર નિશિ લાદુરી પ્રયે એમણે મનીનો મોહલયો હાથ લખાઓ અને એ રીતગથો દિન્દીના લખધપ્રનિદ કરિ શ્રી મૈથિથીશરણુ ગુપ્ત, કરિ દીનકર, તથા બગાળના જાણીતા સાતિયકાર મુમાયુન જીગ વગેરે જોડેના જાગેના સગવ પાડે એમની વચ્ચે જે આકૃતિક સમાનભૂમિકા છે, તેની ઉપ અવનમે છે

જાગેની લો-ગ્રિયતા અને એમની મનીનુ ક્ષેત્ર એઓ જાગે વગપ્રધાન નોતા જાન્યા ત્યારે પણ અત્યંત નિસ્તૃત હતુ, આતરસાધૂય અને આતનધર્મી હતુ ચીનના એક વખતના સરમુખત્યા અને દાવ રાધૂય ચીનના વગ

સ્વામિયો ક્રામરોજ એડનવાલા અને જવાહરલાલ

એડનમા ૧૯૩૭

નહિ, પણ પોતાની કારણવાદીમાં એ જન્મે તત્વોનો એમણે સમન્વય સાધવા પ્રયત્ન કર્યો અને જન્મે પદાના એઓ લાડીલા બન્યા.

કોંગ્રેસમાં રહેતાં ઉદાગવાદી તત્વો જોડે જેમ જવાહરે મંત્રી સાધી, તેવી જ રીતે કોંગ્રેસવિરોધી તત્વો પણ જે દેશની પ્રગતિ માટે પ્રયત્ન કરતા હતા, તે તત્વો જોડે પણ એમનો સંબંધ અત્યંત ધનિક હતો. આથીજ દેશના સામ્યવાદી નેતાઓને જ્યારે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા, અને એમની ઉપર મીરનમાં સરકારની સામે કાયદરું કરવાનો મુકદ્દમો કરવામાં આવ્યો ત્યારે એમની સહાય માટે વકીલોની સગવડ મળે તે માટે જવાહરે સાગ પ્રમાણમાં પ્રયત્ન કરેલા. અને એથીજ, સામ્યવાદીઓ, કોંગ્રેસના દુરમત હોવા છતાં, જવાહરના સાચા મિત્રો રહ્યા છે.

જવાહરને, વીશમી સદીના ત્રીજા દશકામાં, મજૂર પ્રગતિ અને યુવક દલની પ્રગતિમાં ખૂબ રસ પડ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ મજૂર પરિષદો અને યુવક પરિષદોના એઓ લગાતા પ્રમુખ બનના ગયા. અને એથી દેશના નવયુવાનો અને મજૂર નેતાઓ જોડે જવાહર મંત્રીની ગાંઠથી ગંઠાયો. સ્વયં ઝહીર, ગીલાનદ યાજી, સ્વામી સદ્ગનનંદ સમ્બતી, પૂંગુચંદ્ર જોશી, ગુલદીપે, પ્રો. રંગા, શોકત ઉસ્માની વગેરેની જોડે જવાહર ગાઠ સંબંધમાં આવ્યા અને પ્રેમસંબંધથી બંધાયો. બીજી તરફ યુવકદલના નેતાઓ ડૉ. હારીદર, યુસુફ મહેરઅલી, મીનુ મસાણી, કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, નરીમાન વગેરે જોડે એમની મૈત્રી થઈ. આ રીતે જવાહરનું મિત્ર મંડળ વ્યાપક અને દૈવિધ્યશીલ બનતું ગયું.

જવાહરે ફક્ત રાજકીય વ્યક્તિજ નથી, પરંતુ, રસિક, સંસ્કારી અને કલાપ્રેમી વ્યક્તિ છે. અને તેથી એમને ગુરુદેવ ટાગોર પ્રત્યે મમતા બંધાઈ, નૃત્યકાર ઉદય શંકર પ્રત્યે એમને પ્રેમની લાગણી ઉભરાઈ, ચિત્રકાર નંદલાલ અને દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી જોડે દોસ્તીનો નાતો બંધાયો. શિલ્પકાર સુધીર ખાસગીર અને ઈસિરાઈન જવાહરના સારા દોસ્ત બન્યા. બાણીતા નાથકાર શિશિર ભાદુરી પ્રત્યે એમણે મૈત્રીનો સ્નેહલયો દાઢ લાંબાવ્યો અને એ સ્વીકાર્યો. હિન્દીના લખ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિ શ્રી. મૈથિલીશરણ ચુપ્ત, કવિ દીનકર, તથા બંગાળના બાણીતા સાહિત્યકાર હુમાયુન કબીર વગેરે જોડેના જવાહરનો સંબંધ પણ એમની વચ્ચે જે સાંસ્કૃતિક સમાનભૂમિકા છે, તેની ઉપર અવલંબે છે.

જવાહરની લોકપ્રિયતા અને એમની મંત્રીનું ક્ષેત્ર એઓ જ્યારે વગરપ્રધાન નહોતા બન્યા ત્યારે પણ અત્યંત વિસ્તૃત હતું, આંતરરાષ્ટ્રીય અને આંતરધર્મી હતું. ચીનના એક વખતના સરમુખત્યાર અને હાલ રાષ્ટ્રીય ચીનના વડા

ચાંગ-કાઈ-શેક અને એમનાં પત્ની મેડમ ચાંગ-કાઈ-શેક, જવાહરના વર્ષોથી ખાસ મિત્રો છે. જવાહર ૧૯૩૯ માં પહેલવહેલા ચીન ગયા, ત્યારે પણ એમનું આદરપૂર્ણ આતિથ્ય એમણે માણ્યું હતું. અને એ યુગલ ત્યારે ૧૯૪૨ માં હિન્દ સરકારના મહેમાન તરીકે હિન્દ આવ્યું ત્યારે પણ જવાહરનો એમની જોડેનો સંબંધ એટલો મીઠો હતો, કે, જવાહરની જોડેજ એમણે દિવસો આનંદમાં વીનાવેલા એટલું જ નહિ પણ જવાહર જોડે જ એમણે દિલ્હીથી શાંતિનિકેતન સુધીની રેલ્વે મુસાફરી કરેલી,

રોમાં રોલાં જોડેનો પણ જવાહરનો સંબંધ એઓ યુરોપની યાત્રાએ ગયેલા તે વખતનો હતો. એ બન્ને વચ્ચે સાહિત્ય અને ઉચ્ચ સાંસ્કૃતિક પ્રવાહો જોડેનો આત્મતિક સંપર્ક એજ સમાનભૂમિકા હતી. જવાહર વિજ્ઞાન ગયેલા ત્યારે જાણીતા આંગ્લ નાટ્યકાર બર્નાર્ડ શૉ જોડે પણ એમની જે સાહિત્યિક ભૂમિકા પર મૈત્રી બંધાયેલી અને એ લોકો જે ભત્રીજાતની ચર્ચા કરતા હતા તે જવાહરની આકર્ષણશક્તિ કેવી પ્રબળ હતી તે દર્શાવે છે. જવાહરની આયર્લેન્ડના ક્રાન્તિવાદી નેના ડી વેલેરા જોડેની મૈત્રી પણ જાણીતી છે. જવાહર અને જાણીતા પૈત્રાનિક આઈન્સ્ટાઈન સારા મિત્રો હતા; જવાહરની એમની જોડેની મૈત્રી દૃઢ હતી. આ મૈત્રીની વિશાળતાનું એક કારણ જવાહરની રસશક્તિ અનેકવિધ હતી તે છે.

દ્વિતમ જગતના મસહૂર નટ ચાર્લી ચેપ્લીન પણ જવાહરના અંગત મિત્ર છે અને જવાહર ત્યારે યુરોપ ગયો છે ત્યારે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં એ જગતના લોકપ્રિય નટનું ગોધેરુ આતિથ્ય સ્વીકારે છે અને આનંદમાં વિચાર વિનિમય કરી દિવસો પસાર કરે છે. એડના સુપ્રસિદ્ધ શાહસોદાગર અને સખાવતે-બહાદુર શ્વાસિયર ફરામરોઝ એડનવાળા પણ જવાહરના મિત્ર છે અને એમણે જવાહર ત્યારે ૧૯૩૭ માં પોતાની પુત્રી ઇન્દિરા સાથે હિન્દ પાછા ફરતા હતા ત્યારે એડનમાં એક ભવ્ય સત્કારસમારંભ ગોઠવી, એ સત્કારસમારંભના પ્રમુખ તરીકે, જવાહરને માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ, પણ એમણે એમના પ્રારંભિક પ્રવચનમાં જવાહરની જ્વલંત દેશભક્તિ, અપૂર્વ ત્યાગ, નીડર નેતૃત્વ, પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ વિરક્ત માનવતા, અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિન્દુને ભવ્ય અંગ્રસિ અર્પી હતી અને જવાહરે એનો ઉત્તર આપનાં શ્વાસિયર ફરામરોઝે એમની જે ઉમદા શબ્દોમાં કદર કરી હતી તે માટે આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી હતી. આજે પણ શ્વાસિયર ફરામરોઝ બખ્ષે દાયકા બાદ પણ એ ઐતિહાસિક પ્રસંગનાં રમ્ય મંત્ર સંસ્મરણો સંભારે છે અને પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

જવાહરને માત્ર હિન્દમાં જ નહિ પણ જગતના રાજકારણમાં, જગતની વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ અને સામાજિક ક્રાંતિમાં જ્વલંત રસ હોવાથી, એઓ, જગતના સર્વે ક્ષેત્રોમાં વિદ્યાર્તા માનવીઓ પ્રત્યે આકર્ષાય છે, અને તેમને આકર્ષે છે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં, શ્રીયુત્તમ પુરાણ શાહ, શ્રી. કુમારસ્વામી, શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ અને શ્રી. દત્તાત્રય ગાડગીસ વગેરેએ એમને આઝાદી પૂર્વેની આયોજન સમિતિમાં સક્રિય સહકાર આપ્યો હતો અને એઓ એમના મિત્રો બન્યા હતા. વૈજ્ઞાનિકોમાં, ડૉ. શાંતિસ્વરૂપ ભાટનાગર, ડૉ. ખીરબલ સહાણી, ડૉ. મેઘનાદ શાહ, ડૉ. કાલિદાસ નાગ, ડૉ. ખી. સી. ગૌ, ડૉ. સી. વી., રામન, ડૉ. ભાલા, એ એમના મિત્રોમાં મોખરે હતા.

દિલસૂદમાં, હિન્દના પ્રથમ પંક્તિના દિલસૂદ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જોડેની એમની મૈત્રી જૂની હતી. બન્ને ગાંધીજીના અનન્યભક્ત છે અને ગાંધીવાદનો પાઠ્યાત્મ દેશોમાં પ્રચાર કરવામાં એમણે લગીરથ પ્રયાસો આદર્યા છે. રાધાકૃષ્ણન દિલસૂદ હોવા છતાં, એમનામાં રહેલી પ્રજ્ઞાન શક્તિ જવાહરે યોગ્યતઃ પિછાની હતી, એટલે જ જવાહરના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવનાં, જવાહરે પ્રથમ એમને રશીયામાં હિન્દના એલચી તરીકે નીમ્યા અને ત્યાં એમણે ઉત્તમ કામગીરી બજાવી હિન્દની પ્રતિષ્ઠા વધારી એટલે જવાહરે એમને હિન્દીસંઘના ઉપ-અધ્યક્ષ બનાવ્યા, એ જવાહરની મિત્રો માટેની કદરવાની સૂચવે છે.

જવાહર ઉત્કૃષ્ટ કાવિના સાહિત્યસર્જક છે, અને તેથી સાહિત્યકારો અને લેખકો પ્રતિ એમની સમદષ્ટિ છે, અને જગતના લેખકોની મૈત્રી એમણે સંપાદિત કરી છે. શ્રીકૃષ્ણ કીરપાલાની, શ્રી. મુદ્દરાજ આનંદ, શ્રી. હરીન ચટ્ટોપાધ્યાય એ બંધા જોડે જવાહરને પ્રીત સંબંધ છે. આ ઉપરાંત, અષ્ટન સૌંદર, જવાહર કમળીર છે એટલા માટે એમની જોડે મિત્રતા રાખે છે. જાણીતા સાહિત્યકાર સ્ટીફન સ્પેન્ડર, જવાહર એકમાત્ર સુસંસ્કૃત રાજનીતિજ્ઞ એમને લાગે છે એટલે જવાહરને ચાહે છે. જાણીતા ફ્રેન્ચ સાહિત્યના ઉત્કૃષ્ટ લેખક અને યુરોપ તથા એશિયામાં મુઘલ ઇસ્લામ આદિ જવાહરમાં રહેલા સહજ આભિજ્ઞાનને ચાહે છે. મશહૂર લેખક વીસ ડ્યુરાન્ટ જવાહરને એમની અચરજનિશ માટે એઓ પ્રેમને પાત્ર છે એમ માને છે. એડમન્ડ ગ્રીવા, જવાહર વિશ્વનાગરિક છે, એટલે એમને મિત્ર તરીકે સ્વીકારે છે. જાણીતા ઇતિહાસવિદ અને ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર, શ્રી. ગીલ્ગર્ટ મરે, જવાહર આ તુકાની યુગના એક ઉત્કૃષ્ટ મહાપુરુષ છે એટલે એમની પ્રત્યે પ્રેમ વધાવે છે.

તુર્કીસ્તાનની પ્રથમ પંક્તિની લેખિકા ને ઇસ્તંબુલ વિશ્વવિદ્યાલયમાં અંગ્રેજી સાહિત્યની પ્રાધ્યાપિકા ખાલિયા અલીબ જવાહરની ત્યાગવૃત્તિને પ્રશંસે છે

અને તેથી એમની મિત્રતાને પાન ગણે છે મશહૂર અમેરિકન નવલકથાકાર થીમતિ પર્લ્સજે જનાદરના રહેલી માનરતા અને સહૃદયતાને આવકારે છે અને એમની મૈત્રીની કહર કરે છે એટલું જ નહિ પણ એમના આદર્શોનો ઉત્સાહભરે પાશ્ચાત્ય જગતના પ્રચાર કરે છે કેનેડાના લેખક કેવેન, જનાદર જગતના એક મહાન દેશના લાઝરિયાતા છે એટલા માટે એમની ઉપવારી જાન છે. આશીયાની વિખ્યાત લેખિકા અને ભારતીય સંસ્કૃતિની અભ્યાસી વિદુષી એના કેમેન્સની, જનાદરજી પૂર્વ અને પશ્ચિમનું મિત્રનું રાષ્ટ્રીય શોકે એવી વ્યક્તિ છે એમ માનીને એમની તન્દ્ર મિત્રાચારીનો સબધ ધગવે છે ઉમા ખપ્યામના અનુવાદ માટે જાણીતા થયેલા આગનલેખક ફીટ્ઝરોલ્ડ પણ જનાદરની પૂર્વ તથા પશ્ચિમની સમન્વયશક્તિને પૂજે છે આમ અનેક પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકારો જનાદરની જોડે, એમની જુદી જુદી શક્તિને લીધે, મુગ્ધ જાની એમની મૈત્રી મળે છે આ બધા નામો તથા એ સાહિત્યકારો જુદા જુદા દેશના છે તે હકીકત જ જનાદરની મિત્રભાવના કેટલી વ્યાપક, ડેટની નિશ્ચયમગ્નને સ્પર્ગનારી છે તેનો આજો ખ્યાન આપશે.

જનાદરે દિન્દિનું રાજ્યતન સલાબનું તે પૂર્વે લુઈ ફીશર, જોન ગયર, સ્ટ્રાન્ડ ફીક્સ વગેરે જોડે એમને મૈત્રી થયેલી, પરંતુ, રાજ્યતન સલાબના પછી જનાદરની આનંદગાદ્રીય મૈત્રી સારા પ્રમાણમાં વધી ગઈ જનાદર એ એવો પારસમણિ નીવશ્યો કે જે જે એમના સર્વ મા આનંદુ જાય તેને એ સુવર્ણથી સતો જાય આ રીતે, જનાદર ૧૮૪૦ ના સત્યાગ્રહ આદેશન અંગેની ગિરફતારીમાંથી છૂટ્યા તેનાજ એમણે વિરોધીઓને પણ મિત્રરનેહથી અપનાવ્યા મુલાકાતોમાંના ભાઈ શરદ બોઝ કે જેમની અને જનાદરની વચ્ચે ખગ્લગ્ન હતો, તેમના જનાદર મિત્ર મન્યા અને તેમને એમણે પોતાના પ્રધાનમંત્રીના સ્થાન આપ્યું એ ઉપરાંત, જનાદરને જાણીતા રાજપુરુષ લોર્ડ માઉન્ટબેટનની જોડે એવી ગાઢ મૈત્રી બધાઈ કે, જનાદર જ્યારે જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ જાય છે, ત્યારે માઉન્ટબેટનને ઘેર આરામ જના અસ્થ જવાના જ અને માઉન્ટબેટનની પત્ની પણ ઘેરે ઘેરે સમયે હિન્દુ આવીને જનાદરને મળવાની જ માઉન્ટબેટન દંપતી જનાદરના આજે ઉત્તમોત્તમ મિત્રો છે અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમાનભૂમિ પર કેની રીતે આત્મનીધી મળી શકે છે તેનું આ જ્વનત દર્શાવે છે.

ઇંગ્લેન્ડના મજૂર પ્રધાનમંત્રીના એમી, પેથિ લોરેન્સ વગેરે તો જનાદરના મિત્ર મન્યા જ, પરંતુ જનાદરના પ્રમુખ આપણે આગળ જનાદરના જીવન ભાગના દુઃશ્વન અને જનાદરની સામે એક સમયે જેહાદ જગાવનાના, તથા જનાદરની

આમંત્રણને માન આપી રશીયન વડાપ્રધાન બુલ્ગેનીન અને શ્રી. કુન્દેવ દિન્દ આગ્રા અને દિન્દની પ્રમત્તા અસાધારણ આતિથ્યથી ગળગળા થઈ ગયા. રશીયાનો વડાપ્રધાન માર્શલ બુલ્ગેનીન પણ જવાહરનો પરમ પ્રિયમિત્ર છે. રશીયામાં જે લોખંડી પડેલો હતો તે જવાહર માટે દૂર થયો અને ‘રશી-દિન્દી-ભાઈ-ભાઈ’નું સૂત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું. દિન્દની એ ખુશનસીબી છે કે એને માથે જવાહર જેવા કણધાર અને પથપ્રદર્શક છે કે જેનાં પુરુષાર્થના બળે દિન્દ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે નવા નવા મેત્રી સંબંધો વિકસાવતું બન્યું છે. આ રીતે, જવાહરે રાજ્યનંત્ર સંભાળ્યું, ત્યારથી એઓ પીલિન શોષિત રાજ્યોના તો મિત્રો બન્યા છે, પણ પીક અને શોષક રાજ્યોના વડાઓને પણ જવાહરે મિત્રો બનાવ્યા છે. એમાંજ એમની ખરી ખૂબી રહેલી છે. વળી, જે જે નવા મિત્રો જવાહર બનાવે છે, તેમની જોડે એઓ સંબંધો બળગતી રાખે છે અને ઉત્તરોત્તર એ સંબંધોને દૃઢ કરતા બન્યું છે.

રાજ્યનંત્ર સંભાળ્યા પછી એક બીજું તત્વ પણ જવાહરમાં દૃષ્ટિએ પડે છે અને તે એ કે, જવાહર માત્ર કેએસ સંસ્થા પૂરતા જ મર્યાદિત ન રહેતાં, બહારના નવા શક્તિશાળી લોકોને પણ મિત્ર બનાવે છે અને અપનાવે છે. એમણે પોતાના પ્રધાનમંડળમાં બીન કેએસી એવા ચિંતામણી દેશમુખ, ડૉ. જોન મથાઈ, રાધાકૃષ્ણન, ડૉ. આંબેડકર, ગોપાળ સ્વામી આયંગર, બળદેવસિંહ, સ્યામપ્રસાદ મુકરજી, કેશવચંદ્ર નિયોગી, ગીરી વગેરે અનેકને લીધા. મિત્રતાનો હાથ લંબાવ્યો અને મેત્રી બળગતી રાખવા પોતાથી બનતા પ્રયાસો કર્યા, એટલું જ નહિ, પણ જવાહર તો પ્રથમ પ્રધાનમંડળ રચતાં પહેલાં શ્રી. છત્રાને પણ મળેલા.

જવાહરની મેત્રીની ગાંઠ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે એમના પક્ષમાંથી નીકળી વિરોધપક્ષમાં ભળી ગયેલા માણસો પણ પાછા એમની પાસે જ આવ્યા ત્યારે એમને ચેન પડ્યું છે. અને એમાં શ્રી. રશી અહમદ કીડનાઈ મુખ્ય હતા. રશી સાહેબ જવાહરના મિત્ર હોવા છતાં, રાજકીય મતભેદ પડતાં, એઓ જવાહરના પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી આવ્યા કૃપલાણીના પ્રમ્તસમાજવાદી પક્ષમાં ભળ્યા, પરંતુ, જવાહરનું ખેંચાણ એટલું બધું જબરું હતું કે જવાહરે જરાક પાછા ખેંચાવ્યા એટલે કૃપલાણીને છોડીને જવાહરની જોડે એમણે હાથ મીલાવ્યા. જવાહર પણ વિરોધપક્ષની જોડે મેત્રી સાધવા હમેશાં તત્પર હોય છે. એથી તો એમણે જ્યપ્રકાશ નારાયણને એમના પ્રધાનમંડળમાં જોડાવા, આમંત્રણ આપ્યું હતું અને એ સંબંધી ચર્ચા કરવા ખેંચાવ્યા હતા. વળી, કેએસ છોડીને જેઓ ગયા તેમને પણ જવાહરે વારંવાર આમંત્રણ આપીને ખેંચાવ્યા હતા. આ જ જવાહરની ઉદારતા તથા ખેંચદિલી પૂરવાર કરે છે.

જવાહરના મિત્રો જગતનાં પાંચે ખંડોમાં છે, પણ એમની મૈત્રીનું સર્વોચ્ચ શિખર તો મહાત્મા ગાંધી ગણી શકાય. મહાત્મા ગાંધી એ જવાહરના ગુરુ, સલાહકાર, પથ પ્રદર્શક, પિતા અને મિત્ર હતા. જવાહર આજે જે છે તે મહાત્મા ગાંધીજીની સતત પ્રેરણાને આભારી છે. જવાહરના જીવનને જો ગાંધીજીનાં જીવનનો અને આદર્શોના સ્પર્શ ન થયો હોત તો જવાહર આજ કોઈ જુદી જ વ્યક્તિ હોત! નેહરુકુટુંબમાં મોતીલાલજી ગુજરી જતાં ગાંધીજી જ એ કુટુંબનાં વહિવટ બન્યા. જવાહરને એમણે જીવનભર દોરવણી આપી, પોતાના રાજકીય વારસદાર કહી, જવાહરમાં અખૂટ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી, અને ‘મનુષ્યોમાં જવાહર’ તરીકે જાહેર કરી, એમને સારા હિન્દમાં તેમજ જગતમાં અદ્વિતીય સ્થાન આપ્યું. જવાહર-ગાંધીજીની એકઠી એ વીસમી સદીની એક વિરમયતા છે, અગમ્યબળી છે અને આશ્ચર્ય છે. આ પ્રકારની મૈત્રી વિરલ છે, અનેક દષ્ટિએ અબૂતપૂર્વ છે અને જગત ધનિદ્વાસમાં મેળવવી મુશ્કેલ છે.

હિન્દના વડાપ્રધાન યથા બાદ જવાહરનું મિત્રમંડળ ચન્દ્રકલાની માફક ઉત્તરોત્તર વિકસતું જ ગયું છે. એમના ખાસ મિત્રોમાં મુંબઈના વડા પ્રધાન અને કેબિનેટ કારોબારીના અગ્રણી શ્રી મોરારજીભાઈ, કેબિનેટના પ્રમુખ શ્રી. ડેમરલાઈ, આયોજનપંચના પ્રમુખ શ્રી. ગુલઝારીલાલ નંદા, મજૂર પ્રધાન શ્રી. ખંડુભાઈ અને મદ્રાસના ગવર્નર શ્રી. શ્રીપ્રકાશ ગણાવી શકાય. ધારાસાસ્ત્રીઓમાં હિન્દના પ્રથમ ઍટર્ની-જનરલ શ્રી. મોતીલાલ સેતલવાડ તથા કાનૂનપંચના સભ્ય શ્રી જી. એસ પાઠક ગણાવી શકાય. કેળવણીકારોમાં શ્રી. અમરનાથ ઝા તથા ડૉ. ઝકીર હુસેન ગણાવી શકાય. સનદી નોકરોમાં શ્રી. ચિંતામણુ દેશમુખ, શ્રી. ચંદુલાલ ત્રિવેદી, શ્રી. ગિરીજાશંકર બાજપાઈ, શ્રી. રામરાવ, શ્રી. પિંડલઈ વગેરે ગણાવી શકાય, એલચીઓમાં શ્રી. મેનન તથા શ્રી. ગગનવિહારી મહેતા કહી શકાય. આમ જવાહરને જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં રસ છે અને અને દરેક ક્ષેત્રમાં એમને સખ્યાબંધ મિત્રો છે. જવાહરના સ્ત્રીમિત્રોમાં લેડી માઉન્ટબેટન, મેડમ સુન્યાટમેન, દુર્ગાબાઈ દેશમુખ, કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, સુચેતા કૃપલાણી, લક્ષ્મીમેનન, અમૃત ઠોર, પદ્મજા નાયકુ, મૃદુલા સારાભાઈ ખાસ ગણાવી શકાય. મૃદીવાદીઓમાં કસ્તૂરભાઈ, ટાટા તથા ગિરલાની પણ એમના મિત્રોમાં ગણના કરી શકાય. જવાહરનું વ્યક્તિત્વ જેમ પ્રગતિશીલ અને વિકાસશીલ છે તેમ એમનું ‘મિત્રમંડળ’ પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસશીલ છે. આજે જવાહરનું હિન્દના તેમજ જગતના રાજકારણમાં અદ્વિતીય સ્થાન છે તેને પરિણામે એમના મિત્રમંડળમાં દિવસે દિવસે ગણનાપાત્ર ઉમેરો થતો જ જાય છે.

જવાહર ની મૈત્રીની એક વિશેષ વિશેષતા એ છે, કે એઓ ગમે તે દોષ પર લેવા ઇના, એમના મિત્રોને બુલવવા નથી, તરછોડવા નથી આને પણ એઓ પોતાના સખ્યામ ૪ પૂર્વજનના મિત્રોને સભારે છે અને તદ્દ મળતા જૂના સમયો તાજ દરે છે ના મિત્રો થતા, જવાહર જૂના મિત્રોને તજજતા નથી પણ તેમની જોડે પૂર્વજ મગધ કાયમ રાખે છે ને એમની મૈત્રી એની પ્રમાણ છે કે એમને કઈ મિત્રે ડોષ્યા નથી કે ગાંધીએ એમને ડેહ દીધો નથી જવાહર ગુણુન છે, કંગાન છે અને જ્યાં જ્યાં એમને ગુણુદર્શન થાય છે ત્યાં એઓ મૈત્રીનો હાથ લગાવે છે અને આથીજ એમની મૈત્રીનું ક્ષેત્ર વ્યાપક, નિસ્તીર્ણ અને સર્વગ્રાપી છે. આ પ્રમાણે જવાહરનું મિત્રમણ વસુધૈવ કુટુંબમ જેવું છે દુનિયામાં તમને એ- પણ પ્રદેશ નહિ જડે કે જ્યાં એમનો મિત્ર નહિ હોય એક પણ એવો મજહૂમ નહિ હોય કે જેના પાળનાગ જવાહરના દોસ્તો નહિ હોય અને મજહૂમની નાન જના દર્જિએ તો એથી પણ આગળ વધીને આપણે ઝી શકીએ કે એક પણ પથ એવો નહિ હોય કે જ્યાં જવાહર મૈત્રીનું ચાણુન જમાન્યુ હોય જવાહરની મૈત્રીનું પ્રધાન આર્પણુ એમની ગસિડતા, સન્કાગિના, ખેવદિની, ઉદાગના, સમદષ્ટિ, સર્વધર્મસમભાવ, અને પિત્ર માનવતા છે અને આથી જ જન સમાજના દરેક યગ્મથી આપણને જવાહરના સખ્યામધ મિત્રો મળી ગહે છે, અને આમાં જ જવાહરની મૈત્રીની વિશેષતા છે આજ કાળુથી નામદાર આગાખાન અને મહમદ હામાન જેના એમના મિત્રો હોય, કેથોનિક ધર્મના વા, નામગ પોપ તથા ગશિયાના મુખ્ય પ્રધાન શુ જેનીન જેવા એમના મિત્રો હોય, ઇંગ્લેન્ડના વા પ્રધાન સર એન્થની ઇડન કે ચીનના વા પ્રધાન ચાઉ-એન-ચાઈ એમના મિત્રો હોય તો સાથે સાથે સામાન્ય કોટિના છતાં સરકારી અને ચારિત્ર્યશીન પુરુષો પણ એમના મિત્રો હોય, એમના મુખ્યદુ ખમા ભાગ લેતા હોય એટલુ જ નહિ પણ એમની સાથે સામ્પ્રારિડ વિચાર વિનિમયમાં મક્રિય સહકાર અર્પતા હોય

જવાહરનું મિત્રમણ મહાત્મા ગાંધીજીના મિત્રમણ જેવું આતરરાષ્ટ્રીય, સર્વગ્રાપી અને રિત્તૂત તેમ જ વ્યાપક છે એમની મૈત્રી એ માનવ જીવનનો એક અમૂલ્ય લટાવો છે એમની મૈત્રી એ લોહસુબ્ધ સમાન છે એ સર્વેને એમના તગ્દ આ ૪ છે એ મૈત્રી અને પ્રકારની છે એમની મૈત્રી સમાનમ્હા પર જ અમનબે છે કાળુકે સમાનતા અને ખેવદિની એ જવાહરના જીવનસૂત્રો છે મૈત્રી નરી સગ છે પણ મૈત્રીને નભાવી રાખવી એ વણુ મુશ્કેલ છે જવાહરના જીવનની એ ખુશનસીબી છે કે એઓ પ્રાણુાન્ટે પણ મૈત્રીને ટકાવી રાખે છે મિત્ર તરીકે જવાહર મહાન છે, લોકોત્તર છે મિત્રોની પાછળ પોતે જન આપના તૈયા

થાય તો એમને માટે પણ જન ન્યોછાવર કરનાર મિત્રો જવાહરને છે. જવાહરે જીવનમાં મિત્રોને ખાતર અકલ્પ્ય, અવર્ણનીય ભોગો આપ્યા છે અને જવાહરના જીવનનું આ પાતું જોટલું પ્રેરક છે તેટલુંજ રામાંચક છે, અને એ જવાહરના ચારિત્ર્ય, ખાનદાની અને ઉમદાસ્વભાવની ઝાંખી કરાવે છે. અહીં તો કેવળ અંગુલિનિર્દેશજ કરાવવામાં આવ્યો છે.

જવાહરની મિત્રી એ વીસમી સદીની એક વિશ્વક્ષણ ઘટના છે. જવાહર અખતશત્રુ છે, સક્રિય રાજદ્વારણમાં વર્ષોથી ગળાદૂમ રહેવા છતાં, જવાહરને આજે એક પણ દુસ્મન નથી, બધાજ એમના મિત્રો છે એ નક્કર હકીકત છે. જવાહરના વિશાળ મિત્રમંડળ પર વિહંગદષ્ટિ નાંખતાં, આપણને કુદુક્ષેત્રના સમરાંગણમાં, ધનુર્ધર અર્જુનને વિશ્વરૂપ જોધને જેવી આશ્ચર્યની લાગણી યદ્ય હતી, તેવીજ અદ્ભુત વિસ્મયની લાગણી થાય છે.

આ રીતે, જવાહરને કાઠપણુ બિરદાવવાનું હોય તો એમ કહી શકાય કે એઓ 'વિશ્વના મિત્ર' છે.

[૨૧]

જવાહરના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો—૧

(૧)

જવાહર બાલ્યવયમાં હતા, સારે, એમના પિતાના મેજ પર, એકવાર એમણે બે ફાઉન્ટેનપેન જોઈ. ભવિષ્યના સમાજવાદી જવાહરને લાગ્યું, કે, એક માણસ માટે એક ફાઉન્ટેનપેન પૂરતી છે. ખેતી શી જરૂર? એટલે એમણે એક ફાઉન્ટેનપેન ઉપાડી લીધી. જ્યારે, એમના પિતાએ એ વિષે પૂછ્યું, સારે જવાહરનો ઉત્તર બહુ સ્પષ્ટ હતો, કે : ‘એક માણસ માટે એક ફાઉન્ટેનપેન પૂરતી છે. તમારી પાસે બે પેન હોય, ને, મારી પાસે એક પણ ન હોય, એ કેવું? હવે આપણા બન્ને પાસે એક એક પેન થઈ ગઈ.’

મોતીલાલજી પુત્રની દલીલથી રાજ થયા. ને, એમણે ભવિષ્ય લાખ્યું : “તું ચે મારી જેમ વકીલ થવાનો લાગે છે.”

(૨)

જવાહરના નાનપણનો જ પ્રસંગ છે. એમના પિતા કોઈ રાજકીય પુરુષ જોડે વાતમાં હતા. એટલે એમણે જવાહરને કહ્યું : “હું કામમાં છું. કામને અંદર આવવા દમશ નહિ.”

થોડો સમય થયો હશે, એટલામાં એક મોટા જમીનદાર બહુ અગત્યના કામ માટે મોતીલાલજીની સલાહ લેવા આવ્યા. જવાહરે તેમને અંદર જતાં અટકાવ્યા, ને કહ્યું : “બાપાજી કામમાં છે. અંદર જવાની મનાઈ છે. અહીં બહાર બેસો,” કહીને જવાહરે પેલાને ખુરશી ખતાવી. પેલા ભાઈ ખુરશી પર બેઠા.

અર્ધો, પોણો, કલાક થયો, એટલે પેલા જમીનદાર ઊંચા નીચા થવા લાગ્યા. જવાહરે કહ્યું : “ બેસવું પડશે.” પેલાનો દિમાકુ ગયો. એણે જવાહરને કહ્યું : “ તમને ખબર છે કે તમે કોની જોડે વાત કરો છો ?”. જવાહર કહે : “ હા, આપ મોટા હો, ખૂબ મોટા માણસ હો, તો, તમને એકને બદલે બે ખુરશીઓ આપું. બીજું શું સાચું ? પણ તેથી અંદર તો નહિજ જવા દેશકાય.”

જમીનદારભાઈ જવાહરનો દિમાકુ જોઈ ટાઢ થઈ ગયા.

(૩)

૧૯૧૧ નો ડીસેમ્બર મહિનો હતો. લાંડનમાં તે વખતે જવાહર કાયદોનો અભ્યાસ કરતા હતા. શ્રી પ્રકાશ પણ તે વખતે વિલાયતમાં અભ્યાસ કરતા હતા. શ્રી પ્રકાશ જ્યાં રહેતા હતા, ત્યાં પાસેજ ઉત્તરપ્રદેશના શ્રી. ભગવાનદીન દુબે અને એમની પત્ની રહેતાં હતાં. શ્રી. દુબે લાંડનમાં વકીલાત કરતા હતા. જવાહર અને શ્રી. પ્રકાશ બન્ને અવારનવાર દુબેને ત્યાં જતા આવતા. એક વાર શ્રીમતી રામદુલારી દુબે શ્રી. પ્રકાશને રસ્તામાં મળી ગયાં અને બીજે દિવસે એમને જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. પરંતુ, બીજે દિવસે જ્યારે શ્રી. પ્રકાશ ત્યાં ગયા, ત્યારે, એ લોકોએ તો જમી લીધું હતું, ને ગરખાં મારતા હતા. અને શ્રી. પ્રકાશને પણ ગરખાં મારવા બોલાવ્યા. શ્રી. પ્રકાશ મૂંઝવણમાં પડી ગયા અને કચવાતે મને ગરખાં મારવા બોલ.

થોડીવારમાં જ ત્યાં જવાહરલાલ આવી પહોંચ્યા. એમણે કોઈ અત્યંત ધનિક વર્ગના વિલાયતના અમીરો પહેરે તેવો કિમતી વિદેશી પોશાક પહેર્યો હતો. જવાહર આવીને બરાબર વિલાયતી ઢબે તાપવા મંડી ગયા. પછી જવાહરની ને શ્રી. પ્રકાશની ઓળખાણ કરાવાઈ. પછી જવાહરે જાતજાતની વાતો કરી. રાજકીય, મિલમૂલી, ઇતિહાસ, વગેરેની ચર્ચા કરી, જવાહરે સ્વાભાવિકતાથી જરાય સંકોચ વિના કહ્યું : “ મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે, થોડું ખાવાનું આપશો ?” એટલે, રામદુલારીએ, બોજનની વ્યવસ્થા કરી અને શ્રી. પ્રકાશનું પણ કામ થઈ ગયું.

ત્યાંથી, શ્રી. પ્રકાશ અને જવાહર મધરાત પછી બહાર નીકળ્યા. જવાહરે નિરાંતે ખાધું હતું. વાહનવ્યવહાર બધે થઈ ગયો હતો. કોઈ ટેકરી કે ઘોડગાડી નજરે પડતી નહોતી.

શ્રી પ્રકાશે જવાહરનાથને પૂછ્યું “મારું વર તો અહીંથી ખૂબ નજીક છે પણ તમારું ઘર તો ખૂબ આંધે છે તમે શી રીતે આટલી મોડી રાતે આગે દૂર એકલા જઈ શકશો ?”

જવાહરે નમિત્ત છાંવે કહ્યું “મારી ચિન્તા ન કરો હું તો આવતો જાઉં સાત આઠ માઈન સાયનું એમા તે નુ ?” એમ કહીને ખરેખર જવાહરે ચાલવા માડ્યું.

(૪)

૧૯૧૫ ની સાનનો ઉનાળો હતો ઉત્તરપ્રદેશના રાજકીય વાતાવરણમાં ખૂબ ગરમી આવી હતી ઉત્તર પ્રદેશમાં કારોગારીની નિમણૂક થવાની હતી અને તેમાં ઓછ દિવસી આવનાર હતો, એવી અફસ હતી સરકારની આ નીતિનો વિરોધ જાહેર કરવા માટે અનાહાયાદમાં ગજકીય પરિષદ ભરનામાં આવી ઉત્તરપ્રદેશનો ભરબનાળો એકલે અખત ગરમી હતી એટલે, પરિષદ તરફથી પાણીનો તથા શન્યત વગેરેનો, સ્વનમેવકા દ્વારા બહુ સારો બદોબસ્ત કરનામાં આવ્યો હતો.

જવાહરલાલ, તાજાગ પિવાયતથી બેરીસ્ટર થઈને આવ્યા હતા એ આ પરિષદમાં, એ સામાન્ય સ્વયમેચક બન્યા હતા અને બીજા સ્વયસેવકોની જેમજ, અતિથિઓને પાણીના પ્યાના આપતા હતા, શરબત આપતા હતા પ્યાલી પ્યાવા પાઝ લઈ જતા હતા, ને, પાણીથી ભરેલા પ્યાવા લઈ આવતા હતા એમને પોતાના પદનું પોતાના જન્મનું, પોતાના પિતાની નેતાગીરીનું લક્ષ્ય પણ અભિમાન નહોતું.

(૫)

૧૯૨૪ માં, ગાંધીજીને જ્યારે પુનાની ઇસ્પતાનમાં એપેન્ડીસાઈટીસ માટે ઓપરેશન કરાવ્યું હતું, ત્યારે મોતીનાયજી ગાંધીજીની ખબર લેના અવાહાબાદથી પુના આવ્યા હતા ગાંધીજી જોડે વાત કરતા કરતા, મોતીનાયજીએ જવાહરનાથની વાતો કરી મોતીનાયજી હે “હું જાણુ છું કે રાજકીય જાગતમાં તો એ તમારો એલો છે એટલે, હું કુ તોયે તમે એને સમજાવનાના નહિ પણ, બીજી જાગતમાં જવાહરને તમારે એક બે વાત જરા સખતાઈથી નેવી પડશે”

ગાંધીજી કહે : “હા. એમાં હું તમને પૂરેપૂરો સંતોષ આપી શકીશ.”

એટલે મોતીલાલજી કહે : “એક તો એ કે એ કોઈ વાતમાં મારું કંઈ તો માનતો જ નથી. ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં, અણા મમરા ફાટી લે છે. સખત ગરમીમાં પણ ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે છે, એ બધું મારાથી કેમ સહન થાય ? મારાથી આ જોઈું જતું નથી. ત્યાગ ને સહિષ્ણુતા તો મને ગમે છે, પણ આ તો જડસાઈ છે. માધમેશ્વરમાં પોલીસે વાડ કરી હતી, ત્યાં એ વાંદરા જેમ વાડ ફેદી ગયો ને સંગમમાં નહાવા પડ્યો. એટલે મેં ઈન્દુને કહ્યું કે તારો આપ તો વાંદરો છે. પંડી આમ જ તણિયત બગડે ને હેરાન થાય.”

ગાંધીજીએ મોતીલાલજીને વચન આપ્યું કે : “હું જવાહરને સમજાવતીને ટેકાણે લાવીશ.” ને સંતોષની સાથે મોતીલાલજીએ ગાંધીજીની વિદાય લીધી.

(૬)

ગયા કેંગ્રેસના અધિવેશન પંડી, મુંબઈમાં કેંગ્રેસની અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિનું અધિવેશન હતું. સ્વ. દેશમંદુ દાસ પ્રમુખપદે હતા. જવાહર મંત્રી હતા. કોઈ ચર્ચાર્પદ વિષય પર ઘણી ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. શ્રી. અણે એકવા બોલા થયા. એમણે ખૂબ ઉમ્મતાથી ભાષણ કરવા માંડ્યું.

શ્રી. અણે પાઘડી પહેરે છે. એમના એક હાથમાં પાઘડી હતી અને બીજા હાથમાં ચમચી હતી. એઓ હાથ હલાવના હલાવના જોરજોરથી બોલતા હતા. એટલે એક હાથમાં પાઘડી વીંઝાતી હતી, બીજા હાથમાંથી ચમચી વીંઝાતી હતી. એટલે, લોકો હસતા હતા. અણેને ખગર ન પડી કે લોકો પોતાને હસે છે.

પણ જવાહર જેવા સંસ્કારી પુરુષથી, આ જાતનો અસંસ્કારી વ્યવહાર સહન થયો નહિ. એટલે એમણે અણે બોલતા હતાં, ત્યાં જ વચ્ચે બોલા થઈને પ્રમુખને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે : “કોઈપણ વક્તાએ, જે સામાન્ય સભાના શિષ્ટતાના નિયમો છે તે જાળવવા જોઈએ કે નહિ ? અને એ વ્યક્તિ જે એ નિયમો ન જાણતી હોય તો પ્રમુખે તેને એ નિયમોનું પાલન કરાવવાની ફરજ પાડવી જોઈએ.” તરત જ અણેએ પોતાની તરફ જોઈું, ને પાઘડી પહેરી લીધી. ને ચમચી ખિરસામાં ચૂંટી લીધી.

દેશ બંધુ દાસે જવાહરને કહ્યું : “ હવે તમારા મુદ્દાનો મુકાદ્દો આપવાની જરૂર નથી. તમે ભડતાનું શિક્ષણ આ સભાના એક સભ્યને આપ્યું તે બદલ તમને ધન્યવાદ થટે છે.”

(૭)

૧૯૨૫ માં, જવાહર જ્યારે યુરોપ ગયા હતા, ત્યારે કોલ્ડ-લી-વોઝા નામના પર્વતપર આરોહણ કરવા, પર્પટન પર ગયા હતા. એ પર્પટનમાં અમેરિકનો હતા, સ્વીસલોકો હતા અને ત્રણ દિન્દીઓ હતા : જવાહર, એમની બહેન કૃષ્ણા અને એક સિંધી ભાઈ પેલા સિંધીભાઈ ખૂબ વરણાગિયા હતા. અઘતન કપડામાં સુસજ્જ હતા અને જ્યાં ત્યાં પોતાનાં કપડાની ખૂબ બગરો હાંકતા. જવાહરે અને એમની બહેને તો પર્વતારોહણનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. ખીલાવાળા ખૂટ પહેર્યાં હતાં. ક્રીચીમ પહેર્યાં હતાં. જ્યારે પેલા સિંધીભાઈ સામાન્ય કપડાં ને રત્નની હીવના જોડ પહેરીને આવ્યા હતા.

પહેલાં, એ લોકો ટ્રેનમાં બેઠા, અને ટ્રેનમાં થોડું અંતર કાપ્યાં પછી, પર્વત ચઢવા માંડ્યા. થોડો વખત તો કીક ચઢાણ થયું. પણ એવામાં વરસાદ પડ્યો, બરે પડ્યો અને આખા ભીગમગ ગયા. પેલા સિંધીભાઈ તો ઉપર પગ મૂકવા જાય ને લપમે, એમ ક્યાં મુઠ્ઠી ચાટ્યાં કર્યું. એનાથી એક ડાહ્યું ચે ઉપર ચઢાય જ નહિ. જવાહરે પોતાના જોડ કાઢીને એને આપ્યા. અને પોતે અડવાણ પગે ચઢવાનું જોખમ વહોર્યું જવાહર આથી ધણીવાર સરકવા લાગ્યા. પણ એ સરકતા જાય, પાછા બેઠા થાય, ને પાછા ચઢવા માડે. એમ કરતાં કરતાં જવાહર ચઢ્યા, ને બેઠા. ત્યાંજ પેલા સિંધીભાઈ બેસવા ગયા. ને, એમનાથી અઝાણતાં જવાહરને ધક્કો વાગ્યો ને જવાહર ગળચલા લાગ્યા.

નીચે ભયાનક ઊંડી ખીણ હતી, બધાના હોશકોશ બિડી ગયા. જવાહર જાણે જો ગયા, જો ગયા, એમ થતું હતું. ત્યાં જવાહરે કોઈ વીરની અદાથી, પડતાં પડતાં, એક ઝાણું ઠુંકું વચમાં આપ્યું, તેને ખૂબ જોરથી બાથમાં લીધું ને સ્વસ્થતા જાળવી. જો કે જવાહર લોહીપ્રવાહ થયા, પણ, એમણે કોઈની મદદ વિના મોતના મુખમાંથી પોતાની જાતને બચાવી.

(૮)

૧૯૨૭ ની સાલ હશે. ગોરખપૂરમાં એક વિરાટ સભા ભરાઈ હતી. એ સભામાં, જવાહરે એમનો જનતા પર કેટલો બધો પ્રભાવ છે, તે દર્શાવી આપ્યું. શરૂઆતમાં તો જવાહરે અંગ્રેજ સરકારના વિરોધમાં ભાષણ કર્યું. ગુલામીનો ઇતિહાસ, અંગ્રેજોની કપટનીતિ, અને જુલમી રાજ્યનીતિના વિગતવાર ખ્યાનો આપ્યાં, અને કહ્યું કે : “જો હથિયાર હોય તો, તકવારથી લડીને, અને અંગ્રેજ હકૂમત સામે હથિયાર ઊઠાવીને પણ આઝાદી લાવવાની તરફેણુ જો કરતા હોય તે હાથ ઊઠાવે.” જવાહરનું ભાષણ એટલું ચોટદાર હતું કે આખી સભા એટલી ઉત્તેજિત થઈ ગઈ કે બધાએ પોતાના હાથ ઊંચા કર્યા.

ત્યારબાદ, જવાહરે આપણી પાસેથી હથિયાર છીનવી લેવાયાં છે, તે વખતે આપણે આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે શું કરવું તેનું ખ્યાન આપ્યું. ગાંધીજીના પ્રભાવની ને ગાંધીજીની અહિંસાની ભાવના વિસ્તારથી સમજાવી. પંજી, પહેલા જો મતની તરફેણમાં લોકોએ હાથ ઊંચા કર્યા, તેની વિરુદ્ધમાં જો તકવાર હોય, કે ખીજો શસ્ત્રો હોય, તો પણ એ શસ્ત્રો ફેંકી દઈને, ખાલી હાથે સ્વરાજ્ય મેળવવાનું ને અહિંસામત્ર યુદ્ધ કરવાની તરફેણમાં જોએ હોય તેમને હાથ ઊઠાવવા કહ્યું. એટલે પુનઃ આખી સભાએ હાથ ઊંચા કર્યા. આમ જો વિરોધી વાતો કરી બન્ને પર લોકોના મન એમણે લઈને બતાવી આપ્યું કે, પોતે જેમ વાળવા ચાહે તેમ એઓ જનતાને વાળી શકે છે. જવાહરની આ શક્તિની વાત જ્યારે ગાંધીજીએ સાંભળી, ત્યારે ગાંધીજી પણ જવાહરની આ શક્તિ પર મુગ્ધ બન્યા.

(૯)

૧૯૨૮ નું વર્સ છે. જવાહર કંઈ કામસર લખ્યો, “પ્રતાપ” માં તંત્રી અને એમના મિત્ર શ્રી. ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થીની કચેરીમાં ગયા. કચેરીમાં જ અંદર શ્રી. વિદ્યાર્થી રહેતા હતા. જવાહરે જોયું તો, કચેરીમાં બધું અમત્તવ્યસ્ત પડ્યું હતું. ટેબલ પર ખૂબ ધૂળ હતી. અને જાતજાતનાં કાગળિયાં વેરવિખેર પડ્યાં હતાં. જવાહરજીએ જો જોયું.

શ્રી. ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થી અંદર નાહવા ધોવા ગયા, એટલે, જવાહરે, એમની બેગમાંથી એક નેપકીન લીધો અને તે વડે કચેરીની ધૂળ સાફ કરી. એકેએક

પુસ્તક વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવ્યું. કાગળિયાં પાણી બધાં વિષયવાર ગોઠવી દીધાં. અને એક નોકરની જેમ બધું સાફસફ કરીને, ટેબલને અને પુસ્તકોને, બધે એમણે નવે અવતારે આપ્યાં.

નાહીધોધને, શ્રી. વિદ્યાર્થી જ્યારે બહાર આવ્યા, ને એમણે આ પરિવર્તન જોયું, ત્યારે એ બિચારા ખૂબ મૂંઝાઈ ગયા ને બહુ ગળગળા સાથે જવાહરની માફી માગવા લાગ્યા.

આ રીતે, જવાહર અમીર કુટુંબના નબીરા હોવા છતાં, એક નોકરનું કામ કરતાં, એમને નાનમ લાગતી નથી. અને એઓ સૌન્દર્યપ્રેમી અને કલાપ્રેમી હોવાથી જરાય અસ્વચ્છતા કે અસુંદરતા બરદાસ્ત કરી શકતા નથી.

(૧૦)

જવાહરના જીવનની એ વિશેષતા છે કે એઓ એમના સહકાર્યકરોને તથા તેમની કામગીરીને વીસરતા નથી. જવાહર ગુણુજ છે, કદરદાન છે અને મનુષ્યપરીક્ષામાં પાતરધા છે.

૧૯૨૮ માં, જવાહર ઉત્તરપ્રદેશ કેબિનેટ સમિતિના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા. અને લખનૌના અધિવેશનમાં જવાહરે શ્રી. પ્રકાશને હાજર, ન હતા, છતાં, તેમને મંત્રી તરીકે પસંદ કર્યા. જવાહર એમની કામગીરી બાંધતા હતા. અને એ કાર્યે શ્રી. પ્રકાશ બરાબર સંભાળી શકશે એવી એમને પ્રતીતિ હતી.

જવાહરે પછી શ્રી. પ્રકાશને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે : “ તમને પ્રધાનમંત્રી તરીકે મેં પસંદ કર્યાં છે. મને ખબર છે કે એ કામ તમને પસંદ નહિ પડે, તેમ છતાં, મને ખાતરી છે કે મારી પસંદગીનો તમે ઇન્કાર તો નહિ જ કરો. હું તમને ના કહેવા દેવાનો નથી.”

આખરે શ્રી. પ્રકાશ સંમત થયા, અને એ પ્રાંતીય કેબિનેટ સમિતિની કચેરી, લખનૌથી કાશી લઈ આવ્યા. ને, જે બધું અસ્તવ્યસ્ત દશામાં હતું, તેને સુવ્યવસ્થિત કરી દીધું. અને એમાં જવાહરે, એક સામાન્ય કાર્યકર તરીકે એમને મદદ કરી.

(૧૧)

જવાહરના પિતા મોતીલાલજી જવાહરથી ઘણા ડરતા જવાહર, ક્યારે શું કરશે તે કહી શકાય એમ નહોતું

૧૯૨૮ માં, જવાહરે ‘નેહરુ રિપોર્ટ’ નો વિરોધ કર્યો, કચ્છતા અધિવેશનમાં, જવાહરે સાસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો વિરોધ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વિષે પણ પિતા-પુત્રને તીવ્ર મતભેદ થયો હતો, અને ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી કલકત્તામાં, જવાહરે સુભાષ બાબુની સાથે, પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિથી મોતીલાલજીનો વિરોધ કર્યો

મોતીલાલજી જવાહરની આ વિરોધશક્તિથી પૂર્ણપરિચિત હતા અને કેટલીયવાર એ વિરોધ એટલું ઉગ્ર સ્વરૂપ પડતો કે પિતા પુત્ર દિગ્ગો સુધી એકબીજાની સાથે બોલતા નહિ

કોઈ કોઈ વાર આ કૌટુંબિક ઝલહ એટલો બધો વધી પડતો કે કુટુંબમાં વાતાવરણ ઘણું તગ રહેતું અને દિવસો સુધી સૌના મન ઊંચા રહેતા આવા નાજુક પ્રસંગોએ ઘણીવાર બાપુને દરમ્યાનગીરી કરવી પડતી, અને બાપુની વ્યવહારકુશળ દરમ્યાનગીરીથી પિતા-પુત્ર વચ્ચે અનુસંધાન અનિવાર્યપણે થઈ જતું અને એનું સુભાગ પરિણામ આવતું

આવા પ્રસંગોથી, અમીરી ખનાસના, સિદ્ધાંતપ્રિય, ડડક સ્વભાવના અને પોતાનો જ કક્કો ખરો ડરાવનારો માનનાર મોતીલાલજી ખૂબ જ બેચેન રહેતા એઓ હરહમેશ કહેતા “ મને સૌથી વધારેમા વધારે ચિંતા તો એ વાતની છે, કે, હું જવાહરનો બાપ છું ”

(૧૨)

૧૯૨૯ ની સાન હતી જવાહર અને શ્રી પ્રકાશ મમૂરીની એકજ હોટલમાં રહેતા હતા. રાત્રે દસ વાગ્યાનો સમય હશે શ્રી પ્રકાશનું માથું ખૂબ દુખતું હતું વેદના અસલ હતી શ્રી પ્રકાશનો નોકર એમનું માથું દબાવતો હતો જવાહર એરકમાં આવ્યા ને એમણે આ ‘શિરચ પી’ ની ભવ્ય વિધિ સમી આખે નિહાળી ને કઈ બોલ્યાઆલ્યા વગર એઓ એકદમ બહાર ગયા

ખૂબ દાંડી હતી. જવાહર મોટું કદાચ એવી ઢાંઢની હિંમત નહોતી. છતાં, જવાહર ત્રણ માંઢજ આલતા ગયા. ને ‘વેરેમન’ નામની માયાના દુઃખાવા માટેની દીકરી લઇ આવ્યા, ને, શ્રી. પ્રકાશને એ આપી. શ્રી. પ્રકાશ ખૂબ શરમિદા બની ગયા. જવાહરનો આભાર માનવા માંઢ્યા. એટલે જવાહર કહે : “આતું નાટક કરશે તો અહીંથી ચાલ્યો જઈશ.”

કેટલી નિઃસ્વાર્થ સેવાશ્રુતિ !

(૧૩)

૧૯૩૦ ના સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં, મુંબઈમાં, મોટું સ્વયંસેવક દલ મુંબઈ કેબ્રિમે બેઠું કરેલું. એ સ્વયંસેવકોને કેબ્રિસ ખાવાપીવાનું, પહેરવા ઓઢવાનું આપતી. ૧૯૩૧ માં તહકુખી થઈ. એટલે લગન માટે સ્વયંસેવકદળની જરૂર રહી નહિ. એથી એ દલને વિખેરી નાંખવાનો મુંબઈ કેબ્રિસ પ્રાંતીય સમિતિએ નિર્ણય કર્યો.

આ નિર્ણયથી, કેબ્રિસના સ્વયંસેવકો, જેમને મદતનું ખાવાપીવાનું ને પહેરવાનું મળતું હતું, તે લોકો બેકાર બન્યા. એટલે, એમણે, તે વખતના મુંબઈની કેબ્રિસ પ્રાંતીય સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. નરીમાનને હેરાનપરેશાન કરવા માંઢ્યા. એટલા હેરાન થયા કે નરીમાન ને ભાગતાં કરતું પડે. નરીમાનની મોટર પર પથ્થર ફેંકવા માંઢ્યા. નરીમાનને મારવાની કાશિશો કરવા માંડી.

આ કટોકટીને સમયે, મુંબઈના સદ્ભાગ્યે, જવાહર મુંબઈ આવ્યા હતા. એમને આ વાતની ખબર પડી. જવાહર તરત જ સ્વયંસેવકોની વચમાં ગયા. અને, એમને પોતાની જોડે વાતચીત કરવા માટે પાંચ પ્રતિનિધિઓ મોકલવા માટે કહ્યું અને જણાવ્યું કે એમની યોગ્ય માગણીનો સ્વીકાર થશે. પણ સાથે સાથે જવાહરે એમના લાક્ષણિક રોપથી એ પણ જણાવ્યું કે : “જો તમે આહતા હો, તો તમારી મુસ્કેલીઓ દર કરવા હું તમને મદદ કરું તો મેં કહ્યું તે રસ્તો છે. પણ જો તમારે આમ દાદાગીરીનો ને મારામારીનો રસ્તો લેવો હોય, ને ગુંડગીરી કરવી હોય, તો ચાલ રાખજો કે હું કોઈ ડરપોક ગુજરાતી વાણિયો નથી. તમને બરાબર બધી રીતે પહોંચી વળું એમ હું.”

જવાહરના શબ્દોની તાત્કાલિક અસર થઈ. અને સ્વયંસેવક પ્રશ્નનું બધાને સંતોષકારક એવું સમાધાન થયું.

(૧૪)

૧૯૩૦ માં, અમદાવાદમાં, કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિની સભા હતી. જવાહર એ સભામાં હાજરી આપી પાછા આવતા હતા. જવાહર તે વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. હિન્દના લાડીલા નેતા હતા. એમની જોડે એક કોંગ્રેસ કાર્યકર હતા.

જવાહર અમદાવાદથી અજમેર જતા હતા. રસ્તામાં આશુરોડ સ્ટેશન આવ્યું, એટલે, જવાહર બારણું ઉઘાડી 'પ્લેટફોર્મ' પર ઉતર્યા. અને સ્ટેશનપરના ફેરીવાળા પાસે, મીઠાઈ, પૂરી ને બટાટાનું શાક લીધું. ને, પછી જવાહરે પૈસાનું પેટા ફેરીવાળાને પૂછ્યું. ફેરીવાળાએ જવાહરને ઓળખ્યા હતા. જવાહર પોતાની પાસેથી નાસ્તો ખરીદે એને એ ધન્યભાગ્ય સમજતો હતો. એટલે એણે જવાહરને હાથ જોડીને કહ્યું : “આપે भारी પાસેથી ખરીદું એજ મારું ધન્યભાગ્ય છે.”

જવાહરે જવાબમાં કડક આવાજે કહ્યું : “એવી ખોટી વાત નહિ જોઈએ. પૈસા ન લેવા હોય તો લે પાછું.” આખરે જવાહરે પેટાને ધમકાવી પૈસા આપ્યા, ને, પછી 'પ્લેટફોર્મ' પરજ કશી શિષ્ટાચારની પરવા કર્યા વિના ખાવા મંડી ગયા.

(૧૫)

૧૯૩૨ ની સાલ હતી. ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં વિલાયત ગયા હતા. મુક્તપ્રાંતમાં પરિસ્થિતિ અત્યંત તંગ હતી. જવાહરલાલ મુંબઈ ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં, એમની પર મેજસ્ટ્રેટની પરવાનગી વિના અત્રાહાખાદ ન જોડવાનો હુકમ હતો. એ હુકમથી જવાહરના રોપનો પાર ન રહ્યો. જવાહરે મેજસ્ટ્રેટના એ હુકમનો જવાબ ખૂબ કડક ભાષામાં આપ્યો. જવાહરે પોતાનો બધો રોષ એ પત્રમાં ફાલવ્યો.

જવાહરે મેજસ્ટ્રેટને સ્પષ્ટ લખ્યું કે : “હું આજે રાતેજ મહાત્માજીનું સ્વાગત કરવાને મુંબઈ જનાર છું. અને મને તમારા હુકમની કોઈ પરવા નથી.” જવાહરે મેજસ્ટ્રેટને એમને આપેલા હુકમ પર એમનું નામ બરાબર લખ્યું નહોતું, તેથી એ બેદરકારી માટે મેજસ્ટ્રેટને સખત ઠપકા આપ્યો. એમાં જવાહર અને લાલ, બન્ને શબ્દો જુદા લખ્યા હતા, તે તરફ મેજસ્ટ્રેટનું ધ્યાન ખેંચી, જેને હુકમ મોકલે તેનું શુદ્ધ નામ એને ખબર હોતું જોઈએ, એમ કહ્યું. પછી, જવાહરલાલનું સાચું નામ કેમ લખાય તે એ પત્રમાં જણાવ્યું. ને ફરી લવિષ્યમાં એવી ભૂલ ન

કરવા મેજસ્ટ્રેટને એનવર્ણી આપી. આમ જવાહરને દબાવવા જતાં, ઉલટું સામેથી મેજસ્ટ્રેટને જવાહરે દબાવ્યો.

જવાહરે, કાર્યકારિણી સમિતિ સમક્ષ એ પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો, એટલે, એમના સાથીઓએ કહ્યું, કે : ‘આ પત્ર પહોંચ્યાં જ, મેજસ્ટ્રેટ તમને ગિરફતાર કરશે અને તમને મુંબઈ પહોંચવા નહિ દે.’ પણ, જવાહર મક્કમ હતા. એ કહે : “હું જરૂર મુંબઈ જઈ સફાર, તમે બધા જોજો.”

આખરે મેજસ્ટ્રેટને આ પત્ર પહોંચ્યાં પેંત જ એણે, જવાહરને ગાદીમાં એસતાં જ ગિરફતાર કર્યાં, ને, કડક ભાષામાં જવાહરે પોતાના કવેલા અપમાનનું ‘વેર લીધું.

(૧૬)

૧૯૩૧ માં જવાહર જ્યારે એમના પિતાના મૃત્યુ પછી લંડોની યાત્રાએ ગયા, ત્યારનો પ્રસંગ છે. આખે રરતે, જવાહરનાં દર્શન માટે, લોકોની હા પર હા જનમી હતી. માનવમહેરામણ ઉમટતો હતો. જવાહરને ત્રાસ થશે, એમ માનીને કૂલોથી શણગારાયલી બંધ ગાદીમાં, જવાહરને બેસાડ્યા. એટલે જવાહરનો પિતો ઉઝાડ્યો. એમણે કાર્યકર્તાઓને પૂછ્યું : “આવી રીતે સજૂત ગાદીમાં મને બંધ કરવાની શી મતલબ છે ?”

“પંડિતજી ! લંડામાં વૈશાખ મહિનાની ગરમી એટલી સખન હોય છે, કે શુદ્ધામાં માથું ફરે, ને લૂ લાગે, એથી આપનું કે આપના કુટુંબીઓનું રક્ષણ કરવા માટે જ, સ્વાગતસમિતિએ બંધ સજૂતગાદીની વ્યવસ્થા કરી છે,” કાર્યકર્તાઓએ અત્યંત શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“હીક છે. તમારા લોકોનીકાળજી માટે મહેરબાની. પણ આ ગાદીમાં બંધબારણે જવાથી ન લોકોની બીડ ઓછી થશે, ન એમને સંતોષ થશે, ન મને. એ લોકો મને નહિ જોઈ શકે, હું એમને નહિ જોઈ શકું. ને તાપ મને લાગે, તો એ લોકો કલાકોથી તાપમાં જોભેલા છે તેમનું શું ? એમને તાપ નહિ લાગતો હોય ?” એમ કહીને, જવાબની રાહ જોયાં વિનાજ, એક ઝટકેથી ફૂલની માળાઓને તોડી, જવાહરે મોટરનું બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. ને એક ફૂદો ભારીને બીડની વચ્ચે જઈને બેલા. એટલે લોકોએ એમને જળનાદથી વધાવ્યા. ને, ધડી પહેલાનું, જવાહરનું કોથભયું ‘વદન જનનાના હૃદયથી અને ઉત્સાહથી પ્રકુરિત બન્યું.

(૧૭)

જવાહર ઉત્તરપ્રદેશનો પ્રવાસ કરતા હતા કામ ખૂબજ રહેલું હતું એ રાતથી એ બિયકુપ ઉઘા નહોતા ત્રીજે દિનસે ભરચક કાર્યક્રમ હતો એમણે આ' તો ભાપણો કર્યા હતા જમનાનો પણ સમય નહોતો

રાતે દશ વાગ્યે, એ કાર્યક્રમથી પરવાર્યા પંડી જમ્યા ડ્યો પંડી, એ જમ્યા ઉતર્યા હતા, તે એમના મિત્રે કહ્યું “આપ હવે આરામ લો એ રાતથી ઉઘ્ય નથી, ને, જરાય આરામ નથી લીધો કાલે સવારથી પાઠે કાર્યક્રમ છે”

“તમે શું કરવાના?” જવાહરે સદજ રીતે પોતાના યજ્ઞમાનને પૂછ્યું

“અહીં પાસે, એડ મિત્રને ત્યાં એક બાજુ સરસ, સિતારનો બજારેયેલ ઉમ્તાદ આવ્યો છે એને ત્યાં જુ પડશે”

“તો હું પણ આવીશ ઘણા દિનસથી મેં સિતાર સાલગી નથી”

“પણ આપણને ઉવની જરૂર છે આપ સૂઈ જાઓ

“ના, ઉંઘથી થાક નહિ ઉતરે સિતારથી જ ઉતરશે એમ ઠી જવાહરે સિનાગ સાલગવા ગયા સિતાગ સાલગના સાલગના જ મગસકુ થયું

(૧૮)

જવાહર પોતાના સ્વજનોને, એમની લગ્ન જેવી બાબતમાં પૂરતી છટ આપે છે, અને એમાં વચ્ચે દરમ્યાનગીરી કરતા નથી આમ છતાં, એઓ પોતાની વડીન તરીકેની દરજ્જા પૂરેપૂરી બખલીને, યોગ્ય તકેદારી રાખે છે, પૂરતી યોગસાઈ કરે છે, ખૂબ ઝીણવટભરી પરીક્ષા કરે છે

૧૯૩૩ માં જવાહર જેમનાથી જૂલ્યા હતા, ત્યારે, જવાહરને શ્રીમતી ત્રિવ્યાલક્ષ્મી એ જણાવ્યું કે, એમની બહેન કૃષ્ણા કાઈ રાજ્ય નામના પુરુષ જોડે પતણીના માગે છે એટલે જવાહરે કૃષ્ણાને ખોલાની, ને પૂછ્યું “તારો રાજ્ય જોડે લગ્ન કરવાનો વિચાર છે તે મેં જાણ્યું પણ એ રાજ્ય મિત્રે મને માહિતી આપ”

કૃષ્ણા જરા મૂઝવણમાં પડી, એટલે જવાહરે પૂછ્યું “એ રાજ્ય શું કરે છે?”

“એ બેરીસ્ટર છે અને એમણે હમણા જ મુબઈ હાઈકોર્ટમાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી છે”

“ એ રાગનાં સર્ગાવદાક્ષાઓ કોણ છે, અને તેમને તું ઓળખે છે ? ”

“ ના. ”

“ એમના કુટુંબ વિષે તું કશું જ જાણતી નથી ? ”

“ ના ”

“ રાગને કેટલા ભાઈઓ અને કેટલી બહેનો છે ? ”

કૃષ્ણાએ જવાબ ન આપ્યો. કૃષ્ણા ધ્રુજવા લાગી. જવાહરનો ક્રોધ વધવા માંડ્યો. એ રાતાપીળા થઈ ગયા. કૃષ્ણાને લાગ્યું કે જવાહર મારી તો નહિ બેસેને ? જવાહરનો ગુસ્સો હાથમાં રહેતો નહોતો. કૃષ્ણાને થયું, કે, એણે રાગ જોડે પરણવાનું નક્કી કર્યું તે પહેલાં એણે આ બધું જાણવું જોઈતું હતું.

ઓક્સફર્ડમાં રાગ કઈ કોલેજમાં ભણેલા ?” જવાહરનો પ્રશ્ન આવ્યો.

“ મને ખબર નથી. ”

“ એ ઇંગ્લેન્ડમાં કેટલા વર્ગો રહ્યા ? ”

“ ખબર નથી. ”

“ ત્યારે તારા ભવિષ્યના પતિ વિષે તને શી ખબર છે ? ” જવાહર તકૃષ્ણા.

“ જ્યારે એનું નામ ગુણોત્તમ છે, તો પછી બધા એને રાગ શા માટે કહે છે ? ”

કૃષ્ણાએ નકારમાં માથું ધૂણાવ્યું.

“ આ નહિ ચાલે, સમજ. જેની જોડે પરણવા તૈયાર થઈ છે, તેને વિષે આ બધી ખબર તો હોવીજ જોઈએને ? આ તો કશીજ ખબર નથી, ” એમ કહીને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં જવાહર તે વખતે તો ચાલી ગયા. પણ પાછળથી એમણે બધી તપાસ કરાવી. ગાંધીજીને પૂછ્યું. અને જવાહરને માણસ યોગ્ય છે, એવી બધી તરફથી ખાતરી થઈ પછીજ એમણે લગ્ન માટે સંમતિ આપી.

આ દર્શાવે છે કે જવાહર કેટલા ચોક્કસ અને દૃઢ મનના છે ?

(૧૯)

પાસે પૈસો હોવા છતાં, જવાહર કરકસર કરતાં પણ સારી રીતે જાણે છે. એ ટેવ ગાંધીજીની અસરથી જવાહરમાં આવી છે. જવાહર, જ્યારે ૧૯૨૫ માં યુરોપ હતા, ત્યારે એમની જોડે એમની નાની બહેન કૃષ્ણા પણ હતી.

જવાહરને નાનપણથી જ કલાતો ખૂબ શોખ. એટલે, જવાહર, ચિત્રશાળાઓ, સંગ્રહસ્થાનો, અભયભગૃહો વગેરે જોવા નીકળતા.

આવે પ્રસંગે, બને ત્યાં સુધી, જવાહર પોતે પગપાળા જ બધે મુસાફરી કરતા, કે જેથી પૈસા ખરચાય નહિ. અને ચાલવાથી કસરત પણ થાય. પણ આવે સમયે, ચાલતાં ચાલતાં, કૃષ્ણા યાત્રી બન્ય અને પરિણામે કંટાળી પણ બન્ય. અને જવાહરને કહે : “ચાલોને આપણે ટેક્સી કરી લઈએ.”

જવાહર કહે : “ટેક્સી કરવામાં વાંધો નથી. પણ ટેક્સીનો ખર્ચ થશે. એટલે આપણે બીજા કોઈ ખર્ચમાં કાપકૂપ કરવી પડશે. એટલે સાંજે સીનેમા જોવાનો કાર્યક્રમ છે, તે જો તું રદ કરે તો આપણે ટેક્સીમાં જઈએ.” ધણીદાર કૃષ્ણા ‘હા’ કહીને ટેક્સીમાં બેસતી ને પછી સાંજ પડે કે સીનેમામાં જવાની જીદ કરે, કે, જવાહર તરત જ કહે : “ના, એવી જીદ મારી આગળ નહિ ચાલે. પૈસો એમ બચાવવાનો નથી. પૈસો કંઈ ઝડે બગતો નથી.”

(૨૦)

૧૯૩૬ ની સાલ હતી. દિલ્હીના રેડીયો મથકના વડા બિ. લાલોનલ ફીલ્ડન નામના એક ગુલામી અને સહૃદયી અંગ્રેજ અમલદાર હતા. એઓ જવાહરના મિત્ર અને પ્રશંસક હતા. અને જવાહરની ઉપર ખૂબ પ્રેમ રાખતા.

એક વખતે રાત્રે જવાહરનો એમની પર ટેલીફોન આવ્યો. જવાહરે એમને કહ્યું : “જુઓ, અમે એવી જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા છીએ જ્યાં કંઈજ ખાવાનું નથી. અને હું ગર્ભ કાલનો ભૂખ્યો છું. એટલે જો તમે ખાવાનું આપી શકો એમ હો, અને તમારી સરકારી નોકરીને કશો વાધો આવે એમ ન હોય, તો, તમારે ઘેર અમે આવીએ.”

ફીલ્ડન આ સમાચારથી ખૂબ રાજ થયા. એમણે તરત જ કહ્યું : “સરકારની નારાજ બારાજની વાત જવાહર ને. તમારા જેવો મહાપુરુષ આવી વખતે મને સંભારે એજ પૂરતું છે. જરૂર આવે, જોકે, નોકર ચાકર બધા બંધી ગયા છે. પણ મારાથી બનશે તે બધું હું કરીશ.”

જવાહરે કહ્યું : “હાં, અમે આવીએ છીએ, પણ એ વાત લક્ષમાં રાખજો, કે રાજનીતિની કંઈજ વાત હું કરવાનો નથી. એટલે એ વાત જ કાઢશો માં”

ફીફ્ટન જરા નિરાશ થયા, પણ સંમત થયા. એઓ રેડિયો સ્ટેશનની ઉપર જ રહેતા. જવાહર આવ્યા. ફીફ્ટન એમને સ્ટેશન પર લઈ ગયા ને કહે : “આ સામે મોઢકે રહ્યું. તમે ફાવે તે જોલો. રાજ્યદ્રોહનો પ્રચાર કરો. એનાં પરિણામ માટે હું તૈયાર છું. તમારે માટે આ રેડિયો હું પાંચ મિનીટ માટે પણ આપી શકું તો હું મારી જાતને લાઝશાળી માનીશ.”

જવાહર કહે : “તમે મારી ઉપર આટલો બધો પ્રેમ રાખો છો, તેના બદલામાં હું તમને ખતમ કરી દેવા ઇચ્છતો નથી. ને મારે કહેવાનું પણ શું હોય ?”

ફીફ્ટન કહે : “સરકાર મને કાલે કાઢી મૂકે તેની મને પરવા નથી, પણ જો તમને હું રેડિયો પરથી લાપણુ કરાવી શકું, તો, મારી આ નોકરી સાર્થક થયેલી હું માનીશ ને, અત્યારે નહિ, તો તમને ફાવે ત્યારે મને જાણાવીને આવજો. હું તમારી સન્મુખ રેડિયો હાજર કરી દર્શાવિશ. પછી જો થવાનું હોય તે થાય.”

જવાહરે ફીફ્ટનના ખલા પર હાથ મૂકી એના ખલાને જોરથી દબાવતાં કહ્યું : મારો નિર્ણય તો અફર છે. પણ તમારી આ લાગણીને હું મારા હૃદયની એક મીઠી સ્મૃતિ તરીકે સંઘરી રાખીશ.”

(૨૧)

૧૯૪૬ ની સાલ હતી. કોંગ્રેસનો ચૂંટણીનો ખરડો તૈયાર કરવાનો હતો. મુંબઈમાં અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠક મળી હતી. ચૂંટણી અંગેનું જાહેરનામું તૈયાર કરવા કોંગ્રેસે એક સમિતિ નીમણી હતી. તેણે જાહેરનામું તો તૈયાર કર્યું, પરંતુ એ જાહેરનામું જાણીતા સમાજવાદી નેતા આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને ધણું નાપસંદ પડ્યું.

થોડા સુધારાવધારા સાથે એ જાહેરનામું મંજૂર પણ થઈ ગયું. પણ એની ભાષામાં તેજ નહોતું, શક્તિ નહોતી. વાંચતાં વેંત હૃદયને હલમલાવી નાંખે એવું કશું એમાં નહોતું. આથી નરેન્દ્રદેવે જવાહરને નવું જાહેરનામું તૈયાર કરવાની વિનંતિ કરી.

જવાહરે કહ્યું : “વખત બહુજ થોડો છે, છતાં, હું વચન નથી આપતો, પણ મારાથી જનતા પ્રચલનો કરી જોઈશ.”

નરેન્દ્રદેવજી જવાહરલાલને રાતના દસ વાગે તો મળ્યા. સવારે, અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિ સમક્ષ, કોંગ્રેસની ધારાસભા સમિતિ જાહેરનામું રજૂ કરવાની હતી. સવારે નરેન્દ્રદેવ વહેલા જવાહર પાસે ગયા. જવાહર પાસે જાહેરનામું તૈયાર થડેલું હતું. નરેન્દ્રદેવજી જાહેરનામું વાંચી પ્રકુશ્લિત થયા.

જવાહરે કહ્યું : “ નરેન્દ્રદેવજી ! આખી રાત જાગીને મેં આ તૈયાર કર્યું છે. આજે જરા મીટ માંડી નથી. ”

એ જાહેરનામું જ્યારે અખિલ ભારત કોંગ્રેસસમિતિ સમક્ષ રજૂ થયું, ત્યારે, એ સર્વાનુમતિએ મંજૂર થયું. એક પણ સુધારો એની પર રજૂ થયો નહિ.

[૨૨]

જવાહરના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો—૨

(૨૨)

૧૯૩૭ની સાલ હતી. ડીસેમ્બર મહિનો હતો. ધુન્દેલખંડમાં ચરખારી ગામના એક ઠાકોરના દરબારગઢમાંથી જવાહર જવાના હતા. ત્યાંના દિવાને જવાહરને માટે ખાસ બંદોબસ્ત કરાવ્યો હતો. જવાહરને જવાને રસ્તે તોરણો ટંગાવ્યાં હતાં. દિવાનને જવાહર ચોક્કસ કયે સમયે આવશે તેની ખબર નહોતી. એટલે એ પોતાના દફતરમાં બેઠા હતા.

એવામાં જવારની ગાડી બીજી બે ગાડીઓ સાથે દરબારગઢ આગળથી પસાર થતી હતી. ત્યાં દરબારગઢનો દરવાન હતો. તે જરા દોઢ ગદ્યો હતો. એને ખબર હતી કે આપણા દરબારસાહેબ ધોળી ટોપીવાળા અને કેસિસવાળાથી વિરુદ્ધ છે. એને બિચારાને ખબર નહિ કે દરબારગઢમાં ઢોના સ્વાગતની તૈયારી થતી હતી. એવામાં જવાહરની ગાડીનો ત્રિરંગી ઝંડો જોઈને, એણે જવાહરની ગાડી અટકાવી ને કહ્યું : “ આપકી મોટર ચહાંસે નહિ જ શકતી.” જવાહર જોડેના બીજા લોકોએ એને સમજાવ્યો કે : “ જવાહર તો મહાન નેતા છે. એની જોડે આમ ન વર્તાય. એથી તો ઉલટી તારા દરબારની કુસેવા થશે.”

પણ દરવાન એકનો બે ન થાય. એને એમ હતું કે એ ઢાઢ મોટી બહાદુરીનું કામ કરી રહ્યો છે. અને એના કામથી દરબાર સાહેબ તો ઉલટા રાજ થશે. જવાહર ખૂબ ગુસ્સે થયા. એમણે દરવાન જોડે ખૂબ જીભાજોડી કરી. ખૂબ દલીલ ને ધાંધલ બાદ પેલાએ, મોટર સીધા હંકારી જવા કહ્યું. ને દરબારગઢ તરફ ન જવા જણાવ્યું.

મોટર ગઈ, એટલે પેલો, પોતાની બહાદુરીની વાત દિવાન સાહેબને જણાવવા ગયો. અને દિવાને જ્યારે એની બહાદુરી સાંભળી, ત્યારે દિવાને એની આ બહાદુરી

માટે, એને તાત્કાલિક નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યો. કારણ કે, દરવાનની નાદાનિયતથી, દરઆમકમાં, જવાહરને માટે સ્વાગતની કરેલી બધી તૈયારીઓ ફેગટ ગઈ.

દિવાને દરવાનને કહ્યું : “ તેં દરઆમનાજ મહેમાનને કાઢી મૂક્યા. આ તો હીક છે. તને બરતરફ કેરું છું, નહિ તો જેલમાં જ બેસાડત. ” તરતજ દિવાને પોતાની મોટર જવાહરની મોટર પાછળ દોડવી. જવાહરને પકડી પણ પાડ્યા. પણ જવાહરનો દિમાક એટલો બગડેલો હતો, કે દિવાનની કેટલીયે વિનવણી છતાં, જવાહરે પાછા આવવાની સાફ ના પાડી.

(૨૩)

જવાહર અલ્લમોઝ જેલમાં હતા. એમની પત્ની કમલા મરણપથારીએ હતાં, એમ કહીએ તો ચાલે. જવાહર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા હતા. એવામાં એક દિવસ જવાહરના એક અંગ્રેજ મિત્ર અને તેમનાં પત્ની, જેલરની નેડે, જેલમેવાને બહાને જવાહરને મળવા આવ્યાં.

જવાહરને એમને જેલને આશ્ચર્ય થયું. પરંતુ, જેલના અધિકારીઓ હતા, એટલે જવાહરે એમની નેડે વાત કરતાં જરા સંકોચ અનુભવ્યો. એવામાં, કમળાની તબિયતની બાબતના સમાચાર જેલના એક અધિકારી પામેથી બીજા અધિકારી પાસે, એમ પસાર થતા થતા, જવાહરના હાથમાં એક અમલદારે આવીને આપ્યા.

આ સમાચારથી, જવાહરના મુખ પર અત્યંત ક્રોધની અને દુઃખની લાગણીઓ એકી સાથે દષ્ટિએ પડી. એમને કમળાના સમાચાર જાણવાની ઇતિભરી ઘણી હતી, પરંતુ, અમલદારના દેખતાં એમને પોતાની લાગણીવશતા જણાવવા દેવી નહોતી. તેથી, એઓ તો, કાગળ લઈ ગયા સીધા, પોતાની ખોલીમાં. અને ત્યાં જઈને એમણે કાગળ વાંચ્યો. આમ જવાહર લાગણીવિવશ હોવા છતાં, લાગણીને ક્યારે સંયમમાં રાખવી તે સારી રીતે સમજે છે.

(૨૪)

કમળા નહેરુની બિમારી ખૂબ વધવાથી જવાહરને જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા. એઓ તરત છૂટીને અલ્લમોઝમાં રહેતા પોતાના અંગ્રેજ મિત્રને ત્યાં ગયા.

જવાહરે ત્યાં પોતાનું ખાણું લીધું. જવાહરની સ્થિતિ બહુ વિપત્તિ હતી. યુરોપમાં પત્ની મરણપથારીએ હતી. હમ્મરો માર્દવનું અંતર હતું. એમણે પેલાં દંપતી સમક્ષ પોતાની વાતજ કર્યાં કરી.

જવાહરને ઠીક ઠીક તાવ પણ હતો. અને મન પણ ખૂબ જ અસ્વસ્થ હતું. જવાહર કહે : “આ જેલમુક્તિ પણ અજ્ય છે. શારીરિક દૃષ્ટિએ નહિ પણ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ.”

જવાહરને એમના યજમાનોએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે, રાત્રે બાર વાગે એ માંડ સૂવા ગયા. સૂવા જતાં પહેલાં જવાહરલાલે કહ્યું : “મને બરાબર ત્રણ વાગે ઉઠાડો.”

“વારું” યજમાનોએ કહ્યું.

ત્રણ વાગે જ્યારે યજમાનની પત્ની એમને ઉઠાડવા ગયાં, ત્યારે જવાહર દાતણ વગેરે પનાવી તૈયાર થઈ ઓરડાની બહાર જ નીકળતા હતા. એમના ચહેરા પરથી લાગતું હતું કે એઓ બિલકુલ મૃતાજ નથી.

(૨૫)

૧૯૩૬ ની સાલ હશે. જવાહર અલાહાબાદના આનંદભવનમાં હતા. એમના મિત્ર અને અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર શ્રી. ધૂર્જટિપ્રસાદ મુકરજ એમને મળવા આવ્યા હતા. ધૂર્જટિપ્રસાદે વાતવાતમાં ગાંધીજી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહોથી અપરિચિત છે, તેથી દેશને હાનિ થાય છે, એવું સૂચન કર્યું. એટલે, જવાહરનો ઉશ્કેરાટ વધી ગયો. પોતાને ગાંધીજી જોડે ભલે ગમે તેટલો મતભેદ હોય પણ, બીજા ગાંધીજી વિષે કંઈ બોલે તો એઓ સહી શકતા નહિ.

આ કારણથી જવાહરલાલ ધૂર્જટિપ્રસાદને કહે : “તમે ગાંધીજીને સમજાવજ નથી. તમે એમ માનતા હો કે ગાંધીજીનો યુગ પૂરો થયો છે, તો તમે ભયંકર ભૂલ કરો છો. હિન્દુસ્તાનને કોઈ પણ સાચી રીતે સમજી શક્યું હોય તો તે ગાંધીજી જ છે. બીજું કોઈ નહિ. એમની દૃષ્ટિ હમેશાં તક્ષસ્પર્શી ને સાચીજ હોય છે. ભારતનો સાચો અવાજ ગાંધીજી જ છે.”

પછી જવાહરના બેકકમ્પમાં એઓ ગયા. રાજકારણ પરથી વિજ્ઞાન, ને પછી સાહિત્યની વાતચીત પર બન્ને જણ ઉતરી પડ્યા. જવાહરે કપ્પાટમાંથી, કવિતાનાં

પુસ્તકો કાઢવા માંડ્યાં. વોલ્ટર હન્ના-મેર, રુપેન્ડર, ઈલિયટ, આડિન, વગેરે કવિઓની કવિતા, સાહિત્યરસિકની અદાથી, લાવપૂર્ણ અને સાલિનય રીતે એમણે સંભળાવવા માંડી. જ્યાં કાવ્યમાં ઉત્તેજના આવે, ત્યાં એ ઉત્તેજિત થઈ જતા. આમ ઉત્તમ કવિઓની કવિતાનો પાઠ દોઢેક કલાક ચાલ્યો. અર્ધી રાત્રી પીતી, પણ એ કવિઓ વિષેની જવાહરે ચર્ચા કરવા માંડી. એમની કવિતા વિષેની વિવેચનશક્તિનો જવાહરે પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો.

ટાગોર વિષે જવાહર બોલતાં થાકેજ નહિ. ધૂર્જટિપ્રસાદને લાગ્યું કે જવાહર નો આત્મા સાહિત્યકારનો છે, સર્જકનો છે. રાજકારણના ક્ષેત્રમાં તો એઓ બુદ્ધથી-અકસ્માત્ થી-પડ્યા છે.

(૨૬)

૧૯૨૬ માં જ્યારે જવાહર સીસોન ગયા હતા, ત્યારે એઓ ખૂબ પરિશ્રમ કરતા. ઉંઘવાનો પણ પૂરતો સમય મળતો નહિ. રોજના લગભગ પીસ કલાક કામ કરતા હશે.

એક વાર જવાહરે એક મુલાકાતીને રાતના દસ વાગ્યાનો સમય આપ્યો હતો. એ મુલાકાત રાતના દોઢ વાગ્યા સુધી ચાલી. મુલાકાતીઓને થાક લાગ્યો, પણ જવાહર તો રાત્રે દોઢ વાગ્યે પણ હમણાંજ ઉંઘમાંથી ઊઠ્યા હોય એવા પ્રસન્ન ને તાઝગીલ્યાં લાગતા હતા. મુલાકાતીઓ જોડે વાત પૂરી થતાં, જવાહર પોતાના શયનગૃહમાં ગયા અને હાથ મોં ધોઈને ટોપી પહેરીને બહાર આવ્યા. મુલાકાતીઓને આશ્ચર્ય થયું. જવાહરે જણાવ્યું કે એક અખબારના કાર્યાલયમાં મધરાત પછી જવાનું એમણે વચન આપ્યું હતું, એટલે એમણે ત્યાં જવું જ નોંધ્યું. અને જવાહર ત્યાં ગયા.

(૨૭)

જવાહર ઉર્દુ શાયર સર મહમદ ઇકબાલના સારા એવા મિત્ર થતા હતા. જવાહરને ઇકબાલની કવિતાની ખૂબ દિલ્લચસ્પી હતી. એટલે, આમ રાજકીય મનબેદ હોવા છતાં, જવાહર અને ઇકબાલની મૈત્રી સારી હતી.

જવાહર ઇન્ડિયાની છેલ્લી માંદગી વખતે, એને મળવા ગયા હતા. ઘણી વખત સુધી બન્નેએ જાતજાતની વાતો કરી. અને પછી, જવાહરની તારીફ કરતાં, ઇન્ડિયાલે પૂછ્યું : “જવાહર ! તમારી વચ્ચે અને છાન્ના વચ્ચે શો ફેર છે ?”

જવાહર મંઝાયા. જવાહરને માટે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જાડું મુશ્કેલ કામ હતું.

એટલે ઇન્ડિયાલે જ એમની લાક્ષણિક, કાવ્યમય, લાઘવયુક્ત ભાષામાં જવાબ આપ્યો : “છાન્ના એ મુસદ્દી છે, જ્યારે તમે દેશભક્ત છો.”

જવાહરની કેટલી સાચી અને તત્ત્વપર્થી પિછાન !

(૨૮)

૧૯૪૨ માં અઝાદાબાદમાં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિનું અધિવેશન હતું. એ વખતે એમાં ભાગ લેવા શ્રી. રાજગોપાલાચારી અઝાદાબાદ આવતા હતા. રાજગજાએ ત્યાં જતાં પૂર્વે એક નિવેદન પ્રગટ કર્યું હતું, કે, મુસ્લિમોની પાકીસ્તાનની માંગણી મંજૂર કરી, કેબ્રિસ અને મુસ્લિમ લીગે, બ્રિટીશ સરકારની ફાટફૂટ પગલવટાની નીતિને ઊધી વાળવી.

આ કારણથી દેશભરના લોકો રાજગજા પર ખૂબ ગુસ્સે ઘર્ષ ગયા. રાજગજા આવવાના હતા, ત્યારે હિન્દુમહાસભાના કેટલાક સ્વયંસેવકો કાળાવાવટા લઈને આવ્યા હતા. અને ‘રાજગજા પાછા જાવ’ ‘રાજગજા પાછા જાવ’, એવો પોકાર કરતા હતા.

જવાહર રાજગજાનું સ્વાગત કરવા અઝાદાબાદ રેલેશને આવ્યા હતા. એમણે આ ધોંધસિયા સ્વયંસેવકોને જોયા તેવાજ તેમની પાછળ દોડ્યા. અને તેમની જોડે મારામારી કરીને, એમણે કાળા વાવટા ઝૂંટવી લીધા. અને એ વાવટા કેબ્રિસ સ્વયંસેવકોનો સોંપી, હિન્દુ મહાસભાના સ્વયંસેવકોને સખત શખ્દોમાં ટપકો આપ્યો.

(૨૯)

૧૯૪૫ માં જવાહર જેલમાંથી છૂટ્યાં પછી પહેલીવાર બનારસ ગયા હતા. ત્યાં, એમના દર્શનાર્થે, માનવોની અપરંપાર ભીડ હતી. આખા દિવસના ભરતક

કાર્યક્રમ પડી, ત્યાના ટાઉનહોનની વિરાટ સભામાં દોરેક ક્વાર્ટર સુધી ભાષણ કર્યા પડી, જવાહર ક્યાલવન તરફ મોટરમાં જતા હતા કનાલવનમાં એમનું ભાષણ ને સ્વાગત થયું

મોટરમાંથી એમણે જોયું કે ચોડી સ્ત્રીઓ, ટોળામાં ફસાઈ ગઈ છે, અને બીડમાં ધક્કા ખાયા કરે છે એટલે એમના સ્વભાવ પ્રમાણે, જવાહર મોટરમાંથી ફૂટી પડ્યા, ને બીડમાં ગયા ને સ્ત્રીઓને બચાવી

બીડ એટલી હતી, કે જવાહર ગાડીમાંથી ફૂટી પડ્યા, તેની મોટર હાકનારને ખબર ન પડી એટલે ગાડીવાન તો ખાતરી ગાડી લાઇને ક્યાલવન પહોંચ્યો એટલે, કનાલવનના સચાનક મોટરને જોતા, મોટર પર ચઢીને પૂછવા લાગ્યા “જવાહર ભાઈ, મને કેટલો સમય આપગો” પણ એ ગાડીમાં જવાહરભાઈજ નહોતા ગાડીવાન કહે “મોટરમાં બેસ છે બધા મૂઝાયા શું થયું? એટલામાં તો જવાહર આવી પહોંચ્યા

જેવી રીતે, જવાહરને બીડમાં ધૂસતા આવડે છે તેવીજ રીતે બીડમાંથી નીકળતા પણ આવડે છે લોકોને ધક્કા મારતા, ધમકાવતા, ગુસ્સો કરતા, તીરની જેમ એ નીકળ્યા આવે છે જવાહર આવ્યા, ત્યારે એમનો ગુસ્સો ચાલુ જ હતો એમની લોકો પરની ચીઠ તે દિવસે તો ગઈજ નહિ જો કે એમણે સ્ત્રીઓને બીડમાંથી બહાર કાઢી, બચાવી હતી, તેનો આત્મસંતોષ હતો છતાં પણ એમનો રોષ, એમનો ગુસ્સો, એમનો દિમાકુ જેવો ને તેવો જ હતો જવાહર આમ તો ઠરેલ અને રિવેકશીન છે છતાં એઓ ઉગ્ર સ્વભાવના અને વધુ પડ્યા લાગણી પ્રધાન છે

(૩૦)

૧૯૪૬ ની ગરમીની મોસમ હતી રિનાયતથી મત્રીમજના પ્રતિનિધિઓ દિન્દિ જોડે સ્વરાજ્ય વિગે વાટાઘાટ કરવા આવ્યા હતા જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો વચ્ચે વાક્યુલ્લ આલ્યા કરતા હતા વાતાવરણ ઘણું જ તગ હતું એ સમયે એક બ્રિટિશ અમનદારે જવાહરને મળવા ઈચ્છા દર્શાવી

જવાહરે દિવસ અને સમય નક્કી કરીને મોકલ્યા પરંતુ વાતાવરણ રોજ મરોજ નવો નવો પનટો લેતું હતું આથી પેના અમનદાર જે વિષય પર વાતચીત કરા ઈચ્છતા હતા, એ રિનયે એના પનટા લીધા, કે એ વાતચીત હવે

હિન્દના રાજદૂત બનીને જવાનું કહ્યું હતું ને, તે તમારું વચન પાળે. ને, ૧૪ મી તારીખે, હિન્દના રાજદૂત તરીકે કરાંચી પહોંચી જાઓ. તમે મને જાણ આપી છે.”

શ્રી. પ્રકાશ હિંચી ગયા, અને પોતે તો મજાકમાં કહ્યું એમ જણાવી પોતાની મુશ્કેલીઓ જણાવી, ત્યારે જવાહરે એકજ વાક્યમાં શ્રી. પ્રકાશ ને મનાવી લીધા. એમણે કહ્યું : “મારી મુશ્કેલીના વખતમાં તમારા જેવા મિત્રોની મદદ પર ભરોસો ન રાખું, તો, ખીજા કોણ પર ભરોસો રાખું ?”

શ્રી. પ્રકાશ પાસે આતો જવાબ નહોતો. એઓ હિન્દના પ્રથમ રાજદૂત તરીકે કરાંચી ગયા.

(૩૪)

૧૯૪૭ ના ઓગસ્ટની આખરમાં ને સપ્ટેમ્બરમાં હિન્દમાં અને પાકીસ્તાનમાં જે અત્યંત સરમજનક બનાવો બન્યા અને બીપણ હત્યાકાંડ થયો, જે નાદીરશાહીનું પુનરાવર્તન થયું, તેણે ભલભલાનાં હૈયાને ટાકાં કરીને, નિઃચેતન બનાવી દીધાં. નિર્દોષ સ્ત્રીઓ ને નિરાધાર બચ્ચાંઓ પર જે રાક્ષસલીલા ને હેવાનિયત ગુજરી, એ નગરે જોનાર માનવીને પાગલ બનાવી દે એવી હતી.

એ વખતે, જવાહર અને પાકીસ્તાનના રાજદૂત શ્રી. પ્રકાશ, સંકટગ્રસ્ત નિસ્તારોમાં જાતતપાસ માટે નીકળ્યા હતા. એમની સાથે પાકીસ્તાનના વડાપ્રધાન લીલાકાંતભટ્ટીજી પણ હતા. શ્રી. પ્રકાશ તો આ બધું જોઈ ને, જાણે હમણાં ગડી પડશે, હમણાં રડી પડશે, એવા બની ગયા હતા. એમનું હૃદય ખૂબ ભરાઈ આવ્યું હતું. માનવની હેવાનિયત ને સરણાર્થીઓની હૃદયવિદારક અવદશા જોઈ ને, એમનું હૃદય આખું જાણે પીગળીને, આંસુ મારત વહી જવા ઇચ્છતું હતું.

પ્રવાસ પૂરો કરી, જવાહર, લિલાકાંત અને શ્રી. પ્રકાશ ગવર્નરના મહેલમાં ગયા. જવાહર પણ અત્યંત દુઃખી હતા. છતાં, એમણે હિંમત અને ગાંભીર્ય જાળવી રાખ્યાં હતાં. શ્રી. પ્રકાશમાં તો એક પણ અક્ષર બોલવાની શક્તિ નહોતી. એઓ તો એક ખૂણે જઈ બાથું નીચું કરી, મોઢે રૂમાલ દબને બેસી ગયા. જવાહર થોડે દૂર હતા. પણ શ્રી. પ્રકાશની દશા સમજીને, તરત એમની પાસે ગયા.

જવાહરનું હૈયું ભારે હતું. આ અભણિતવ્યી પરિસ્થિતિથી એઓ આકુળ આકુળ થઈ ગયા હતા, પણ એમનામાં ખમોરાવૃત્તિ તથા સહનશીલતાની માત્રા શ્રી. પ્રકાશના કરતાં પ્રમાણમાં વધુ હતી. જવાહરની આખી જિંદગી જ આવ

હૃદયવિદારક બનાવેા જોવામાં પસાર થઇ હતી. જવાહરને આમાં ખાસ અસાધારણ જેવું હતું જ નહિ. જવાહર ધીમેથી શ્રી. પ્રકાશની પાસે બેઠા ને અત્યંત પ્રેમથી એમની પીઠ પર હાથ ફેરવતાં બોલ્યા : “બાપુ પ્રકાશ ! હવે શોક કરીને બેસી રહેવું કેમ પરવડે ? આપણી પાસે બે રસ્તા છે : કાં તો આપણે દારી બેસીએ ને પરાજય કબૂલ કરીએ, અથવા તો પરિસ્થિતિ આપણા સહિયારા પ્રયત્નથી કાબૂમાં લાવીએ. બોલો, હાર કબૂલવી છે ? શેતાનિયતની સામે શિર ઝૂકાવવું છે ? કે, મદની જેમ એતો સામનો કરીને એવું નિયંત્રણ કરવું છે ?”

જવાહરના આટલા શબ્દો નાસીપાસ થયેલા શ્રી. પ્રકાશને ઉત્સાહિત કર્યા ને એમની નિરાશા હટાવવા માટે પૂરતા હતા. એમના પડતા હૃદયમાં જેમ આવ્યું, ને, એમણે જવાહરને કહ્યું : “બસ ! મને હવે હિંમત આવી છે. તમારા પ્રેમાળ વચનો માટે ધન્યવાદ.”

(૩૫)

૧૯૪૭ નો ઓગસ્ટ મહિનો હતો. દિલ્હીમાં મુસ્લિમવિરોધી રમખાણો પૂરે બહારમાં હતાં. શીખ અને હિન્દુ નિરાશ્રિતોનાં ટોળાં મુસ્લિમને પકડી પકડીને મારતા. મુસ્લિમ ઓરતો પર અત્યાચાર થતો. બાળકો મરતા. મુસ્લિમો ત્રાહ ત્રાહ પૂકારતા હતા. આખું દિલ્હી કોમી ઝનૂનથી પાગલ બનેલા માણસોની જાણે સરાઈ હતી. લોહીનરસ્યાં ટોળાઓ સારું નરમું કાંઈ જોતાં નહોતાં. ભયગ્રસ્ત મુસ્લિમો, ટોળાંથી બચવા મધ્યરતે જમના નદીમાં કૂદી પડતા, પોતાનાં બાળબચ્ચાને મૂકીને. એમનાં ઘરો જલાવાતાં. જેટલી જેટલી દિલ્હીની મુસ્લિમ સંસ્થાઓ હતી, તે સઘળી ભયમાં આવી પડી હતી. કારણ, મુસ્લિમ જોડે સંકળાયેલું મકાન પણ ધિક્કારપાત્ર બન્યું હતું. ક્યારે, હજારોનું ટોળું આવીને સંસ્થાને તારાજ કરી નાંખશે એ ડહેવાતું નહોતું.

દિલ્હીની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થા જામીયા મીલીયા, જે ડૉ. ઝકીર હુસેન જેવા આદર્શ કેળવણીકારના સતત પ્રયત્નથી ઘડાઈ હતી, અને જેણે અનેક રાષ્ટ્રીય મુસ્લિમોને જન્મ આપ્યો હતો, એ સંસ્થાના પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ, રાતની રાત એ સંસ્થાની જાગતા ચોક્કી કરતા અને નિઃસહાય અવસ્થામાં ભયભીત ચહેરે બેસી રહેતા. ક્યારે લોકો આવશે, ને માણસોને મારી સંસ્થાને જમીનદોસ્ત કરી નાંખશે, તેની રાહ એઓ જોતા હતા. યમદૂતોની રાહ જોના જોતા એ જાણે પાગલ બની ગયા હતા.

જવાહરને આ વાતની ખબર પડી એટલે એઓ પ્રથમ તકે ત્યાં જવા તૈયાર થયા. પણ જવાહરના મોટરવાળાએ ત્યાં જવાની યોજખી ના પાડી. એટલે જવાહર એક ટેક્સી કરીને, ત્યાં આવી પહોંચ્યા, ને જણાવ્યું: “હું હવે અહીંન રહેનાર છું.”

“ક્યાં સુધી ?” ડૉ. ઝકીર હુસેને સાનંદાશ્ચર્ય પૂછ્યું.

“જ્યાં સુધી તમારી સંસ્થા પરથી લય નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી.”

પછી, જવાહર બે ત્રણ દિવસ, એ સંસ્થામાં રહ્યા. ને એ રીતે, પોતે સાદસ એડીને, પોતાના પવિત્ર જનને હોડમાં મૂકીને, એમણે એ સંસ્થાને બચાવી.

(૩૬)

૧૯૪૭ ની ૨૭ મી જાન્યુઆરિએ, શ્રી. પ્રકાશ પર એકાએક દિલ્હીથી જવાહરનો ટેલીફોન આવ્યો. શ્રી. પ્રકાશ તે વખતે, કરાંચીમાં હિન્દના રાજદૂત હતા. જવાહર હિન્દીમાં બોલતા હતા.

“પ્રકાશ !” દિલ્હીથી અવાજ આવ્યો.

“જવાહરલાલ ! તમે બોલો છો. શું છે ?”

“શિલોંગ જશે ?”

“ના. હું શિલોંગ શા માટે જાઉં ? અહીં ઘણું કામ છે.”

“ગવર્નર બનીને”

“તમને ખબર તો છે કે હું અહીંનું કામ પૂરું કરીને ઘેર જવા ઇચ્છું છું. બહુ થયું. મારે ગવર્નર નથી બનવું.”

શિલોંગ બહુ સુંદર સ્થળ છે. તમને જરૂર પસંદ પડશે.”

“શું તમને એમ લાગે છે કે આ ભુક્ષપામાં હું સુંદર જગ્યાની બોજમાં છું ? હું હવે બહુ ધરડો થયો. હવે મારે આરામ ને શાંતિની જરૂર છે.”

“પણ હું તમારા કરતાં બુદ્ધી છું. હું તમારા જેમ કરવા બેસું તો કેમ ચાલે ? કામ તો કરવું જ જોઈએને ! તમારા જેવા કાર્યકર ટાંટિયા વાળે તે કેમ ચાલે ? તમારે જવું પડશે.”

“આ બત્રીશ વર્ષ તો તમારી જોડે કાઢ્યાં. તમે કહેશો ત્યાં જઈશ. તમારા જુકમનો અનાદર શી રીતે થાય ?”

“વારુ ત્યારે.”

આમ જવાહર સારા કાર્યકર્તાઓને છોડતા નથી. એમને એમની શક્તિ અનુસાર મોઝ્ય કાર્યમાં પરોવે છે.

(૩૭)

જવાહર જે બંગલામાં રહે છે, ત્યાં પૂર્વે, મોટા અંગ્રેજ અધિકારીઓ રહેતા. એટલે એમાં મોટો બાગ હતો. ફૂલોથી જોનારને નજરે એમના બંગલાનો બાગ આકર્ષિતો. પરંતુ, જવાહર જેમણે ગાંધીજી પાસે તાલીમ લીધી છે, જેઓ આમજનતાના નેતા છે, તેમને એવા, કેવળ દર્શન માટે સુશોભિત એવા મોજશોખ પરવડે નહિ.

એટલે જવાહરે, હળ મંગાવ્યું. બે બળદ મંગાવ્યા. ત્યાંથી ફૂલઝાડ ઉખેડાવી નાંખ્યાં, અને બાગનું ખેતર બનાવી દીધું. પોતે જાતે હળ ચલાવવા લાગ્યા અને જોતજોતામાં એમણે રંગબેરંગી સુશોભિત ફૂલોથી લગ્ની પડતા બાગને રચાને, મકાઈના લીલાછમ છોડો જાત મહેનતથી ઉગાડી દીધા.

આમ જવાહર, ગાંધીજીની જેમ કાંતે પણ ખરા, પણ, અનાજનું ઉત્પાદન પણ એમણે જાતે કરીને શરીરશ્રમનો મહિમા વધાર્યો.

(૩૮)

૨૪૨ મહેમાનોની પંગત બેઠી છે. જવાહરલાલ વડા પ્રધાન હોવા છતાં, હાથમાં મીઠાઈનું ટ્રાય લઈને પીરસવા નીકળ્યા છે. પોતાની બહેનની દીકરીનાં—વિજ્યાલક્ષ્મીની દીકરી નયનતારાનાં—લગ્ન હોય, ને, મામા, કંઈ સાહેબની જેમ બેસી થોડા રહે! જવાહર એટલે મહેમાનોને પીરસતા હતા. આગ્રહ કરતા હતા.

એ લગ્ન નવી દિલ્હીમાં ઉજવવાનું કેટલાક મિત્રોએ સૂચવ્યું ત્યારે જવાહર રાતાપીળા થઈ ગયા. અને એમણે મક્કમતાથી કહ્યું : “એ લગ્ન મારા વતન અલાહાબાદમાં જ ઉજવાશે.” લગ્નમાં બેંગ્લાદેશ નહોતાં. કોઈ તડકલડક નહોતી. મહેમાનોના મનોરંજન માટે, શરણાઈનવાઝ બીસમીદલાખાં બોલાવાયા હતા. જનૈયાઓને જવાહરલાલે ખૂબ સાદું ભોજન આપ્યું હતું. બધાને આપણી ભારતીય

પ્રજાલિ અનુસાર બાજઠ પર બેસાડી, બોઝન પીરસવામાં આવ્યું હતું. સાહેબશાહી ખુરશીટબસ નહોતાં. બધાને માટીની કુસડીમાં પાણી આપવામાં આવ્યું હતું.

આખું નહેરુ કુટુંબ પગરખાં કાઢી પીરસવા લાગી ગયું હતું. લગ્નવિધિમાં પુરાણ કાશ્મીરી રિવાજ અનુસાર વચ્ચેને કાશ્મીરી શાસત્રી ઢાંકવામાં આવ્યાં હતાં, ને, જવાહરે એમની પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી હતી.

જવાહરની સાદી અને નિરાંતરની વિધિ અને આર્યસંસ્કાર પ્રત્યેની પ્રીતિ અને અભિરુચિ આ નાનકડા પ્રસંગે જણાઈ આવે છે.

(૩૬)

૧૯૪૭ની સાલ હતી. ઓગસ્ટ મહિનો હતો. દિલ્હી શહેર, પંજાબથી આવેલા નિરાશ્રિતોથી ખીચેખીચ લગાઇ ગયું હતું. નિરાશ્રિતો, મુસ્લિમોની જુલમશાહીની, નાદાનિયતની, અને હેવાનિયતની વાતો કરી દિલ્હીના તંગ અને કલુષિત વાતાવરણને વધુ તંગ બનાવના હતા.

નમ સ્ત્રીઓનું સરથસ કાઢ્યું, માસુમ બચ્ચાઓને માની સામે જીવતાં માર્યાં, જીવતા માનવીને સળગાવી દીધાં, તલવારથી, માથાપનાં દેખતાં, બચ્ચાંનાં એક એક અંગો કાપ્યાં, એવી એવી વાતોથી દિલ્હી શહેરનું વાતાવરણ ખૂબ તંગ બની ગયું હતું. હવામાં ઉસ્કેરાટ હતો.

એવામાં, એકાએક લડકો થયો. મુસ્લિમો અને હિન્દુઓ વચ્ચે દિલ્હી શહેરમાં અપૂર્વ એવું રમખાણ થયું. પોલીસ જાણે અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. દિલ્હી પર જાણે ગુંડા ને લૂંટારુઓની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. પણ જવાહર હિંમતથી બધે ફરતા હતા. દિલ્હીના જાણીતા લતાઓમાં, છડેચોક લૂંટારુઓ, મુસ્લિમોની દુકાનો તોડી માલની લૂંટ કરતા હતા. જવાહરે એ જોયું, ને પોતાની ગાડીમાંથી એ નીચે કૂદી પડ્યા. ને એક લૂંટારુની પાછળ દોડ્યા, ને એને પકડ્યો. પેલાએ છટકવા માટે બહુ ફાંફાં માર્યાં, પણ જવાહરની લોખંડી પંખની પકડ એટલી મજબૂત હતી, કે જરાય છટકાય એમ નહોતું. જવાહરે તરતજ એને પોલીસને હવાલે કર્યો.

એ રમખાણ વખતે, એક ખીજે પ્રસંગે, જવાહર એક લતામાંથી પસાર થતા હતા. ત્યાં એમણે એક શીખને ખુલ્લી તલવારે મુસ્લિમને ધા કરવા જતાં

જેઓ. શીખની જોડે ઉસ્કેરાયલું ટોણું હતું, ને એ શીખને ઉત્તેજન આપતું હતું. જવાહર તરત ગાડી ઊભી રાખી ફૂદી પડ્યા, ને, ટોળામાંથી માર્ગ કરી, સીધા પેલા, શીખ પાસે જઈ, એક આપટ મારી એના હાથમાંથી તલવાર ખૂંચવી લીધી. ને, પેલા શીખને બોચીમાંથી પકડ્યો.

જવાહરનું સાદસ જોઈ આસપાસના લોકો તાજુબ થઈ ગયા. જવાહરે પોતાના જનનું જોખમ વહોર્યું હતું. પેલો શીખ જવાહરને તલવાર મારી બેસન તો ? પણ જવાહર જનને જોખમે પણ નિર્દોષની સહાય કરે છે.

(૪૦)

જવાહર ઘણીવાર, અમુક મત બાંધી બેસતા. પણ સામાપક્ષની ચર્ચા ને દલીલો સાંભળી પોતાનો મત ફેરવતા. જ્યારે ગાંધીજીએ યસ્વદ્ર જેલમાં દરિજન ઉપવાસો કર્યા, ત્યારે જવાહર તો જેલમાં હતા, તેમ છતાં, એમને ગાંધીજી એક મોટી ભૂલ કરી રહ્યા છે, એમ લાગેલું. પરંતુ, પછી જવાહરે જેમ જેમ ગાંધીજીનાં નિવેદનો વાંચ્યાં, તેની પર શાંત ચિત્ત વિચાર કર્યો, ત્યારે જવાહરને, ગાંધીજીની મુત્સદ્દીગીરી અને ગાંધીજીની અવનવી કાર્યશક્તિની સમજ પડી.

તેવી જ રીતે, ૧૯૪૨માં, ગાંધીજીએ જ્યારે ‘હિન્દ છોડો’ નું આદેશન દિપાડ્યું, અને ક્રીપ્સ દરખાસ્તને કોંગ્રેસે નકારી છતાં, જવાહર સરકાર સામે કોઈ પણ સીધાં પગલાં લેવાની કે સામુદાયિક સત્યાગ્રહ કરવાની સદંતર વિરુદ્ધ હતા. એમને એમ થતું હતું કે, વાટાઘાટથી જરૂર પ્રયત્ન કરીએ તો સમજૂતી થઈ જાય અને જાપાનવિરોધી મોરચો મંડાય. પરંતુ, જવાહર વધાં ગયા. અને ગાંધીજીએ સામુદાયિક સત્યાગ્રહ વિષે દલીલો કરી, ત્યારે જવાહરને સત્યાગ્રહ અનિવાર્ય લાગ્યો, તે એટલે સુધી કે મુંબઈમાં ગાંધીજીએ વાઈસરોયની મુલાકાત માગી, ત્યારે પણ જવાહર કહે : “ના, ના, આપણે કંઈ મુલાકાત જોઈતી નથી. એમની જોડે વાટાઘાટ કેવી. આપણે આપણું (સત્યાગ્રહનું) કામ કરીને.”

તેજ પ્રમાણે, આઝાદ હિન્દ ફૌજ એ જાપાનના એજંટો છે, એમ માની જવાહર એ વિષે ઉત્સાહી નહોતા, એટલું જ નહિ, પણ એનો વિરોધ કરતા. પણ સાચી હકીકતની જાણ થતાં, જવાહરે, આઝાદ હિન્દ ફૌજના સૈનિકોનો દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં બચાવ કર્યો, અને એમની દેશભક્તિની તારીફ કરી.

[૨૩]

જવાહરના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો—૩

(૪૨)

જવાહર કુદરતના અને જીંડા અને વિશાળ જળમાં તરવાના એટલા બધા શોખીન છે, કે, આજે પણ જ્યારે જ્યારે એઓ કાશ્મીર જાય છે, ત્યારે તરવામાં પણ નિષ્ણાત એવા લોકો પણ જે વેગવાન ઝરણામાં, તરવા જતાં હોય છે, ત્યાં એઓ અચૂક જઈને ભૂસકા મારે છે અને તરવા પડે છે.

આવા બહાદુર જવાહર, આટલા સાહસિક અને હિંમતવાન પુરુષ પણ ક્યારેક, પુષ્પકામળ અને દ્યાર્દ્ર બની જાય છે. એક વાર જવાહર શિકાર કરવા બંદુક લઈને ઉપજા હતા. તે વખતે એક હરણ કે જેને અનેક ધા થયા હતા, અને જે જાળીઓથી છિન્નલિન્ન થઈ ગયું હતું, એ દોડતું આવીને જવાહરના પગમાં પડ્યું, અને કરુણાર્દ્ર નયનો વડે જવાહર તરફ દયાની ભીખ માગી રહ્યું, ત્યારે જવાહરનું હૃદય એટલું દ્રવ્યું, કે, એમણે હાથમાંની બંદુક દૂર ફેંકી દીધી. અને ત્યારથી, એમણે પોતાને અત્યંત પ્રિય એવો શિકારનો શોખ છોડી દીધો.

(૪૩)

૧૯૪૦ ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ વખતે સત્યાગ્રહ વિષે સૂચનાઓ આપવા, અને જવાહરને, ત્રીજા સત્યાગ્રહી તરીકે પસંદ કર્યા હોવાથી, સત્યાગ્રહની વિગતો સમજાવવા ગાંધીજીએ એમને સેવાગ્રામ ખોલાવ્યા હતા. એ વખતનું વાતાવરણ જગ શોકજનક હતું. કારણ કે, બધાને ખબર હતી, કે જવાહર અચૂક પકડાવાના છે.

ગાંધીજી જેડે જવાહર વાન કરતા હતા, ત્યાં બા આચાર્ય અને એમણે જવાહરને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું : “લગવાન, તમારું રક્ષણ કરે.”

જવાહર તરત જ બા તરફ ફર્યા અને બોલ્યા : “બા, ક્યાં છે તમારા ભગવાન ? અને જો એ હોય તો એ ઘસઘસાટ લેધતો હોવો જોઈએ.”

ગાંધીજી ઇશ્વરવિષયક આ ઉલ્લેખ સાંભળીને ખડખડ હસ્યા, અને પછી એમણે રાજકુમારી અમૃતકૌર ત્યાં બેઠાં હતાં, તેમને કહ્યું : “જવાહર તો ક્યાંજ કરે છે, કે એ ઇશ્વરમાં માનતા નથી. પણ ઇશ્વરમાં માનવાવાળા ઘણાના કરતાં એઓ ઇશ્વરની વધારે નજદીક છે,” એમ કહીને બાપુએ જવાહરની પીઠ ચાપ્યડી.

(૪૩)

જવાહર કેવા તેજ દિમાકુના છે તે નીચેના બે પ્રસંગોથી પૂરવાર થાય છે.

એકવાર અલાહાબાદના જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે જવાહરને અલાહાબાદની મ્યુનિ-સિપલ હદની બહાર ન જવાનો મનાઈ હુકમ મોકલ્યો હતો. તેમાં એમના નામની જોડણી ખોટી લખી હતી. આથી જવાહરે દિમાકુ ગૂમાવ્યો, અને એમણે મેજિસ્ટ્રેટને જણાવ્યું કે : “તમારા હુકમનો હું ભંગ તો અવશ્ય કરવાનો છું જ, પણ, તમે મારા નામની ખોટી જોડણી લખી છે, તે સામે હું સખત વિરોધ જાહેર કરું છું. અને ભવિષ્યમાં કદિ ફરી એવી ભૂલ ન થાય તે માટે સાવચેતી રાખવા જણાવુ છું.”

એકવાર, જવાહર મુંબઈમાં ગાંધીજીને મળવા જતા હતા. એ મોટરમાં હતા. પણ એમના દર્શનાર્થે, લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊમળ્યાં. એટલે જવાહરની મોટરની ગતિ રૂંધાઈ ગઈ. આસપાસની મોટરોની ગતિ પણ અટકી પડી. અને આસપાસની મોટરવાળાઓ “પણ જવાહરના દર્શનમાં તક્લીફ થઈ ગયા. આખ, આપો રસ્તો એટલો બધો માણસો અને મોટરોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો, કે ક્યાંય ગતિ જ શક્ય નહોતી.

જવાહરનો પિત્તા આથી ઉજળ્યો, અને એમણે મોટરમાં ઊભા થઈ, શક્ય તેટલા ધુંલંદ અવાજે, લોકોને ધમકાવ્યા. આસપાસની અને આગળની મોટરવાળાઓને ખખડાવ્યા, અને ગુસ્સામાં, નાનું સરખું, તીખું તમતમતું લાથણ આપ્યું. લોકો અને મોટરવાળાઓ શરમાયા, અને માર્ગ મોકળો થયો.

(૪૪)

ગાંધીજીની માફક જવાહર પણ માંદાંની માવજત કરવામાં ખૂબ ડુશળ છે. ૧૯૪૨ ના જેલવાસ દરમ્યાન, જ્યારે, ડૉ. સૈયદ મહમુદ માંદા પડ્યા, ત્યારે, જવાહર ખૂબ કાળજીથી એની સુશ્રુષા કરતા. મોડી રાત સુધી જાગતા. વહેલા ઉઠીને, એમના દર્દીને જોઈતી બધી સગવડ કરી દેતા. નિયમિત દવા આપતા.

માત્ર માનવીઓની જ નહિ, પણ પશુપક્ષીઓની પણ શુશ્રુષા કરવાનો એમને પ્રમળ શોખ છે. એઓ દહેરાદૂન જેલમાં હતા, તે દરમ્યાન એક ફૂતરી એમના રહેણાણુ આગળ આવ્યાં કરતી. તેની તરફ જવાહરને મમતા થયેલી. એટલે એની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી એઓ રાખતા.

એકવાર એ ફૂતરીએ કુરકુરિયાં જણ્યાં. અને તેમાં એક કુરકુરિયું સખત માંદું પડ્યું, ત્યારે જવાહરે ઊંઘ્યા વિના, એની સુશ્રુષા કરી, એનું જતન કર્યું. અને કુરકુરિયાંને સાજું કર્યું.

(૪૫)

૧૯૩૭ ની સામાન્ય ચૂંટણી વખતે જવાહરે દેશનો વિઘ્નત્વેગી પ્રવાસ આરંભેલો. એમાં એક દિવસે, સવારના આઠ વાગ્યાના, એમના ભાષણથી, એમનો દિવસનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. અને એમનો છેલ્લો કાર્યક્રમ, જે સંજોગવશાત્ સાત કલાક મોડો થયો હતો, તે સવારે ચાર વાગ્યે હતો.

એ કાર્યક્રમ પૂરો કરીને, આરામ કરવા માટે જે સ્થળે જવાનું હતું, તે હજી સિત્તર માઈલ દૂર હતું. એ સ્થળે જ્યારે જવાહર પહોંચ્યા, ત્યારે સવારના સાત વાગ્યા હતા. આમ જવાહરે જરાય આરામ લીધાં વિના ત્રેવીસ કલાક સતત કામ કર્યું હતું.

(૪૬)

જવાહર હવાઈ જહાજના ખૂબ શોખીન છે. અને એમાં સાહસો ખેડવાનું, એમને ખૂબ ખૂબ ગમે છે. એમને વિમાન ચલાવતાં પણ આવડે છે, અને એને વિશે ઈશુવટભર્યું જ્ઞાન ધરાવે છે. એમણે વિમાનવિષયક શાસ્ત્રીય પુસ્તકો પણ

વાંચ્યાં છે. એઓ વિમાનચાલકની પાસે એસી, એને નાની મોટી ઉડ્ડયન વિધેની ચાતો રસથી પૂછતા જાય અને જવાબોની માનસિક નોંધ લેતા જાય. ઊંચા પ્રિમાચ્છાદિત શૃંગો પરથી વિમાન ઉડાવવાનું એમને ખૂબ ગમે.

૧૯૪૮ માં, જ્યારે કાશ્મીર પર પાકીસ્તાનનું આક્રમણ ચાલુ હતું અને જંગ ચાલુ હતો, ત્યારે જવાહરને તાત્કાલિક શ્રીનગર જવું હતું. હિન્દી વિમાન-દળનું વિમાન લઈને એઓ ઉપજ્યા. પણ જ્યાં એમનું વિમાન જમ્મુ પહોંચ્યું, ત્યારે હવામાન ખૂબ બગડ્યું. થેડું ધુમ્મસ છવાઈ ગયું હતું. ઊંચાં દિમાચ્છાદિત શૃંગો ધુમ્મસથી દંડાયાં હોવાને લીધે માર્ગ દીસતો નહોતો. આગળ ધસતું એ મોતના મુખમાં જવા જેવું હતું. માત્ર ધુમ્મસ સિવાય, કાંઈજ દેખાતું નહોતું. એટલે વિમાનચાલકે જવાહરને કહ્યું : “આગળ જવું બહુ મુશ્કેલ છે.” પણ જવાહરને તો જરાય વિલંબ પરવડે એમ નહોતું. એમણે પેલાને ઉત્સાહિત કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બધો વ્યર્થ ગયો.

એવામાં જમ્મુના વિમાનઘર પર એક વિમાન દેખાયું. એ ટાઈ હવાઈ જહાજ કંપનીનું જહાજ હતું. એમાં ૧૬ મુસાફરો હતા. એ વિમાન કોઈ વિદેશી ચલાવતો હતો. આગળ હવામાન ઘણું ખરાબ હોવાની એ વિમાનને ચેતવણી આપવા છતાં, એ ચેતવણીની કશી અસર થઈ નહિ એટલે, જવાહર એ વિમાનમાં જવા માટે અત્યંત અધીરા બન્યા. કારણ કે, એમને તો જલદી પહોંચવું હતું. પણ એમના વિમાનચાલકે એમને પગે પડીને ન જવાની આજ્ઞા કરી. આખરે પેલું વિમાન જવાહરને લીધાં વિના ગયું. ચોક્કસ ક્લાકમાં બરફનાં શૃંગ જોડે અથગ્રંથ વિમાનના બૂકેભૂકા ઊડી ગયા, અને ૧૬ માંથી ૧૩ પ્રવાસીઓ માર્યા ગયા.

(૪૭)

જવાહર રાજકારણમાં જેવા ખેતરિલીવાળા છે, તેવાજ જીવનમાં પણ ખેતરિલીવાળા છે. જવાહરે વડાપ્રધાન થયાં પછી, ૧૯૫૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૩ મીએ, દિલ્હીમાં જે કોન્ક્રિટમેચનું સંચાલન કર્યું હતું, તે, એમના હૃદયમાં રહેલા રમતશોખનું એક અચ્છું દષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. જે પ્રતિસ્પર્ધી ટીમના એકના કણધાર જવાહર હતા. બીજાના ઉપ-પ્રમુખ સંધાકૃષ્ણન હતા. એ મેચ રેક્લપીડિતોના લાભાર્થે રમાઈ હતી.

(૪૮)

જવાહરનો બાળકો પ્રતિનો પ્રેમ જાણીતો છે. પણ એમને બાળકો પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ છે તેટલોજ નાના પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતર રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની વિચારણામાં, અને ઉદ્વેગમાં, દિવસના અદ્યાર અદ્યાર કલાક કામ કર્યા બાદ, જવાહર બાળકો સાથે રમવાનો, નાના પ્રાણીઓ સાથે ગેલ કરવાનો સમય કાઢી લે છે.

૧૯૫૧ માં, જવાહર જ્યારે આસામને પ્રવાસે ગયા હતા, ત્યારે, આસામના પાર્વત્યવિભાગમાં, પેરીગ્રાટના આદિવાસીઓએ, જવાહરના માનમાં ખાસ નૃત્ય કર્યું. અને જવાહર એ નૃત્યથી એટલા પ્રસન્ન થયા કે એમણે એ નૃત્યમાં એમની સાથે ભાગ લીધો. પછી, ત્યાંના આદિવાસીઓએ જવાહરને, હિમાલયનું કહી શકાય એવું એક વિશિષ્ટ રીત, જે ત્યાં 'પેન્ડો' ના નામથી ઓળખાય છે તે બેટ તરીકે આપ્યું. જવાહરે એમની એ મહામૂવી બેટ સહ્યપ સ્વીકારી.

રીંછ જનનું આ વિશિષ્ટ પ્રાણી હિમાલય પ્રદેશમાંજ જોવા મળે છે. એ પ્રાણી એક કૃત્રી વિશેષ ઊંચું નથી હોતું. વાંસના રેસાઓ, મીઠી દ્રાક્ષ અને દૂધ પર એ મોટે ભાગે રહે છે. જવાહરને એ નવીન પ્રાણી ખૂબ ગમી ગયું અને તરતજ આસામથી વિમાનમાં, દિલ્હી પોતાને ત્યાં એને લઈ ગયા. એને માટે દિલ્હીમાં એક ખાસ 'ગ્રીન્મગ્રહ' બનાવ્યું.

જવાહર ત્યારથી એ જાણે પોતાનો મહેમાન હોય એટલી એની કાળજી રાખે છે. એને જાતેજ દ્રાક્ષ ખવડાવે, દૂધ પાય, વાંસના રેસાઓ ખવડાવે. જવાહર ગમે તેટલા થાક્યા હોય, છતાં પેન્ડોને જોયાં વિના કે રમાડ્યાં વિના એમને ઊંઘ આવતી નથી. ભલેને જવાહરે અદ્યાર કલાક દિવસમાં કામ કર્યું હોય, ભલેને દિવસમાં જ સલાઓ સંબોધી હોય છતાં, પેન્ડોને રમાડ્યા વિના તથા એની સાથે ગેલ કર્યા વિના જવાહરના આત્માને ચેન પડતું નથી. એની જોડે નિર્દોષ આનંદ કરનાં અને ખેલતાં જવાહરનો બધો થાક ઉતરી જાય છે.

જવાહરે એનું નામ 'ભીમસ' રાખ્યું છે. ભીમસની બધી સગવડો જોવાય છે. જવાહરના દોહિત્રો, રાજિવ અને સજિવ માટે તો આ ભીમસ એક રમકડું થઈ પડ્યું છે અને તેમના જ સુચનથી જવાહરે આ પેન્ડોનું નામ 'ભીમસ' રાખ્યું છે.

'ભીમસ' હાલતાં ચાલતાં લોકો પર હુમલો કરે કે તોફાને ચડે એવું પ્રાણી નથી. છતાંયે એના પર બરાબર નજર રાખવામાં આવે છે. જવાહરની નિકટના માણસો જ જાણે છે કે 'ભીમસ' ની તેઓ કેટલી કાળજી રાખે છે. જવાહરની સુલાકાતે જનારને સાધારણતઃ 'ભીમસ' ની સુલાકાતે લઈજ જવામાં આવે છે.

ન્દિનીના ઉનાળામાં જ્યારે ‘ભીમસ’ હેરાનપરેશાન થઈ જાય છે અને ખૂબ અકળાઈ જાય છે, ત્યારે જવાહર હમેશા એની ખાવાની વ્યવસ્થા પર દેખરેખ રાખવા માટે અડધો કલાક ફાજલ પાડે છે. તેઓ જાતેજ વાસણમાં દૂધ કાઢે છે. ‘ભીમસ’ને પ્રેમથી તેમજ લાડથી એની સત્તાવાની જગ્યાએથી બહાર નીકળવા સમજાવે છે અને એને રાહત આપવા માટે શું થઈ શકે એનો વિચાર કરે છે.

એક ઉનાળામાં, જ્યારે મિત્રોની ખાસ સલાહને પરિણામે, ‘ભીમસ’ ને નૈનીતાલ લઈ જવામાં આવ્યું ત્યારે માનવપ્રેમ અને ગ્રાણીપ્રેમથી છલોછલ ભરેલા જવાહરને આ મિત્રનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. આસામના આદિવાસીઓએ જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેઓ જવાહરની માનવતાની કદર કરવા લાગ્યા અને જવાહરના હૃદયને સાંત્વના અર્પવા ખીજા બે પેન્ડા દિલ્હી મોકલ્યા.

આમ આઝાદ હિન્દના ધડચૂંચાના નિલમાં માનવ પ્રેમ, ગ્રાણી પ્રેમ, કેટલો પ્રમળ છે, માનવતા કેટલી ઊંડી છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે જવાહરનું જીવન આપણને અમરણ કરાવે છે કે .

“ વિશાળે જગવિસ્તારે નથી એક જ માનવી,
પશુ છે, પક્ષી છે રંગ, છે વનોની વનસ્પતિ ”

(૪૯)

જવાહરનો ગાંધીજી માટેનો અધ્યાગ પ્રેમ જગ જાહેર છે, એ પ્રેમજન્ય નીચેનો બનાવ, જવાહરના ગાંધીપ્રેમનું એક લાક્ષણિક દષ્ટાંત પુરું પાડે છે.

૧૯૪૬-૪૭ માં જ્યારે આઝાદીની આશા બંધાઈ ત્યારે ગાંધીજીનું હૃદય તો કામી રમખાણોને લીધે દ્રવતુ હતું. બાપુ દિલ્હી છોડીને, નોઆખાલીની કામી આગ ખૂઝાવવા ધાયા પસિંદાની તે વખતની દશા બહુ કરુણ હતી. ગાંધીજીનું શું થશે, એ ચિન્તા એમના હૃદયને કારી ખાતી હતી. ગાંધીજીએ નોઆખાલીમાં એકલા પગપાળા ફરવાનો નિર્ણય લીધો, ત્યારે બાપુના એ માનસપુત્રનું હૃદય ખૂબ અકળાયું અને જવાહર પ્રથમ તકે નોઆખાલી પહોંચ્યા. એમનું દિલ દર્દસભર હતું. જવાહર નોઆખાલીના શ્રીરામપુર નામના ગામમાં પહોંચી ગયા.

ત્યા સવારના સાગ્રસાત વાગે, જવાહરે બાપુને, વાસનો પૂલ ઓળંગવાની તાલીમ લેતા જોયા. બાપુને ખુશમિજાજમાં જોતા જ જવાહરના હૃદયપરથી જાણે દિમાલય જેટલો ભાર ઉતરી ગયો અને એમનું હૃદય હળવું થઈ ગયું. બાપુને

જોતાંજ જવાહર ખૂબ ઉલ્લાસમાં આવી ગયા અને એક જગએ વાંસનો પત્ર ઝાળંગી ગયા. ગાંધીજીએ પણ જવાહરને ગાઠ આલિંગનમાં જકડી લીધા.

વાતો કરતાં કરતાં, બધા બાપુને ઉતારે પહોંચ્યા. જવાહરે બાપુની તમિયન વિષે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો પૂછી. પૂછતાં પૂછતાં જવાહરને ખચર પડી, કે બાપુનું જે કમોડ ત્યાં લાવવામાં આવ્યું હતું તે જવાહરને આપ્યું, એટલે જવાહર ગુસ્સે ચઢેને મનુ ગાંધીને કહે : “તને આટલી અક્કલ નથી કે બાપુને કેટલી તકલીફ પડશે? બાપુનું કમોડ હું શી રીતે વાપરી શકું? હું કંઈ એવો નાનુક આદમી થોડો છું?”

મનુ ગાંધી પોતાનો ખચાવ કરતાં કહે : “બાપુએજ મને આ લાવવા કહ્યું છે, એટલે તો હું લાવી છું.”

એટલે જવાહર તો વધારે ચીઢાયા. એમણે વિશેષ દુઃખલયાં અવાજે કહ્યું : “બાપુની નારાજ તારે સહી લેવી જોઈએ. બાપુને સંભાળવાની જવાબદારી તારી છે. એને ક્યારે શાની જરૂરિયાત છે, એ જોવાની ફરજ પણ તારીજ છે ને? બાપુ તો એવા છે કે, પોતે તકલીફ સહન કરી લે, પણ બીજાની બધી જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન આપશે. આવી રીતે બાપુની જરૂરિયાતની ચીજો તારે બીજા કોઈને ન આપવી જોઈએ. હું રહ્યો જુવાન આદમી. હું તો ક્યાંક પણ ચાલી જાઉં. લહેને બાપુ તને મારી નાંખે. તેથી ડરવાતું કામ નથી. પણ બાપુ તને મારી નહિ નાંખે તેની તું ખાતરી રાખજે.” છેલ્લું વાક્ય બોલતાં જવાહરની નારાજ ચાલી ગઈ. અને વડીલો જે રીતે બાળકો પર ગુસ્સો કરી પછી તેને મનાવી લે છે, તેવી રીતે, મનુ ગાંધીને મનાવતાં કહે : “જા, બાપુ ને કહે જે કે જવાહરેજ મને મના કરી છે. એટલે હું લાચાર છું.”

કેટલો અગાધ પ્રેમ ! બાપુને માટે કેવી ઝીણવટભરી ચિંતા !

જે દિવસ ત્યાં રહી, બાપુની પાસે પ્રેરણા લઈ જવાહર દિલ્હી ગયા. ગાંધીજી અર્ધે રસ્તે એમને વળાવવા ગયા. અને જતી વખતે ખૂબ પ્રેમથી પોતાના માનસ પિતાને જવાહર બેઠ્યા અને આંસુ ભરી વિદાય લીધી.

(૫૦)

જવાહરે ગાંધીજીને એશિયાઈ પરિષદમાં ભાગ લેવાને દિલ્હી બોલાવ્યા. ગાંધીજી ત્યાં આવ્યા. બધાને મળ્યા. અને દેશવિદેશના પ્રતિનિધિઓ જવાહરને જે રીતે

આફર કરતા હતા તેથી એ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. ત્યાંથી આવીને પોતાના અંતેવાસીઓને બાપુ કહે: “આ બધા દૂરદૂરથી એશિયાના પ્રદેશોમાંથી ચર્ચા કરવા અહીં ભેગા મળ્યા છે. એ બધા જવાહર જેડે કેટલા પ્રેમથી વાતો કરે છે ! બધા એની પર દિઘ છે. ભગવાનની મહેર છે, કે આપણી પાસે જવાહર જેવો આદમી છે, જે આખી દુનિયાને અપનાવવા તૈયાર થયો છે. તો જવાહરને સોભા આપવા માટે આપણે શાંતિથી ન રહેવું જોઈએ ?”

ચીનના એક પ્રતિનિધિ જેડે વાતો કરતાં બાપુ એને કહે: “અમારા દેશમાં એક જવાહર છે. જેવું એનું નામ છે, તેવા એના ગુણ છે. એક દિવસ જરૂર એવો આવશે જ્યારે એ દુનિયાનું અમૂલ્ય રત્ન બની રહેશે અને હિન્દુસ્તાન તે માટે હમેશાં મગરૂર બનશે.”

આ શબ્દો દર્શાવે છે, કે બાપુને જવાહરમાં કેટકેટલી આશાઓ હતી અને જવાહરનું કેવું ઉજ્જવળ ભાવિ એઓ દેખતા હતા. ગાંધીજીની જવાહર વિષેની આ આર્પવાણી હતી.

(૫૨)

આઝાદી મળ્યાં પછી, યોગજ સમયમાં હિન્દમાં નિરાશ્રિતોનો ધસારો થયો. અને ઠેરઠેર નિરાશ્રિત છાવણીઓ સ્થપાઈ. આવી મોટી છાવણીઓ હરદ્વારમાં હતી. નિરાશ્રિતોને બાપુનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. બાપુ તો નિરાશ્રિતોને કોઈ પણ રીતે શાંતિ મળે, તો આપવા તત્પર હતા. એટલે બાપુએ અને જવાહરે હરદ્વાર જવાનું નક્કી કર્યું.

સવારના પાંચ વાગે, ગાંધીજી જવાહર અને એમનાં યોગ્ય અંચલ માણસો હરદ્વાર જવા દિલ્હીથી નીકળ્યાં. પહેલી મોટરમાં ગાંધીજી, ડૉ. સુશીલા, મનુ ગાંધી અને બીજાકેસનજી હતા. પાછળની મોટરમાં જવાહર અને એમની પુત્રી ઇન્દિરા હતાં. દિલ્હીથી હરદ્વાર જતાં ઠેરઠેર માનવસમુદાય એ મહાપુરુષોનાં સુભગ દર્શન માટે ઉભરાતો. અને જ્યારે જ્યારે માનવસમુદાય વધે, ત્યારે બાપુ વિષે જવાહર એટલા ચિન્તાગ્રસ્ત બનતા, કે મોટરમાંથી કૂદીને બાપુનું રક્ષણ કરવા આગળ વધતા. એ પોતાની પરવા ન કરતાં, બાપુને શી રીતે આરામ મળે તેનો જ ખ્યાલ ગાળતા.

હરદ્વારમા આખા દિવસનો ભગ્યક કાર્યક્રમ પતાવી, બાપુ સામે સાત વાગે દિલ્હી પાછા જના રાના થયા પાછા ફરતા જવાહરે બાપુની મોટરમા જ જવાનો આગ્રહ રાખ્યો કે, જોથી, બાપુનુ માનવમેદનીથી એઓ રક્ષણ કરી શકે પાછળની બેડ પગ બાપુ, જવાહર અને મનુ ગાંધી હતા જવાહર અને બાપુજી ખૂબ ચાખી ગયા હતા શાગીરિક શ્રમ ઉપરાત, નિરાશ્રિતોની દર્દભરી હાલત જોઈ બન્નેને માનસિક શ્રમ પણ પારાવાર લાગ્યો હતો રસ્તામા પ્રાર્થના કરી બાપુ અત્યંત શ્રમિત થયા હતા, એટલે મનુ ગાંધીના ખોળામા એમણે માથુ મુક્યુ, અને જવાહરના ખોળામા પગ મૂકી એ સૂતા જવાહરને માટે બાપુની એવા કરવાની આ મુવર્ણ તક હતી એટલે, એમણે હાવેથી બાપુના પગ દમાવના માડના ગાંધીજીના પગ દમાવના, એમના હાથ જે રીતે ચાલતા હતા તે પરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાતુ હતુ, કે જવાહરને દેહની અને નિરાશ્રિતોની જેટલી કાળજી હતી, તેનીજ કે તેનાથી વિશેષ કાળજી બાપુની હતી પિનાપુત્રના અનુપમ પ્રેમનુ આ દિવ્યદર્શન કરના જાણે આકાશમા ચન્દ્ર થ જ્યો હતો અને પોતાના ઉપેરી કિરણો એમની પગ નાખી, આ દશ્ય જોઈ, પોતાના ધન્યનાદ પાદનતો હતો

(૫૨)

મૃત્યુના થોડા સમય પૂર્વે કોમી દાવાનગની પ્રયત્ન આગ સમગતી હોનાથી, અને પોતાનાથી એ આગ બૃહાવાઈ નહિ, તેથી ગાંધીજીએ કોમી એખવાસ માટે ઉપવાસ આદ્યા

જવાહર ૪ । પ્રધાન હોય ત્યારે બાપુને એમના જ શહેરમા, ઉપવાસ કરવા પડે, એ જવાહરથી શે સંતુ જાય ? એમનાથી બાપુનો રોજગ્ય રોજ ક્ષીણ થતો જતો દેહ જોરાતો નહોતો એમના મનની સ્થિતિ અત્યંત વિષમ હતી એઓ રોજ નજીઆગ વાગ આવીને બાપુની ખમર ઠાટી જતા અને બાપુને તકલીફ ન પડે માટે, એમની જોડે એાજમા એાછી વાતો કરતા

નીજે દિવસે ગાંધીજીની સ્થિતિ સતોપકારક નહોતી જવાહર આવ્યા બાપુની દુ ખદ હાલત જોઈ બે મિનીટ બાપુની પામે જભા રહી, એક ખૂણામા ચાની ગયા અને ઉમાન કાગી પોતાના આસુ લૂબા લાગ્યા

આવો લોખંડી પુરુષ જે પોતાના દુ ખને માટે કદિ ન રડે, તે ગાંધીજીની હાલત જોઈ રડતો હતો

જવાહર પણ બાપુની સાથસાથ ઉપનાસ કરતા હતા એમણે એ વાત કોઈને જણાવી નહોતી પરંતુ, જે દિવસે બાપુએ પારણા કર્યા, અને બાપુએ ફળના રસનો પ્યાલો પીધો, ત્યારે ઈન્દિરાએ એ વાત કરી બાપુને એ જાણી મૂમ દુઃખ અને આશ્ચર્ય બંને થતા એમણે એજ પગે, ફળના રસનો પ્યાલો બાજુએ મૂકી તરતજ જવાહરને એક કાગળ લખ્યો

“ચિ જવાહર,

ઉપનાસ છોડો. ઘણા વર્ષે છવો અને દિન્દના જવાહર બનીને રહો.” બાપુનો જવાહર પરનો, આ અતિમ પત્ર હતો પણ એ કટ્યો સૂચક, હૃદયના ભાવોથી છતકાતો, પ્રેમપત્ર છે.

(૫૩)

જવાહર એટલા મુબઈમા, એમની બેન કૃષ્ણાને ત્યાં ઉતર્યા હતા ફર્શનાર્થીઓના દરોણથી તેઓ અકળાઈ ઊઠ્યા હતા એવામા એક વલ્લિક ગૃહસ્થ આવ્યા એ એમના કુટુંબ જોડે જવાહરના ફર્શનાર્થે આવ્યા હતા એમણે જવાહરને નમસ્કાર કર્યા જવાહરે એમને સામા નમસ્કાર કર્યા એમના કુટુંબીઓએ નમસ્કાર કર્યા તે પણ જવાહરે ઝીંચ્યા

એટલામા જવાહરને પોતાની ઓળખાણ ગુરતા પેના ભાઈએ કહ્યું “આપકો યાદ હોગા કે મેને કેંગ્રેસકો પાય હજાર રૂપીયે દિયે થે”

વલ્લિક ગૃહસ્થની જોડે એમની પત્ની, પાય છોકરા, એમનો નાનો ભાઈ અને એમની માસુ હતા એમણે પોતાના કુટુંબીઓને કહ્યું “આ સામે જવાહરવાયજી બેઠા છે એમને જોઈ દયો” જાણે જવાહર કોઈ પ્રાણીસમહસ્થાનવું જનાનું હોય, ને એ વલ્લિક ગૃહસ્થ પર્વટન માટે નીકળ્યા હોય તેવું લાગતું હતું

જવાહર ગુજગતી સમજતા હતા એ વલ્લિકે જે રીતે એમની ઓળખાણ આપી તેથી એઓ અકળાયા એમનો ગુસ્સો કામૂમા નહો જવાહરે એવી લાલ આખે એની તરફ જોયું અને ગળામાથી એવો અચાજ કાઢ્યો કે, પેના લોઠાએ તો ગલ્લરાઈને ત્યાંથી પોઆરા જ ગણ્યા

(૫૪)

એજ રથને અને એજ દિવસે, પેલા વણિક ગૃહસ્થના ગયા બાદ, એક સાધુ મહારાજ પધાર્યા. સાધુ મહારાજ, નાશિકથી જવાહરને ખાસ મળવા ખાતર સુંબઈ આવ્યા હતા. એ સાધુએ આવીને જવાહરને નમસ્કાર કર્યા. જવાહરે ગમેતા મુગમ સાધુના નમસ્કાર ગીત્યા, પછી સાધુ મહારાજે જવાહરને કહ્યું :

“ પંડિતજી ! મેં આપસે મિલ્લને, નારીકસે યદાં આયા હું.”

જવાહરે કંટાળાથી ડોકું ધૂણાવ્યું.

પેલા સાધુએ પાછું ચલાવ્યું : “ આપસે એક વિનંતિ કરની હૈ.”

જવાહરે સંક્ષિપ્ત વચનોમાં કહ્યું : “ કહીએ ”

સાધુ કહે : “ આપ પર મેં બહુત પ્રસન્ન હું. આપ બહુત દેશી સેવા કરતે હૈ. લેકિન આપ ધર્મર ઔર ધર્મકી વિરુદ્ધ હૈ યદ બહુત ખૂરી ચીજ હૈ. અગર આપ ધર્મ ઔર ધર્મરકી બાતે કરે, ઔર આપકે કાર્ય મેં ઔર વ્યાખ્યાનેમે ધર્મ ઔર ધર્મરકો સ્થાન દેં, તો સ્વરાજ્ય બહુત જલદી આગમ્યા.”

જવાહરે જાણે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું. અને, પછી તો સાધુ સાડું જોયું ભાષણ આપી ગયો, જે જવાહરે શત્યમનસ્ક દષ્ટિએ જોયાં કયું. એ પોતાના વિચારમાં હતા. આખરે સાધુ કંટાળ્યો. અને, એણે જવાહરની વિદાય લીધી.

એ ગયો, ત્યારે જવાહર ગુસ્સે થવાને બદલે ખડખડાટ હસી પડ્યા, અને આખો ખંડ હાસ્યથી ગળવી મૂક્યો.

(૫૫)

જવાહર વિદાયતમાં ત્યાંની પબ્લિક સ્કૂલ હોરોમાં ભણના હતા ત્યારની વાત છે. જવાહર તે વખતે, પોતાના અભ્યાસક્રમની બહારનું પણ સારી પેઠે વાંચના, અને એમનું સામાન્ય જ્ઞાન કેવળ વિસ્તૃતજ નહોતું પણ આશ્ચર્ય પમાડે તેવું હતું. અને તે એટલે સુધી કે, જવાહરના સહવિદ્યાર્થીઓમાંથી, કોઈ જવાહર જેટલા ધ્યાનથી, તથા રસથી, અખબારો, માસિકો, દૈનિકો વાંચતા નહિ.

૧૯૦૬ માં, વિદાયતમાં લિબરલ પક્ષનો ચૂંટણીમાં વિજય થયો. અને તેને પરિણામે, કેમ્પબેલ બેનરમેનની સરકાર રચાઈ. એમના વર્ગશિક્ષકે, વર્ગના બધા

વિદ્યાર્થીઓને, એ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે જવાહર સિવાય, કોઈને, એ વિષે કશીજ ખબર નહોતી. અને જવાહરને તો એટલી બધી વિગતો ખબર હતી, કે, એમણે, સ્થિતર પ્રધાનમંડળનાં એકેએક પ્રધાનની અને તેમની પાસે ક્યાં ક્યાં ખાતાં છે, તેની વિગતવાર યાદી આપી, વર્ગશિક્ષકને તથા એમના અંગ્રેજ સહાધ્યાયીઓને આશ્ચર્યચકિત કરી નાંખ્યા.

વિજ્ઞાપતના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના દેશની અગત્યની ખબરો ન જાણે, પોતાના દેશના રાજકારણમાં તથા રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં રસ ન લે, અને એક હિન્દી વિદ્યાર્થી આટલી વિગતવાર ખબર રાખે, તથા ઇંગ્લેંડનાં રાજકારણમાં આવો સક્રિય અને સોતસાહ રસ લે, એ જોઈ એમના અંગ્રેજ શિક્ષક ઘણા તાજુબ થયા. અને જવાહરને એમણે અત્યંત પ્રશંસાયુક્ત શબ્દોમાં શાગ્રાથી આપી.

રાજકારણ પ્રત્યે જવાહરને આમ બચપણથી જ પ્રત્યક્ષ રસ છે.

(૫૬)

જવાહર એક જમરાં પર્વતારોહક છે. જીવને જોખમે પણ ઊંચી પર્વતમાળાઓને ટેવે પહોંચવાનો એમને અત્યંત શોખ છે.

૧૯૧૬ ની વાત છે. લગ્ન પંચી તરત જ, જવાહર મધુરજની માટે કાશ્મીર ગયેલા. એક દિવસ જવાહરને કાશ્મીરમાં પર્વત પર ચઢવાની પ્રબળ ઊર્મિ થઈ આવી. અને પોતાના કુટુંબને છોડીને, પોતાના એક પિતરાઈ જોડે એમણે પર્વતારોહણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જવાહરને જોખીલા પર્વતની ચઢાઈ કરીને અમરનાથ જવું હતું. આથી ૧૧,૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ એક તંબૂ ઠોકાયો. કેટલાક મજૂરો સાથે લીધા અને ત્યાંના રથાનિક ભરવાડોને બોમિયા તરીકે લીધા. આમ કશાય અનુભવ વિના, કશીય સાધનસંપત્તિ વિના, જવાહરે ઊંચી ગિરિમાળાઓ ચઢવાનું સાહસ ખેડ્યું. એમની પાસે સૂરીમાં અદમ્ય ઉત્સાહ અને પ્રબળ સાહસવૃત્તિજ દતાં.

પર્વતનું આરોહણ ખૂબ અઘરું હતું. એની સામે ઊંચી પર્વતમાળાઓ હતી. તરત જ સરી પડ્યા ને રીધા ખીણમાં જ લઈ જાય એવી બરફની લીસી એ ગિરિમાળા હતી. ચઢવાનો માર્ગ નહોતો. મોટી મોટી વિકરાળ ખીણો હતી.

ચદતાં ચદતાં મગૂરો થાકી ગયા. કેટલાકને લોહીની ઊલટીઓ થવા માંડી. શ્વાસ લેવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. જવાહરને પણ ચદતાં મુસીબત થવા માંડી. બરફ તાજેજ હતો અને જેવા જવાહર ચદવા જાય તેવોજ બરફ સરી પડે, અને જવાહર ઊભે ઊભે પડે. એકવાર તો જવાહર ગોડીમું ખાતા ખાતા કેટલાય ફૂટ નીચે ગળસતા ગળસતા ગયા, છતાં, જવાહરે તો બહાદુર સેનાપતિની જેમ ઊઠીને પાછું ચદવા માંડ્યું. અને ૧૬,૦૦૦ કીટની ઊંચાઈએ એ ચદ્યા.

બાર કલાક સતત એમણે ચદ્યાંજ કર્યું. આમ એકસરખા બાર કલાક મુઠી પર્વતપર ચદ્યાની, જવાહરના સાહસિક અને નવતાપ્રિય હૃદયની આ એક રોમાંચક અને અદ્ભુત ઘટના હતી.

(૫૭)

મહાન પુરુષોના હૃદયની બધી પળો ગંભીર વિચારણા, સૂક્ષ્મ ચિંતન કે જવાબદારીભર્યા કામોમાંજ વીતતી નથી. તેમના હૃદયમાં પણ બાહ્યકાળની આનંદ ઝંખના અને યૌવનની નિર્દોષ મસ્તી હોય છે. એવી અમોલી પળો એમના વ્યવહારમાં કોઈકે કોઈકે વાર આવે છે, જ્યારે તેમનામાં મહાનતાના નહિ પણ માનવતાના દર્શન થાય છે, જ્યારે તેઓ પણ તેમની ગંભીરતા અને જવાબદારી ધરીબર બૂલી જઈને સામાન્ય માણસ જેવા બની જાય છે. જવાહર નિઃશંક મહાન છે, પણ એક માણસ તરીકે એમની શક્તિઓ અને દુર્બળતાઓ, ઇચ્છાઓ તથા ક્ષતિઓ, રોમાંચક છે, દિલચસ્પ છે, પ્રેરક છે.

જવાહરલાલજી મહાન મુસ્લિમ અને રાજનીતિજ્ઞ છે પણ એમની કેટલીક ટેવો ઘણી મનોરંજક છે. એમની ગંભીરતા સાથે એમના મિમ્સની ઉગ્રતાનો પરિવ્યય ક્યારેક ને ક્યારેક મળી જાય છે.

એકવાર જવાહરલાલ આઝમગઢના પ્રવાસે ગયા હતા. પાસેના જ એક ગામડાંમાં એમના ભાપણુનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. ભાપણુનો સમય સવારના નવ વાગે હતો. વહેલી સવારે જવાહરલાલ સામાન્ય વિધિ પતાવીને હંમમત કરતા હતા ત્યાં કોઈક વ્યક્તિએ ધીમેથી બારણું ઉઘાડી પ્રવેશ કર્યો.

આગત્યુક વ્યક્તિ એ જે ગામમાં જવાહર ભાપણુ કરવાના હતા, તે ગામના નેતા હતા. જવાહર આવા સમયે, સાદાં છતાં સ્વચ્છ કપડાંમાં સજ્જ થયેલી એક આંખીણુ વ્યક્તિને જોઈ તરતજ અકળાઈ ઉઠ્યા.

જવાહરે એમની લાક્ષણિક ઢબે, જરા દમામથી પૂછ્યું : “કાણુ છો તમે ? દાનું કામ છે ? આટલી વહેલી સવારે શા માટે આવ્યા છો ?”

બિચારા આમનેતા આવ્યા તો હતા. જવાહરના વ્યાખ્યાન અને એમના દિવસના કાર્યક્રમ વિષે વ્યવસ્થા કરવા, પણ જવાહરલાલે જે દિમાગથી, જે ઉત્તરતાથી તથા જે દગથી અશ્વ પૂછ્યા એનાથી એ આમનેતાના હોશદોશ બેઠી ગયા. બિલા થઈ, ગભરાતા, ધૂનતા અવાજે તેમણે હાથ જોડી, મસ્તક ઝુકાવી કહ્યું : “હ.....હ.....હ..... કાંઈ નહિ, આપ મહાનુભાવના જરા દર્શન કરવા આવ્યો હતો.”

દર્શન કરવા ? સવારના પહોરમાં ન કામ, ન કાજ અને બસ દર્શન. જવાહરનો મિમ્મજ લાલ થઈ ગયો. એઓ ખૂબ ગરમ થઈ ગયા. દાઢી કરવા માટે સાથુ લગાડેલું મોં તેમણે ઝડપથી આમનેતા તરફ ફેરવ્યું ને કહ્યું : “આવ્યાજ છો તો હ્યો કરી લો દર્શન.”

પેલા લલા ભોળા, દુનિયાના ફૂડકપટથી અનભિષ્ઠ, આમનેતા જવાહરનો કંટાક્ષ સમજ્યા નહિ. પુનઃ નમ્ર અવાજે, હાથ જોડી તેમણે કહ્યું : “હ..... આભાર, બીજી કાંઈ આજા ?”

જવાહરની ધીરજે હવે માઝા મૂકી. એઓ ખૂબ ઉત્તર થઈ ગયા. અને ઉચ્ચકેરાટમાં બોલી બોલ્યા : “જાવ અહીંથી, હું કહું છું. જાવ અહીંથી, મારી સામે ન બિલા રહો.”

આમનેતા જવાહરની આ અસાધારણ વર્તણૂકથી રૂંધાઈ ગયા. જિંદગીમાં કદિ ન અનુભવેલો એવો માનહાનિનો અને સ્વમાનભંગનો અનુભવ એમણે પ્રથમ વાર અનુભવ્યો. શું કરવું તે એમને સૂઝ્યું નહિ. જવાહરને મસ્તક નમાવી એઓ ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા. જતાં જતાં એ આમનેતાએ મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો : “મહાન માણસનાં દર્શન કરવાં એ શું ગુનો કહેવાય ?”

જવાહર રનાનાદિ નિત્યકર્મથી પરવારી વ્યાખ્યાન આપવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. થોડીજ વાર પછી પાસેના ગામમાં એમનું જાહેર ભાષણ હતું. પણ હજુ આ આવી નહોતી. જવાહર એટલા ગુસ્સે થઈ ગયા કે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ડાહ્યરને પણ તેમણે બોલાવ્યો નહિ અને જાતે જ મોટર દાંડીને જ્યાં ભાષણ હતું તે સ્થળે જઈ પહોંચ્યા. આ સમય દરમ્યાન તેમનો પુણ્યપ્રકોપ જરા જરા શાંત થયો હતો. પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી તેમણે વિરાટ માનવમેદની આગળ એક કલાક સુધી અરુખસિત વાગ્ધારા વહેવગવી, આમ

જનતાને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધી. ભાષણ કરતી વખતે તો તેઓ ભાષણમાં તક્લીફ થઈ ગયા, પણ ભાષણ પુરું થતાંજ તેમને આ યાદ આવી. અકળાઈને જવાહરે એમની અનનુશ્ચીય રીતે કહ્યું : “કેવા વિચિત્ર અહીંના લોકો છે ? આ વિષે પણ કોઈ પૂછતું નથી ?”

કોણ જવાહરની પામે જઈને કહેવાની દિંમત કરે કે આ તો તરત જ તૈયાર થઈને આવી હતી, માત્ર તમેજ ઉતાવળમાં, ગુસ્સામાં, રોમે ભરાઈને આવ્યા ગયા હતા !

(૫૮)

એક વખત જવાહરલાલ આગ્રા ગયા હતા. જ્યારે જ્યારે જવાહર કોઈ પણ સ્થળે જાય છે, ત્યારે તે તે સ્થળની સંસ્થાને એમની વાણીનો કાંઈક લાભ મળે એવી અપેક્ષા રહે છે. આગ્રા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પણ થયું કે જવાહર આવ્યા છે તો કોલેજના વિદ્યાર્થીસંઘમાં આવે અને એમના આકર્ષક અને મોહક વક્તવ્યનો લાભ કોલેજના યુવકો અને યુવતીઓને આપે.

જવાહરનો આગ્રાનો કાર્યક્રમ ભરચક હતો. સંઘના મંત્રી જવાહરને વિનંતી કરવા ગયા તો સાફ ના સંભાળવી દીધી. મંત્રીને કરી દલીલ કરવાનો અવકાશ પણ નહિ રહેવા દીધો.

વિદ્યાર્થીઓ અને સંઘ-મંત્રી ચિંતામાં પડ્યા. શી રીતે જવાહરને કોલેજમાં લાવી શકાય ? આખરે એમને એક યુક્તિ સૂઝી. જવાહરને તેમણે વિનંતી કરી કે અમે તમને એક થેલી અર્પણ કરવા માગીએ છીએ. એનો સ્વીકાર કરવાં જોડેલો સમય તો કૃપા કરી અમને આપો.

જવાહરના માનસમાં તે વખતે તોફાન અને ગુસ્સો હતો. તેમણે તરત એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો. આગ્રા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ જવાહરના હકારથી આનંદમાં આવી ગયા.

સાંજનાં પાંચ વાગ્યાનો સમય હતો. કોલેજ હોલ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓથી ખીઓખીય ભરાઈ ગયો હતો. જવાહરને સાંભળવા તથા તેમના દર્શન કરવા તેઓ આતુર થઈ રહ્યા હતા.

દરવાજા આગળ સંઘના મંત્રી તથા કોલેજની અન્ય જવાબદાર વ્યક્તિઓ આંટા મારતી ને જવાહરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી હતી. દરવાજાની પાસે સરસરાટ, કરીને આવતી એક મોટર ઊભી. અંદરથી જવાહર એકલા ઝડપથી ઉતર્યા અને ઉતાવળે પગે ચાલી કોલેજના હોલમાં મંચ ઉપર જઈ પહોંચ્યા.

વિદ્યાર્થીઓએ અને શ્રોતૃવર્ગે જ્યનાદ, જવાહરલાલકી જય, અને તાળીઓના ઝગઝગટટથી વાતાવરણને ભરી દીધું. પણ જવાહર એ કશા માટે તૈયાર નહોતા. એમને આમાં કશોયે રસ નહોતો. મંચ પર જઈને તેમણે તરતજ હિચ્ચ સ્વરે કહ્યું : “ક્યાં છે મંત્રી ? ક્યાં છે ચેલી ?”

અને મંત્રી ચેલી લાવ્યા કે તરતજ તેમના હાથમાંથી ચેલી ઝડપથી લઈ, નમસ્કાર કરી એક મિનીટમાં તો મંચ પરથી ઉતરી જવાહર મોટરમાં જઈ બેઠા અને જે વેગે મોટર આવી હતી તેજ વેગે એ ઉપડી ગઈ.

વિદ્યાર્થીઓને આ એક રોમહર્ષણુ અનુભવ હતો. તેઓ એક મિનીટની અંદર વિદ્યુત્વેગે આ બધું શું બની ગયું તેનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. આખો શ્રોતૃવર્ગ શૂન્યમનસ્ક બની ગયો હતો.

વિદ્યાર્થીઓ વિસ્મિત થઈને જોઈ જ રહ્યા હતા. તેમને તો સમગ્રયું જ નહિ કે આ શું થઈ ગયું. છેવટે બધી ખબર પડી અને જવાહરની શરતનો ખુલાસો થયો ત્યારે જ્યાં થોડીક ક્ષણો પૂર્વે આશાવાદ અને ઉદ્ધાસનું વાતાવરણ પ્રવર્તમાન હતું ત્યાં નિરાશાવાદનું વાતાવરણ પ્રસરી ગયું. બધા ખુબ હતાશા અને નારાજ થઈ ગયા.

હસી રૂપિયાની ચેલીના બદલામાં આ એક મિનીટની હાથતાળી તો ખૂબ ગોંધી પડી એમ તેમને લાગ્યું. એને બદલે તેમણે અંદરઅંદર કોઈ ભોજનસમારંભ કે કોઈ નૃત્ય-સમારંભ ગોઠવ્યો હોત તો વધુ મઝા આવત.

મોડેથી જવાહરલાલને વિદ્યાર્થીઓની આ નારાજીની વાત ખબર પડી. મનમાં તેમણે એ વાતની નોંધ કરી લીધી. વખત મળ્યો એટલે તેઓ વિદ્યાર્થીઓની હોસ્ટેલ પર અચાનક જઈ પહોંચ્યા. વિદ્યાર્થીઓ બિચારા આમ એકાએક જવાહરલાલને જોઈને પ્રથમ દર્શને તો ગભરાઈ ગયા, પણ સાથે ખૂબ ખુશ પણ થયા. જવાહરે મોડીરાત સુધી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહી તેમની સાથે વાતો કરી, ટોળટપા હાંક્યાં, મસ્તીમગ્નક ને તોફાન કર્યા અને છેવટે તેમણે જોયું કે વિદ્યાર્થીઓ પ્રસન્ન થઈ ગયા છે, વિદ્યાર્થીઓનો પ્રુપ્તપ્રકોપ ઉતરી ગયો છે, ત્યારે પ્રફુલ્લમને તેમની વિદાય લીધી.

(૬૦)

વર્ષો પહેલાંની વાત છે. ઇ. સ. ૧૯૩૭ની એપ્રિલની ૯મી તારીખે જવાહરલાલ પહેલવહેલા ગોવાની ભૂમિ પર ઉતર્યા હતા. એ દિવસનું એમનું ગોવાની ભૂમિ ઉપરનું રોકાણ ફક્ત પંદર મિનીટનું જ હતું, પણ એ વિરલ પંદર મિનીટમાં પણ ગોવાવાસીઓ હિન્દના લાડલા અને લોકપ્રિય નેતા અને કેંગ્રેસના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ માટે શું ધારે છે એ છતું થઈ ગયું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૩૭ માં કેંગ્રેસે ગાંધીજીના આશીર્વાદથી પ્રાંતીય સ્વશાસનને સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો હતો. અને કેંગ્રેસ પ્રમુખના હોદ્દાની રૂએ જવાહર આખા દેશના વિરાટ પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. આવા એક ઐતિહાસિક પ્રવાસ દરમ્યાન, જવાહરલાલ, વિમાન મારફતે મલબાર જઈ રહ્યા હતા. અને એમના વિમાનને પેટ્રોલ ભરવા માટે ફરજિયાત મામગોવાના વિમાની મથકે ઉતરવાનું હતું.

મામગોવાના વિમાની મથકે જવાહરનું વિમાન સવારે દશ વાગે ઉતરવાનું હતું. પણ જવાહરનું ભવ્ય સ્વાગત કરવા ગોવાની જવાહરધેલી જનતા તો ઠેક વહેલી સવારથી-મળરકે ચાર વાગ્યાથી-વિમાની મથકની આજુબાજુ જમા થઈ હતી.

જવાહરલાલનો આ ગોવાનો પ્રથમ પ્રવાસ હતો. ફિરંગીઓના આ ચાણામાં આવવાનો જવાહરને આજસુધી મોકો મળ્યો નહોતો એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જવાનું ખાસ પ્રયોજન નહોતું. આથી જવાહર ગોવા આવે છે એ સમાચારે ગોવાની ઉત્સાહી પ્રજાને ઉત્સાહી અને આશાવાદી બનાવી. જવાહરનાં વિરલ દર્શન માટે, વિરાટ માનવમેદની માત્ર મામગોવાથી જ નહિ પણ ઠેક જુના ગોવા, પંજીમ, માપુકા અને બીજાં દૂરદૂરનાં ગામોમાંથી પણ વિમાની મથક પર ક્રીડીની માફક ઉભારાઈ હતી.

કોઈ મોટરમાં બેસીને આવ્યું હતું, કોઈ હોડીમાં બેસીને આવ્યું હતું, કોઈ બજાડગાડીમાં અને કોઈ પગે ચાલીને આવ્યું હતું.

સવારે નવ વાગ્યા સુધીમાં તો વીશપચીશ હજાર માણસોનો મહેરામણ એ નાનકડા છતાં રંગિયામણા વિમાની મથકની આજુબાજુ ઉભરાવા લાગ્યો હતો.

પોર્ટુગીઝ પોલીસે વિમાની મથકની આજુબાજુ જીવતી દીવાલ સ્વી દીધી હતી. મથકની અંદરનાં ભાગમાં તો ફક્ત ચાર જ અધિકારીઓને જવા દેવામાં આવ્યા હતા.

જવાહરલાલનું વિમાન દૂર ક્ષિતિજમાં જણાવા માંડ્યું ત્યાં, ‘જવાહરલાલકી જય,’ ‘ભારતમાતાકી જય’ નાં પોકારોથી ગગન ગાજવા માંડ્યું. પ્રજના આ સ્વયંભૂ ઉલ્લાસને ખાળવા પોર્ટુગીઝ પોલીસ અસમર્થ નીવડી હતી.

અસંખ્ય માણસો તો હાર અને કલગી લઈને આવ્યાં હતાં, પણ તેમને અંદર જવા દેવામાં નહોતાં આવ્યાં. એટલે તેમના હાર કલગી તેમના હાથમાં નકામાં પડી રહ્યાં હતાં. કારણ, પોલીસ કોઈ પણ વ્યક્તિને વિમાની મથકની અંદર પ્રવેશવા દેતી નહોતી.

ગોવાની મુક્તિ ઝંખતી વીર પ્રજાને મન જવાહરલાલ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ હતી, જવાહરલાલ તેઓના આરાધ્ય દેવ હતા, અને જવાહરલાલના નામ, કામ અને વિગત ત્યાગ પર એ મુસ્તાક હતી, પણ ગોવાના લશ્કરી અધિકારીઓને મન જવાહર એક તિરસ્કૃત તેમજ ન ઈચ્છિત યોગ્ય વ્યક્તિ હતી. ગોવાની પ્રજાને જવાહરના દર્શનથી વંચિત રાખવા તેઓ બનતો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. આમ જવાહરના દર્શન તેમજ સત્કાર માટે ગોવાના પોલીસ અધિકારીઓ અને ગોવાની પ્રજા વચ્ચે વહેલી સવારથી ગજગ્રાહ ચાલતો હતો.

આમ છતાં, આવો સખત પોલીસ પહેરો છતાં, એક નાની બહાદુર બાળા પોલીસની નજર ચૂકાવીને વિમાની મથકની અંદર ધસી આવી હતી. નિર્દોષ ઉલ્લાસથી અને એક વીરાડગનાને છાને એવી હિંમતથી એણે જવાહરલાલને હાર પહેરાવ્યો અને પછી હસતાં હસતાં એણે જવાહરના કરકમળમાં એક નાનકડી ચિટ્ટી મૂકી હતી. એ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી ચાલી જતી હતી સાંજ જવાહરે એમની લાક્ષણિક ઢબે એ બહાદુર બાળાને ઊંચકી લીધી અને એને બચીઓ ભરીને ખૂબ વહાલ કર્યું એ પછી, જવાહરે એને જવા દીધી હતી.

ત્યારબાદ, તે બહાદુર બાળાએ આપેલી ચિટ્ટી જવાહર વાંચવા જતા હતા, ત્યાંજ, પોર્ટુગીઝ પોલીસના વડા અધિકારી વચમાં જ બોલી ઊઠ્યા : “તમે એ ચિટ્ટી નહિ વાંચી શકો.”

જવાહર કહે : “શા માટે નહિ લેજા ? મને લખતાં વાંચનાં તો આવડે છે.”

અને જવાહરે ચિટ્ટી વાંચીજ. એ ચિટ્ટીમાં લખ્યું હતું : “પંડિતજી ! ગોવાની આઝાદીને ન ભૂલશો.”

એ પછી પંડિતજી મથકની બહાર જોભેલાં ટાળાં નજીક ગયા. અને વાડની સામે બાણુ ઊભા રહી તેમણે એ માનવ મહેરામણને નમસ્તે ક્યાં, અને એ મેધિગ મહેમાનને લઈ વિમાન મથકારની દિશામાં ઉપડ્યું.

પરેથી રાજનામું આપીને હોદ્દાનો ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી, એટલું જ નહિ, પણ કેએસની પાસે પણ એઓ ધાર્યું જ કરાવે છે. દરેક કેએસના અધિવેશનમાં જવાહરની વિદેશીતિને અનુમોદન આપતો જવાહરેજ ઘડેલો ઠરાવ હોય જ. જવાહર રાજનામું આપવાની ધમકી આપીને પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે. ને, અભિમાનનું પણ મોતીલાલજીએ એમને દાન કર્યું છે. ધનિકવર્ગમાં આ તત્વ સામાન્યપણે હોય છે અને તે આ પિતાપુત્રમાં સારી પેઠે હતું.

પિતાપુત્ર બન્ને ખૂબજ શક્તિશાળી. દેશપ્રેમ બન્નેના જીવનમાં વણાઈ ગયેલો. પણ, એ દેશપ્રેમની દીક્ષા મોતીલાલજીએ જવાહર પાસે લીધેલી. એટલે એક દૃષ્ટિએ આપણે જાઈએ તો મોતીલાલજીમાં કુરબાનીની લાવના જગૃત કરી જવાહરે. જવાહરે મોતીલાલજીને જોલને માટે તૈયાર થયાં, ને ગાંધીજીના અનુયાયી બનાવ્યા. મોતીલાલજી ને ગાંધીજીનો સંપર્ક થયો જવાહરને લીધે. કારણ કે, મોતીલાલજીએ જ્યારે જોયું કે જવાહર તો ગાંધીજીની ફિલસૂફીમાં માને છે, ને, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતાનુસાર જેલમાં જવાને અને સત્યાગ્રહ કરવાને તત્પર થયો છે, ત્યારે ગાંધીજીને બરાબર સમજવા મોતીલાલજીએ ગાંધીજીને અલાહાબાદ બોલાવી તેમની જોડે રચ્યાં કરી. પણ તે પછી પણ પિતા અને પુત્ર બન્ને મનસ્વી એટલે બન્ને વચ્ચે પ્રળય સંઘર્ષણ જામ્યું. પણ તેમાંય આખરે વિજય તો, જવાહરનો જ થયો. ને, જવાહરે પિતાના સાહેબશોખ છોડાવી એમને ખાદીધારી બનાવ્યા, ને જેલમાં પણ એમને ઘસડ્યા. આમ રાષ્ટ્રની સેવાની દીક્ષા, મોતીલાલજી જવાહરને આપે તેને બદલે અહીં અવજો ક્રમ થયો. જવાહર ન હોત તો મોતીલાલજી ફક્ત પ્રથમ કક્ષાના ધારાશાસ્ત્રી હોત, ને, ધનના ઢગલા કમાઈ વિદ્યાસ વૈલવમાં જીવન ગુજારત. પણ જવાહરને લીધે મોતીલાલજી ગાંધીજીના મિત્ર બન્યા, હિન્દના પ્રથમ પંક્તિના નેતા બન્યા, અસહયોગ આંદોલનને લોકપ્રિય બનાવવામાં કારણભૂત થયા અને રાષ્ટ્રમથહર બન્યા.

મોતીલાલજી ને જવાહર મહાન શક્તિઓ લઈને જ જન્મ્યા હતા. મોતીલાલજી સામાન્ય માનવીને ત્યાં જન્મીને મહાન બન્યા, જવાહર મહાપુરુષને ત્યાં જન્મીને મહાન થયા, એટલુંજ નહિ, પણ એ જોને ત્યાં જન્મ્યા તે મહાપુરુષની મહત્તા અને ગૌરવ એમણે વધાર્યાં. મોતીલાલજી આપબળે મહાન બન્યા, જ્યારે જવાહર તો આપબળે તેમ પિતાબળે પણ ખરા. એમને એમની પાછળ પિતાનું પીડબળ હતુંજ. જોકે, જવાહરમાં એવા ગુણો હતા, કે એઓ ગમે ત્યાં જન્મ્યા હોત તોયે ઝળકી ઊઠત. અત્યારે ઝળક્યા તેવા ઝળકત કે કેમ એ વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવો મુશ્કેલ છે. એટલે જેમ મોતીલાલજીની મહત્તામાં જવાહરનો

ફાળો છે, તેમ જવાહરની મહત્તામાં મોતીલાલજીનો ફાળો પણ જેવો તેવો તો નથી જ

જવાહર અને મોતીલાલજી વિષે વિચાર કરતા, આપણને, અનેક વિચારો આવે છે જવાહરે પિતાના આદર્શ પૂરા કર્યા, ને પોતાના જ કહી શકાય એવા વિશેષ આદર્શો જવાહર પોતાના જેવો પ્રતિષ્ઠિત ધારાશાસ્ત્રી અને એ આશાએ પિતાએ એને ઉચ્ચોચ શિક્ષણ આપ્યું પણ જવાહર ખેરીસ્ટર તો થયા, પણ પોતે વકીલાત કરવાને બદલે, પિતાની ધીકતી વકીલાત પણ છોડાવી દીધી, છતાં, મોતીલાલ જવાહર પર મુસ્તાફ હતા, પ્રસન્ન હતા જ્યારે એમણે લાહોર કોંગ્રેસ વખતે સ્વહસ્તે જવાહરને કોંગ્રેસ પ્રમુખની ગાદી આપી, ત્યારે એમના હૈયામાં કેવી ઊર્મિઉછાળ ઉછળ્યા હશે ? જ્યારે ‘જવાહરલાલકી જય’ ના છુવદ અનાજોથી વાતાવરણ ગૂંજતું હશે, ત્યારે એમના હૈયાને કેવો અકથ્ય આનંદ થતો હશે ? કોંગ્રેસની ને રાષ્ટ્રની તવારીખમાં, આમ પિતા પુત્રને કોંગ્રેસ પ્રમુખપદનો હોદ્દો સોંપે, એ અન્નેડ બનાવ છે

જવાહર તેમજ મોતીલાલજી બન્નેએ પોતપોતાની રીતે રાષ્ટ્રનું બંધારણ ઘડ્યું મોતીલાલજીનો નેહરુ રિપોર્ટ, એ બ્રિટીશરોને પડકાર રૂપ ભારતનું બંધારણ હતું, જ્યારે આઝાદ હિન્દનું બંધારણ જવાહરલાલે વડ્યું એ બે હકીકત જ પિતાપુત્ર વચ્ચેનો ભેદ બતાવે છે નેહરુ રિપોર્ટ એ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને લક્ષમાં રાખીને ઘડેલો અહેવાલ હતો, ને, ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગસ્ટે, જવાહરે પણ, ભારતનું જે સ્વાતંત્ર્ય લીધું તે પણ સાંસ્થાનિક જ સ્વરાજ્ય હતું ને ? મોતીલાલજી જવાહર જેટલા સ્વપ્નદર્શી નહિ, પણ, નક્કર હકીકતને લક્ષમાં લેનારા જવાહર જેટલા લાગણીવિવશ પણ નહિ જવાહરનો સ્વભાવ ખૂબ જ લાગણીવિવશ એકવાર ઉસ્કરાઇ જાય, ભલે પત્રી તરતજ પોતાના કૃત્ય માટે પરતાય જ્યારે, મોતીલાલજી તો પૂરા વકીલ વિચારીને બોલે, ને વર્તે, કે પછી પરતાનાનો વારો જ ન આવે

જવાહરનો આદર્શ જેમ એક તરફ મહાત્માજી હતા, તેમ બીજી તરફ મોતીલાલજી હતા એઓ એમના પિતા વિષે કહે છે “મને મારા પિતા તરફ ખૂબ માન હતું મને એઓ બાળ, હિંમત અને હોશિયારીની મૂર્તિ લાગતા બીજા બંધા એમની સરખામણીમાં તુચ્છ લાગતા અને હું મોટો થઇશ, ત્યારે એમના જેવો થઇશ, એવું સ્વપ્ન સેનતો” ને સાચેસાચ જવાહરનું એ નાનપણનું સ્વપ્ન હતું, એટલું જ નહિ, પણ આપના કરતા એઓ સર્વાર્થ થયા જવાહરે એમનું પિતાને બાદશાહી મિગ્નજના કહ્યા છે, પણ જવાહર પણ બાદશાહી મિગ્નજના જ

છે જવાહરનો દિમાગ તો આજે સારા ભારતસંઘમાં કહેવત ૩૫ થઈ પડ્યો છે એટલું જ નહિ પણ એમનો એ વૈયક્તિક દિમાગ તો દત્તકથારૂપ બન્યો છે

મોતીનાથજી પહેલેથી જ બધારણુનાદી હતા અને ધારાસભાઓ ગજવતા જવાહર પણ ધારાસભાઓ અને લોકસભાઓ ગજવે છે, પણ, આઝાદ હિન્દની, ધિરીશ હિન્દની નહિ

જવાહર અને મોતીનાથજી બન્ને મનસ્વી, બન્ને ગાંધીજીના અનુયાયી ખરા, છતાં, ગાંધીજીનો વિરોધ પણ બન્નેએ ઓછો કર્યો નથી મોતીનાથજીએ નાગપુર કોંગ્રેસ વખતે, ગાંધીજીના ફરજિયાત કાતણનો સખત વિરોધ કરેલો, અને, ગાંધીજીની અનિચ્છા છતાં, એમણે સ્વરાજ્યપક્ષ સ્થાપીને, સ્વરાજ્યપક્ષનું કાર્ય આગળ ધપાવેલું જવાહર પણ ગાંધીવાદી હોવા છતાં, એમણે ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતા નિવારણની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનો સખતમાં સખત શબ્દોમાં વિરોધ કરેલો અને, ૧૯૪૨ માં, બારડોલીમાં કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક મળી, ત્યારે જવાહરે સશર્ત યુદ્ધમાં સહકાર આપનાનો ઠરાવ ગાંધીજીને નાપસંદ છતાં મૂકેલો તેવી જ રીતે, ગાંધીજીની અનિચ્છા છતાં, ક્રીપ્સ દરખાસ્તો વિષે જવાહરે વાટાઘાટો ચાલુ રાખેલી ને આખરે ગાંધીજીના પ્રમુખ વિરોધ છતાં દેશના ભાગના સ્વીકાર્યા આમ પિતા પુત્ર બન્ને એક જ માગીના ઘડેના પોતાનું ધાર્યું કરનારા

એક અન્ય લાક્ષણિકતા પણ પિતાપુત્રની આપણને દૃષ્ટિએ પડે છે મોતીનાથજી ને જવાહર બન્નેએ કોંગ્રેસ જોડેજ ને કોંગ્રેસની હાયામાં રહીનેજ, પોતાની રાષ્ટ્રસેવાની પ્રવૃત્તિ આદરી અને બન્નેએ કોંગ્રેસની વિચારસંજ્ઞા ધડી મોતીનાથજીએ કોંગ્રેસ પાસે પોતાનો સ્વરાજ્યપક્ષ કબૂલ કરાવ્યો, ને, જવાહરે કોંગ્રેસ પાસે, વર્ગનિહીન સમાજની ભાવના, દેશના ભાગના, પોતે એટલી આગળ જઈને કરી આવેલા જૂથબંધીનો અર્થ એ બધુંજ કબૂલ કરાવ્યું એક રીતે જોતાં, બન્નેએ એ સંસ્થાનો ઊંચામાં ઊંચો દરજ્જો અનેકવાર સંભાળ્યો અને કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ ધણો

જવાહર ને મોતીનાથજી બન્નેએ ખીનમજાહળી વૃત્તિને પહેલેથીજ અપનાવી મોતીનાથજી લખના કરાર માટે ધણે અંશે જવાબદાર હતાજ અને, એમણે મજાહળી વચણ રાખેલું નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ એવી વૃત્તિનો પ્રમુખ વિરોધ કરેલો, તેવીજ રીતે, જવાહરના વિચારો તથા જવાહરના કાર્યો ખીનમજાહળી છે એ સારી પેઠે જણાતા છે ગાંધીજીને એ ક્ષેત્રમાં એ બન્નેએ પૂરેપૂરો સાથ આપેલો

આમ છતાં, પિતા અને પુત્રમાં કેટલીક વિવેકશક્તિઓ જણાઈ આવે છે. બન્નેના વિચારો પહેલેથીજ જુદા, અને તેથી બન્નેનો સર્વ સતત ચાલ્યા કરતો. જવાહર નિવાયત હોય, ત્યારે પણ, મોતીલાલજીને એમ લાગે, કે, જવાહર ઉદ્દામવાદી બનતો નય છે અને હિંસાત્મક જૂથમાં જોડાશે અહીં આવ્યા પછી પણ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં જોડાવાની જવાહરની પ્રમુખ ઈચ્છાને લીધે પિતાપુત્ર વચ્ચે સંઘર્ષ જન્મેલો અને દિવસો ને મહિનાઓ સુધી બન્ને ઉગ્ર અને ગરમાગરમ ચર્ચાઓ કરતા, ને, બન્ને પોતાનું ધાર્યું કરાવવા મથતા. ૧૯૨૮ માં પણ નેહરુ રિપોર્ટનો જવાહરે પ્રમુખ વિરોધ કરેલો, ઘરણું કે, એમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર હતો અને કચકતા કોંગ્રેસમાં આ મતબેદોએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું હતું એટલે, બન્ને રાષ્ટ્રવાદી હોવા છતાં, બન્નેની વિચારસરણી ખુબજ ભિન્ન.

જવાહર અને મોતીલાલ, વચ્ચે આટલો બધો સાંઘાનિક સ્વરાજ્યના પ્રશ્ન વિષે વિખવાદ ઊભો થયો હોવા છતાં, ૧૯૫૧ પછી, એજ જવાહર, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો સ્વીકાર કરે, એ કેટલી આશ્ચર્યજનક ઘટના છે! ઇતિહાસની તવારીખમાં આવું બન્યાજ કરે છે. ૧૯૨૮ ના ઉદ્દામવાદી જવાહર ૧૯૪૭માં ઉદ્દામવાદી મર્યા હતા, અને ત્યારે, જવાહર સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની તરફેણ કરનાર હતા, અને અન્ય યુવાનો-ઉદ્દામવાદીઓ- એનો વિરોધ કરનારા હતા. આમ કાળચક્ર બદલાતું નય છે તેની જોડે માનવીનું વિચારચક્ર બદલાતું નય છે એની ગતિ આપણને રેટના ચક્ર જેવી લાગે છે.

પિતાપુત્ર બન્ને હિન્દના જ્યોતિર્ધરો છે મોતીલાલજી તો ગયા પણ એ જવાહર સ્વરૂપે મજબૂત છે અને આપણને ગ્રેસણા ને માર્ગદર્શન આપે છે કારણ કે, અત્યારના જવાહર એ મોતીલાલજીની જ આવૃત્તિ છે એમની સ્વપ્નદર્શિતા, એમની ખ્યાબી દુનિયા, એ સર્વે લુપ્ત થયા છે એ વ્યવહારકુશળ, શાત અને પિયારશીલ બન્યા છે એ અંગ્રેજોના મિત્ર બન્યા છે એટલે આપણે કહીએ છીએ કે પિતાજી આજે પુત્રરૂપે હિન્દનું શાસન કરે છે.

જવાહર અને ગાંધીજી

એ તો જગજાહેર છે કે ગાંધીજીએ જવાહરને પોતાના વારસદાર તરીકે ઓળખાવેલા, અને તેથી જવાહરના નામના સ્મરણની જોડે સ્વાભાવિક રીતેજ, આપણને ગાંધીજીનું તરતજ સ્મરણ થનાનું કારણ કે, જવાહર તો લગભગ એમના પ્રત્યેક ભાષણમાં ગાંધીજીનું નામ ઉચ્ચારે છે જવાહર ને ગાંધીજી એમણે ૧૯૨૦ પડીની કોંગ્રેસ એમ કહીએ તો એમાં કયું ખોટું નથી જ્યાસુધી ગાંધીજી હતા, ત્યાસુધી ગાંધીજીનું હિન્દના રાજકારણમાં અને કોંગ્રેસમાં પૂર્ણ વર્ચસ્વ હતું જોકે, એમના જીવનના અતિમભાગ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો જણાશે કે, એ વર્ચસ્વ મોટે ભાગે, જવાહરે પગવી લીધું હતું ગાંધીજીને નામે જેમ પથર તરી જતા, તેવીજ રીતે ૧૯૫૨ ની ચૂંટણી એ આપણને બતાવી આપ્યું કે, જવાહરને નામે પણ ગમે તેવા પથરો તરી જાય છે એક રીતે કહીએ તો, પૂર્વેની એટલે, ૧૯૩૫-૩૬ ની ને ૧૯૪૫-૪૬ ની ચૂંટણીઓ ગાંધીજીની જરા પણ સદાય વિના જવાહરે એકવહાયેજ લડી હતી, અને જવાહર ફતેહમંદ થયા હતા.

જ્યારે જ્યારે આપણે હિન્દના પ્રચલ લોકસમૂહનો વિચાર કરીએ છીએ, જ્યારે જ્યારે, એમની ઊર્મિઓને એમના ભક્તિભાવને, એમની ધેનજાને ચક્રોળે ચક્રાવનાર વ્યક્તિઓને ગોતીએ છીએ, તથા જેમના દર્શન માટે હજારો ને લાખોની માનવમેદની ઉનડી પડે, એવી વ્યક્તિઓ અર્વાચીન હિન્દે તો ખેજ નાણી છે એક ગાંધીજી અને બીજી જવાહર વળી, નાનામાં નાના ગામગામ સુધી, ગ્રામજનોના અતરતમ હૃદય સુધી જે એ પુરુષોના નામ પહોંચી ગયા હોય, તો તે જવાહર ને ગાંધીજી જ બીજા નેતાઓ હિન્દમશહૂર ખગ, પણ ગામડે ગામડે એઓની ખ્યાતિ નહિ.

જવાહર ને ગાંધીજી વચ્ચે આમ તો આસમાન ને જમીનનો તફાવત લાગે -ઉપરની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, જવાહરની દૃષ્ટિ આખી ભુર્જવા અથવા સમાજના ઉપદ્રામાં ઉપના થરના માણસની છે ગાંધીજીની દૃષ્ટિ એ સમાજમાં અદનામાં

અદના માનવીની છે જવાહર ગામડામાં લમતા હોવા છતાં, કિંમતો જોડે એમણે સતત સ પર્ક આપ્યો હોવા છતાં, આમજનો જોડે એમને પૂરી હમદર્દી અને દિલચસ્પી હોવા છતાં, એમનું મન તો શહેરીનું છે ગાંધીજી શહેરમાં ફરતા હોવા છતાં, શહેર એમને મનથી તો અકળાવતું હતું એમનો આત્મા તો સદાય ગામડામાં જ શાંતિ શોધતો એઓ દિલ્હી જાય કે મુંબઈમાં હોય, છતાં એમનું ચિત્ત તો મેરાઆમમાં જ હોય

જવાહર આપણને, જૂના લોકપ્રિય મહારાજગંઓની જમાતની યાદ આપે છે ગાંધીજી આપણને સ્મરણ કરાવે છે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની પ્રણામિતું જવાહર આપણને હિન્દના ભાગિની ઝાપ્પી કરાવે છે, બાપુ જૂતકાલીન આપણી સમૃદ્ધિની જવાહર હિન્દી હોવા છતાં, એમની વિચારસમૃદ્ધી, એમની રીત રસમ, એમનો આત્મા, એમનું માનસ પશ્ચિમનું છે જ્યારે ગાંધીજી સોએ સો ટકા હિન્દી છે પરદેશ જાય, ત્યારે જવાહર ને પશ્ચિમનો સાહેબશાહી પોષાક પહેરનાનો ઉમળકા ચર્ચાવે છે અને એ પોષાકમાં એઓ રાચે છે જ્યારે ગાંધીજી તો વિભાવતની ઝડપી ઠીમા પણ એમનો લગાટ પહેરીને, વિચાયત ના લોકોને નિમાસણમાં મૂકી દે છે આથીજ, જવાહર ગાંધીજીને સમજી શકતા નથી, અને એમની ‘આત્મકથા’ માં ગાંધીજી વિરુદ્ધ કડક નીકા કરે છે ત્યારે એના જવાબમાં મહાદેવભાઈ કહે છે કે “જવાહરની સ્પષ્ટપણે પશ્ચિમી તાલીમ છે નિવાયત અભ્યાસ માટે ગયા તે પહેલાં આપણા દેશમાં થોડા વર્ષ ગાળવાના મળ્યા હોત, અને આપણા દેશની વિપૂલ આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક સમૃદ્ધિ અન્યોક્તાની અને તે વાતાવરણ પોતાનામાં ઉતારવાની તક મળી હોત તો કેવું સારું થાત.” આ વાત સાચી છે જવાહરની જેમ ગાંધીજી પણ નિવાયતમાં અને પોતાના દેશની બહાર વર્ષો સુધી રહેના, છતાં, ગાંધીજીના આર્થિક સ્વરૂપ દૃઢ રહ્યા જવાહરે પશ્ચિમના સસ્કાર ગ્રહણ કર્યા જવાહરને પોતાને પણ પોતાના દેશમાં એઓ જાણે નિદેશી હોય એવું થયા કરે છે, એમ એઓ કમૂલે છે લગ્ન ટાઇમ્સે એકનાર જવાહરની ખીનહિન્દી નીતિ વિષે ટીકા કરતા કહેલું હતું કે “યુદ્ધપૂર્વેનું હરો અને યુદ્ધબાદના મોસ્કોની એઓ અવૃત્તિ છે” આ ટીકા સદતર સાચી નથી ઘરણું કે આ ટીકાનો જે આપણે સ્વીકાર કરીએ તો જવાહર પર ગાંધીજીની અસર ચર્ચા નથી એમ આપણને સ્વીકારવું પડે પણ વસ્તુતઃ એમ નથી જવાહર પર પશ્ચિમની નોટલી અસર છે, તેટલીજ અસર ગાંધીજીની છે એટલેજ તો ગાંધીજીએ એમને પોતાના વારસદાર ગણાવ્યા છે એ વાત સાચી છે કે ગાંધીજીથી અસર ચર્ચા હોવા છતાં, એમના પશ્ચિમના સસ્કાર લુપ્ત થયા નથી અને એ પ્રત્યેનું એમનું આકર્ષણ સતત રહ્યું છે

જે અર્થમાં આપણે જવાહરને બીન-હિન્દી કહી શકીએ તે અર્થમાં ગાંધીજીને પૂરેપૂરા હિન્દી ગણી શકીએ જવાહર ગમે તે દેશમાં જન્મી નકે, ઝારણુ કે, જવાહરના જે ગુણો છે, તે કોઇપણ દેશની ભૂમિમાં પ્રગટી શકે એમના ગુણો એ જગતની બધી સમૃદ્ધિઓમાં આમાન્ય હોય એવા ગુણો કે પશ્ચુ, ગાંધીજી તો પૂર્ણાંશે હિન્દી હતા ગાંધીજીના લોહીમાં જ હિન્દની પાંચ હજાર વર્ષ જૂની સમૃદ્ધિના ધ્યાન ને આધ્યાત્મિકતા છે ગાંધીજી એટલે હિન્દુસ્તાન એમ કહીએ તો ચાલે ગાંધીજી હિન્દને ઘડે છે હિન્દને પશ્ચિમની સમૃદ્ધિના નાગપાશમાંથી છોડાવી પુનઃ આપણી સમૃદ્ધિ પ્રત્યે વાળે છે અને હિન્દુ પુનર્નિર્ધાન કરે છે જ્યારે, જવાહર, હિન્દની ગાંધીજીએ ઉદ્ધારેલી સમૃદ્ધિને સમજના હિન્દુ પુનર્દર્શન કરે છે સાચા હિન્દની શોધ કરે છે જો કે, જવાહરે જે હિન્દુ પુનર્દર્શન કર્યું અને જે હિન્દુ સંશોધન કર્યું તે સર્જનાત્મક હતું

આમ ગાંધીજી અને જવાહર એક બીજાના વિરોધી છે, તો પૂરક પણ છે ગાંધીજી વિના જવાહરની અસરકારકતા નથી, ને, જવાહર વિના ગાંધીજી પણ કેટલેક અંશે અપૂર્ણ હતા એક દૃષ્ટિએ જો આપણે વિચારીએ તો જવાહર એ ગાંધીજીની સિદ્ધિ ગણી શકાય, ઝારણુ કે જવાહરને જવાહર બનાવનાર ગાંધીજી હતા જવાહર હિન્દમાં વિદેશથી ખેરીસ્ટર થઇને આવ્યા પછી એઓ ગુરુની શોધમાં હતા જવાહર પોતેજ કહે છે, કે, તે વખતના મવાલોના રાજઝારણુથી એઓ વાજ આવી ગયા હતા, અને સાચા ગુરુની શોધમાં એઓ હતા અને, એવામાં ગાંધીજી આવ્યા, ને એમને સાચા ગુરુ જણ્યા અને, એમનો ગુરુમત્ર લઇને જ જવાહરે રાજઝારણુમાં જ પથાવ્યુ ને ગાંધીજીના એઓ સાચા શિષ્ય છે ગુરુની ગાદી એઓ શોભાવે એના એના છે ગાંધીજીનું અધૂરું મૂકેલું કાર્ય પૂરું કરે એના એઓ છે ગાંધીજી જેમ નવા નવા અખતરગઓ કરતા, તેવી રીતે જવાહર પણ નવા નવા અખતરગઓ કર્યાં કરે છે જવાહર ગાંધીજીને ચરણે બેસીને, સ્વાતંત્ર્ય, સત્યાગ્રહ ને અહિંસાના પાઠ પઢ્યા તેથી જ, જે અંગ્રેજોની સામે ઝઘમટા એમણે સારી નિંદગી વીતાવી, અને જે અંગ્રેજોના અમાનુષી જુલમને એમણે સગી આખે જોયા, તે અંગ્રેજો પ્રત્યે એમને દ્વેષ નથી પણ મિત્રભાવ છે વેર નથી પણ પ્રીતિ છે અને, એમણે જે કંઈ કાર્ય કર્યું તે ગાંધીજીના આશીર્વાદ મેળવીને કરેનું હિન્દ આઝાદ થયા પછી, કાશ્મીરની કૂમકે લશ્કર લઇને ધાવાનું હતું, તે પણ જવાહરે ગાંધીજીની ઇચ્છા બાજીને જ પગનું લીધું જવાહરે હિન્દના ભાગલા પાડતી વખતે, પણ આખરે તો, અખિય ભારત મહાસભાસમિતિ વખતે ગાંધીજી પાસેજ પોતાનું કર્યું કરાવ્યું અને એ

લોકોને ગમે ઉતારવા માટે નોતર્યાં. જવાહરે, ભલેને અધાર્મિક રીતે હોય પણ ગાંધીજીની અહિંસા અપનાવી એટલું જ નહિ, પણ જગત આગળ જુદાંદ સ્વરે એમણે જાહેર કર્યું, કે, એ જ સાચો અને દુનિયાના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે. એ વાત, એમણે એઓ અમેરિકા ગયા, ત્યાં સાફ સાફ સંભળવી દીધી.

જવાહર આજે જે વિદેશનીતિ અનુસરે છે તે પણ ગાંધીવાદી નીતિ છે, એમ કહી શકાય. હિન્દની યુદ્ધવિરોધીનીતિ અને શાંતિપ્રિયતા એ બાપુનો જ માર્ગ છે. વળી, ગાંધીજીની સાધન શુદ્ધ અને સાધ્યશુદ્ધની ભાવના જવાહરે અપનાવી છે. ગમે તેવું સાધન એમને ખપતું નથી. આમ જવાહરની મનોવૃત્તિ, ઉછેર, સંસ્કાર ને માનસ, એ બધાંથી જેટલું પચાવી શકાય તેટલો ગાંધીવાદ જવાહરે અપનાવ્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું, કે, સમાજવાદીઓ એમને ગાંધીવાદી કહી પોતાની દુરોળમાં બેસાડતા નથી, જ્યારે, ગાંધીવાદીઓ પણ એઓ ચુસ્ત ગાંધીવાદી નથી, એમ કહી એમને પોતાની ન્યાતમાં બેસાડતા નથી. પરિણામે, જવાહરની સ્થિતિ ઘટો ઋષ્ટ: તત્તો ઋષ્ટ: । જેવી બની ગઈ છે.

જવાહરને ગાંધીજી વચ્ચેનો એક ફરક એ છે કે, જવાહર ગાંધીજીની જેમ ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક નથી, તેમજ સત પણ નથી. એઓ, તો લૌતિકવાદી છે. ઇહ જગતના માનવી છે. એમને દરિદ્રનારાયણ શબ્દ ગમતો નથી. એઓ દરિદ્રને આવકાર્યું ગણતા નથી. પણ દરિદ્રની દરિદ્રતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન તો ગાંધીજી જેટલોજ કરે છે. ગાંધીજી જેમ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં સંત હતા, તેવું જવાહરનું તો નથી જ. જવાહર ખુદાના માનવી છે, માટે માનવસેવક નથી. ત્યાગ એ એમનું જીવનસૂત્ર નથી એમણે શોખી અને ભોગપ્રધાન જીવનનો ત્યાગ કર્યો હોય તો એનું કારણ એટલુંજ કે, જવાહરને જે પરિસ્થિતિમાં એ ભોગ ભોગવવા પડે છે, તે પરિસ્થિતિ મંજૂર નથી, બાકી ભોગ તો મંજૂર છે જ. ત્યાગ થી પોતાનું ગૌરવ જળવાય છે, તેથી, એઓ ત્યાગી બને છે, વૈભવ ખોટો છે, જૂઠો છે, ભોગવવા જેવો છે, એવી કોઈ પ્રતીતિથી નહિ. ગાંધીજી એ નિરભિમાનીનો અવતાર હતા. એઓ તો “ મોં સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી ” એમ કહેતા. જ્યારે જવાહર તો અભિમાનની જાણે કે પ્રતિમા છે. એ પોતાની જાતને કુટિલ ખલ કામી કહેવા જરાય તૈયાર નથી. એઓ તો પોતાના દુશ્મનને કુટિલ ખલ કામી કહેશે

જવાહર અને ગાંધીજી વચ્ચેનો ઉછેરજ જુદો છે. ગાંધીજી એક સામાન્ય, મધ્યવર્ગી, ધર્મપ્રિય, અને ભકિતભાવભર્યા કુટુંબમાં ઉછરેલા. જે કુટુંબમાં, સચ્ચાર્ધ, ઇશ્વરભકિત, ઉપવાસ, મંદિર, વગેરે સહજ હતાં. જ્યારે જવાહર, તો

દાર જ્યાં રોજ પીવાતો હોય, સાહેબશાહી રીતરસમો હોય, જ્યાં રોજ અંગ્રેજો આવીને, દેશના રાજકરણની ચર્ચા કરતા હોય, જ્યાં, ધર્મનું નામનિશાન ન હોય, એવાં કુટુંબમાં ઉછરેલા, અને, તે પણ વિલાસવૈભવમાં, રાત્રને પણ ધ્યાં આવે એવી જાહોજલાલીમાં. ગાંધીજીને નાનીસરખી રકમનું દેવું યઈ જાય તો ધરમાં ચોરીઓ કરવી પડતી, જ્યારે, જવાહર તો, વર્ષગાંઠને દિવસે સોનારૂપાથી તોલાતા અને એ ગરીબોને દાનમાં આપી દેવાનું. ગાંધીજીને માંસ ચોરીછૂપીથી ખાવું પડતું, જ્યારે જ્ઞાહરને ત્યાં તો રોજ બખરચીઓ માંસની નિગનિરાળી વાનીઓ રાંધતા. ગાંધીજીને પોરબંદરમાં અંગ્રેજ જોવાતો મળતો નહોતો, જ્યારે જ્ઞાહર તો અંગ્રેજો વચ્ચેજ ઉઠ્યાં એમ કહીએ તો ચાલે. જ્ઞાહર મોટા પગારદાર અંગ્રેજ શિક્ષકો પાસે લાણુના, ગાંધીજીને છાત્ર વૃત્તિમાંથી લાણુનું પડતું. જ્ઞાહરને એમના પિતાએ તરતજ વિલાયત મોકલેલા, જ્યારે ગાંધીજીને વિલાયત જતાં નવનેગન પાણી ઉતરેલાં, અને માંસમાં પત્નીનાં ઘરેણાં વેચીને ખર્ચજોગ પૈસા બેગા કરવા પડેલા.

આમ બાહ્યદષ્ટિએ બન્નેની પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ એને એમને ઘડનારાં તરવો પરસ્પરથી ખૂબ ભિન્ન હતાં. એ વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફરક હોવા છતાં, એમના ઉછેરમાં કેટલુંક સામ્ય પણ દષ્ટિએ પડે છે. ગાંધીજીને જેમ અંગ્રેજોની ચઢતી જોઇને, અંગ્રેજો આપણા પર રાજ્ય કરે છે તે જોઈ, એમનો અંતરાત્મા કંકળી ઊઠતો, અને, અંગ્રેજોની ગુલામી દેખ્યાની એમને જેમ બાલ્યવયથી જ તમન્ના હતી, તેવી જ રીતે, જ્ઞાહરને પણ અંગ્રેજો તરફ ખૂબ નફરત, નાનપણથીજ હતી. અંગ્રેજો જે ધમંડી રીતે, હિન્દીઓ તરફ વર્તતા તેના અહેવાલ વાંચી વાંચીને જ્ઞાહર ઉકળી ઉકળતા. વળી, વિલાયત ગયાં પછી પોતાનું વતન સાંભરીને, ગાંધીજી એકાંતમાં રહતા. તેમ જ્ઞાહરને પણ શરૂઆતમાં વિલાયતમાં અજાણ્યું લાગતું અને પોતાની કોલેજની હોસ્ટેલમાં એકલા બેસી રહતા. બન્નેની પ્રકૃતિ પહેલેથી જ શરમાળ. બન્ને પોતાના કાષ્ઠ પણ કૃત્યથી પોતાના દેશની નામોશી ન થાય, તેની ખૂબ કાળજી રાખતા. ગાંધીજીની જેમ હિન્દમાં આવી એમણે વકીલાત ન કરી, ને, ગાંધીજીની જેમજ એમણે પણ પોતાનું સમગ્ર જીવન રાષ્ટ્રને સમર્પ્યું. ગાંધીજી પણ જેમ રાષ્ટ્રને માટે જીવ્યા અને મર્યા, તેમ જ્ઞાહર પણ રાષ્ટ્રને માટે જ જીવી રહ્યા. એમને આસોઆસે રાષ્ટ્રહિત સિવાય બીજી કોઈ નેમ નથી, દષ્ટિ નથી કે પ્રવૃત્તિ નથી.

જ્ઞાહર ગાંધીજીની જેમ અનેક વિરોધાભાસના બનેલા છે. ગાંધીજી જેમ પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, સંત તેમજ મુલસદી, દેશને માટે કુટુંબને ત્યજનાર, છતાં, સારાય દેશને પોતાનું કુટુંબ બનાવનાર, ફરમાં ફર તેમજ અત્યંત

દયાવાન, રાગી છતાં વિરાગી, શુદ્ધિપ્રધાન છતાં લાગણીવિવશ હતા, તેવીજ રીતે, જવાહર પણ અનેક વિરોધાભાસથી ઘડાયેલા છે. જવાહરનું વ્યક્તિત્વ, સ્થિર તેમજ ચંચળ છે. એઓ ક્રાન્તિવાદી છે, છતાં, શુદ્ધિપ્રધાન છે. ને, બળવાખોર હોવા છતાં શિસ્તમાં માનનારા અને શિસ્તનો ખૂબ આગ્રહ રાખનારા છે. એઓ ગાંધીવાદનો સખતમાં સખત શબ્દોમાં વિરોધ કરે, છતાં, ગાંધીજીને અનુસરે. ભાષણોમાં, ખૂબ જુસ્સાદાર પણ કાર્ય કરવામાં નરમ, પૃથક્કરણ કરવામાં ખૂબ જીણવટ ભર્યા, છતાં વફાદારીમાં સુસ્ત, દષ્ટિબિન્દુમાં જહાલ પણ વફાદારીમાં મવાલ. એઓ નેતા છે પણ એમનો પોતાનો પક્ષ નથી. એઓ નીતિવાદી નથી છતાં એમનું જીવન નીતિમય છે. વળી, ગાંધીજીને જેમ અનેક દંગો દેનારા બન્યા, છતાં, ગાંધીજી કોઈને દંગો દેતા નથી, તેવુંજ જવાહરનું છે. એમને લોર્ડ વેવર, એટલી કે આંખેડકર જેવાએ દંગો દીધો, છતાં જવાહરે કોઈને દંગો દીધો નથી. તેવીજ રીતે, ગાંધીજીને અલીભાઈઓ, લીનલીથગો, ખરે, વીરાવાળા એમ અનેક જણે દંગો દીધો, છતાં, ગાંધીજીએ તો બધા લોકોમાં પૂરો ઇતિમાર રાખ્યોજ હતો.

ગાંધીજી ધર્મમાં માનતા ને ધાર્મિક હતા, જ્યારે જવાહર ધર્મમાં ને ધર્મરમાં ન માનતા હોવા છતાં ધાર્મિક છે. ગાંધીજી ને જવાહર બન્નેએ પ્રણાલિકા લાંગ કરેલી હોવા છતાં, બન્નેની નીતિમત્તા વિષે બે મત નથી. ગાંધીજી હિન્દની જ વાતો કરીને, હિન્દનો પ્રશ્ન પૂરેપૂરો જણીને દેશનેતા કે રાષ્ટ્રસેવક બન્યા. જ્યારે, જવાહર દેશ કરતાં વિદેશની વાતો વધારે કરના હોવા છતાં દેશનેતા બન્યા, રાષ્ટ્રવિધાયક બન્યા, એ હકીકત આપણા દેશની સાંસ્કૃતિક ઉચ્ચતા સાબિત કરે છે. ગાંધીજી તો ગીતાના અભ્યાસી હતા ને ગીતાને અનુસરતા, જ્યારે જવાહર ગીતામાં શ્રદ્ધા ન રાખતા હોવા છતાં, ગીતાધર્મી છે, કારણ કે, ગાંધીજીની જેમ એઓ કર્મચોગી છે. કુળની અપેક્ષા રાખ્યા વિના એઓ કર્મ કર્યે જાય છે. બન્ને યજ્ઞ-ગીતાના અર્થમાં, યજ્ઞ એટલે સ્વાર્થ ત્યાગ-કરીને જ જમે છે. બન્ને સ્થૂલતાના નહિ પણ સૂક્ષ્મભાવનાના ઉપાસક. બન્ને આદર્શોને જીવનમાં ઉતારનારા. બન્ને સતત કાર્યરત. જે કે, કાર્યક્ષેત્ર બન્નેનાં જુદાં ખરાં.

ગાંધીજી સત્યાગ્રહને કે રાજકીય આદોલનને જેટલું મહત્ત્વ આપે તેટલું જ મહત્ત્વ અસ્પૃશ્યતા નિવારણને આપે, ને, અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં જ પોતાની શક્તિ આપે. એ પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલી શકે, માટે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખે. એથી, જવાહરનો ગુસ્સો હાથમાં ન રહે. અને જવાહર ધૂવાંધૂવાં થતા હોય. કારણ, જવાહરનો રસ તો રાજકીય મુક્તિમાંજ કેન્દ્રિય થયો હોય મુખ્ય આદર્શો જે પછીતમાં પાડી દે, એવી પ્રવૃત્તિમાં નહિ. એટલે, એક દષ્ટિએ જો આપણે કહીએ તો જવાહર એકમાર્ગી જ્યારે ગાંધીજી અનેક માર્ગી. જવાહર રાષ્ટ્રઉદ્ધાર ને સ્વાર્ત્તઅધુદ સિવાયની બીજી પ્રવૃત્તિઓ, મુખ્ય ધ્યેયમાંથી ચ્યુત કરનારી ને

બાધક ગણે, જ્યારે, ગાંધીજી તો સત્યાગ્રહની દોરવણી ખત્તુ કરે, ને, હરિજન ઉદ્ધારનું, આમોઘોગ ઉદ્ધારનું ને પાયાની કેળવણીનું કાર્ય પણ સાથેસાથ કરતા જાય, ને બધામાં એકસરખો રસ લેતા જાય. કારણ કે, ગાંધીજીને મન દેશની રાજકીય મુકિત એજ સર્વસ્વ નહોતું, પણ સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક, એ સર્વપ્રકારની મુકિત એમને જોઈતી હતી. જવાહરને પણ એ બધું જોઈતું હતું ખરું પણ એમનું કહેવું એ હતું, કે, એકવાર રાજકીય મુકિત આવવા દો. પંડી, બીજું બધું તો એની મેલે આવી રહેશે. અને એકવાર રાજકીય આઝાદી મેળવ્યા પંડી જ, બીજા ક્ષેત્રોમાંથી મુકિત મેળવવાના પ્રયાસો થઈ શકે. ગાંધીજી બધું એક સાથે કરવા ઇચ્છતા હતા.

ગાંધીજી સ્વદેશી હતા જ્યારે જવાહર સર્વદેશી છે. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ હિન્દુ પ્રૃત્તી જ મર્યાદિત હતી, જ્યારે જવાહરને તો હિન્દની ક્રાન્તિ જોટલી જ, સ્પેનની ક્રાન્તિ કે ઈન્ડોનેશીયાની ક્રાન્તિ સ્પર્શ. જેવો હિન્દમાં એમને રસ, તેવો ને તેટલો જ રસ એમને, ચીનમાં પણ ખરો. જો કે, ગાંધીજીએ પણ ખિલાફત આંદોલન વખતે તુર્કસ્તાનમાં રસ દર્શાવ્યો હતો. પણ તે તો, હિન્દના મુસ્લિમોને જીતવા માટે, હિન્દનાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં, મુસ્લિમો ભાગ લે તેથી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે, ગાંધીજીએ પણ જાપાનને, હિટલરને, સંદેશાઓ આપ્યા હતા. અને આફમણનો ભોગ બનનાર દેશોને પોતાની અહિંસાને અનુસરવાનું કહ્યું હતું. છતાં, પરદેશને માટે ગાંધીજી હિન્દ છોડ્યા તૈયાર નહોતા.

આમ જવાહર અને ગાંધીજી વચ્ચે સામ્ય તેમજ વૈપર્ય બન્ને વિસ્તૃત છે. તેમ છતાં, જવાહર અને ગાંધીજી વચ્ચે કશું સામ્ય છે કે ? એવો પ્રશ્ન મહાદેવલાલને એક અમેરિકન અખબારવાળી બાઈએ પૂછ્યો હતો. તેનો ઉત્તર મહાદેવલાલએ આપ્યો હતો, તે અત્યંત ઔચિત્યયુક્ત, સૌખ્યયુક્ત, અને સાચો હોવાથી અર્દી અવતારું છું : “ હા ! સત્ય માટેની ધગશ, પ્રખર દેશભક્તિ ને તેને લઈને સ્વસ્વનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ, પ્રતિક્ષણ વિકાસનો ગુણ પણ બન્નેનો સરખો છે, ને છેલ્લું, બન્નેનો એકબીજા પ્રત્યેનો પ્રેમ.”

જવાહર ૧૯૩૯ માં લંડનની એક સભામાં ભાષણ આપવા ઉભા થયા હતા, ત્યારે એમની ઝાળખાણુ આપતાં, પ્રો. હૅરોલ્ડ લારકીએ એમને “ આખા હિન્દુસ્તાનનો અવાજ ” કહી સંબોધ્યા હતા. તેમના ઉત્તરમાં જવાહરે કહ્યું હતું કે : “ મિત્રો ! હું હિન્દુસ્તાનનો અવાજ બેશક છું, પરંતુ, હિન્દુસ્તાનનું હૃદય હું નથી. ” હિન્દુસ્તાનનું હૃદય વર્ધામાં બેઠું છે. ” ને, પોતાની અને ગાંધીજીની આ પિછાન કેટલી સાચી, નિખાલસ, લાક્ષણિક અને મર્મગામી છે ! સાચેજ, જવાહર હિન્દુસ્તાનનો અવાજ છે, ગાંધીજી હિન્દનું હૃદય હતા.

[૨૬]

જવાહર અને ટાગોર

જવાહર રિધે લખના ગુરુદેવ ટાગોરે વર્ષો પૂર્વે કહ્યું હતું કે “ હિન્દની ગાદીનો ખરો હકદાર જવાહરજ છે જવાહર એ આપણા ઋતુરાજ જ છે ” અને, આ સમયે ગુરુદેવ માટે પણ એટલાજ સાચા નથી લાગતા ?

જવાહર અને ગુરુદેવ બન્ને ઋતુરાજ છે ઋતુરાજ એટલે પ્રકૃતિનો વૈભવ પ્રકૃતિ છુટ્ટે હાથે પોતાની સુદરતા વસન્તઋતુમા વેરે છે અને આ બન્ને વિભૂતિ એએ પણ આપણા આ બહાગી દેશમા, એાછી સુદરતા પ્રસરાની નથી હિન્દને માટે ગૌરવ વધારનાર, જેમનાથી હિન્દનું દુનિયામા માનભર્યું મ્યાન પ્રાપ્ત થયું છે, જેમને દેશવિદેશમા, બધી સારકૃતિક જનતા પિછાને છે, તેના એ બન્ને ભડવીર

ગુરુદેવ અને જવાહર બન્નેનો ઉછેર એક જ પ્રકારનો સમૃદ્ધિની છોળમા, જીવનની બધી જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ જેમને સહજનમ્ય હોય, એવી પરિસ્થિતિમા બન્નેનો ઉછેર ગુરુદેવ બચપણથી જ, પ્રકૃતિરસિના શિક્ષણ કરતા, એમને પ્રકૃતિમાતાની ગોદ વિશેષ પ્રિય લાગે અને, એથી પ્રકૃતિમાતાની વચ્ચેવચ, પદમાનદીની આસપાસની વનગજમા, એમણે, એમનું શિક્ષણ લીધેનું, જવાહરનું જ્ઞાન એ પ્રકારનું નહિ કાગળ જવાહરને તો નાનપણથીજ અમુક આચારવિચાર, અમુક વાતાવરણમાજ ઉપરનું પડેનું એટલે બચપણથી એઓ પુસ્તકરસિયા બનેના આમ જવાહરનું જ્ઞાન પુસ્તકો અને પંડિતોની પાસે હતું ગુરુદેવનું જ્ઞાન પ્રકૃતિની ગોદમા હતું

જવાહર અને ગુરુદેવનો ઉછેર જેમ સમૃદ્ધિની છોળમા હતો, તેમ તેમનો સ્વભાવ પણ એકસરખી રીતે જ એકસરખા સન્નેગોમાજ ધણ્યો બન્ને નનપણથી દિમાન્ના તેજ હતા જરા જરામા ઉકળી પડે, એના અસહિષ્ણુ અન્ય ત સવેદનશીલ એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો કવિપ્રકૃતિના આથીજ જવાહર લેખક બન્યા, કાવ્યરસિક બન્યા અને આદિલના ઉપાસક બન્યા જવાહરે કાવ્ય ભલે ન લખ્યા હોય છતા, જવાહર પ્રકૃતિએ, પ્રકૃતિના એમના અનહદ શોખને લીધે, એમની સાદ્યપ્રિયતાને

લીધે, એમના જીવનની સંવાદિતાને લીધે કવિ છે. ગુરુદેવના જીવનની એકએક હકીકત જેમ એમની જ કહી શકાય તેવી વિશિષ્ટ અને લાક્ષણિક હતી, તેવીજ રીતે, જવાહરની આપણે ગમે એ દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરીએ, કે એમનું પૃથક્કરણ કરીએ, તો આપણને એમાં નરી મીલિકતા જણાશે. જવાહરની જ કહી શકાય એવી વિશિષ્ટતા જણાશે.

. . જવાહર અને ગુરુદેવને આપણે એક અન્ય દૃષ્ટિએ પણ સાથે સાથે યાદ કરીશું. જવાહર અને ગુરુદેવ બન્ને રાષ્ટ્રવાદી, ધિરનના જળરા વિરોધી છતાં બન્ને એટલાજ આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી. ગુરુદેવ મીસીસ રૂથબેનને જવાબ આપે કે ‘જનમનગણ’ લખે, જતીયાંવાળા હત્યાકાંડ વખતે પોતાનો નાઈટફૂડનો ઈલકાબ છેડી દે, સ્વદેશીનાં આંદોલનમાં અગ્રગણ્ય ભાગ લે, આપણા ગ્રામીન સાહિત્યની વિશેષતા દર્શાવી, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્નેના ધર્મણમાં પશ્ચિમની જરાબર ખબર લઈ નાંખે, જ્યારે જવાહર પણ અંગ્રેજોની નાનામાં નાની બાબત માટે ઝાટકણી કાઢે, અંગ્રેજોનો ઉગ્રમાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રોમાં વિરોધ કરે તેમજ રાષ્ટ્ર માટે ગ્રાણ્યધર્મ સુધીની સર્વે તૈયારીઓ કરે. આપણું રાષ્ટ્ર આ બન્નેનું ખૂબ ઝણી છે, વિદેશમાં આપણી ખ્યાતિ વધારનાર આ બે વીરો છે.

રવિબાણુનો પ્રેમ તો વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાવાળો છે. એને એકલા હિન્દના સીમાડા નાના પડે છે. એટલે, એઓ તો શાંતિનિકેતનમાંજ ચીનભવન સ્થાપીને ચીન વિષેનો ખાસ અભ્યાસ કરાવે છે. ચીનની સંસ્કૃતિનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરે છે. તેવી જ રીતે, જવાહર પણ ચીન જોડે જે ધનિષ્ઠ સંબંધ રાખે છે, ચીનમાં ચાંગ-કાઈ-શેક હોય કે માઓ-ત્સે-તુંગ હોય તેની જોડે, એમને ઝાઝી નિસ્ખન નથી. એમને નિસ્ખત છે, ચીનની પ્રજા જોડે, ચીનની સંસ્કૃતિ જોડે. માત્ર ચીન જ નહિ પણ આખા જગતની જોડે, ગુરુદેવને મૈત્રી હતી, તેવીજ જવાહરને આજે છે. બન્નેની કદર જગતે કરી. બન્ને પોતાના સ્વજાળે જ મહાન બન્યા. કારણ કે, જેમાંથી એકની પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ, બીજા કાઈની મદદથી નહિ, પણ, પોતાની જ શક્તિને જોરે ફેલાઈ છે.

રવિબાણુ અને જવાહર બન્ને આપણા મહાન લેખક છે. રવિબાણુએ નાનપણથી જ આપણી સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો. અને એમાં રહેલા સૌંદર્યના હાદને પિંજાન્યું, તો, જવાહરે, બહુ મોટી ઉમરે, અહમદનગરના કિલ્લાની પાછળ, ૧૯૪૨ નાં આંદોલન વખતે, આપણી સંસ્કૃતિનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. અને, એમણે આપણને ‘મારું હિન્દનું દર્શન’ નામનું પુસ્તક આપ્યું. વસ્તુતઃ જવાહરની જે દૃષ્ટિ છે, તે રવિબાણુને લીધે સારી પેઠે ધરાઈ છે.

જવાહર અને રવિબાણુ બન્ને હિન્દના નથી, પણ સારાય જગતના છે બન્ને પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સમન્વયમાં માને છે. અને, બન્નેએ એ સમન્વય માટે, એ સંસ્કૃતિના મેળ માટે સવિશેષ પ્રયત્નો કર્યા છે. જવાહર અને ગુરુદેવ વચ્ચે એક ફેર એ છે કે, ગુરુદેવનું દૃષ્ટિબિન્દુ આધ્યાત્મિક, જ્યારે જવાહરનું વિશેષ ભૌતિક. ગુરુદેવ ઉપનિષદના જ્ઞાનથી તરબોળ હતા, ત્યારે, જવાહર, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના રાજકારણના, અર્થકારણના, ઇતિહાસના, સમાજવાદના, એમ અનેક ક્ષેત્રોના વિદ્વાનોના જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ છે. ‘બીજું’, જવાહર અને ગુરુદેવ બન્ને સ્વભાવે ઉદ્ધામવાદી ખરા. અન્યાયને એક દાણ માત્ર પણ બરદાસ્ત કરે નહિ એવા, પરંતુ, જવાહર ઉમર વધતાં ઉદ્ધામવાદી મટતા ગયા અને વિશેષ અને વિશેષ સમાધાનવૃત્તિ તરફ ઢળતા ગયા. એઓ રૂઢિચૂસ્ત બનતા ગયા, ત્યારે, રવિબાણુ ઉમર વધતાં, વિશેષ અને વિરોધ ઉદ્ધામવાદ તરફ ઢળતા ગયા. એક જમાનો એવો હતો કે ગુરુદેવ અને જવાહર બન્ને સામ્યવાદના પરમ પ્રશંસક હતા અને રશીયાના પ્રયોગને મમતાથી તથા ઉત્સાહથી નિરખતા હતા.

જવાહર અને ગુરુદેવ બન્ને અમીર છતાં, ગરીબો માટે એમના દિલમાં ખૂબ હમદર્દી હતી, અને તેથી બન્ને પ્રજાવાદી છે. જવાહર અને દાગોર ઉર્મિશીલ હોવા છતાં બન્ને વિચારવાદી છે. અને તેથી જ, હિન્દની જે નવી વિચારધારા છે, તેમાં એ બન્નેએ ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

ગુરુદેવના સાહિત્યના જવાહર ભક્ત છે. હિન્દના રાષ્ટ્રગીત તરીકે જવાહરે ‘વન્દે માતરમ્’ મૂકીને ‘જન મન ગણુ’ ઉપર પસંદગી ઉતારી, તે પણ એમની ગુરુદેવ પ્રત્યેની ભક્તિનું જ પરિણામ છે. જવાહરે, ગુરુદેવના શાન્તિનિકેતનને મધ્યસ્થ સરકારને હસ્તક લઈ લીધું અને એના કુલપતિ પોતે બન્યા. અને એને વિશ્વવિદ્યાપીઠ તરીકે અન્ય વિશ્વવિદ્યાપીઠના સમાન દરજ્જા તરીકે સ્વીકારી, એ જવાહરનું ગુરુદેવ માટેનું બહુમાન સચવે છે.

આમ ગુરુદેવ અને જવાહર બન્ને રાષ્ટ્રવાદી તેમજ આંતરરાષ્ટ્રવાદી હોવા છતાં, એમની વચ્ચેની કેટલી વિષમતાઓ પણ આંખે બીડીને વળગે એવી છે. પ્રથમ તો ગુરુદેવનું સમગ્ર માનસ પૌર્વાત્ય છે, જ્યારે જવાહરનું માનસ પાશ્ચાત્ય છે. પૂર્વ માટેની ભક્તિ, આદર, પૂજ્યભાવ, પૂર્વના રહસ્યનું રહેાટન, પૂર્વનું સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન, આપણી કલાઓનું પુનર્જીવન, એ શ્રી. રવિબાણુનો વિષય છે, ત્યારે, જવાહર પૂર્વના ભક્ત હોવા છતાં, એમની નિગાહ પશ્ચિમ તરફ વિશેષ છે. ગુરુદેવ ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, અગ્નિ, કાલિદાસ, ધર્મપદ એ બધા સાંસ્કૃતિક સંપર્કથી રંગાયલા છે અને ગુરુદેવની કૃતિઓમાં એ ગ્રંથોનો જ વારંવાર ઉલ્લેખ આવે

છે, જ્યારે જ્ઞાહરની કૃતિઓમાં, આપણને, રોયિ, બાપરન, શેકસપિયર, આનોઈડ વગેરે લેખકોનાં અવતરણો જાણીએ, એટલું જ નહિ, પણ, એમના 'જમતના ઇતિહાસની રૂપરેખા' અને 'મારું હિંદનું દર્શન' જેવા ગ્રંથોમાં પણ હિન્દને વિષે એમણે જે કંઈ વિધાનો કર્યા છે, તેમાં પણ મોટે ભાગે, એમણે, પરદેશી ગ્રંથકારોનો જ આશરો લીધો છે. આમ હિન્દને પણ નિગમના માટે એમને પરદેશીઓએ આપેલા ચમ્પા જોઈએ છે

ગુરુદેવ કલાકાર હતા, જ્ઞાહર કલાભક્ત છે કાવ્યો, ચિત્રો, નૃત્યો, ગીતો, એક દષ્ટિએ કહીએ તો એમનું સમગ્ર શાંતિનિકેતન, એ એક પ્રકારે આપણી જ્ઞાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જ છે જ્ઞાહર અજન્તા ઇલોગની કલા ને વખાણે ખન, પણ એઓ અજન્તા ઇલોગ નીમી શકે નહિ જ્ઞાનું નિવેચન કરી શકે, ક્યાનો મર્મ સમજે, પણ, જ્ઞાહર ક્યાનું રહસ્ય મમજે તે પૂરું ગુરુદેવ જેવા જ્ઞાના નિર્માતા જોઈએ ?

જ્ઞાહર અને ગુરુદેવ બન્ને વિદ્વાનો, અભ્યાસીઓ, એ વાત સાચી પરંતુ, જ્ઞાહર કેવળ પદ્ધિ જ, જ્યારે ગુરુદેવ દૃષ્ટા, ઋષિ, ગાયક ગુરુદેવ સર્જનાત્મક પદ્ધિ, જ્ઞાહરલાલ નિવેચનાત્મક પદ્ધિ ગુરુદેવનો રાજકારણ આદે સબધ, એઓ કવિ હોવા પૂરતો, રાજકીયજીવનમાં, એવું કંઈ પ્રયત્ન આદેશન જાગે, ત્યારે સવેનશીલ એવા કવિ આત્મા એમાં કૂદી પડે, જ્યારે જ્ઞાહર એટલે મૂર્તિમંત રાજકારણજ રાજકાંગ્રેજ, એમના પિંડને પોખ્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે

જ્ઞાહર અને ગુરુદેવ બન્ને મહાત્મા ગાંધીજીના ભક્ત હતા, જો કે, જ્ઞાહર ની જોમ ગુરુદેવને પણ ગાંધીજી જોડે મતભેદો હતા, અત્યંત પ્રમળ, એમ છતાં બન્નેની ગાંધીભક્તિ અત્યંત સુધી જળવાઈ રહી હતી ગાંધીજી પ્રત્યે બન્નેનું આકર્ષણ પ્રમળ હતું ગાંધીજીએ હિન્દનું જે ઉત્થાન કરેનું, એથી ગાંધીજીની મહત્તા અને ગૌરવ બન્નેએ પૂરેપૂરાં પિંજાન્યા હતા મોતીનાવજીએ પોતાના પુત્રની સોપણી ગાંધીજીને કરેલી અને ગાંધીજી પર ઇતિવાર ગમીને એઓ નચિતજીવે મૃત્યુ પામેલા, તેની જ રીતે, પોતાના સરકારપુત્ર શાંતિનિકેતનને પણ ગુરુદેવ ગાંધીજીને જ સોંપીને ગયેલા શાંતિનિકેતનની કાળજી બાપુએ જ્ઞાહરના જેટલી જ લીધેલી જ્ઞાહર અને ગુરુદેવ બન્ને એ ગાંધીજી વિશે ગ્રંથો લખી, ગાંધીજીની મહત્તા, તથા મહાત્માપણુ સ્વીકાર્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ ગાંધીજીને ભાનભરી વાણીમાં અજનિ આપી છે ગાંધીજી હિન્દનો અવાજ હતા અને હિન્દની શક્તિ હતા, એ વિષે બન્ને સમત થતા આમ છતાં, બન્નેના ગાંધીજી જોડેના તીવ્ર મતભેદો પણ જાણીના છે જ્ઞાહર અનેકવાર બાપુ જોડે ઝઘડેલા તેવી જ રીતે ગુરુદેવ પણ પણ બે નદીનો સંગમ થાય, ત્યારે બે

લિન્ન લિન્ન દિશામાંથી વહી આવતા પ્રવાહો શરૂઆતમાં સામસામા ઉછળે, મોજાઓ અથગ્રવે, ગર્જના કરે, પણ આખરે તો એકમેકમાં ભળીને પ્રવાહ આગળ ચાલે, તેવુંજ જવાહર ગુરુદેવ અને બાપુ વિષે થયું. જવાહરે અને ગુરુદેવે બાપુનો ગમે એટલો વિરોધ કર્યો હોવા છતાં, આખરે તો, એ બન્નેની બાપુ માટેની ભક્તિ, બાપુની અનન્ય દેશસેવાની ધગશળ કામચાલ નીવડી અને બન્નેએ બાપુની વિચાર-સરણીને પોતપોતાની રીતે અપનાવી.

જવાહરની પ્રવૃત્તિ મહદંશે રાજકીય, ગુરુદેવની સાંસ્કૃતિક. ગુરુદેવ એ સાચેજ ગુરુદેવ હતા. એમને હિન્દમાં નવી સંસ્કૃતિ અથવા એક રીતે કહીએ તો પુરાણી સંસ્કૃતિને નવે સ્વરૂપે જન્માવવી હતી. એમણે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો જે અંચલો આપણા દેશે પહેરેલો તેને દૂર ફગાવી દેવો હતો. એમને ભારતને ભારતીય બનાવવું હતું. એટલે એમણે, ખીજી કક્ષાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં પણ એમનું લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું, સાંસ્કૃતિક નવનિર્માણ તરફ, નવી પેઢીને આપણી સંસ્કૃતિનાં અમૃતને પીવડાવવા તરફ, અને એથીજ એમણે શાંતિનિકેતનની સ્થાપના કરી, પોતાની સફળ પ્રવૃત્તિને એમાં કેન્દ્રિત કરી. જવાહરને ભારતની આઝાદી જોઈતી હતી. એમની એજ તમન્ના હતી. એથી એમણે પોતાની સર્વશક્તિઓ કેંગ્રેસને ચરણે સમર્પિત કરી. એની છત્રછાયા નીચે જ, રાષ્ટ્રની આઝાદી માટેના અનેક પ્રયત્નો આદર્યા.

ગુરુદેવે અંગ્રેજ સરતનતને નાબૂદ કરવા માટે સાંસ્કૃતિક પુનરુત્થાનના પ્રયત્નો આદર્યા, જવાહરે રાજકીય, અને બન્ને પોતાના પ્રયત્નોમાં સફળ થયા. પોતાની માતૃભૂમિ સુજલા, સુફલા, શસ્ત્રસ્થામલા અને મલયજશીતલા બને એ માટે બન્નેના પ્રયત્નો હતા. આપણા અભાગી દેશને બહાગી બનાવવાનું બન્નેને શિરેલખાયું હતું.

કેટલીક રાજકીય માન્યતાઓમાં પણ ગુરુદેવ અને જવાહર સંમત હતા. બન્ને હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિની, હિંસાત્મક રાજકીય આંદોલનની વિરુદ્ધ હતા. જવાહરે એમના અનેક ભાષણો દ્વારા, હિંસાત્મક કૃત્યોનો જાહેર વિરોધ કરેલો, જ્યારે, ગુરુદેવે એમની ‘ધરે બાહિરે’ અને ‘ચાર અધ્યાયો’ વગેરે કૃતિઓ દ્વારા, એનો વિરોધ કરીને, હિંસાત્મક આંદોલનની મર્યાદાઓ દર્શાવેલી. આથી બન્નેની રાષ્ટ્રભક્તિ વિષે ઘણી ગેરસમજૂતી પણ બની થવા પામેલી પણ તે તો અનિવાર્ય હતી.

આ રીતે, જવાહર અને ગુરુદેવ બન્ને ભારતના બે મહાન ભડવીરો. ભારતના પુનરુત્થાનમાં, રાષ્ટ્રીય, સાંસ્કૃતિક અને સર્વદેશીય જાગૃતિમાં ને અસ્મિતામાં, બન્નેનો ફાળો સક્રિય છે, એટલુંજ નહિ, પણ ભૂલ્યો ભૂલાય એવો નથી.

જવાહર અને સરદાર

એક જમાનો એવો હતો, કે જ્યારે સરદાર અને જવાહરના નામો એકબીજાને બોલાતા હતા હિન્દના સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધના એ બે પ્રખર મેનની હતા ને આઝાદ હિન્દના એ બે અદ્ભુત ધરૂંયા જવાહર અને મગ્દાળનેની લોકપ્રિયતા અસાધારણ હતી, અને સત્તાના મૂત્રો અભાગવાની હિંમત પ્રશસની સામાન્ય રીતે, સરદાર જીવતા હતા, ત્યાં સુધી એમને માટે એમ કહેવાતું કે એમની મીતિનીતિ સરમુખત્યારની છે, જ્યારે, જવાહર એ પૂર્ણત લોકશાહીમાં માનનાગ અને પ્રગ્નમનને અનુસરનાગ છે પરંતુ, સરદારના વિદેશ થયા પછી, મગ્દાળનો એ વારમો જાણે જવાહરમાં ઉતર્યો હોય એમ ઘણાને યથાર્થરીતે લાગે છે

સરદારના મૃત્યુ પછી, જવાહરનું વર્તન અને નાજીય નીતિ બહાને સરમુખત્યારની લાગે છે જે રીતે, ટાનજીને કોએમના પ્રમુખપદેથી જવાહરે દૂર કર્યા, અને પછી એમણે જ કોએસના એકમાત્ર પ્રમુખતરીકે વર્ષો સુધી રાજ કર્યું, જે રીતે, આચાર્ય કૃપનાણીને જવાહરની સરમુખત્યારગીરી અસહ્ય બનવાથી કોએસના પ્રમુખનું ગજનામ આપવાની ફરજ પડી, એ બધું જોતા, જવાહર પણ સરદારની જેમ એટલું સત્તા તરફ સક્રમણ કરતા હોય એમ લાગે છે

આમ નાજીય નીતિમાં, જવાહર અને સરદાર વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે જેમ રાજકારણમાં, મન્દાળને અત્યંત પ્રમળ પૂર્ણગ્રહો અને પક્ષગતો હતા, તેવું જ જવાહરને પણ છે

ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી દેશના રાજકારણનો હિમાવયસો ભાર સરદાર અને જવાહરે જ ઉપાધ્યો, એમ કહીએ તો ચાહે

૧૯૪૭ ની પદરમી ઑગસ્ટે આપણને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, તે સમયનો કાળ એ આપણા ધનિદાસનો અધકારયુગ કહી શકાય ભાગનાને પરિભામે થયેલા પાશવી

હસાકડિ, નિરાશ્રિતોનો પ્રશ્ન, કાશ્મીર પરનો હક્કો, પાકિસ્તાનને પશ્ચિમનાં રાજ્યો અને અમેરિકાનો સાથ, કોંગ્રેસની અંદર ફાટકૂટ ને નવાપક્ષો, મહાત્માજીનું મૃત્યુ, અનેક દેશી રાજ્યોથી હિન્દની એકતાની નબળી પડતી કડી, એ બધા પ્રશ્નોના સફળ ને વ્યવહારુ ઉકેલ માટે મહાન ભડ્ડીરોની ને સાચા મુત્સદ્દીઓની જરૂર હતી. અને આપણે સારે નસીબે આપણને જવાહર અને સરદાર જેવા રાષ્ટ્રના કણધારો મળી ગયા. પરિણામે જવાહરે ઉત્તરોત્તર આપણી ખરદેશોમાં ઈજ્જત જમાવી અને હિન્દને મહત્વનું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થાન અપાવ્યું, જ્યારે સરદારે, દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ કરીને, નવાં રાજ્યોની સ્થાપના કરીને, હૈદરાબાદ વગેરેને મજબૂત હાથે દાખી દઈને, દેશને આંતરિક રીતે મજબૂત બનાવી, વિદેશમાં આપણી ઈજ્જત વધારી, અને આપણે અંદરે અંદર અંગ્રેજો આગ્રહ્ય તે પૂરે જે પ્રમાણે લડી મારતા હતા, તે પ્રમાણે કુસંપ ને ઝથા વધારીશું, એવી જે અપેક્ષા રાખતા હતા, તેમને હાથ ધસતા કરી મૂક્યા.

જવાહર અને સરદારની તંત્રચાલનની નિરનિરાળી પદ્ધતિની સંવાદિતા જોઈને ઘણા ઈર્ષાની આગથી જલી જતા હતા. તેમણે જવાહર અને સરદારના કહેવાતા મતભેદોની વાત જોરશોરથી વહેતી મૂકી, બન્ને વચ્ચે ફાટકૂટ પડાવવાના નિષ્કળ પ્રયત્નો આદરી જેવા. અંગ્રેજો એમની વચ્ચે ઝઘડો કરાવી પાછો હિન્દમાં પગપેસારો કરવાનો ઇરાદો રાખતા હતા, તે નાસીપાસ થયા. વિલાયતના અખબારો જવાહરની ભારોભાર પ્રશંસા કરીને સરદાર વિરુદ્ધ ઘણો ગંદો પ્રચાર કરતા હતા. આ બાબત તરફ ગાંધીજીનું લક્ષ દોરવામાં આવ્યું હતું. ને ગાંધીજીનું જે દિવસે કરુણ મૃત્યુ નીપજ્યું તે દિવસે જ ગાંધીજી બન્ને ને બોલાવી સમજાવવાના હતા, પણ ત્યાં તો ઇશ્વરે એમને બોલાવી લીધા ને ગાંધીજીની મનની મુશ્કેલ મનમાં જ રહી ગઈ.

જવાહર અને સરદાર એ બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં અને પોતપોતાની રીતે મહાન હતા. એની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની તુલના હોઈ ન શકે. બન્ને ગાંધીજીના પ્રથમ પંક્તિના અનુયાયીઓ અને પટશિષ્યો હોવા છતાં, બન્નેના રાજકીય વિચારો જુદા હતા. એક જ ગુરુને ચરણે બેસીને રાજકારણ ધર્મ અને નીતિના પાઠો એઓ પઢ્યા હોવા છતાં, એ ગુરુને બન્ને ભિન્ન ભિન્ન રીતે સમજ્યા હતા. આથી જ, બીજા મહાન વિશ્વયુદ્ધ વખતે જો બ્રિટન હિન્દને સ્વરાજ્ય આપતું હોય, તો બ્રિટનની પડખે બિલા રહીને જાપાન સામેના યુદ્ધમાં સહાય આપવાની સરદાર અને જવાહર બન્નેએ તરફેણ કરી, જ્યારે ગાંધીજીએ હિંદ્યાત્મક યુદ્ધમાં કોઈપણ પ્રકારની સહાય આપવાનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર કર્યો.

જવાહર અને સરદાર વચ્ચે બાલદષ્ટિએ ધાતુ વૈપલ્લ્ય છે જવાહરની મહત્તા થોડે ખસે પણ પિતૃદત્ત છે, જ્યારે સરદારની મહત્તા વ્યાપ્ત હતી જવાહર જન્મથી થોડા મહાન હતા, કર્મથી વિરોધ મહાન બન્યા, જ્યારે સંદાગ કર્મથી મહાન બન્યા જવાહર માતૃપિતાના એકના એક પુત્ર, એટલે ખૂબ લાડકોટા હોયેલા, કશી વાતની જાણ નહિ, પાણી માગે ત્યાં દૂધ મળે એવી પરિસ્થિતિ, હૃદયેશ્વર શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું, અંગ્રેજોને જોડેનો નાનપણથી જ એમને સપ્ત એટલે હૃદયના અંગણ ખૂણામાં પણ એ લોકોની પ્રત્યે દૂષી દમદમી મારી પેટ રહેલી જવાહરનું શિક્ષણ મોટે ભાગે વિવાદાત્મક થયું હોવાને લીધે જવાહરની રહેણીકરણી, જીવનદષ્ટિ, વિવાદાત્મક ધર્મ્યના એ જ પુત્રી, એઓ ગૌરવી પ્રશ્નોનો પણ આતરસાથી પ્રતિસ્થિતિના અનુસંગમાં વિચાર કરે છે

બીજી તરફ સરદાર તો ગરીબ પાત્રીદા બેઠૂત દુટ્ટ બના નથીરા ગામગામ જન્મેલા એમના પિતા પામેથી પ્રાથમિક જ્ઞાન લીધેલું અને તે પણ રસ્તે ચાલતા નિશાળો પણ વાગવા બદનેથી નિરાળા જવાહર શરમાળ, જ્યારે સરદાર તો ખૂબ તોફાની અને સહઅગ્રિમ જવાહરમાં ધનિક દુટ્ટ બના એકના એક નખીંગમાં આવતા ચાણુવમુહોળે, જોવાડે, અસહિષ્ણુતા, અદીપણ પોતાનું ધાર્યું થયું જોખમ એવો દુસમ્મલ પણ સાથે સાથે જવાહરમાં બનિ-દુટ્ટ બની ખાનદાની અને સુનાયમતા પણ છે જ્યારે સરદારમાં તો બેઠૂતની રક્ષતા હતી, પોતાના માર્ગમાં જ કોઈ આજ આવે તેને દગાવી દેવાની વૃત્તિ હતી, કદશતા હતી એમનામાં શહેરની કૃત્રિમતાને બદલે ગામની આદર્શ હતી

જવાહરમાં અંગ્રેજો પ્રત્યે માનની લાગણી, એમના પિતાના અનેક અંગ્રેજ મિત્રો હોવાના કારણે ખરી, જ્યારે સરદારને તો પિતા તરફથી અંગ્રેજ તરફ એ દગિમન હોય તેવી રીતે વર્તવાની વૃત્તિનો વારસો મળેલો જવાહરનું બાળપણ એટલે એશઅગ્રામ, જીવનની સુદર લીના, અને સરદારનું બાળપણ તો પટેનેરી બીપણ જીવનસંઘાન બન્યું હતું આર્થિક સુરક્ષાને લીધે, મેટ્રિક પાસ થતા વેતન જીવનશૈલીમાં એમણે જ પનાવેલું અને સારી જેવી કમાણી કરીનેજ એઓ વિવાદાત્મક બન્યા બેગીસ્ટર થયેલા જવાહરની મહત્તા પિતૃદત્ત હતી, સદાગની એવાપાજીત હતી

જવાહરનો આત્મા એટલે કનામગનો આત્મા, એમને જોડેલો રસ રાજ્યમાં, તેટલોજ રસ અજ્ઞાની ચિત્રકળામાં કે નૃત્યમાં એમને અંગ્રેજ કાન્યો પણ હિન્દના મુક્તિસંગ્રામ જોડલાજ પ્રિય છે. જ્યારે સરદારનો આત્મા તો એકદષ્ટિવાળો હતો એમને તો જીવનમાં મજકારણ સિનાય બીજું કશું સુખવુજ

નહિ એમની દૃષ્ટિએ તો હિન્દના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ સિવાય બીજું કશું જાણે અસ્તિત્વમાં જ નહોતું

જવાહર દાની છે એઓ જગતનો ઇતિહાસ રચે છે હિન્દુ પુનઃ દર્શન કરીને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું હાર્દ સમજે છે એ રાજકીય પુરુષ છે, પણ સાથે સાથે સાહિત્યકાર, જ્ઞાવિદ્ ને દૃષ્ટા છે, તથા અભ્યામી છે જ્યારે સરદાર ટેનળ લડાઈવા વાચનનો એમને ઝાઝો શોખ નહિ એકનાર એક કામ હાથમાં લીધું એટલે પછી બધી શક્તિઓ એમાં જ કેન્દ્રિત કરવાની અભ્યાસ તો સોળ સત્તર કનાકનો અવિરત અભ્યાસ ધધો તો ધધોજ ને સત્યાગ્રહ તો સત્યાગ્રહ ગૃહમંત્રી તો એમાંજ એમનું ચિત્ત સમગ્રપણે લાગેતું હોય પણ જવાહર તો એમના લોકમલ્લાના કામમાંથી છઠ્ઠકીને શુભાવક્ષમીનું સંગીત સાલગી આવે કે ઉલ્લસ કરતું નૃત્ય જોઈ આવે કે રવીન્દ્ર શાકરની સિતાર સાલળી આવે રાજકારણ ને સત્યાગ્રહમાંથી નિવૃત્તિ લઈ બે ચાર દિવસ શાંતિનિકેતન જઈ, યુરુદેવની કના, સંસ્કૃતિ કે ગીતમાધુરીની સજીવની મેળવી આવે કે સૌંદર્યધામ કાશ્મીર જઈ ત્યાંની વનશી, રમ્ય અને આસ્તાન્ડ સરોવરો કે હિમાલયદિ શિખરો જોઈ મન બહેલાવે

જવાહરનું રાજકારણ એટલે સાદું સીધું, જટિલ નહિ એમાં કાવાદાવા નહિ, પોતાનો પક્ષ જમાનવાની વૃત્તિ નહિ વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ પૂરી ખેનદિલી એથીજ, એઓ જયપ્રમગને બોનાનીને કોંગ્રેસની બુમતી હોના છતાં, મર્યાદા સરખા રચના માટે મનણા કરે કોંગ્રેસમાંથી જેઓ નીજી ગયા હોય તેમને કોંગ્રેસમાં પાછા આપવા વારવાર વિનંતી કરે રાજકારણના સામઘમાંદિ ફૂડમ્પટ એમને આપડે જ નહિ જ્યારે, સરદાર તો પોતાના પક્ષ રચે, પોતાના વિરોધીઓને માર્ગ માથી ઉપાડીને રોકી દે અને નામગેય કરી નાખે પોતાના પક્ષ માણસને પણ માર્ગથી તપાસે તેની અગ્નિપરીક્ષા કરે

સરદાર ક્ષમામાં તો માનતા જ નહિ, કારણ કે રાજકારણમાં એ હાનિમર્તા છે એમ લેખતા જવાહર તો ક્ષમામૂર્તિ છે એથીજ, બ્રિટીશ હકૂમત વખતે જેમણે પ્રિમરો નખનપણે વિરોધ કરેનો એટલું જ નહિ, પણ જેમણે દેશકોહ કરેલો, એવાને પણ મળ ન કરતા, એમને માફી આપી, પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં એમની મદદ પે છે એથીજ હિન્દને ચીન જેડે લાઈમધી છે, રશીયા અને યુગોસ્લોવિઆ જેવા યુરોપીય રાષ્ટ્રો સાથે લાઈમધી અને અમેરિકા પ્રત્યે પણ મિત્રાચારીનો ભાવ છે

જવાહરની દૃષ્ટિ આત્મ-પૃથ્વીય છે સગાની દૃષ્ટિ રાષ્ટ્રની તીમ્મને ઓળગીને દૂર જતી નહિ. જવાહર રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને પણ આત્મરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી નિહાળે,

જ્યારે સરદાર આતંકરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને પણ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી નિગ્રમે જનાહો જગતના નાગરિક છે, સરદાર કેવળ હિન્દનાજ નાગરિક છે

એક મમયે એમ કહેનારું કે જવાહર આદર્શવાદી છે અને સરદાર વાસ્તવવાદી હતા જવાહરની દૃષ્ટિ લવિષ્યને જોતી, સરદારની દૃષ્ટિ કેવળ વર્તમાનને જ માપતી સરદારના મૃત્યુ સુધી એ માન્યતા કેટલેક અંશે સાચી રતી થયું, સરદારના મૃત્યુ પછી, જવાહરે આદર્શની જોડે વાસ્તવિકતા તરફ પણ લક્ષ આપના માણ્ય છે એથી જ તો જવાહર ગંધૂમમૂલક રહ્યા છે એજ કાણે, જવાહર દારિયામાં અહિંસક કૃતેલ મેળવે છે અને હિન્દીચીનના અધ્યક્ષ પણ હિન્દ વ્યવહારુ ઉદ્ધે લાવશે, એવી સાગ્ય વિશ્વને પ્રતીતિ કરાવે છે આદર્શવાદી જવાહર પચ્ચર્ષીય યોજના ધડે છે, જ્યારે વાસ્તવદી જવાહર એ યોજનાને અમલી બનાવે છે જવાહરની દૃષ્ટિ વાસ્તવ પ્રત્યે હોવાથી જ, એ અમેરિકા પાને આર્થિક મદદ સ્વીકારવા જતા, અમેરિકાનો જ્યા એને યોગ્ય લાગે ત્યા પ્રમુખ નિરોધ કરે છે

જવાહરમાં શુદ્ધિ પર વણી વખતે દૃઢ પ્રભુત્વ મેળવતું હોય એમ આપણને લાગે છે, ત્યારે, સરદારમાં તો આપણને એની વચ્ચે સર્વા જ ન જુલુય તો પછી એકના ખીજા પરના પ્રભુત્વની તો વાત જ શાની હોય ? એમાં તો દૃઢ જાણે ખોટકી ગયું હોય એમ આપણને લાગે જવાહરની રીતમાન, એની લાગણીવિવરતા, એમનું મૃદુલ હૃદય, એ આપણને મહાપુરુષો પુષ્પવીએ કામળ હોય એની પ્રતીતિ કરાવે છે, જ્યારે સરદારની રક્ષા, કડવાશ અને કરોગતા, આપણને મહાપુરુષો વચ્ચીયે કઠોર હોય છે, તેનું લાન કરાવે છે

જવાહર રહ્યા વર્તમાન અને લવિષ્ય બન્ને તરફ દૃષ્ટિ રાખનારા અનનદશ સરદાર હતા કેવળ વર્તમાનનેજ જોનારા નક્કર વાસ્તવવાદી જવાહરને આથી વર્તમાનની સમસ્યાઓ ખૂબ પરેશાન બનાવીને આકળા કરી મૂકે છે, જ્યારે સરદાર તો, ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાંથી હસના હસતા માર્ગ કાઢતા

જવાહરે આપ લના તો જગલવાવાગી વૃત્તિના છે, એથી એઓ નાનન પરીક્ષામાં ઘણીવાર કાચા નીપડે છે, અને તેથી એમને ઘણીવાર શોષણ પણ પડ્યું છે પણ સરદાર તો દરેક વ્યક્તિને એ જ્યા મુઠ્ઠી એની ઉચ્ચતા પૂરનાર કરી ન બતાવે ત્યાં સુધી એને કુષ્ટ જ માનવાના એટલે એમને એ જાતનો કડવો અલભ્ય થયો નથી સરદાર તો માનવને સાન ગળણે ગાળીને પછીજ એની પર ઈતિમા મૂકે અને એથીજ જીવનમાં એઓ કાવતા હતા

જવાહરનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ પ્રભાવાન્યત, હૃદયનો ઉમળકો જન્મે એવું છે એઓ ગોગ, જ્યાં ને સ્વરૂપનાન છે એમની વેશભૂષા, એમની રીતભાત, એમની મુખાકૃતિ, એમનું સ્નાયુમદ્ધ અને ધાટીનું શરીર, સઘળું આકર્ષક છે જ્યારે સરદારનું વ્યક્તિત્વ, આપણને એમનાથી દૂર ધકેલનાર મુત્સદીનું જવાહરને જોતાં વેત આપણા હૃદયમાંથી પ્રેમની સગાણીઓ સ્વયં ભૂ કૂટે સગદારને જોતાં વેત આપણી મુવાયમ ને કુમળી વૃત્તિઓ થીજીને શોષાઈ જાય

આમ જવાહર અને સગદાર વચ્ચે પ્રમળ અંતર હોવા છતાં, બન્નેએ દેશના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ત્રીગત્રીગ વર્ષ મુધી ખસેખસા મીનાવીને સાથે કામ કર્યું અને દેશ આઝાદ થયા પછી, દેશની રાજ્યધુરા ઉપાડી, દેશને અનેડ આક્રમો, મુશ્કેલીઓ અને ઝઝાડાતોમાંથી ઉગાર્યો જવાહર અને સગદાર વચ્ચે એવું કંચુ અમાન તત્ત્વ હતું, જે બન્નેને એકીસાથે જકડી રાખતું હતું ? પ્રથમ તો એ બન્ને ગાંધીજીના પદચિહ્નો બન્નેએ એકજ ગુરુને ચરણે ઘેસીને, સેનાની ને ગજગરણની દીક્ષા લીધેલી બન્નેનો એકજ આદર્શ બન્નેની લક્ષિતનું એકજ લક્ષ્ય અને તે ભારતમાતા બન્ને સ્વાર્થત્યાગી, દેશને માટેના બેખધારીઓ કુરમાનીયા બન્ને એકમેકથી ચઢે એના

બન્ને મહાપુરુષોની લિન્નતા ગાંધીજીએ દૂર કરી, સમાનતા યુક્ત તત્ત્વને પ્રિક્ષાવ્યુ ગાંધીજીનો આદર્શ જવાહરે અપનાવ્યો, એમની વ્યવહાર દષ્ટિ સંદારે ને એ રીતે, બન્ને એકબીજાના પૂરક ધર્મ-ભા ગાંધીજી એ બન્નેને સાંકળનાર મહામૂલી ટૂંકી હતી જવાહરને તો ગાંધીજીએ પોતાના વારચદાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે જ, તેની જ રીતે, સરદારની જા મી વગમગાઠે, જ્યારે માવીજી પાસે સ દેશો માગવામાં આવ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું “પુત્રને માટે પિતાએ જો સદેશો આપવાનો હોય ?” આગ એકજ ધર્મપિતાના આ બે લાડીલા મતાનો, ભારતના જ્યોતિર્ધન નીનજા

એક તરફ જેમ બન્નેને જોડનારું તત્ત્વ ગાંધીજી તો બીજી તરફ કોંગ્રેસ ગમે એટલા મનભેદો છતાં, બન્ને કોંગ્રેસને વફાદાર રહ્યા છે ને કોંગ્રેસના સચાલનમાં બન્નેએ અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે

આ રીતે જવાહર અને સગદાર બન્ને એકબીજાના પૂરક હતા હિન્દમાતાની ઝખી અને જમણી આખ હતા

[૨૮]

જવાહર અને રાજેન્દ્ર બાબુ

૧૧

ગંગા અને યમુના જેમ લિન્ન લિન્ન સ્થળેથી ઉદ્ભવી, પ્રયાગતીર્થે મળેછે, તેવીજ રીતે, જવાહર અને રાજેન્દ્રબાબુ લિન્ન લિન્ન સ્થળે ઉછરી, કોંગ્રેસને તીર્થે ભેગા થયા, અને એ પ્રવાહ જઈને સરકારીતંત્રરૂપી સાગરે જઈ રાખ્યો.

જવાહર અને રાજેન્દ્રબાબુ એ બન્નેને જેતાં આપણને એમ લાગે કે, બન્નેએ જીવનસંગ્રામ વીરતાથી ખેલ્યા છે, અને જીવનજંગમાં બન્ને વિજયી નીવડ્યા છે. વિરોધી પરિસ્થિતિનો, જટિલ સમસ્યાઓનો અને કારમી મુંઝવણોનો બન્નેએ જીવનભર સામનો કર્યો છે.

જવાહર ને રાજેન્દ્રબાબુનું ઘનર લિન્ન પ્રકારનું. જવાહરને નાનપણથીજ ઉત્તમમાં ઉત્તમ શિક્ષકોનો લાભ મળેલો, રાજેન્દ્રબાબુ ક્યારેક કાઝ પાસે, ક્યારેક પંડિત પાસે, એમ મહામુસીબતમાં રીખ્યા. જવાહરને જીવનની બધીજ સુખસગવડો મળી, રાજેન્દ્રબાબુએ ગિયારાએ, મહામુસીબતમાં, આમ તેમ અથગાઈ કૂટાઈ, લાજવાની સાથે વિદ્યાર્થીઓને ભણાવી, શિક્ષણ લીધું. આ કારણથી, જવાહરમાં જેમ શ્રીમંતના નળીરાને જે જે સગવડો બગાડે છે, તેવાં તત્ત્વો, જેવાં કે ઉગ્રતા, વિરોધ સહન કરવાની અશક્તિ, કાંઈકે સરમુખત્યારવૃત્તિ, પોતાનું જ ધાર્યું થાય એવી ઇચ્છા, વગેરે આવ્યાં. રાજેન્દ્રબાબુમાં, ગરીબીમાં અને પોતાની જાતેજ વડાનારા ગરીબમાં જે નમ્રતા, વિવેકશક્તિ, ગાંભીર્ય વગેરે હોય છે તે આવ્યાં.

જવાહર હોશિયાર છતાં, વિદ્યાભ્યાસમાં એમણે ક્યાંય જવસંત કારકીર્દી દર્શાવી હોય એવું જાણ્યામાં નથી, પણ, રાજેન્દ્રબાબુ તો પ્રત્યેક પરીક્ષામાં પ્રથમ આવતા, ધનમો મેળવતા, જાત્ર વૃત્તિઓ મેળવતા. પોતાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જવાહરને બધીજ સગવડો મળતી, જ્યારે રાજેન્દ્રબાબુને બીપણ જીવન સંગ્રામ ખેલવા પડેલા. ભણવાનું અને ભણાવવાનું એટલી સાથે કરવું પડેલું અને વિદ્યાર્થીજીવનમાંજ કુટુંબનો ભાર વહન કરવો પડેલો. પરીક્ષાઓમાં માન મેળવી,

પોતાની કાબેલિયતથી એ ધંધામાં ઊંચા આવેલા. જવાહર તો, પહેલેથીજ, ધંધામાં પડેલા નહિ. એમને પિતાની અદળક સંપત્તિનો વારસો મળેલો, એટલે જવાહર વકીલાત ન કરે તો એમને પરવડે એમ હતું. એથી જવાહરે વકીલાતનાં સાચાં ખોટાં કરવાને બદલે, આઝાદીને માટે કુરબાનીનો કાંટાળો-માર્ગ પસંદ કર્યો.

રાષ્ટ્રપ્રેમના સંસ્કારો તો બન્નેમાં નાનપણથી હતા. પોતાનાં સ્વજનો પાસેથી આપણા સમાયણ કે મહાભારત જેવાં કથાનકો સાંભળી, આપણી સંસ્કૃતિનાં બીજ દઢમૂળ રીતે બન્નેનાં બાલચિત્તમાં રોપાયલાં, જે ઉભર વંશતાં, અતિકાય વિશાળદ્રક્ષો બન્યાં.

અયાગથી જાનહવી વહેતી વહેતી પટણા જાય છે, એ બિહારની જૂમિને પવિત્ર કરે છે અને બિહારને ઉત્તર પ્રદેશની જોડે જોડે છે. તેવીજ રીતે, દેશપ્રેમની જાનહવીએ ઉત્તર પ્રદેશના જવાહરને બિહારના રાજેન્દ્રબાણુ જોડે સાંકળી દીધા. જો કે, એ બન્નેને જોડનાર, કેન્દ્રિયને પણ જાનહવી કહી શકાય. એ પતિતપાવની જાનહવીનાં પુણ્યોદ્ધત નીરમાં આ બન્ને વિભૂતિઓની માનવસુલભ મર્થાદિઓ તણાઈ ગઈ. બન્નેની જીણપો અટવાઈ ગઈ અને રહ્યો માત્ર દેશપ્રેમ, માનસકિતનું નિર્મળ નીર. એ નીર જેણે જેણે પીધું, તે તે પાવન થયા.

જવાહરે તો દેશપ્રેમની તમન્નામાં વકીલાત કરી નહિ. રાજેન્દ્રબાણુ એ તો એથી વધારે કુરબાની આપી ધીકતી કમાણીને ઠોકરે મારી અમીરમાંથી ફકીર થઈ એકા. એમ તો જવાહરે પણ દેશને માટે બધા વૈભવનો જાણે એ હાનિકર્તા હોય તેમ ત્યાગ કર્યો. કુરબાનીની આગે બન્નેને જલાવ્યા. એ બન્નેએ પોતાનાં સ્વજનોને છોડ્યાં, પોતાના કુટુંબનો ત્યાગ કર્યો ને રાગી મટીને ત્યાગી થયા. જવાહરે પોતાના વૈભવને તિલાંજલિ આપી, પોતાના જીવનને આશ્રમજીવન બનાવ્યું, તો, રાજેન્દ્રબાણુએ, ઘર છોડી, સદાકત આશ્રમ સ્થાપી, ત્યાં વસવાટ કર્યો.

જવાહરને તેમજ રાજેન્દ્રબાણુને દેશભક્તિ તરફ પ્રેરનાર તત્ત્વોમાં બ્રમભંગ આંદોલન ને શ્રીમતિ બિસેન્ટની હોમ રૂલલીગની ક્રાન્તિકારી પ્રશ્નિ હતાં. જવાહર ને રાજેન્દ્રબાણુએ એકજ સૂત્રને જીવનમાં પૂરેપૂરું ઉતાર્યું કે :

“ડાહ્યું ભયું કે પાછા ના હાંવું ના હાંવું,” પછી, પોતે જે કાલિન માર્ગ લીધેલો તેમાં ભલે જાન ફના થઈ જાય.

જવાહરના ગાંધીજી માનસપિતા હતા, તેમ, રાજેન્દ્રબાણુએ પણ એજ ગુરુને ચરણે બેસી દેશપ્રેમનું અમૃત પીધું છે અને કુરબાનીની કથા કરી છે. બન્ને એકજ ગુરુના વિદ્યાર્થીઓ છે, એટલે એમને ગુરુબંધુ કહી શકાય. છતાં, એનો

અર્થ એ નથી, કે જાનને વચ્ચે સમાનદષ્ટિ હતી. ના, રાજેન્દ્રબાણુ તો, ગાંધીજીના પૂરેપૂરા ભક્ત. ગાંધીજી જે કરે તેમાં શિષ્યસ્તોદહમ્ । ની ભાવનાથી જ સંમતિ આપનારા. જ્યારે જવાહર તો સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધગવનાગ. એમને કાંઈ ગાંધીજીની બધી બાબતોમાં, વિશેષે કરીને ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમના બધા મુદ્દાઓમાં સંમતિ નહોતી એઓ અસ્પૃશ્યતાનિવારણને આઝાદીજંગની આડે આવનારું તત્ત્વ માનતા, અને પોતાના વિચારો કડક રાજ્યોમાં વ્યક્ત કરતા ગાંધીજી આપણી લાગને આધ્યાત્મિક રૂપ આપીને આડમાર્ગે વાળે છે, એવી વારંવાર દ્રવિયાદ કરતા જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ, તો, ગાંધીજીનાં અંધભક્ત. ગાંધીજીની વાણી એટલે વેદમંત્ર એમ માનનાગ એથી જાનને વચ્ચે આપણને એમની જીનદષ્ટિમાં બેઠ દેખાવાનો

એક રીતે લેઈએ તો જવાહર દેશની આઝાદીમા માનતા, રચનાત્મક કાર્યક્રમ પણ વસ્તેઓ છે અશે અપનાવતા, પણ એઓ મુખ્યત્વે તો રાજકીય પુરુષ એટલે સક્રિય રાજકારણ નિવાય બીજા તત્ત્વોમાં એમને ઝાઝી દિલ્લચરખી નહોતી. આથી એઓ ખદી પહેળા પણ ખાદીપ્રચારને માટે ઝાઝો ઉત્સાહ દાખવતા નહિ. એઓને અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું આદોલન ન ગમે તો મૂગા બેમી ગેળતા. જુનિયાદી નિશાણુમા ઝાઝો રસ દાખવતા નહિ જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુને તો રચનાત્મક કાર્યક્રમ લગ્યમક કાર્યક્રમ જેટલો જ પ્રિય લાગે. અને એથી જાનનેમાં એઓ એકસરખો ઉત્સાહ દાખવી શકતા આથી જ જવાહર ઓમોલોગને સ્વીકારે પણ સાથેચાથ ઓલોગીકરણ નિના દેશનો જયનારો નથી, એમ માની, મોટા ઉલોગોને પણ એટલું જ પ્રેરનાહન આપે

એક રીતે કહીએ તો જવાહરનું માનસ ગાંધીવાદ અને રશીયાના ક્રાન્તિવાદ વચ્ચે તથા ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચે ઓવાં ખાતુ હોય છે. અને તેમાં એમના મનનો એક ધણીનાર સમાજવાદ તરફ જ વહી જાય છે. અને એથી જ જ્યારે કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ ૧૯૩૪ માં યથાપાયો ત્યારે સમાજવાદીઓ માનતા હતા, કે જવાહર એમને પક્ષે છે, પણ જવાહર ગાંધીવાદી પણ ને સમાજવાદી પણ અથવા પૂરા બેમાથી એક પણ રગથી રંગાયલા નહિ. રાજેન્દ્રબાણુ એ દૃષ્ટિએ સોએ સો ટકા ગાંધીવાદી એમાથી એક તસુ પણ ક્યારે ચર્ચિત થતા નહિ. જવાહરે અવાડી કોંગ્રેસમાં કોંગ્રેસનું ધ્યેય સમાજવાદી સમાજરચનાતું દરાવ્યું. તેમા પણ જવાહરનું માનસ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જવાહર એટલે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું સુભગ મિશ્રન. એથીજ જવાહર વિદેશ જાય ત્યારે પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણી અપનાવે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની કદર

કરે, વિદેશી દળના વિદેશી વસ્ત્રોમાં સજ્જ જણાય, અને પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો અપનાવના હોય. જવાહરને જેટલો પૂર્વમાં રસ તેટલોજ પશ્ચિમમાં રસ. એમનો એક પગ પૂર્વમાં ને બીજો પશ્ચિમમાં. જવાહર આમ સારા જગતના શહેરી ગણાય. જવાહર પાશ્ચાત્ય દળના ખાળામાં અને પીણામાં માણે. એમને એ બાબતમાં કાઈ પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહો ન નડે. મંદિરો તરફ જવાહર અણુગમે દર્શાવે, ધર્મને તો નેવે મૂકે, ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં ઝાઝું ન માને, જ્યોતિષ વિદ્યાને હસી કાઢે, એટલુંજ નહિ, પણ જ્યોતિર્વિદ્યા એ સમાજપર ભારૂંપ છે એમ જણાવે. જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુ તો પૂરા ધાર્મિક, મંદિરમાં જાય, ને વિધિસર પૂજા કરે, બ્રાહ્મણોની પણ પૂજા કરે અને સેવા કરે. કુંભમેળાઓમાં હાજરી આપે અને ગંગાસ્નાન કરી પવિત્ર થયા હોય એમ માને. રાજેન્દ્રબાણુ ચુસ્ત આસ્તિક અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં ઝાઝે ને પગલે માનનારા, આ સમસ્ત સૃષ્ટિ ઈશ્વરાધીન છે અને એમના આદેશ વિના એક પાંદડું પણ હાલતું નથી એવી મક્કમ માન્યતાવાળા. પાશ્ચાત્યસંસ્કૃતિની એઓ કદર કરે પણ જવાહરની પેઠે એમને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો રંગ નથી લાગ્યો. વિરોધનઃ એનાથી એઓ અનુકિત લાગે. જવાહરનું શિક્ષણ જ યુરોપીય, જ્યારે રાજેન્દ્રબાણુનું શિક્ષણ ને ઘરેલુ આપણા દેશનું જ.

એક અન્યદષ્ટિએ વિચારીએ તો જેમ આ બે હિન્દના મહાપુરુષોમાં વૈષમ્ય દષ્ટિએ પડે છે તો સામ્ય પણ એટલુંજ દષ્ટિએ પડે છે. દેશભક્તિ, કુરબાનીની બાવના, ભયત્યાગ ને આત્મવિસર્ગન બન્નેમાં ધણા ઉચ્ચ કોટિનાં. તેથીજ બન્ને હિન્દના નેતાઓમાં મોખરાનું સ્થાન પામ્યા. બન્ને વિદ્વાન પંડિતો. પછી રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, ગમે તે પ્રશ્ન હોય, તો તેનો બન્નેએ બધી દષ્ટિએ અભ્યાસ કરી એ વિશે પોતાનો મૌલિક એવો મત બાંધ્યો હોય જ. બન્નેનું વાચન ખૂબ વિશાળ. જવાહરનું ‘મારું હિન્દનું દર્શન’, કે, ‘જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન’ જેવાથી, કે રાજેન્દ્રબાણુનું ‘ખંડિત ભારત’, ‘ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર’ વગેરે ગ્રંથો જેવાથી સમજશે. બન્નેની ઉચ્ચ સાહિત્યિક શક્તિ એમની આત્મકથા જેવાથી મોલૂમ પડશે. બન્નેની આત્મકથામાં સત્ય છે, આપવગ્રાઈ નથી અને જીવનની દષ્ટિ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું ત્રણ અઢા કરવાની ઉદારવૃત્તિ છે.

જવાહર અને રાજેન્દ્રબાણુ બન્ને જેમ સાહિત્યકાર છે, તેમ પત્રકાર પણ છે, બન્નેએ થોડો સમય અખબારોનું સંચાલન કર્યું છે અને તેમાં પ્રતિષ્ઠા પણ સંપાદિત કરી છે.

બન્નેનું રાજકીય જીવન ઉજ્જવળ છે જ. જવાહર અને રાજેન્દ્રબાણુએ અનેકવાર કેબિનેટના પ્રમુખપદો-અણીને વખતે સંભાળ્યાં છે. જવાહર છ વાર

કોંગ્રેસના પ્રમુખ બન્યા તો રાજેન્દ્રબાબુએ ત્રણ વાર એ ગૌરવપ્રદ પદને સંભાળ્યું છે, અને કુશળતાથી સંચાલન કર્યું છે. બંને કર્મચોગીઓ છે, સ્થિતપ્રજ્ઞો છે, કૃષ્ણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના નિષ્કામ કર્મ કર્યું જાય છે, અને કૃષ્ણ તો વંશુભાષ્ય એમની ચરણે આવી પડે છે. એકને આઝાદ હિન્દના વડાપ્રધાનનું પદ મળે છે, બીજાને હિન્દના રાષ્ટ્રપતિનું. હિન્દના રાજકારણમાં આ બંને ઉત્તમોત્તમ અને ઉચ્ચોચ સ્થાનો એઓ દીધાવે છે.

એક રીતે કહીએ તો બે જ વ્યક્તિઓ અત્યારે હિન્દની કુલુધાર છે અને એ બાહોશ અને ઠરેલ નાખુદાઓના હાથમાં હિન્દની રાજકીય નૌકા સંપૂર્ણ સલામત છે. કારણ કે, બંને રાષ્ટ્રદેવતાને ચરણે પોતાના સર્વસ્વનું અર્પણ કરીને જ જિભા છે. નથી પ્રાણની ખેવના, નથી મોટાઈની ઇચ્છા, નથી ક્રોધને મહત્વાકાંક્ષા. ઉચ્ચોચ પદ મળ્યાં પછી માનરને બીજી મહત્વાકાંક્ષા પણ શી હોય ? બંનેએ ભારતમાતાને ચરણે જીવનને ઢાળી દીધું છે. બંનેનો ત્યાગ અનેક દૃષ્ટિએ અમૂલ્ય છે. અને એમાં જ એમના જીવનસાક્ષ્યની ચાવી છે. સાચે જ, આ બંને વિભૂતિઓ પોતાના જીવનના ભવ્ય શિલ્પીઓ અને સાચા કીર્તિયાત્રે છે.

જવાહર અને રાજીજી

સામાન્ય રીતે, એક સમય એવો હતો, કે, જ્યારે જવાહર અને રાજીજી, એ, બન્નેનું રાજકીય દષ્ટિબિન્દુ એકબીજાથી ભિન્ન હતું. રાજીજી એ રૂઢિચુસ્ત ગાંધીજીના અનુયાયી મનાતા, જ્યારે જવાહર એ સમાજવાદ તરફી ગાંધીજીના અનુયાયી લેખાતા. રાજીજી ધારાસભા પ્રવેશની તરફેણ કરતા, ત્યારે જવાહર એનો પ્રખર વિરોધ કરતા. રાજીજી હોદ્દા સ્વીકારની વાતો કરતા, જવાહરને એ માયાજાળ લાગતી. રાજીજી જ્યારે, શુદ્ધ રચનાત્મક કાર્યમાં, ખાદી પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વગેરેમાં રચાપચ્યા રહેતા, ત્યારે જવાહર સક્રિય રાજકારણમાં લાગ લેતા. આ કારણથી, રાજીજી અને જવાહર વચ્ચે વિરોધ ધણાને આંખે ઉડીને વગગે એટલા પ્રમાણમાં દેખાતો.

ઈ. સ. ૧૯૩૭ ની ચૂંટણીમાં રાજીજીએ સક્રિય લાગ લીધો, અને મદ્રાસના એઓ વડાપ્રધાન બન્યા, ત્યારે પણ હોદ્દાસ્વીકાર એ જવાહરને ગમતો નહોતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ, એ પ્રશ્નને અંગે જવાહર 'કોંગ્રેસપદનું રાજીનામું' આપવાનો વિચાર કરતા હતા. રાજીજીએ તો રાજ્યતંત્ર સંભાળ્યું અને એને બાહોશીથી ચલાવ્યું. એમ છતાં, રાજીજીના એ તંત્ર સામે પણ જવાહરનો વિરોધ હતો.

એ પછી, બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં, જ્યારે હોદ્દાત્યાગનું ફરમાન કોંગ્રેસ કારોબારી તરફથી થયું, ત્યારે પણ રાજીજીએ એનો વિરોધ કરેલો, પણ એમનો વિરોધ ટકેલો નહિ. તે પછી, ૧૯૪૨ માં રાજીજીએ પાકીસ્તાનના સ્વીકાર માટે આગ્રહ કર્યો, ત્યારે પણ જવાહર અને રાજીજીના દષ્ટિબિન્દુમાં આસમાન અને જમીન જેટલું અંતર હતું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે, હોદ્દા સ્વીકારીને, અંગ્રેજોને ફાસીવાદ વિરોધીયુદ્ધમાં સહાય કરવી જોઈએ, એવો રાજીજીનો મન હતો. અને એમના એ મત માટે એમને ઘણે ઠેકાણેથી જનકારો મળતો, ત્યારે, જવાહર પણ ક્રીપ્સથોજના સ્વીકાર કરવાના મતના હતા. પણ જવાહરની વૃત્તિએ કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપ પકડ્યું નહોતું.

‘નર્મતાલીમ’માં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખે છે, પણ જવાહરને પશ્ચિમની શિક્ષણ પદ્ધતિ હજી ગમે છે.

જવાહર દેશના આર્થિક સુધારાને જ મહત્વના ગણે છે, જ્યારે રાજા સામાજિક સુધારા, જેવા કે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, મધનિષેધ, વગેરેને ઉદ્યોગીકરણ જેટલું જ મહત્વ અર્પે છે. રાજાજીની દૃષ્ટિ ગામડાં તરફ છે, જુજવાહરની શહેર તરફ. જવાહરનું દૃષ્ટિબિન્દુ મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય રંગે રંગાયેલું છે, જ્યારે રાજાજી એ પૂર્ણતઃ પૌર્વાત્ય છે. જવાહરનું પાશ્ચાત્યસાહિત્યનું વાંચન વિશેષ, રાજાજી પૌર્વાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસી છે. ઉપનિષદ, વેદ, ગીતા, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત એ ગ્રંથોમાં તો એઓ નિપુણાત છે. આમ, જવાહરની જેમ રાજાજી પણ પંડિત છે.

જવાહર જગત ઇતિહાસનું અને હિન્દનું સર્વાંગીદર્શન કરે છે, ત્યારે રાજાજી આપણને મહાભારત અને રામાયણનો સંક્ષેપ, ઉપનિષદ કથાઓ વગેરે આપે છે. જવાહરનું સાહિત્યસર્જન પ્રધાનતઃ અંગ્રેજીમાં છે, રાજાજી તો તામીલસાહિત્યમાં સારા લેખક તરીકે સ્થાન પામે છે. એઓ દુઃખી વાર્તાઓ, નિબંધો, નિબંધિકાઓ તથા હાસ્યલેખક તરીકે જાણીતા છે. રાજાજીમાં એક પ્રકારની હાસ્યવૃત્તિ છે, જેનો જવાહરમાં આપણને અભાવ લાગે. વક્તા તરીકે, જવાહર કરતાં રાજાજી વિશેષ આકર્ષક, અને છટાદાર.

જવાહર અને રાજાજી બન્ને દેશને વકીલાતના ધંધામાંથી સાંપડ્યા, અને બન્નેને ગાંધીજીએ શોધી કાઢી એમની સેવા ભાવનાને વેગ આપી દેશને સમર્પણ કર્યાં. એ બન્ને એકજ ગુરુના શિષ્યો એટલે ગુરુબંધુ છે. આમ છતાં, એ બન્નેએ પોતાના ગુરુ જોડેના મતભેદો જરાય સંકોચ વિના જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યાં છે. એથી જવાહરને સહન કરવું પડ્યું નથી, જ્યારે રાજાજીને ઘણું ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. આ બન્ને મહારથીઓએ કોંગ્રેસને ધડવામાં સક્રિય અને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

રાજાજી આજે તો નિવૃત્ત થયા છે, તેમ છતાં, એમની દેશને ક્યારે જરૂર પડશે, અને જવાહર પાછા એમને ક્યારે હાકલ કરશે તે કહી શકાતું નથી. જવાહર એવા મહારથીઓના પીઠબળેજ દેશની આવી સાર્વત્રિક પ્રગતિ સાધી શક્યા છે.

જવાહર અને માઓત્સે

આંતરરાષ્ટ્રીય ગજકાલ્પમા આજે બે રાષ્ટ્રો અત્યંત મહત્વનું સ્થાન લે છે હિન્દ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મગ્યામા છે તેથી, જ્યારે સામ્યવાદી ચીન સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સરચામા નથી તે માટે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકીય પુરુષોની મીટ આ બે રાષ્ટ્રો પ્રત્યે મદદસારની મગ્યવળી રહેવી હોય છે કારણ કે, આ બે રાષ્ટ્રો, અત્યારે નવીન એશિયાના પ્રતિનિધિ રાષ્ટ્રો છે એ બન્ને મહાન રાષ્ટ્રો છે જન સમ્યાની દૃષ્ટિએ, નેતાઓ ને ગણરૂઢિધાયકોની દૃષ્ટિએ

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે આપણે જવાહર અને રાષ્ટ્રવાદી ચીનના નેતા ચાંગ-કાઈ-શેક એ બન્નેને મહાન ગણ્યતા ચાંગ-કાઈ-શેક, હિન્દમા આવે, તો જવાહર તરફથી એનું અપૂર્વ સ્વાગત થતું એ બન્ને વચ્ચે અગત મંત્રી પણ ખૂબ ગાઢ હતી પરંતુ, ચાંગની ગજનીતિથી, ચીન, અમેરિનનું એક સરચાન તો નહિ બની જાય ને, એવી બીતિ, ચીનના સાચા ગણ્ટ્રવાદી નેતાઓને લાગના માડી, અને, આમ જનતાની હાવત નો દિનપ્રતિદિન બગડતી જ ચાલી પગિલામે, આમ જનતાની સાચી ઘાઝ જાણનાર, અને ચીનની પ્રાન્ને અમેરિનના મૂડીવાદના પ જામથી મુક્ત કુનાર ચીનનો મુખિદાતા જાગ્યો એણે આમ જનતાને ક્રાન્તિને પંથે દોરી, ક્રાન્તિનું મુખ્ય સરિથન સ ચાવન કર્યું અને એણે ચીનને મુક્તિ આપાવી ચીનને આઝાદ કર્યું એ રીતે, હિન્દ પણ અમેરિનનું શુનામ હતું અને હિન્દને શુનામીમાંથી મુક્ત કરવા માટે જે આઝાદી જ ગો એનાયા તેમા જવાહરે આગવી દરેજને શાલાવી અને માબોમને મુખ્ય કરી એટલું જ નહિ, પણ, સ્વતંત્ર લાગતના જવાહર પ્રથમ પુરુષ બન્યા તેની જ રીતે, સ્વતંત્ર ચીનના પ્રથમ પુરુષ માઓ-ત્સે-તુગ બન્યા

માઓની ગેરગમા ચીન પ્રત્યેનો પ્રેમ રહેલો છે માઓ નો પહેરવેશ, ચીની ખેડૂતને મળતો છે એનો ખોરાક, એની લાપા, બધામા એનો ચીન માટેનો પ્રેમ જાણાઈ આવશે એજ જાતનો જવલ ત હિન્દપ્રેમ આપણને જવાહરમા જાણાઈ આવશે

માઓ-ત્સે-તુંગે, પોતાના હાથમા ચીનનું ગળ્યત ત્ર વર્ષને ચીનનું નવવિધાન એટલું કરી નાખ્યું, ચીનની સૂરત એની પાની નાખી કે જાણે વિશ્વકર્માએ નવું જ ચીન રચ્યું એવીજ રીતે, જવાહરની દોરનણી નીચે, હિન્દનું પણ નવવિધાન થાય છે પચવર્ષીય યોજના દ્વારા, હિન્દની સૂરત પણ જવાહરને પચટાનની છે હિન્દ અને ચીન એ દુનિયામા ભરચક વસ્તીવાળા પ્રદેશો હોના છતાં, આતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમા એમની ગણના નહોતી, એમનું સ્થાન નહોતું, એમની પ્રતિષ્ઠા નહોતી, તેને બદલે આજે નવું હિન્દ અને નવું ચીન એવું રચાય છે, કે, દુનિયાને એમની તરફ મીટ માડીને, જોઈ રહેવું પડે છે, કે કાલે ચીન કેના પગના ભરશે, યા તો કાલે હિન્દ કઈ જગતનું વનણ લે છે જવાહરને આગ-કાષ્ટ-ગેક જોડે મેની હોના છતાં, જવાહરની પરદેશનીતિની દીર્ઘદષ્ટિને પરિણામેજ નૂતન ચીન જોડે, આપણે મૈત્રી ભર્યો સબધ જાળવી શક્યા છીએ અને માઓ-ત્સે-તુંગનો આગ દુશ્મન હોવા છતાં, જવાહર તો એનો દોસ્તજ છે

માઓ-ત્સે-તુંગ અને જવાહર એ બન્ને સ્વપ્નદષ્ટાઓ છે જ, પરન્તુ, એમના દર્શનની પાછળ, એમના પાત્રિયનું પીઠબળ છે જવાહર જેમ મહાન લેખક છે તેમ માઓ પણ સિદ્ધ હસ્ત લેખક છે સાહિત્ય વિષે અને ટ્વા વિષે એણે ગંભીર વિચારણાઓ કરી છે પરન્તુ, પોતાના જ્ઞાનને અમલી કેમ બનાવવું તે આવડત માઓમા છે માઓનું વાચન અને જ્ઞાન એના અનુભવથી મિશ્રિત છે માઓથી બીજા સ્થાનનો ચીનનો વડો પ્રધાન ચાઉ-એન-લાઈ માઓ વિષે કહે છે કે “અમારા પક્ષમા કેટલાક એવા માણસો છે કે, જેઓ માર્કસવાદના સિદ્ધાંતોમા નિષ્ણાત છે જ્યારે કેટલાક એવા છે કે, જેમને સિદ્ધાંતોનું પુસ્તકિયા જ્ઞાન નથી, પણ એને અમલી બનાવવાની આવડત અને કુતેહ છે પણ અમારા નેતા માઓ તો, બન્નેમા નિષ્ણાત છે સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનમા તેમજ એને ટ્રવી રીતે અમલી બનાવવા, તેની વ્યવહારુ આવડતમા ”

આપણે જ્યારે, આ દષ્ટિથી જવાહરને તપાસીએ, તો જવાહરના જીવનને બે વિભાગમા વહેંચી નાખવું પડશે પૂર્વાવસ્થાનો જવાહર, એટલે આદર્શવાદી, વ્યવહારશૂન્ય અને ખવાબમા જ મગ્ત એવો પુરુષ ઉત્તરાવસ્થાનો જવાહર એ ખવાબી કે સ્વપ્નદર્શી ખરો, પણ સાથે વ્યવહારુતા પણ ખરી એટલે એનામા મુગ્ધ ભાળ્યા જેવું થયું જવાહર આ દષ્ટિએ તો અત્યારે માઓ-ત્સે-તુંગ જેવા જ છે બન્ને આદર્શવાદી અને વ્યવહારુ છે

પરન્તુ, સદલાગ્યે, હિન્દમા મહાત્માજી જેવા જગતનંદ પુરુષરત્ન હોવાથી, જવાહર એમની તરફ વળ્યા, અને એ વિચારસરણી અપનાવી જો કે, આપણે

‘પીશમી સદીના ખીજ દશકાથી, ચોથા દશકા સુધીનો જવાહર’ જોઈએ, તો, એ આપણને કદર માકસવાદી લાગે. ખીજો માઓત્સે-તુંગ જાણે ! બન્નેમાં સામ્ય કેટલું ? બન્ને માકસના અંગ અભ્યાસી. માકસવાદી રચનાજ જગતની તારણહાર નીવડશે, એવી બન્નેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા. માઓ જેમ નિરીશ્વરવાદી, તેમ, ગઈ કાલનો જવાહર પણ ગાંધીજીની એમની પર અસર હોવા છતાં ધર્મમાં તેમજ ધર્મશરના અસ્તિત્વમાં ઝાઝું માનનારા નહોતા. એઓ સુસ્ત માકસવાદી હતા. વિશેષે દરીને, એમની રશીયાની મુલાકાત પછી એઓ તેનાથી સારી પેઠે અંગ્રાઈ ગયા હતા. અને એમના હિન્દમાં તે પછીના પ્રત્યેક ભાષણમાં વર્ગવિગ્રહનો સ્પષ્ટ સૂર સંભળાતો હતો.

આમ બન્ને પુરુષો માકસના ભક્ત ખરા. પણ, જવાહર, ગાંધીજીની છયા નીચે આવવાથી, એ તત્વ ઉપર ગાંધીવાદી તત્વ વિશેષ ભળ્યું, છતાં, આજે પણ, માકસવાદીની જેમ જવાહર ચંત્રવાદના અને દેશના ઉદ્યોગીકરણની વિરુદ્ધ નથી, પણ એના પક્ષપાતી છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ, જવાહર પૂરેપૂરા અહિંસાવાદી નથી. કારણ કે, ક્રીપ્સ યોજના વખતે, જે બ્રિટન હિન્દને આઝાદી બક્ષે તો એઓ બ્રિટનની પડખે રહી જાપાન જોડે સશસ્ત્રયુદ્ધ કરવાની તરફેણમાં હતા. કાશ્મીર મુદ્દ, દેવપ્રાપ્તનો લશ્કરી કચ્છો, વગેરે દર્શાવે છે કે જવાહર પૂર્ણ અહિંસાવાદી નથી. એટલે એ દષ્ટિએ પણ જવાહર માઓ-ત્સે-તુંગ જોડે કાંઈક સામ્ય ધરાવે છે. જવાહર વર્ગવિગ્રહને અપનાવતા નથી. ‘જનાં, જમીનદારી નાબૂદીને પોતાના કાર્યક્રમ નરીકે એમણે અપનાવ્યો છે.

જવાહર જેમ સાહિત્યના, કાવ્યના ને જગતના ઇતિહાસના અનુભવી છે, અભ્યાસી છે, ઇતિહાસના ધણેયા છે, તેવી જ રીતે, માઓ પણ જાજરા સાહિત્યકાર છે. એ તો કવિ પણ છે. આમ કાવ્યશોખ એ તત્વ બન્નેને નવસર્જન માટે ઝેર છે. બન્નેને નવી દુનિયા ધડવી છે, નવું જગત વસાવવું છે, જેમાં શોષણ ન હોય, ઉત્પત્તિયના કૃત્રિમ ભેદ ન હોય, જેમાં પૈસાદાર ને ગરીબ ન હોય. જ્યાં સર્જનહારે સર્જેલાં મનુષ્યો બધી રીતે સરખાં હોય.

સામાન્ય રીતે, માઓમાં આ ભાવના જલદી આવે એ સમજી શકાય એવું છે. કારણ કે, માઓ તો ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મેલો માનવી છે. ખેડૂતની અવદશા એણે પોતાના જીવનમાં અનુભવી છે. ત્યારે જવાહરમાં એ ભાવના ક્યાંથી આવી ? બાદશાહી વૈભવમાં ઉછરેલા એને કિસાનની હમદદી ક્યાંથી ઉદ્ભવી ? પણ જવાહરની કિસાનો માટેની હમદદી પણ સ્વાનુભવજન્ય છે. કારણ કે, જવાહર મહિનાઓ સુધી, કિસાનોની ઝૂપડીમાં એમની બેગા રહ્યા છે. એમના પોતાના

આવીશાન મહેલો અને સ્વજનોની પ્રેમભરી હાંફ ત્યાગીને, એમણે ગરીબો જોડે, ગરીબ બનીને મહિનાઓ ગાળ્યા છે, સખત તાપમાં ને કડકડતી હાંડીમાં. આમ, એમાંથી એકેની ભાવના કેવળ પુસ્તકવાંચનમાંથી જન્મી નથી, પણ, એમના આત્મા જોડે વણાઈ ગઈ છે. એ ભાવનાનો એકરાગ થઈ ગયો છે. આમ બાળપણના પોતાના અનુભવમાં, માર્કસવાદી સાહિત્ય ભજ્યું અને માઓ ને જવાહર બન્ને ક્રાન્તિવાદી બન્યા.

આ ઉપરાંત, જેમ જવાહર સોએ સો ટકા માર્કસવાદી નથી, તેવી જ રીતે, માઓ-ત્સે-તુંગ પણ સાચા અર્થમાં માર્કસવાદી નથી. કારણ કે, જવાહરની ક્રાન્તિમાં ને માઓની ક્રાન્તિમાં, એમના પોતાના દેશની કહી શકાય એવી આગવી મૌલિકતા છે, જે, દેશની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને આયોજવામાં આવી છે હિન્દ અને ચીન બન્ને દેશો ખેતીપ્રધાન છે. એ ઘટનાને લક્ષમાં રાખીને જ બન્નેની ક્રાન્તિનું નિર્માણ થયું છે. આથી જ, કિસાનોને જમીનદારોની ભીંસમાંથી છોડાવવામાં બન્નેએ પહેલ કરી.

માઓ તેમ જવાહર બન્નેએ ક્રાન્તિમાં અનન્ય ભોગો આપ્યા છે. માઓએ પોતાની મા તથા પત્ની ગૂમાવ્યાં. બન્નેને, ચાંગ-કાઈ-શેકની સરકારે, માઓને એની સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિમાં સહાય કરવા માટે, જાહેરમાં ફાંસી આપી હતી. જવાહરે પણ યુદ્ધમાં જ એમના પિતા, માતા તથા એમનાં પત્નીને ગૂમાવ્યાં. માઓ ખેડૂતોનો પુત્ર હોવા છતાં, એણે ઉચ્ચ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ લીધું છે. એ કોલેજમાં ઘણો જ ગરીબ વિદ્યાર્થી. જવાહરની જેમ એને સમૃદ્ધિની છોળમાં ભણવાનું નહોતું. એને તો ભણવાનું હતું, અનેક મુસીબતો અને વિટંબણાઓ વચ્ચે. પેકિંગ વિશ્વવિદ્યાલયમાં, એની યુદ્ધિપ્રતિભાએ, મહેનત કરીને પોતાના શિક્ષણનો ખર્ચ ઉપાડવાની એની તાકાતને લીધે, ત્યાંના પ્રોફેસરો એની પ્રત્યે આકર્ષાયા. અને, એની કોલેજના ગ્રન્થપાલ તરીકે નિમણૂક કરી. ત્યાં જ એ માર્કસવાદી સાહિત્યના પરિચયમાં આવ્યા. જવાહરની જેમ એણે આગ્રહ શિક્ષણપદ્ધતિ કે પશ્ચિમની શિક્ષણપદ્ધતિનો લાભ લીધો નથી. આથી એક રીતે કહીએ તો એનું માનસ ચીનની ધરતી જોડે જ આતઃપ્રેરિત થઈ રહ્યું છે. પછી તો એણે ચીનમાં સામ્યવાદી પક્ષ સ્થાપ્યો ને એનો મંત્રી બન્યો. અને મંત્રી તરીકે એણે ગામડે ગામડે ફરી લોકોમાં ક્રાન્તિનો નાદ પૂકાર્યો. લોકોમાં જાગૃતિ આણી. પરિણામે, એ, ચાંગ-કાઈ-શેકની સરકારને ઊથલાવી શક્યો અને પોતાના આદર્શ અનુસાર ચીનની નવરચના કરી શક્યો. આજ રીતે, જવાહર પણ, પોતાની મનીષા પાર પાડી શક્યા અને સ્વતંત્ર હિન્દની સ્થાપના કરી શક્યા.

જવાહર અને માઓ બન્ને આગે યુવાનોના લાડીલા છે. બન્ને એશિયા તરફ યુરપ અને અમેરિકાને મીટ માંડતા કરી શક્યા છે. એશિયાનું સ્થાન જે જગતભરમાં નીચું હતું તેને બદલે એઓ ઊંચું કરી શક્યા છે.

જવાહર અને માઓ એકબીજાને મળ્યા છે, અને એમણે શાંતિથી વિચાર વિનિમય કર્યો છે. બન્નેને એક બીજા તરફ અત્યંત આદર છે. અને, તેથી જ આગે, હિન્દનો અવાજ ચીન સાંભળે છે અને ચીનનો અવાજ હિન્દ સાંભળે છે. માઓ ને જવાહરનાં નામો અને કામો એશિયાની તવારીખમાં અમર રહેશે. એશિયાના ઇતિહાસનાં બે ઉજ્જવળ પ્રકરણો આ બન્નેને વિષે લખી શકાય. એશિયાના ઇતિહાસનું નવસર્જન એમણે કર્યું. પશ્ચિમનું અભિમાન ઉતારનાર, પશ્ચિમની ગુરુતા-અનિયતે છોડનાર એ બે વિરલાઓને પૂર્વ તો યાદ કરશેજ પશ્ચિમ પણ યાદ કરશે. હિન્દ અને ચીને સ્વીકારેલા શાંતિભર્યાં સહઅસ્તિત્વ અને પંચશીલના સિદ્ધાંતો સારી મુઠ્ઠાએ જગતનાં રાષ્ટ્રોએ સ્વીકાર્યાં છે, અને એમણે જગતશાંતિની દિશામાં સ્તુત્ય પહેલ કરી છે. અને આ સિદ્ધિ આ બન્ને રાષ્ટ્રોના વડાઓના ભગીરથ પ્રયાસોને આભારી છે એ નિર્વિવાદ છે.

જવાહર અને મુલાયમ

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે જવાહર અને મુલાયમ નામો એકીથાસે ખોલાતા બન્નેના જ્યનાદથી વાતાવરણ ગાંઠ અને ગુંઠ રહેતું. બન્નેના નામમાત્રથી નવજુવાનોના શરીરમા રોગ લોહી ચડતું બન્નેને આદર્શ તરીકે માનીને, અનેક શહીદો દસતે મુખે ફાંસીને માથડે ચડતા બન્નેનો પડકાર સાંભળીને બ્રિટીશ સત્તતના મોનડીઓ ચરચગતા બન્નેને જોલમા પૂરવાની કંઈક પેસ્વીઓ ને કાવતરાં રચાતા બન્નેને કાયદાની બળમા ફસાવના અમલદારશાહી તત્ત્વર ગ્રહેતી

દેશને માટે અનેક કુરબાની કરનાર આ બે વીરો ત્રિપુગ કોંગ્રેસ સુધી ગાંઠ મિત્રો ૧૯૩૮ સુધી બન્ને વચ્ચે મેળ ધણું સારું બન્ને એ કોંગ્રેસને ચળે પોતાની સેવા, પોતાની શક્તિ અર્પણ કરેલી પોતાના પ્રાતની કોંગ્રેસના તેમજ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના બન્ને બે વાર વચાવવા પ્રમુખ બન્ને પહેલેથી જ ઉદ્દામવાદી કોંગ્રેસના મોવડીઓ જેમનાથી ડગતા અને જેમને ડરાવતા એના આ બે વીરો મજૂર આદોલન હોય કે હડતાલ હોય, ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસનું પ્રમુખ પદ હોય, કે મીંગત કાવતરાં કેસના કેદીઓના બચાવ માટે ફાળો હોય, નજરકેદીઓ માટે લોકમન અગૃત કરવાનો હોય, કે રજવાડાની પ્રગતો પોકાર સૂણાવવાનો હોય, ત્યારે બન્નેનો સહકાર હોય બન્ને વચ્ચે, ક્યાય સુધી દરીદ્રાઈ નહોતી વર્ષો સુધી બન્ને કોંગ્રેસની કારોબારીમા ચુકાતા લગભગ બન્ને સમયચરુ. બન્ને જનતાના લાડીયા, જુવાનોના નેતા, ઉદ્દામવાદના પ્રણેતા ક્રાન્તિની જ્વાળાથી દિનગત સગગતા ભડવીરો. કાર્ય સાધવામિ વા દેહં પાતયામિ વા ના કે 'કરેંગે યા મરેંગે' એ સૂત્રનાં મૂર્તિમાન પ્રતીકો

જવાહર અને મુલાયમ બન્નેના વ્યક્તિત્વ પણ ખૂબ આકર્ષક સામાને આજ નાખે એવા પ્રભાવશાળી, મુગ્ધ કરે એનાં જણે જોયાજ કરીએ એવા જો કે,

બન્નેને વિરોધીઓ પણ પ્રમાણમાં સારી પેઢે હતા, અને ધણા હતા. પણ એ તો બધા પ્રતિભાશાળી લોકનેતાના હોય છે જ.

જવાહર અને સુભાષ બન્ને વિજ્ઞાપતમાં રહી, અંગ્રેજોના સહવાસ સેવી, ક્રાન્તિકારી બનેલા. અંગ્રેજોના અનુલવથી જ જાણે અંગ્રેજોના દુશ્મન ન બન્યા હોય !

પણ, જવાહર ને સુભાષ એ એમાં જવાહરને તો પિતૃદત્ત મહત્તાનો વારસો હતો. જવાહરને મોતીલાલજીને લીધે અનુકૂળતા મળી. સુભાષની જે મહત્તા હતી તે આપ કમાઈની હતી. હા ! એમના રાજકીય ગુરુ દેશબંધુ દાસ હતા. પણ દેશબંધુ અને સુભાષ બન્નેની વિચારસરણી ઘણી ભિન્ન. દેશબંધુ તો અંગ્રેજોની ધારાસભામાં જઈને અંદરથી વિરોધ કરવામાં માને, સુભાષ તો સીધોજ ક્રાન્તિવાદી. અંગ્રેજોનું કંઈજ આપણને ન ખપે, એ તો ખરુંજ, પણ અંગ્રેજોનું જે કંઈ હોય તે તોડી ફેડીને તેનો સર્વતોમુખી વિનાશ જ થવો જોઈએ એમ માનીને આચરનારા. એટલે, દેશબંધુની યાચામાં સુભાષ ઉછરેલા એ વાત સાચી. પણ દેશબંધુ પાસે એમણે રાજકીય દીક્ષા લીધેલી નહિ. સુભાષ મહાનદ હતા ને પોતાની મેજે જ એઓ મહાનદ બન્યા હતા.

ગિરીશાની જેલ આ એ વિભૂતિઓએ જેટલી શોભાની હશે, તેટલી બીજા કોઈનેતાએ નહિ શોભાવી હોય. જેલમાંથી છૂટ્યા ને થોડીવારમાં પાછા જેલમાં ગયા જ છે. જાણે, બન્ને વચ્ચે જેલ જવાની હરીફાઈ ચાલતી હતી. અને એ હરીફાઈમાં કોણુ છાતું ને કોણુ હાથું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જે કે, એ વાત સાચી કે સુભાષ મોટે ભાગે નજરકેદી હતા, જ્યારે જવાહર સગા પામેલા કેદી હતા. છતાં, બન્ને જાણે, બન્ને જાણુનો સ્થાવીરવાસ જેલ હોય, તેમ, થોડે થોડે વખતે એઓ બહાર આવી જતા.

આમ છતાં, જવાહર અને સુભાષ એ બેની કાર્યસરણી ને વિચારધારામાં ઘણુંજ અંતર હતું. બન્ને વચ્ચેની ખાઈ ઊંડી ને પહોળી હતી. સુભાષ સાહસિક, સમાધાન ન કરવાવાળા, જીવન અને રાજકારણ જોડે જુગાર ખેલનારા ખેલાડી, જ્યારે જવાહર જુરસાવાળા છતાં, કોઈ મુશ્કેલી જો જરા દબાવે તો દબાઈ જાય, પરિસ્થિતિ જોડે સમાધાન કરનારા, અને, સાહસવૃત્તિ જરા થોડી એવા. સુભાષ અને જવાહર ટ્રેડ યુનિયન કેઝિસના પ્રમુખાચર્યા, અને, બન્ને કેઝિસમાં માનનીય. સુભાષથી સર્વે ડરતા, એ શું કરશે, એની તરફ સર્વેની નિગાહ રહેતી જ્યારે જવાહરની બધા પ્રશંસા કરતા, એમની શક્તિની વાહવાહ કરતા, છતાં, એમનો

કોઈનીય ડર નહિ એ ગુસ્સે થઈને, ધૂ આપૂઆ થઈને બેસી ગંહેજે, એમ જ સર્વે કહેતા એ સામે પડીને, પોતાનો પક્ષ રચીને, કોએમને નમગી પાડશે, ટ્રેઝિનને હથમચાવી મૂડશે, એમ તો એમને વિષે કોઈ સ્વપ્નેય ધારે નહિ, કે, ટ્રેઝિસની જોડે, કોએસના મોવડીમડગો જોડે એમને અનેકનાર તીવ્ર મતભેદો થયા હતા, જવાહરે ક્યારેય કોએસમાથી છૂટા થવાની નવી ઇતેજરી દર્શાવી, કે, નથી કોએસમા જ રહીને એનું એક પણ અંગ મડગ કાઢ્યું જ્યારે સુભાષ ! એ કોએસમા રહ્યા ત્યારે પણ ચાર છ મહિને એકાદ કઈ ધમકા ન કરે ત્યાંસુધી એમને જ પજ નહિ મળેતે એમની પ્રકૃતિ જ એવી હતી કે જે કઈ અનનુ માગી તે એમને પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિથી જોઈ સતોષ થવાનો જ નહિ પ્રત્યક્ષ પરિસ્થિતિ એમના આદર્શો અનુમાર વર્તવા તૈયાર હોય તો પણ, જગજુ કે, એમનો આદર્શ તો થોડા વખતમા ધ્યાય આગળ ધપી ગયો હોય અને તે એટલો બધો આગળ ધપેનો, કે, એમના અનુયાયીઓને જ એમની જોડે ગાંધી રાખવી મુશ્કેલ પડતી અજબો એ જાણે એમના જીવનનું એક અંગ હતું ક્રાંતિની ક્રમ વાતો જ નહિ, પણ ક્રાંતિને જીવનમા ઉતારવાની એમની પોતાની તમત હતી સુભાષ મોટે ભાગે તો જેનમા જ રહેતા, પણ જ્યારે જેનની બહાર હતા ત્યારે પણ એમની ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ હોય

૧૯૨૪ સુધી જવાહર અને સુભાષ એકબીજાની સાથેસાથ ટ્રેઝિસમા કાર્ય કરતા ઉદ્દામવાદી વિચારો પ્રગટ કરતા ને એકબીજાના પૂરક હતા તેવામા ૧૯૨૪મા સુભાષને નવરમદ કરવામા આવ્યા ને ચાર વર્ષ સુધી એઓ નવરમદ રહ્યા ને એ ચાર વર્ષમા તો કોએસ સખત પનટાઈ ગઈ મોતીનાવજીએ હિન્દુ નવુ બધારનું ધડનું હતું એ બધારનું હતું તો ઉત્તમ, પણ એમા હિન્દનો દબાવે સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય કટપીને એનું ઘડતર થયું હતું તે વખતે જવાહર એ ટ્રેઝિસના સામાન્ય મત્રી હતા લખનૌમા, હિન્દના બધા પક્ષોની સર્વપક્ષ પરિષદ ભરાઈ અને એમા મોતીનાવજીએ ઘડેનું હિન્દનું બધારનું મ જૂર રહ્યું જવાહરની પરિસ્થિતિ બહુ વિચિત્ર બની કારણ કે, એમને તો દેશને માટે મુકમ્મીન આઝાદી સિવાય બીજું કશું સ્વીકાર્યું હતું જ નહિ તો પણ એમણે પોતાની જવાબદારી ધ્યાનમા રાખી ટ્રેઝિસના મત્રી તરીકે રાજીનામું ન આપ્યું સુભાષ પણ મુકમ્મીન આઝાદી માહતા હતા એટલે એમણે પણ જોરશોરથી કોએસના સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય અનુસાર ધમકાયા બધારણનો ઈન્કાર કર્યો અને પ્રચાર કર્યો

આવા તમ વાતાવરણમા, ૧૯૨૮ ના ડીસે બરમા કોએસનું અધિવેશન કલકત્તામા ભરાયું મોતીનાવજી નેહરુ રિપોર્ટના ધારેયા, કોએસના પ્રમુખ હતા, સુભાષજી

એ કોંગ્રેસ સ્વયંસેવકની સેનાના સેનાપતિ હતા, અને જવાહર કોંગ્રેસનાં મંત્રી હતા. જવાહર અને સુભાષ તો નેહરુ રિપોર્ટના સખત વિરોધી હતા. એમને મુકમ્મીલ આઝાદી, ધિરેથી જોડેના સંબંધનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ જોઈતો હતો. એમને કશુંય ઓછું ખપતું નહોતું. એટલે, જવાહર અને સુભાષ બન્ને, આ માગણીમાં અને નેહરુ રિપોર્ટની મંજૂરીના વિરોધમાં સહમત હતા, અને સંવાદી હતા. આ બન્ને નેતાઓની-જવાહર અને સુભાષની-નેતાગિરી પણ જખરી હતી, બન્ને યુવાનોના આદર્શ હતા, શ્વાસ અને પ્રાણ હતા. બન્ને નો પડતો બોલ ઝીલવા માટે જહાલ તૈયાર હતા. ગાંધીજી એ આ તોફાન જોયું. એમણે આ બન્ને નેતાઓને બોલાવીને, એમની જોડે સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. અને બન્ને જોડે ગાંધીજીએ સમજૂતી કરી પણ ખરી. ગાંધીજીએ એવું સમાધાન કર્યું કે એક વર્ષ દિવસ માટે નેહરુ અહેવાલ પર સમજૂતી કરવી. પરંતુ, એક વર્ષમાં જો સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ન મળે તો પછી, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને ધોરણે અંગ્રેજો જોડે સમાધાન ન કરવું. જવાહર સુભાષ બન્ને આ વાતમાં સંમત થયા. પરંતુ, જ્યારે એમણે જઈને પોતાના અનુયાયીઓને ગાંધીજી જોડે કરેલા સમાધાનની વાત કરી, ત્યારે એમના અનુયાયીઓએ એમની સખત ખખર લઈ નાંખી. આથી બન્ને જણ મૂંઝાયા, અને બન્નેએ નક્કી કર્યું કે, સમાધાનનો જે હરાવ આવે તેનો વિરોધ કરવો અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યથી કોઈ પણ બિણ્ણી વાતનો સ્વીકાર ન કરવો. એટલે બીજે દિવસે જ્યારે, અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિ સમક્ષ સમાધાનનો હરાવ આવ્યો, ત્યારે, જવાહરે એ હરાવમાં સુધારો સૂચવ્યો અને સુભાષે એ હરાવને અનુમોદન આપ્યું. આથી ગાંધીજીને ખૂબ દુઃખ થયેલું. અને વચન આપીને ફરી જવા માટે, એમણે એ બન્ને યુવાનોની સખત શખ્દોમાં ઝાટકણી કાઢેલી.

જવાહર તો ફરી કોંગ્રેસના મંત્રી ચૂંટાયા, એટલે, કોંગ્રેસે માન્ય રાખેલા હરાવની વિરુદ્ધ એઓ પ્રચાર કરી શક્યા નહિ. પરંતુ, સુભાષે તો બંગાળમાં ‘હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય લીગ’ સ્થાપી. સુભાષ એના પ્રમુખ બન્યા. અને, મદ્રાસમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો હરાવ કરી, પછી કલકત્તા કોંગ્રેસમાં નેહરુ રિપોર્ટનો સ્વીકાર કરીને, કોંગ્રેસે આમ-જનતાને દગો દીધો છે, એવો આક્ષેપ, સુભાષે, કોંગ્રેસના મોવડીઓ પર મૂક્યો. જવાહરની વિચારસરણી પણ સુભાષને મળતી જ હતી. છતાં, સુભાષ જેટલી નૈતિક હિંમત જવાહર દાખવી શક્યા નહિ. જો કે, માનસિક રીતે તો બન્ને એક જ હતા.

ત્યારપછી ૧૯૨૯ માં લાહોર કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે જવાહરની વરણી યુદ્ધ અને ત્યારથી એક દૃષ્ટિએ કહીએ તો જવાહર અને સુભાષનો માનસિક વિચ્છેદ

થયો ઝરણુ, પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ પ્રત્યે અસતોત્ર અને દુનિયાથી આગે ચાલવું એ સુભાષનો જાગે નિયમ હતો એટલે, કયકતા કોંગ્રેસમાં સુભાષની માગણી સપ્તર્ષિ આતમ્ય માટે હતી જ્યારે સપ્તર્ષિ આતમ્યનો ઠરાવ લાહોર કોંગ્રેસમાં પસાર થયો ત્યારે સુભાષે, ઝિંદગીની સામે, આપણી પોતાની હકૂમત સ્થાપના માટેની માગણી કરી જવાહર ત્યાં સુધી જના તૈયાગ નહોતા જવાહર ક્રાન્તિવાદી ખરા, પણ ઉદ્ધામ ક્રાન્તિવાદી નહિ, જ્યારે સુભાષ ઉદ્ધામ ક્રાન્તિવાદી બીજા એક વ્યાપ્તમાં પણ સુભાષે ક્રાન્તિ ઇચ્છી કોંગ્રેસ કારોગારીની પસંદગી માટે ભાગે પ્રમુખગ ડરતા હતા સુભાષ તો લોકશાહી રસમમાં માનનાગ હતા એટલે એમણે કોંગ્રેસ કારોગારીની ચૂંટણી થાય, ને, અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ એ ચૂંટણી કરે એની માગણી કરી એમણે એ વખતે આ માગણી ગૂંચ ડરતા એ પણ અપ્પટ ડ્યું કે જવાહર લોકશાહીવાદી છે એટલે, એમની કારોગારી લોકશાહી રીત પ્રમાણે ચૂંટાય તેનો એમને વિરોધ નહિ જ હોય પણ, જવાહર ક્રાન્તિવાદી ખગ, પણ માથે સમાધાનમાં માનના । સુભાષ જેટલા ઉદ્ધામ નહિ સુભાષ તો ખૂબ જહાલ એકવાગ મનમાં આવ્યું એટલે યાહોમ કરીને જ એઓ જ પવાના તેમાં જરાય મીનમેષ નહિ એજ એમને જીવનમન આથી એમનો કારોગારીનો ઠરાવ જ્યારે નામગૂર થયો, એટલે એમણે, એમના અનુયાયીઓ જોડે સભાત્યાગ ડ્યો અને 'કોંગ્રેસ લોકશાહી પક્ષ' નામના એક નવા પક્ષની સ્થાપના કરી અને શ્રીમતિ વાસતી દેવી-દેશમ ધુ દાસના પત્ની-ને તાર કરી જણાવ્યું કે કોંગ્રેસ સરમુખત્યારીને પથે જતી હોનાથી, કોંગ્રેસને લોકશાહી રાહે લઈ જના માટે એમણે ના પક્ષની સ્થાપના કરી છે આ રીતે જનતાનું ધ્યાન પોતામાં જ કેન્દ્રિત રહે, એવું કર્વેને કર્વે, સુભાષ ડ્યાં જ કરતા એ એમના સ્વભાવમાં જ હતું

૧૯૩૦ માં જ્યારે આપણે ત્યાં 'નિમઝ સત્યાગ્રહ' શરૂ થયો, ત્યારે, સુભાષ જેનમાં હતા એમને, રાજદ્રોહી લાખણ કરના માટે એક વર્ષની સજા કરવામાં આવી હતી પરંતુ, એ જેનમાંથી મુક્ત થયા, ત્યારે સત્યાગ્રહ આદિબન પૂર્ જોશમાં હતું એટલે, સુભાષ જેવો કુરમાનીની તકની ગહ જોતો હોય, એવો સાહસિક વીર આવી તક જતી કરે કે? એટલે જેનમાંથી છૂટ્યા એને ખીજે જ દિવસે એઓ પ્રયત્ન મરનમમાં નીકળ્યા એ સરનસમાં સુભાષમાણુને સખન માર પજો એઓ ખેલાન બન્યા

પછી તો સુભાષની તળિયત સારી પેડે લથડી ૧૯૩૧ માં ગાંધીજીએ જ્યારે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખ્યો અને ઇરવીન જોડે સમાધાન કર્યું ત્યારે એનો વિરોધ કરના સુભાષ હતા જવાહરની તો એમાં સમિતિ હતી જવાહરને અદરથી ન ગમતું હોય

છતાં, એમણે યુદ્ધતહકુખીનો ખુલ્લી રીતે વિરોધ કર્યો નહોતો. જ્યારે સુભાષે તો ખુલ્લી રીતે એનો વિરોધ કર્યો. સભાઓ ભરી, એ માટે જનમત કેળવવો શરૂ કર્યો અને કરાંચીમાં ભરાયેલી કેંગ્રેસમાં પણ એનો વિરોધ કર્યો. આ પ્રમાણે સુભાષની ભાષામાં અંગ્રેજોને જોડેના યુદ્ધમાં સમાધાનને જરા જોટલો અવકાશ નહોતો. એ તો એવા વીર યોદ્ધા હતા, જે સમજૂતી કે સમાધાન નહિ, પણ દુશ્મનની પાસે શરણાગતિ જ ઇચ્છતા હતા. જવાહર સમાધાન માટે તત્પર રહેતા. જવાહર પર ગાંધીજીની અસર હતી, જ્યારે સુભાષ પર હિંસક ક્રાન્તિવાદની. પછી તો સુભાષ જેલમાં ગયા, ત્યાં, એમની તબિયત વધારે બગડી અને સરકારે તબીબી કારણોસર એમને મુક્ત કર્યા. એટલે રાષ્ટ્રક્રિયા માટે એઓ ગયા, વિએના. ત્યાં, એમના જેવા જ ભારતના લડવીર શ્રી. વિટ્તલભાઈ પટેલનો એમને સાથ મળ્યો, ને, એમણે રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય વિષે અનેક સ્વપ્નાં ઘડ્યાં. ૧૯૩૩ માં હરિજનોને કારણે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહને બંધ કર્યો, ત્યારે સુભાષે વિએનાથી એક નિવેદન પ્રગટ કરીને જણાવ્યું કે : “ગાંધીજીની નેતાગીરીનો હવે અંત આવ્યો છે. એમની નેતાગીરી સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ ગઈ છે. અને એઓ ક્રાન્તિ લાવી શકવાના નથી. હિન્દે હવે નવી નેતાગીરી અપનાવવી પડશે. અને, સ્વરાજ્ય, એમ થશે તોજ આવશે.” જવાહર પણ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ બંધ કર્યો તેથી ધૂંઆપૂંઆ થતા હતા, પણ, એઓ જાહેરમાં એનો વિરોધ કરી શક્યા નહિ, કે એ પગલાંને એઓ પ્રત્યાઘાતી પગલાં તરીકે ઓળખાવી શક્યા નહિ.

ગાંધીજીમાં એક શક્તિ હતી, કે, સમયને અને પરિસ્થિતિને બરાબર ઓળખી તે પ્રમાણે માર્ગ કાઢવાની. ૧૯૨૯ માં, એમણે જવાહરને કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ અપાવી નવજુવાનોને છૂતી લીધા. વળી, જવાહરને, ૧૯૩૫ ને ૧૯૩૬, બે લાગણગાટ વર્ષો કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ આપ્યું. પછી, ગાંધીજીને લાગ્યું, કે, જવાહર તો કેંગ્રેસના બની ગયા છે, પણ, કેંગ્રેસે એ અરસામાં જે પ્રધાનપદાં સ્વીકારેલાં, તેનો વિરોધ કેંગ્રેસની અંદરથી ન થાય, અને એમનું કાર્ય સરળ રીતે ચાલે, તેથી ઉદ્દામવાદી નવજુવાનોનો સાથ જોઈએ. આ ઉદ્દામવાદી દલના નેતા સુભાષબાબુ હતા. એટલે, ગાંધીજીએ પ્રયત્ન કરીને, કેંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે સુભાષની વરણી કરાવી. અને એ રીતે, હિંસાવાદી, બ્રિટીશ તંત્ર જોડે કોઈપણ પ્રકારના સહકારમાં ન માનનારા દલને એમણે છૂતી લીધું. અને કેંગ્રેસની એકતા ને અખંડિતતા, જળવાઈ રહી. સુભાષે પ્રધાનોના કાર્યમાં રસ લેવા માંડ્યો અને સમવાયતંત્રનો કોઈપણ હિસાબે વિરોધ કરવાનો સૂર ઉપાડ્યો.

સુભાષ સમગ્રના કે દિન-દને પોતાને માર્ગે વાળવાની પ્રમુખપદ એ ઉમદા તક છે. અને એ તકને જતી ન કરવી જોઈએ. એથી એમણે લોકોને આવનાર 'જંગે આઝાદી' માટે તૈયાર થવાનો આદેશ આપ્યો. એક બાજુ, કેંગ્રેસ અહીં પ્રધાનપદ સંભાળતી હતી, તો, બીજી બાજુ, કેંગ્રેસના પ્રમુખ લોકોને આગામી જંગ માટે તૈયાર કરતા હતા. કારણ કે, સુભાષના લોકીમાંજ યુક્તિસહ વહેતી હતી. એ આજીવન લડવૈયોજ હતો. એને યુદ્ધ વિના શાંતિ કે ચેન નહોતાં. આખું વર્ષ એમણે કેંગ્રેસમાં કોઈપણ રીતે બ્રિટીશ જોડે સમાધાન ન થાય, તે માટેના પ્રયત્નો જરૂરી રાખ્યા. સુભાષને લાગ્યું, કે, પોતાનું કેંગ્રેસમાં વર્ચસ્વ જામે એટલા માટે, બીજું વર્ષ, પોતે પ્રમુખ થાય એ જરૂરી હતું. જવાહર બે વાર બે કેંગ્રેસના લાગણગાટ પ્રમુખ થાય તો હું શા માટે નહિ, એવી હરીફાઈની ભાવના પણ એની પાછળ કારણ જૂત હતી. પણ આખરે એઓ પ્રમુખ બન્યા. પણ, સુભાષનો સ્વભાવજ એવો હતો, કે, એ બીજા કોઈની હરીફાઈ સહન કરે જ નહિ. એમણે બીજાંવારની ચૂંટણી વખતે, પોતાના કારોબારીના સાથીઓ સામે, જનતાના દ્રોહના, બ્રિટીશ જોડે સમાધાન કરવાના પ્રયત્ન કરવાના આક્ષેપો મૂક્યા. પરિણામે, એમના ભાઈ શરદાબાણુ સિવાય, બીજા બધા કેંગ્રેસના કારોબારીના સભ્યોએ રાજીનામાં આપ્યાં.

તેમ છતાં, જવાહર સુભાષની વિરુદ્ધ એટલા બધા નહોતા. કારણ, જવાહરને, એક તો એમના વર્ગીયી જૂના સાથી પ્રત્યે હમદર્દી હતી, અને, બીજું, એમને એમ લાગતું હતું, કે, કારોબારીના સભ્યો સુભાષ પ્રત્યે વધારે કૂંટાથી વર્તે છે. એટલે એમનામાં સ્વાભાવિક એવી માનસિક દ્વિધા, એક પ્રકારનો ઉગ્ર અસંતોષ જવાહર અનુભવતા હતા. એમને એમ લાગતું હતું કે સુભાષનું વર્તન ઉચિત નથી, તો બીજી બાજુ એમને એમ પણ લાગતું કે એમના સાથીઓનું સુભાષ પ્રત્યેનું વર્તન પણ કાવાદવાથી, ઇર્ષ્યા ને દ્વેષથી ભરેલું છે. સુભાષ બીજાંવાર કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે લોકશાહી રસમ પ્રમાણે ચૂંટાઈ આવે તેમાં જવાહરને કશું અનુગતું લાગતું નહોતું. સ્વરાજ્ય માટે એક આખરી લડન આપવી જોઈએ એમ જવાહરને પણ લાગતું હતું. અને એ બાબતમાં સુભાષ જવાહરની જોડે સહમત હતા. જવાહરને પણ પોતાના કારોબારીના સાથીઓ પ્રત્યે ઉગ્ર અસંતોષ હતોજ. એથી એમની સુભાષ પ્રત્યે હમદર્દી હતી. ત્રિપુરા મહાસભાના અધિવેશન વખતે સુભાષબાણુ જોડે મંચ ઉપર બેસનાર નેતા એકલા જવાહરજ હતા. એ સુભાષ માટે જવાહરને જે લાગણી હતી તેનો નિર્દેશ કરે છે. ત્રિપુરામાં સુભાષને ૧૦૫૦ તાવ હોવા છતાં, નેતાઓ એની તરફ જે રીતે વર્ત્યા તેથી, જવાહરને ખૂબ દુઃખ થયું. અને એમણે ત્યાં સુભાષ પક્ષ

અને કારોબારીના બીજા સભ્યો વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ એમાં એમને યશ મળ્યો નહિ.

પછી તો સુભાષે કેંગ્રેસ પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું. અને, કેંગ્રેસસમિતિ પ્રધાનો સામે સલામત કરી શકે નહિ, એ ઠરાવનો વિરોધ કરી, એની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા માટે, સુભાષની સામે શિસ્તભંગનાં પગલાં લેવામાં આવ્યાં. અને સુભાષે ઉદ્દામવાદી દલ-ફોરવડા બ્લોક-નામની કેંગ્રેસની ઢરીક સંસ્થા બની કરી અને, જ્યારે સમગ્રમાં કેંગ્રેસ લશ્કર ત્યારે ત્યાંજ, એમણે અખિલ હિન્દસાહીવાદી વિરોધી અધિવેશન રાખી, કેંગ્રેસ વિરુદ્ધ પ્રચાર કર્યો. જવાહરને સુભાષનું આ કાર્ય પસંદ ન પડ્યું અને એને માટે એમણે પોતાની આત્મકથામાં કહ્યું છે કે :
“કાનને રૂઝ લાગતા શબ્દો તેમજ સત્તોનાં ઓઠાં નીચે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં સદો ખેડવાને નીકળી પડેલા, તેમજ તક સાધી લેવાની મુશ્કેલીનાં તત્ત્વો જોઈ જર્મનીમાં નાઝીનો ઉદય શી રીતે થયો તે મને યાદ આવ્યું.”

પછી તો, સુદ ચરૂ થયું, કેંગ્રેસ કારોબારીની સલા એ વિષે વિચારણા કરવા મળી. એમાં સુભાષને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. સુભાષ તો એકજ વાત કરતા હતા, કે, સ્વરાજ્ય લેવા માટે આ સુવર્ણતક છે અને એ જતી કરવી જોઈએ નહિ. કારણ કે, બ્રિટનની મુશ્કેલીનો આપણે પૂરેપૂર લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. સુભાષે જોયું, કે, જો અંગ્રેજો આપણને સ્વરાજ્ય આપે તો આપણા નેનાઓ તો, અંગ્રેજોને સુદમાં પણ સહાય કરવા તત્પર થાય, ત્યારે સુભાષને સ્વરાજ્ય દાન તરીકે નહિ, પણ, પોતાની તાકાતથી જોઈતું હતું, છીનવી લેવું હતું, એટલે એમને મેળ ન ખાધો.

પછી તો સુભાષની સાહસકથા, પડાણ વેપમાં, કલકત્તાથી પેશાવર, કાબુલ ને ત્યાંથી જર્મની ને પૂર્વ એશિયાના પ્રદેશોમાં હિન્દી સૈન્ય તૈયાર કરી, અંગ્રેજોના સૈનિકોને અંગ્રેજ વિરોધી સુદમાં શામિલ કરવાની કથા તો જગજહેર છે. સુભાષ બાણુના નેતાશ્ર બોઝ એઓ શી રીતે બન્યા, એમણે આઝાદ સેના બની કરીને, દિલ્હીનો લાલ કિલ્લો સર કરવાનું સાહસ ખેડવા તૈયાર થઈ, હિન્દને આંગણે રણાંગણ ખેલ્યા. આ પણ જો જવાહરના શબ્દોમાં કહીએ તો જુગાર હતો. પણ જવાહર એવો જુગાર ખેલવા કદિય તત્પર ન થાય.

સુભાષ ને જવાહર વચ્ચે અંતર પડ્યું તે બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમયથી. જવાહર સશસ્ત્ર સુદમાં મદદ કરવા તત્પર હતા, જ્યારે સુભાષ તો અંગ્રેજો જોડે કોઈપણ

હિસાબે યુદ્ધમાં શામિલ થવા તૈયાર નહોતા. એમને યુદ્ધ જોઈતું હતું. અંગ્રેજોની સામે, જવાહર ફારસીસ્ટ વિરોધી હતા, એટલે, જવાહર કોઈપણ સંજોગોમાં, ફારસીસ્ટોને સાથ આપવા માગતા નહોતા. સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો પણ. આમ જવાહર સ્વરાજ્ય મળતું હોય તો અંગ્રેજોને યુદ્ધમાં સાથ આપવા તત્પર હતા. સુભાષ સ્વરાજ્ય માટે ફારસીસ્ટોને મદદ કરવા ને એમની મદદ લેવા તત્પર હતા. જવાહર જેવા ફારસીસ્ટ વિરોધી હતા, તેવા જ સુભાષ અંગ્રેજ વિરોધી હતા. અને આમાં બન્નેનો વિરોધ સમન્વિત જાય. જવાહરને ફારસીસ્ટોને સાથ આપનાર, દેશના હિતને હાનિ કરનાર લાગે, સુભાષને અંગ્રેજોને સાથ આપનાર દેશનો દુશ્મન લાગે. આમ જવાહરની ફારસીઝમ માટેની ને સુભાષની અંગ્રેજો માટેની હાડોહાડ નફરત ને દુશ્મની બન્નેના કાર્યને ધડનાર છે.

સુભાષ અને જવાહર બન્ને ઉદ્દામવાદી વીરો ખરા, છતાં, સુભાષમાં ઉદ્દામવાદને કોઈપણ હિસાબે ને બોગે વળગી રહેવાની તત્પરતા હતી. જ્યારે જવાહર એને વળગી ન રહ્યા અને તેથી એઓ ધીમે ધીમે જહાલ મટીને મવાલપક્ષ તરફ ઢળતા ગયા. સુભાષ પાસે ઉદ્દામવાદ ઉપરાંત યોજનાશક્તિ ધણી સારી. એ યોજનાશક્તિને પરિણામે જ એઓ હમ્મરો ને લાખોની સંખ્યામાં, પરદેશમાં હિન્દીઓનાં સૈન્ય ઊભાં કરી શક્યા, અને, અંગ્રેજોની સામે મોરચો માંડી શક્યા. જ્યારે જવાહર તો હિન્દમાં પણ પોતાનો પક્ષ સ્થાપી શક્યા નહિ.

બીજું, સુભાષના જેટલી સાહસિકતા જવાહરમાં નહિ. સુભાષ જે રોમાંચક રીતે હિન્દ છોડીને ગયા, તે રીતે, જવાહરને હિન્દ છોડીને જતા આપણે ન કદી શકીએ. બીજું સુભાષ ને હિંસાઅહિંસાની બહુ પડી નહોતી. સુભાષ તો અહિંસામાં માનતા જ નહોતા. જ્યારે જવાહરનો અહિંસાપ્રેમ પ્રચળ. હિન્દને માટે અહિંસા સિવાય બીજો માર્ગ નથી એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ. જ્યારે સુભાષ તો હિંસામદીઓના નેતા. એમને હિંસાનો વિરોધ નહિ. એમને તો સાધ્ય શું હોય એટલે બસ, સાધનની પડી નહોતી.

સુભાષની પ્રવૃત્તિને જવાહર ૧૯૪૫ માં તો સમજી શકેલા જ નહિ. તેથી, જો સુભાષ જાપાનનું લસ્કર હિન્દ પર લઇને આવે, તો, એની સામે તત્તવાર લઇને લડવા જવાની જવાહરે વાતો કરેલી. પરંતુ, પાછળથી, જ્યારે સુભાષની પ્રવૃત્તિની એમને સાચી માહિતી મળેલી, ત્યારે સુભાષની તારીફ પણ એમણે સુકાકંઠે કરેલી.

જવાહર અને સુભાષ એ આપણને હિન્દી નેતાઓના બે પક્ષો બતાવે છે. નવજુવાન માનસનું દર્શન કરાવે છે. હિન્દની રાજકીય મનીષાના એ બે મૂર્તિમંત સ્વરૂપો છે. જવાહર જો ગાંધીજીના વારસ હોય, તો સુભાષ એ શિવાજીના વારસ હતા. જવાહરનું માનસ મુદ્દસ ધાર્મિક નહિ, જ્યારે સુભાષનું માનસ એટલું બધું ધાર્મિક કે, એઓ એકવાર હિમાલય ચાલી ગયેલા અને બીજીવાર જ્યારે ગૂમ થયા, ત્યારે અરવિન્દ આશ્રમમાં ગયા હશે, એમ કોઈએ માની લીધેલું. જો કે ધર્મના નહિ પણ રાષ્ટ્રસેવાના સંન્યાસીઓ બન્ને, ત્યાગવીરો પણ જાણરા. જવાહર એ આર્યાવર્તની શાંતિનું પ્રતીક છે, જ્યારે સુભાષ આર્યાવર્તના વીરત્વના પ્રતીક હતા. બન્ને હિન્દનું ગૌરવ છે. હિન્દે એકજ જમાનામાં જે અનેક મહાપુરુષોની પરંપરા આપી છે, તેમાં આ બે રત્નોનો તેજ અંખાર ચિરંજીવ રહેશે.

પ્રવાસી જવાહર

(૧)

આ ધરતી ફરે છે, અને ધરતી પર રહેનાર માનવી પણ ફરે છે. પ્રવાસનું માહાત્મ્ય અને જરૂરિયાત આપણા ધર્મગ્રન્થોમાં વર્ણવી છે. આપણા પૂર્વજો પ્રવાસને માનવજીવનનો એક અનેરો લઢાવો માનતા. પ્રવાસ ક્યો તેનું જીવ્યું સફળ થયું મનાતું. પ્રવાસ એ તો માનવને શિક્ષણ આપનાર વિદ્યાપીઠ છે. પ્રવાસ માનવની દષ્ટિ વિશાળ બનાવે છે. એના જીવનને અનેકવિધ તત્વો જોડે સહજલાવે સાંકળી લે છે. પ્રવાસનું મહત્વ દર્શાવતાં આપણા એક સુભાષિતમાં યોગ્યરીતે જ કહ્યું છે કે : ચરાતિ ચરતો મગઃ । અર્થાત્, ‘ ફરનારાનું કિસ્મત પણ ફરે છે. ’ આપણા નેતાઓ માટે તો જનતાના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવવાનું, એમના સુખદુઃખો અનુભવવાનું એકમાત્ર સાધન પ્રવાસ જ છે. હિન્દ જોવા વિશાળ ખંડમાં, જનતાનો સાર્વત્રિક અનુભવ કરવો હોય, દેશને વિશે સર્વાંગીણ માહિતી મેળવવી હોય તો, તે પ્રવાસથી જ થઈ શકે છે. આપણા સંતમહતો ને ઋષિમુનિઓએ, આપણી સંસ્કૃતિનાં વહેણો પ્રવાસથીજ વહેવડાવ્યાં છે. ઉત્તર હિન્દમાંના નાનક કે કપીરની અસર દક્ષિણમાં પહોંચે, ચૈતન્ય મહાપ્રજુ કેવળ બંગાળના જ નહિ, પણ સારાય હિન્દની વિભૂતિ બની રહે, એ સઘળું એમના પ્રવાસનું જ પરિણામ છે.

જવાહર એ ગાંધીજી પછી આપણા એવા નેતા છે, કે જેમણે હિન્દના ખૂણે ખૂણાનો અનેક વાર, અનેક કારણે પ્રવાસ કર્યો છે. કેંગ્રેસના મંત્રી હોય કે પ્રમુખ હોય, ચૂંટણીના અચારક હોય, કે, કારોબારીના સભ્ય હોય કે દેશના વડાપ્રધાન હોય, પણ જવાહરે હિન્દનો ફરી ફરી પ્રવાસ કર્યાજ કર્યો છે. એ પ્રવાસ પછી જ, જવાહરને હિન્દનું સાચું દર્શન થયું છે, એ એમણે, ‘ મારું હિન્દનું દર્શન ’ એ

અન્યમા કબૂદ્યુ પણ છે જવાહરનું દર્શન, એ કાઈ પૂર્વેના યાત્રિકાની જેમ, કેવળ ધાર્મિકલાવથી હતું જ નહિ એમા તો આર્થદષ્ટિ પણ હતી એમા જવાહરના અંતરમા રહેયો કનિ, કળાકાર, પ્રકૃતિપ્રેમી, સંસ્કૃતિનો ચાહક, એમ અનેક સ્વરૂપોના આપણને દર્શન થાય છે જવાહર, ઇશ્વરભક્તિથી પ્રેરાઈને પ્રવાસ કરતા નથી, પરંતુ, દેશભક્તિથી પ્રેરાઈને એઓ પ્રવાસ કરે છે અને પ્રવાસ કરી કરીને જ દેશના સાચા સ્વરૂપનું એઓ દર્શન કરે છે

જવાહરને માટે કહી શકાય કે કાશ્મીરથી ડ્રાયાકુમારી સુધી, ઇન્ડિયલથી દારિકા સુધી, હિન્દના એકેએક ખૂણાનું, એમણે સમગ્રતા દર્શન કર્યું છે એ પ્રવાસમા આપણી કળા ને સંસ્કૃતિ, આપણી સાહિત્યિક સમૃદ્ધિ ને આર્થિક સ્થિતિ, એ સર્વેનું જવાહરે આમૂનાત્ર અગાહન કર્યું છે જવાહરના પ્રવાસો મોટે ભાગે, રાજકીય પ્રવાસો હોવા છતાં, એ પ્રવાસોમા, આર્થિક, સામાજિક, કનકીય, સાંસ્કૃતિક, સર્વે ઉદ્દેશો સમાયા હોય છે

જવાહર હૈદરાબાદ ગજકીય હેતુથી પ્રવાસે ગયા હોય, તો એઓ અજ તા ને ઇલોરાનો પ્રવાસ કર્યા વિના ચૂકે નહિ એસર જાય તો શ્રવણ બેનગોડાની મુનાકાત લીધા વિના એમને ચાલે નહિ આસામ જાય તો ત્યાના મણિપુરી નૃત્યો જોયા સિવાય એમને ચેન જ ન પડે એઓ મદુરા જાય, તો ત્યાની, મદિરની શિષ્યકૃતિઓ નિહાળે, એરીસા જાય તો ભુવનેશ્વરનું શિવપ્રમાધુર્ન નિહાળે એમ જવાહર જ્યા જાય, ત્યા એ ભૂમિમાથી જેટલો લૂટાય તેટલો રચ લૂટે

જવાહરના જીવનને તાજગી બક્ષનાર તત્વજ એમની પ્રવાસપ્રિયતા છે જવાહરનું હિન્દનું જ્ઞાન કેવળ પુસ્તકિયા નથી પરંતુ એમને પ્રવાસદ્વારા પ્રાપ્ત થયેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અને તેથી જ જવાહરને હિન્દભૂમિ માટે આટલી બધી મમતા છે એ ભૂમિને એમણે ખૂણેખૂણેથી અને દષ્ટિથી નિહાળી છે એને ભક્તિભાવે ભજી છે

જવાહરના પ્રવાસની અન્ય એક વિશેષતા એ છે કે, એમણે, વિદેશનો પ્રવાસ પણ એટલો વિસ્તારથી કર્યો છે અભ્યાસાર્થે બાળપણથી યુરોપ ગયા અને ત્યા સારા પ્રમાણમા પરિભ્રમણ કર્યું રશીયા પણ જઈ આવ્યા ત્યાથી પાછા આવી, પત્નીની માદગી વખતે પુનઃ યુરોપભ્રમણ કર્યું અને, વળી, ચાગના આગ્રહને વશ થઈ ચીનમા મુસાફરી કરી વગ પ્રધાન ચયા પત્રી, ઈન્ડોનેશીયા ને મનાયાની મુસાફરી કરી મીઝરની મહેમાનગીરી બ્રાણી આવ્યા ને અમેરિકા જઈ ત્યાની ભૂમિને હિન્દનો સંસ્કૃતિ મત્ર સભાગવી

આવ્યા. કેનેડા જઈ ત્યાંનો વિશ્વવિખ્યાત ' નાયગરાનો ધોધ ' જોઈ આવ્યા. લંકાની, તો એ જાણે હિન્દની ભૂમિનો જ એક ભાગ હોય તેવી રીતે એમણે અનેકવાર સહેલ કરી છે.

ગાંધીજી પછી હિન્દની ક્ષાઈએ પણ વિશેષ મુસાફરી કરી હોય તો તે જવાહરે. જવાહરે જે રીતે, હિન્દને જોયું, તે રીતે, ઘણા થોડાએ જોયું છે, જવાહર અનેક કારણોએ ભ્રમણ કરે છે. કિસાનોની સ્થિતિ જાણવા ને એમના દુઃખમાં ભાગ પગાવવા, રેલસંકટ કે ભૂકંપસંકટગ્રસ્તોનાં આંસુ લૂછવા, મતની ભિક્ષા માગવા, લોકો બેદરમિયાન થઈને વર્ત્યાં હોય તો તેમને ધમકાવી તેમની સાન કેદારો લાવવા, ક્યારેક તેમને સમજાવવા અને તેમની જોડે તાદાત્મ્ય સાધવા, ક્યારેક તેમના ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા, ક્યારેક તેમને શિક્ષણ આપવા, એ રીતે, જવાહરે અનેક રીતે, અનેક હેતુથી ભારતભૂમિનો પ્રવાસ આદર્યો છે.

જવાહરના પ્રવાસની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે, એમનો પ્રવાસ, અનેક પ્રકારનાં વાહનોથી ખેડાયો છે. બળદગાડું, ઘોડાગાડી, મોટરકાર, છપ, વિમાન, હેલીકોપ્ટર, રેલગાડી, ઊંટગાડી, સ્ટીમર, હોડી, એમ એમનાં પ્રવાસના વાહનો પણ ચિત્રવિચિત્ર અને વિવિધ છે.

જવાહરની પ્રકૃતિ જ એવી છે, કે એમને થોડે થોડે દિવસે પ્રવાસ ન કરે તો જંપ જ ન વળે.

જવાહરના પૂર્વજો પ્રવાસી જ હતા. કાશ્મીરથી ઉતરી, દિલ્હીમાં, આગ્રામાં ને પછી અલાહાબાદમાં આવી વસ્યા હતા. એટલે, જવાહરને પ્રવાસનો પૂર્વજીવો વારસો મળ્યો છે.

(૨)

જીવનની શરૂઆતનાં પંદર વર્ષ કુટુંબ સાથે લગ્ન કે મરણ પ્રસંગે બહારગામ જવું પડે તે સિવાય જવાહરે ખાસ પ્રવાસ આદર્યો નહોતો. પરંતુ, પંદરમે વર્ષે એમને લાલુવા માટે વિલાયત જવું પડ્યું. અને ત્યારથી જવાહરની પ્રવાસપોથીની શરૂઆત થઈ. પંદર વર્ષની ઉંમરમાં સ્વાભાવિક રીતે, બાળકને કુતૂહલ તો હોયજ. એટલે વિલાયતમાં મુગ્ધભાવે, નવો પ્રકાશ, નવી રહેણી કરણી, નવાં માણસો એ બધું જવાહર મુગ્ધભાવે જોતા. .

જવાહરને વિલાયતમાં આકર્ષનાર એ વસ્તુઓ હતી : રાજકારણ અને હવાઈસિફ્ટ. ખાસ કરીને એ વધે જવાહરને હવાઈસિફ્ટ ખૂબ ગમતી. વિલાયતમાં અભ્યાસ કરતાં, રજા પડે, ત્યારે એઓ યુરોપના પ્રવાસે નીકળતા. ૧૯૦૬ માં એ લંડનથી ઊડીને અલીન ગયા. જવાહરનો એ પ્રથમ સૌથી લાંબો આકાશનો પ્રવાસ હતો. જર્મનીથી પેરીસ ગયા અને હવાઈ જહાજમાં ઊડીને, એમણે પેરીસ શહેરનું દિગ્દર્શન કર્યું, સાચા અર્થમાં કહીએ તો વિહંગાવલોકન કર્યું. ૧૯૧૦ ની રજામાં એ દરિયાઈ સહેલગાહ ઉપર નોવે ગયા. ત્યાં પહાડી પ્રદેશોમાં એમણે હીક હીક મુસાફરી કરી. ત્યાં જવાહર ઝરણામાં નહાયા, પણ સાહસ કરવા જતાં ઝરણામાં લપસ્યા અને પ્રવાહમાં તણાયા.

આ રીતે, જવાહરે એમના અભ્યાસ દરમ્યાન કરેલા યુરોપ પ્રવાસમાં એમણે લગભગ યુરોપના મુખ્ય મુખ્ય પ્રદેશો જોયા.

હિન્દુ આવીને શરૂઆતમાં તો જવાહરે ઝાઝો પ્રવાસ ન ખેંચ્યો. પરંતુ, એમના ૧૯૧૬ માં લગ્ન થતાં જ, એમને પ્રિય એવા હિમાલયના પ્રવાસે એઓ ઉપડી ગયા. અને છેક તિબેટની સરહદ સુધી ફરીને મનભરીને નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય જોયું. હિમાચલદિન શિખરો પર એ ફર્યા. અમરનાથની શુકા સુધી ફરી આવ્યા. એમાં જીવને જોખમે પણ એમણે મુસાફરી કરી. હિમનદીની લપસણી ભૂમિમાં એઓ સર્પા. જવાહરને હિમાલયના પ્રવાસનો એટલો બધો શોખ છે કે કેલાસ અને માનસરોવર જવાની એમની મનીષા હજી અપૂર્ણ જ રહી ગઈ છે. એના માત્ર સ્વપ્નમાં જ એમને એ દર્શન થયાં.

૧૯૧૭-૧૮ થી જવાહરનો હિન્દનો સાચો પ્રવાસ શરૂ થયો એમ કહી શકાય. ભારતના આત્માના દર્શન એ સમયથી એમણે કરવા માંડ્યાં. અમૃતસરનો હત્યાકાંડ થયો, ત્યારે કાંગ્રેસે એને માટે જે તપાસ સમિતિ નીમી હતી, તેમાં જવાહર પણ હતા. એટલે એ કાર્યને માટે એમને ગામડે ગામડે ભટકવું પડેલું અને લોકોની કેશ્વિતો લેવી પડેલી. આથી આમ જનતાના એઓ સાચા સંપર્કમાં આવ્યા. પ્રવાસમાં જોઈએ તેવી અને તેટલી સગવડે મળે નહિ, પણ કિત્તાહલ્યાં એઓ એવી અગવડોથી ટેવાઈ ગયા. એટલે એમની પ્રવાસી તરીકેની પૂર્વ તૈયારીઓ થઈ ગઈ.

એ પછી જવાહરની માતા તથા પત્નીની બિમારીને કારણે જ્યારે એમને હવાખદલ માટે મસૂરી લઈ જવાની ફરજ પડી, ત્યારે જવાહરે પ્રવાસનો કશો વિચારજ કર્યો નહોતો, પણ એમને તાબડોતોબ મસૂરી છોડવાનો હુકમ મળ્યો. તે વખતે કાવૂત લાંગતું આદોલન તો નહોતું જ. એ વખતે હુકમનો ભંગ કરીને

સત્યાગ્રહ આંદોલનમાંથી ફરીથી મુક્ત થયાં પછી ૧૯૨૪ માં જવાહર કોંગ્રેસના મહામંત્રી બન્યા. કોંગ્રેસના મંત્રીને તો ફરવાનું થયું હોય. એટલે આ વર્ષમાં જવાહરે ભારતની હીક હીક યાત્રા કરી એમ કહી શકાય. હિન્દના લગભગ એકેએક પ્રાંતમાં એમને કોંગ્રેસસંસ્થાઓને સંગઠિત કરવા, યા તો, કોંગ્રેસની ચૂંટણીના ઝઘડા પતાવવા, યા તો રચનાત્મક કાર્યક્રમને વેગ આપવા ફરવું પડ્યું. વળી, જવાહરે તો કોંગ્રેસ સેવાદળ પણ એમના મહામંત્રીપદ સમયે રચાવ્યું અને એને વ્યવસ્થિત રીતે, સંગઠિત કર્યું. એટલા માટે પણ જવાહરને અન્ય મંત્રીઓ કરતાં વિશેષ પ્રભાવમાં પ્રવાસ ખેડવો પડ્યો. કલ્કત્તા, મદરાસપૂર, આંધ્ર, ગુજરાત એમ અનેક પ્રાંતોમાં એમણે ખૂબ મુસાફરી કરી. આ મુસાફરીની એકંદરે જવાહર પર અસર સારીજ થતી હતી, કારણ કે, એઓ પોતાના દેશબાંધવો તેમજ તેમના પ્રશ્નો જોડે પ્રત્યક્ષ સંકળાયલા રહેતા.

આ અરસામાં ગાંધીજી માંદા પડ્યા, એટલે જવાહર પૂના પહોંચ્યા, અને, ગાંધીજી છૂટતાં, એઓ ૭ અઠવાડિયાં ગાંધીજીની જોડે જૂલુકિનારે રહ્યા. જવાહરનો આ પ્રવાસ એમને માટે ખૂબ રસદાયી અને આનંદદાયી હતો. કેઠ્ઠિ પણ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, એવી કશી ચિંતાથી વિમુક્ત થઈને, માત્ર મનોરંજક પ્રવાસી તરીકે એઓ જુહુના દરિયામાં તરતા ને ધોડેસવારી કરતા. એથી આ પ્રવાસ એમના મનને પ્રકુલિત કરનાર અને તાઝગી બદનાર નીવડ્યો.

૧૯૨૫ માં એમનો જાણીતો પ્રવાસ હિમાલયમાં ડેલ્હાઉસીનો હતો. ડેલ્હાઉસીમાં એ એમના પિતાને લખતે, હિમાલયના પહાડી વિસ્તારોમાં રખડના, કેડીઓમાં ફરતા, હિમાચ્છાદિત શિખરોના સાન્નિધ્યથી શાંતિ અને શીતળતા અનુભવતા, પ્રકૃતિસૌન્દર્ય માણતા, પહાડી રસ્તાઓ ખૂંદતા અને આનંદ કરતા.

૧૯૨૬ માં, જવાહર હિન્દના રાજકીય વાતાવરણથી તંગ આવી ગયા હતા. એ વાતાવરણથી એમને છૂટવું હતું. હિન્દમાં ક્યાંય પણ જો જાય, તો રાજકારણ એમને છોડે એમ હતું જ નહિ, અને ઇચ્છાઅનિચ્છાએ એમાં સંડોવાવું પડે એમ હતું. જવાહરને શાંતિ જોઈતી હતી. એમને ૨૫૪ માર્ગ સ્પર્શતો નહોતો. હિન્દુસ્તાનથી દૂર ભાગી જવાની એમની ઇચ્છા હતી. ત્યાં એમની પત્ની ખીમાર પડી, અને એમને ઉપચાર માટે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ લઈ જવાની તખીખી સલાહ મળતાં, જવાહર, એમની પત્ની અને દીકરી હિન્દુસ્તાન છોડીને ઉપજ્યાં.

જવાહર તેર વર્ષ પછી પાછા યુરોપ જવા નીકળ્યા હતા. એટલા સમયમાં યુરોપનો નવો અવતાર થયો હતો. મહાસુદને પરિણામે સારાય યુરોપની

કાયાપત્ર યર્ષા હતી જવાહરને જે માનસિક શાંતિ જોડતી હતી, તે રિનૅડ્ઝેન્ડના પહાડી પ્રદેશમાં મળી જનાહર એમની પત્નીને ત્યાં રાખી, ઊંડી મુનાકાત, આસપાસના પ્રદેશમાં લર્ષા આનંદ હતા એ ઇંગ્લેન્ડ જર્ષા આનંદ, પેરીસ જર્ષા આનંદ, જર્મનીમાં ફરના, એમ એમની પ્રવાસ ઝખના એઓ સંતોષતા હતા ત્યાં હિમાચલદિત ગિરિશૃંગોમાં, પ્રકૃતિનું મનોહારી દર્શન કરતા કરતા, એઓ પોતાની જાતને વીસરી જતા એમના નિર્સર્ગ દર્શનમાં તત્વીન બની જતા

જનાહર ત્યાંની શિયાળાની રમતોમાં આમળ પડતો લાગ લેતા સ્કેટીંગ (બરફમાં રમવાનું) કરતા, એમાં ઘણીવાર લપસના છતાં એમાં એમને મજા પડતી રોમાં રોવાને એઓ એના ગામડામાં જન્મેને મન્યા જુસે'સમાં પીઝિત પ્રમ્મઓની પગિદમાં, એમણે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે લાગ લીધો. એવામાં એમના પિતા યુરોપ આવ્યા જવાહર એમને વેનીસમાં મન્યા અને ત્યાંથી સર્વે, રશીયાની યાત્રા કરી આવ્યા એ પ્રવાસ દૃઢો હતો છતાં નવીન, રોમાંચક અને કૌતુહલ લયો હતો નૂતન રશીયા વિષે જનાહરને જાણુ હતું એટલે એ પ્રવાસ ઉપયોગી તથા જવાહરને અનેક દષ્ટિએ સંતોષે એવો નીવડ્યો

યુરોપથી આવી જનાહરે હિન્દની અનેક નિરનિરાળી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી તેમાં મુખ્ય તો યુવકમયો તથા મજૂરસંઘોની પ્રવૃત્તિ હતી જનાહરને એ અંગે મજૂરોની ખાલોમાં અને કારખાનાઓમાં હીઠ રીક ફરતું પડતું ટાટાનગર, જમશેદપૂર, ઝરીયાની પ્રાવસાની ખાલો વગેરે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોની એમણે મુનાકાત લીધી

ગાંધીજીએ ખાદી પ્રવાસ આગળ્યો હતો, તે ઉત્તર પ્રદેશમાં આવ્યા, ત્યારે જવાહરે પણ ખાદી પ્રવાસ અંગે ગાંધીજીની જોડે ફરી પ્રવાસ શરૂ કર્યો કેટલાક અઠવાળિયાં એઓ ગાંધીજી જોડે ફર્યા ત્યાંથી લાહોર જેનમાં, રાજકીય કેદીઓએ ઉપનાસ કર્યા છે એની ખબર પડતા જનાહરે પ્રવાસ ખેડીને રાજકીય કેદીઓની મુનાકાત લીધી

તે પછી તો આવ્યા સત્યાગ્રહના દિવસે જવાહર કોંગ્રેસના પ્રમુખ બન્યા એમણે સ્વાતંત્ર્ય પયગામ દેશહરને સંજ્ઞાવ્યો, અને પછી હિન્દના પ્રાંતે પ્રાંતના પ્રવાસે નીકળ્યા, જનતાને સ્વાતંત્ર્યની વાણી સંભળાવના, જનતાને અસહકાર ને સવિનય લગ માટે તૈયાર કરના જનાહર ગુજરાતના પ્રવાસે ગયા જાણુસર પામે, કાદવમાં માર્છલો સુધી આવ્યા મહીની કોતરોમાં ફર્યા નર્મદાકાંઠે ફર્યા અને ગુજરાતની વીરશ્રી અને વનશ્રીના મુલગ દર્શન કર્યા ને પોતાના પ્રાંતમાં જર્ષા સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો ત્યાંથી એ જેઠમાં ગયા ને એમને નસીમે જેલમાં પણ

પ્રવાસજ લખાયેલો હતો. એટલે, સરકારે, ગાંધીજી નેડે મંત્રણા માટે, એમને ખાસ રૂબામાં, નૈની જેલથી ધરવડા સુધીની મુસાફરી કરાવી, અને મુસાફરીમાંથી પાછા આણ્યા.

એવામાં જ્વાહર ૧૯૩૦ માં છૂટ્યા. એમના પિનાતું અવસાન થયું. ને, જ્વાહર હવાફેર માટે લંકા ઉપજ્યા. લંકાની વનશ્રીતું સૈન્દર્ય, પ્રકૃતિનાં મનોરમ દર્શ્યોત્તું દર્શન એક મહિનો કર્યું. ત્યાં એમણે સાંસ્કૃતિક અને પુરાતત્વની દૃષ્ટિએ પણ ગ્રવાસ આદરી, ઐતિહાસિક ખડેરો, બૌદ્ધ મંડો, જુદની પ્રાચિન મૂર્તિઓ, એ બધું ખૂબ ધ્યાનથી નેયું. ત્યાં જુદ લિખ્તુઓને મળ્યા અને એમની નેડે વાતો કરી

લંકાથી પાછા ફરતાં, જ્વાહરે, કન્યાકુમારી જઈ, ત્યાંની ત્રિસમુદ્રનાં સંગમની શોભાતું કવિત્વમય પાન કર્યું. મલબાર કે જે દક્ષિણતું કાશ્મીર કહેવાય છે, તેની સમુદ્રકાંઠાની શોભા નિરખી, ત્યાંના રીત રીવાજો, ત્યાંની સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય, સામાજિક, ધાર્મિક એ સઘળી વિશિષ્ટતાઓ નેતા નેતા જ્વાહર જતા હતા, એટલેજ એમનો પ્રવાસ કેવળ ભૌગોલિક નહોતો, પણ સર્વદેશીય હતો.

ત્યાંથી પાછા વળતાં, જ્વાહરે અજંતાનાં કલામંડપોતું અને ધોલારાની ઐતિહાસિક ગુફાઓતું દર્શન કર્યું. ત્યાંના શિલ્પની રમણીયતાની જ્વાહર ઉપર એવી છાપ પડી કે જ્વાહર એ મૂર્તિઓ વારંવાર જુએ છતાં ધરાય નહિ. અજંતાના કલામંડપોતું આકર્ષણ જ્વાહરને અનેરું છે અને આપણા દેશના કલાધરોએ આવી ઉત્તમોત્તમ કળાત્મક અને કાવ્યમય કૃતિઓ રચી છે તે માટે ગૌરવ લે છે. અજંતામાં, જ્વાહરે એ મૂર્તિના એકેએક ભાવ, એના ચિત્રોની રમણીયતા અને શિલ્પની લવ્યતા અને ઝીણવટ, એનું ભાવાલેખન તથા મૂર્તિવિધાન, એ તરફ કલાકારના જેટલું લક્ષ આપ્યું. એના રંગોની ઝીણવટભરી તપાસ કરી. ને પોતાના સુગને વીસરી હજારો વર્ષો પૂર્વેના પ્રાચીન યુગમાં એ જઈ પહોંચ્યા. એક જ ફૂંદકે, એ અજંતાના સમયના બની ગયા.

પણ એમના પ્રાંતમાં અશાંતિ હતી, એટલે એઓ સીધા પહોંચ્યા પોતાના વતનમાં, અને ત્યાં કિસાનોની મુસીબતોમાં એ પડ્યા. પાછો પોતાનો પ્રાંતનો મુસીબતભર્યો પ્રવાસ એમણે શરૂ કર્યો. અને બજાદગાડામાં, પગપાળા, મોટરમાં એમ ગામડે ગામડે એઓ પહોંચ્યા. ખેડૂતોની મુસીબતો સગી આંખે નેય. સરકાર જીંડેચોક દિલ્હી કરારનો લંગ કરતી હતી, તેની પ્રતીતિ થતાં, એમણે સરકારના અન્યાયી હુકમોને ન ગણ્યકારવાની ખેડૂતોને સલાહ આપી. ને પરિણામે જ્વાહર ગિરફતાર થયા.

જવાહરની આ વખતની જેલ પણ એક પ્રવાસ જેવી જ હતી, એમ કહીએ તો ચાલે, એમને ગરેલી જેલમાં, ત્યાંથી દહેરાદૂનની જેલમાં, એમ જેલમાં વારંવાર ફેરવવામાં આવ્યા. એથી એમની પ્રવાસપ્રિયતા સંતોષાઈ.

જવાહર છૂટ્યા અને એ યરવડાના પ્રવાસે ગયા. ત્યાં ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી. ત્યાંથી એઓ બધે ફર્યા. જિહારમાં ધરતીકંપ થયો હતો ત્યાં ગયા અને ધરતીકંપના ક્રમક્રમા ઉપખલે એવાં હૃદયવિદારક દશ્યો જોયાં અને કુદરતની વિકરાળતાના સાક્ષી થયા. એ દશ્ય, એ કારમા પ્રવાસનું સ્મરણ એમના સ્મરણપટ પર એવું ને એવું તીવ્ર છે. જાણે ગર્ભ કાલેજ નિરીક્ષણ કર્યું હોય, એવો જખરો આઘાત એમને આજે પણ એ પ્રવાસનું સ્મરણ જગાડે છે. જવાહરે એમાં જાતે જઈને, શ્રમ કરીને, ખોદકામ કર્યું અને ત્યાંની જનતાની રાહન માટે પોતાથી અનર્તું કર્યું, પરંતુ, એઓ વિશેષ કંઈ કરી શકે તે પૂર્વેજ, એમની ગિરફતારી યઈ.

જવાહર પકડાયા. એમને બે વર્ષની સજા થઈ. એમને આ વખતે પણ જેલયાત્રા એ પ્રવાસયાત્રા નીવડી. પહેલાં બંગાળની અલીપુર જેલમાં એમને રાખવામાં આવ્યા. અલીપુરમાં એમણે હેમંત ને વસંત ઋતુના ફેરફારો જોયા, પક્ષીઓનું સંવનન નિહાળ્યું અને કુદરતી તત્ત્વો જોડે તાદાત્મ્ય સાધ્યું. ત્યાંથી એમને દહેરાદૂન જેલમાં ખસેડ્યા. જેલમાંથી એમને એમની ખીમાર પત્નીને મળવાની અગિયાર દિવસની પરવાનગી મળી. ત્યાંથી પાછા એ જેલયાત્રાએ ઉપજ્યા, અને તે નૈની જેલમાં. ત્યાંથી એમને ખસેડ્યા, હિમાલયમાં આવેલા અદમોદાની જેલમાં. જવાહરને અદમોદાથી લવાલી એમની પત્નીની મુલાકાતે લાઇ જવામાં આવતા, એ રીતે, થોડે થોડે દિવસે, હિમાલયપર્યટન જેલમાં રહે રહે પણ એમને કરવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું. આ પ્રવાસ એમને માટે આહ્વાદકારક તેમજ દુઃખકારક અને હતો.

જવાહરના પત્ની કમળાની તબિયત ઉત્તરોત્તર વિશેષ અને વિશેષ બગાડતી ગઈ. તખીખી સલાહ પ્રમાણે એમને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જવાની આજ્ઞા થઈ. આ સંજોગોમાં જવાહરને એકાએક છોડી મૂકવામાં આવ્યા. અને જવાહર છૂટતાં વેત, પ્રથમ તકે, પોતાની પત્ની સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં હતી ત્યાં પહોંચ્યા. જવાહરનો આ યુરોપ પ્રવાસ દુઃખજનક અને ચિંતાપ્રદ હતો.

હવાઈ જહાજમાં, જવાહર જર્મની ખીમાર પત્નીની મુલાકાત લેવા ઉપજ્યા. આ વખતનો પ્રવાસ એ રાજકીય નહોતો, સાંસ્કૃતિક નહોતો, પ્રકૃતિથી પ્રેરિત નહોતો, કલાદર્શન માટે નહોતો. એ તો હતો ફક્ત કૌટુંબિક. જવાહર ત્યાં ગયા.

ત્યાં યુરોપની રાજકીય સ્થિતિ એમને પરેશાન કરતી હતી. સમસ્ત યુરોપમાં ભાવિ યુદ્ધનાં વાદળો ઘેરાતાં હતાં. યુદ્ધની તડમાર તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. મોટાં રાજ્યો નાનાં રાજ્યોને ગળી જવાની ભલકભરી યોજનાઓ વિચારી રહ્યાં હતાં. જવાહરના શાંતિપ્રિય, કલાપ્રિય અને માનવતાપ્રિય આત્માને આ પ્રકારની તૈયારીઓથી સખત આઘાત લાગ્યો. અને આ આઘાત એટલો બધો કારમી તથા દુઃખદ હતો કે ધરીભર એઓ એમની બહાલસોથી ખીમાર પત્નીની ખીમારીને પણ ભૂલી ગયા. આમ છતાં, સ્વિટઝર્લેન્ડના (બાઈરવાઈસરમાં) બેકે ફેરેસ્ટમાં શાંતિ હતી અપૂર્વઃ અહીં એમના ખીમાર પત્નીનો ઉતારો હતો. જવાહર એ ખીણ પર ધુમ્મસ ફરી વળતું જોતા અને પત્નીના જીવનદીપક પર પણ ધુમ્મસ ફરી વળતું જોતા. અને સાચેજ એમની પત્નીના જીવન પર ધુમ્મસ ફરી વળ્યું. પછી ત્યાંથી ઇંગ્લેંડ, ઐક્રસ્લોવેકિયા ને ફ્રાન્સ એઓ જઈ આવ્યા. ઇટલિમાં પણ બે ત્રણ દિવસ ગાળ્યા. પણ જવાહરનો યુરોપનો આ પ્રવાસ તાઝગી અને સ્ફૂર્તિ ને બદલે કંટાળાનો અને થાકનો પ્રવાસ હતો. આ પ્રવાસ જવાહરની ધીરજ, ને સહનશીલતાની કસોટીને પ્રવાસ હતો. પત્નીના મૃત્યુનો મદદ બોજ એમને શિરે હતો. એટલે એમાંથી રાહત મળે એમ હતું નહિ.

(૩)

હિન્દમાં આવી જવાહરે તરતજ કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું. ત્યારબાદ જેને પ્રવાસ કહી શકાય, એવો મોકો, ૧૯૩૬ ની ચૂંટણીમાં જવાહરને મળ્યો. જવાહરે ચૂંટણીનો ભાર ઉપાડવાનું એટલા માટે જ સ્વીકાર્યું કે, એઓ જનતાનો સીધો સંપર્ક એ નિમિત્તે સાધી શકે. જવાહરે એ ચૂંટણી પ્રસંગે હિન્દભરમાં-એક છેડેથી ખીજે છેડે સુધી-મુસાફરી કરી. આશરે ચારેક મહિનાના ગાળામાં જવાહરે લંગભગ પચાસ હજાર માઈલની મુસાફરી કરી અને એ પ્રવાસમાં શક્ય તેટલાં બધાં વાહનોનો ઉપયોગ કર્યો. જ્યાં પહોંચવાને વાહન વ્યવહારની કશી જોગવાઈ નહોતી, એવા ઉગ્રાણમાં આવેલા ગ્રામપ્રદેશમાં પણ એઓ ધૂમી વળ્યા. વિમાન, રેલગાડી, મોટર ગાડી, મોટર લોરી, તરેહતરેહની ઘોડાગાડીઓ, બજાદગાડાં, બાઈસીકલ, હાથી, ગિંટ, જાતજાતના ઘોડા, આગબોટ, હલેસાંથી ચાલતી દેશી હોડી, માછીની માછલાં પકડવા માટે વપરાતી એક માણસની હોડી, અને પગપાળો પ્રવાસ, એમ આ ઐતિહાસિક અને રાજકીય પ્રવાસમાં જવાહરે અનેક વાહનોનો

ઉપયોગ કર્યો જવાહરના અનેક પ્રવાસોમા આ પ્રવાસ અભૂતપૂર્વ હતો. આ પ્રવાસ એક રખડુ આત્માનો પ્રવાસ નહોતો. પણ હિન્દની એક જવાબદાર અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વ્યક્તિનો રાજકીય પ્રવાસ હતો.

આ પ્રવાસમા, હિન્દની ઉત્તર સરહદથી દક્ષિણ સમુદ્ર સુધી, વટોળની જેમ જવાહર ધૂમી વળ્યા એમા જવાહર તો અઠગ પ્રવાસી રહ્યા, એટલે એમને પ્રવાસનો ચાક નહોતો. પ્રવાસથી એમને તાઝગી લાગતી એટલા માટે એમણે પ્રવાસમા વિસામો પણ ન લીધો. આ પ્રવાસ જવાહરને ઘણો પ્રેરણાદાયી નીવડ્યો જાણે એમણે હિન્દને નવા રૂપમા નિહાળ્યું. હિન્દના સાચા આત્માનું એમને આ પ્રવાસ દરમ્યાન દર્શન થયું એઓ જાણે ફરી ભારતમાતાને ખોળે આપરિને એહા અને ભારતની પ્રજાનો, એમણે જાણે કે સાચો પરિચય કર્યો આમા હિન્દની વિવિધતાના સમૃદ્ધ અને જતા વિવિધતાની ભીતરમા રહેલી એકતાના એમને સાચા દર્શન થયા જેમ જેમ હિન્દમા એઓ ધૂમતા ગયા, તેમ તેમ એમને લાગતું ગયું કે એ વિશાળ અને અદ્ભુત દેશની એમને કેટલી ઓછી માહિતી છે અને એની વિવિધતાનો એમને કેટલો ઓછો પરિચય છે? એ પ્રવાસ દરમ્યાન માતૃભૂમિ એમની પર વહાનસોયું રિમત વેરતી હોય એમ એમને લાગ્યું.

પણ જવાહરનો કનાભક્ત આત્મા આ રાજકીય પ્રવાસમા પણ પ્રસુપ્ત રહ્યો નહોતો. એઓ સમય ચોરીને, એકાદ દિવસ અજ તાની ગુફાઓ કે સિંધુના પ્રદેશમા આવેલી મોહનજોદોનો ટેકરી જેવા પ્રસિદ્ધ સ્થળોએ જઈ આવી પોતાની કનાપિપાસાને છીપાવતા, ઘડીભર માટે એઓ ભૂતકાળમા ડોકિયું કરી આનતા એઓ ભૂતકાળના બની રહેતા અજ તાની ગુફામા આવેલા બોધિસત્વો એમના સાથી બની રહેતા.

ચૂંટણી થઈ કેએસને ઝળકતી ફતેહ મળી જવાહરનો પ્રવાસ કામચાલ નીનજો એટલે જવાહરે બ્રહ્મદેશ અને મનાયાના પ્રદેશોમા જવાનું નક્કી કર્યું. બ્રહ્મદેશ અને મનાયાના પ્રદેશો, જવાહરના પ્રિય પ્રદેશો હતા. એશિયાના પ્રદેશો માટે જવાહરને મમત્વ છે તેમા બ્રહ્મદેશ તો, હિન્દનો જ એક ભાગ ગણાતો હતો, એટલે એમા જવાહરને સ્વદેશના જેટલી આત્મીયતા લાગે એમા કાંઈ આશ્ચર્ય છે? જવાહર એ પ્રદેશોમા ખૂબ દુર્ધા ત્યાનું પ્રકૃતિક સૌંદર્ય નિહાળ્યું ત્યાના સાર્કૃતિક પ્રતીકા-પેગોડાના દર્શન કર્યા ત્યાની ફૂનોની મસ્તીમા મગ્ન પ્રજાને જોઈ, આનંદ અનુભવ્યો ત્યાના જંગનો ને હાથીઓ, ત્યાની પ્રજાના ઉત્સવો વગેરે જોયા હિન્દની અને એ પ્રદેશની સાર્કૃતિક અનિધિની એ તાનો અનુભવ કર્યો.

પછીથી તો કેએસનાં આંતરિક ઝઘડાઓ અને વૈમનસ્યોથી જવાહર ત્રાસી ગયા. હરિપુરા કેએસ પછી, જવાહર એવા તો માનસિક તંગદિલી અનુભવી રહ્યા, કે, એમને તાઝગી માટે તથા મનોનિવૃત્તિ ને શાંતિ અર્થે, હિન્દ છોડીને ભાગવાની જરૂર જણાઈ. બીજી રીતે કહીએ તો જવાહરનો પ્રવાસપ્રિય આત્મા એમને દેશ છોડવા પૂકારતો હતો. અને એ પૂકાર એમણે સાંભળ્યો, ને એ પોતાની રાજકીય તંગદિલીના ઈલાજ તરીકે ઉપજા, યુરોપને પ્રવાસે, પણ યુરોપની તત્કાલીન પરિસ્થિતિ મગજને શાંતિ અર્પે એવી નહોતી. આ પ્રવાસમાં જવાહરને અનેક વિષમ અનુભવો થયા.

જવાહર વિમાનમાર્ગે ખારસોલોના ગયા અને ત્યાં પાંચ દિવસ રોકાયા. ત્યાં દરરોજ રાતે એમણે આકાશમાંથી વરસતા ખેંચ જોયા. આ અનુભવ નવોજ હતો. ખારસોલોનોમાં પાંચ દિવસ વીતાવી એ ઇંગ્લેંડ ગયા. ત્યાં અનેક જાતના અને અનેક રંગના માનવીઓને એઓ મળ્યા. જવાહર તો ફરવાજ નીકળ્યા હતા. એમને તો યુરોપનો રંગ જોવો હતો, એટલે ઇંગ્લેંડથી એ ઝેકાસ્લોવાકિયા પહોંચ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ પ્રકૃતિદર્શન કરી મ્યુનીચ ગયા અને ત્યાંથી પહોંચ્યા જીનીવા. પેરીસ ગયા, તો ત્યાંના મધ્યમવર્ગની હાડમારી જોઈ એમનું હૃદય ઉકળી ઊઠ્યું. આમ જવાહર યુરોપ ગયા, તાઝગી અને શાંતિ માટે, પણ ત્યાંથી કંટાળી એઓ થાક અને અશાંતિમાં વધારો કરી હિન્દ પાછા ફર્યા. હિન્દ પાછા ફરતાં એઓ મીસરમાં ઉતર્યા. મીસર ઇતિહાસપ્રેમી જવાહરને અત્યંત ગમે એ સ્વાભાવિકજ હતું પીરામીડોની એ પ્રાચીન ભૂમિ જવાહરમાં મમતા જગાડે અને એમના અશાંત મનને થોડીશી શાંતિ અને સ્વસ્થતા બક્ષે એ જરૂરી પણ હતું.

હિન્દ આવ્યાં પછી એક નવી પ્રવૃત્તિમાં જવાહરે વિશેષ રસ લેવા માંડ્યો, અને તે રિયાસતી પ્રજા પરિપક્વું કાર્ય. આ અંગે જવાહરે દેશી રજવાડાંઓનો સારો એવો પ્રવાસ કર્યો. રજવાડાંઓના પ્રશ્નનો અભ્યાસ કર્યો અને ત્યાંની પ્રજાના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવ્યા.

૧૯૩૯ ના ઉનાળામાં, હવાઈર માટે, અને લંકાવાસી તથા હિન્દીઓની અથગમણનો શક્ય હોય તેટલો ઉકેલ લાવવા માટે, જવાહર સીલોન ગયા. એ રળિયામણા અને નયનમનોહર ટાપુએ જવાહરને પ્રકુલિત બનાવ્યા. ત્યાંનાં સાગર તરંગો ને વનરાજીઓ, ત્યાંનાં સરોવરો અને નાળિયેરનાં વૃક્ષની કતારો, ત્યાંની લીસોતરી અને રમ્ય કુંજનિકુંજો : એ સર્વેએ જવાહરને નવું જીવન બક્ષ્યું. ત્યાંની કુદરતી સમૃદ્ધિએ જવાહરના રાજકીય કાર્યમાં સારી મદદ કરી અને પ્રેરણા આપી.

જવાહરે હિન્દ અને લંકાની મૈત્રીનો પાયો નાંખ્યો અને એમના પ્રવાસને રાજકીય સફળતા સાંપડી.

જવાહરના મિત્ર ચાંગ-કાઈ-શેક ધણા લાંબા સમયથી જવાહરને ચીન આવવા વિનવી રહ્યા હતા. અને પૂર્વના દેશો પ્રત્યેની જવાહરની મમતા જાણીતી હતી. એટલે ૧૯૩૯ ના ઓગસ્ટમાં, જવાહર, જેની સંસ્કૃતિ હિન્દ કરતાં પ્રાચીન છે એવા એ મહાપ્રદેશમાં ગયા. જવાહર કલકત્તાથી વિમાનમાર્ગે ચુંકીંગ ગયા. ચીનમાં એઓ લગભગ બે અઠવાડિયાં રહ્યાં અને ચીનમાં એ સમય દરમિયાન સારી પેઠે ફર્યાં. ચીનના પ્રદેશને એમણે નિહાળ્યો. ચીનની સંસ્કૃતિ, ચીનની પ્રજા, એમની વિશેષતાઓ, એ બધાનું એમણે સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કર્યું. ચીનની કલા, ત્યાંના પર્વતો ને એની મહાનદીઓ, એ બધાનું જવાહરે અવલોકન કર્યું. પ્રકૃતિસૌંદર્યનું ધરાધ્રુને પાન કર્યું. ચીનની સંસ્કૃતિમાં એમને હિન્દનાં દર્શન થયાં. બે મહાન દેશો વચ્ચેની સાંસ્કૃતિક એકતા, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને કલા, એ બધા પર એકબીજાની અસર અને સામ્ય દેખાયાં. જેમ હુએનસંગે હિન્દમાં સદીઓ પૂર્વે જઈ, જેને તવારીખમાં પ્રતીતિકર કહી શકાય, એવા વિગતવાર અને માહિતીપૂર્ણ અહેવાલ આપ્યો, તેમ જવાહર પણ હિન્દનાં સંસ્કારહૃત તરીકે ત્યાં ગયા હતા અને એમણે ચીનનું સર્વાંગી દર્શન કર્યું. ચીનની પ્રજા તરફ જવાહરને મમતા બધાઈ.

ચીનમાં જવાહરે કુંમીંગની અત્યંત શીતળ તેમજ હેનોઈની અત્યંત ઉષ્ણ એમ બન્ને હવાનો અનુભવ કર્યો. કુંમીંગની હવા અત્યંત ખુશનુમા હતી. ચાંગશુંગ નદીને પર્વતમાળામાંથી પ્રગટ થતી અને વિકસતી જેઈ જવાહર મુઝબ બની ગયા. જવાહરને એક વિચિત્ર અનુભવ એ થયો કે, નદીની વચ્ચેવચ રેતાળ દ્વિપ હતો. તેમાં એમનું વિમાન ઉતર્યું. અને પછી હોડીમાં બેસી એમણે નદી પાર કરી. ત્યાં આગળ પગથિયાં ચઢીને ઉપર જવાનું હતું, એટલે જવાહરને ઉચકવા માણસો આવ્યાં. એમના સ્વભાવ અનુસાર જવાહરે એમને ધુતકારી કાઢ્યા અને પછી એઓ પોતાનામાં અખૂટ શક્તિ છે એમ બતાવવા પગથિયાં ચઢવા લાગ્યા, ત્યારે જ જવાહરને સમજાયું કે એમનું કાર્ય કેટલું વિકટ હતું.

ચુંકીંગ જવાહરને ખૂબજ ગમ્યું. પર્વતમાળા એ શહેરની ચારે તરફ વીંટળાયેલી છે અને એ શહેર અનેક ગિરિશૃંગોપર છે. આ કારણથી એ શહેરના રસ્તાઓ સપાટ નથી. ત્યાં, જવાહરનું અનેક સંસ્થાઓએ ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. ત્યાર પછી જવાહર માટે એ સંસ્થાઓ તરફથી બોજનસમારંભ યોજાયો હતો. પરંતુ, એટલામાં સંદેશો આવ્યો કે હવાઈ ઓળખારાનો સંભવ છે એટલે એ સમારંભ

તાત્કાલિક પડતો મૂંઝવે અને બોજનસમાર લ નો કાર્યક્રમ છોડીને જવાહર અન્ય નાગરિકોની જોડે સુરક્ષિત સ્થળમા સતાયા

જવાહરનો ચીનનો પ્રવાસ વિશેષ લખાયો હોત, પણ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હોવાથી, જે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ હતી, તેની પર વિચારણા કરવા એમને ગાંધીજીની સૂચનાથી તાબડોતોમ હિન્દ ખોલાવી લેવામા આવ્યા

હિન્દમા આવ્યા કે તરતજ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું હોવાથી અને કેંગ્રેસ કારોબારીએ લાખી મનણા બાદ પોતાના નિર્ણયો લઈ લીધા હોવાથી, એ નિર્ણયના પ્રચાર અર્થે અને કેંગ્રેસનું વનણુ જનતાને સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા માટે, જવાહરને ખૂબ ફરવું પડ્યું જવાહરની આ યાત્રા રાજકીય હતી એ મહિનાના ગાળામા જવાહર કેટલું બધું ફર્યા, એ માત્ર નીચેના સ્થળોના નામ પૃથીજ પ્રતીત થશે મુબઈ, લાહોર, દિલ્હી, અમૃતસર, નાગપુર કાનપુર, બારડોલી, વર્ધા, ગોરખપુર, લખનૌ મીરાત, ઝાસી કલકત્તા, બનારસ, આગ્રા ને અનીગઢ, અને આ સ્થળોએ પણ એક એક વાર નહિ, પણ અનેકવાર, આથી જવાહરને પ્રવાસ કેવો અને કેવો પ્રિય છે તે જણાશે

આ પછી 'હિન્દ છોડો' ની ઘોષણા થઈ, અને જવાહરે ફરી યુદ્ધ સંદેશો પહોચાડવા હિન્દની યાત્રા આદરી

૧૯૪૫ મા સાગ્રવણુ વર્ષે જેલમાથી મુક્ત થયા પછી, પણ જવાહરને નસીમે યાત્રાજ હતી મુમઈમા કારોબારીની સલા મળી એટલે જવાહર અવાહામાદથી મુબઈ આવ્યા ત્યાંથી વેનન પરિવહ સીમનામા મળી એટલે સીમના ગમા, સીમનાથી પાછા દિલ્હી આવ્યા વચ્ચે લખનૌ ને લાહોર ફરી આવ્યા ત્યાંથી એક આંટો સિંધમા મારી આવ્યા અને બગાળની પણ ઉડતી મુનાકાત લીધી. દરમ્યાનમા ફરીદકોટના દેશી રાજ્યમા તોફાન થયા, તો ત્યા તાબડોતોબ દોડી જઈને, રાજા અને પ્રજા વચ્ચે સમાધાન કરી આવ્યા

સીમનાથી જવાહર ઉનાળાની રજામા અનમોડા ગયા ત્યા પદર દિવસ આનંદપ્રેમોદમા પસાર કરી જવાહર ચીમના આવ્યા સીમનામા રાજકીય મત્રણાઓ પૂર બહારમા ચાલી રહી હતી આ મત્રણાઓને પરિણામે કેંગ્રેસને મધ્યસ્થ સરકારમા હોદ્દાસ્વીકારનું કહેણુ આવ્યું અને કેંગ્રેસ હોદ્દા સ્વીકારના તૈયાર થઈ હોદ્દા સ્વીકારવાથી, એક દષ્ટિએ જોતા જવાહરના પ્રવાસ પર અકુશ મૂંઝવે પરનું, જવાહરની બીતરમા રહેલો પ્રવાસી હોદ્દાની શૃંખલાએ આસાનીથી બધાઈ જાય એવો નથી

માર્ચ મહિનામાં જવાહર મલાયા અને ઇન્ડોનેશીયાની યાત્રાએ ઉપજ્યા. એ દ્વિપક્ષપમાં જવાહરનો એ પ્રથમ પ્રવાસ હતો. ઇન્ડોનેશીયાને એના ૩૫ શાસકો અત્યંત ત્રાસ આપતા હતા. તેમાંથી તેને મુક્ત કરવા માટે, શા ઉપાયો યોજવા, તેની મંત્રણા કરવા જવાહર ત્યાં ગયા. અને પરિણામે, જવાહરને રાજકીય જોડે સાંસ્કૃતિક પ્રવાસનો પણ લાભ મળ્યો. જવાહરે ત્યાંની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષો ઇતિહાસવિદ્ની દૃષ્ટિથી નિહાળ્યા. એમણે ત્યાંનાં લોકનૃત્યો જોઈ, હિન્દનાં નૃત્યની જોડે એમની સમાનતા જોઈ. ત્યાંનાં સ્થાપત્ય અને હિન્દનાં સ્થાપત્ય વચ્ચેનો સાંસ્કૃતિક સંપર્ક અવલોક્યો. આઠ દિવસ માટે જ એઓ ત્યાં ગયા હતા. એ પ્રવાસ દરમ્યાન એઓ હજાર માઈલ મોટરમાં રખડ્યા.

ત્યાંથી પાછા આવીને, જવાહર, તે વખતના પ્રધાનમંડળના અધ્યક્ષમાં પાછા પરાવાઈ ગયા. ઠેરઠેર કોમી રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. દેશની પ્રજા માંલોમાંલ કાપાકાપી કરતી હોય, એકબીજાનાં લોહી મજાહબને કારણે રેડતી હોય, ત્યારે જવાહર જેવા સહૃદયી મહાત્મલાવ નવી દિલ્હીમાં ખેસી રહે ખરા ? એ તો ઉપડ્યા, લોકોનાં આંસુ લૂછવા, લોકોને રાહત આપવા. પ્રથમ જવાહર પંજાબ ગયા, ત્યાંથી બિહાર ગયા. ત્યાંથી એમણે બંગાળાનો પ્રવાસ કર્યો. આજે લાહોર, કાલે કલકત્તા, પરમ દિવસે કાનપુર તો ચોથે દિવસે પટણા એમ એઓ જ્યાં જ્યાં, એમના જવાથી શાંતિની સ્થાપના થશે એવી પ્રતીતિ થાય ત્યાં એઓ પહોંચી જતા. અને મામલાને થાળે પાડતા. મુસ્લિમ લીગ અને કોંગ્રેસ વચ્ચે જૂથરચના વિષે મતભેદ પડતાં, એનો નિકાલ લાવવા એઓ લાંડન ગયા અને ત્યાં આવાડિયું રોકાઈ, મંત્રણા કરી, હિન્દ પાછા ફર્યા.

હિન્દના ભાગલા પડ્યા. ભાગલાને પરિણામે ધર્માન્ધતાએ માઝા મૂકી. બન્ને પક્ષે, માનવ ઇતિહાસે ન સાંભળેલો એવો બીધણુ હત્યાકાંડ થયો. એ હત્યાકાંડના ભોગ બનેલાઓને, નિરાશ્રિતોને આશ્વાસન આપવા જવાહરે અવિરત પ્રવાસ કર્યો. પણ આ સમયે એમને પ્રવાસમાં રસ નથી. આ પ્રવાસ સુખનો નથી, પણ દુઃખનો છે. પ્રવાસ પ્રેમભર્યો નથી, દર્દભર્યો છે. આ પ્રવાસ હૃદયને શાતા આપતો નથી, પણ વિશેષ જલાવે છે.

આ સમય દરમ્યાન, જવાહરને માનદ પદવીઓ આપવા, હિન્દની વિદ્યાપીઠોની હોડ લાગી. નાગપુર, અલીગઢ, બનારસ, કલકત્તા વગેરે વિદ્યાપીઠોએ જવાહરને પદવીઓ આપી. જવાહરને એ બહાને પ્રવાસની તક સાંપડી.

કરી જવાહરે અમેરિકાનો હિન્દમા તેમજ હિન્દની પચરગી પ્રજામા રસ લેના કર્યા તેમજ તેઓની કૌતૂહલ વૃત્તિને જાગૃત કરી ત્યાંથી જવાહર લેક સપ્સેસ ગયા ત્યાં એમણે ધણા ઉત્સાહથી સયુક્ત રાષ્ટ્ર સમ્યા જોઈ જવાહરને આ સસ્થા પ્રત્યે ખૂબ માન છે એ સસ્થાના ભાગિ સળધી એઓ ખૂબજ આશાવાદી છે એ સસ્થાને લોકપ્રિય ઉપયોગી, સક્રિય અને સફળ બનાવવા એઓ પોતાની તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે જવાહરે ઝીણુપટથી એ સસ્થાની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓને તપાસી એમણે એ સસ્થાના અધિભારીઓનો સપર્ક સાધ્યો અને એની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું તથા કાર્યનું નિરીક્ષણ કરી સતોષ પ્રદર્શિત કર્યો ત્યાંથી જવાહર ખોસ્ટન ગયા

ખોસ્ટનથી જવાહર કેનેડા ગયા જવાહર અમેરિકા જાય, અને એના જેવો પ્રકૃતિ પ્રેમી, વિશ્વવિખ્યાત નાયાગરા ધોધ જોનાનું વીસરે ખરો ? પછી ભલેને ગમે તેના રાજકીય રોડાણો હોય જવાહર તો પાછા સાહસ પ્રેમી અને રોમાય એટલે, એમણે તો ત્યાંનો ખાસ કોટ પહેર્યો અને ધોધની ભીતરમા યથેચ્છ કર્યા કેનેડાની પાર્લામેન્ટમા જવાહરે માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન આપ્યું

કેનેડાથી જવાહર ચીકાગો ગયા ત્યાંથી એઓ અમેરિકાની નીચલી થરની પ્રજાને જોના, ખેડૂતોના નિવાસસ્થાનોમા ગયા ત્યાં, તેમની જોડે, તેમનું જ ખાણુ લીધું ટેનીસીખીણની નહેર યોજનાનું નિરીક્ષણ કરી, કુદરતી પાણીનો શી રીતે, ઉત્પાદન માટે ઉપયોગ થાય છે, તે જોયું જવાહર ત્યાંના ગધકના ઝરાઓમા કર્યા ત્યાંથી એઓ કેલીફોર્નિયા ગયા ત્યાં હળરો હિન્દીઓ જે ત્યાં કામના વસ્યા છે, તેમને મળ્યા સાથી એઓ વાકૂવર પહોંચ્યા અને ત્યાં ત્રણસંથી ચારસો ફૂટ ઊંચા અને ભવ્ય વૃક્ષોની હારમાળા જોઇને ખૂબ રાજરાજ થઈ ગયા

આ રીતે, જવાહરે અમેરિકાના આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો અમેરિકામા એમણે માનવ અને પ્રકૃતિનો સુન્દર સહકાર જોયો માનવીનો વૈજ્ઞાનિક વિકાસ જોયો, ને એમને આધ્યાત્મિકતાની વાનગી ચખાડી હિન્દના સંજનજૂના સિદ્ધાંતો અમમત્યા અમેરિકાના આત્માને સમજી હિન્દના આત્માનું એમને દર્શન કરાવ્યું

જવાહર અમેરિકાની જાહોજલાલી તથા સમૃદ્ધિથી જરા અગમ્યા નહિ બી નહ, એમણે અમેરિકાની પ્રજાને આજી, મત્રમુગ્ધ કરી અને ગાંધીજીના હિન્દ પ્રત્યે મીટ મા તી કરી જવાહરના શાંતિ, મુલેહ, અહિંસા, વિશ્વબંધુત્વ અને સર્વધર્મસમલાવના પયગામથી અમેરિકાની જનતા ને આનંદ થયો જવાહરનો આ પ્રવાસ એ એમના પ્રવાસોમા કેન્દ્રસ્થાને મૂકી શકાય

અમેરિકાથી આવ્યા પછી જવાહરને ચૂંટણી જગમા ઊભા રહેવું પડ્યું એ માટે એમને સમગ્ર હિન્દમા એક ખૂણેથી બાજે ખૂણે સુધી ફરવું પડ્યું ૧૯૩૭ ના ચૂંટણીપ્રનાસ કરતા આ ચૂંટણીનો પ્રનાસ વિશેષ મહત્વનો હતો, કારણ કે, તે વખતે દેશી રાજ્યોમા જવાહરે ચૂંટણી અંગે પ્રનાસ કરેલો નહિ એટલે એ દષ્ટિએ એમને સ્થાસતી હિન્દનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું નહોતું પરંતુ, આ સમયે તો, જવાહરને રાજસ્થાન, હૈદરાબાદ, વિંધ્યપ્રદેશ, હિમાલયપ્રદેશ, ત્રાવણકોર, કોચીન, મૈસર, સૌરાષ્ટ્ર અને પતીયાવા, એમ હિન્દના એકેએક ખૂણે, તથા સ્થાસતી પ્રદેશોમા પણ ખૂબ ધૂમવું પડ્યું હિન્દની આ વખતની ચૂંટણી અનેક દષ્ટિએ અપૂર્વ હતી હિન્દ સ્વતંત્ર થયા બાદ, પુખ્ત વયના મતાધિકારના ધોરણે આ પ્રથમજ ચૂંટણી હતી આ એક અસાધારણ વખતરો હતો આ પ્રયોગ અધારામા કૂદકા સમાન હતો કોંગ્રેસની ઈન્જનતનો સનાય હતો એશિયાઈ દેશો લોકશાસનવાદની ભાવનાને કેવી રીતે અપનાવે છે તેનો સમગ્ર આધાર આ એતિહાસિક ચૂંટણી પર અવલમ્બતો હતો પણ જવાહર ખૂબજ આશાવાદી હતા જવાહરને હિન્દની પ્રજામા અખૂટ વિશ્વાસ હતો અને હિન્દની પચરગી પ્રજાને જવાહરની નીતિમા, સહૃદયતામા માનનતામા, ચારિત્ર્યમા તથા નેતૃત્વમા સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી પરિણામ દીવા જેવું સ્પષ્ટ હતું

આ ચૂંટણી પ્રનાસમા, જવાહરને પ્રથમ ચૂંટણી પ્રવાસની માફક વિવિધ તેમજ ચિત્રપ્રચિત્ર વાહનોનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો રાજસ્થાનમા ઊંટ પર, તો આસામમા હાથી પર, હિમાચન પ્રદેશમા ક્યારેક ઘોડાપર તો ક્યારેક ત્યાના વિશિષ્ટ એવા બળદની પીઠ પર, ક્યારેક પિમાનમા, તો ક્યારેક રેલગાડીમા, ક્યારેક બળદગાડીમા, ક્યારેક હોડીમા, ક્યારેક જીપમા તો ક્યારેક પગપાળા, એમ પ્રનાસ કરવો પડ્યો આ વખતનો પ્રનાસ વિશેષ કપરો હતો, કારણ કે, એમને વડા પ્રધાન તરીકેનું કાર્ય સંભાળીને આ ચૂંટણીજગ ખેનવાનો હતો ૧૯૩૭ ના ચૂંટણી પ્રવાસમા તો સગદાર તેમજ રાજનેતાઓ જેવા નેતાઓની સહાય હતી આ વખતે તો એકલ હાથે જગ ખેનવાનો હતો, છતાં જવાહરે ખૂબ આસાનીથી હિન્દને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પ્રનાસ કર્યો, હિન્દની પ્રજામા અસાધારણ જાગૃતિ આણી અને ચૂંટણીજગમા અકલ્પ્ય એવી સફળતા મેળવી આ એકધારી સફળતા જવાહરના પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વને આભારી હતી

બીજા ચૂંટણીજગ પછી જવાહર કાશ્મીર, ઇન્ડોનેશીયા, બ્રહ્મદેશ અને સીયોનના પ્રનાસે ગયા ત્યાંથી આવ્યા બાદ એઓ વિલાયત ગયા રસ્તામા મીસરની મહેમાનગીરી માણી, પીરામીડના દર્શન કર્યા, અને અરબસ્તાનમા આરબ લીગ

(૬)

૧૯૫૪ ની ઑક્ટોબરની જવાહરની ચીનની દ્વિતીય મુસાફરી તો એક ઐતિહાસિક ઘટના છે, વીસમી સદીનો એક અગત્યનો બનાવ છે. એ પ્રવાસ દ્વારા, જવાહરે ચીન જોડેના શિથિલ થઈ ગયેલા, સાંસ્કૃતિક સંબંધોને પુનઃ સજીવન કર્યાં. જવાહરનો ચીનનો પ્રવાસ આપણને ચીનથી હજારો વર્ષ પર આવેલા ચીનના મહાપ્રવાસી હુએન સંગનાં હિન્દના સાંસ્કૃતિક પ્રવાસનું સ્મરણ કરાવે છે. જવાહર હિન્દની મૈત્રીનો, શુભેચ્છાનો અને પ્રેમનો સન્દેશો લઈ જતા હતા. હજારો વર્ષ પૂર્વે, બુદ્ધ ભગવાને અશિયાઈ પ્રજાને શાંતિનો આપેલો સંદેશો લઈને અશોકના સંદેશવાહકો ગયા હતા. અકોધથી ક્રોધને તથા અવેરથી વેરને છૂતવાનો સંદેશો બુદ્ધભિષ્મણે લઈ ગયા હતા. એવી જ રીતે, ગાંધીજીનો અહિંસાનો, પ્રેમનો, બધુત્વનો અને ‘અવેરેજ શમે વેર, શમે ના વેરવેરથી’ નો સંદેશો લઈ, જાણે આનંદ જવાહર બનીને ચીન જતો હતો. પોતાના રાષ્ટ્રપિતાની વાત પડોશી રાષ્ટ્રને કહેવા, પડોશી રાષ્ટ્રને પ્રેમનો પ્યાલો પીવડાવવા અને પ્રેમનો પ્યાલો પીવા એ જતો હતો. હિન્દ અને ચીનના પુરાણા મીઠા સંબંધની યાદ દેવડાવવા એ જતો હતો. એક દેશના બીજા દેશ પ્રત્યેની દેણગીનું સ્મરણ કરાવવા જતો હતો. જવાહર જગતની શાંતિ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરવા જતો હતો.

એ મહાપ્રસ્થાન ઑક્ટોબરની ૧૯ મી તારીખે કર્યું, ને, એઓ કલકત્તાથી પેકીંગ જવા વિમાનમાં ઉપડ્યા. જવાહર પેકીંગ પહોંચ્યા ત્યારે વિમાનધરે પણ વીસ હજાર માનવીઓ એમના સત્કારાર્થે આવ્યા હતા. ને, દશલાખ માનવીની મેદની વ્યવસ્થિત રીતે એમના સત્કારાર્થે, વિમાન ધરથી એમના ઉતારાના રસ્તે વધામણાં દેવા ઊભી હતી. એ મેદની પાસે એકજ સૂત્ર હતું : “ હિન્દી ચીની ભાઈ ભાઈ ! ”. એ સૂત્રોની જોડે પોતાનાં પ્રેમનાં પ્રતીક સમાં પુષ્પો હતાં. જવાહરની જોડે ખુશ્કી મોટરમાં, ચીનના વડા પ્રધાન ચાઉ-એન-લાઈ હતા.

ચીન જઈ, એઓ, ચીનના પ્રમુખ માઓ-ત્સે-તુંગને વારંવાર મળ્યા. ચાઉની મુલાકાત લીધી. જવાહર ગયા હતા, નૂતન ચીનનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવા. ચીને મહાન પૂરને ખાળવા કેવી રીતે જળસિંચાઈની અને નહેરોની યોજનાઓ કરી હતી તે પ્રત્યક્ષ જોવા. એટલે, જવાહરે અનધિકૃત રીતે, પેકીંગના ગ્રીષ્મમહેલો, ત્યાંની પ્રાણીશાળા, ત્યાંની રાષ્ટ્રીય લઘુમતી શાળા વગેરે જોયાં. ત્યાંનું મોટામાં મોટું બૌદ્ધ મંદિર જોયું. એમાં નેવું ફૂટ ઊંચી બુદ્ધ ભગવાનની લવ્ય પ્રતિમા જોઈ, એમણે વન્દન કર્યાં. એ પ્રતિમા એમના દેશના મહામાનવની હતી. એ

મૂર્તિની ભવ્યતાથી એઓ આકર્ષાયા, અંગમય અને વિચાર કરતા થયા. ત્યાંથી થોડે દૂર અજંતાની ગુફાઓની યાદ આપતી તુનહુંગની ગુફાઓનાં પુરાણાં ચિત્રોની મોહક સુંદરતા નિહાળી. પોતે ચીનના બાળકોને બેટમાં આપેલી આશા હાથિણીને પેકીંગના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં સાજી સમી જોઈ જવાહર પ્રકુલિત થયા. જવાહરને પેકીંગનું વાતાવરણ ખૂબ જ ગમી ગયું, અને પેકીંગની જનતાને જવાહર પણ ખૂબ ગમી ગયા. પેકીંગની જાહેરસભામાં, જવાહરે દોઢ કલાક સુધી ચીન હિન્દની મૈત્રી અને સાંસ્કૃતિક સમાનતા વિષે ભાષણ કર્યું ને હિન્દનો શાંતિનો, અહિંસાનો, વિશ્વખંધુત્વનો અને સર્વધર્મસમભાવનો ભવ્ય છતાં દિવ્ય પયગામ સૂણાવ્યો. ચીન અને હિન્દનાં સંયુક્ત પ્રયત્નથી જગતશાંતિ સ્થપાશે એવી ખાતરી આપી.

પેકીંગમાં પાંચ દિવસ રહી જવાહર મંચુરીયા ગયા. ત્યાં ચીનની મહાન ઐતિહાસિક દીવાલ, જે જગતની એક અજમયખી છે તે નિહાળી. મંચુરીયામાં વિરાટ લોખંડનું કારખાનું, ત્યાંનો વહાણખનાવવાનો ઉદ્યોગ, યંત્રો ખનાવવાનાં વિશાળ કારખાનાં, તથા કાચનાં કારખાનાં જોયાં. જવાહરે ચીનનું મહાન અને અદ્યતન નગર ડેરીયન જોયું. ત્યાંની જાણીતી રેલ્વે ચાંગચુંગમાં મુસાફરી કરી, ચીનનો આંતરપ્રદેશ જોઈ પુનઃ પેકીંગ આવ્યા.

ત્યાંથી જવાહર શાંઘાઈ ગયા. ત્યાં બાળકોની શાળા, નાટકશાળા, અને નાટ્ય તથા નૃત્યપ્રયોગો જોઈ જવાહર આનંદિત થયા. ત્યાંથી એઓ હુંગચો ગયા. હુંગચો એ ચીનનું સુંદરમાં સુંદર સ્થળ છે. એ સારા ચીનમાં એના પ્રકૃતિસૌન્દર્ય માટે મશહૂર છે. ત્યાં જવાહરે કુતૂહલતાથી શુદ્ધવિહારો જોયા, તથા ત્યાંની કાસ્મીરની યાદ આપતી પ્રકૃતિની શોભા અને સમૃદ્ધિ જોઈ.

આ રીતે, ચીનનાં સૌન્દર્યધામે, ઉદ્યોગસ્થળો, સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો અને રાજકીય સંસ્થાઓ જોઈ નૂતન ચીનનું સર્વોગી દર્શન કરી, આર દિવસના વિદ્યુત્વેગી પ્રવાસમાં, નૂતન ચીનને એના સત્ય સ્વરૂપમાં પિછાની જવાહર કેમ્બોડિયા આવ્યા. ત્યાં હિન્દી સંસ્કૃતિની પ્રખળ અસર જોઈ રાજી થયા. ત્યાંથી યેકોકની માધુરી અને રંગુનની મોહકતાનો સ્વાદ ચાખી પુનઃ સ્વદેશ આવી પહોંચ્યા.

જવાહરે ચીનની મુસાફરી બે વાર કરી છે. પણ એમની આ વખતની મુસાફરી અનેક દૃષ્ટિએ ઐતિહાસિક હતી. આ વખતે જવાહર ચીન દેશ જોવા નહોતા ગયા, પણ ચીનની સ્વતંત્ર પ્રજાને સમજાવા ગયા હતા અને નૂતન એશિયાના ઘડતરમાં અને એશિયામાં શાંતિ સ્થાપવામાં ચીન કેટલે

અરો મદદગાર થઈ પડે છે તે જોવા ગયા હતા અને આ પ્રવાસથી જવાહરને ખાતરી થઈ કે ચીન હિન્દને આ દિશામાં સક્રિય સહાય આપશે, એટલું જ નહિ, પણ એશિયાઈ દેશોમાં આઝાદીની જે તાવાવેલી અને તમન્ના જાગી છે તેને ટકાવી રાખવામાં ચીન મદદ કરશે હિન્દ અને ચીનની પ્રજા અન્યોન્ય સહાય સાધી લાભ લે તો વિશ્વગૃહરણમાં એ જગત પોતાનો અનાજ સભાગી મોકે તેની પણ જવાહરને ખાતરી થઈ

ચીન અને હિન્દ બન્ને પડોશી એશિયાઈ દેશો છે બંનેની હળવે માધ્યમોની લાખી લાખી મદદ છે બન્ને રાષ્ટ્રોની પ્રજા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે બન્ને વચ્ચે ભૂતકાળમાં વણે સ્તુત્ય સબંધ હતો બન્ને વચ્ચે કૃત નગાધિગજ દિમાન્ય જ આડો બોલો છે, ત્યાં આ બન્ને પડોશી રાષ્ટ્રો વચ્ચે એક પણ આક્રમણનો બનાવ ઇતિહાસે નોંધાયો નથી એ હકીકત જેટલી મૂલ્ય છે તેટલી જ આશામ્પદ અને પ્રેરક છે આથી જ જવાહર ચીનની મૈત્રી વિષે ખૂબજ ઉત્સાહી અને આશાવાદી છે

ચીનની પ્રજા અને ત્યાંની સરકારના સ્વયં ભૂ સત્કારથી જવાહર હાવી ગયા આ અપૂર્વ સ્વાગતમાં ચીનની પ્રજાનો અદમ્ય ઉત્સાહ હતો, સ્વયં ભૂ પ્રેરણા હતી, સ્વતંત્ર થયેલી પ્રજાના નેતાને સન્માનનાની લબ્ધ લાવના હતી આ સન્કરમાં તાજેતરમાં જ વર્ષોની યુનામી બાદ આઝાદ થયેલી ચીની પ્રજાની ખેવદિલી હતી, સમૃદ્ધશક્તિ હતી, ઝદરદાની હતી અને વિવેકબુદ્ધિ હતી નૂતન ચીનની પ્રજાનું કર્તવ્યભાન, અવિગત કાર્યશક્તિ, ભૂતકાળને ભૂલી વર્તમાન પરજ સઘળું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવાની અમોઘ શક્તિ અને ગમે તેના અપરોધો અને ઝઝાવાતો સામે ઝઝૂમવાની તમન્ના અને તૈયારી જવાહરે જોઈ આ પ્રાસ જવાહર કદિ ભૂતરો નહિ, એટલું જ નહિ, પણ એમના અનેક ઐતિહાસિક પ્રવાસોમાં આ પ્રાસ ચિરસ્મરણીય રહેશે

(૭)

જાહર, એમને જરા પણ તક મળતા એશિયાઈ પ્રદેશોની મુલાકાત લેવાનું ચૂકતા નથી લાભ ગયેલા, ત્યારે એમણે એશિયાઈ પરિવહ બોલાવવાનું નક્કી કરેલું એટલે એ વિશે પ્રાથમિક વિચારણા કરવા એમને ઇન્ડોનેશિયાએ આમ તણ આપ્યું એથી જવાહર ૧૯૫૪ ના ડીસેબરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં ઇન્ડોનેશિયાના

પાટનગર જાકાર્તા જના ઉપડના જાકાર્તા જતા રસ્તામા જે પ્રદેશ આવે, તેની મુનાકાત ન લે, એ જવાહર જેના પ્રકૃતિપ્રિય અને પ્રવાસપ્રિય આત્માને શી રીતે રુચે? એટલે જવાહર ઇન્ડોનેશિયા જતા પૂર્વે, પ્રથમ ગયા, રમૂન ત્યા થોડો સમય ગાળી, ત્યાથી ગયા સીંગાપોર, ને સીંગાપોરમા થોડો સમય વીતાવી એઓ ગયા જાકાર્તા જાકાર્તામા, એઓ ફરીને ઇન્ડોનેશિયાના જાણીતા શહેર બોગોર ગયા જવાહરને આમ ફરવામા ખૂબજ આનંદ આવે છે એમને પાર્સિયનપ્રદેશો, શુદ્ધ સંસ્કૃતિના અનુશીલો ને ઇન્ડોનેશિયાના કલાધામો ખૂબ ગમે છે તાજેતરમાજ જેમને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એની પ્રજાનો ઉત્સાહ પણ જવાહરને પ્રેરણાત્મક નીવડ્યો જવાહરને તો પ્રજામા ને પ્રજાની સંસ્કૃતિમા, પ્રજાના કલાધામોમા ને પ્રજાના રાજકારણમા, એમ એમનો રસ સર્વવ્યાપી છે અને તેથી એમને કાંઈ સ્થળે પરાયુ લાગતું નથી

બોગોરમા ત્રણ દિવસ ગાળી, ત્યાની વનશ્રીની શોભાનું યથેચ્છ દર્શન કરી, જવાહરે એશિયાને આફ્રિકાની પરિપદ બોલાવનારું નકકી કર્યું જવાહરે, ઇન્ડોનેશિયાના કાંઈ પાર્વત્ય પ્રદેશમા, જ્યાં સૂર્યની ગરમીનો ત્રાસ ન હોય એના નિર્સર્ગરમણીય, આનંદુરના પર્વત શિખરે પરિપદ ભરનારું સૂર્યનું ને તેનો ઇન્ડોનેશિયાએ ઝીંધાર કર્યો બોગોરથી પાછા ફરતા, જવાહર પીનાગ બે કોક વગેરે સ્થળે થઈને આવ્યા એ રીતે જવાહરે આ નાનડા પ્રવાસમા પણ અગ્નિએશિયાની નિર્સર્ગશોભાનું રસપાન કરીની દૃષ્ટિએ, સરકારપ્રેમી ઉરે ને રાજપુરુષની દૃષ્ટિએ કર્યું

જવાહર થોડા દિવસ વિંહી રોખાયા, ને પાછા વાડનમા, રાષ્ટ્રસમૂહના પ્રમુખોની પરિપદમા હાજરી આપના ઉપડ્યા એ પરિપદમા જઈ, જવાહરે ત્યાની લાગણીરીના બોળને હળવો કરવા એઓ લોર્ડ માઉન્ટબેટનના ગ્રામ નિવાસમા જઈ, ત્યા સપ્તાહના બે દિવસો ગાળ્યા ને થાક ઉતાર્યો જવાહરને આ ગ્રામજીવનના શાન વાતાવરણમા ખૂબ આનંદ આવ્યો પરંતુ, જવાહર તો રાજકીય પ્રવૃત્તિમા પણ પ્રવાસનો આનંદ માણી શકતા એમને મન તો નિરનિગળા માનવીઓની મુનાકાત એ પણ એક અલગત આનંદનો વિષય છે એઓ રાણી ઇનિઝાબેથને મળ્યા, કે સિંગ મુનિસિસ્ટીમા જઈ આવ્યા, ત્યા લડનમા રહેના ઇન્ડોનેશિયા નેપાન ને જાહદેશના એનવીઓને મળી તેમની સાથે રાજકીય મત્રલાઓ ચલાવી એમણે જાણીતા ચિતક બૂર્નિન્ડ રસેનને ખાસ મુનાકાત આપી, ને તેમની સાથે અડશસ્ત્રો સમઘી વિતાવ ચર્ચા કરી, તથા અમેરિકાના લોકોને ટેનીસીજનમા ફોર્મોસાના સગમના પ્રશ્ન વિશે એમણે કેટલીક કડી પણ સત્ય વાતો સભાળી

પાછા વળતાં, જવાહર પેરીસ ઉતર્યા, ને, ત્યાં હિન્દમાંનાં કેન્સસ સ્થાનો વિશે ત્યાંના વડા પ્રધાન શ્રી. મીનેડીસ ફ્રાન્સ જોડે ચર્ચા કરી ને પેરીસમાં ફર્યા. ત્યાંથી આવતાં એઓ કેરો ઉતર્યા. કેરોમાં ઇશ્ટિખના વડા પ્રધાન નાસરને જવાહરની પ્રકૃતિપ્રીતિની ખબર હતી. એટલે એમણે ચર્ચા માટે, નીકાવિહારની યોજના કરી. જવાહર જોડે મીસરના વડા પ્રધાને નાઈલ નદીમાં, શાંતરમ્ય ચાંદનીમાં જળવિહાર કર્યો. જવાહરને એમણે પુનઃ પીરામીડની શોભા બતાવી, ને એમના કળાપ્રેમી ને ઇતિહાસ પ્રેમી આત્માને તૃપ્ત કર્યો. જવાહર ત્યાંની મોટી મસ્જિદમાં પણ જઈ આવ્યા ને પ્રાચીન મીસરની સંસ્કૃતિના આ પ્રવાસીએ એમના કલ્પનાચક્રએ દર્શન કર્યાં.

જવાહર, પાછા તાઝગી મેળની દિલ્હી આવ્યા, ને, એમણે, હિન્દની પરકમ્મા શરૂ કરી. મધ્યપ્રદેશમાં ફરી આવ્યા ને ત્યાં બાણુરાવ નામના એક હત્યારાએ એમની પર નિષ્ફળ હલ્લો કર્યો, તેનો અવિસ્મરણીય અનુભવ કરી લીધો. ત્યાં એમણે આદિવાસીઓના એમના માનમાં યોગ્યતાં ખાસ નૃત્યો જોયાં ને એનાથી પ્રભાવિત થયા.

પાછા દશ દિવસમાં એઓ ચંદીગઢ ગયા ને ભાખરા નાંગલ નહેરુ નિરીક્ષણ કર્યું. ત્યાંથી અલાહાબાદ ગયા ને ત્યાંથી જે વિભાગમાંથી એઓ ચૂંટાયા હતા, એ વિભાગમાં એઓ ફરી આવ્યા અને જનતા જોડેનો સંપર્ક તાજે કરી આવ્યા.

એપ્રિલની ૧૫ મીએ, બાન્ડુંગ પરિષદમાં જવા માટે એઓ ઉપજા. એઓ રંગૂન રોકાઈ, બાન્ડુંગ પહોંચ્યા. બાન્ડુંગનો આ પ્રવાસ રાજકીય પ્રવાસ હતો. હજાર ચાર મહિના પહેલાંજ એઓ ઇન્ડોનેશિયા ગયા હતા, છતાં, ઇન્ડોનેશિયાના પ્રભાવનો એમના દર્શનાર્થે, વરસતા વર્ષાદમાં કલાકો સુધી ઊભા રહ્યા. જવાહરને પણ આ પર્વતશિખરના સ્થાનમાં ખૂબ રસ પડ્યો. એ ખુશનુમા વાતાવરણમાં જવાહર શાંતિથી મંત્રણા ચલાવી શક્યા ને વિરોધી પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાવી શક્યા. જેલમાં પણ જ્યારે એમને અલ્મોડા લઈ જવામાં આવતા ત્યારે એમને ખૂબ આનંદ રહેતો. બાન્ડુંગની પ્રેરણાથી જવાહર રાજકીય કાર્ય પણ સુગમતાથી પતાવી શક્યા, ને એશિયા આફ્રિકાના પ્રશ્નોમાં એ દેશોની પ્રજાઓમાં એકરાગ છે એવું જગત સમક્ષ સાબિત કરી શક્યા. એક પ્રતિનિધિએ પરિષદની બેઠકમાં જણાવ્યું કે અહીંના વાતાવરણની નેહરુ પર જબરી અસર થયેલી જણાય છે. જવાહર ત્યાં, પોતે મહેમાન હોવા છતાં, પોતાના રહેઠાણે અન્ય પ્રતિનિધિઓને ખાણું માટે આમંત્રણ આપતા, અને એકલા કુદરતની શોભા નિરખવા ચાલી નીકળતા.

આન્ડુમ પરિષદ ખતમ થઈ. પણ જવાહરે આ પ્રવાસમાં સારી એવી રાજકીય સિદ્ધિ મેળવી એશિયા આફ્રિકાની પ્રગતિ એમણે પશ્ચિમના દેશોને પડકારતી કરી. જવાહર ને આઉ બન્નેને ત્યાંના વાતાવરણે, એશિયાઈ એકતાની પવિત્ર ભાવનાએ પ્રેરણા આપી હતી. એશિયાઈ એકતાની ભાવના જવાહરના હૃદયમાં જે હતી, તે એમના મક્કાયા, રંગુન ને ઇન્ડોનેશિયાના પ્રવાસથી વધુ મુરેખ, વધુ દઢ ને વધુ બળવતી બની હતી.

જવાહર ઇન્ડોનેશિયાથી પાછા ફરતા હતા, ત્યારે બ્રહ્મદેશ પોતાનો નવા વર્ષનો ઉત્સવ ઉજવતું હતું. જવાહર આવા વાતાવરણમાં ભાગ ન લે એવું બને જ કેમ. એટલે એમણે વિમાનમાંથી ઉતરી બ્રહ્મી પોશાક પહેર્યો ને ત્યાંના ઉત્સવમાં સક્રિય ભાગ લીધો. ને બ્રહ્મી પ્રગતિએ પણ પોતાના પડોશી રાજ્યના વડાને અપનાવી લીધો. બ્રહ્મદેશીઓને લાગ્યું, જવાહર, જેટલા યુનુ પોતાના છે તેટલાજ પોતાના છે. જવાહરે બતાવી આપ્યું કે એઓ ફક્ત હિન્દના જ નથી પણ સમસ્ત એશિયાઈ પ્રગતિ છે.

જવાહર હિન્દ આવીને, દોઢ મહિનો દિલ્હીમાં રોકાઈ, એમના રશીયા, યુગોસ્લેવિયા અને પૂર્વ યુરોપના દેશોના ઐતિહાસિક પ્રવાસે જવા ઉપજ્યા. જવાહરના જીવનનો આ મહાપ્રવાસ હતો. એ પ્રવાસનું રાજકીય દૃષ્ટિએ મહત્વ ધાણું હતું. રશીયામાં જનાર કોઈપણ મહેમાનને જે હજી સુધી મળ્યું નહોતું, તે જવાહરને મળ્યું. જવાહર જાણે માનવી ન હોય, પણ સ્વર્ગમાંથી જાણે દેવ ઉતરી આવ્યા હોય એવું એમનું સ્વાગત એ જ્યાં ગયા ત્યાં થયું. જવાહર તો કલારસિક છે, એટલે હિન્દી કારીગરીના નમૂના, રજપૂતાનાના પિત્તળનાં મિનાકારીવાળાં વાસણો, હાથી-દાંતની કારીગરીના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના, ઓરીસાના હાથશાળાનું કલાત્મક કાપડ, કાસ્તીરનું ભરતકામ તથા ઉત્તમ કોટીનાં પકવ આમ્રફળો, એમ જાતજાતની અને ભાતભાતની અવનવી ચીજો એ લઈ ગયા.

જવાહર દિલ્હીથી મુંબઈ આવ્યા, અને મુંબઈથી લંડન ગયા. લંડનથી એઓ ગ્રેગ ગયા. બે દિવસ ગ્રેગ રોકાઈ, ત્યાંનાં સંસ્કૃતિ કેન્દ્રો જોઈ, એઓ મોસ્કો ગયા. મોસ્કોમાં એમણે ત્યાંના પોલાદનાં ને જંગી લોખંડનાં કારખાનાંઓ જોયાં ને પોતાનો આ વિશદ ઉદ્યોગમાં રસ બતાવ્યો. આલુશકિન કેન્દ્ર જે દૂર દૂરનાં જંગલમાં હતું તે જોયું ને એનો ઝીલુવટથી અભ્યાસ કર્યો. બીનસામ્યવાદીને આ જોવાનું માન પહેલુંજ મળતું હતું. એઓ રશીયામાં ફર્યા, અને રશીયાના આંતરપ્રદેશની દશહજાર માઈલની મુસાફરી કરી. સાઈબીરીયાનું

મેળવનાર જવાહર પ્રથમ એશિયાઈ રાજપુરુષ છે એ ગર્વ, ગૌરવ અને સંતોષની વાત છે. જવાહર ઉત્તરોત્તર જગપુરુષ બનતા હતા. વિશ્વની પ્રજાના હૃદયમાં એઓ સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા હતા, ને પ્રજાને આત્મીય બનાવતા હતા. વસુધાને પોતાનું કુટુંબ બનાવતા હતા. એમની સ્વજનોની સંપ્રિતને વિસ્તારતા જતા હતા.

જવાહર, હિન્દ પાછા આવી, બે વાર તો દક્ષિણ હિન્દને પ્રવાસે જઈ આવ્યા. ને મહાધારનાં વૃક્ષો ને સમુદ્રશોભા, ત્રાવણકોર કોચીનની સાગરશ્રી એમણે જોઈ ને પોંડીચેરીનો પ્રવાસ કર્યો.

જવાહર ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાએ ગયા. ત્યાં એઓ ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્રની ધરતીપરના માનવીઓને મળ્યા એટલુંજ નહિ પણ સાથેસાથ ગિરના જંગલમાં એમણે વનરાજ સિંહોની પણ દોસ્તી સાધી ને એક વારનાં દ્વરનાં દર્શનેથી ન ધરાતાં, બે વાર ગયા ને ધરાધને એમનાં દર્શન કર્યાં. ગુજરાતમાં ભરૂચ, સુરત, નડીઆદ, મહેમદાવાદ, અમદાવાદ બધે કર્યા અને ગુજરાતની પ્રજામાં અસાધારણ જાગૃતિ આણી. પાકીતાણામાં જૈન શિલ્પ ને સ્થાપત્યનું ઊંડું નિરીક્ષણ કર્યું. ને પોતાની કલાવૃત્તિને સંતોષી. ને સાથે સાથે માનવસુંદરીઓને ગરબા ગાતી, હોંચ ને હમદી ખૂંદતી, ટિપ્પણીનૃત્ય કરતી ને ગૌરવથી મસ્તકે બેઠાં ઉપાડી ફરતી જોઈને જવાહરે ધન્યતા અનુભવી. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની રસિકતા, સંસ્કારિતા, કલાસંકિત તથા મહેમાન-ગીરીના જવાહર ને આ વિષુતપ્રવાસમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં ને એઓ મુગ્ધ બન્યા. ગાંધીજીના ગુજરાત પ્રત્યે જવાહરને જે માન હતું તેમાં આ પ્રવાસથી વધારો થયો.

(૮)

આ રીતે જવાહર એટલે આજન્મ પ્રવાસી. જવાહર સારી દુનિયા ધૂમી વળ્યા છે ને એમણે દુનિયાને નિકટતાથી અને આત્મીયતાથી જોઈ છે. જવાહર દુનિયાના બન્યા છે અને દુનિયાએ એમને પોતાના માન્યા છે.

જવાહર એ જગતના સાંસ્કૃતિક હૃત છે, અને એમણે પોતાના સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પ્રવાસો દ્વારા હિન્દનો ભવ્ય પયગામ જગતની પ્રજાને સૂણાવ્યો છે, ગાંધીજીના આદર્શો જગતને સમજાવ્યા છે અને હિન્દની અનેકવિધ સિદ્ધિઓ પ્રત્યે જગતની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

જવાહરે પોતાના વિરાટ પ્રવાસોથી જગતનું સત્યદર્શન કર્યું છે. જગતની પ્રજાની નાડ જેટલી જવાહર પારખે છે તેટલી આજે બીજો કોઈ પારખી શકતો નથી. ઢેઝરભાઈને અમૃતસર કેબ્રિસમાં ગીયાની મુસાફરસિંહે ‘મુસાફર’ કહી

સમોધ્યા હના, પણ દેમરલાઈની મુસાફરીની તો હજુ શરૂઆત છે, પણ એ મિરુદને લાયક તો આજે જવાહરજી છે જવાહર તો જગતમુસાફર છે ઓસ્ટ્રેલિયા અને જાપાન સિવાય જવાહરે પ્રત્યેક ખંડની મુસાફરી કરી છે એમના પુસ્તકો જગતની ઘણીખરી અગત્યની લાપામા ઉતર્યા છે જગતે જવાહર જેટલો લોકપ્રિય, આનંદશાળીય પ્રતિષ્ઠાનાળો, મહત્વાકાંક્ષી, સરકારી અને મહદંશે નેતા જોયો નથી, જાણ્યો નથી, અનુભવ્યો નથી અને જવાહરની લોકપ્રિયતાનું પ્રધાન કાળ્યુ એમની પ્રવાસપ્રિયતાને જ આભારી છે

જવાહર કેવળ મુત્સદ્દીજ નથી પણ એઓ કુશલપ્રેમી, ઇનિહાસરિદ્ધ, કનામિમાસક, તેમજ સરકારી, રસિક અને સહૃદયી આત્મા છે ગાંધીજી બાદ કરતા, જવાહર વીચમી સદીના એક મહાન પ્રવાસી છે ગાંધીજીના પ્રવાસો પ્રધાનત હિન્દ પૂરનાજ મર્યાદિત હતા, જ્યારે જવાહર તો જગતપ્રવાસી છે અમેરિકા, યુરોપ અને એશિયાના પાટનગરોમા એઓ આજે ધરગતુ શબ્દ છે અને એઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં એમના મોહક વ્યક્તિત્વથી ત્યાંની પ્રજાને મત્રમુગ્ધ કરે છે પ્રત્યેક દેશની જનના આ શાંતિહૃતના નામ અને કામ પર વારી જાય છે

પ્રવાસ એ જવાહરના વ્યવસાયપ્રિય, સન્કારપ્રિય, અને કલાપ્રિય આત્માને દૈનિક કાર્ય જેટલોજ સહજ છે મહિનામા થોડા થોડા દિવસોના અતરે પ્રવાસ એકા પિના જવાહરના આત્માને એન પડતું નથી જવાહરે પોતાના આયુના સારા વર્ષો પ્રવાસમાજ ગાળ્યા છે એમના પ્રવાસનો હેતુ દેશનો આત્મા તથા દેશનું નિર્ગદ સ્વરૂપ-અન્નેનું એકી સાથે દર્શન કરવાનો છે ગાંધીજીની માફક જવાહરની પણ એ મુગ્ધ માન્યતા છે કે પ્રવાસમા જેટલું ઇતિહાસ દર્શન થાય, જેટલું ભૂગોળદર્શન થાય, જેટલું સરકારદર્શન થાય, જેટલું કલાદર્શન થાય તેટલુંજ, બ કે તેથી વિશેષ નરી માનવતાનું પણ વિશદદર્શન થાય છે પ્રવાસ એ માનવજાતની અમોલી મૂઠી છે, સરકાર ધન છે, અને જવાહર આ મૂઠીનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે અને એમાથી લેવાય તેટલો લહાવો લે છે અને પ્રજાને આપે છે

જવાહર માને છે કે પ્રવાસ એ માનવના વ્યક્તિત્વના વિકાસનું એક અમોઘ સાધન છે જવાહરના પ્રવાસોની લાક્ષણિકતા એ છે કે એમણે એમના ઘણાખરા પ્રવાસો વિમાનોમા જ કર્યા છે અને એ દૃષ્ટિએ એમના પ્રવાસો ગાંધીજી કરતા જુદાજ પ્રકારના છે ગાંધીજીએ આખી જિંદગીમા એક વાર પણ વિમાનમા મુસાફરી કરી ન હોતી જ્યારે જવાહર વિમાન સિવાયની મુસાફરી કરતા જ નથી આમ જવાહરના પ્રવાસોનું ફલક ગાંધીજી કરતા ઘણું વિસ્તૃત છે અને તે દૃષ્ટિએ વિચારતા એ પ્રવાસોની ટેટનીક વિશેષતા છે તથા મર્યાદાઓ પણ છે જનના સાથે ગાંધીજી

જે પ્રકારનું તાદાત્મ્ય સાધી શકતા તે જવાહર સાધી શકતા નથી, છતાં ગાંધીજીની માફક જવાહર જનતાનાં આંસુ લૂછવા, તેમનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા તથા તેમની સાથે એક થવાના પ્રયત્નો કરે છે અને તેથીજ હિન્દની શ્રદ્ધાળુ જનતા પર એમની આટલી મજબૂત પકડ છે.

જવાહર પોતાના પ્રવાસોને શક્ય તેટલા રસપ્રદ, પ્રેરક અને આનંદદાયી કરે છે અને પોતાના સાથીદારોને પણ એ આનંદોપભોગમાં સાથે લે છે. જવાહરના મહારાષ્ટ્રના, ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના તથા કર્ણાટકના પ્રવાસોમાં શ્રી. મોરારજીભાઈ પટેલીથી છેલ્લે સુધી એમની સાથે હતા અને આ પ્રવાસનાં કેટલાંક ચિરસ્મરણીય, રમ્યમધુર તથા પ્રસન્નગંભીર સંસ્મરણો આજે પણ મોરારજીભાઈ સર્ગર્વ સંભારે છે. જવાહરની સાથે એમના પ્રવાસોમાં જોવાનું એ પણ જીવનનો એક લઘાવો છે, કારણ કે આના પ્રવાસોમાંજ આપણને જવાહરમાં રહેલી વિરલ માનવતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે.

જવાહરનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક છે. એમની પ્રતિભા આંજે એવી છે. એમનો હિસાબ એપી છે. એમનું દેહસાષ્ઠ્ય મુગ્ધ કરે એવું છે. એમનો ત્યાગ, એમનું દેશાભિમાન જનતાને આકર્ષે છે એટલું જ નહિ, પણ, આવા ઉમદા આત્માનાં દર્શન કરી હિન્દની જનતા એક પ્રકારની ધન્યતા અનુભવે છે. અને પોતાના પ્રવાસો દ્વારાજ જવાહર જનતાની આ તૃપ્તા છીપાવી શકે છે.

જવાહરના પ્રવાસોની એક અન્ય વિશેષતા એ છે કે, એઓ દરેક સ્થળને માત્ર ચર્મચક્ષુએજ નિહાળતા નથી પણ ઇતિહાસ ચક્ષુએ તથા સંસ્કાર ચક્ષુએ પણ નિહાળે છે અને આથી એમના પ્રવાસો પ્રેરક, રોમાંચક, આહિતીપૂર્ણ, કાવ્યમય તથા રસપ્રદ થઈ પડે છે. જવાહરના વિરાટ પ્રવાસનાં રસિક અને વેધક વર્ણનો જ્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે એ વર્ણનો આપણા રંક પ્રવાસ સાહિત્યમાં એક કિંમતી ઉમેરો કરશે એટલું જ નહિ પણ આપણા સાંસ્કૃતિક, કલાત્મક, તથા બૌદ્ધિક જીવન ઉપર એક નવોજ પ્રકાશ પાડશે. કારણ કે જવાહર કવિ છે, દષ્ટા છે, સાહિત્યકાર છે અને ચિંતક છે.

આ રીતે જવાહર પ્રવાસી છે. પણ માત્ર, જૂના યાત્રીઓની જેમ ધાર્મિક દષ્ટિવાળા નહિ, પણ, ધાર્મિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, એમ બધાં તત્વોની આપ લે કરતા, એ યાત્રાળુ છે. એમની યાત્રા એટલે સૌન્દર્યના ભક્તની, કલાકારની, સાહિત્ય સ્વામીની, કવિની, રાજદૂતની, પ્રકૃતિના પ્રણયીની યાત્રા. એમની યાત્રા શુભમુખી અને ઉર્ધ્વગામીજ હોવાની. જવાહરના આગામી પ્રવાસો સંબંધી આપણે કવિર્કુલગુરુ કાવિદાસના રાખ્દોમાં એટલું જ કહી શકીએ કે:

શાન્તાનુકુલવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ ॥

જવાહરલાલ અને મહાસભા

(૧)

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે છ છ વર્ષો સુધી સંગીન અને સક્રિય સેવા બજાવનાર, એજ સંસ્થાના છ છ વાર પ્રમુખ થનાર તથા આજ વર્ષોથી હિન્દી સંઘના વડા પ્રધાન તરીકે દેશની જાતે સેવા કરનાર, પંડિત જવાહરલાલનું સ્થાન આજે હિન્દના રાજકારણમાં એક અને અદ્વિતીય છે. મહાસભાના મંત્રી, પ્રમુખ તથા દેશના વડા પ્રધાન તરીકે જવાહરે જે સ્પૃહણીય સેવા બજાવી છે તે અનેક દૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર છે.

આજે તો જવાહર એટલે મહાસભા અને મહાસભા એટલે જવાહર એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે. જવાહર એજ મહાસભાના ધડધેણ છે. એમનું વ્યક્તિત્વ મહાસભાને તેજ અને બળ આપનારું છે. ગાંધીજી પછી મહાસભાના સર્વદેશીય ધડતરમાં કોઈએ પણ મહત્વનો ફાળો આપ્યો હોય અને મહાસભાની સમગ્ર જવાબદારી પોતાને શિર ઉપાડી હોય તો તે જવાહરે. જવાહર એ આજે મહાસભાનું સર્વસ્વ છે. ગાંધીજીની માફક, મહાસભા, આજે જવાહરનો પડતો ખોલ ઝીલવા તૈયાર છે. જવાહરની નીતિ એજ મહાસભાની નીતિ છે. આજે સારા દેશમાં કોઈની તાકાત નથી કે એ જવાહરની નીતિનો સામનો કરે !

જવાહરની નીતિમાં, આચરણમાં, તેમજ માર્ગદર્શનમાં હિન્દની જનતાને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. હિન્દની પ્રજા મુગ્ધપણે માને છે કે જવાહર ખોટું કાંઈ કરે જ નહિ.

ગાંધીજીએ મહાસભાની કાયાપલટ કરી. ગાંધીજીએ એને ગ્રાણ્ય આપ્યો તો જવાહરે એને નવો દેહ આપ્યો. મહાસભામાં વ્યવસ્થા, શુદ્ધિ અને સંગઠન માટે જવાહરે વર્ષોથી ભગીરથ પ્રયાગો કર્યા છે. એમાં એમને સારી જેવી સફળતા

સાંપડી છે. પણ મહાસભા જેવી દેશવ્યાપી સંસ્થાનું શુદ્ધિ અને સંગઠનનું કાર્ય, ગમે તેવી શક્તિશાળી પણ એક વ્યક્તિ તો ન જ કરી શકે! છતાં તક મળતાં, જવાહરે એ સંસ્થાને મુખ્યવસ્થિત, મુસંચાલિત અને મુસંગઠિત બનાવી છે અને એને દેશમાં ખૂબજ લોકપ્રિય બનાવી છે.

જવાહર તો યુવાવસ્થામાં વિલાયતમાંજ ભણેલા, એટલે એમને વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમ્યાન મહાસભા જેડે કર્યો પ્રત્યક્ષ સંબંધ નહોતો. પ્રત્યક્ષ એટલા માટે કે પરોક્ષ રીતે તો જવાહરને એ સંસ્થા જેડે સંબંધ હતોજ. કારણ કે, મોતીલાલજી મહાસભા જેડે સંકળાયેલાજ હતા. એઓ ૧૯૦૭ માં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતીય મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ હતા. અને મુરત કોંગ્રેસમાં જે તોફાન થયું તેમાં તેઓ હાજર હતા. મોતીલાલજીને ઉદ્દામવાદીઓ તરફ એક જાતનો અણુગમો હતો, જ્યારે જવાહર વિલાયતમાં ભણ્યા હોવા છતાં, રાજકારણમાં પહેલેથીજ અતિમમાર્ગી હતા. આથી જવાહર હિન્દમાં આવ્યા તે વખતની કોંગ્રેસની નીતિ તરફ એમની નારાજ બહુ સ્પષ્ટ હતી. તેમ છતાં, જવાહર મહાસભામાં જોડાયા કારણ, કોઈ પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિ તે વખતે કરવી હોય તો કોંગ્રેસ સિવાય આરો નહોતો. પોતે મહાસભામાં કેમ જોડાયા તે વિષે જવાહર જણાવે છે કે :

“ઈંગ્લેંડથી પાછા ફર્યા પછીનાં આરંભનાં વર્ષોમાં હું भारी આસપાસનાં જીવનથી કંટાળ્યો. મારા હૈયાના બધા કોડ મારા ધંધા વડે પૂરી શકાય એમ ન હતું. ન તો એ રાજકાજથી પૂરાય એમ હતું.....કારણ રાજકાજમાં.....તો પરદેશી રાજ્યના વિરોધ ઉપરાંત કશું નહોતું. હું મહાસભામાં જોડા્યો અને એની બેઠકમાં વખતોવખત ભાગ લેવા લાગ્યો.”

જવાહર અને કોંગ્રેસનો સંબંધ લગભગ ૪૫ વર્ષ જેટલો જૂનો છે. જવાહર પ્રથમ ૧૯૧૨ માં બાંકીપુરની મહાસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા, એ જવાહરનો કોંગ્રેસ જેડેનો પહેલો પ્રત્યક્ષ સંબંધ. એ પ્રથમ મહાસભાનાં સંસ્મરણો વર્ણવતાં જવાહર કહે છે કે :

“...રાપટીપથી કોટપાટલૂત પહેરીને આવનારા થોડા ઊપલા વર્ગના અંગ્રેજી ભણનારા હિન્દીઓ સિવાય ત્યાં કોઈ નહોતું. એ તો એક શુદ્ધ સામાજિક સંમેલન હતું. એમાં રાજકાજની ગરમાગરમી જેવી કોઈ ચીજ ન હતી..... ગોખલે એ મહાસભામાં હાજર હતા, અને એ બેઠકની પ્રભાવશાલી વ્યક્તિ એઓજ હતા.....સાચી ધગશ અને તરવરતા ઉત્સાહથી ભરેલા એઓજ

એક એવા હતા કે જેમને માટે રાજકીય અને લોકજીવન ગંભીર વિષયો હતા. અને જેને બન્નેને વિષે જોડી લગતી હતી. મારા ઉપર એની છાપ પડી.”

એ સમયની મહાસભા એટલે જવાહરના શબ્દોમાં:

“દર વર્ષે ભેગા થઈ થોડા નજીવા ફાવે પસાર કરીને છૂટા પંજારા મધ્યમમાર્ગીઓ, એની લાગ્યે જ કોઇને દેશમાં પડી હતી.”

૧૯૧૨ ની મહાસભા ક્યાં અને ૧૯૫૬ ની મહાસભા ક્યાં? આ ૪૫ વર્ષોમાં, મહાસભામાં જે જે ફેરફારો થવા પામ્યા છે તેમાં જવાહરનો ફાવો નાનો સતો નથી. મહાસભામાં આજે જવાહરનું વર્ચસ્વ એટલું બધું છે કે એ સંપૂર્ણ જવાહરમય બની ગઈ છે એમ બેધડક કહી શકાય.

આ અરસામાં હિન્દના રાજકીય જીવનમાં પાછું ચેતન આવવા માંડ્યું. શ્રીમતિ એની ખેસટે હોમરૂલ લીગ કાઢી. લોકમાન્ય દિગ્ગજ જ્ઞેષ્ઠમાંથી છૂટ્યા. અને મહાસભામાં પણ નવું ચેતન પ્રવેશ્યું. મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં ઉત્સાહ અને જોશ આવવા લાગ્યાં. જવાહર પણ આ બન્ને સંસ્થામાં જોડાયા અને તેમાં રસ લેવા લાગ્યા. દરમિયાનમાં ખેસન્ટ ઉપર અટકાયતનો હુકમ થયો, અને આ અટકાયતને પરિણામે, મોતીલાલજી પણ હોમરૂલલીગમાં જોડાયા. અને હોમરૂલલીગની અલાહાયાદ શાખાના પ્રમુખ થયા.

મોતીલાલજી મહાસભા જેડે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયલા હતા. ૧૯૧૫ માં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની બેઠક એમના ઘરમાં જ મળી હતી. અને એ બેઠકમાં કોંગ્રેસ લીગની સંયુક્ત યોજના ઘડાઈ હતી. આ યોજના ૧૯૧૬ માં મળેલી લખનૌ મહાસભા એ સ્વીકારી તેથી પિતાપુત્ર બન્ને રાજી થયા કંરણ કે, એથી હિન્દુમુસલમાનોના એકત્ર પ્રયાસ માટે માર્ગ ખૂલ્યો થયો હતો.

૧૯૧૫ ની લખનૌની મહાસભામાં, જવાહર, પ્રથમવેળા ગાંધીજીને મળ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વીરતાથી ચલાવેલી બચ્ચ લડતને માટે જવાહરને એમને માટે માન હતું. જવાહર ગાંધીજીનાં સંસર્ગમાં આવ્યા છતાં એઓ મહાસભાના રાજકારણમાં બહુ રસ લેતા થયા નહિ, કારણ કે, મહાસભાનું રાજકારણ, જવાહરના મત પ્રમાણે જોડેએ તેટલું ઉદ્દામવાદી નહોતું. એ વખતે મહાસભામાં શુઝર્ગ નેતાઓનું વર્ચસ્વ હતું. તેમાં જવાહર જેવા ઉદ્દામવાદી અને અંતિમ માર્ગીને સ્થાન નહોતું. અને એ રીતે, જવાહર મહાસભામાં હતા, છતાં, એમના દિલથી નહિ. એમનું દિલ મહાસભાની નીતિથી ઘણું આગળ વધેલું હતું.

આમ જવાહર ૧૯૧૯ સુધી મહાસભામાં સક્રિય રસ લેતા નહોતા.

મહાસભા એમને મન કાઢપણુ ઉદ્દામવાદી રાજકીય સંસ્થાની ગેરહાજરીમાં થોડું રાજકીય કાર્યકરતા સંસ્થા હતી. પણ ૧૯૧૯ માં રોલેટ બીલ અને જલીયાનવાળા હત્યાકાંડ થયો ને ગાંધીજી મહાસભામાં પ્રવેશ્યા ત્યારથી જવાહરનો પણ મહાસભામાં નિશ્ચિન પ્રવેશ થયો ગણી શકાય. જલીયાનવાળા બાગના હત્યાકાંડ વખતે દેશબંધુદાસની જોડે જવાહરે કાર્ય કર્યું. અને ત્યારથી જવાહરની રાષ્ટ્રીય નવવિધાન કરવાની શક્તિ ખીલી જીડી. એ વર્ષમાં અમૃતસર મહાસભાના મોતીલાલજી પ્રમુખ થયા. એમણે એક અપીલ બહાર પાડી હિન્દની જનતાને મહાસભામાં જોડવાને વિનંતી કરી. એમણે કહ્યું: “પંજાબનું લોહી ટપકતું હૃદય તમને પોકારી રહ્યું છે.” અને હિન્દની જનતાએ એમની એ વિનંતી સ્વીકારી લીધી. હજારોની સંખ્યામાં હિન્દીઓ એ સંસ્થામાં જોડાયા.

જવાહરે જોયું કે એમના પિતા પણ હવે ઉદ્દામવાદી બનતા જાય છે. સરકારની સામે યુદ્ધની વાતો કરેછે તેમજ અસહકારને અપનાવવાની વાતો કરે છે, ત્યારે જવાહરની મહાસભા પ્રત્યેની દિલચસ્પી વધી. પોતાને જોઈતા આકાર મહાસભા ધારણુ કરે છે એમ એમને લાગ્યું. અત્યારસુધી એમને એમ લાગ્યા કરતું હતું કે: “મારું મહાસભામાં સ્થાન નથી,” તેને બદલે, હવે એમને એમ લાગવા માંડ્યું કે મહાસભામાં દાખલ થઈ એમાં સક્રિય ભાગ લેવાથી, એ સંસ્થાને એઓ ઉત્તરોત્તર પોતાની વિચારસરણી તરફ બાળી શકશે. અને એમણે મહાસભામાં ‘યા હોમ’ કરીને જંપલાવ્યું.

૧૯૧૯ ની અમૃતસરની મહાસભા એ પહેલવહેલી ‘ગાંધી મહાસભા’ કહેવાય. એ મહાસભામાં પ્રતિનિધિઓનો મોટો ભાગ અને એના કરતાં બહારનાં ટોળેટોળાં માર્ગદર્શનની આશા મહાસભાના પ્રમુખ પાસેથી નહિ પણ પડદા પાછળ દોરીસંચાર કરતા ગાંધીજી પાસેથી જ રાખતા હતા. ગમે તે વ્યક્તિ પ્રમુખપદે હોય મોતીલાલજી હોય કે દાસજી હોય, પણ મહાસભામાં હાક તો ગાંધીજીની જ વાગતી. આજ અરસામાં, અલીબિરાદરો પણ જેલમાંથી છૂટીને આવી મહાસભામાં જોડાયા. મહાસભાની તાકાત આથી વધી, મુસ્લિમો પણ સારા પ્રમાણમાં એ સંસ્થામાં જોડાયા. હિન્દનાં રાજકારણમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ નવું સ્વરૂપ અને નવી દિશા મેળવવા લાગી.

૧૯૨૦ માં કલકત્તામાં મહાસભાનું અધિવેશન ભરાયું. એક રીતે કહીએ તો કલકત્તાની મહાસભાથી જ, હિન્દનાં રાજકારણમાં, ગાંધીયુગ શરૂ થાય છે, અને એ યુગ ગાંધીજીના સ્વર્ગવાસ સુધી ચાલુ રહ્યો. મહાસભાનું આખું સ્વરૂપજી બદલાવા લાગ્યું. એ સાચેસાચ રાષ્ટ્રીય બનતી ગઈ. વિલાયતી પોશાક અને કાપડ.

અદ્વૈત થયા અને કેવળ ખાલી જ જોનામા આનતી મહાસલામા ધીમે ધીમે^૧ હિન્દુસ્તાની અને વણીનાર તો જે પ્રાતમા મહાસલા ભરાતી તે પ્રાતની ભાષા બોલાવા લાગી અગ્રેજી ન સમજનારા પ્રતિનિધિઓ આવના માઝા અને મહાસલા ક્રમશઃ આમ જનતાની બનતી ગઈ

આ અધિવેશનમા પણ જવાહર પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા અને એ મહાસલામા મોતીવાનજીને પણ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના ઠરાવને પૂરું અનુમોદન આપના જોઈ એમને આનંદ થયો હવે જવાહરને મહાસલામા નિરોધ રસ પડના માઝો મહાસલાની લડાયક હાલ એમને ગમી તેમા વર્ષી ૧૯૨૧ મા નાગપુરમા મહાસલાનું જે અધિવેશન ભરાયું તેમા જવાહરને ગમતો એવો સપૂર્ણ રનાતબ્બનો ઠરાવ મહાસલાએ પસાર કર્યો

એવામા તો, મહાસલાએ સત્યાગ્રહપ્રવૃત્તિ ઉપાડી, એટલે, જવાહર મહાસલા જોડે તદ્દપ બન્યા એટલે રીતે ઢીઢીએ તો જવાહર મહાસલામન બની ગયા

જવાહર જેનામા ગયા અને સત્યાગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે મહાસલાનું તત્ત્વ કુદરતે શિથિલ બની ગયું આથી જેલમાથી છૂટ્યા બાદ, જવાહરને મહાસલાના તત્ત્વને વ્યવસ્થિત કરનાની અને મહાસલામા સાફસફી કરનાની ખૂબ જરૂર જણાઈ અને તેથી એમણે સયુક્તપ્રાત પ્રાતિય સમિતિનું મત્રીપદ સ્વીકાર્યું મહાસલામા જવાહરનો આ પ્રથમ હોદ્દો હતો જવાહરે પોતાની સર્વશક્તિનો નિનિયોગ યુક્તપ્રાતની ટ્રાંઝેસને વ્યવસ્થિત કરનામા કર્યો

જવાહરે એ આખું વર્ષ એટલી સરસ રીતે પોતાની કામગીરી બજાવી કે ૧૯૨૪ મા એમને મહાસલાનું મત્રીપદ મોપનામા આવ્યું જવાહર આ સબધી જણાવે છે

“અનાદ્યાના મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે મને ખૂબ કામ રહેતું આજ વખતે મારું મહાસલાનું કામ પણ વધતું જતું હતું અને પ્રાતીક સમિતિના મત્રીપદ ઉપરાત અખિય ભારત મહાસલાસમિતિનું મત્રીપદ મને આપનામા આવ્યું આ અને કામને અગે રોજ રોજ પદર ઝલાકે કામ કરવું પડતું અને દિનસને અતે હું થાકીપાકીને લોથપોથ થઈ જતો ”

૧૯૨૪ મા જવાહર મહાસલાના મહામત્રી હતા, તે વખતે એની મૂલના થઈકે મહાસલાના મુખ્યમત્રીઓને પગાળ આપના જવાહર જે મહાસલાના મત્રી હતા અને જે પદ એમનો સવજો સમય અને શક્તિઓ માગી લેતું હતું, તેમણે આ સૂચન સહર્પ વધારી લીધું વગી, મહાસલાને વધારે પગાળ આપનાપણું

પણ નહોતું, કારણ કે, મહાત્માવાદીઓનું પગારનું ધોરણ પૂરતું નીચું હતું પણ આમાં એક વિધન નહોતું. પગાર મોતીવાલજીએ આ સૂચન સામે સખત વાધો જાહેર કર્યા પોતાનો પુત્ર મહાસલાના મહામત્રી તરીકે મહેનતાણુ સ્વીકારે એ વિચારજ આ સ્વમાની, તેજસ્વી તથા મહત્વાકાંક્ષી મુત્સદ્દીથી સહન થઈ શક્યો નહિ મોતીવાલજી આ બાબતમાં જીદી થયા પરિણામ એ આગળ કે જવાહરની મત્રી તરીકે પગાર સ્વીકારનાની ધણીય ઇચ્છા જતા એ વિચાર એમણે પડતો મુશ્કે

૧૯૨૪ મા મહાસલાસમિતિની એક બેઠક અમદાવાદમાં થઈ અહીં ગાંધીજી અને સરજવાદીઓની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પ્રગટ થયો મહાસલાના સભ્યપદ માટે ગાંધીજી ચાર આનાને બદલે અમુક વાર હાથે કાંતેનું સૂતર અપનાવજ સભ્ય થઈ શકે એમ ઇચ્છતા હતા ગાંધીજીની આ સૂચનાથી જવાહરને આઘાત થયો એમના બધારણવાદી આત્માને આ સૂચનાથી મહાસલાના બધારણ ઉપર અત્યાચાર થાય છે એમ લાગ્યું જવાહરને આથી દુઃખ થયું અને એમણે આ સૂચનાના વિરોધ તરીકે મહાસલાના મત્રી તરીકે રાજીનામું આપ્યું, . . . પણ ત્યારબાદ કેટલીક નવીન ઘટનાઓ બની કે જેને પરિણામે જવાહરે પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો અને મત્રી તરીકે ચાલુ રહ્યા

૧૯૨૫ ની બેનગમ મહાસલામાં ગાંધીજી પ્રમુખ હતા આ મહાત્મા સમક્ષી જવાહર જણાવે છે કે

“ ગાંધીજી માટે મહાસલાના પ્રમુખ થયું એ જિંદગી માથે જિલા રહેના જેવું હતું કારણ કે તેઓ વર્ષોથી પ્રમુખોના પણ પ્રમુખનું સ્થાયીપદ ભોગવી ગયા હતા . . . મહાસલા પૂરી થઈ ત્યારે ગાંધીજીની ઇચ્છાથી, પછીના વર્ષને માટે પણ મારી મહાસલા.. ના કાર્યવાહક મત્રી તરીકે ચૂંટણી થઈ ”

આમ જવાહર, સન્મેગોના બળે, પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, મહાસલાના વગલગ કાયમના મત્રી થતા જતા હતા

જવાહરની મહાસલાના મત્રી તરીકે ચાલુ નિમણૂક થતી રહી, અને પ્રતિવર્ષ એમની પ્રગતિ થતી ગઈ ૧૯૨૬ મા ડૉ. અન્સારી મદ્રાસ મહાત્માના પ્રમુખ થયા અને એમણે જેવું કે જવાહરજી મહાસલાની સભ્યાને જિંદગી લાવી શકશે એમના આગ્રહનો જવાહર ઇન્કાર ન કરી શક્યા આ સમયમાં જવાહર જણાવે છે કે

“ . . . વળી પાછો હું મહાસલાના મત્રીપદે આવી ગયો આને માટે કેટલાક અગત કારણો હતા તે વર્ષના પ્રમુખ ડૉ. અન્સારી મારા જૂના અને પ્રિય

મિત્ર હતા. તેની પોતાની ઈચ્છા એ એક કારણ અને બીજું કારણ એ કે મેં રજૂ કરેલા ઘણાખરા ઠરાવો માન્ય થયા હતા, એટલે તેમનો અમલ કરાવવામાં મારે જાતે જવાબદારી લેવીજ જોઈએ..... પણ મેં મહાસભાના મંત્રી મંજીમાં અધિકારનું સ્થાન પાછું સ્વીકાર્યું તેનું વાસ્તવિક કારણ બીજું જ હતું. મને એ લાય હતો કે સર્વપક્ષીય પરિષદની અસરથી અથવા બીજા કોઈક કારણથી મહાસભાની વૃત્તિ નરમ બની જશે..... મને મહાસભાની ચંચળવૃત્તિ લાગતી હતી.....”

જવાહરે મહાસભાનું મંત્રીપદ એટલી કાબેલિયતથી સંભાળ્યું કે, ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૯ સુધીમાં જે જે પ્રમુખો આવતા ગયા, તે, જવાહર જોડે ગમે એટલા મતભેદો હોય છતાં, જવાહરની જ મહાસભાનાં મંત્રીપદે વરણી કરના ગયા. મીલાના મહમદઅલી આવે તો પણ જવાહર હોય. ગાંધીજી પ્રમુખ હોય ને જવાહરની મંત્રી થવાની અનિચ્છા હોય તો પણ એને પસાણે મંત્રી થવું પડે. ડૉ. અન્સારી તો એમને પસંદ કરે જ. આ પ્રમાણે જવાહરની માનસિક સ્થિતિ એવી હતી કે મહાસભાના ઠરાવો એમને પસંદ ન હોવા છતાં, મંત્રી તરીકે એમને એ ઠરાવોની અમલ બજાવણી કરવી પડે.

જવાહરને ફરીથી એકવાર મહાસભાના મંત્રી તરીકે રાજીનામું આપવાની ફરજ પડેલી. પણ મહાસભાના મોવડીઓએ આપેલી ખાતરીથી એમણે એ ખેંચી લીધેલું. જવાહર આ બાબતમાં જણાવે છે કે :

“..... મહાસભાની દોરવણી કરનાર વર્ગને..... મોટા મોટા જમીનદારોની મોખત વધારે પ્રિય હતી..... અમારા અનેક આગેવાનો અને અમારી વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું હતું. અને આવી પરિસ્થિતિમાં મહાસભાના મહામંત્રી તરીકે ચાલું રહેવું એ મને અસંગત અને અર્થશૂન્ય લાગ્યું. હિન્દી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યસંઘનો હું એક સ્થાપક છું એ કારણ રજૂ કરીને મેં એ સંસ્થાનું રાજીનામું આપ્યું. પરંતુ, મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિએ એ મંજૂર ન કર્યું..... અને મને જણાવ્યું કે મહાસભાની નીતિ સામે કોઈપણ પ્રકારની અયકામભૂમાં આવ્યા વિના..... હું એ સંઘનું કાર્ય ચલાવી શકું છું..... એટલે, વળી પાછો હું સમિતિ સાથે સંમત થયો. મારું પોતાનું રાજીનામું પાછું ખેંચી લેવામાં મારી સંમતિ કેટલી સહેલાઈથી મળી શકી એ જોઈને ખરે જ અચરજ થાય છે. આવું તો અનેક પ્રસંગોએ બન્યું. અને બીજા પૈકી એકે પક્ષને એક બીજાથી છૂટા પડવાનો વિચાર ગમતોજ નહોતો. એટલે એ અળખામણો પ્રસંગ ટાળવાને અમે કોઈપણ બહાનાને પકડી લેતા.”

જવાહર મહાસભાના છ વર્ષ મત્રી તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન એમણે એ સરચામાં અદ્ભુત ક્રાન્તિ આણી એમણે મહાસભાના પ્રમુખ વિભાગનું સમકલન કર્યું. એ સરચાને એમણે એક પ્રાણુવાન તથા ગતિશીલ સરચામાં ફેરવી નાખી ત્યારથી મહાસભા ક્રિયાશીલ રહી છે અને એ સરચા આજે આખા દેશમાં-પ્રતિ, ૭૭ લાખો, તાનુકાઓ તથા ગામોમાં સુમગદિત શાખાઓની બાજ પાથરી, અવસ્થિત કાર્ય કરી, દેશની આમ પ્રભુ જોડે જીવન્ત સંપર્ક સાધી ગઈ છે

જવાહર મહાસભાના મત્રી થયા તે પહેલાં એ મત્રીપદની ખાસ મહત્તા નહોતી, એ મહાસભાના પ્રમુખનો એક સામાન્ય સહાયક જેવો હતો તે વખતે મહાસભાને ખાસ કચેરી જેવી પણ નહોતી મહાસભાના પ્રમુખનો રહેવાનો ઓરડો એજ એની કચેરી ગણાતી અને ત્યાજ એનો વાસ હતો મહાસભાની કોઈ ખાસ સ્થાપી કચેરી નહોતી, પણ જવાહરે આ અન્યાય, આ મુશ્કેલી પોતાના મત્રીપદ દરમિયાન અનુભવી અને પ્રથમ તરે, ઈ સ ૧૯૩૭ માં, એમણે એમના પિતાને સમજાવી, એમના અનાદાવાદના આનિશાન મહેન 'આનંદ લવન' ને 'સ્વરાજ્ય લવન' માં ફેરવી, એ મકાન રાષ્ટ્રને ભેટ કરી એનો મહાસભાની સ્થાપી કચેરી માટે ઉપયોગ કરવા આન્યો અને અગત્ય લવન મહાસભાની સ્થાપી કચેરી થતા મહાસભાના મત્રીના માન વધ્યા, એના કાર્યમાં વ્યવસ્થા આવી એ એક સરચારૂપ થઈ પડ્યો અને કાર્ય કરવાની તક મળી અને એના કાર્યમાં નિયમિતતા અને એકધારિતા આવી અનાદાવાદને મહાસભાની સ્થાપી કચેરી કરી જવાહરે મહાસભાની આત્મવ્યવસ્થામાં ચિરમ્મરણીય ફાળો આપ્યો

જવાહરના મત્રીપદ દરમિયાન મહાસભા એક પ્રભાવશાળી પક્ષન્યન્ત્ર બની એ સરચાએ એક નિશ્ચિત તથા સુસ્પષ્ટ ધોરણુ બાળ્યું જવાહરે એ સરચાને જન્મતની એક શક્તિશાળી સરચા બનાવી એટલું જ નહિ પણ પોતાના નિષ્ણુધીના વ્યાપક પ્રભાવથી તથા એ સરચાના અનુયાયીઓની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સખ્યાથી, એ અમેરિકા, રશીયા તથા બ્રિટનની રાજનૈતિક સરચાઓ જોડે સુકાબલો કરવા લાગી

મહાસભાની સમકલનશક્તિ એ જવાહરની વ્યાપક બુદ્ધિનું એક નમૂનેદાર દષ્ટાંત છે જવાહરે મત્રી તરીકે મહાસભાનું નિરાદ પક્ષન્યન્ત્રનું સમકલન કર્યું અને એમ કરવામાં જરાય સકુચિત કે સ્વાર્થદષ્ટિ રાખી નહિ એમણે જરા પણ 'મારું તારું' કર્યું નહિ, એટલું જ નહિ પણ એ નિરાદ સરચાનો પોતાના સ્વહિત તથા અગત લાભ માટે જરાય ઉપયોગ કર્યો નહિ

જવાહરનું હૃદય તત્તસુવર્ણું જેટલું નિર્મળ છે અને પકવ આગ્રક્ષણ જેવું સુલાયમ છે. એ વજ્રથી પણ સખત છે અને કુસુમ જેટલું કામળ છે. સિદ્ધાંત-પ્રિયતા અને પ્રામાણિકતાના એઓ આગ્રહી છે. અને એજ લવ્ય આદર્શોથી પ્રેરાઈ, એમણે મહાસલા જેવી વિરાટ સંસ્થાને સારા દેશમાં સુસંગઠિત, સુસંચાલિત, સુઅવસ્થિત, શુદ્ધ અને લોકપ્રિય એટલુંજ નહિ પણ વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા બનાવી.

(૨)

આપણે જવાહરની મહાસલાના મહામંત્રી તરીકેની જ્વલાંત કામગીરી નિહાળી. હવે આપણે જવાહર અને મહાસલાનો સંબંધ એક નવાજ સ્વરૂપમાં નિહાળીએ. હવેથી જવાહર મહાસલાના પ્રમુખ થાય છે. ૧૯૨૯ થી ૧૯૫૪ સુધીમાં, જવાહર, મહાસલાના ઇતિહાસમાં અબૂતપૂર્વ એવા ૭૭ વાર પ્રમુખ થાય છે. આ પ્રમુખપદની કહાણી જેટલી રોમાંચક તેટલીજ દિલચસ્પ અને રોમહર્ષણુ છે. મહામંત્રી તરીકે જવાહરે મહાસલાની કાયાપત્રટ કરી પણ પ્રમુખ તરીકે એમણે એ સંસ્થાને ચેતનવંતી બનાવી એટલું જ નહિ પણ એને ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસથી ચનગનતી કરી.

૧૯૨૯ માં મહાસલાનું ઐતિહાસિક અધિવેશન લાહોરમાં ભરાવાનું હતું. એક બાજુ, સુભાષ જેવા ઉદામવાદીઓ હતા, બીજી બાજુ, મોતીલાલજી, માલવીયજી વગેરે નરમ દળો હતાં. એ વખતે, મહાત્માજીની મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ. ગાંધીજી બે પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરી આપવાની કુશળતા ધરાવતા હતા. ગાંધીજી અંગ્રેજો સામે કેવી રીતે લડ્યું એ પણ સારી રીતે જાણતા હતા. પરંતુ સારા દેશમાં જવાહર વિષે જે રોષની લાગણી ફેલાઈ હતી, જવાહર ક્રાન્તિકારોની આગેવાની લઈ, કટોકટીને સમયે જટકી જાય છે, એવી જે બ્રામક માન્યતા ફેલાતી હતી, તે ગાંધીજી બે મહાસલાના પ્રમુખ થાય તો તેથી દૂર થાય તેમ નહોતું. જવાહરનો ક્રાન્તિવાદ બરાબર પ્રગટે, અને જવાહર કેવા ગરમ દળના ક્રાન્તિવાદી છે, તેની સામા પક્ષને પ્રતીતિ કરાવવા, ગાંધીજીએ, પોતાની પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણીમાં લગભગ એકમતી હતી છતાં તેમણે પ્રમુખ થવાની ધરીને ના પાડી, એટલું જ નહિ, પણ છેક છેવટની ધડીએ ગાંધીજીએ મહાસલા સમિતિને જવાહરનું નામ સૂચવી એઓ જ ચૂંટાવા બેઠાં એમ જણાવ્યું.

આ રીતે અગિયાર વર્ષ મહાસભાની સેના કરી જવાહર એ સરથાના કણુધાર બન્યા એઓ મહાસભામાં અધિકૃત રીતે જોડાયા ૧૯૧૯ માં અને ત્યારપછી ક્રમશઃ પ્રગતિ કરતા કરતા, એના વડા બન્યા આ અગિયાર વર્ષો જવાહર મહાસભાના ભક્ત નહોતા પણ જબરા ટીકાકાર હતા અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો પણ બેધડક રજૂ કરતા છતાં એઓ એ સરથાને વફાદાર રહ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ એ સરથાની પ્રતિષ્ઠા તથા લોકપ્રિયતાને પોતાના કાર્યોથી જરા પણ આચ્છાદિત નહોતો આમ મહાસભામાં જવાહરનું પોતાનું જ કદી શકાય એવું સ્વતંત્ર તટસ્થ અને વૈયક્તિક નિશિષ્ટતા ધરાવતું સ્થાન હતું

જવાહર પ્રમુખ હતા ત્યારે ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે ૧૯૩૦ નું કાંપદેભગનુ આદેશન બાબતે ને એ આદેશને એટલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી કે, સરકારને બધા નેતાઓને છોડી દેવાની તથા તેમની જોડે સમાન દરજ્જે, વાટાવાટો કરવાની ફરજ પડી ૧૯૩૧ માં સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદે કરાચી મહાસભા ભરાઈ એ મહાસભા સભામાં જવાહર જણાવે છે કે

“મહાસભામાંના કોઈ પણ આગના અધિવેશન કરતા, કરાચીની મહાસભા, ગાંધીજીની એક મોટી અગત ક્રિતેહ નીપડી .એના પ્રમુખ વલ્લભભાઈ હતા, પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર મુખ્ય પાત્ર તો મહાત્માજીજી હતા ત્યાં દિલ્હીની સધિ અને ગોળમેજી પરિષદ અંગેના દરાન મે રજૂ કર્યો . ગાંધીજીના કહેવાથી . કોઈ પણ પ્રકારની તૈયારી વિના છેક છેવટની ક્ષણની પ્રેરણાથી હૃદયમાંથી સોસરું એ લાપણું નીપજ્યુ હતું અને તેની લાપામાં આજી અનકારો કે ચૂટેલી શબ્દરચનાઓ ન હોતી, તેથી વધારે સલાહપૂર્વક તૈયાર કરીને આપેના મારા બીજા અનેક લાપણો કરતા તે વધારે સફળ નીપજ્યુ ”

૧૯૩૦ માં મહાસભાએ દેશની ભારે સેવા બજાવી હતી આ વર્ષમાં, મહાત્માજીની રાહબરી હેઠળ, મહાસભાએ સરકારના કાર્યોમાં, એક અદ્ભુત નમૂનો રજૂ કર્યો હતો મહાસભામાં ગાંધીજીના પ્રભાવવિષે જવાહર જણાવે છે કે

“ગયા પદર વર્ષ દરમિયાન મહાસભામાં-ગાંધીજી, મહાસભાનો કોઈ પણ પ્રમુખ કદી હોઈ શકે, એના કરતા પણ અતિશય વધારે પ્રભાવશાળી મહાજનનું સ્થાન ભોગવતા આવ્યા છે તેઓજ મહાસભાના પ્રમુખોના સ્થાન રહ્યા છે અને હમેશા તેમની સૂચનાનું પાલન થયું છે ફરીફરીને તેમણે પ્રમુખપદનો ઈન્કાર કર્યો છે, અને તેમના સાથીઓ અને તેમના હાથ નીચે

કાર્ય કરતા બીજા આગેવાનો તે સ્થાને આવે એ તેમણે પસંદ કર્યું છે. હું જાતે પણ મહાસલાનો પ્રમુખ કેવળ તેમને લીધેજ થયો હતો. તેમની ચૂંટણી થઇ ગઇ હતી, પરંતુ, પોતાનું નામ પાછું ખેંચી લઈને મારી ચૂંટણી કરવાની તેમણે સમિતિને ફરજ પાડી.....વસ્તુલભાઈની કરાંચી મહાસલાના પ્રમુખપદ તરીકેની વરણી પણ તેમને જ આભારી છે.....મહાસલાની કારોબારી સમિતિમાં પણ ગાંધીજીનો પ્રભાવ સર્વોપરી હતો.....મહાસલા એ રાજ્યથી માંડી રાંક સુધીના દરેક વર્ગના અને દરેક પક્ષના બનેલા આખા રાષ્ટ્રની પ્રતિનિધિ છે.....તેમાં જુદા જુદા ળયાભેદો ધરાવનારા અનેક પક્ષો હતા, અને તે બધા એક મુખ્ય સિદ્ધાંત અને ગાંધીજીના સર્વોપરી વ્યક્તિત્વ: એ બંને તલે એકત્ર થયેલા હતા....”

કરાંચી મહાસલા બાદ ગાંધીજી ગોળમેજીમાં ભાગ લેવા વિલાયત ગયા. એઓ વિલાયત હતા ત્યારે ઉત્તરપ્રદેશમાં કિસાન આંદોલન શરૂ કરી જવાહર જેલમાં ગયા.

જવાહર જેલમાં હતા તે દરમિયાન રાજેનબાણના પ્રમુખપદ હેઠળ મુંબઈની મહાસલા ભરાઈ. એ મહાસલા સંબંધી જવાહર જણાવે છે :

“મુંબઈની મહાસલાના કામકાજથી હું વાકેફ થયો હતો.....મહાસલાની રાજનીતિ અને વ્યક્તિઓમાં મને સ્વાભાવિક રીતેજ રસ હતો. ૨૦ વરસના ગાદ સંબંધથી હું એની જોડે એવો દૃઢપણે બંધાઈ ગયો હતો કે મારું વ્યક્તિત્વ લગભગ એમાં ભળી ગયું હતું. અને પદાધિકાર કે જવાબદારીથી થતા કર્તવ્યભાનના બંધન કરતાં પણ એ મહાન સંસ્થા અને તેમાંના મારા હજારો જૂના સાથીઓની જોડેનાં મારાં સૂક્ષ્મ બંધનો વધારે મજબૂત બન્યાં હતાં.....”

જેલમુક્તિ પછી જવાહરની લોકપ્રિયતા એટલી વધી ગઈ અને મહાસલાની અંદર પણ એમની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી જામી કે ૧૯૩૫-૬ માં ભરાયલા લખનૌ મહાસલાના અધિવેશનમાં એમની જ પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ અને એ રીતે, એઓ મહાસલાના પાંચ વર્ષમાં બીજાવાર પ્રમુખ થયા.

આ ચૂંટણી સંબંધી જવાહર જણાવે છે કે :

“૧૯૩૬ માં મારી પત્નીનું અવસાન થયું.....તરતજ હું હિન્દ પાછો ફર્યો... ..હિન્દ પાછા આવીને મેં મારા કામમાં જાંપલાબું પાછા ફર્યા બાદ થોડા જ દિવસ રહીને મારે મહાસલાના પ્રમુખપદે બેસવાનું થયું. થોડાં વરસ મારે મુખ્યત્વે જેલમાં ગાળવાનાં થયાં હતાં. એટલે નવી નીપજેલી પરિસ્થિતિ અને

“બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટે હિન્દ ઉપદે જ્ઞાપરદસ્તીથી લાદેલા બંધારણનો..... પ્રતિબંધ લગતા વિભાગનો અમલ શરૂ કરવામાં આવ્યો.....મહાસભાએ બંધારણને તરછોડી કાઢ્યું હતું તે છતાં ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવાનો અમે નિર્ણય કર્યો. કેમકે, તેથી અમે કરોડો મનદારોનો જ નહિ, ખીજા અનેક લોકોનો સંપર્ક સાધી શકતા હતા.....હું જાતે ઉમેદવાર નહોતો, પરંતુ, મહાસભાએ જિભા કરેલા ઉમેદવારોને માટે પ્રચાર કરવાને તેમની વતી મેં આખાથે હિન્દમાં પ્રવાસ કર્યો...”

જવાહરના આ ઐતિહાસિક વિજ્ઞાનિક પ્રવાસને પ્રતાપે મહાસભાના ઉમેદવારોને આ ચૂંટણીમાં અસાધારણ ફતેહ મળી. આ વિજયનું પ્રધાન કારણ, જવાહરનું પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ, રાતદિવસનો અથાગ પરિશ્રમ અને દેશના એક ખૂણેથી ખીજા ખૂણા સુધીનો પ્રવાસ જ ગણી શકાય. કારણ કે ગાંધીજીએ તો આ પ્રવાસમાં કશો ભાગ લીધો જ નહોતો. જવાહરને તે સમયે ધારાસભાપ્રવેશમાં શ્રદ્ધા ન હોવા છતાં, મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે કેવિસ ઉમેદવારોને એ ચૂંટણીમાં જીતાડવા તેમજ કેવિસની ઇજ્જત બદાવવા એમણે આ સફળ પ્રવાસ કર્યો.

જવાહરની લખનૌ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકેની કામગીરીથી જનતા એટલી બધી પ્રસન્ન થઈ કે, ૧૯૩૬ માં ફ્રેઝપુરમાં ભરાયલા મહાસભા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે જવાહરની ફરી વાર વરણી થઈ. મહાસભાના ઇતિહાસમાં આ અપૂર્વ બનાવ હતો. પ્રથમ તો લાગલગાટ કોઈ પણ વ્યક્તિને મહાસભાએ બે વાર પ્રમુખ બનાવ્યા નહોતા. જવાહરને જ એ માન આપ્યું હતું. અને ખીજું, જવાહર આ ત્રીજી વાર મહાસભાના પ્રમુખ બન્યા હતા. મહાસભાની તવારીખમાં પૂર્વે કોઈ પણ વ્યક્તિ ત્રણ ત્રણ વાર કેવિસપ્રમુખ થઈ નહોતી એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ જવાહરની વરણી એ જવાહર અને કેવિસ કેવાં એકરાગ થઈ ગયાં હતાં, તેના પૂરાવારૂપ છે. જનતાની નજર ખીજા કોઈ પર ઠરી જ નહિ. અને જવાહર વગર વિરોધે આમ ત્રીજીવાર મહાસભાના પ્રમુખ ચૂંટાયા. જવાહરનું રાજકીય કદ એટલું વધ્યું હતું.

આ ઉપરાંત, એક અન્ય દૃષ્ટિએ પણ આ વરણી જોવી જોઈએ. જનતાએ જોયું કે જવાહરની જ અસરથી મહાસભાની ઠેર ઠેર જીત થઈ છે, તો પછી, જવાહરના પ્રમુખપણ નીચેજ મહાસભા સત્તા પર આવે અને પ્રધાનપદાં રચે એજ યથાર્થ છે. જવાહર સિવાય ખીજું કોઈ દેશને નિશ્ચિત માર્ગદર્શન આપે એવું જનતાને લાગ્યું નહિ. મહાસભાની ચૂંટણી અને રાજ્યતંત્ર એકજ સુકાનીની દોરવણી તબે ચાલે એમ મહાસભાના કાર્યકરો ઇચ્છતા.

ફૈઝપુર મહાસલામાં જવાહરે પોતાની કારોબારીમાં સમાજવાદીઓને ચાલુ રાખ્યા એટલું જ નહિ પણ એમનું પ્રમાણ વધાર્યું. જવાહરને આ કારણે ધણો આંતરિક વિરોધ સહન કરવો પડેલો. સરદાર, આચાર્ય કૃપલાણી વગેરેનો સખત વિરોધ છતાં જવાહરે પોતાની રીતિ પ્રમાણે જ કામ લીધું અને ગમે તેવા પીઠ નેતાઓથી પોતે દબાતા નથી, તે સાબિત કરી આપ્યું. આથી મહાસલાના તંત્રમાં એકવાક્યતા આવી. મહાસલામાં નવું લોહી લળ્યું ને તેમને ચોગ્ય ઉત્તેજન મળ્યું.

જવાહરે મહાસલાના ચૂંટણી અઢગ પતાવવા માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ચૂંટણી ના અઢગ પતાવવા સમિતિની નિમણૂક કરી અને એ રીતે મહાસલાની ચૂંટણીઓમાં થતી ગેરરીતિઓને દબાવી દીધી વળી, મહાસલામાં ગમે તેવા ધૂસી ન જાય, તે માટે એમણે બંધારણ સુધારીને જે ત્રણ વર્ષ સુધી સામાન્ય સભ્ય હોય, તેજ ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર થઈ શકે એવો નિયમ ધણો કે જેથી ખોટા તકવાદીઓ ધૂસી જાય નહિ. વળી, કોઈપણ કોમવાદી કે મહાસલાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી વિરોધી એવી સંસ્થાનો સભ્ય, મહાસલાના સભ્યપદે રહી શકે નહિ, એવો મુધારો પણ મહાસલાના બંધારણમાં એમણે પસાર કરાવ્યો. અને મહાસલાની આંતરિક શુદ્ધિ કરવા એમણે તનતોડ પ્રયત્ન કર્યા. આથી બિહાર અને આંધ્રની કિસાનસલા, સામ્યવાદીઓ, મુસ્લિમ લીગ કે હિન્દુ મહાસલા જેવી સંસ્થાઓ જોડે જવાહરને અથગમણમાં આવવું પડ્યું. છતાં જવાહરે પોતાનું ધાર્યું કરી, મહાસલાને શુદ્ધ તેમજ ક્રિયાશીલ બનાવવા સફળ પ્રયત્નો કર્યા.

ફૈઝપુર પછી જવાહરને આટઆટલું કર્યા છતાં પણ પોતાનું કંઈ નીપજતું નથી તેનો ઉગ્ર અસંતોષ રહી ગયેલો એટલું જ નહિ પણ મહાસલાના પ્રધાનમંડળ જે રીતે ચાલતાં હતાં, એથી પણ એમના દિલમાં કચવાટ હતો. અને પોતાની જાતને વફાદાર રહી રાજનામું આપવાનો પ્રામાણિકપણે એમણે વિચાર કરેલો, અને રાજનામું તૈયાર પણ કરેલું. એ દર્શાવે છે કે, જવાહરને ગમે તેવા મોટાપદની મોહિની નહોતી. પ્રમુખપદની એમને પરવા નહોતી. એ પોતાના વ્યક્તિગત હિતને માટે સિદ્ધાંતોનું સમાધાન કરવા હરગિજ તૈયાર નહોતા.

ફૈઝપુરની મહાસલામાં પ્રમુખ થયા બાદ જનતા ફરીથી જવાહરને એક વધુ વાર મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા માંગતી હતી. જનતા જવાહર પર ખુશ હતી. એનો પડયો ભોલો ઝીલવા તત્પર હતી. દેશનું રાજકારણ જવાહર જેવી દરેલ વ્યક્તિના હાથમાં સલામત છે એની જનતાને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી. પણ જવાહર હવે આ કાંટાળા તાજથી કંટાળ્યા હતા, યાક્યા હતા. એમને પણ માનસિક તથા

ત્યારબાદ ક્રીપ્સ આવ્યો અને ગયો. મહાસભાએ યુદ્ધમાં લાગ ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો. ૧૯૪૨ નું હિન્દ વ્યાપી 'હિન્દ છોડો' નું પ્રચંડ આંદોલન ચાલ્યું. ગાંધીજી અને મહાસભાના મોવડીઓને જેલના સળિયા પાછળ રાખવામાં આવ્યા. એક પણ અગત્યનો કેંગ્રેસનેના બહાર રહ્યો નહિ. સરકારે માઝામૂઝી, દમનના કારણ વીઝાયા. દેશમાં અસાધારણ જાગૃતિ આવી. મહાસભાનું તંત્ર ખોરવાઈ ગયું. વિશ્વયુદ્ધ પૂર જોશમાં ચાલી રહ્યું. પ્રજાના ઉત્સાહનાં પૂર ઓસરવા લાગ્યાં. ૧૯૪૨ નો ઉત્સાહ ૧૯૪૩ માં રહ્યો નહિ. આખરે ૧૯૪૩ માં ગાંધીજીને મુક્ત કરવામાં આવ્યા અને ૧૯૪૫ માં જવાહર સહિત મહાસભાના કારોજ્યારી સમિતિના સભ્યોને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

૧૯૪૬ માં, સાત વર્ષની મહાસભાના પ્રમુખપદની જવાબદારીથી મૌલાના આઝાદ થાક્યા. અને એમણે પોતાના પ્રમુખપદની જવાબદારી જવાહરને સોંપી. ૧૯૪૬ ના જુન માં મુંબઈમાં ભરાયેલી અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિએ, જવાહરને વિના વિરોધે, પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી, ચોથીવાર મહાસભાનું પ્રમુખપદ આપી, એમની શક્તિનું બહુમાન કર્યું. જવાહરે સહર્ષ એ જવાબદારી લીધી. ત્યાર બાદ દેશમાં ખૂબ અગત્યના બનાવો બન્યા. જવાહરે કામચલાઉ દેશનું રાજ્યતંત્ર સંભાળ્યું અને મહાસભાના પ્રમુખ અને વાઈસરૉયની કારોજ્યારીના વચ્ચે તરીકે એમણે બે સ્થાનો એકી સાથે કુનેહથી સંભાળ્યાં. આ વખતે પણ જવાહરે સમાજવાદીઓને પોતાની કારોજ્યારીમાં આવવા વિનવેલા પણ તેઓએ ના પાડવાથી શ્રીમતિ કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, રાવસાહેબ પટવર્ધન, કુ. મૃદુલા સારાભાઈ અને ડૉ. કેસકર વગેરે નવાં તત્વોને કેંગ્રેસ કારોજ્યારીમાં દાખલ કર્યાં. આમ જવાહર હમેશાં પ્રગતિશીલ રહ્યા છે. રિયતિસ્થાપક નહિ, કે રિદિયૂસ્ત પણ નહિ. મહાસભાને જ લોડ વેવલે પોતાની કારોજ્યારી રચવા આમંત્રણ આપ્યું હોવા છતાં, જવાહરે ઉદાર બનીને શ્રી. જીન્નાને પણ એ કામમાં મદદ કરવાનું કહીને દેશવિદેશમાં મહાસભાની ઈજ્જત વધારી અને મુસ્લિમ લીગના ગંદા પ્રચારને ડામ્યો.

૧૯૫૧ માં, જ્યારે મહાસભા પ્રમુખ ટંડનજી અને જવાહર વચ્ચે વિરોધ ઉગ્ર સ્વરૂપે પ્રગટ થયો અને દિલ્હીમાં એ વિરોધનું સમાધાન કરવાને અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિનું અધિવેશન મળ્યું, ત્યારે ટંડનજીએ રાજીનામું આપતાં, મહાસભા સમિતિએ જવાહરને જ પ્રમુખ તરીકે પાંચમી વાર પસંદ કર્યાં, અને જવાહરે પોતાના હાથમાં મહાસભાનું તંત્ર આવતાં, ચૂંટણીનાં ધોરણો કડક બનાવ્યાં. નવી કારોજ્યારી રચી. મહાસભાનું તંત્ર જે અવ્યવસ્થિત હતું તેને વ્યવસ્થિત બનાવ્યું. મહાસભાના ઉમેદવારોનું ધોરણ અત્યંત કડક રાખ્યું એટલું જ નહિ પણ દરેક

ઉમેદવારની પસંદગી વિષે ફરિયાદ કરવાનો જનતાને હક આપ્યો. જવાહર પ્રત્યેક ફરિયાદની જતાતપાસ કરીને નિર્ણય લેતા. અને પ્રત્યેક પ્રદેશના ઉમેદવારો જે સ્થાનિક ચૂંટણી બોર્ડ નક્કી કરે તેમાં એઓ અનિવાર્યપણે ફેરફાર કરતા. આ રીતે, ચૂંટણી તંત્રને એમણે કડક, શિસ્તખદ્ધ, નિયમિતસર, અને કાર્યશીલ બનાવ્યું. અને મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે, એઓ, ઉમેદવારોના પ્રચારકાર્ય માટે દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે ધૂમી વળ્યા. અને એમને પ્રતાપેજ મહાસલાને ચૂંટણીમાં ઝળકતી ફતેહ મળી. લોકો મહાસલાના ઉમેદવારોને મત આપતા ન હોતા પણ ચૂંટણી કચેરી આગળ ટાંગેલી જવાહરની તસ્વીરને ઓળખીને મત આપતા હતા.

આ પછી ઇંદોરમાં મહાસલાનું અધિવેશન જવાહરને પ્રમુખપદે ભરાયું. એ મહાસલામાં જવાહરે ડંકો વગાડ્યો. ક્યાંય વિરોધી સૂર સંભળાયો નહિ. ક્યાંય લીંચાં મન થયાં નહિ. જવાહરનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ એ મહાસલામાં સોળે કલાએ ખીલી ગયું. અને એમની મોહક પ્રતિભાએ સૌને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધા.

આમ જવાહરે મહાસલામાં પાંચ પાંચ વાર પ્રમુખપદ સ્વીકારી એ સંસ્થાની લોકપ્રિયતામાં ખૂબજ વધારો કર્યો.

મહાસલા હવે વિલીન થયેલાં દેશી રાજ્યોમાં ભરાવા લાગી હતી. ૧૯૫૧ માં મહાસલા ઇંદોરમાં મળી. ૧૯૫૩ નું મહાસલાનું અધિવેશન, મધ્યકાલીન યુગનાં વાતાવરણ વાળું, એક વખતનું આપખુદ દેશી રાજ્ય, હૈદરાબાદ, જે હવે ભારતસંઘમાં વિલીન થઈ ગયું છે ત્યાં ભરાયું. આ હૈદરાબાદનું અધિવેશન એ મહાસલાનું ૫૮ મું અધિવેશન હતું.

(૪)

હૈદરાબાદ અધિવેશન માટે જવાહરનીજ સર્વાનુમતે ચૂંટણી થઈ. જવાહર આમ મહાસલાના છઠ્ઠીવાર કણુધાર બન્યા. મહાસલાની તવારીખનાં ૬૮ વર્ષોમાં આ એક અમૂનપૂર્વ, વિરલ અને ગૌરવભર્યો બનાવ છે. એ જવાહરની હિન્દની જનતા ઉપર કેટલી પકડ છે તેનો પૂરાવો છે.

લાહોરમાં જવાહર જ્યારે પહેલવહેલા મહાસલાના પ્રમુખ થયા ત્યારે એ પદ એમણે પોતાના પિતા પાસેથી લીધું. હૈદરાબાદ મહાસલાનું પ્રમુખપદ જવાહર

શકાય. મહાસભાની છ દાયકાની જ્વલંત તવારીખમાં કાંઈપણ એક વ્યક્તિ છ છ વાર એ સંસ્થાને પ્રમુખપદે ચૂંટાઈ નથી. મહાસભાના ઇતિહાસમાં આ એક અભૂતપૂર્વ ઘટના કહી શકાય. આને જનતાની વિભૂતિપૂર્ણ કહો, અંધશ્રદ્ધા કહો કે યોગ્ય વ્યક્તિની કદરસનાશી કહો : પણ જવાહર એ હિન્દની જનતાના અત્યંત લોકપ્રિય, લાડીલા અને માનીતા નેતા છે એ હકીકત દીવા જેટલી સ્પષ્ટ છે.

જવાહર આમ મહાસભાના છઠ્ઠીવાર પ્રમુખ થયા. એ બધું કારણ પૂર્વક બન્યું, કારણ કે, દેશના તત્કાલીન સંજોગો જોતાં, જવાહરનું વિરલ નેતૃત્વ અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન દેશને અનિવાર્ય હતું. દેશની અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પાર ઉતારે એવી વ્યક્તિ જનતાને જવાહરજ લાગી. જવાહરની નેતાગીરીમાં હિન્દની જનતાને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. જવાહર હિન્દની જનતા પર મુગ્ધ છે અને હિન્દની જનતા જવાહર પર મુસ્તાફ છે. બન્નેનું અન્યોન્ય પ્રત્યેનું આકર્ષણ અનેરું છે. ગાંધીજી સિવાય, હિન્દે જવાહર જેવો કર્મરત, ઠરેલ, વ્યવહારકુશળ, કલ્પનાશીલ, વિજયવંત અને મહત્વાકાંક્ષી નેતા હજી જોયો અને જાણ્યો નથી. અર્થકારણ, રાજકારણ, વિદેશનીતિ તથા માનવમૂલ્યોનાં સંબંધમાં જવાહર જે પ્રગતિશીલ વિચારો ધરાવે છે તે હિન્દની પ્રજાને માન્ય છે અને એ વિચારો દેશના રાજકારણ તથા મહાસભાના ધ્યેય અને કાર્યક્રમ સાથે સુસંગત છે. જવાહરની વિદેશનીતિનો પાયો સત્ય, ન્યાય અને અહિંસા પર રચાયેલો છે. એમાં તકવાદને સ્થાન નથી. જવાહર કોમવાદ, પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ તથા ધર્મોપતાના કટ્ટર દુસ્મન છે. હિન્દની પ્રજા આ બધું જાણે છે અને તેથી જ જવાહરની પસંદગી કરી એમની રાજનીતિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી. હિન્દની પ્રજાની એ મુગ્ધ માન્યતા છે કે જવાહર જેવા વિજયવંત નેતાના માર્ગદર્શન હેઠળ દેશ અનિવાર્યપણે આગેકૂચ કરશે જ કરશે.

હૈદરાબાદ અધિવેશન અનેક દૃષ્ટિએ અભૂતપૂર્વ હતું. મહાસભાનું અધિવેશન બીજી વાર દેશી રાજ્યમાં ભરાતું હતું. જવાહર આ ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં ખીનહરીફ ચૂંટાયા હતા અને આ અધિવેશનમાં જવાહરે પ્રેમથી, ઉદારતાથી, તથા વિવેકબુદ્ધિથી કામ લઈ, દેશને તથા મહાસભાને, કેટલાક સગગતા તથા અગત્યના પ્રશ્નો પર સ્પષ્ટ માર્ગ દર્શન આપી એમણે પોતાની અમોઘ શક્તિનો પોતાના દેશબાંધવોને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો.

હૈદરાબાદ અધિવેશનની કાર્યવહી જોતાં એટલું નિઃશંક કહી શકાય કે જવાહરે દેશના અગત્યના સવાલો વિષે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપ્યું. મહાસભાની આંતરશુદ્ધિ, દેશની વિદેશનીતિ, પંચવર્ષીય યોજના, ભાષાવાર પ્રાંતરચના સંબંધી

સ્પષ્ટીકરણ, તથા કોમવાદ અને પ્રાંતવાદના રાક્ષસોને દાખવા સંબંધી, જવાહરે સ્પષ્ટ નીતિ જાહેર કરી જનતાને કેટલીક કડવી અને અપ્રિય છતાં સત્ય હકીકતો સૂણાવી. આર્થિક પ્રશ્નો ચર્ચાતાં જવાહરે, અન્નની બાબતમાં દેશને સ્વાવસંખી બનાવવાનું, ભૂખમરો નાબૂદ કરવાનું તથા નિર્વાસિતોને ઠેકાણું પાડવાનું વચન આપ્યું એટલુંજ નહિ, પણ ભૂદાનના આદેશનને વેગ આપવાનું પણ સાથે સાથે જણાવ્યું. જવાહરે આમ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપી જનતાને ખાતરી કરાવી આપી કે એઓ દેશના પ્રશ્નો વિષે સદા જાગૃત છે એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રશ્નોના સફળ ઉકેલ માટે પણ એટલાજ આતુર છે.

જવાહરને આ અધિવેશનમાં કેટલાક પીઠનેતાઓનો સક્રિય સહકાર મળ્યો, અને જવાહરે દેશના સજાગતા પ્રશ્નોને કુનેહથી ઉકેલ્યા. ને વિખવાદભરેલી પરિસ્થિતિમાં એકતા આણી શક્યા, એટલુંજ નહિ, પણ કોંગ્રેસની ઘટતી જતી પ્રતિષ્ઠાને તથા ઓસરતી જતી લોકપ્રિયતાને ટકાવી રાખી. ગાંધીજીના સ્વર્ગવાસ બાદ, દેશમાં અનેક કારણોને લઈને, મહાસલાનાં પૂર ઓસરતાં હતાં, જનતાને મહાસલામાં રસ ઓછો થયો હતો, અને હિન્દની જનતાને મહાસલા પ્રત્યે પહેલાંનો જેવા ઉત્સાહ રહ્યો નહોતો. પ્રજામાં એક જાતની નિરાશાવાદની લાવના જન્મી હતી. પણ જવાહરે પોતાના વિરાટ વ્યક્તિત્વથી, જ્વલંત કાર્યોથી તથા શુદ્ધનિષ્ઠાથી, મહાસલાના ઓસરતાં પૂર અટકાવ્યાં, જનતાની શંકાઓ દૂર કરી, પ્રજાને પુનઃ કોંગ્રેસમાં રસ લેતી કરી એટલુંજ નહિ પણ એ સંસ્થામાં જે અનિચ્છનીય તત્વો જાણ્યેઅજાણ્યે ધૂસી ગયાં હતાં તે મજબૂત હાથે દૂર કરી, કોંગ્રેસની આંતરશુદ્ધિ કરી, મહાસલાની પ્રતિષ્ઠા વધારી અને પૂર્વવત્ એને લોકપ્રિય બનાવી એનાં મૂલ્ય વધાર્યાં.

જવાહર અગાઉ પાંચ વાર કોંગ્રેસના પ્રમુખ બની ગયા હતા, પણ આ વખતે એમનું પ્રમુખપદ, એમને વરેલી અનેક સિદ્ધિઓને લઈને વિશેષ અગત્યનું બન્યું. જવાહરે આ અધિવેશનમાં વિવેકશુદ્ધિ અને કુનેહથી કામ લીધું, દિમાક્ ઓછો ગૂંથાવ્યો, આત્મસંલગ્નની જીતિ કેળવી, તથા ગાંધીજીની નીતિ અપમાની વિરોધીઓને પ્રેમથી અને સમજૂતીથી સમજાવવાનો અને તેમ કરી તેમનો હૃદયપલટો કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. અનેક વક્તાઓએ આ અધિવેશનમાં ઉદ્દામવાદી વાતો કરી, ચર્ચામાં ગરમાગરમી અને ઉગ્રતા આણી, છતાં, જવાહરે સ્વસ્થતા જાળવી, શક્ય તેટલી સમાધાનવૃત્તિ દાખવી, વિરોધીઓને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ અધિવેશનમાં જવાહરની લાગણીપ્રધાનતા ઉપર જવાહરની મુસદ્દીગીરીએ વિજય મેળવ્યો. જવાહરે આ અધિવેશનમાં વિરોધીઓને પ્રેમથી જીતી લીધા. હૈદરાબાદ

અધિવેશન એ જવાહરની નીતિનો, મુસ્લમીગીરીનો તટસ્થ રાજનીતિનો, શાંતિપ્રધાન વિદેશનીતિનો અને ગાંધીવાદી વિચારસરણીનો સ્પષ્ટ વિન્ય હોતો. જવાહરે આ અધિવેશન બાદ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા પુનઃ સ્થાપિત કરી, જનતાને એ સંસ્થામાં સક્રિય રસ લેતી કરી અને એ એક જ એવી રાજકીય સંસ્થા છે કે જે દેશમાં એકતા સ્થાપી શકે તેની જનતાને ખાતરી કરાવી આપી.

જવાહર જ્યારે હૈદરાબાદ અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા ત્યારે તેમની વરણી બે વર્ષ માટે થઈ હતી. આથી મહાસભાનું પદ મું અધિવેશન જે બંગાળમાં કલ્યાણીમાં લરાયું તેના પછી જવાહર આપોઆપ પ્રમુખ થયા. દેશની તંગ પરિસ્થિતિ જોનાં જનતાએ જવાહરની લાગણગાઠ આ પ્રકારની બે વર્ષની વરણી કરી જવાહરમાં પોતાનો વિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો હતો. કલ્યાણી અધિવેશનનું મહત્વ પછી હૈદરાબાદ અધિવેશનની માફક અનેક દષ્ટિએ મહત્વનું હતું. હિન્દની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા કૂદકે ને ભૂસકે વધતી જતી હતી. હિન્દની વિદેશનીતિની સર્વત્ર કદર થતી હતી એશિયાઈ પ્રદેશોમાં જવાહરનો ડંકો વાગતો હતો. જગતમાં શાંતિસ્થાપના માટે જવાહરના પ્રયાસો ચાલુ જ હતા. દેશના આંતર વહીવટમાં પછી જવાહરે એકધારી સફળતા મેળવી હતી. આ બધાં જવાહરનાં રૂડાં વાનાં હતાં. જવાહર દેશના વડા પ્રધાન હતા અને સાથે સાથે કોંગ્રેસના ખીનહરીફ પ્રમુખ હતા. આખા જગતની તથા દેશની દૃષ્ટિ જવાહરની નીતિમાં કેન્દ્રિત થઈ હતી.

કલ્યાણી મહાસભામાં પછી જવાહરે કુનેહથી કામ લઈ કેટલાક અગત્યના હરાવો પસાર કરાવ્યા. ખાસ કરીને, રાજ્યોની પુનર્વહેના, વિદેશનીતિ, વિકાસ યોજનાઓ, સંસ્થાનવાદની નાબૂદી, પાકીસ્તાનને મળેલી અમેરિકી સહાય પ્રત્યે અસંતોષ, તથા ખાનઅબ્દુલોની મુકિત માટે મુચારકબાદી, વિગેરે હરાવો પસાર કરાવી જવાહરે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધારી. વળી, દેશમાંથી બેકારી ને ગરીબીને દૂર હટાવવા, જવાહરે પંચવર્ષીય યોજનાને આગળ ધપાવવા જણાવ્યું અને ભાવિ યુદ્ધમાં કોઈપણ સંજોગોમાં ન જોડવાનો હિન્દનો મક્કમ નિર્ધાર જાહેર કર્યો.

જવાહર આમ મહાસભાના છ છ વાર પ્રમુખ થયા. એમના પ્રમુખપદના વર્ષોમાં એમના બધાજ હરાવો બહુમતીથી પસાર થતા અને વિસંવાદી સૂર ક્યાંય પછી સંભળાતો નહિ. જવાહરનો પડતો બોલ ઝીલવા હિન્દની જનતા તત્પર હતી અને જવાહર માટે કોઈપણ પ્રકારની કુરબાની કરવા તૈયાર હતી. જવાહરનું દેશમાં તથા મહાસભામાં જે એકમેવ અદ્વિતીય સ્થાન છે તે આથી પૂરવાર થાય છે.

જવાહર આમ કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ અને દેશના વડાપ્રધાનનું પદ બન્ને સફળતાથી સંભાળતા હતા એ ગર્વ અને ગૌરવની વાત હતી. પછી આ પ્રકારની

નીતિ, સઘળી સત્તા એકજ વ્યક્તિમાં કેન્દ્રિત કરવી, એ ન તો જવાહરને માટે ઈષ્ટ હતી કે ન તો ભારત જેવી નૂતન લોકશાહી માટે ઈષ્ટ હતી. કારણ કે, સત્તાના કેન્દ્રીકરણથી, સરમુખત્યારી તરફ ઢળવાની આકાંક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જન્મે છે. હિન્દ જેવી નૂતન લોકશાહી માટે આ એક મોટામાં મોટું લયસ્થાન કહી શકાય. શ્રી. જિન્ના ન્યાંમુધી જીવતા હતા ત્યાંમુધી મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ રહ્યા અને સાથે સાથે પાકીસ્તાનના ગવર્નર-જનરલ પણ રહ્યા. અને સઘળી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી સરમુખત્યાર જેવા બન્યા. તેજ પ્રકારની પગિરિથિતિ હિન્દમાં પણ નિર્માણ થાય એવી ભીતિ સેવાવા માંડી. આથી હિન્દની જનતા ઇચ્છતી હતી કે હવેથી ભવિષ્યમાં જવાહર સિવાય અન્ય કોઈ વ્યક્તિ મહાસલાને પ્રમુખપદે આવે અને જવાહર પોતાની તમામ શક્તિ દેશના સક્રિય રાજકારણમાં કેન્દ્રિત કરે.

જવાહર પણ આ ખેતડી જવાબદારીથી વાજ આવી ગયા હતા. એમને શિરે આ અસહ્ય બોજ હતો અને એઓ પ્રથમ તકે આમાંથી મુક્ત થવા માંગતા હતા અને તે માટે કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે કોઇ યોગ્ય વ્યક્તિની શોધમાં જ હતા.

એક ખીજ પણ દલીલ આ બાબતમાં જનતા તરફથી કરવામાં આવતી હતી. ભારત જેવા વિરાટ અને વિશાળ દેશમાં નેતાઓની ખીજ હરોળ ઊભી કરવાની ખાસ અગત્ય હતી. ૧૯૨૯ માં, ગાંધીજીએ જવાહરને ચાળીશ વર્ષની ઉંમરે, લાહોર મહાસલાના પ્રમુખપદે નિયુક્ત કરી, દેશમાં નેતાઓની ખીજ હરોળ ઊભી કરવાની દિશામાં સ્તુત્ય તથા માર્ગદર્શક પહેલ કરી હતી. જવાહરે આ દિશામાં ગાંધીજીને અનુસરીને પહેલ કરવી જોઈએ એમ જનતા ઇચ્છતી હતી, એટલું જ નહિ, પણ મહાસલા જેવી વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી વિરાટ સંસ્થામાં નવું લોહી દાખલ કરી, જનતાને વિશ્વાસમાં લેવાની પણ ખાસ અગત્ય હતી. અને જો આમ થાય તો જ જવાહર પોતાના રાજકીય ઉત્તરાધિકારીનો પ્રજા ઉકેલી શકે, મહાસલાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરી શકે અને એમને વર્ષોથી એકીસાથે બે ધોગઓ પર જો વિહાર કરવો પડે છે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન ન આવે.

આ દલીલોમાં રહેલું તથ્ય જવાહર સારી પેઠે સમજતા હતા અને આથીજ એઓ યોગ્ય વ્યક્તિની ખોજમાં હતા. એમના સહભાગ્યે એમને આ દિશામાં તાત્કાલિક સફળતા સાંપડી. અને જવાહરની સકાર દૃષ્ટિ, સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન, ચુસ્ત ગાંધીવાદી અને રચનાત્મક કાર્યકર, તથા હરેલ, નમ્ર, શાંત અને સિદ્ધાંતવાદી દેખરભાઈ પર પડી. જવાહરે મહાસલાના પ્રમુખપદથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને આગામી મહાસલાના પ્રમુખપદ માટે દેખરભાઈની વંરણી

કળા, કોંગ્રેસ કારોગારીને સૂચના કરી કોંગ્રેસ કારોગારીએ જવાહરની આ સૂચના હર્ષભેર વધાની લીધી અને ટેમરભાઈની વરણી સર્નાતુમતિએ કરી આમ ટેમરભાઈની મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે વરણી થતા મહાસલામા એક નવા યુગના મહાલુ મહાપા

આ ફેરફારથી કોંગ્રેસ તમા નવું લોહી આવ્યું જનતા અને મહાસલા વચ્ચે જે છવત સપર્ક તૂટી ગયો હતો તે પુનઃ સધાયો પ્રજામા ઉત્પાદના પૂર આવ્યા વર્ણોથી એકની એક વ્યક્તિ પ્રમુખસ્થાને હોવાથી જનતામા એક પ્રકારની મદતા આવી હતી તે આપોઆપ દૂર થઈ, મહાસલાનું કાર્ય હવે ઉત્સાહભેર ચાલવા માંડ્યું અને જવાહર સરમુખભાર થતા માગે છે, જવાહર કોઈને આગળ આવવા દેતા નથી, જવાહર સત્તાભૂખ્યા છે એવા આક્ષેપોનો સ્વયંભૂ અંત આવ્યો.

ટેમરભાઈ સળધી જવાહર ધણા આશાવાદી તથા ઉત્સાહી હતા ટેમરભાઈની શક્તિઓને અજની અર્પતા જવાહરે જણાવ્યું કે “ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે શ્રી ટેમરભાઈની કારકિર્દી જ્વલત છે એઓ રાષ્ટ્રના કસાયેલા સેવક છે, સદાજાગૃત સૈનિક છે, સુસ્ત ગાંધીવાદી છે, વિનમ્રતાની મૂર્તિ છે, શાત, કૃપા, કુનેહબાજ અને તમ્બ વ્યક્તિ છે, અને મહાસલાના પ્રમુખપદ માટે એઓ યોગ્ય વ્યક્તિ છે એમના હાથમા મહાસલાનું સુગંધ સનામત છે ટેમરભાઈની એક વૈચરિક વિશેષતા છે, અને તે એ કે, એઓ કોઈપણ સંજોગમા પોતાનો દિમાકુ ગૂમાવતા નથી એઓ સ્વસ્થતા અને સહનશીનતાની મૂર્તિમંત્ર પ્રતિમા છે વિરોધીઓને એઓ સાંભળે છે, તેમના દષ્ટિમિન્દુ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે અને સૌ કોઈને ન્યાય મળે એની રીતે વર્તે છે મહાસલાના આદર્શો એઓ સમજે છે અને અન્યને સમજાવી શકે છે ટેમરભાઈ અજનનશત્રુ છે એમને એકપણ દુશ્મન નથી એઓ સુજનનાની મૂર્તિ છે હું ટેમરભાઈના ભાવિ સળધી ખૂબ જ આશાવાદી છું . મને આશા છે કે હિન્દની જનતા ટેમરભાઈના નેતૃત્વને વધાવે અને મહાસલાની પ્રતિષ્ઠામા વધારો કરે ”

ટેમરભાઈ આમ પ્રથમવાર અવાડી કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા અવાડીમા કોંગ્રેસપ્રમુખપદનો હોદ્દો ટેમરભાઈને સોંપતા જવાહરે ખુલા અધિવેશનમા જણાવ્યું કે “ દેશની વર્તમાન મુશ્કેલ પરિસ્થિતિ વચ્ચે, દેશમા મહાસલાનું કામ અતોષપૂર્વક સલાળી લે એની વ્યક્તિ શ્રી ટેમરભાઈ છે શ્રી ટેમરભાઈ એક બાહોશ અને શક્તિશાળી પુરુષ છે એમની વરણીથી હું જે સુખ અને સંતોષ અનુભવી રહ્યો છું તે શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત થઈ શકે એમ નથી ”

અનાડી મહાસલાના પ્રમુખ ડેમરભાઈ હતા પણ ત્યાં ધણા ખરા હરાવેલુ ઘડનર જવાહરે જ કર્યું અને કોંગ્રેસનું ધ્યેય સમાજવાદી તત્ત્વની સ્થાપના છે, એ ક્રાન્તિવાદી ફેરફાર જવાહરને લીધેજ થયો. સમાજવાદી સમાજતનના હરાવમા જવાહરની મુસદ્દીગીરી શબ્દશબ્દે વ્યક્ત થતી હતી આ હરાવના મહત્વ વિષે જવાહરે જણાવ્યું

“આ હરાવ ખૂબજ અગત્યનો છે એનું કારણ એ છે કે, માત્ર કોંગ્રેસને જ નહિ, માત્ર સરકારને જ નહિ, પરંતુ, દેશને એ માર્ગદર્શન આપે છે આ આપણી નિયારસરણીમા એક પનટો છે, અને એ પનટો ખૂબજ મહત્વનો ને સાચી દિશામા છે . કોંગ્રેસનું ધ્યેય દરેકને જીવન જીવવાની અને સંપૂર્ણ જીવનવિકાસની પૂરેપૂરી તક મળે તે છે આ ધ્યેયને ખીજા શબ્દોમા રજૂ કરીએ તો એ સમાજવાદી રાષ્ટ્રની સ્થાપનાનું ધ્યેય છે .. કોંગ્રેસને હવે ઔદ્યોગિક ને સામાજિક ક્રાન્તિના પ્રભુતા બનવાનું છે અને એ ક્રાન્તિ આપણે શાંતિમય રીતે લાવવાની છે ”

આ હરાવ રજૂ કરતા જવાહરે એ પણ અપેક્ષા કર્યું કે, સમાજવાદી સમાજની રચનાને માટે આપણે પાશ્ચાત્ય દેશોનું અનુકરણ કરવાના નથી, પણ આપણે આપણા દેશની જરૂરિયાતોને અનુનક્ષીને, આપણી વૈયક્તિક રીતે જ કરવાનું છે જવાહરે વિશેષમા જણાવ્યું કે

“આપણી લવિષ્યની યોજનાઓ સમાજવાદી સમાજને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી ને ધણી નોંધએ . આપણે તમા સમાજવાદનો આકાર હિન્દના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વવાળો હશે આ હગવ પ્રગતી આશાઓ ને ઉમેદો વ્યક્ત કરે છે તે માટે હું પેશ હરુ છું આ હગવ દ્વારા હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું અને લેવડાનું છું કે આપણે સમાજવાદી ગ્યના સ્થાપીનેજ જ પીયુ .. મને ખાતરી છે કે આ હગવ પ્રત્યેકનાં આસુ લૂંશે ”

અવાડી મહાસલામા ડેમરભાઈ પ્રમુખપદે હતા અને એમણે ધણી સાવચેતીથી, બાહોશીથી તથા વિવેકબુદ્ધિથી મહાસલાનું સુકાન સલાળી, પોતાની વિરલ શક્તિઓનો સૌને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છતાં આ અધિવેશનમા ખરું વચસ્વ તો જવાહરનું જ હતું જવાહરે ઘડેના બધા હરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા આ સર્વે હરાવોમા સમાજવાદી સમાજરચનાનો જવાહરનો હરાવ એ અનાડી મહાસલાનું એક ક્રાન્તિકારી પગલું કહી શકાય જવાહરે આખરી બેઠકમા જણાવ્યું કે

“અનાડીએ હિન્દને જે માર્ગદર્શન આપ્યું છે, તેને માટે આ અધિવેશન અમ્મારી સ્મૃતિપટમા ચિત્તરમરણીય રહેશે ”

દેખરલાઈની મહાસભાના પ્રમુખપદ માટે બે વર્ષની વરણી થઈ હતી. આથી અવાડીમાં ભરાયેલા મહાસભાના ૬૦ માં અધિવેશનના એઓ પ્રમુખ હતા એટલુંજ નહિ, પણ અમૃતસર અધિવેશનના ૬૧ માં અધિવેશનના પણ એઓ પ્રમુખ થયા હતા. અમૃતસર અધિવેશન પણ અવાડી એટલુંજ મહત્વનું હતું, એટલુંજ નહિ, પણ એ અસાધારણ સંજોગોમાં અને કટોકટીની સ્થિતિમાં મળ્યું હતું. દેશને પ્રાંતવાદ, કોમવાદ, સાતિવાદ અને ભાષાવાદના ઝનૂન સામે ઝઘૂમવાનું હતું. રાષ્ટ્રીય એકતા ને સંગઠનના પાક હિન્દની જનતાને નવેસરથી પટાવવાના હતા. આ અધિવેશનમાં પ્રમુખપદે દેખરલાઈ હતા, પણ અવાડી અધિવેશનની જેમ જવાહરે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આમ છતાં દેખરલાઈનું વ્યક્તિત્વ પ્રસંગોપાત્ ખીલી ઊઠતું હતું.

દેખરલાઈ જવાહરે ચીધેલે માર્ગે જ આગેદ્વય કરતા હતા. અમૃતસરમાં જવાહરની વિદેશનીતિ મંજૂર થઈ, બાન્ડુંગના નિર્ણયો સ્વીકારાયા ને રાજ્યપુનર્વંદનના પંચના નિર્ણયો તથા વિચારસરણી પણ મહદશે સ્વીકારાઈ.

અવાડી અને અમૃતસર મહાસભામાં દેખરલાઈની અમોઘ શક્તિઓનો હિન્દની જનતાને સાક્ષાત પરિચય થયો. હિન્દના રાજકીય નભોમંડળમાં કોઈ તેજસ્વી તારકે જગ્યો છે તેની હિન્દની જનતાને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ. અને આ મૂલ્યવાન મોઘ માટે હિન્દની જનતા જવાહરની મનુષ્યપરીક્ષા અને ગુણગતતા માટે તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

(૫)

મહાસભાના સર્વદેશીય ઘડતરમાં જવાહરનો ફાળો ગણના પાત્ર છે. જવાહર વિના કોંગ્રેસની કંપના પણ અશક્ય છે. ૧૯૨૫ થી જવાહરે પ્રથમ મહાસભાના મંત્રી તરીકે અને પછીથી પ્રમુખ તરીકે એ સંસ્થાના વિકાસમાં સક્રિય ફાળો આપ્યો. કોંગ્રેસે જ્યારે સત્યાગ્રહ આદોલનો શરૂ કર્યો ત્યારે તે જવાહરનાં નેતૃત્વ અને માર્ગદર્શન નીચેજ થયાં છે. મહાસભાના વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સત્યાગ્રહ આદોલનોના સંચાલક પ્રથમ ગાંધીજી અને પછીથી જવાહર હતા. એમણે મહાસભા દ્વારા સત્યાગ્રહની ચળવળ વ્યાપક બનાવી દેશને આઝાદી અપાવી. ગાંધીજી અને જવાહરે મહાસભાને શહેરમાંથી ગામડાંમાં અ.ણી એટલું જ નહિ પણ એમણે જ મહાસભાને શિક્ષિત વર્ગમાંથી મુકન કરી આમજનતાની બનાવી.

એમણે જ મહાસભાને શક્તિશાળી, વીર્યવાન, ઉત્તમમસ્તક, વિજયવંત, પ્રતિષ્ઠિત, લોકપ્રિય અને વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા બનાવી, એટલુંજ નહિ, પણ દેશના તમામ રાજકીય પક્ષોને એ સંસ્થામાં રસ લેતા કર્યા. આજે જવાહર અને મહાસભા એ લગભગ પર્યાય શબ્દો બની ગયા છે. મહાસભા પર જવાહરનું જે ઝાણ છે તે શબ્દાતીત છે. મહાસભાનો છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષોનો ઇતિહાસ એટલે જવાહરનો ઇતિહાસ એમ નિઃશંક કહી શકાય.

મહાત્માજીના નિર્વાણ પછી, જવાહરે, ગાંધીજીની મહાસભાને યરખાસ્ત કરવાની સૂચનાનો અસ્વીકાર કરી, મહાસભાની આંતરગુદ્ધિ કરી, એ સંસ્થામાં પ્રવેશોક્તિ સહાને મજબૂત હાથે દૂર કરી, એમાં શિસ્ત, નિયમન વગેરે દાખલ કરી, એ સંસ્થાને વ્યવસ્થિત અને વ્યાપક બનાવી, એટલુંજ નહિ, પણ, હિન્દની જનતાને એમાં સક્રિય રસ લેતી કરી, અને ગાંધીજીએ ઉત્સાહભરે આદરેલું પણ સંજોગવશાત્ અધૂરું રહેલું મહાસભાનું ભગીરથ કાર્ય જવાહરે પોતાની વૈયક્તિક રીતે આગળ વધાર્યું અને હજુ પણ ઉત્તરોત્તર વધાર્યું જાય છે. આજે સારા દેશમાં જો કોઈ એકજ શક્તિશાળી, પ્રતિભાવંતી અને વ્યાપક રાજકીય સંસ્થા હોય તો તે મહાસભાજ છે. અને જવાહર જેવા કુશળ કર્ણધારના નેતૃત્વ હેઠળ એ સંસ્થાનું ભાવિ ખૂબજ આશાસ્પદ છે.

મહાસભાએ જવાહરના ઘડતરમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. જવાહર આજે જે છે તેવા એમને ઘડનાર મહાસભા છે. જવાહરને આજે દેશવિદેશમાં જે પ્રતિષ્ઠા સાંપડી છે તેનો યશ પ્રધાનતઃ મહાસભાને જાય છે.

મહાસભાના કટોકટીને સમયે અને મહાસભાએ જ્યારે ત્રિશા પક્ષટો ક્યોં તેવે સમયે જવાહર એ સંસ્થાના પ્રમુખ ન બન્યા હોત, તો મહાસભા મહાસભા ન હોત અને જવાહર જવાહર ન હોત ! મહાસભાના છ છ વારના પ્રમુખપદેજ જવાહરને ધક્કા છે. જવાહરમાં આજે જે વિવેકબુદ્ધિ છે, ઉદારતા છે, સહિષ્ણુતા છે, પ્રત્યેક રાજકીયપક્ષને સંતોષવાની તીવ્ર તમસ્સા છે અને લોકશાહીની ભાવના મારે જે પક્ષપાત છે, તે સઘળું, જવાહર મહાસભા પાસે શીખ્યા છે. મહાસભા દ્વારાજ જવાહર હિન્દની આમજનતાને સમજી શક્યા છે અને આમજનતા જવાહરને સમજી શકી છે.

મહાસભાને ઉદ્દામવાદી બનાવનાર, તથા એમાં ક્રાન્તિની ચિનગારી ફૂંકીને એમાં નવચેતન ને નવજીવન આણનાર જવાહરજ છે. જવાહરે જ મહાસભાને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જોતી કરી અને મહાસભામાં પ્રથમવાર આંતરરાષ્ટ્રીય દરજે

લાવનાર જનાહરજ હતા વર્ગસમાનતાની ભાવના તથા સમાજવાદી સમાજરચનાની ભાવના મહાસલામા પ્રથમનાર જવાહરજ આણી, અને પરદેશમાં બનતી ઘટનાઓમાં પણ મહાસલામાને રસ લેતી જનાહરજ કરી અવાડી મહાસલામા, સમાજનાદી સમાજરચનાને મહાસલામા અતિમ ધ્યેય હતાવી, મહાસલામા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ છે, વિકાસશીલ છે, સમય અને સંજોગાનુસાર વર્તનારી છે તેની ખાતરી જવાહરે હિન્દની જનતાને કરાવી આમ જવાહરે મહાસલામાને ઘડી છે અને મહાસલામાએ જવાહરને વક્ષા છે બન્ને અન્યોન્યના પૂરક છે મહાસલામા એ જવાહરના રાજકીય જીવનનું એક અગત્યનું અંગ છે

જવાહર આજે મહાસલામા બીધમપિતામહ છે મહાસલામા એઓ આજે King-Maker છે મહાસલામા પર એમનું રાજકીય તેમજ નૈતિક વર્ચસ્વ એટલું બધું છે કે આજે એઓ મહાસલામા સમુખત્યાર જેવા લાગે છે મહાસલામા પ્રમુખપદે ગમે તે વ્યક્તિ હોય, પણ સર્વત્ર જવાહરનું જ વર્ચસ્વ વરતાય છે. મહાસલામા આજે કોઈની તાઝત નથી કે જવાહરનો જોય ઉથાપી શકે મહાસલામાની નીતી, મહાસલામાના દરાવો, એ બધું જવાહરની વિચારપ્રણાલિ અનુસારજ ધરાય છે મહાસલામા આજે જવાહરનો ડોકો વાગે છે

વર્ષો પહેલા મહાસલામા જે સ્થાન ગાંધીજીનું હતું તે સ્થાન આજે મહાસલામા જનાહરનું છે પણ ગાંધીજી જના જવાહર એક જાણુ આગળ ગયા છે, અને જવાહરે મહાસલામાને કે જનાત સ પર્ વર્ષોથી સાધ્યો છે અને એના ઘડતરમાં ઠીક ઠીક ભાગ ભજવ્યો છે ગાંધીજી થોડો સમય મહાસલામાથી નિવૃત્ત થયા હતા. એઓ વર્ષો સુધી મહાસલામાના ચાર આનાના સમ્ય પણ રહ્યા નહોતા, અને એ સમ્યામાં પાઞ્ચથી સીધો તેમજ સક્રિય ભાગ પણ લેતા નહોતા એઓ માન સનાહકારનું કાર્ય કરતા અને જ્યારે જ્યારે એમની સલાહસૂચના માગનામાં આવતી ત્યારે એઓ સહર્ષ એ સરથાને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપતા જ્યારે જવાહરનો તો મહાસલામા સાથે ૧૯૨૩-૨૪ થી તે આજસુધી એકધારો, અખંડિત, અમાધિત સમય છે મહાસલામા સાથે જવાહરનું જીવન તાણાવાણા માફક વણાઈ ગયું છે મહાસલામાના મતી તથા પ્રમુખ તરીકે જવાહરે એ સરથાની જે મેના કરી છે તે એ સરથાના ઇતિહાસમાં અમૂતપૂર્વ છે

મહાસલામાની આતરશુદ્ધિ માટે જવાહરે આકાશ પાતાળ એક કર્પો છે, મહાસલામાની સરથાને લોકપ્રિય બનાવના જવાહરે બલ્ય કુરબાની કરી છે, એમાંથી સડો દૂર કરના એમણે પ્રસંગોપાત ગભીર ચેતવણી ઉચ્ચારી સખત હાથે જામ લીધું છે, અને લખલખી વ્યક્તિઓને એ સરથામાંથી બરતગ્ધ કરી, શિસ્તના

કડકમા કડક પગનાં લઈ જનતા પર છાપ પાડી છે અને મહાસલા એ જનસેવાનું ક્ષેત્ર છે, તથા એ સેવાભાવી સેવકોની જ સસ્થા છે તેનો જનતાને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે

મહાસલાના બૌદ્ધિક વિકાસમા પણ જવાહરનો ફાળો ગણનાપાત્ર છે વર્ષોથી મહાસલાના દરોવો જવાહરે જ ધણા છે મહાસલાના ચૂંટણી વિષયક જાહેરનામાઓ પણ જવાહરે જ ધણા છે એટલું જ નહિ પણ તેને અમનમા મૂકનાર પણ જવાહર જ છે મહાસલામા જે ચૂંટણી પત્ર છે અને જે મહાસલાના ઉમેદવારોની પસંદગી માટે જવાનદાર છે, તેના પ્રણેતા તથા પ્રમુખ આજે જવાહર છે અને ઉમેદવારોની પસંદગીમા જવાહર બહુ સાવચેતીથી, વિવેકબુદ્ધિથી અને નિષ્પક્ષપાતદષ્ટિથી કામ લે છે અને યોગ્ય ઉમેદવારોની જ પસંદગી કરી મહાસલાની પ્રતિષ્ઠામા વધારો કરે છે આમ જવાહરે મહાસલાની નૈનિક ભૂમિમાનું ઉર્ધ્વીકરણ કર્યું છે

મહાસલાની એક પણ એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે જેને જવાહર જેવા કુગળ કનાધરનો સ્પર્શ નહિ થયો હોય મહાસલાની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓમા જવાહરની છાપ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે મહાસલા આજે જે વિરાટ સસ્થા બની છે, તેનો યશ જવાહરના પુરુષાર્થને બળે છે

જ્યાં સુધી ગાંધીજી વિદ્યમાન હતા ત્યાં સુધી ગાંધીજી અને એમના સ્વર્ગવાસ બાદ, જવાહરના માર્ગદર્શન હેઠળ મહાસલા કૂંદે ને ભૂમકે આગેકૂચ કરી રહી છે હિન્દની જનતા આજે મહાસલાના નેતૃત્વ, આદર્શો, સિદ્ધાંતો તથા માર્ગદર્શન પર મુસ્તાક છે જનતા મુગ્ધપણે માને છે કે જવાહર એજ મહાસલા અને મહાસલા એટલે જવાહર જવાહર કોઈપણ સંજોગોમા ખોટું, અન્યાયી તથા ઉતાવળિયું કાર્ય કરે નહિ, એની હિન્દની જનતાને સંપૂર્ણ ખાતરી છે જવાહરને લીધે જ હિન્દની વિશાળ જનતાને મહાસલામા સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે અને જ્યાં સુધી જવાહર વિદ્યમાન છે અને મહાસલાના અચ્ચેત્ર પથપ્રદર્શક અને કાર્યધાર છે ત્યાં સુધી મહાસલા સનામત છે, દેશનું રાજકારણ સવામત છે, હિન્દની પ્રજા સનામત છે, હિન્દનું બંધારણ સનામત છે, દેશની લઘુમતીઓ સનામત છે, હિન્દના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સવામત છે દુકામા બધુંજ સનામત છે અને આ સાર્વત્રિક સવામતીનો યશ જવાહરના નિરનઅને પ્રતાપી નેતૃત્વને આભારી છે એ નિર્વિવાદ છે

જવાહરની વિદેશનીતિ

વીશમી સદીની એક મહાન અગ્રયણી એ છે કે એનિયા ને આજે રાજકીય, આર્થિક ને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પઞ્ચત દેશ હતો, તેમા એક એવો મહાન જ્યોતિર્ધર પ્રગયો કે જેણે માત્ર પેતાના દેશને જ નહિ, પણ સમગ્ર એશિયાખ અને દુનિયાના અધારામાથી અજનાણામા મૂક્યો જેણે, એશિયાને પશ્ચિમના રાજ્યોની હરેખમા મૂખી દીધો અને જગતના રાજકારણમા એશિયાનું જે મહત્વ છે, તેનું સાચું ભાન એણે જગતને કરાવ્યું

જવાહરની વિદેશનીતિનો આ વિગ્રય, એમની વિદેશનીતિની સફળતાનું આ સીમાચિન્હ, એ એકતરફ જેમ અર્નાચીન જગતની અગ્રયણી છે, તેમ બીજી તરફ આઝાદી પગી હિન્દે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓનું પણ એ પ્રતીક છે આજે જગત ભરના મહાપુરુષો હિન્દ આવી છે, જવાહરની મનાહ લેવા, જવાહરને મનાવના તથા જવાહરને સમજવા, તેનું પ્રધાન કારણ જવાહરની તટસ્થ, નિષ્પક્ષપાત અને શાંતિપ્રધાન વિદેશનીતિ છે તે છે આજે ને ડવેસ, બ્રુન્ડેજીની ને દીટો, સાઉદી એરેબિયાના રાજા ને ઈરાનના શાહ, ઇજિપ્તના નગીમ ને બ્રહ્મદેશના યુનુ વગેરે રાજપુરુષો, જવાહરને પોતાના મિત્ર તથા સનાહદાર ગણે છે, તેનું કારણ જવાહરની વિદેશનીતિ ને જવાહરનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ છે

જવાહરની વિદેશનીતિ એ માન હિન્દ આઝાદ થયા પગીની જ જવાહરની નીતિ નથી, પણ હિન્દ આઝાદ થયા પૂર્વે, વર્ષોથી જવાહરે કોંગ્રેસની જે આતરરાષ્ટ્રીય નીતિ વડેલી તેનું એ સુભગ પરિણામ છે, તેની એ ફળશ્રુતિ છે જવાહરે કોંગ્રેસની વિદેશનીતિ ધડેલી એટલુંજ નહિ, પણ કોંગ્રેસનું વિદેશખાતું પણ ખોલેનું વળી, પરદેશમા બનતા બનાવો વિષે જવાહરે કોંગ્રેસમા વાર વાર કહાવેા ધડેલા એટલે જે નીતિ કોંગ્રેસમા હતા, ત્યારે જવાહરે અખત્યાર કરેલી એજ નીતિનું પુનરાવર્તન એમણે જ્યારે રાજ્યનો ભાર પોતાને શિર લીધો ત્યારે કર્યું એ

નીતિને એક રીતે કહીએ તો સક્રિય અને સાકાર રૂપ આપ્યું. જવાહરનું માનસ આપણે જોઈએ તો એઓ વડાપ્રધાન બન્યા તે પૂર્વે પણ રૂપેનમાં રાજ્યક્રાન્તિ થાય, તો એમને પોતાના દેશમાં ક્રાન્તિ થતી હોય તેના જેવોજ રસ રહે. રશીયામાં ક્રાન્તિ થાય તો એઓ ઉત્સાહિત બની જાય. મુસોલિની એળીસીનીયાને કબજે કરે તો જવાહરનો પુણ્યપ્રકાપ પ્રજ્વળી ઊઠે. આમ જવાહરની વિચારસરણીને આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને માનવતા અને સહૃદયતાથી અવલોકવાની વેધક અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ એમને આજે હિન્દના વડાપ્રધાન તરીકે પણ ખૂબ સહાયભૂત થાય છે. એક રીતે કહીએ, તો, જવાહરે આઝાદી પૂર્વે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે, જે કાંઈ કાર્ય કર્યું અને કેએસનું વિદેશખાતું સ્થાપ્યું તેને પરિણામેજ, આપણા આઝાદી જંગ ને સત્યાગ્રહની ભાવનાનો વિદેશમાં પ્રચાર થયો.

આમ છતાં, જ્યારે આપણે જવાહરની વિદેશનીતિનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી દષ્ટિ સમક્ષ તો હિન્દ આઝાદ થયું, તે પછીની નીતિજ આવીને ઊભી રહેવાની. જવાહર ઇતિહાસકાર છે, રાજનીતિજ છે અને મુત્સદ્દી છે. એથી, એઓ પોતાના જે વિદેશના રાજકારણ વિષે ખ્યાલો હતા, પોતાનાં જે સ્વપ્ને હતાં, તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાને શક્તિશાળી બન્યા.

જવાહરની વિદેશનીતિ એ માત્ર આઝાદ હિન્દની જ, નહિ, પણ સમગ્ર પીડિત પ્રજાએ અપનાવેલી વિદેશનીતિ. એ વિદેશનીતિ એક તરફ જેમ જવાહરની યુરોપની રાજકીય ભાવનાઓથી ધગઈ છે, તો બીજી તરફ ગાંધીજીની શાંતિ ને પ્રેમની ભાવનાથી ધગઈ છે. જવાહરે જ્યારે જ્યારે અમેરિકામાં, કારિયામાં, ઇન્ડોનેશિયામાં, ઇંગ્લેંડમાં, પેરિસમાં કે સંયુક્તરાષ્ટ્રપરિષદ સમક્ષ ભાષણો આપ્યાં છે ત્યારે એ વાત એમણે કબૂલ કરી છે, કે એમની વિદેશનીતિ એ એમના રાજકીય ગુરુ ગાંધીજીને ચરણે બેસીને એઓ જે પાઠો પઢ્યા છે તેને અનુસરીને છે. એ નીતિ બ્રાહ્મભાવની છે, અવેરની છે, પ્રેમની છે, અમનની છે અને પ્રધાનતઃ શાંતિની છે.

આ કારણથી જ, જવાહરે પોતાની વિદેશનીતિમાં અમેરિકા ને રશિયા વચ્ચે જે ઠંડું યુદ્ધ ચાલતું હતું, તેમાં તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી, અને સંયુક્તરાષ્ટ્રપરિષદમાં પ્રત્યેક પ્રશ્નની વિચારણા એમણે સ્વતંત્ર રીતે કરી.

જવાહરની આ તટસ્થનીતિની ઘણા ટીકા કરે છે. ઘણા કહે છે કે તટસ્થતા એ નિર્બળતાની નિશાની છે, હિન્દનું હિત, તો બેમાંથી એક જૂથમાં લણી, હિન્દને બળવાન રાષ્ટ્રને સહારે બળવાન બનાવવાની છે. ઘણા તટસ્થતાનો અવળો અર્થ કરે છે. ઘણા કહે છે કે આમ તો હિન્દ રશિયાપક્ષી જ છે, પણ ખુલ્લી

રીતે રશીયાનો પક્ષ લઈ શકતું નથી તેથી એણે તટસ્થનીતિનું આયુષ્ય રાખ્યું છે. આવો અવળચડો પ્રચાર સારી પેઠે કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, આજે હિન્દની તટસ્થનીતિને પરિણામે જ જગત ભરમાં હિન્દની નીતિ એ ન્યાય અને શાંતિની નીતિ છે, એની ખાતરી લગભગ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને થઈ ગઈ છે.

આ તટસ્થનીતિ એટલી તો અડગ છે કે અમેરિકા હિન્દને નાણાંકીય મદદ આપે તો પણ અમેરિકાના પક્ષમાં એ ભળતું નથી. પણ અમેરિકા પાસે નાણાંકીય સદાય લઈને, જાણ્યો એ તો જ્યાં અમેરિકા અન્યાય કરતું હોય ત્યાં અમેરિકાનો સખળ વિરોધ કરે છે. એવી જ રીતે રશીયા હિન્દને નિષ્ણુતોની સદાય આપવાનું વચન આપે છે, છતાં, જ્યાં રશીયાની નીતિ અનુચિત હોય ત્યાં હિન્દ રશીયાનો પક્ષ લેતું નથી. ચીન ને ફેમોસા લડે, ત્યાં ચાંગ-કાઈ-શેક જવાહરનો એક વખતનો ગાઢ મિત્ર હોવા છતાં, જવાહર ચાંગનો વિરોધ કરી આઉ-એન-લાઇનો પક્ષ લે છે. વિએટ નામમાં કેન્ચનો વિરોધ કરી વિએટમિન્હ સાચા છે એમ જાહેર કરે. કારિયામાં યુદ્ધશાંતિ કરવી હોય તો હિન્દને યુદ્ધકેદીઓની ફેરબદલીના પંચમાં અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું. હિન્દીચીનની લડાઈની તહકુળી થઈ ત્યારે પણ હિન્દને, તહકુળીના પાલનનું નિરીક્ષણ કરવાના પંચમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું, એટલુંજ નહિ, પણ ઇન્ડોનેશિયા પર જ્યારે ડચની હકૂમત હતી, અને એ લોકો ઇન્ડોનેશિયા પર જુલમ ગુજારતા હતા, ત્યારે જવાહરે દિલ્હીમાં એશિયાઈ પરિષદ ખોલાવી, ને તેમાં એક વર્ષની અંદર ઇન્ડોનેશિયાને આઝાદી આપવા માટે ડચ સરકારને પડકાર કર્યો, ને ડચને મજબૂરીથી આઝાદી આપવી પડી. આ બધાં દૃષ્ટાન્તો પરથી એ પ્રતીત સાચ છે, કે જવાહરની વિદેશનીતિએ જગતના રાજકારણમાં હિન્દને ગૌરવવન્તુ સ્થાન અપાવ્યું છે. હિન્દની વિદેશનીતિનો જેઓ વિરોધ કરે છે, તેમને પણ હિન્દની તટસ્થતા વિષે ખાતરી તો થઈ ચૂકેલીજ છે. હિન્દની તટસ્થતા, એ કાંઈ હિન્દની નિર્ણય લેવાની અશક્તિનું પરિણામ નથી.

હિન્દ માને છે, કે હાંડું યુદ્ધ ચલાવતા બન્ને પક્ષોમાંથી એક પક્ષ પણ સાચો નથી. બન્નેનો વાંક છે. બન્નેની કસર છે. જો એમ હોય તો, પછી જ્યાં બે તામસી તલ્લો લડતાં હોય, ત્યાં કોને પક્ષે જવું? બન્નેનો પક્ષ અન્યાયનો હોય, બન્ને પક્ષોમાં જો જવાહરને યુદ્ધખોરીની ગંધ આવતી હોય, બન્ને એક બીજા તરફ શંકા સેવ્યાં કરે, એકબીજા જોડે અવિશ્વાસથી વર્તે, તો તે પછી, હિન્દ તટસ્થ રહે એમાંજ લાભ છે. હિન્દની આ તટસ્થનીતિની નિષ્પક્ષપાતીતાને કારણેજ, જગતભરમાં એની ધજગત વધી ગઈ છે. ને સત્તામની સમિતિમાં

હોય કે આંતરરાષ્ટ્રીય અધ્યાના નિરાકરણમાં હોય, હિન્દનો અભિપ્રાય આજે બહુમત્ય ગણાય છે એટલું જ નહિ પણ માર્ગદર્શક પણ ગણાય છે.

હિન્દની તટસ્થતાની નીતિ માત્ર હિન્દ પૂરતી જ મર્યાદિત નથી રહી, પરંતુ, બ્રહ્મદેશ, લંકા, ઇન્ડોનેશિયા, અફઘાનીસ્તાન, મીસર, અરબસ્તાન વગેરે દેશોએ, એ નીતિને અપનાવી છે, એ જવાહરની નીતિની સફળતાનો અચૂક પૂરાવો છે.

જવાહરની તટસ્થતાની નીતિને પરિણામે, જગતનાં રાષ્ટ્રો જે જે જૂથમાં વહેંચાઈ ગયાં છે, તે બંને જૂથોને હિન્દ જેવા તટસ્થ દેશો પ્રત્યે માન ઉપજે છે. જે રાષ્ટ્ર એક યા બીજા જૂથમાં જોડાય છે, તેવાં રાષ્ટ્રો પ્રત્યે, એ જૂથને માન નથી હોતું. કારણ કે, ગુલામો પ્રત્યે, કોઈને પ્રેમ ઉપજતો નથી. પ્રેમ તો પોતાના સમકક્ષ રાષ્ટ્રો પ્રત્યે ઉદભવે છે. એટલે જ, આજે પાકીસ્તાન, સિયામ, ઇરાન, ઇરાક, તુર્કસ્તાન, પેલેસ્ટાઈન, ઝેકોસ્લોવેકિયા, જાપાન વગેરે રાષ્ટ્રોનું દુનિયામાં માન કે આદર નથી. એમના અભિપ્રાયની કોઈને ખેવના નથી હોતી. પણ જવાહર કાંઈ એલે, તો એના આધાત પ્રત્યાધાતો તરત જ વરતાય છે.

૧૯૪૯ માં જ્યારે જવાહર અમેરિકા ગયા, ત્યારે હિન્દને અનાજની જરૂર હતી, હિન્દને સિંચાઈ યોજનામાં નિષ્ણાતોની જરૂર હતી, મોટા ઉદ્યોગો માટે યંત્રોની જરૂર હતી : તો પણ જવાહરે કશાની માગણી ન કરી, એટલું જ નહિ, પણ, અમેરિકાની સ્વતંત્ર ચીનને યુનોમાં દાખલ ન કરવાની નીતિની એમણે સખત શર્તોમાં ઝાટકણી કાઢી. અને જગતશાંતિમાં અમેરિકાએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો નથી તે જણાવ્યું. એથી જ એઓ જ્યારે રશીયા ગયા, ત્યારે પણ, એમને રશીયાએ બીજા કોઈપણ પરદેશીને જ્યાં જવાની મનાઈ હતી, એવાં કારખાનાંઓ તથા સંસ્કૃતપાઠનની અને અણુશક્તિના વિનિયોગની યોજનાઓ બતાવી અને જવાહરને જે જે માહિતી જોઈતી હતી તે પૂરી પાડી. જવાહર જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં શાંતિદૂત તરીકે પૂજાયા. જગતનાં મહાન રાષ્ટ્રોએ એમને શાંતિના અગ્રદૂત તરીકે સંબોધ્યા.

જવાહરની વિદેશનીતિની અન્ય એક વિશેષતા એ છે કે, એઓ એશિયા ઉપર કોઈ પણ વિદેશી સત્તા કાપ્યું મેળવવા પ્રયત્ન કરે યા તો એશિયાઈ રાષ્ટ્રો વચ્ચે અંદરોઅંદર અગડો કરાવનારો કોઈ પણ પશ્ચિમની યા તો બીનએશિયાઈ સત્તા પ્રયત્ન કરે, તો તેનો એઓ સખત વિરોધ કરે છે. જવાહર કહે છે, કે સદીઓ સુધી એશિયાઈ સત્તા પશ્ચિમનાં રાજ્યોની ગુલામ હતી બ્રિટન, કેંચ, ડચ, પોર્ટુગલ વગેરે સત્તાઓ એશિયાના દેશોને સંસ્થાન બનાવી, એનું સતત આર્થિક

શોપણ કર્યા કરતી. એશિયાના દેશોમાંથી કાચો માલ રાજકીય સત્તાને જોરે સરતામાં સરતે દામે પગથી, પંક્તી પોતાના તૈયાર માલ માટે એ દેશોનાં બજારો તૈયાર કરતી. એ રીતે સતત શોપણને પરિણામે, એશિયાના દેશોનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગૂંચળાવી દેવામાં આવ્યું હતું, એટલુંજ નહિ, પણ સાથે સાથે એશિયાના ઔદ્યોગિક વિકાસનો કોશ પ્રયત્ન એ રાષ્ટ્રોએ કર્યો નહિ. અને એ રાષ્ટ્રોને જોટલાં નીચેથી શકાય તેટલાં નીચેલાં.

વર્ષો પછી, ખીન વિશ્વયુદ્ધને પરિણામે જે પરિસ્થિતિ જન્મી તેથી એશિયાના રાષ્ટ્રોમાં આત્મચ્છા જન્મી, એમનામાં ક્રાન્તિની લાવના જાગી. એમનામાં પણ જગતના રાજકારણમાં પોતાનું આગવું સ્થાન લેવાની તમન્ના જાગી. પરિણામે, હિન્દ, બ્રહ્મદેશ, પાકીસ્તાન, સીલોન વગેરે રાષ્ટ્રો સ્વતંત્ર બન્યાં. ચીન જેવા મહાન રાષ્ટ્રે અમેરિકા ને બ્રિટનને આધારે ટકતી ને એમનેજ વળગતી, એવી યાંગ-કાઈ શેકની રાષ્ટ્રવાદી સરકારની સામે ક્રાન્તિ કરી, ને એ સરકારને લગાડી, ચીનની અંદર એક સમજ, પ્રજાવાદી, સામ્યવાદી રાજ્યશાસન સ્થાપ્યું. એજો ચીનના આંતર ક્ષણોનો નાશ કર્યો ને ચીનનો સાર્વત્રિક વિકાસ સાધ્યો. પરિણામે ચીન એશિયાનું એક અત્યંત ગણનાપાત્ર એવું સમજ રાષ્ટ્ર બન્યું. ચીનની સાથે કરોડોની વસ્તી, સમગ્ર ને પ્રાણવાન રાજ્યતંત્ર એની કોઈથી અવગણના થઈ શકી નહિ. છતાં, ચીનનું નવું રાષ્ટ્ર સામ્યવાદી હોવાને લીધે, અમેરિકાને એની તરફ સૂઝ હતી. એટલે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિની અવગણના કરીને, અન્ય દેશોના અથાગ પ્રયત્નો છતાં, સામ્યવાદી ચીનને સંયુક્ત પરિપદમાં સ્થાન મળ્યું નહિ. ને જૂના રાષ્ટ્રવાદી ચીનનું—કે જે ચીનની તળભૂમિ પર જેની હકૂમત ન હોતી—પ્રતિનિધિત્વ સંયુક્ત રાષ્ટ્રપરિપદમાં કાયમ રહ્યું.

જવાહરને તો કોઈ સામ્યવાદી, ખીનસામ્યવાદી એવા પક્ષપાતો કે પૂર્વગ્રહો નહોતા. એમને માટે, એશિયાની અંદર એક બળવાન, મહાન રાષ્ટ્રનો જન્મ, એ અત્યંત આનંદજનક ખીતા હતી. એટલે, જવાહરે યાંગ-કાઈ-શેક જોડે એમની ગાઢ મૈત્રી હોવા છતાં, નવા સામ્યવાદી ચીનનો સ્વીકાર કર્યો, એટલુંજ નહિ, પણ ચીન જોડે, રાજકીય સંબંધ બાંધવાની પહેલ કરનાર જવાહરનું હિન્દજ હતું. એમાં જવાહરની હિંમત, રાજકીય દૃષ્ટિ, લાવનાશીલતા, વ્યવહારલક્ષી નીતિ, એશિયાના રાષ્ટ્રોપ્રત્યે પ્રેમ, એ સર્વે આપણને જણાય છે. જવાહર ઈચ્છતા હતા, એશિયાઈ રાષ્ટ્રોનું પુનરુત્થાન. એમાં નવા ચીનનો જ્યાંસુધી હિંદ નહોતો થયો ત્યાંસુધી જવાહર એકલા હતા. નવું ચીન જન્મ્યું, એટલે એશિયાના એક મહાન રાષ્ટ્રનો, જવાહરને એશિયાની નવજાગૃતિને સંકલિત કરીને એનો લાલ ઊઠાવી એશિયાને

સંબંધ બનાવવાના કાર્યમાં સઘવારો મળ્યો. જવાહરની હિંમત બેઠી, પછી તો, યલ્દેશ, ટ્રિટન, ઇન્ડોનેશિયા અને અફઘાનીસ્તાન વગેરે દેશોએ સામ્યવાદી ચીનનો સ્વીકાર કર્યો એટલુંજ નહિ, પણ એની જોડે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા. જવાહરને થયું, કે ચીનના સક્રિય સહકારથી એઓ એશિયાનો અવાગ દુનિયામાં સંલગ્નાવી શકશે. જવાહરે એ પણ જોયું કે ચીન સામ્યવાદી હોવા છતાં, એની રાજ્યનીતિ રશીયાથી સ્વતંત્ર છે અને એ રશીયાનું ગુલામ નથી. જવાહરે એ પણ વિચાર્યું કે ચીન ને હિન્દ બે મહાન રાષ્ટ્રો મળીને, દુનિયામાં એવી તાકાત પેદા કરી શકે કે જેની આગળ યુરોપને પણ નમતું આપવું પડે. આથી જવાહરે માત્ર ચીનની જોડે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા એટલુંજ નહિ પણ એ સંબંધો વધાર્યા. ને, પરિણામે ચીનની જોડે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોને કાંઈ વાટાઘાટ કરવી હોય, તો હિન્દદ્વારા કરવી પડે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ. ને એથી હિન્દની રાજકીય તાકાત વધી.

હિન્દની આ તાકાતથી જ ડોરિયાના યુદ્ધની તહકુબીમાં કે હિન્દી-ચીનની તહકુબીના કારણે પાલન થાય છે કે નહિ તેના નિરીક્ષણ પંચમાં હિન્દને મહત્વનું સ્થાન મળ્યું. ચીનની જોડે હિન્દે રાજકીય સંબંધો દૃઢ કર્યા એથી, સામ્યવાદી રાષ્ટ્રો જે હિન્દ તટસ્થ હોવા છતાં, એ તો અમેરિકાપક્ષી છે, એ અમેરિકાની આર્થિક મદદ સ્વીકારે છે, એટલે એની સ્વનંત્રતા જળવાઈ નથી, એવા એવા જે આક્ષેપો થતા હતા, તેનો પણ સરસ રદિયો મળ્યો. જવાહરની ખૂબી તો એ હતી, કે એવા આક્ષેપોનો રદિયો એમણે રાખેલો કે નિવેદનોથી નહિ પણ પોતાના કાર્યથી આપ્યો. બીજી તરફ જવાહર અમેરિકા તરફથી બીનશરતી આર્થિક મદદ સ્વીકારતા હોવાથી, ને રાષ્ટ્રસમૂહ જોડે એમણે સંબંધ જાળવી રાખ્યો હોવાથી, ટ્રિટનની જોડે એમણે મૈત્રીસંબંધ જાળવી રાખ્યો હોવાથી, પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો કે અમેરિકા પણ હિન્દ સામ્યવાદી છે, એવી ટીકા કરતાં સંકોચતાં. કારણ કે એવી ટીકા હકીકતથી વિરુદ્ધ હતી એમ છતાં, એમને એ ગમતું તો નહિ, કે જવાહર સામ્યવાદી જોડે મૈત્રી રાખે. પરિણામે હિન્દને અપાતી આર્થિક મદદ એ વધારતા ગયા.

એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની એકના માટે જવાહરે અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. ઇન્ડોનેશિયામાં ૩૨ ઇન્ડોનેશિયા પર પાશ્વર ભુલભે ગુજરતા હતા. એમના સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારતા હતાં, ત્યારે જવાહરે, એમના પ્રશ્નોનો ઉકેલ સમગ્ર એશિયા ધ્રુવે છે, ને એ પ્રશ્ન માત્ર ઇન્ડોનેશીયાનો નથી, પણ એશિયાની ગુલામ પ્રજાનો છે, એ સાબિત કરવા નવી દિશામાં એશિયાઈ પરિવદ બોલાવી. તેમાં એશિયાના સર્વે રાષ્ટ્રોને આમંત્રી, એમણે હોલેન્ડને એક વર્ષની સુદત આપી કે એટલા સમયમાં એ

ઇન્ડોનેશિયાને આઝાદી આપે. એશિયાના આ સંગઠિત અવાજની એટલી ગંધી પ્રભાવ અસર થઈ કે વર્ષની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં તે ડચને ઇન્ડોનેશિયાને સ્વતંત્રતા આપવી પડી. ને એશિયાની સંયુક્ત તાકાત આગળ નમતું પડ્યું.

વળી, સત્તામતી સમિતિ સમક્ષ પણ એશિયાનો અવાજ પૂરો સંભળાય, તેથી, એશિયા ને આફ્રિકાના પ્રદેશોનું, જવાહરે એક જૂથ સ્થાપ્યું, કે જે જૂથ એશિયાના કે આફ્રિકાના પ્રશ્નોમાં સહમત થાય. ને એશિયાના પ્રશ્નો પર એશિયાનો અવાજ સાંભળવા પશ્ચિમના રાજ્યોને તૈયાર થવું પડે. એથી જવારે જવારે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોએ કે અમેરિકાએ એશિયાના રાષ્ટ્રોવતી બોલવાની હિંમત કરી છે અથવા ધૃષ્ટતા કરી છે, ત્યારે જવાહરે એની સામે અવાજ જિહાવ્યો જ છે, એટલું જ નહિ, પણ જવાહરે એશિયાની સંયુક્ત તાકાતનું એમને ભાન પણ કરાવ્યું છે.

જવાહર એમની વિદેશનીતિમાં હમેશાં એશિયાની તાકાત વધારવાની દૈશિષ કરી રહ્યા છે. દરિયાનો અને હિન્દી-ચીનનો પ્રશ્ન હલ કરવામાં જવાહરે મહત્વનો અને અગત્યનો ફાળો આપ્યો. સંસ્થાનવાદની ઝુંસરીમાંથી મુક્ત થવા માગતા દેશો પ્રત્યે જવાહરે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેને સક્રિય સહાય કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા છે. એશિયાનો અવાજ સંગઠિત બને તે માટે બાન્ડુગ પરિપદ બોલાવવામાં જવાહરે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો. આ પરિપદે જવાહરની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જ વધારી મૂકી. આ ઐતિહાસિક પરિપદમાં એશિયા અને આફ્રિકાનાં બંધાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. જવાહરનું આ કામ ભગીરથ હતું અને એઓ એમના આ પગલાંથી પશ્ચિમને અવાજ કરી નાંખતા હતા. એમણે જાણી જોઈને ચીનને આ પરિપદમાં આમંત્રણ આપ્યું. પાકીસ્તાન અને કાંઈક અંશે સીડોનનો વિરોધ છતાં, જવાહર એમને સમજાવી શક્યા, કે, ચીનની હાજરી વિના, એશિયાઈ પરિપદ સંભવી શકે નહિ. ચીનની વસ્તી જોતાં, એની શક્તિ જોતાં, એની એકધારી પ્રગતિ જોતાં, ચીન વગરની એશિયાઈ પરિપદ વર વગરની જાન જેવી થઈ પડે એની પ્રતીતિ જવાહરે ચીન વિરોધી, સામ્યવાદ વિરોધી, પશ્ચિમપક્ષી રાષ્ટ્રોને કરાવી. ને આખરે જવાહરનું એક ભવ્ય સ્વપ્ન બાન્ડુગ પરિપદમાં સિદ્ધ થયું. એશિયાઈ શક્તિનો, જવાહરને પરચો બતાવવો હતો. એશિયામાંના સંસ્થાનવાદને પડકારવો હતો. એશિયાનું નવનિર્માણ આંધળા પણ દેખી શકે એવા જોરશોરથી બતાવવું હતું.

જવાહરની આ શક્તિ, જવાહરની આ કુશળ ને ઉત્તરોત્તર શક્તિશાળી બનતી રાજનીતિ, પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોથી તથા અમેરિકાથી સહન થઈ નહિ. એથી

એમણે એ પરિષદમાં ભગાણુ પડાના અથાગ પ્રયત્નો કર્યા ફીનીપાઇન્સ, પાકીસ્તાન, સીલોન, સિયામ ને ધરામ દ્વારા, એ પરિષદના મત પરથી સામ્યવાદનો વિરોધ કરવાના પ્રયત્નો થયા અમેરિકાએ તો એ પરિષદની સફળતા ઈચ્છતો શુભેચ્છતો સદેશ પણ ન પાઠવ્યો. આમ જવાહરના માર્ગમાં ડગલે ને પગ ને અતરાયો નાખવાનો, જવાહરની યોજના ધૂમમાં મેળવવાનો શક્ય તેટલો બધો પ્રયત્ન પશ્ચિમના રાષ્ટ્રોએ કર્યો પણ જવાહર એનાથી ડઝ્યા નહિ જવાહરની વિદેશનીતિની આ કરોગી હતી જવાહરની તાકાતની આ માપણી હતી જવાહરને આ પરિષદમાં યાઉ-એન-વાઈનો સારો સાથ મળ્યો યાઉ-એન-લાઈ પણ મુસલ્મી હતા, વ્યવહારુ હતા, દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા એટલે એમણે સઘર્ષણના બધા પ્રયત્નોને કુનેહથી અફળ બનાવ્યા, અને ઉદારતાથી વિરોધીઓને સતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો જવાહરે સિયામ, ફીનીપાઇન્સ, પાકીસ્તાન વગેરે દેશોના પ્રતિનિધિઓની યાઉ જોડે મુનાકાત ગોઠવી ભોજનસમારભો યોજી મનને પ્રત્યક્ષ સપર્કમાં આણી પૂર્વઝાંઘો દૂર કરના માર્ગકે અશે સફળ પ્રયત્ન કર્યો અને પશ્ચિમના પ્રયત્નો છતા, પરિષદ એક વખત તો ભાગી પડાની અણી સુધી આની પહોંચી એવી નાજુક પરિસ્થિતિ છતા પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો જોના રહી ગયા અમેરિકા મોમાં આગળા ઘાલતુ રહી ગયું ને જવાહર તોફાનમાંથી ઉગ્યા એશિયન પરિષદના નિણુયો સર્નાતુમતિએ લેનાયા એટનુજ નહિ પણ સસ્થાનનાદ સામે પણ જવાહર દરાવ પસાર કરાવી શક્યા અને તે પણ સર્નાતુમતિએ પશ્ચિમને આ મોટામાં મોટો ફટકો હતો એશિયાઈ સગરન મજબૂત બનતુ જતુ હતુ જવાહરે એશિયાને તાકાતવાન બનાવ્યો હતો.

જવાહરની વિદેશનીતિની અન્ય સફળતા એ એમણે અને યાઉ-એન નાઈએ યોજેલા પચશીનના સિદ્ધાંતો હતા એ પચશીન એટને પાંચ રાજકીય સૂત્રો જે આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો માટે ઉપયોગી નીરડે ને જોધી જગતમાં શાંતિ સ્થપાય તથા સઘર્ષણના કારણો દૂર થાય આ પાંચ સિદ્ધાંતો આ રહ્યા

૧ શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ

૨ એકબીજાના આંતરિક પ્રશ્નોમાં બીનદરમ્યાનગીરી

૩ એકબીજાના સાર્વભૌમ વતો સ્વીકાર

૪ આંતરરાષ્ટ્રીય ઝગઝગનો વાટાઘાટથી ઉકેલ

૫ સહકાર ને મૈત્રી

આ પાય સિદ્ધિ તો જે પચશીનના નામથી જગતમા ઓળખાયા, તે જવાહર અને ચાઉ-એન-લાઇએ જગત સમક્ષ ધર્યા અને અમેરિકાના અણુમોનના પ્રયોગો ૭ ધમકીદ્વારા, જગતમા શાંતિ સ્થાપવાની નીતિ, કે સત્ત્વોત્પાદનદ્વારા યુદ્ધની તૈયારી કરતા રહીને શાંતિ સ્થાપવાની નીતિની સામે આ પચશીનના સિદ્ધિ તો જગતના રાષ્ટ્રોને અમૃત સમા સજીવનીદાયી લાગ્યા આ અણુયુગમા જે નિશ્ચયુદ્ધ થાય તો તેની સાથે સહવિનાશ થાય એ ચોક્કસ છે અને આ સહ વિનાશમાથી જે જગતની પ્રજાને ઉગરવું હોય તો સહઅસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે જ છૂટકા તે સિવાય બીજો ઉપાય છે જ નહિ જગતમા શાંતિની સ્થાપના માટે આ પચશીનના સિદ્ધિ તો અનિવાર્ય છે આજે સામ્યવાદી દેશો પર એક એવો આક્ષેપ મૂકાય છે કે તેઓ અન્ય દેશોની આંતરિક બાબતમા છૂપી દરમ્યાનગીરી કરે છે પણ આ પ્રગરનો એકપક્ષી આક્ષેપ ઝરનારાઓ એ ભૂની જાય છે કે યુરોપ અમેરિકાના કેટલાક દેશો એશિયાઈ દેશો સાથે લશ્કરી કરારો કરી, લશ્કરી મથકો બાધી ડબન કરે છે અને એશિયાની શાંતિને લયમા મૂકે છે જવાહરની તટસ્થ અને શાંતિપ્રવાન નિદેશનીતિ આ તત્વોનો સખત વિરોધ કરે છે

આ પચશીનના સિદ્ધિ તો જવાહર અને ચાઉ સ્વીકારતા વેત ચાઉ હિન્દથી બહારદેશ ગયા, તો ત્યાં એનો સ્વીકાર થયો ને પછી ઇન્ડોનેશિયા ગયા, તો ઇન્ડોનેશિયાએ એનો સ્વીકાર કર્યો પછી તો ઉત્તરોત્તર જવાહર જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં, પચશીનના સ્ત્રી રાની લાવના લેતા ગયા પરિણામે જગતના ૩૨ રાષ્ટ્રોએ પચશીનના સિદ્ધાંતને જગતશાંતિના એક મહત્વના સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકાર્યા છે આમ યુદ્ધથી ને યુદ્ધની વાતોથી, ડારિયા ને ઇન્ડોચીનાના ઝગમગી નામેના જગતને જવાહરે પચશીન દ્વારા એક શાંતિની અમૃતધારા આપી. જગતના બન્નીશ રાજ્યો એ સિદ્ધાંતનો ઉત્તરોત્તર સ્વીકાર કરતાજ જાય, એ જવાહરની નિદેશનીતિ કેટલે અંશે સફળ છે, ને પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો, ને અમેરિકાને પડકારરૂપ છે તે દર્શાવે છે જવાહર ઇચ્છે છે કે અમેરિકા કે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો કે તેમની પ્રેરણા ઝીનતા રાષ્ટ્રો પણ આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારે કે જેથી, સમગ્ર જગતમાં યુદ્ધની તૈયારીમાથી સાચી શાંતિ એક વાતાવરણ પેદા થાય પાકીસ્તાનને પણ જવાહરે, બન્ને રાષ્ટ્રોના ઝવગના નિવારણ તરીકે પચશીનના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર ઝરના જણાવ્યું છે

જવાહરની નિદેશનીતિની યશસ્વળી સમી જેમ પચશીનની લાવના છે, તેનીજ રીતે, જવાહરની નિદેશનીતિમા, સંસ્થાનનાદના પ્રખર વિરોધને પણ પ્રજાજ્ઞાન છે જવાહર નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે સંસ્થાનવાદ એ જગતની સંસ્કૃતિમા

કાળામાં કાળું કલંક છે અને સંસ્થાનવાદના નાશ વિના શાશ્વત શાંતિ શક્ય નથી. જવાહર જણાવે છે કે રાષ્ટ્રોના વિવાદારૂપ પ્રશ્નોના નિવેડા અન્યોન્ય વાટાઘાટ અને પરસ્પર સમજૂતીથી આવી શકે, યુદ્ધથી નહિ. છેલ્લાં આઠીશ વર્ષોમાં જગતે બે લયંકર અને લોભહર્ષણુ વિશ્વયુદ્ધો નિહાળ્યાં છે અને એ યુદ્ધોથી જગતની પ્રગતિ ખાતરી થઈ છે કે યુદ્ધથી કોઈપણ પ્રકારનો અર્થ સરતો નથી. જવાહર પણ આ સત્ય સારી પેઠે સમજે છે. અને, એમની નીતિ શાંતિપ્રિય હોવાથી, અને વાટાઘાટદ્વારા ને સમજૂતીદ્વારા જ રાષ્ટ્રો વચ્ચેના આંતરિક ઝઘડાનો ઉકેલ થવો જોઈએ એમ એઓ માનતા હોવાથી, એમણે હિન્દમાં પણ પરદેશી સંસ્થાનો છે, તેના ઉકેલ માટે બળ વાપરવાની વાત કરી નથી. ને ગોવાની સરકારની-પોર્ટુગાલની-આટઆટલી ઉશ્કેરણી છતાં, જવાહરે શાંતિ જાળવી રાખી છે. ને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભારત બળનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે એવી ભાવના જરા પણ પ્રગટ થવા દીધી નથી. જો કે, ભારત સંસ્થાનવાદનો વિરોધ કરે છે, પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોની સંસ્થાનવાદી પ્રવૃત્તિની સામે મોરચો મોડે છે, તેથી પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો ને અમેરિકા હિન્દને કનડામાં બાકી રાખતાં નથી. એક તરફ, ગોવાને હિન્દ સામે અમેરિકા, એમના વિદેશમંત્રી દ્વારા, ટેકો આપીને, ગોવા પર પોર્ટુગાલનો હક છે, એમ ડબ્લેસ-કુન્હા નિવેદન દ્વારા સ્વીકારે છે, ને, ગોવા પોર્ટુગાલનો ભાગ છે એમ કબૂલ કરે છે. બીજી તરફથી, કાશ્મીર પ્રશ્નમાં, પરોક્ષ રીતે પાકીસ્તાનને ટેકો આપી, પાકીસ્તાનને લશ્કરી મદદ આપી, હિન્દને તંગ કરે છે, ને ત્રીજી તરફ, એશિયાનાં રાષ્ટ્રો જોડે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો તથા અમેરિકા લશ્કરી કરારો કરી કે સંરક્ષણાત્મક કરારો કરી, હિન્દને તથા ચીનને, તેમજ બ્રહ્મદેશ, ઇન્ડોનેશિયા જેવાં રાષ્ટ્રોને હંફાવવાની તથા શક્ય તેટલાં તેમને પરેશાન કરવાની કોશિશો થાય છે. આમ હિન્દની સંસ્થાનવિરોધી નીતિ સામે ચારે બાજુથી હિન્દને બીંસવાના પ્રયત્નો છતાં જવાહર તોફાનો, ઝંઝાવાતો સામે અડગતાથી ઊભા છે: અણનમ, અચળ.

જવાહર, બગદાદ કરાર, અગ્નિએશિયા સંરક્ષણ કરાર ને અટલાંટિક કરાર, બગેરે સંરક્ષણાત્મક કરારો, એ શાંતિના નહિ પણ યુદ્ધના માર્ગો છે, એમ જાહેર કરે છે, અને જોરશોરથી એમનો સામનો કરે છે. એ સંસ્થાનવાદનું નવું સ્વરૂપ છે. સામ્યવાદ કરતાં પણ એ વધુ લયંકર છે અને એશિયાની નવજાત સ્વતંત્રતાને ગૂંચળાવવાનું કાવતરું છે, એમ જવાહર જાહેર કરે છે. જવાહર આ અનિષ્ટનો સામનો કરવા એશિયાનાં રાષ્ટ્રોને સમજાવે છે. એશિયાનાં રાષ્ટ્રોને અંદરોઅંદર લડવાની આ મેલી તરફીજ છે, તેનો વારેવારે જવાહરે સ્ફોટ કર્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ, એમ પણ જણાવ્યું છે કે, સામ્યવાદ સામેના મોરચાને બહાને, એશિયાની સામે આ એક પશ્ચિમનો યુદ્ધ મોરચો છે. જવાહર તો એશિયાના રાષ્ટ્રોના

પ્રશ્નોમા યુરોપ કે અમેરિકા કોઇપણ પ્રકારની ડબનગીરી કરે તેનોજ પ્રમુખ વિરોધ કરતા હોનાથી, આના કરારોની સ્પષ્ટ દરમ્યાનગીરી સમજાવના એઓ જણાવે છે કે. “અગ્નિએશિયા સરક્ષણ કરારમા, પાકીસ્તાન, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે રાષ્ટ્રોને સ્થાન કેવી રીતે હોઈ શકે? માન મિયામ અને ફીનીપાઈન્સ સિનાય, બીજુ એક રાષ્ટ્ર અગ્નિએશિયાનુ નથી તો પછી અગ્નિએશિયાની બહારના રાષ્ટ્રોના એ કરારને અગ્નિએશિયા કરાર નામ આપવુ એ પાખડ છે, હાડોહાડ જૂઠાણુ છે આ કરારનો હેતુ તો, જગતશાંતિનો નહિ, પણ એશિયાને ફરી ગુનામ બનાવવાનો છે એશિયાને ખરી જરૂર લસ્કરી કરારો કે સરક્ષણાત્મક કરારોની નથી, પણ પોતે પ્રાપ્ત કરેલી નવી સ્વતંત્રતાને વ્યસ્થિત કરવાની છે પોતાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવાની છે અને પ્રજાનુ જીવનધોરણુ ઊંચુ લાવવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરવાની છે તેમા આ કરારો અત્યાર સુધી પડે છે, એટલુજ નહિ, પણ એશિયાના રાષ્ટ્રોને ભોળવીને એમનુ ધ્યાન કટિપત ભયો તરફ દોરી એમણે સાધેલી પ્રગતિને ચલાવી દેવાની છે ” આથી જવાહર જ્યારે જ્યારે નિદેશના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે ત્યારે સસ્થાનનાદના એક નવા સ્વરૂપ—સરક્ષણાત્મક કરારો—તરફ એમની નેશીની વાણીમા એશિયાઈ રાષ્ટ્રોને ચેતવણી આપે છે પાકીસ્તાનને પણ જવાહરે મિત્ર તરીકે અમેરિકાની લસ્કરી સહાય ન લેવા, અને એ રીતે એશિયાની સ્વતંત્રતાને ભયમા ન મૂકવા જણાવ્યુ હતુ અને હજી પણ જણાવતા રહે છે

જવાહરનો આ નિરોધ સૈદ્ધાંતિક છે તેથીજ જ્યારે જવાહરને અમેરિકાએ પાકીસ્તાનની જેમ લસ્કરી મદદ આપવાની તત્પરતા બતાવી, ત્યારે જવાહરે એનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર કર્યો એમ છતાં, પોતાના દેશના આર્થિક કે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે કોઈ પણ દેશ ખીનશર્ત મદદ આપતો હોય, તો એ મદદ લેના એઓ તત્પર હોય છે એથીજ એમણે અમેરિકાની પણ આર્થિક મદદ લીધી ને રશિયા પામેથી પણ નિષ્ણાતોની મદદ લીધી, ને પોતાના દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધ્યો આ રીતે એશિયાઈ પ્રશ્નોમા કોઇ પણ પ્રકારની બહાગની દરમ્યાનગીરી જવાહરથી બરદાસ્ત થતી નથી એટલુજ નહિ, પણ, એઓ એનો સંપૂર્ણ તાકાતથી વિરોધ કરે છે

જવાહરની આ નિદેશનીતિને પરિણામેજ, પશ્ચિમના રાજ્યો તથા અમેરિકા જવાહરના મિત્રો હોવાનો દાવો કરતા, એમના દુશ્મનની ગરજ સારે છે જવાહર રશીયા ગયા રશીયામા એમને અબૂનપૂર્ત માન મળ્યુ જવાહરે રશીયાના નેતાઓને પોતાના દેશમા આમ ત્યાં ને એમનુ શહી સ્વાગત કર્યુ એટલુજ નહિ, પણ રશીયન નેતાઓએ કાશ્મીરના પ્રશ્નમા પણ કાશ્મીર હિન્દોનાજ એક ભાગ છે, એમ જાહેર

કર્ચું, ને ડોલર કુન્હા નિવેદનને સખત શબ્દોમા વખોડી કાઢ્યું, તેના બદલા તરીકે, કરાચીમા મળેલી અગ્નિએશિયા કરારની પરિપદે, કાશ્મીરના પ્રશ્નમા પાકીસ્તાનને સાથ આપ્યો, ને, એ રીતે, જવાહરને તગ કર્યા પરતુ, કાશ્મીરના પ્રશ્ન અંગે, પણ જવાહરને પહેલેથીજ પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો તથા અમેરિકાએ અન્યાય કર્યો છે જ્યારે સાબિત થયું કે ૧૯૪૭ મા પાકીસ્તાને કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું હતું, ત્યારે પણ સવામતીસમિતિએ પાકીસ્તાનને આક્રમણકાર ઠરાવ્યું નહિ જ્યારે કોરિયન યુદ્ધમા, યુદ્ધ ચતા વેતગ આક્રમણકાર નક્કી થયો, એટલુંજ નહિ, પણ, પાકીસ્તાનને પરાક્ષ રીતે શસ્ત્રસરજમ પૂરો પાડી, હિન્દ ઉપર આક્રમણ કરવા મદદ કરે છે વળી, બ્રિટન રાષ્ટ્રસમૂહમા હોવા છતાં, અગ્નિએશિયા કરાર પરિપદમા, કાશ્મીર પ્રશ્નમા, હિન્દ નિરુદ્ધ પાકીસ્તાનને ટેકા આપે છે ને એ રીતે હિન્દને પોતાની પસંદગીય યોજના થોડે અંશે પાતી મૂકીને સરક્ષણ પાછળ પૈસા ખર્ચવા પડે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે

આમ છતાં હિન્દની વિદેશનીતિ હમેશા ગમે તેવી કફોડી કે અકળાવનારી પરિસ્થિતિમા પણ ઉશ્કેરાઈ ન જવાની, શાંતિ જળવનાની, ને પોતાના ઝવડા વાટાઘાટથી ઉકેલવાની ખીનઆક્રમણની નીતિ છે એ નીતિ એ હિન્દના રાષ્ટ્રપિતાનો વારસો છે ગાંધીજીએ આપણને ખીન આક્રમણની નીતિ એમની અહિંસાદ્વારા આપી દુસ્મનને પણ પ્રેમથી જીતતા એમણે આપણને શીખવ્યું, ને એજ નીતિનું જવાહર અક્ષરશ અનુસરણ કરે છે પાકીસ્તાનના અનેક આક્રમણો છતાં, સરહદમાના અનેક બનાવો છતાં, ઉત્તરોત્તર ઉશ્કેરનારા ભાવણો તથા ગદો, અવળચડો અને ઝેરીલો પ્રચાર છતાં, ત્યાની લઘુમતી કામો ઉપર અસલા ત્રાસ ગુજરતો હોવા છતાં, જવાહરે આજ સુધી એક ગૃહસ્થને છાજે એવી ગૌરવપૂર્ણ શાન્તિ જાળવી છે ને હમેશા વાટાવાટો કરવાની તત્પરતા દર્શાવી છે ખીજી તરફ ગોવાનો પ્રશ્ન ઉત્તરોત્તર આપણને વધારે ને વધારે માથાશળ જેવો થતો હોવા છતાં, હિન્દ ધારે તો ગોવાને તથા અન્ય પોર્ટુગાલના હિન્દમધ્યેના સસ્થાનોને એક દિનસમાજ પોતાના લશ્કરી બળે લઈ શકે એમ છે એ સસ્થાનો હિન્દની સસ્કૃતિ પર કાળા ધાગા અમાન છે અને કોઈ પણ ચ્વતત્ર રાષ્ટ્ર આ પ્રકારના વિદેશી સસ્થાનોને પોતાના રાષ્ટ્રમા એક ક્ષણ પણ રહેના ન દે, તેમ છતાં, જવાહરે, હમેશા યુદ્ધથી કે લશ્કરી બળથી એ સસ્થાનોનો કબજો લેવાનો ઇન્કાર કર્યો છે ને સમજૂતીથી તથા વાટાવાટથી જ એ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો નિર્ધાર કર્યો છે એટલુંજ નહિ, પણ એ સબધી હિન્દની પ્રજાએ જે આદોયન શરૂ કર્યું હતું તેને સખત શબ્દોમા વખોડી મદ્યુ હતું

જવાહરે અખત્યાર ડગેલી નીતિ લાખે ગાળે લાભદાયી છે અને આ દિશામાં જવાહરને ઝાઝો અમે સફળતા સાપડી પણ છે ઝગણ કે થોડા વર્ષો પહેલાં કાન્સ પણ હિન્દમાના એના મધ્યાનો આપવાનો ઇન્કાર કરતુ હતુ અને હિન્દનિરોધી ગદો પ્રચાર કરતુ હતુ પરંતુ હિન્દે શાંતિ નાજવી રાખી તેનું શુભ પરિણામ એ આવ્યુ કે શાંતિથી વાટાઘાટો દ્વારા, હિન્દમાની એ કેન્દ્ર વસાહતોનુ હિન્દ જોડે જોડાણ થયુ ને હિન્દ ને કાન્સ વચ્ચેની દૃઢ મૈત્રીની ગાર બધાઈ આ જોડાણે જવાહરની શાંતિપ્રિય નીતિ કેટલી અસરકારક છે તેની જગતને પ્રતીતિ ડરાવી આપી જવાહરને સપૂર્ણ ખાતરી છે, કે, એની-જ રીતે થોડા સમયમાં પોર્ટુગીઝો પણ હૃદયપાતો થવાનો છે અને પોર્ટુગીઝ વસાહતો પણ કેન્દ્ર વસહતોની માફક લાગતસંઘમાં વહેવામોડા જોડાવાના જ છે આજે વસ્તુસ્થિતિ ગમે તે હોય પણ નજદીકના ભવિષ્યમાં આ સંસ્થાનોનુ હિન્દમાં મિલીનીકરણ ક્યારે વિના છૂટકાજ નથી હિન્દની આ બીનઆક્રમણકારી નીતિને બીધેજ, હિન્દની શાંતિપ્રિયતાની જગતને ખાતરી થાય છે, ને જગતશાંતિ માટે દુનિયાની પ્રજા હિન્દ પ્રત્યે મીઠા મોટે છે

એ સિવાય, ટયુનિશિયા, મોરોક્કો અને અલ્જીરીયા તરફ પણ હિન્દે ફક્ત સહાનુભૂતિ જ બતાવી નથી પણ સયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિપદમાં એ દેશોના સફળ ઉદ્ધેવ માટે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે વળી, હિન્દે દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગભેદની નીતિનો પણ આધુ સખત વિરોધ કર્યો છે પરિણામ એ આવ્યુ કે હિન્દના પ્રચારથી સયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનુ તપાસ પત્ર ત્યાં ગયુ અને એ પત્રે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગેરાઓની અમાનુષીતાનો તથા પાશવતા અને અત્યાચારીનો સાબાતકાર જગતને કનવ્યો આ પણ જેવીતેની સિદ્ધિ નથી મિત્રો ગિએનાના પદબ્રજ નેતા ઝેદી જગતને પદબ્રજ કરી અન્યાય કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે જવાહર તેની વફારે ધાયા હતા, તથા તેને હિન્દ બોલાવી આશ્વાસન અને પ્રેરણાહન આપ્યુ હતુ આ ઉપરાંત સયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થામાં હિન્દના પ્રતિનિધિ મળે ખૂબજ આગળ પડતો ભાગ લઈ, જગતની સમસ્યાઓના નિગડરણમાં મદત્વનો ફાળો આપ્યો છે એનુ જ નહિ પણ અલ્જીરીયાના પ્રશ્નથી ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિને લઈને રિસાઈ ગયેના કાન્સને પાછુ લાવવામાં તથા મોળ દેશોના સયુક્ત પ્રદેશ માટે કરેલા પ્રયત્નો એ જાણીતી હકીકતો છે આ ઉપરથી એટલુ ફલિત થાય છે કે જવાહરે વિશ્વના ટાઇપલુ સત્તાજૂથમાં જોડાયા વિના, પોતાની વૈયક્તિક રીતે કામ કરી, જગતમાંથી યુદ્ધને દૂર ધકેલી શાંતિ સ્થાપવામાં અસાધારણ ફાળો આપ્યો છે એનુ જ નહિ પણ એ દિશામાં એકધારી સફળતા પણ મેળવી છે

જવાહરની સફળ વિદેશનીતિની એક અન્ય લાક્ષણિકતા એ એમની પ્રવાસ-પરંપરા છે. ભારતસંઘના મુખ્ય પ્રધાન થયા બાદ જવાહરે અમેરિકા, યુરોપ, ચીન આદિ જગતના આગળ પડતા દેશોની વિસ્તીર્ણ મુસાફરી કરી છે અને જગતના મહાપુરુષોને એમણે હિન્દમાં આમંત્રી તે તે દેશો સાથે મૈત્રી બાંધી છે. અને આ પ્રકારની પ્રવાસ પરંપરાથી જવાહરે જગતની તંગદિલી હળવી કરવામાં તથા વિશ્વશાંતિની દિશામાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. એક રાષ્ટ્ર બીજાં રાષ્ટ્રને સમજે તો શાંતિ સ્થપાય, અને આ પ્રકારની સમજૂતી માટે ઉચ્ચ કક્ષાના રાજપુરુષોએ એકબીજાને મળતા રહેવું જોઈએ. આ નીતિ અનુસાર જવાહરે અમેરિકા અને યુરોપના લિન્ન લિન્ન દેશોનો, ચીન અને રશીયાનો, તથા જગતના અગત્યના દેશોનો પ્રવાસ ખેડ્યો, અને આ ઐતિહાસિક પ્રવાસોમાં એમને મળેલું અસાધારણ માન પૂરવાર કરે છે કે જગતની પ્રજા શાંતિ માટે ઝંખે છે એટલું જ નહિ પણ બખ્ખે વિશ્વયુદ્ધોથી ત્રાસી ગયેલી પ્રજા યુદ્ધના નામમાત્રથી ત્રાસી જાડે છે અને જવાહર જેવા શાંતિ દૂત પ્રત્યે તથા એ દેશની શાંતિપ્રિય વિદેશનીતિ પ્રત્યે આશા ભરી મીટ માડે છે.

જવાહરની વિદેશનીતિમાં હિન્દુ રાષ્ટ્રસમૂહમાં સભ્યપદ એ પણ એક મહત્વની ઘટના છે. આ સભ્યપદ પણ ગાંધીવાદી રાજનીતિનું જ ફળ છે. ગાંધીજી વારંવાર કહેતા કે હિન્દને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યાં પછી, હિન્દનો ખિટન જોડેનો સંબંધ તુટશે નહિ, પણ તેમાં પરિવર્તન થશે. ગાંધીજીની આ વાણીને જવાહરે રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્ય બનીને સાચી પાડી છે એટલું જ નહિ, પણ, જવાહરે ખિટન જોડે મૈત્રી બાંધી, જગતને બતાવી આપ્યું, કે હિન્દ પોતાને શુદ્ધ રાખનાર ને પોતાને શોષનાર રાષ્ટ્ર તરફ પણ કેવી પ્રેમની ગાંઠ બાંધી શકે છે. હિન્દને ખિટને સ્વાતંત્ર્ય આપ્યાં પછી હિન્દને ખિટન જોડે કશો વિરોધ નથી, હોવા જોઈએ નહિ. રાષ્ટ્રસમૂહમાં ભારતને ખાસ વિશિષ્ટ દરજ્જો આપવામાં આવ્યો છે, અને એ દ્વારા ભારતની આઝાદીને તથા સ્વમાનને જગ પણ આંચ આવે તેવી વસ્તુઓ દૂર કરાઈ છે. હિન્દની સાર્વભૌમતા સ્વીકારાઈ છે. હિન્દની મૈત્રી માટે ખિટીશ મુત્સદ્દીઓએ ખિટીશ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં અશ્રુન પૂર્વે એવી બંધારણીય બાંધછોડ કરી છે. આ પણ હિન્દની વિદેશનીતિનું એક જ્વલંત અને ઉજ્જવળ પાતું છે. હિન્દને માલિક ખિટન ખપતું નહોતું, મિત્ર તરીકે એને ખિટનની જરૂર હતી. એટલે જવાહરે ખિટનની જોડે રાષ્ટ્રસમૂહનો સંબંધ રાખ્યો.

પરંતુ, જવાહરે રાષ્ટ્રસમૂહમાં ખિટન જોડે જે સંબંધ રાખ્યા છે, તેમાં પણ હિન્દનું ગૌરવ જળજળ્યું છે. હિન્દની એકેએક શરત ખિટને મંજૂર રાખી છે.

ને આજે પાકીસ્તાન સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર બન્યાં પછી રાષ્ટ્રસમૂહનું સભ્ય રહેવાની ઇચ્છા દર્શાવે એ હિન્દીજ ષિટન જોડેની વિદેશનીતિનું અનુસરણ છે એમ અવશ્ય કહી શકાય. ષિટનની જોડે હિન્દે જે રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહીને સંબંધ જાળવી રાખ્યો છે તે હિન્દના લાભાર્થે છે એમ જવાહરે વારંવાર જણાવ્યું છે. એટલે માત્ર લાગણીથી પ્રેરાઈનેજ નહિ, પરંતુ હિન્દના હિતની સર્વ દૃષ્ટિએ વિચારણા કરીને જ જવાહરે એ સંબંધ બાંધ્યો છે. એશિયાના રાષ્ટ્રોને, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે ખૂબ પ્રગતિ સાધેલી એવા ષિટનની મદદની જરૂર, જે હિન્દ, પાકીસ્તાન કે સીલોન રાષ્ટ્રસમૂહમાં હોય તોજ સહેલાઈથી મળી શકે. હિન્દ ને ષિટન વચ્ચે રાજકીય મતભેદો સારા પ્રમાણમાં હોવા છતાં, ષિટન ને હિન્દ સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાંત અનુસાર એકસાથે રહી શકે એનું જન્યંત ઉદાહરણ જવાહરે રાષ્ટ્રસમૂહમાં હિન્દ અને ષિટન પોતાના સમાન પ્રશ્નોની વિચારણા શાંતિથી કરી શકે તે પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરીને આપ્યું છે. વળી, માત્ર ષિટન જોડેજ નહિ, પણ હિન્દ અને પાકીસ્તાન, હિન્દ અને સીલોન તથા હિન્દ અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે એટલા મતભેદો છે, અને તે પણ એવા ઉગ્ર પ્રમાણમાં, કે બધા એકસાથે ટેબલ પર બેસી નેજ, પોતાના હિતની શાંતિથી ચર્ચા શી રીતે કરી શકે તેની ઘણાને નવાઈ લાગે છે. પણ એ બધા શાંતિથી ટેમલ પર બેસીને પોતાના હિતની ને પરસ્પર સરકારની મૈત્રીભરી વાતો કરી શકે છે, એ હકીકતજ હિન્દની વિદેશનીતિ કેવી બ્યવહારુ છે ને કેવી વિજયી છે, તે દર્શાવે છે.

રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહેવાના કેટલાક લાભો છે. એમાં રહેવાથી, પોતાના સમાન પ્રશ્નોનો એક સારા પડોશીની દૃષ્ટિથી વિચાર થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોમાંથી માત્ર હિન્દેજ ચીન જોડે પહેલ વહેલા રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા હતા. આથી જ્યારે ષિટનને ચીનની જોડે વાટાઘાટ કરવી પડે, ત્યારે, હિન્દની મારફતજ ષિટન એમ કરી શકતું. કારણ કે, ષિટનને ચીન જોડે સીધો સંબંધ નહોતો. એ બાબતમાં, હિન્દની જેમ ષિટનને મદદ લેવી પડેલી, તેવીજ રીતે, રાષ્ટ્રસમૂહના સાધનદ્વારા, ચીન જોડે રાજકીય સંબંધો બાંધવા નેઈએ, એ વિષેની ખાતરી, જવાહર ષિટનને કરાવી શક્યા. પરિણામે, ષિટન અને ચીન વચ્ચે રાજકીય સંબંધ બંધાયો. ને એ રીતે, જવાહરે રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહીને એશિયાના રાષ્ટ્રની ઇજ્જત વધારી, એટલુંજ નહિ, પણ, રાષ્ટ્રસમૂહના બધા દેશોને ચીન વિષેની હકીકતો હિન્દજ સમજાવી શકતું અને ચીનની સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી શકતું. આમ ચીન અને ષિટન તથા અન્ય રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો વચ્ચે હિન્દ જે મૈત્રીસંબંધ બાંધી શક્યું, તેનું કાળુ હિન્દનું રાષ્ટ્રસમૂહનું

સમ્બપદ હતું. વળી, આની અસરને પરિણામે જ, કોરિયા ને ઇન્ડોચીનામાં યુદ્ધની પરિસ્થિતિને હિન્દ ખાળી શક્યું એમ નિઃસંશય કહી શકાય.

વળી, રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહીને, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદ કે સલામતી સમિતિમાં પણ જવાહર એક અવાજથી એશિયાના પ્રશ્નો રજૂ કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ એશિયામાંથી સંસ્થાનવાદ નાબૂદ કરવા એનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વળી, રાષ્ટ્રસમૂહને પરિણામે એશિયાના રાષ્ટ્રસમૂહના સભ્યો એવા દેશોને આર્થિક મદદ પણ મળે છે ને વિકાસમાં, વેપારમાં પણ સુગમતા પડે છે.

આ રીતે રાષ્ટ્રસમૂહનું સમ્બપદ એ જવાહરનો પશ્ચિમના દેશો જોડેનો સંપર્ક જાળવી રાખે છે. એમ છતાં, રાષ્ટ્રસમૂહથી જવાહર દોરવાતા નથી, પણ રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોને એઓ ધણીવાર દોરે છે. બ્રિટનના એકેએક અનિચ્છનીય પગલાંનો એઓ વિરોધ કરે છે. બગદાદ કરાર કે અગ્નિએશિયા કરારમાં રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો હોવા છતાં એને સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢવામાં જવાહર જરા નેટલી પણ કચાશ રાખતા નથી, એ જવાહરની વિદેશનીતિ કેટલી સ્વતંત્ર છે, ને જવાહર દોષની શહેમાં તણાતા નથી, તેનો ખ્યાલ આપે છે.

જવાહરની વિદેશનીતિ શાંતિપ્રધાન છે. એમાં ‘જીવો ને જીવવા દો’ ના સિદ્ધાંતનું સમર્થન છે. જે પક્ષ શાંતિ આહતો હોય તે પક્ષે જવાહર છે. જવાહર રશિયા ગયા, ચીન ગયા, અને એમણે જોયું કે રશિયા ને ચીન શાંતિવાંછુ છે, એટલે એમણે ચીન તથા રશિયાની એમની મુસાફરી દરમ્યાન એ બે દેશોની શાંતિપ્રિયતાનો સાક્ષાત પરિચય કર્યો. અને જગત સમક્ષ જાહેર કર્યું કે રશીયા ખરેખર શાંતિ ઇચ્છે છે. આજ કારણથી, જ્યાં જ્યાં એક દેશ બીજા પર આક્રમણ કરે છે, ત્યાં જવાહર આક્રમણ કરનારનો જોરશોરથી વિરોધ કરે છે. એમણે એથીજ ઉત્તર કોરિયાના આક્રમણને વખોડી કાઢ્યું, અને, રાષ્ટ્રવાદી ચીને ચીનની તળભૂમિ પર આક્રમણ કરવાની વાત કરી, ત્યારે પણ એમણે ચાંગ-કાઈ-શેકની નીતિને સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢેલી. અટલાંટિક કરાર, અગ્નિએશિયા કરાર કે મધ્યપૂર્વ એશિયાઈ દેશોના સંરક્ષણાત્મક કરારનો જવાહર વિરોધ કરે છે. જવાહરની નીતિ અનાક્રમણકારી હોવા છતાં, એઓ કોઈ આક્રમણ કરે તો એનો પોતાના સમગ્ર બળથી સામનો કરવાની તૈયારી રાખે છે. એથીજ પાકીસ્તાન પર આજસુધી આક્રમણ કર્યું નથી છતાં પાકીસ્તાન ને આક્રમણ કરે તો તેનો યોગ્ય જવાબ આપવાની તૈયારી એઓ રાખે છે. આથીજ કાશ્મીર પર પાકીસ્તાને જ્યારે આક્રમણ કર્યું ત્યારે હિન્દના લશ્કરે

કાશ્મીરનું સ્થાન કરી પાકીસ્તાની સૈન્યોને પાઠ દર્શાવ્યા છે આ રીતે, હિન્દની નીતિ સરકારાત્મક છે જગતના બધા રાષ્ટ્રો જોડે એને મૈત્રીસબંધ રાખવો છે

જવાહરની આ નીતિની વગોવણી પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે મૂળ વાત એ છે કે, એશિયાઈ રાષ્ટ્રોની તાકાત વધે, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એમનું સ્થાન ઉચ્ચ આવે એ પશ્ચિમના રાજ્યોને તથા અમેરિકાને પગપાળુ નથી એમાં એમના વચસ્વને હાનિ પહોંચે છે, એવું એમને લાગે છે આથી જવાહરની નીતિને એઓ સામ્યવાદી તરફની નીતિ તરીકે ઓળખાવે છે, હિન્દ સામ્યવાદ તરફ ધમતું બંધ છે, એની લખવાણી ઉચ્ચારે છે, ને હિન્દને આપવાની આર્થિક મદદમાં વટાડો થવો જોઈએ એવી દરખાસ્તો રજૂ થાય છે હિન્દનો વિરોધ કળારા બળો. સીલોન, પાકીસ્તાન વગેરેની પીર યામગ્યાના પ્રયામો થાય છે પાકીસ્તાનને લશ્કરી સ્વતંત્રતા અપાય છે આમ છતાં, જવાહર પોતાની નીતિમાં અડગ રહે છે આદે તો આસમાન તૂટી પડે, તોયે જવાહર પોતાની નીતિને દૃઢતાથી વળગી રહે છે

જવાહરની વિદેશનીતિ એ એક તરફ જેમ સ્વતંત્ર છે, અનોખી છે, તેમજ હિન્દને તાકાત અપાવનારી છે એ નીતિ બીજા મહાન ગઢટોથી જુદી પડે છે સીયાની નીતિ આક્રમક છે એની વિદેશનીતિમાં પશ્ચિમના ગઢટોને તગ કરાવી જતી રહેલી છે ગમે તે રીતે, પોતાની લાવના પ્રમાણમાં નીતિ છે એ નીતિમાં સાધન ને આધ્ય, બંનેની શુદ્ધિનો આગ્રહ નથી એ નીતિ આક્રમક છે બીજાને મિત્રામણી બતાવવાની છે ગસ્ત્રોથી ને મિત્રદુષ્ટી જગતમાં શાંતિ સ્થપાશે એ એ નીતિનો મૂળભૂત પાયો છે એ નીતિ નૈતિકમૂલ્યોમાં નહિ, પણ ગસ્ત્રોના બળમાં માને છે જેની પાસે શસ્ત્રો વધારે, લશ્કરી તાકાત વધારે, મિનારાક્રાંતિ વિશેષ, તે જગતને દોરી શકે, એમ એ માને છે એની જ નીતિ અમેરિકાની છે અમેરિકા પાણી પોતાના દ્રવ્યને જોડે, જગતના રાષ્ટ્રોને ગુનામ બનાવના આદે છે એ ઝંઘરને જોડે પોતાના દ્રવ્યની મદદથી નવો સરચાતવાદ રચવા માગે છે પડત દેશોને આર્થિક મદદ આપી, એ નવી ગુનામગીરી સર્જવા માગે છે અને સામ્યવાદી વિરોધી મોરચાની વાતો કરી, લશ્કરી કારો કરી, પડોશીમાં મિત્રદુષ્ટી ગ્રેડી, એશિયાની તાકાત ઘટાડી, પોતે એશિયા પર વચસ્વ જમાવવા માગે છે એની નીતિ એ લશ્કરની નીતિ છે એ નીતિને ચત્ર ન માનવીઓ ખપના નથી એને તો ઓગ-મેન-રી, ચાગ-કાઈ-શેક ને રોમેયો જેવા, માત્ર પોતાના પ્યાદ બનવાને માટે તૈયાર હોય, એના પૂતળાઓ જોઈએ છે

બ્રિટનની નીતિ, એ મહાન રાષ્ટ્ર હોવા છતાં, બીજા વિશ્વવિગ્રહ પછી,

અમેરિકાની નીતિમાં હાએહા પૂરવાની છે એને અમેરિકાની રીતિ પસંદ ન હોય, છતાં, એ, કમજોર બની ગયું છે, તેથી પોતાની નીતિ અખત્યાગ કરતું નથી. જો કે, સામ્યવાદી ચીનના સ્વીકાર માં આપણને ઘિટનની સ્વતંત્ર નીતિના ફર્શન થયા, પરંતુ, ઘિટનની પુરાણી સમતુલાની નીતિ, હજી દૃષ્ટિએ પડે છે લશ્કરી સરક્ષણાત્મક કરારમાં એક બાજુ એ પોતાની પુરાણી સમતુલાની નીતિ અખત્યાગ કરે છે, તો બીજી તરફ અમેરિકાની હાએહા ભણવાની નીતિ પણ એ અનુસરે છે. ઘિટનની હજી સંસ્થાનવાદની નીતિનું વિસર્જન થયું નથી એટલે, હોગકોગ, મયાયા, વગેરે સંસ્થાનોને એ હજી જળની રાખે છે આ રીતે જોતા, ઘિટન અમેરિકાની નીતિ એકસરખી છે રશીયાની ભિન્ન હોવા છતાં, એની મૂળભૂત ભાવના તો ઓળખી જ છે. અને તે જરૂર પડે તો બળથી, દુનિયાભરમાં સામ્યવાદના પ્રસારની, એટલે જાને પોતાની વિદેશનીતિમાં જગત પર વ્યવસ્થા ધરે છે આ કારણથી, ઘિટનની નીતિ એકબીજા તરફ અત્રદ્વાની છે, આલોપોની છે, જૂથ રચનાની છે, જૂથવિસ્તારની છે

ગ્રીયા, અમેરિકા અને ઘિટનની વિદેશનીતિ આ પ્રકારની છે, જ્યારે હિન્દુ નવું રાષ્ટ્ર હોવા છતાં, એની નીતિ સ્વતંત્ર છે, તટસ્થ છે એની નીતિ સત્ય પર, અનાકમણ પર અવલંબિત છે એ નીતિ શાંતિમય સહઅસ્તિત્વની છે અન્યના રાષ્ટ્રની આંતરિક બાબતોમાં માથું ન મારવાની એ સામ્યવાદી ને બીન સામ્યવાદી બંને રાષ્ટ્રો તરફ મૈત્રીની એ નીતિ છે જવાહરની આ નીતિએ જ જગતભરમાં હિન્દને આદર્ણીય સ્થાન આપ્યું છે, અને જગતના મહાન રાષ્ટ્રોમાં એને ઝોરવ ભર્યું સ્થાન અપાવ્યું છે જવાહરની નીતિ એ નિષ્ક્રિય નથી, પણ સક્રિય છે, તે, રાષ્ટ્રવાદી ચીન ને સામ્યવાદી ચીનના વિગ્રહને ખાળવાના એના સફળ પ્રયત્ને, તથા, કોરિયા ને ઇન્ડોચાઇનામાં એણે જે શાંતિસ્થાપનામાં ભાગ ભજવ્યો છે તે દર્શાવે છે જ્યાં જ્યાં વિગ્રહ ફાટવાના ચિહ્નો હતા, કે શક્ષતા હતી, ત્યાં હિન્દ પોતાની શાંતિપ્રધાન નીતિથી, યુદ્ધને ટાળી પાછા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે હિન્દ પોતાની નીતિથી દુનિયાના દેશોમાં એની પ્રત્યે અણુનિશ્વાસ હતો તે દુર રી શક્ય છે પચસીય ઉપર બીસ રાષ્ટ્રો એ સહી કરી, અને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો માટે એનો સ્વીકાર કર્યો એ હકીકત જ વિદેશનીતિથી, જવાહરે જનનભરમાં મિત્રાની નખ્યા વધારી છે, એ હકીકત સાબિત કરે છે સિંગાપો, ફ્રીનીપાઇન્સ કે દક્ષિણ કોરિયા જેવા રાષ્ટ્રોને બાદ કરતાં, એશિયાભરના ને સ્વતંત્રવિચારસરણીવાળા ને ગણનાપાત્ર રાષ્ટ્રોએ હિન્દને નેતૃત્વ આપ્યું છે સાઉદી અરબસ્તાન, મીસર, ઇન્ડોનેશિયા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, ઇન્ડોચાઇના ને મયાયા, હિન્દના મિત્રો

બન્યા છે એઓ હિન્દને આત્મીય ગણે છે, હિન્દની સલાહને અનુસરે છે, તે જાવાહરની વિદેશનીતિની સફળતાનો જ્વલંત પૂરાવો છે

આમ જાવાહરની વિદેશનીતિનો પાયો આદર્શવાદ નહિ પણ વારતનવાદ છે જાવાહરે પોતાના કાર્યોથી પૂરાં કર્યું છે કે હિન્દ જગતની શોષિત અને પીડિત પ્રજાના વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક સ્વતંત્રતાનું રક્ષણદાર છે, એટલું જ નહિ પણ નબળા રાષ્ટ્રોનું તારણદાર છે અને આ દિશામાં જાવાહરના નેતૃત્વ હેઠળ ભારતે ભગીરથ પ્રયામો આદર્યો છે હિન્દના બંધારણમાં ૫૧ મી કલમમાં હિન્દના આતંત્રરાષ્ટ્રીય સબંધો વિશે જે ઉલ્લેખ છે તથા એ કલમમાં જે ભવ્ય આદર્શો રજૂ થયા છે તેને જાવાહર સક્રિય રીતે અમનમાં મૂકી રહ્યા છે જાવાહર કાયદાબાજ છે અને જીવનમાં ડગલે ને પગલે કાયદાને માન આપીને ચાલનારા છે અને આતંત્રરાષ્ટ્રીય કાયદાનું કોષપણ સંલેખોમાં ઉલ્લેખ ન થાય એ સમઘી એઓ સદાઅગૃત છે અને જ્યાં જ્યાં એનો જાણે અજાણે ભગ થયો છે ત્યાં એમણે યુનક અનાજે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ એ કાયદાના ભંગ કરનારા રાષ્ટ્રોને પોતાની ભૂલ સુધારવાની તાકીદ કરે છે

જાવાહર સત્તાલોભી નથી, મહત્વાકાંક્ષી નથી, પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવામાં માનતા નથી, નાના રાજ્યોને ગળી જવાની નીતિના વિરોધી છે અને જગત શાંતિથી, તથા અમનથી જીવે એમ ઇચ્છે છે પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર પછી તે નાનું હોય કે મોટું, પોતાનો વિકાસ પોતાની વૈયક્તિક રીતે કરે અને એમાં કોષપણ રાષ્ટ્ર દરમ્યાનગીરી ન કરે, એની નીતિના એઓ પ્રખ્યાત હિમાયતી છે, અને એમણે પોતાની વિદેશનીતિ આજ બુમિકા પર રચી છે

જાવાહર એક આતંત્રરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ છે જગતની પ્રજાને એમની માનવતા, ખેલદિલી, પ્રમાણિતતા, સહાયતા અને દીર્ઘદષ્ટિમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજા એમના નામ અને કામ પર ખુસ્તાક છે એમના શાંતિસ્થાપનાના પ્રયાસોની જગતની પ્રજા કદર કરે છે અને એ દિશામાં એમનું નેતૃત્વ સ્વીકારવા તૈયાર છે પચ્ચીસના સિદ્ધાંતો જગતના બત્રીસ રાજ્યોએ સ્વીકાર્યા છે એજ જાવાહરની વિદેશનીતિ કેટલી વ્યાપક વ્યવહારુ તથા અસરકારક છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે

જાવાહરની વિદેશનીતિનો પ્રધાનસૂત્ર શાંતિપ્રિય સહઅસ્તિત્વ છે રાષ્ટ્રોની સીમા વધારવા માટે રક્ત ન રેડાવું જોઈએ, તેમજ વેરઝેર, કબ્જાગ, ધિક્કારવૃત્તિ સમજૂતીથી દૂર થવા જોઈએ, તથા જે જેનું હોય તે તેને સ્વમાનપૂર્વક મળવું

જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાઓને માન આપી, આંતરરાષ્ટ્રીય અદાવતના ચુકાદાઓ સ્વીકારી, જગતના રાષ્ટ્રોએ એકતા, સહચાર અને બંધુત્વની ભાવના કેળવવી જોઈએ એમ જવાહર પૂકારી પૂકારીને જણાવે છે.

માંધીશ્રીએ જીવનભર અહિંસા અને બંધુત્વનો ઉપદેશ કર્યો. ગાંધીજીના ઉત્તરાધિકારી એ ભવ્ય પયગામને અમલમાં મૂકી સારા જગતનાં રાષ્ટ્રોને સણાવ્યો. જવાહર જણાવે છે કે હિન્દ આક્રમક નથી. હિન્દને યુદ્ધ જોઈતું નથી. હિન્દને કશીય રાજકીય મદત્વાકાંક્ષા નથી. હિન્દ કોઈને ગરદન મારવા માગતું નથી. હિન્દ નટસ્થતાની નીતિને વરેલું છે. હિન્દ સંતોષી છે, શાંતિપ્રિય છે. હિન્દ સત્તાની સમતુલ્યની જાળવણીમાં માને છે. હિન્દ આક્રમક નથી, છતાં જો કોઈ રાષ્ટ્ર હિન્દ પર આક્રમણ કરે, અથવા મોટું રાષ્ટ્ર નાતું રાષ્ટ્ર ગળી જવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે તો હિન્દ આવા અસાધારણ સંજોગોમાં તટસ્થતાની નીતિનો ત્યાગ કરી, પોતાનું નયા નમજાં રાષ્ટ્રોનું રક્ષણ કરવા ખડે પગે તૈયાર છે. જવાહરે આ મુદ્દો ઘણીવાર સ્પષ્ટ કર્યો છે. આ દર્શાવે છે કે જવાહર અન્યાય, અનીતિ, એક ક્ષણ પણ સહન કરશે નહિ, પણ સિદ્ધાંતને ખાતર, ન્યાયને ખાતર, માનવતાને ખાતર કોઈ પણ પ્રકારની કુર્યાની કરતાં પાછી પાની કરશે નહિ.

આજે જગતના રાષ્ટ્રોમાં હિન્દનું જે એકમેવ અદ્વિતીય સ્થાન છે, તે જવાહરની વિદેશનીતિ, આદર્શ આંતર નીતિ, તથા હેતુકા એક દાયકામાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રે હિન્દે સાધેલી એકધારી સિદ્ધિ તથા જગતના વિવાદસ્પદ પ્રશ્નોને સમજી તેને સફળતાપૂર્વક ઉકેલવાની જવાહરની તીવ્ર તમન્નાને લીધે છે. જગતની પ્રજા માને છે કે જવાહર દંભી નથી, ડોળધાતુ નથી, પણ એક સહૃદયી અને પ્રામાણિક માનવ મૂર્તિ છે. જવાહરના પેટમાં પાપ નથી. એમનામાં દંભ નથી, સ્વાર્થ વૃત્તિ નથી, નીચતા નથી તેમજ મેરીતેરી નથી જવાહરનું જીવન એ ઉધાડું પાનું છે. એને ગમે તે દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળો, એનું સૂક્ષ્મ અને તલસ્પર્શી નિરીક્ષણ કરો પણ તેમાં એક પણ ક્ષતિ ન જડે. જગતની જનતા માને છે કે જવાહર જીવનમાં કદાપિ ખોટું, અન્યાયી, અનૈતિક કે અધાર્મિક કાર્ય ન કરે, અને જગતની પ્રજાની જવાહરમાં આ પ્રકારની જે શ્રદ્ધા છે તેજ જવાહરની વિદેશનીતિની સફળતાની ઝાંખી કરાવે છે.

જગતનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણારો કે સૈકે સૈકે ને યુગે યુગે, જગતમાં રાષ્ટ્રવિધાયકો અને સામ્રાજ્યસ્થાપકો થયા છે એમણે પોતાના મનોરથો સિદ્ધ કરવા અનેક પ્રયોગો અજમાવ્યા છે. હિન્દમાં પણ આ પ્રકારના વિજેતાઓ અને સામ્રાજ્ય સ્થાપકોની એક ભવ્ય પરંપરા છે. પણ જવાહર આ ઐતિહાસિક પરંપરામાં એક ભવ્ય અપવાદરૂપ છે. સત્રાટ્ અશોક માટે કહેવાય છે કે એણે યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ

વિજય મેળવ્યા બાદ, શાંતિનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. માનવ ઇતિહાસમાં આ એક વિરલ પ્રસંગ છે. છતાં એ નક્કર હકીકત છે. યુદ્ધની ભયાનકતા જોઈ ત્રિપદર્શી અશોકનું સહૃદયી અને કામળ હૃદયું કંકળી ઊઠ્યું. એના સામ્રાજ્યવાદી હૃદયનો પલટો થયો. સત્તાલોભી અશોક એકજ ક્ષણમાં શાંતિવાંધુ બની ગયો, અને એણે જીવનમાં યુદ્ધ ન કરવાની બીજમ પ્રતિજ્ઞા લઈ આયુનાં શેષ વર્ષો શાંતિની સ્થાપનામાં માળ્યાં અને માનવ ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક નવીન પરંપરા મૂકતો ગયો. તેજ પ્રમાણે, અહિંસાત્મક યુદ્ધ પૂર્ણ થયા બાદ, હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ, સત્યાગ્રહ સંગ્રામના વિજેતા જવાહરે પણ પોતાની સર્વે શક્તિઓ શાંતિ સ્થાપવામાં, જગતમાં અમન અને અંધુત્યની ભાવના ફેલાવવામાં તથા જગતમાંથી વૈભવસ્ય, ધિક્કાર અને કડવાશની લાગણીને દૂર કરવામાં કેન્દ્રિત કરી છે.

જવાહરની મહત્વાકાંક્ષા સામ્રાજ્યો સ્થાપવાની નથી પણ જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાની છે, જગતની પ્રજાને સુખી અને સમૃદ્ધ કરવાની છે અને પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવાની છે. જવાહરની જ્વલંત વિદેશનીતિ આમ માનવતાની ભવ્ય ભાવના પર રચાયેલી છે. જવાહરની વિદેશનીતિ આમ એક સફળ નીતિ છે. અને તેથીજ એણે એક દાયકામાં જગતનકશામાં અદ્વિતીય એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જગતના મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા સમયે હિન્દનો અભિપ્રાય અત્યંત ગણનાપાત્ર હોય છે, તથા આંતરરાષ્ટ્રીય બનાવોમાં, હિન્દનું વલણ જાણવામાં તથા તેની સક્રિય સહાનુભૂતિ મેળવવા જગતનાં રાષ્ટ્રો ખૂબજ આતુર છે. હિન્દનું આજે જગતરાષ્ટ્રોમાં જે હિંમત ગૌરવ છે તે જવાહરની વિદેશનીતિ ને પરિણામે જ છે.

આમ જવાહરની વિદેશનીતિ એટલે પૂર્વ અને પશ્ચિમની મૈત્રી સ્થાપવાની નીતિ. પૂર્વના પ્રશ્નો, સફળતાથી પશ્ચિમને સમજાવવાની નીતિ. એ નીતિને સંસ્થાનવાદ પછી તે કોઈપણ સ્વરૂપમાં હોય તે ખપતો નથી. એ નીતિને સામ્યવાદી ને બીનસામ્યવાદી બન્નેની મૈત્રીની ઝંખના રહે છે. એ રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહે છે, તે પોતાની શરતે. એ અમેરિકાની આર્થિક સહાય સ્વીકારે છે તે કોઈ પણ જાતની શર્ત વિના. એ અમેરિકાની લશ્કરી મદદનો છન્કાર કરી શકે. એ પશ્ચિમનો ૩૨ રાખ્યા વિના ચીન જોડે, ને અન્ય એશિયાઈ રાષ્ટ્રો જોડે, ગાઠ મૈત્રી રાખી શકે.

આમ, રાષ્ટ્રસમૂહનું સમ્યપદ ને પંચશીલ, સક્રિય એવી તટસ્થતા ને એશિયાઈ રાષ્ટ્રોનું સંગઠન, સંસ્થાનવાદનો વિરોધ, એશિયાના પ્રશ્નોમાં બીન દ્રમ્યાનગીરી, શાંતિપ્રિયતા ને શાંતિના વિસ્તારને વિસ્તૃત બનાવવાની કાશિશ, યુદ્ધનો વિરોધ ને યુદ્ધની શક્યતાનો નાશ, અનાકમણ ને વારાઘાટથી દૂર પ્રશ્નોનો ઉકેલ: એ જવાહરની વિદેશનીતિના માર્ગદર્શક સીમાચિહ્નો છે.

જવાહરની વિચારધારા

જવાહર, આ યુગના જ નહિ, પણ, અનેક યુગ સુધી જેમની વિચારસમૃદ્ધિ

અમર રહે એવા પ્રમુખ ચિંતક છે. એમનો ચિંતનનો પટ જીવનની

સગલમ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને, જીવનની લગભગ સમગ્રધારાને આવરી લે છે. જવાહરની વિચારધારા સમગ્ર જીવનપટ સુધી વિસ્તારેલી હોવા છતાં, એઓ મોટે ભાગે રાજકીય પુરુષ હોવાથી એમની વિચારસરણી રાજકીય ક્ષેત્રે અત્યંત પ્રમુખ ને વેગવર્તી છે. જ્યારે અન્ય ક્ષેત્રોમાં એમનું ચિંતન વ્યાપક છે, પણ સર્વે પ્રશ્નોને આવરી લે એવું નથી. એમ છતાં, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્ર પર એમણે તલસ્પર્શી વિચાર કર્યો છે, ને એ વિચાર પણ મૌલિક રીતે કર્યો છે. એમની વિચારધારાની વિશેષતા એ છે, કે એઓ, પ્રત્યેક પ્રશ્નને કોઈપણ ઉપાસ્ય દેવની દૃષ્ટિથી નહિ, કોઈપણ આરાધ્ય નેનાના કહેવાથી નહિ, પણ પોતાની સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી વિચારે છે, ને પોતે જ વિચારે છે, તે નીરૂતાથી જરાય ક્ષોભ વિના આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે.

જવાહરના વિચારોમાં મુખ્ય રાજકારણ છે. જવાહર રાજકારણમાં આજીવન પડેલા છે, એટલે રાજકારણ અનેક દૃષ્ટિથી એઓ વિચારે એ સ્વાભાવિક છે. એમના મન પર ગાંધીજીની અસર સારા પ્રમાણમાં હોવાથી, એઓ ગાંધીજીની જેમજ રાજકારણમાં સાધ્યના જેટલુંજ સાધન શુદ્ધ હોયું નેમ્મએ એમ સ્વીકારે છે. જવાહર ગાંધીજીનીમૌલિક વિચારસરણીથી ખૂબજ પ્રભાવિત થયેલા છે છતાં એમની પોતાની કહી શકાય એવી વૈયક્તિક સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ છે. ગાંધીવાદી વિચારસરણીને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી મૂલવીનેજ એમણે પોતાના જીવનને એ વિચારસરણીથી રંગાવા દીધું છે. આથી કોઈ પણ જાતની ક્રાન્તિ કરવી હોય, રાજ્યની રચનામાં ફેરબદલ કરવી હોય તો તે બધારણીય માર્ગે, યા તો, અહિંસક માર્ગે જ થઈ શકે. એમાં કુટિલ નીતિનો આશરો લઈ શકાય નહિ. એમાં છળકપટ ત્યાજ્ય જ હોય. આજ કારણથી હિન્દને આઝાદી જે જાપાનીસ સૈન્યની મદદથી મળતી હોય તો એઓ, એ આઝાદી પસંદ

કરતા નહોતા. ને જનપાનની સામે તનનાર લખને લડનાની એમણે તનપતા બતાવેલી, તે જવાહરની સાધનની શુદ્ધિ માટેની લખિત સૂચવે છે. જવાહર એ કારણેજ સામ્યવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ, જે તેતુથી સરકારનો વિરોધ કરે છે, હડતાલની પ્રવૃત્તિ આદરે છે, હિંસાને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉત્તેજન આપે છે, તથા લોકોની લાગણીને બહેલાવે છે, તે માટે એમની સખત સંદેશા આટકણી કાઢે છે અને એમનો વિરોધ કરે છે કે એમની નીતિ એઓ અપનાવે છે, કાણુ કે, એમને ક્રાંતિ માટે પણ અહિંસક ને મધ્યસ્થીન માર્ગજ પસંદ કરેનો આદર્શ એઓ, યુદ્ધ કરતા શાંતિમય વાગવાટોથીજ રાજકીય પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવે. જેઠાએ એમ ઈચ્છે છે ને એજ દૃષ્ટિથી એઓ, ઈરિયા, હિન્દી ચીન ને ફોર્મોસામાં તહકુબી કરાવે છે. યુદ્ધ એ રાજકીય પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સાચો મ્તો નથી એમ એઓ માનતા હોવાથી ગોવાનો કમળે લેતા નથી અને પોર્ટુગીઝોની તુમાખી સહન કરે છે. જવાહરજી રાજકારણ યુદ્ધવિરોધી છે, શાંતિમાર્ગી છે.

જવાહર લોકશાહી રમમમાં માને છે. સરમુખત્યારશાહીનો એઓ આકરામાં આકરા સંદેશા વિરોધ કરે છે. એટલુજ નહિ, પણ સરમુખત્યારશાહી પ્રત્યે એમને નફરત છે. એમનો મુમોનિની હીટલર કે સ્ટેલીન સામે એટલા માટે જ વિરોધ હતો એઓ માને છે કે સરમુખત્યારશાહીને પરિણામે દેશમાં ઝડપી પ્રગતિ થાય, અને, એક પ્રકારની સમતુલા જળવાય, પણ જે રાજ્યગ્યના વિરોધીઓને સખત હાથે દાબી દે, જેમાં માનવની વિચારસંજ્ઞા ઉપર પ્રતિબંધો મૂકાય, જેમાં એક હથિયુ સત્તા હોય, એ રચના ગમે તેટલી તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ હિતાવહ લાગે છે, છતાં, એ તો ઝેર સમાન છે. એ પ્રગતિ અવાગને ક્યારે છે, ને પ્રગતિ શાસનનો જે હક છે, તે છીનવી લે છે. પ્રગતિનું પ્રગત્ય મિટાવી દે છે. આથી લોકશાહી, પાર્લિમેન્ટરી ઢંગની રાજ્યરચના એમને ગમે છે. જવાહર ઈચ્છે છે કે રાજ્યનો શાયક જે હોય, તે ધરનેના રાજાની જેમ, માત્ર બધાનણીય વડોજ હોય. ખરી સત્તા તો જનતાએ જેમને ચૂંટી કાઢ્યા છે, ને જનતાને જેમનામાં વિશ્વાસ છે, એવા પ્રધાનમંડળમાં જ સ્થાપિત થવી જેઠાએ પ્રધાનમંડળમાં પણ જવાહર સયુક્ત જવામદારીમાં માનનારા છે, એટલે કે કાષ્ઠપિણુ પ્રધાનના કાર્ય માટે આપ્ત પ્રધાનમંડળ જવામદાર લેખાવું જેઠાએ, એમ એઓ જણાવે છે. પ્રધાનમંડળના સભ્યોમાંથી જનતાને વિશ્વાસ બિડી જાય ત્યારે, જનતા પાર્લિમેન્ટના સભ્યો દ્વારા યા તો, બીજી ચૂંટણી વખતે, એમને ગાદી ખાલી કરાવી શકે. જવાહર પાર્લિમેન્ટરી શાસનપદ્ધતિ એટલા માટે સ્વીકારે છે કે એમાં અંતિમ સત્તા જનતાની પામે રહે છે. જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાં સુધીજ શાસકો ટપી શકે, અન્યથા નહિ.

જવાહર સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણમાં માને છે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ ન થાય, તો પછી સત્તા માન થોડાઓના હાથમાંજ મર્યાદિત બની જાય અને, પરિણામે સરમુખત્યારશાહી અન્ય સ્વરૂપમાં અથવા આ કારણે સત્તા વિશેષમાં વિશેષ જનસમૂહમાં માન વિકેન્દ્રીકરણથીજ વહેંચી શકાય

જવાહર આ કારણથી એક તરફથી રશિયન સામ્યનાદનો વિરોધ કરે છે, તો બીજી તરફથી એઓ અમેરિકાના મૂડીનાદનો વિરોધ કરે છે કારણ કે બંને પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિ, જનતાના હાથમાંથી સત્તા છીનવી લઈને માત્ર થોડાના હાથમાંજ સત્તાના સૂત્રો રાખે છે આ કારણે જ્યારે જ્યારે લોકશાહી પર આક્રમણ થયું છે, ત્યારે જવાહરે એનો પ્રબળમાં પ્રબળ વિરોધ કર્યો છે એટલુંજ નહિ, પણ જવાહરે પરદેશી હકૂમત જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં રાષ્ટ્રીય આદોનનને ટેકો આપ્યો છે જવાહર માને છે કે એશિયા ઉપર એશિયાની પ્રજાની સત્તા હોવી જોઈએ એથી જ, એશિયાઈ પ્રજાએ જ્યારે પરદેશી હકૂમતની નાગચૂ માથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેને જવાહરની નૈતિક સહાય મળી છે

જવાહર એમ માને છે કે કોઈપણ દેશનું રાજકારણ આજે એકાગ્રી ન હોઈ શકે આજે જગત સાકુ થતું જાય છે અતરે એકાગ્ર થતા જાય છે જ્યાં જતા દિવસો વીતતા ત્યાં આજે કનાકોમાં પહોંચી જાય છે એટલે, જગતના એક બીજા દેશો વચ્ચેનો સબધ ધનિષ્ઠ અને ધનિષ્ઠ બનતો જાય છે આને પરિણામે, એક રાજ્યના તત્ત્વની બીજા રાજ્ય પર અમર થવની છે, એટલે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે આતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી નિયાર કરવો જોઈએ એક રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો બીજા રાષ્ટ્ર જોડે સંબંધાયના છે આજે માત્ર રાજકીય દૃષ્ટિથી નહિ પણ આર્થિક રીતે પણ એક દેશ બીજા દેશ જોડે સંબંધાયેલો છે તેથી પ્રત્યેક રાષ્ટ્રે એ સદર્ભમાં નિયાર કરવો જોઈએ પાકીસ્તાનને અમેરિકા શસ્ત્રોની સહાય આપે અથવા તો, રાષ્ટ્રવાદી ચીનના સૈનિકો ખૂબદેશની સરહદ ઉપર આક્રમણ કરે, એમાં હિન્દને કોઈજ નિસ્તગત નથી એમ હિન્દ ન કહી શકે આજે દેશદેશની વચ્ચે વેપારી સબધો વધતા જાય છે પ્રત્યેક દેશ રસાયત બનનાની કાશિશ મરતો હોના છતાં એને પોતની જરૂરિયાતો માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે એથી એ સમગ્ર દૃષ્ટિથી નિયાર કરીને પેનાની પરદેશનીનિષ્ઠા વી જોઈએ

જવાહર લોખંડીની જનતાને માટે જનતા વડે શાસિત અને જનતાની સર ૧૦ એ વ્યાખ્યામાં માને છે પરંતુ જવાહર એમ ધૃષ્ટિ છે કે પશ્ચિમની એક પક્ષી કે બહુમતીની સરકાર રચાય એ રીતિ ખામીવાળી છે એથી લઘુમતી ઉપર

વધુમતી જુલમો કરે, તોયે, એ સરકાર લોકશાહી ગણાય. આથી જવાહર જનતા સુધી સર્વપક્ષી સરકાર રચાય એમ ઈચ્છે છે, કે જેથી એ સરકાર સમગ્ર જનતાની છે, એવો દાવો થઈ શકે. એટલે જ, જવાહરે કેબિનેટની બહુમતી હોવા છતાં, જ્યપ્રકાશ નારાયણ જેડે મંત્રણા ચલાવી, પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ સરકારમાં જોડાય એની શરતો માગી હતી. વળી, જ્યારે ૧૯૪૬ માં, જવાહરને સરકાર રચવા, તત્કાલીન ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ વેવેલે જોડાવ્યા, ત્યારે, એઓ શ્રી. જીન્નાહને મળીને, એમને સહકાર આપવા જણાવ્યું હતું. એટલું જ નહિ, પણ જવાહર તો ઈચ્છે છે કે, જનતાની સરકાર જ દેશવિત સાધી શકે. એકપક્ષની રચાયલી સરકાર નહિ. આમ છતાં, જવાહરની રાજકીય વિચારસરણી મોટે ભાગે, ઈંગ્લેંડની રાજ્યપદ્ધતિથી ધ્રુવયલી છે. એટલે જ એઓ હિન્દનાં બંધારણમાં મોટે ભાગે ત્યાંની શાસનપદ્ધતિને અનુસર્યા છે.

સરકાર ને પ્રજા વચ્ચે જીવંત ને પ્રેમળ સંબંધ હોવો જ જોઈએ, એમ એઓ માને છે, એટલું જ નહિ, પણ શાસકોમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગુરુતા-અનિય ન હોવી જોઈએ, સત્તાની તુમાખી ન હોવી જોઈએ, પણ સરકારના તંત્રવાહકો ને સરકારી નોકરો પોતે જનતાના નોકરો કે સેવકો છે એવી ભાવના કેળવવી જોઈએ. સરકારી નોકરો જનતાના નોકરો છે, કારણ કે સરકાર જનતાની છે. આથી જ જવાહરે, બ્રિટન હિન્દમાંના સરકારી નોકરોને 'Indian Civil Servants' કહેતા હતા તેની ટીકા કરતાં, એમણે જણાવ્યું કે એ લોકો નથી હિન્દી, નથી વિનથી કે નથી નોકરો. સરકારી નોકરો જે પ્રજાસેવક બને તો જ જનકલ્યાણ સાધી શકાય, અન્યથા નહિ. એથી જ હિન્દ આઝાદ બન્યાં પછી, એમણે સરકારી નોકરોને સારા જનસેવકો બનવાનો ઉપદેશ આપ્યા જ કર્યો છે. જવાહરના વિચારો ધણીવાર દૃઢ હોવા છતાં, એમનામાં જડતા નથી, અને એઓ પણ સાચી લોકશાહી રીત પ્રમાણે જનતાને કે બહુમતીને માન આપીને પોતાનો આગ્રહ છોડે છે. એઓ એક જ ધારાસભા હોવી જોઈએ, ને ઉપલી ધારાસભા એક નવો યુર્જવા વર્ગ ઊભો કરે છે, એમ એઓ દૃઢપણે માનતા હોવા છતાં, એમણે બંધારણના ધરૂવાઓની ને બંધારણસભાની બહુમતીના અભિપ્રાયને માન આપી, કેટલીક પ્રાદેશિક રાજસભાઓનો ને કેન્દ્રમાં પણ રાજસભાનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આ રીતે, જવાહરના રાજકીય વિચારો મોટે ભાગે, ગાંધીજીના રાજકીય વિચારોને મજતા છે. તેમ છતાં, એમના રાજકીય વિચારો પર પશ્ચિમની ઊંચા આપણને સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, એટલું જ નહિ, પણ એઓ પશ્ચિમને ધણે ભાગે અનુસરે છે.

રાજકારણમાં છે તેવીજ રીતે અર્થશાસ્ત્રમાં પણ જવાહરના વિચારો પશ્ચિમે ઘડેલા છે. આર્થીજ જવાહર સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં માને છે. અને ટોચની આવક ને તળિયાંની આવક વચ્ચે ખુલ્લો મેદાન હોય એ જવાહરને માન્ય નથી. એથીજ એમણે અવાડી કેબિનેટમાં, દેશનું ધ્યેય સમાજવાદી સમાજરચના છે, એ હકીકતનો સ્વીકાર કરાવ્યો. સમાજવાદી સમાજરચનાની સ્થાપના માટે, એઓ, એક તો મોટા મોટા ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણને મહત્વ આપે છે. અને તો જ નફાની દૃષ્ટિને બદલે જનતાની સેવાની દૃષ્ટિને સ્થાન મળશે, એટલું જ નહિ, પણ મોટા ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી, દેશના આર્થિક વિકાસ માટે જે દ્રવ્ય સરકારને જરૂર પડે તે સહેલાઈથી મેળવી શકાય.

દેશનું અર્થકારણ, નિશ્ચિત ને નિર્ધારિત યોજના અનુસાર થવું જોઈએ. એ વિચાર પણ જવાહરને રશીયાની પંચવર્ષીય યોજના પરથી આવેલો. જવાહર માને છે, કે, મોટા ઉદ્યોગોને પણ પૂરતું મહત્વ અપાવું જોઈએ. મોટા ઉદ્યોગો દેશની આર્થિક પ્રગતિ માટે ખૂબ જરૂરી છે, એટલું જ નહિ, પણ યંત્રવાદના એઓ વિરોધી નથી પણ પક્ષપાતી છે. યંત્રોથી જ ઉત્પાદન વધે, ને ઉત્પાદન વધે તો જ, દ્રવ્યની વહેંચણીમાં દરેકનો હિસ્સો વધારે પ્રમાણમાં આવે, ને, એમ અને તો જ જીવન ધોરણ ઊંચું આવે. એથી ઉદ્યોગીકરણ વિના કાંઈપણ દેશ આર્થિક રીતે ઊંચો ન આવી શકે એમ એઓનું માનવું છે. જવાહર એમ પણ માને છે, કે, દેશની આર્થિક પ્રગતિનો આધાર મોટા ઉદ્યોગો પરજ રહેલો છે. આગોઘોગ કે યંત્રવાદનો વિરોધ એ જવાહરને કાંઈક જૂનવાણી વિચારસરણીનો પડો લાગે છે, કે જેનો અદ્યતન યુગ જોડે કરોડો સંપર્ક નથી.

જવાહર એમ માને છે કે, દરેક દેશે, પોતાનું હિંદીમાં વધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને એ માટે પોતાનો માંલ વિશેષ પ્રમાણમાં નિકાસ થાય, તથા, પરદેશના યાત્રાળુઓને સુખસગવડો આપી એમનું દ્રવ્ય અહીં ખેંચવા પ્રયત્ન કરવો, એ બધામાં જવાહર માને છે. આર્થી, સ્વદેશીની ભાવનામાં જવાહરને ગાંધીજી જેટલી શ્રદ્ધા નથી પણ, એક દેશ ખીજ દેશ જોડે આર્થિક સંબંધો બાંધી એક ખીજની જરૂરિયાત પૂરી પાડે, સડકાર સાધે, એને જવાહર મહત્વ આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ જવાહરને ખાદી ઉપર પણ એટલી શ્રદ્ધા નથી. કારણ કે, એઓ દેશની આર્થિક પ્રગતિ ધ્રુવે છે. દેશનું જીવન ધોરણ ઊંચું આવે એની અપેક્ષા રાખે છે. પણ એ જીવન ધોરણ પરદેશ જોડેના વેપારથી ઊંચું આવી શકે. માત્ર આપણો દેશ ખીજથી અલગ પડીને જેસી રહે તેથી નહિ. વળી, દેશનું ઉદ્યોગીકરણ કરવું હોય તો મોટાં મોટાં યંત્રો, નિષ્ણતો, એ બધાં માટે આપણે પરદેશ પર જ

આધાર રાખવો પડશે. હિન્દ આઝાદ થયાં પછી, સ્વદેશીનો મંત્ર આપણને બહુ મદદદાઈ થાય એવો નથી એમ જવાહર માને છે. એટલું જ નહિ, પણ, આપણે પરદેશી નાણાંકીય સહાય લઈને પણ દેશના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરીએ તેમાં જવાહરને કશું અનુગતું લાગતું નથી.

જવાહર માને છે કે, દેશની આર્થિક પ્રગતિ ત્યારે જ કદી શકાય કે જ્યારે, દેશનું જીવન ધોરણ ઊંચું આવે, જ્યારે જીવનની વધારેમાં વધારે જરૂરિયાતો સંતોષાય. આ રીતે, ગાંધીજીની આર્થિક દૃષ્ટિ ગામડાંને નગરમાં રાખીને રચાઈ છે, જવાહરની શહેરોને નગરમાં રાખીને રચાઈ છે. જવાહર વધારેમાં વધારે જીવનની જરૂરિયાતો સંતોષાવી જોઈએ એમ ઈચ્છે છે, જ્યારે ગાંધીજી જીવનની જરૂરિયાતો ઓછી હોવી જોઈએ એવો આશય રાખે છે. જવાહર વર્ગવિગ્રહમાં માને છે અને ધનિકવર્ગની નાબૂદી ઈચ્છે છે, પણ તે હિંસાનો આશરો લઈને નહિ, પણ અહિંસક રીતે. પૈસાદારો ગરીબોના ટૂંસ્ટી બને, યા તો, પૈસાદારોનો હૃદયપલ્લટો થાય, એમ જવાહર માનના નથી, પરંતુ, જમીનદારીની નાબૂદી જેવા કાયદાકાનૂનની યા તો રાષ્ટ્રીયકરણની યોજનાથીજ પૈસાદારોને કાબૂમાં લાવી શકાશે. એટલેજ, જવાહર ખાનગી માલિકીની વિરુદ્ધ છે.

જવાહર એમ પણ માને છે કે માલિકમજદુરના ઝઘડા પતાવવા હોય તો માલિકે, મજદુરોને પોતાના ધંધાના ભાગીદાર ગણવા જોઈએ, કારણ કે માલના ઉત્પાદનમાં જેટલો હિસ્સો મૂડીના છે તેટલોજ મજૂરીનો છે. આ કારણથી, મજદુરોને પણ મૂડીના જેટલોજ ભાગ મળવો જોઈએ. ને એ કારણથી, મજદુરોને ઉદ્યોગોના સંચાલનમાં પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ. તો જ મજદુરોને કામ કરવાનો ઉત્સાહ આવે ને એમનો અવાજ અસરકારક રીતે સંભળાય.

મૂડીવાદી માનસ નાશ કરવાનો એક જ ઉપાય છે ને તે મજદુરોની જાગૃતિ, મજદુરસંઘોનું સંગઠન. છતાં, જવાહર માને છે કે મજદુરસંઘની રચના કેવળ મજદુરોના આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ કે તેમના હિત જળવાય એ હેતુને લક્ષમાં રાખીનેજ થવી જોઈએ, અન્યથા નહિ. કોઈપણ રાજકીય પક્ષ પોતાના લાભ માટે હક્તાલોનો આશરો લે ને મજદુરોના દુરુપયોગ કરે તેનાથી જવાહર વિરુદ્ધ છે. જવાહર તેથી જ મજદુર સંઘને ઔદ્યોગિકક્ષેત્ર પૂરતું જ મર્યાદિત રાખવા ઈચ્છે છે. તેથી જ મજદુરોના અનેક સંઘો હોય, એ જવાહરને ગમતું જ નથી. કારણ કે, તેમનું આર્થિક હિત એક સંઘથીજ સારી રીતે જળવાઈ શકે, પછી તે ગમે તે રાજકીય પક્ષ સંઘનું સંચાલન કરે, કારણ કે, રાજકીય મતભેદ ગેરમાર્ગે નહીં

આર્થિક દૃષ્ટિ તો બધા સધોની એકજ હોઈ શકે, હોવી જોઈએ આ ક્ષેત્રમાં અનેક રાજકીય પક્ષો એકમીજના સહકારથી કામ કરી શકે

દેશનો મુખ્ય આર્થિક પ્રશ્ન અત્યારે ગરીબીનો ને ભૂખમરાનો છે તેની નાબૂદી એ પ્રત્યેકનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે આ નાબૂદી માટે ઉત્પાદન વધવું જોઈએ એટલે હાલને તમકડે તો પ્રત્યેક જણે, ઉત્પાદન વધારના કોશિશ કરવાની છે, એટલું જ નહિ, એમાં રાજકીય હેતુઓને પ્રવેશના દેના ન જોઈએ, એમ જવાહર માને છે ને સ્વીકારે છે

બેકારીના પ્રશ્ન માટે જવાહર માને છે કે આજકાલ લણેનાઓની મોટામાં મોટી આ દુખદ પરિસ્થિતિ છે લણેનો વર્ગ, શરીરશ્રમ કરતો નથી, એમાં નાનમ સમજે છે, તેથી તેઓ બેકાર ગઢે છે એટલે લણેનાઓમાંથી શરીર શ્રમની નાનમ દૂર થાય, તેઓ ગમે તે કાર્યને બિચુ ને મદત્વનું ગણે, તો બેકારી ઓઝી થાય ને બેકારી ઓઝી કરવા જવાહરને ઉદ્યોગીકરણનો માર્ગ સરળ જણાયો છે કારણ કે એથી દેશમાં બેકારોને કામ મળશે આમોઘોગ વધુ સખ્યામાં રોજ આપી શકે નહિ આમોઘોગ સ્વતંત્ર રીતે બેકારોને માટે નહિ, પણ અર્ધબેકારોને રોજ આપવામાં મહાત્મ્યભૂત અવશ્ય નીરડે એ રીતે એની જરૂર પણ છે પણ મોટા પ્રમાણમાં બેકારીની નાબૂદી તો, મોટા ઉદ્યોગો કરી શકે જવાહર માને છે, કે, હવે આપણે જમાનાની જોડે પ્રગતિ સાધવી જોઈએ આપણે પાછા ભૂતકાલમાં જઈએ એ હાલને તમકડે અસહનિત છે એટલે, આપણે જગતની પ્રગતિને આપણી નજર સામે રાખીને આપણી આર્થિક સમસ્યાનો ઉકેલ કરવો જોઈએ, જગતથી અન્ય રીતે નહિ જવાહર એટલું સ્વીકારે છે કે આમોઘોગોના વિકાસ ગામડાઓમાં બેકારીનો ઉપાય છે પણ શહેર અને ગામડા બન્નેમાંથી બેકારી નિવારણ તો મોટા ઉદ્યોગો ને ગામડાના ઉદ્યોગોના પરસ્પર સહકારથી થઈ શકે આમોઘોગો ને મોટા ઉદ્યોગો પરસ્પરવિરોધી છે, એમ જવાહર માનતા નથી પગનું એમની વચ્ચે પરસ્પર સહકારની ભાવના રચાયા તો જ, દેશની પ્રગતિ થાય બે વચ્ચે સર્વ રહે અને એકબીજાને દાબી દેનાની કોશિશ કરે, ત્યાં સુધી, દેશ આર્થિક પ્રગતિ કરી શકે એ સહનિત નથી આથી બન્ને ઉદ્યોગો પરસ્પર સહકારી છે, એ મૂળભૂત મિત્રતાને સ્વીકારીને જ ઈર્ષિ પણ યોજના હાય ધરની જોઈએ

જવાહર આર્થિક યોજનામાં માને છે વ્યવસ્થિત યોજના વડે જ દેશની આર્થિક પ્રગતિ થઈ શકે, અને દેશના જે જે આર્થિક તત્વો હોય તેનો લાભ લઈ શકે આથી જ જવાહરે સ્વરાજ્ય મળતા પૂર્વે પણ એક યોજનાસમિતિ

આવશ્યક છે, તેવી રીતે, વિચ્છેદ આવશ્યક છે. માનવીને જગત્સ્તીથી અનિષ્ટમાં સમગ્રતા દેવાય નહિ, એમાં કૂરતા છે, માનવહોદ છે.

સ્ત્રીપુરુષ સમાનતાના પાણુ જવાહર અત્યંત આગ્રહી છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સમાનતા આવશ્યક અંગો છે, અને એકના વિના બીજું ચાલી શકે નહિ એમ આપણે વારંવાર કહેતા હોઈએ છીએ, તેમ છતાં, સ્ત્રીઓને આપણે નથી અર્થિક હક્ક આપતા, નથી, કોઈપણ જાનનું ગૌરવ કરતા, ને ધરતી રાણી કે ગૃહિણી એવાં રૂપાળાં નામો આપીને આપણે એને ઘરમાં ગોંધી રાખીએ છીએ, જે હડહડતો અન્યાય છે, નરી કૂરતા છે. આથી આર્થિક સમાનતા હોવી જોઈએ, એટલા માટે પુરુષની જેમ સ્ત્રીઓ પણ દ્રવ્યોપાર્જન કરે. જેની રીતે પિતાની મિલકતમાં પુરુષને ભાગ મળે, તેવી જ રીતે પુત્રીઓને પણ સરખો હિસ્સો મળવો જોઈએ. જેની રીતે, પુરુષ પિતાનું સંતાન છે, તેવીજ રીતે, સ્ત્રી પણ. તો શા માટે એને પિતાના હક્કમાંથી બાન કરવી જોઈએ? આજ વિચારથી જવાહરે એમના રાજ્યતંત્રમાં કાનૂન દ્વારા સ્ત્રીઓને વારસાદક આપ્યો. સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાનંત્ર્ય મળે તોજ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ મુધરે ને એમની ને પુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ મુધરે. દ્રવ્યોપાર્જનનો પુરુષના જેટલો જ સ્ત્રીઓને હક્ક છે, એવું જવાહર માને છે ને સ્વીકારે છે. સ્ત્રીઓને પુરુષોએ જે અર્ધગુલામગીરીની સ્થિતિમાં રાખી છે, તેમાંથી તેમને મુક્તિ મળવી જ જોઈએ. એ મુક્તિ જ્યાં મુધી પુરુષના હાથમાં આર્થિક સત્તા હોય ત્યાં મુધી ન મળે. સ્ત્રી પુરુષનાં કરતાં ઉતરતી છે, એમ જવાહર માનતા નથી, પણ સ્ત્રી પુરુષની સમોવડી છે એમ માને છે. સમાન સંલોગો અને સમાન તકો મળનાં સ્ત્રીપુરુષ સાથે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં દરીદ્રાર્થ કરી શકે એમ છે. સ્ત્રીપુરુષ બન્ને સમાન છે. અને બન્નેના અન્યોન્ય સહકારથી જ સંસાર નબી શકે. સંઘર્ષથી તો જીવનના પાપા હચમચી ઊઠશે.

જવાહર સ્ત્રીને ગૃહના આર્થિક તંત્રમાં સરખો ભાગ આપવા ઇચ્છે છે, છતાં, એઓ એમ તો માને છે, કે, માનવજીવનમાં કલા ને મુંદરતાની ભાવનાની જગ્યાબદારી તો સ્ત્રીઓની છે. સ્ત્રીઓ જ ગૃહની શોભા છે. સ્ત્રી દ્રવ્યોપાર્જન કરે છતાં, ગૃહને કલામય બનાવવું, વસવાટ યોગ્ય બનાવવું, શાંતિધામ બનાવવું એ સ્ત્રીઓના હાથમાં છે. અને એમણે એમની ફરજ બજાવવી જોઈએ.

જવાહર વિલકત કુટુંબના હિમાયતી છે. એઓ માને છે કે સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા રાખવાથીજ, માનવ પોતાના પગ પર ઊભો ન થયો હોય, તો પણ એને પરણાવી દેવામાં આવે છે, અને કુટુંબનો બોલો કુટુંબના વડીલપર વધતોજ જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબ ઘણું બહોળું હોય તો, એમાં ગૃહજીવનની શોભા નથી. પણ

એ હરહ મેશ કલેશ ને ક કાસતુ ધામ ચર્ષ પડે છે એ ધર્મશાળા જેવું મની જાય છે એથી સાચો માર્ગ એ છે કે, જેનામા કુટુંબની જવાબદારી ઉપાડી લેનાની આર્થિક તાકાત હોય તેજ પરણે ને પરણે એટલે જુદા રહે નાની ઉમરે જગન કરના તરફ પ્રતિમધ મૂકના કરતા, આર્થિક જવાબદારી ઉપાડે તેજ પરણે એની કાઈ યોજના જરૂરી છે વિલક્ષ્મ કુટુંબને લીધે, માનવી પોતાની જવાબદારી પણ પૂર્ણ રીતે સમજે છે એટલું જ નહિ પણ, પોતાની જવાબદારી અદા કરવાની એનામા હોશ થાય છે, ને એ કર્મરત બને છે

જેવું સચુકનકુટુંબ વિષે તેવુંજ જવાહરનું મતવ્ય, કુટુંબનિયોજન વિષે છે જેમ આર્થિક યોજના હોની જોઈએ એમ એઓ માને છે, તેનીજ રીતે, કુટુંબનિયોજનની પણ આ યોજના હોની જોઈએ પોતે કેટલા બાળકોને પોષી શકે છે, તેનો પ્રથમથીજ મામાપે વિચાર કરીને, તેટલાજ પ્રમાણમા બાળકોને જન્મ આપવો જોઈએ હિન્દનો અત્યારે આર્થિક યોજનાઓને પણ હકાવતો એવો પ્રશ્ન વસતિ વધારાનો છે વસતિ વધતી જતી હોવાથી હિન્દ ઉત્તરોત્તર ગરીબ થતુ જાય છે કારણ કે, વસતિના વધારાના પ્રમાણમા ઉત્પાદન વધતુ નથી આ કારણથી કુટુંબ નિયોજન પર નિશેષ લક્ષ અપાતુ જોઈએ જવાહરની દૃષ્ટિ બ્યવહારુ છે, અને તેથી ગાંધીજીની જેમ એઓ સપ્તમ પર ભાર મૂકતા નથી પણ અત્યારે, આપણને જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો લાભ મળે છે, એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને કુટુંબનું નિયોજન કરવું જોઈએ એમ એઓ સ્વીકારે છે

શિક્ષણ વિષે જવાહર માને છે કે, આપણા દેશની કેળવણી રાષ્ટ્રીય હોવી જોઈએ અત્યારની આપણી કેળવણી અધૂરી છે ને આપણા દેશને અનુદાન નથી આમ છતાં આપણી કેળવણી એ પશ્ચિમની કેળવણીને અગણીને તો હરગિજ નહિ આગળ વધી શકે, એમ જ નહિ, પણ પશ્ચિમની જે ટેકનીકલ શિક્ષણ પદ્ધતિ છે તેનો પણ આપણને પૂરતા પ્રમાણમા લાભ મળવો જોઈએ આપણને વિદ્યાન કે ટેકનીકલ શિક્ષણની વધારે જરૂર છે પ્રાથમિક શિક્ષણમા એઓ ગાંધીજીની નર્મતાલીમની તરફેણ કરે છે ને આપણી આબોધના માટે એજ શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉત્તમ છે, એમ એઓ સ્વીકારે છે આજના શિક્ષણથી ભણેલા ને અભણ વચ્ચે જે મેળ નથી, એમની વચ્ચે જે કોઈ પણ પ્રકારનો સપર્ક નથી શિક્ષિત વર્ગમા જે ગુરુતા અન્ધિ આવી છે, તે જવી જોઈએ અને તેને નાબૂદ કરવા માટે પાયાની કેળવણી અથવા નર્મતાલીમની યોજના બહુ આરો લાગ ભજવશે જવાહર ઇચ્છે છે કે નર્મતાલીમ આપણી સરકાર અપનાવે

શિક્ષણના માધ્યમ વિષે માતૃભાષાદ્વારા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ

તાલીમ આપે એવું હોવું જોઈએ, એમાં વાગ્યો તો હરગિજ ન પડ્યા જોઈએ. શિક્ષણમાં વાગ્યુંથી ન જ હોય, ન જ હોવી જોઈએ.

જ્ઞાદર પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર છે અને સાહિત્યના વિધવિધ પ્રકારો વિષે એમણે તક્ષસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો છે અને એ સંબંધે ફેટલાંક મૌલિક વિધાનો પણ કર્યો છે. ભાષા સંબંધી જ્ઞાદર જણાવે છે કે એનું કાર્ય 'દેવળ સૌન્દર્ય' સરજવાનું નથી, પણ વિચારોને સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવાનું છે. વિચાર ગંભીર હોય તો ભાષામાં ગંભીરતા આપોઆપ આવે. ખાસી શબ્દોથી કે શબ્દ-બાહુલ્યથી ગંભીરતા આવી શકતી નથી. વિચારોથી ભાષામાં ગંભીરતાની સાથેસાથ મજબૂતી પણ આવે છે. જ્ઞાદર કહે છે કે આજે સદુથી મહત્વની વસ્તુ એ દેશને આગળ ધપાવવાની છે અને દેશની સમસ્યા પ્રગટને લઈને આપણે આગળ વધવાનું છે. આ માટે ભાષા એક અત્યંત આવશ્યક વસ્તુ છે. ભાષા આપણને વિચાર કરતાં, કામ કરતાં અને આપણા વિચારો વ્યાપક રીતે પ્રસારનાં શીખવે છે, પણ મહત્વની વસ્તુ તો વિચારો છે. જ્ઞાદર પ્રશ્ન કરે છે કે વિચાર જ નહિ હશે તો પ્રસાર શેનો કરશું? એટલે સાહિત્યમાં ભાષા અને વિચાર બંને અનિવાર્ય છે. એક વસ્તુ યાદ રાખવા જેવી છે કે વિચાર માટે ભાષા છે, ભાષા માટે વિચાર નથી. દુનિયામાં આજે તરેહ તરેહની વિચારધારાઓ વહી રહી છે, અને તે બધી જ વિચારધારાનો અભ્યાસ આપણે કરવો જોઈએ.

જ્ઞાદર જણાવે છે કે ભાષાનો આરંભ કવિનાથી થયો છે અને વાર્તા નિબંધ આદિથી એણે વિસ્તાર સાધ્યો છે. એ વિસ્તાર સધાતાં—એના બે પ્રવાહ આપણને દેખાય છે : એક બોલચાલની ભાષા, બીજી સાહિત્યની ભાષા. સાહિત્યની ભાષા એ વ્યવહારની ભાષા બની શકતી નથી, છતાં સાહિત્યની ભાષાની સાહિત્યના વિકાસ માટે જરૂર તો છે જ. પણ ભાષાની સદુથી વધારે જરૂર વ્યવહાર માટે છે. જ્ઞાદર કહે છે કે આપણે આપણી ભાષા સાચવી ગંખવાની છે, એટલું જ નહિ પણ, એને ખીલવવાની તેમજ સમૃદ્ધ કરવાની છે. પણ કાયદાની મદદથી ભાષાને સમૃદ્ધ કરી શકાય નહિ. ફૂલ ઉગારવું હોય તો જમીનમાં ખી વાવવું પડે. પાણી નાખવું પડે. અંકુર ફૂટે એટલે એની માવજત કરવી પડે. ત્યારે છોડ ઉપર ફૂલ ખીલે. એ ફૂલ પણ બહુ સાચવીને તોડવું પડે છે અને સાચવીને ગંખવું પડે છે. ત્યારે ભાષાને ખીલવવા માટે પણ બહુ કાળજીથી કામ લેવું પડે છે. ભાષા એ બહુ નાજૂક વસ્તુ છે. એને ખીલવવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર કરવું પડે. એ સર્વે લેખકો કરી શકે, સાહિત્ય સંમેલનો કરી શકે. પણ લેખકો પણ ઉત્તેજન વગર ભાષાની સેવા કરી શકે નહિ.

જવાહર સખેદ જણાવે છે કે લેખકો પાસે ખૂબ કામ લઈ પ્રકાશકો એમનું શોધણું કરે છે આના સંજોગોમાં લેખકથી ભાષાની સેના ભાગ્યેજ થઈ શકે એવું સાહિત્યકાર તરીકે જવાહર સર્ગ જણાવે છે કે એઓ પ્રકાશકોના દુશ્મન છે દુશ્મન શબ્દ જરા સખત છે, પણ જે રીતે પ્રકાશકો લેખકવર્ગનું ચાતુ અને એકધારું શોધણું કરે છે અને પૈસા બનાવે છે તે જોતા એ યથર્થ છે જવાહર કહે છે લેખકો એ સમાજના અને રાષ્ટ્રના જ્યોતિર્ધર છે, માર્ગદર્શક છે અને દૃષ્ટાઓ છે અને એમને પ્રકાશકો તથા જનતા તરફથી સંપૂર્ણ ન્યાય મળવો જ જોઈએ

જવાહર કબૂલે છે કે હિન્દી ભાષામાં એક અજન્મ શક્તિ છે એની આગળ પાછળ સંસ્કૃત ભાષાનો સમુદ્ર ધૂધવે છે એની ડાબી જમણી બાજુ ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી આદિ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો પ્રનાહ વહી રહ્યો છે આ ભાષાઓમાં અમુક વધારે ચડિયાતી અને અમુક ઓછી ચડિયાતી એ તુલના કરવાથી એ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ નહિ થાય એ પ્રાદેશિક ભાષા બીજી પ્રાદેશિક ભાષાને દબાવીને વિકસી શકશે નહિ ભાષાના વિકાસ સબધી જવાહર જણાવે છે કે દરેક પ્રાદેશિક ભાષાને સમદ્ધ બનના માટે બીજી ભાષામાંથી કંઈ ને કંઈ લેવું પડશે જે આમ થશે તોજ બધી ભાષાઓનો વિકાસ થશે આમ ભાષાની બાબતમાં જવાહર જેવા રાજકીય પુરુષ કેટલા આગ્રહી અને સત્તમ છે તેનો ખ્યાલ આવશે

હિન્દની રાષ્ટ્રભાષાસબધી જવાહર જણાવે છે કે આપણા રાજ્ય ધારણમાં બાર કે તેર ભાષાઓ ગણાવવામાં આવી છે અને સામાન્યતઃ એ બધીને હિન્દની રાષ્ટ્રભાષાઓ કહી શકાય બધારણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે “હિન્દી અખિન્દ હિન્દની સત્તાવાર ભાષા છે અને તે હોની જોઈએ”, પણ એથી એમ નથી ફરતું કે એક ભાષા તરીકે, હિન્દી અન્ય ભાષાઓ કરતા, બીજી કોઈ રીતે ચડિયાતી છે જવાહર કબૂલે છે કે આપણી સૌની એક સત્તાવાર સંલિયારી ભાષા હોની જોઈએ, અને તેણે અંગ્રેજીનું સ્થાન લેવું જોઈએ, નહિ તો, આપણી વચ્ચે ભાષાની એટલી બધી દીનાલો જાબી થાય કે આપણે એમ્બીજ સાથેવહેવાર રાખીજ નહિ શકીએ આથી જ સત્તાવાર હિન્દીને ભાષા-રાષ્ટ્રભાષા-તરીકે પસંદ કરવામાં આવી છે હિન્દીજ આ હેતુ પાર પાડી શકે એમ છે હિન્દી બીજી કોઈ પણ ભાષાના માર્ગમાં આડે આવે એવું પરાણે લાદવામાં આવેતું દમાણું નથી એમાં કોઈ પણ પ્રકારની બળજબરી નથી લેકો પર હિન્દી પ્રણે લાદના કેઈ માગતું નથી હિન્દીનું જ્ઞાન દરેક જણને હરેક રીતે લાભદાયી થઈ પડશે એ વિષે જવાહર ખૂબજ આશાવાદી છે

જવાહર જણાવે છે કે, જગતના દેશોમાં, દરેક કેળવાયેલા માણસ ઓછામાં ઓછી બે અને સામાન્ય રીતે ત્રણ ભાષાઓ સારી રીતે શીખે છે, અને તે ઉપરાંત બીજી બેત્રણ વધુ ભાષાઓનું તેને કામચલાઉ જ્ઞાન હોય છે. આમ જવાહર ધરે છે કે સામાન્યતઃ દરેક સંસ્કારી વ્યક્તિએ ઓછામાં ઓછી બેત્રણ ભાષાઓ તો જાણવી જ જોઈએ. હિન્દીઓએ આમ હિન્દની જ બે ત્રણ ભાષાઓ જાણવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે પરદેશી ભાષાઓની ઉપેક્ષા કરવી હિન્દને પોસાય તેમ નથી. જવાહર જણાવે છે કે આઝાદ હિન્દના મહત્વાકાંક્ષી નાગરિકોએ પરદેશની ભાષાઓ શીખવી પડશે. અને હિન્દીઓ માટે અંગ્રેજી એ સૌથી સહેલી અને ઉપયોગી પરદેશી ભાષા છે. અંગ્રેજીની મદદતા સમગ્રવર્તાં જવાહર જણાવે છે કે અંગ્રેજી આપણે બૂલી જઈએ એ દેખીતી રીતે બેવકૂફી લઈ ચર્ચ પડશે. અંગ્રેજી એક સૌથી મહત્વની વિશ્વભાષા છે, અને તે સૌથી વધુ વિસ્તરેલી છે. એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક રીતે સૌથી મહત્વની ભાષા છે. જગતનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્ય એ ભાષામાં છે. એ જગતના પાંચે ખંડોમાં બોલાય છે અને એનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ પણ ઘણું છે. આથી આ ભાષા આજના સંજોગોમાં અનિવાર્ય છે અને એટલા માટે આપણે અંગ્રેજી જાણાવવાનું અને શીખવાનું ચાલુ રાખીશું, એટલું જ નહિ, પણ પરદેશી ભાષાઓથી જો આપણે અપરિચિત રહીશું તો ભવિષ્યમાં આપણે આપણાં વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક તથા બીજાં કામો ટકાવી રાખીશું નહિ.

હિન્દની જનતાને ચેતવણી આપતાં જવાહર જણાવે છે કે, હિન્દીઓના માનસમાં લાંબા કાળથી અલગતાની વૃત્તિ રહેતી આવી છે—આપણામાં પ્રાન્તીયતાની ભાવના છે, ભાષાકીય ભાવના છે અને બીજી પણ એવી અનેક પ્રકારની સંકુચિત ભાવનાઓ છે—જે આખો વખત આપણને અલગ પાડવાનું કામ કરતી રહે છે. એટલા માટે આપણે સતત જાગૃત રહેવું જોઈએ. કારણ કે, હિન્દની પ્રગતિ તેની એકતા પર અવલંબે છે. એ પાયાની વસ્તુ છે. આપણા રાષ્ટ્રની દસ્તી એના પર આધાર રાખે છે. એથી એ પાયાને મજબૂત કરવાની દરેક ભારતવાસીની નૈતિક દુરજ છે એમ જવાહર જણાવે છે.

ભારત સંઘનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની પુનર્રચના ક્યા સિદ્ધિતા પર થવી જોઈએ તે સંબંધે પોતાના મૌલિક વિચારો દર્શાવતાં જવાહર જણાવે છે કે, ભારતના નકશાની અમુક અંશે નવરચના અનિવાર્ય છે. બ્રિટીશરો પામેથી આપણી પાસે જે કંઈ આવ્યું તે સઘળું કાયમી વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી લેવા માટે કશું જ કારણ નથી. પ્રક્રિયા થઈ રહી છે અને આપણે તે સારી રીતે અને સંજોગોમાં કરવી

જોઈએ. હિન્દ માં જે ફેરફારો થઈ રહ્યા છે અથવા હવે પછીથી થવાના છે તે ઐતિહાસિક પ્રક્રિયા છે.

જવાહર કહે છે કે ભાષાવાર પ્રાંતોની બાબતમાં તથ્ય હશે ખરું, પણ એમને એ શબ્દપ્રયોગ જરાય ગમતો નથી. ભાષાં મહત્વની વસ્તુ છે અને પ્રગ્નની સંસ્કૃતિમાં એ ઘણી મોટી વસ્તુ છે. હિન્દની અંદર સંસ્કૃતિની જે વિવિધતા છે તે આપણે સાચવી રાખવા માગીએ છીએ. ભાષા એનું એક અંગ છે. એ ભાષાઓના વિકાસને સંપૂર્ણ તક આપણે આપવા માગીએ છીએ, પરંતુ, જ્યારે આપણે ભાષાવાર પ્રાંતોની વાત કરીએ છીએ.....ત્યારે, આપણે ભાષાની સાથેસાથ સંસ્કૃતિ, રાજ્યહીનતા, નાણાં, સલામતી, સંરક્ષણ તથા બીજી અનેક વસ્તુઓનો સમગ્રપણે વિચાર કરવો જોઈએ. તોજ આપણે આખા ચિત્રનો સમગ્રપણે વિચાર કરી શકીએ.

જવાહર જણાવે છે આ પ્રકારના રાજ્યોના પુનર્રચનાની બાબતમાં સૌથી મોટો સવાલ આર્થિક છે.....મુખ્ય સવાલ, લોકોનું જીવન ધોરણ ઊંચું લાવવાનો તથા બેકારી અને ગરીબાઈ દૂર કરવાનો છે.....આ મહત્વની વસ્તુ છે. એટલા માટે જવાહર કહે છે, કે, ભાષાની બાબત મહત્વની છે. એની ના પાડી શકાય એમ નથી, પરંતુ એ કાંઈ સર્વોપરી બાબત નથી. બીજી બાબતોનો પણ એના અનુસંધાનમાં વિચાર કરવો જોઈએ.

દેશના અસાધારણ સંજોગો જોતાં, જવાહર ભાષાવાર પ્રાંતોનો અલગ રીતે વિચાર કરવાને તૈયાર નથી, છતાં, એઓ સમગ્ર હિન્દનો વિચાર કરવાને તૈયાર છે. જવાહર ધૃષ્ટિ છે કે બધી વસ્તુઓ ખ્યાલમાં રાખીને તથા ભાષા, સંસ્કૃતિ અને બીજી બાબતો નજર સમક્ષ રાખીને રાજ્યોની પુનર્રચના થાય એ જ ઇષ્ટ છે. જવાહર જણાવે છે કે ભાષાવાર પ્રાંતરચનાનું કામ એ આપણી દષ્ટિ સંકુચિત કરે છે. એ આપણને હિન્દ વિષે ઓછા સમગ્ર અને પ્રાન્ત વિષે વિશેષ સત્તજ બનાવે છે એ ખરેખર કમનસીબ ઘટના છે. પ્રગ્નની સર્વોપરી નૃણતિ સમગ્ર દેશ વિષેની હોવી જોઈએ. એને જ રાષ્ટ્રીયતા કહેવામાં આવે છે. અન્યથા આપણે સંકુચિત અને પ્રાંતીય બની જઈએ છીએ.

જવાહર નિશ્ચયપૂર્વક જણાવે છે કે હિન્દની પારાવાર વિવિધતા જળવાઈ રહે અને હિન્દનો પ્રત્યેક પ્રાન્ત પોતાની ખાસિયતો અને લિન લિન જીવનપદ્ધતિ તથા વિચારસરણી પ્રમાણે સદૈવ હિન્દની એકતાનો નકશો નજર સમક્ષ રાખીને પોતાનો વિકાસ સાધે એ જ ઇષ્ટિનીય છે. આ મહત્વના પ્રશ્નોને જો આ પ્રમાણે

વિચાર કરનામા આવે તો જ હિન્દ એક બ્રહ્માન રાષ્ટ્ર અને વીર્યશાળી પ્રજા તરીકે આગળ વધી શકશે, અન્યથા નહિ ભૂતપ્રજામા હિન્દની જે દુર્દશા થઈ હતી તેનું પુનરાવર્તન થતું આપણે અટકાવવું જોઈએ જવાહર જણાવે છે કે હિન્દનું તન નમણું પડે, તેમાં શિથિલતા આવે તથા તેમાં અગજકતાના તત્વો જાણે અગજપ્રયે પ્રવેશે, એવું કંઈ કાર્ય હિન્દનામીઓએ કરવું ન જોઈએ જવાહર આજ કાલથી એકતા, સંગઠન સહમત અને સિસ્તના ખાસ આગ્રહી છે

જવાહર માને છે કે આજનો જમાનો વૈજ્ઞાનિકનો છે, અને એથી જ વૈજ્ઞાનિકો આજે ઘણો મહત્વનો ફાળો આપી શકે એમ છે વિજ્ઞાનનો જો સદુપયોગ કરવામા આવે તો જગત જરૂર પ્રગતિને પધે વળે અને જો એનો દુરુપયોગ થાય તો જગતની અધોગતિ થાય અને એનો સર્વનાશ થાય બન્ને નિશ્ચયોદ્ધોએ આ સત્યની સાબિતી જગતને કરાવી છે છતાં હજી પણ માનવજાત એટલી નથી હજી પણ જગતના માધાતાઓ સામ્રાજ્યવાદીઓ યુદ્ધની તથા અલભ્ય અને હાનિ દોજન બોમની જ વાતો કર્યા કરે છે શસ્ત્ર સરભમ વધાર્યે જાય છે અને પગલું ગજ્યો જોડે લશ્મરી મારો કર્યે જાય છે વિજ્ઞાનની શક્તિઓનો આથી સ્વનાશન યોગ્યોમા જ ઉપયોગ થવો જોઈએ એમ જવાહર માને છે અને આમ થશે તો જ જગતમા સુખ, શાન્તિ સમૃદ્ધિ અને સતોષની ભાવના પેદા થશે

જવાહર કહે છે કે વિજ્ઞાનની થોડી ટૂણી માહિતી પ્રત્યેક જણને હોવી જોઈએ કારણ કે, આજે વિજ્ઞાનનો યુગ છે અને જે એનાથી વચિત હોય તેનો આજના જમાનામા ક્યાય મેળ ખાતો નથી

જવાહર જણાવે છે કે ભારતના સ્વનિર્ભરતા યોગ્ય રક્ષણ માટે ભારતને પોતાના જ ભારે ઉદ્યોગો હોવા જોઈએ આથી ભારત માટે ઔદ્યોગીકરણ અનિવાર્ય છે પહેલા ઔદ્યોગીકરણનો અર્થ, નપરાશની સ્વીકૃત્તિઓનું ઉત્પાદન નવારતુ, એવો થતો હતો પણ આજે ઔદ્યોગીકરણ એટલે એક દેશને તેના પોતાના ભારે પાયાના અને મૂળ ઉદ્યોગો હોવા જોઈએ આ સિવાય દેશનું ઉત્પાદન કંઈકાં બીજાને કાઢી માર્ગ નથી

જવાહર કહે છે કે નવરત અને દુનિયા આજે સક્રિયકાળમાથી પસાર થઈ રહેન છે આ પૂર્વે જે કંઈ પ્રદેશનું હતું એ અત્યારે જૂનું થઈ ગયું છે માર્કેટ મહાન હતા, પણ ઔદ્યોગીકરણ સદીની મધ્યમા વીસમી સદીની મધ્યે તેની સ્થિતિ હશે, એ આપણને કહી શકે એવી અપેક્ષા રાખીએ એ અયોગ્ય છે આજે લેકેના વિચાર જેનાથી ધ્યાય છે એ પુસ્તકો ઔદ્યોગીકરણ સદીમા લખાયા હતા સમયની

સાથે રહેવા માટે અત્યારે જે ભારે યાંત્રિક વિકાસ સધાઈ રહ્યો છે, એને સમજવાનું આવશ્યક છે. અત્યારે ભારત જે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિમાંથી પસાર થઈ રહેલ છે એ પશ્ચિમના એ જમાનામાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિથી લિન્ન છે. કારણ કે અત્યારે ભારતને ઔદ્યોગિક સાથે અણુક્રાન્તિમાંથી પણ પસાર થવાનું છે.

જવાહર જણાવે છે કે ધણા લોકો માને છે કે સમાજવાદી સ્વરૂપની સમાજ-રચના અને સમાજવાદ લિન્ન છે, પણ એ સત્ય નથી. બન્ને એકજ વસ્તુ છે. એમાં જરા પણ ફરક નથી. માત્ર સારી સારી વાતો કરવા માટે આ ધોયને સ્વીકારવામાં આવેલ નથી. ધણા લોકો માને છે કે માત્ર શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવાથી કામ પૂરું થયું છે, પણ એવું નથી. એ સાથે નક્કર કામ પણ થવું જોઈએ. આપણે આપણા સામાજિક અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે કંઈક કરવું જોઈએ.

જવાહર જણાવે છે કે માનવી કરી શકે એવું જ કામ કરતાં યંત્રો તૈયાર થઈ રહ્યાં છે. આ યંત્રોમાં અમુક સ્મૃતિ જાળવવાની શક્તિ પણ હોય છે. આ રીતે યંત્રો અમાનુષી રીતે ધીરે ધીરે માનવ બની રહ્યાં છે, ત્યારે યંત્રોને કારણે માણસો 'ઓછા' માનવી બની રહ્યા છે. જવાહર કહે છે કે અણુશક્તિના આ જમાનામાં આપણા સંબંધો અમુક નીતિ પર રચાયેલ હોય એ જરૂરી છે.

જવાહર ધર્મને માનવીની અંગત બાબત માને છે. અને ધર્મભાવના માનવના અન્ય વ્યવહારોની આડે ન આવવો જોઈએ, એમ એઓ જાહેર કરે છે. ધર્મ એ માનવજીવનને સંસ્કૃત બનાવે છે, પણ એ માનવજીવન માટે અનિવાર્ય છે એમ એઓ માનતા નથી. ધર્મપ્રસાર કે ધર્મોત્તરની પ્રવૃત્તિ જવાહરને હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. ધર્મને જવાહર બૌદ્ધિક દૃષ્ટિથી જુએ છે. ધર્મ ખાતર ધર્મમાં એઓ માનતા નથી. આમ લેલે જવાહર જનતાને અધાર્મિક લાગે પણ એમનું જીવન અને કવન અણીશુદ્ધ ધર્મમય છે એની કોઈથી ના પાડી શકાશે નહિ.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે જવાહર ઊંચો મત ધરાવે છે. આપણી સંજનજૂની ભવ્ય સંસ્કૃતિનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો, આપણી પ્રેમ, અહિંસા, સહિષ્ણુતા અને બંધુત્વની જ્વલંત ભાવનાની જવાહરે મુક્ત કંઠે તારીફ કરી છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં જવાહર ખૂબ રસ લે છે અને એ સંબંધી એઓ ઘણાજ આશાવાદી છે. ભગવાન તથાગત તથા પ્રાન: સ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજીમાં એ સંસ્કૃતિની મૂર્તિમંત ભાવના એમણે નિહાળી છે.

જવાહર જેમ જેમ આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરતા

ગયા તેમ તેમ એઓ આપણી સંસ્કૃતિની મુદ્રતા તથા ભવ્યતા પિછાનતા ગયા, અને આપણી સંસ્કૃતિનાં સૌન્દર્યદર્શનનું રસાસ્વાદન એમણે ‘મારું’ હિન્દનું દર્શન’ એ પુસ્તકમાં કરાવ્યું. જવાહર જણાવે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ જગતની અન્ય સંસ્કૃતિઓ કરતાં વિશિષ્ટ હોવાથી જ એ આજ દિન સુધી ટકી રહી છે. આમ જાતાં, ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિ, મીસર અને એશીયોનની સંસ્કૃતિ, ચીન અને આરબ સંસ્કૃતિ, એ બધીનાં પણ જવાહર ઇતિહાસકાર હોવાથી ભક્ત છે જ.

જવાહર દેખા છે, અને, માનવજીવનમાં સંસ્કૃતિને ધણું જાણું સ્થાન છે તેવું માનનારાઓમાંના એક છે. સંસ્કૃતિ જ પ્રજાની પિછાન કરાવે છે. માનવનો માનવ જોડેનો વ્યવહાર કેવી રીતનો છે એ જ સંસ્કૃતિની સાચી કસોટી છે. અને જે સંસ્કૃતિમાં માનવને માનવ પ્રત્યે આદર હોય, પ્રેમ હોય, સહિષ્ણુતા હોય, એજ સંસ્કૃતિ ઉત્તમ છે, ખીજ નહિ.

સંસ્કૃતિ શબ્દની વ્યાખ્યા આપતાં જવાહર બે વિધાનો કરે છે: પ્રથમ એ છે કે સંસ્કૃતિ એટલે જગતમાંની સારામાં સારી જ્ઞાત અથવા કથિત વસ્તુનો પરિચય પામવો; દ્વિતીય એ છે કે સંસ્કૃતિ એટલે ગાનસિક કે શારીરિક શક્તિઓની તાલીમ, વિકાસ અને સંગઠન અથવા તો આ રીતે થયેલું ધર્મર મન, નીતિ કે રસવૃત્તિની સુધારણા અથવા સંસ્કરણ: સમ્યક્તાનો પ્રકાશ. આ અર્થમાં સંસ્કૃતિ એ એક પાયાની અને આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તુ છે. આ ઉપરાંત, જવાહરના મત પ્રમાણે સંસ્કૃતિનાં રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપો પણ છે. અને ઘણાં રાષ્ટ્રોએ પોતપોતાની આગવી પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વ ખીલવ્યાં છે એ નિઃશંક છે.

જવાહર પ્રશ્ન કરે છે કે આ જગત સંસ્કૃતિમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું સ્થાન ક્યાં ? આ પ્રશ્નના જિત્તરમાં જવાહર જણાવે છે કે કેટલાક લોકોએ હિન્દુ, મુસ્લિમ ને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની વાત કરી છે. પણ આ પ્રકારના શબ્દ પ્રયોગો જવાહરને જગ્ય ગમતા નથી. જો કે, જવાહર એટલું તો સ્વીકારે છે કે મહાન ધાર્મિક ચળવળોએ રાષ્ટ્ર કે જાતિની સંસ્કૃતિ પર પ્રભાવ પાડ્યો છે. એઓ જ્યારે ભારત તરફ નજર કરે છે, ત્યારે એમને ભારતની પ્રજાની સમન્વિત સંસ્કૃતિનો ક્રમશઃ વિકાસ થતો દેખાય છે.

હિન્દના ઇતિહાસમાં જવાહર બે હરીફ ને પરસ્પર વિરોધી બળોને કામ કરતાં જુએ છે—એક, સમીકરણ અને સમન્વયનાં બળો અને બીજાં અલગતા સર્જવતાં વિચ્છેદકારી બળો. આજે પણ હિન્દ સામે એજ પ્રશ્ન જુદા સંદર્ભમાં આવી પડ્યો છે. આજે ભારતમાં એક બાજુ એકતા માટે જળમરસ્ત બળો કામ કરી

રહ્યાં છે, તો ખીજી બાજુ વિચ્છેદ જન્માવતાં ને અક્ષગતા પર ભાર મૂકતાં બળો છે. આ એક પ્રાણુમૂલ સવાલ છે અને એના ઉકેલ પર હિન્દનું ભાવિ નિર્ભર છે.

જવાહર જણાવે છે કે ભારતમાં સૌથી બળવાન સાંસ્કૃતિક તત્વ આર્ય તત્વ હતું. આમાંથી મુખ્યતઃ આપણી મહાન ભાષા સંસ્કૃતમાં મૂર્તિમન્ત થતી વિરાટ સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું.....પાછળથી એમાં દક્ષિણે ધણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સંસ્કૃત ભાષા આપણા લોકોના વિચાર અને ધર્મનું પ્રતીક બની એટલું જ નહિ, પણ ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાનું પ્રતીક બની ગઈ. સુદ્ધના સમયથી એ જનતાની બોલવાની ભાષા રહી નથી પણ સમગ્ર ભારત પર એ બળવાન પ્રભાવ પાડતી રહી હતી. આ પછી ખીજી પ્રભાવકારી અસરો આવી અને એમાંથી વિચાર અને આવિષ્કારનાં નવાં ક્ષેત્રો સર્જ્યાં.

અસંખ્ય સ્વરૂપો સહિતની જ્ઞાનિસંસ્થા એ ભારતની વિશિષ્ટ પેદાશ છે એમ જવાહર જણાવે છે. અસ્પૃશ્યતા, આંતરભોજન, આંતરલગ્ન વગેરે સામેનો વિરોધ હિન્દુ સિવાય ખીજા કોઈ દેશમાં દેખાતો નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે આપણી દૃષ્ટિ સંકુચિત બની ગઈ અને જગતના લોકોની દૃષ્ટિએ આપણે હલકા તથા અસંસ્કારી ગણાવા લાગ્યા. આ રીતે, આપણે ઉદારતમ સહિષ્ણુતા અને વિચાર તેમજ મનની સર્વગ્રાહીતાની સાથેસાથ સંકુચિતમાં સંકુચિત સામાજિક વ્યવહાર વિકસાવ્યો. આ વિલકત વ્યક્તિત્વ આપણી પાછળ પાછળ આવતું રહ્યું છે. આમ જવાહર ભારતમાં, વિચાર અને મનની ઉદાર સહિષ્ણુતા અને સામાજિક વ્યવહારની સંકુચિતતા વચ્ચે જે ધર્પણ ચાલી રહ્યું છે તે પ્રથમ તકે દૂર કરવા જણાવે છે. રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક પરવર્તન માટે આ વિચિત્ર વ્યક્તિત્વનો અંત આણવાની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ આ ત્રણેની સમતુલા જળવાઈ રહે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાની તાકીદ કરે છે.

ભારતની પ્રજામાં વાણી અને વર્તન વચ્ચે જે અસંવાદિતા પ્રવર્તમાન છે તે પર કટાક્ષ કરતાં જવાહર જણાવે છે કે, આપણા વિચારો આપણા વર્તન વ્યવહારથી જે રીતે આગળ વધતા રહે છે તે એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. આપણે શાંતિ અને અહિંસાની વાતો કરીએ અને વર્તીએ છીએ જુદી જ રીતે. આપણે સહિષ્ણુતાની વાતો કરીએ છીએ અને ખીજી વિચાર પદ્ધતિઓ પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બનીએ છીએ. જવાહરના મત પ્રમાણે આ એક નહીં નલાવી-શકાય એવી પરિસ્થિતિ છે અને તેનો અંત આપમે જ છૂટકો. આ પરિસ્થિતિ ભયંકર છે અને એને આપણે વહેલી તકે સુધારવી જોઈએ.

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસ સંબંધી જવાહર જણાવે છે કે આજે જગતમાં કામ કરી રહેલા જળરસ્ત બળોને આપણે ન સમજીએ તો પણ ભારત શુ છે અને આ દેશે અનેક ગી છતાં દૃઢ એકતાવાળી એની સમન્વિત સંસ્કૃતિ કેવી રીતે વિકસાવી છે એ તો આપણે સમજવું જોઈએ. ભારતની પ્રગતિ કોઈ એક વર્ગ ભારતના વિચાર કે માનસનો એકમાત્ર કળને ધરાવનારો દાવો કરી શકે નહિ ફરેડ અંગે આ મહાન દેશની રચનામાં અને વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે જવાહર જણાવે છે કે આ પાયાની હકીકતને આપણે ન સમજીએ તો ભારતને આપણે સમજતા જ નથી, ને આપણે જો આપણા દેશને, આપણી સંજ્ઞનજૂની, ભવ્ય અને વિશ્વવિખ્યાત સંસ્કૃતિને ન સમજીએ તો આપણે આપણા દેશની કોઈપણ પ્રકારની સેવા કરવા અસમર્થ નીવડીશું.

હિન્દની સંસ્કૃતિ સખ ધે જવાહરે આ રજૂ કરેલા ભવ્ય વિધાનોમાં આપણને એમની વિશિષ્ટ પ્રતિભા અને મૌલિક વિચારસરણીનાં દર્શન થાય છે.

આ રીતે, જવાહરનું ચિંતન સમગ્ર જીવનને આવરી લે છે જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં એમનું ચિંતનાત્મક માનસ ધૂમી વળે છે ને એમાંથી ચિંતનનું નવનીત આપણને આપે છે. જવાહર એ જીવનના ઉપાસક છે એમનું માનસ લાગણીપ્રધાન હોવા છતાં, જીવનના પ્રશ્નો પ્રત્યેની એમની દૃષ્ટિ બુદ્ધિવાદીની છે એઓ પ્રત્યેક પ્રશ્નને બુદ્ધિની કસોટીએ કસે છે અને એમાંથી જે પાઠ ઉતરે તેનેજ એઓ સ્વીકારે છે

જવાહરના ચિંતનનું ફલક એટલું તો વિસ્તૃત, વ્યાપક અને સર્વવ્યાપી છે કે અહીં તો માત્ર એનું નિહ ગાવડોકન જ કર્યું છે એમની આર્ષવાણીનો મહમધતો પમરાટ તો આ ગ્રન્થના બન્ને ભાગોમાં પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે વેરાયો છે એમના વિચારો આમ અન્ય પ્રકરણોમાં ખૂબજ વિસ્તારથી તથા સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા હોવાથી આ પ્રકરણમાં એની જણાવટ પુનરુક્તિને ભયે કરી નથી

આમ જવાહર વીસમી સદીના એક મહાન ચિંતક છે. પોતાના સમકાલીનો જ નહિ પણ પોતાના પુરોગામીઓથી પણ કેટલીક બાબતમાં ચઢી જાય એવા છે. જગતમાં એડ પણ પ્રશ્ન એવો નહિ હોય, પોતાનો સમકાલીન એક પણ પ્રશ્ન એવો નહિ હોય, કે જેની પર જવાહરે સ્વતંત્ર અને મૌલિક વિચાર નહિ કર્યો હોય !

જવાહરની વિચારસરણીમાં આદર્શવાદ તથા વાસ્તવિકતા ઉભય પર સમાન દંષ્ટિ છે એમાં સ્વાનુભવ છે, સ્વતંત્ર ચિંતન છે તથા મૌલિકતા છે માનવજીવનનું એડ પણ ક્ષેત્ર એમણે એમના વિચારોથી અસ્પૃષ્ટ રહેવા દીધું નથી જવાહરનું

વ્યક્તિત્વ તેમજ વિચારધારા વિકાસશીલ છે એમના ચિંતનમાં જીન તત્ત્વ છે એટલે ઉપરટપકે જોનારને એમના વિચારોમાં ફેરફારો જણાય, પણ જન્માહરના જીન અને કવનના પ્રખર અભ્યાસીને એ ફેરફાર ન લાગે, પણ સંજોગો અને સમય અનુસાર જન્માહરના વિકાસશીલ વ્યક્તિત્વ અને પ્રગતિશીલ વિચારસરણીનું જ એ તાર્કિક પરિણામ છે એમ લાગે અને આ પ્રકારની વિકાસશીલતામાં જન્માહરના ભવ્યજીવનની ભવ્યતા સમાયેલી છે જન્માહર સત્યશોધક છે, વિનમ્ર છે, ખેવદિવી છે, જીનમાં નવું નવું જળવા, શીખના તથા તેને આચરણમાં મૂકવા આતુર છે એમને જો પોતાની વિચારસરણીમાં કયાય પણ ક્ષતિ જણાય તો એઓ મુકનમને પોતાની જૂથ ઝખૂલ કરે છે પોતાનો ટક્કો ખરો કરાવવાની એમનામાં જરાય હડીલાઈ નથી આ વિનમ્રતા તથા ખેવદિવીથી જ એઓ આજે જગતના રાજકીય પુરુષોમાં પ્રતિષ્ઠા અને માન પામે છે

ગાંધીજીની માફક જન્માહર પણ અમુક સિદ્ધાંતોને વગેના છે અને સિદ્ધાંતોની વ્યાપ્તતા એઓ જરાપણ બાંધછોડ કરના તૈયાર નથી એ સિદ્ધાંતોના પાલન માટે એઓ કોઈપણ જાતની કુગ્ગાની કરના સદા તપ્ત હોય છે એમની વાણી દેશ તથા કાનથી પર છે એમણે એક જ ધર્મ, સંપ્રદાય, સંસ્કૃતિ કે ખંડના માણસોને જ ઉપદેશ આપ્યો નથી, પણ સમસ્ત માનવજાતને ઉદ્દેશ્યોથી છે આખા જગતને એમણે વિશ્વશાંતિનો દિવ્ય પયગામ સૂણાવ્યો છે અને આજ કારણથી એમની વિચારધારાનું મૂલ્ય શાશ્વત છે, સર્વવ્યાપી છે

આમ જન્માહર એ ફિલસૂફ છે, પણ એ પુસ્તક ફિલસૂફ નથી, પણ જીનના ફિલસૂફ છે તેની પ્રતીતિ થશે જન્માહરે પોતાની આગવી ગણાય એવી સ્વતંત્ર ફિલસૂફી રચી છે એમનું ચિંતન એમનું પોતાનું જ કહી શકાય એવી વૈયક્તિક વિશિષ્ટતાવાળું છે અને જ્યાં સુધી આ સૂઝિ પર માનવ નિઘમાન હશે ત્યાં સુધી આ ફિલસૂફ, ચિંતક, દૃષ્ટા અને પયગ બરની પયગ બગીવાણી વેદ તથા ઉપનિષદના મત્રો જોટલી અમર રહેશે

પ્રિયદર્શિની ઇન્દિરા

જવાહર એમની પૂર્વાવસ્થામાં કુટુંબસુખ હોવા છતાં, સત્યાગ્રહ આદિલનમાં ને દેશની આઝાદીના યજ્ઞમાં એટલા બધા ઓતપ્રોત હતા, કે કુટુંબસુખનો એમની પાસે સમય નહોતો. પોતાની વહાલસોથી પત્નીને પોતે સથવારો આપી શક્યા નહિ, તે માટેનું દુઃખ એમના અંતરમાં હમેશાં ખટક્યાં કરતું હતું. ને એમણે એમની પત્ની વિષે કહ્યું છે, તે એમના કુટુંબ વિષે પણ બહુધા સાચું છે. જેમ જવાહર પોતાની પત્ની તરફ લક્ષ આપી શકતા નહિ, તેમ એમની એકની એક દુહિતા ઇન્દિરા તરફ પણ એઓ લક્ષ આપી શક્યા નહિ, એમ છતાં, જવાહરના અંતરમાં તો એમનાં સર્વે નિકટસ્થ સ્વજનો તરફનો પ્રેમ જ્વલંત હતો.

૧૯૧૬ માં જવાહરનાં લગ્ન કમળાદેવી 'નેડે થયાં. અને ૧૯૧૭ માં એઓ એક પુત્રીના પિતા થયા. ઇન્દિરામાં માતાપિતાની સુંદરતા, બુદ્ધિપ્રતિભા ને તેજસ્વિતા વારસામાં ઉતરી છે, અને જવાહરે એથીજ એમની આત્મકથામાં ઇન્દિરાને પ્રિયદર્શિની તરીકે ઓળખાવી છે. ને સાચેજ ઇન્દિરાને માટે પિતાએ આપેલું એ બિરહ અક્ષરશઃ સત્ય છે. એમની ટટાર ઉભી રહેવાની છટા, શિદ્ધીને તરત ટાંકણું લેવાનું મન થાય એવી મનોહર મુખાકૃતિ, ભવ્ય ઊંચાઈ, મજબૂત બાંધો, રમ્ય દેહસૌષ્ઠ્ય, શક્તિશાળીતાનો પરિચય કરાવે એવી પ્રથમદર્શનની છાપ, લોકનેતા થવાની બધી લાયકાત, સુંદર ને અસરકારક વાણી, એમના પહેરવેશમાં, અંગભંગીમાં, બોલવાની રીતિમાં, પિતાની જેમ જનતાને આકર્ષવાની શક્તિ: એ સઘળાં લક્ષણો ઇન્દિરામાં તરી આવે છે. એમની બુદ્ધિપ્રતિભા પણ ચમત્કારી છે. કોઈ પણ પ્રશ્ન પર એઓ સ્પષ્ટતાથી, તક્તસ્પર્શીતાથી, અનેક દૃષ્ટિકોણથી ને વિશાળતાથી વિચાર કરી શકે છે. એમની પ્રતિભામાં માત્ર પિતાતું પ્રતિબિમ્બ જ નથી, પણ પોતીકી કહી શકાય એવી વૈયક્તિક અને મૌલિક પ્રતિભા છે.

OPYRIGHT HARBANS CHADHA

श्रीमति जिनरा गांधी

પ્રિયદર્શિની ઇન્દિરા

જવાહર એમની પૂર્વાવસ્થામાં કુટુંબસુખ હોવા છતાં, સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં ને દેશની આઝાદીના યજ્ઞમાં એટલા બધા ઓતપ્રોત હતા, કે કુટુંબસુખનો એમની પાસે સમય નહોતો. પોતાની વહાણસેાથી પત્નીને પોતે સથવારે આપી શક્યા નહિ, તે માટેનું દુઃખ એમના અંતરમાં હમેશાં ખટક્યાં કરતું હતું. ને એમણે એમની પત્ની વિષે કહ્યું છે, તે એમના કુટુંબ વિષે પણ બહુધા સાચું છે. જેમ જવાહર પોતાની પત્ની તરફ લક્ષ આપી શકતા નહિ, તેમ એમની એકની એક દુહિતા ઇન્દિરા તરફ પણ એઓ લક્ષ આપી શક્યા નહિ, એમ છતાં, જવાહરના અંતરમાં તો એમનાં સર્વે નિકટસ્થ સ્વજનો તરફનો પ્રેમ જવલંત હતો.

૧૯૧૬ માં જવાહરનાં લગ્ન કમળાદેવી જોડે થયાં. અને ૧૯૧૭ માં એઓ એક પુત્રીના પિતા થયા. ઇન્દિરામાં માતાપિતાની મુંદરતા, શુદ્ધિપ્રતિભા ને તેજસ્વિતા વારસામાં ઉતરી છે, અને જવાહરે એથીજ એમની આત્મકથામાં ઇન્દિરાને પ્રિયદર્શિની તરીકે ઓળખાવી છે. ને સાચેજ ઇન્દિરાને માટે પિતાએ આપેલું એ ગિરદ અક્ષરશઃ સત્ય છે. એમની ટટાર ઉભી રહેવાની છટા, શિશ્વીને તરત ટાંકણું લેવાનું મન થાય એવી મનોહર મુખાકૃતિ, લગ્ન જીઆઈ, મજબૂત બાંધો, રમ્ય દેહસાબુવ, શક્તિશાળીતાનો પરિચય કરાવે એવી પ્રથમદર્શનની છાપ, લોકનેતા થવાની બધી લાયકાત, સુંદર ને અસરકારક વાણી, એમના પહેરવેશમાં, અંગલંગીમાં, બોલવાની રીતિમાં, પિતાની જેમ જનતાને આકર્ષવાની શક્તિ: એ સઘળાં લક્ષણો ઇન્દિરામાં તરી આવે છે. એમની શુદ્ધિપ્રતિભા પણ ચમત્કારી છે. કોઈ પણ પ્રશ્ન પર એઓ સ્પષ્ટતાથી, તત્ત્વસ્પર્શીતાથી, અનેક દૃષ્ટિકોણથી ને વિશાળતાથી વિચાર કરી શકે છે. એમની પ્રતિભામાં માત્ર પિતાનું પ્રતિબિમ્બ જ નથી, પણ પોતીકી કહી શકાય એવી વૈયક્તિક અને ઔષિક પ્રતિભા છે.

હવે જ નહિ તેથી જ તો એઓ ઓકસફર્ડમાં એક વર્ષ રહ્યા, ત્યાં એ જાતે જ માદા પક્ષા ને પરિણામે એમને અભ્યાસ કરીને છોડવો પડ્યો. શાન્તિનિકેતનમાં જરા ફરીફામ થયા, ત્યાં, માની માદગીએ એમને યુરોપ મોકલ્યા તો આ વખતે એમની પોતાની માદગીને લીધે એમને હનાફર માટે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જવું પડ્યું. જવાહરે એમને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના આરોગ્યગૃહમાં મૂક્યા. આમ જવાહરે ઇન્દિરાની સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી, પણ તત્કાલીન દેશના અસાધારણ સન્મેગો જોતા, ઇન્દિરાથી કાંઈ ઝાઝો સમય હિન્દની બહાર રહેવાય એવું હવે નહિ એટલે, એઓ એમને ત્યાં મૂકીને પાછા હિન્દ આવ્યા એવામાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ઇન્દિરાને માટે મુશ્કેલી જીભી થઈ હિન્દથી પૈસા નિયમિત આવી શકે એમ હવે નહિ પણ ઇન્દિરા તો મુસીબતમાં જ ઝડપી હતી. પૈસાના અભાવે શરૂઆતમાં તો એ જરા મૂઝાયા ને અદાર વર્ષની બાળકી પરદેશમાં તદ્દન એકલી મૂઝાયજને ? છતાં, એ વીર પિતાની પુત્રી હતી એ કાંઈ રડીને કે માથે હાથ દબાવે બેસી રહે એવી નહોતી એણે કુરસદતા સમયમાં અગ્રેજી ટ્યુશનો આપના શરૂ કર્યાં, ને એ રીતે પોતાના નિર્વાહ માટે પોતાની જાતમહેનતથી નાણાં જીભા કર્યાં. ઇન્દિરાએ બહુ વૈભવ જોયો નહોતો, મરણ કે એ જ્યારે સમજતી થઈ, ત્યારે તો મોતીનાલજીએ વકીનાત ઝાડીને સાદાઈથી રહેવું શરૂ કરેલું એટલેજ આવી મુમીમતોથી અખ્યાલ કે મૂઝાય એવી ઇન્દિરા નહોતી.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી ઇન્દિરા હિન્દ આવી, ત્યારે હિન્દના રાજકીય નબોમળમાં આગામી સત્યાગ્રહ આદેશનના ભણુકાર વાગી રહ્યા હતા આજ વખતે એઓ ફીરોઝ ગાંધી નામના એક પારસી યુવકના ગાદ સંપર્કમાં આવ્યા એની પ્રત્યે એમને પ્રેમ થયો, ને લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. ને પિતાને જણાવ્યું પિતા તો ઉદ્દામવાદી હતા એમને પુત્રી નિર્ણય કરે એમાં કશો વાધો હોય જ નહિ એટલે એમણે સમતિ આપી ગાંધીજીના આશીર્વાદ લીધા ને કુમારી ઇન્દિરા નેહરુ શ્રીમતિ ગાંધી બન્યા પછી એઓ મધુરજીની માણુના, પિતાની જેમ કાસ્તીરમાં પ્રકૃતિમાનાને જોળે ગયા. પણ એનામાં તો મહાન રાજકીય આદેશન થયેલું છે, ને જવાહર જેલમાં જવાના છે, એવા સમાચાર મળતા, કાસ્તીરની મધુરજીનીની મોજ અચૂરી મૂળ્ય એઓ મુનઈ આવ્યા મુખ્યમાં હિન્દ છોડો'ના ઐતિહાસિક આદેશનમાં ગાંધીજી અને બીજા નેતાઓની સાથે જવાહર પણ પકડાયા આથી ફીરોઝ ગાંધી ખૂબસૂરમાં ગયા, પકડાયા ને દોઢ નર્તની એમને સમ થઈ ઇન્દિરાએ પણ આદેશનમાં જ પનાવ્યું પકડાયા, ને એમને લગભગ એક વર્ષ સુધી અટકાયતમાં રાખ્યા.

નેહરુવાદ

સામાન્ય રીતે કોઈને પણ પ્રશ્ન થાય, કે ગાંધીવાદ કે સામ્યવાદની જેમ નેહરુવાદ એટલે કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધિ છે ખરા ? અને જો એવા સિદ્ધિ હોય, તો એ ગાંધીવાદથી કે સામ્યવાદથી લિન્ન છે ખરા ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અત્યંત સરળ છે. નેહરુવાદ એ એક તરફ જેમ ગાંધીવાદથી લિન્ન છે, તેમ બીજી તરફ સામ્યવાદથી પણ એ લિન્ન છે. નેહરુવાદ એ હિન્દની ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ને પોષાયેલો, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બન્ને પ્રશ્નો પર પોતાની મૌલિક દૃષ્ટિવાળો સ્પષ્ટવાદ છે.

નેહરુવાદ આંતરિક પ્રશ્નમાં ગાંધીવાદથી અમુક બાજુઓમાં જુદો પડે છે. ગાંધીવાદ યંત્રોનો વિરોધી છે, જ્યારે નેહરુવાદ યંત્રોનો વિરોધી નથી. પણ વીરામી સદીમાં યંત્રો વિના ચાલી શકે નહિ, એટલું જ નહિ, પણ આપણે યંત્રોનો વિરોધ કરીએ તો એ તો ભૂતકાળમાં જવા જેવું છે, એમ માને છે. એટલે નેહરુવાદ જેમ એક તરફ યંત્રોના પક્ષપાત કરે છે, તેમ બીજી તરફ ઉદ્યોગીકરણનો પણ એ હિમાયતી છે. એ આમોઘોગ જરૂરી છે એમ માને છે, પણ ગાંધીજી આમોઘોગ ને યંત્રવાદ કે મોટા ઉદ્યોગોના સહઅસ્તિત્વમાં માનતા નહોતા. ત્યારે જવાહર તો એ બન્નેના સહઅસ્તિત્વમાં માને છે, ને આજના યુગમાં એકલા આમોઘોગોથી આપણા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ન થાય, પણ મોટા ઉદ્યોગોથીજ બેકારી દૂર થાય ને ઉત્પાદન વધે ને તેથી પ્રગતિ જીવન ધોરણ ઊંચું આવે એમ માને છે. આમપ્રગતો પ્રશ્ન આમોઘોગોથી ને શહેરી પ્રગતો પ્રશ્ન મોટા ઉદ્યોગોથીજ ઉકલશે એમ જવાહર માને છે. એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજીની જેમ એઓ શહેરોનો વિરોધ નથી કરતા પણ દેશના રાજકીય અને આર્થિક જીવનમાં શહેરો અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ને શહેરો તરફ દુર્લક્ષ કરીને કોઈ પણ આર્થિક યોજના અમલી બની શકે નહિ એમ એઓ માને છે. વળી, જવાહર દારૂબંધી કે એવી કોઈ યોજનાથી દેશની

ઉન્નતિ ન થાય, પણ આર્થિક તુકસાન થાય એમ માને છે દેશની ઉન્નતિમા અત્યારે એવા પ્રયોગો જરૂરી નથી એમ એઓ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે જવાહરનો વાદ એટલે ઉત્પાદનવૃદ્ધિવાદ, કારણ કે, ઉત્પાદન વધશે, તો દ્રવ્યને ઉત્પાદન કરનાર બધા તર્તવેને પોતાના હિસામા વધુ મળશે, ને એ રીતે દેશમા દ્રવ્ય વધવાથી જર્નતા સુખી થશે આ છે નેહરુવાદ

નેહરુવાદ એ એશિયાઈ પ્રજાની ઉન્નતિનો પુરસ્કર્તા હોવા છતાં, એ પશ્ચિમના સાધનો સ્વીકારે છે એને પશ્ચિમની લોકશાહી અને પાર્લામેન્ટરી શાસનપદ્ધતિ ખપે છે એને ગ્રામપચાયતમા ઝાંઝો રસ નથી એને સર્વોદય ડરતા પશ્ચિમની શાસન પદ્ધતિ વધારે પ્રિય છે, ને એ રીતે એ ગાંધીનાદથી જુદો પડે છે એને યાત્રિકપદ્ધતિએ ખેતી કરીને, એમા રાસાયણિક દ્રવ્યોનુ ખાતર પૂરી, ઉત્પાદન વધારામા રસ છે જ્યારે ગાંધીવાદ ખેતીમા યત્રવાદથી વિરુદ્ધ છે એથી જ, જવાહરે અનાડી કોએસમા, કોએસનુ ધ્યેય સમાજવાદ રાખ્યુ એમા સમાજવાદનો જે અર્થ અભિપ્રેત છે, તે પશ્ચિમની, કાર્લ માર્ક્સની સમાજવાદની ભાવના છે, ગાંધીજીની સર્વોદયની ભાવના નહિ

જવાહરની ભાવના આમ એક તરફ ગાંધીજીની ભાવનાની વિરોધી છે, તો બીજી તરફ ગાંધીનાદની જોડે અમુક અશે સહમત છે આપણુ સંખ્ય ખીનમજાદખી હોનુ જોઈએ, દરેકને જીવન જીવનાની સરખી તક હોવી જોઈએ, પ્રત્યેકને જીવનની ઓછામા ઓછી જરૂરિયાતો તો મળવી જ જોઈએ, એ ભાવનામા જવાહર ગાંધીજી જોડે સહમત છે તેવીજ રીતે, પ્રજાનો અવાજ એજ શાસકે નો રાહમર હોવો જોઈએ, એ પણ જવાહર ગાંધીજીની જેમ સ્વીકારે છે એટલેજ, જવાહર અનાજની માપમધી જાહાવી લેવાની વિરુદ્ધ હોના છતાં, પ્રજામતને માન આપીને એમણે જાહાનનાની સમતિ આપી પોતે ભાષાનાર પ્રાતરચનાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં, એથી દેશને હાનિ થશે એમ માનતા હોવા છતાં, જવાહર ભાષાનાર પ્રાતરચના થાય એટલા માટે મીમાપચની નિમજૂ કરેછે, ને ભાષાનાર પ્રાતરચના ડરવાનુ ઠગવે છે લઘુમતીનુ પૂર્ણશે રક્ષણ થવુ જોઈએ, ને લઘુમતીને પણ વધુમતી જેટલાજ હક મળવા જોઈએ, એ સિદ્ધાંત પણ જવાહરે આપણા બધારણમા સ્વીકાર્યો છે આથીજ, કોએસની બહુમતી હોવા છતાં જવાહરને પોતાના કારોબારી મંડળમા આવના વેપારે આમ ત્રણ આપ્યુ, ત્યારે જવાહર જીન્નાને મળીને એને એમા પોતાની જોડે ભાગ લેવાનુ સમજાવવા ગયા હતા ને કોએસની બહુમતી હોના છતાં, જ્યપ્રમથને મળી, સમુક્ત પ્રધાનમંડળ

રચવાની એમણે તત્પરતા બતાવી હતી. આમ ગાંધીજીની જેમ વધુમનીને પણ શાસન તંત્રમાં જવાબદારી સોંપવી જોઈએ એમ જવાહર માને છે.

એક રીતે જોઈએ તો ગાંધીવાદ એ રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ ફૂલોફાલ્યો હતો. જો કે, એ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચાલ્યો, પણ ત્યાં પણ પ્રથમ તો હિન્દીઓ વિરુદ્ધ અંગ્રેજોનો જ હતો. ગાંધીવાદનું આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે જે જવાહરે વિસ્તરણ કર્યું, અને જગતની શાંતિસ્થાપના માટે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા, અને તેમાં એમણે જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી, તે એમની નીતિને આપણે નેહરુવાદ કહી શકીએ. એક રીતે જોનાં, ગાંધીજીના નિર્વાણ પછીજ નેહરુવાદે સ્પષ્ટ આકૃતિ ધારણ કરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે, આંતરરાષ્ટ્રીય તંગદિલી ને યુદ્ધનું વાતાવરણ નાબૂદ કરવામાં, જવાહરે જે સંગીન ને સક્રિય ફાળો આપ્યો છે, તેને આપણે વિશિષ્ટ નેહરુવાદ કહી શકીએ. એ નીતિમાં પ્રથમ તો જ્યાં દ્વેષ, ધર્મા, અથદ્વા હોય, ફરેખી હોય, ત્યાં ન જવું. એ તત્વો જોડે સમાધાન થઈ શકે નહિ. એટલે જ જવાહરે કોઈપણ સત્તાજૂથમાં ન જોડાતાં, તટસ્થનીતિ અપલસાર કરી. આ તટસ્થતા એ નિષ્ક્રિયતા નહોતી, પણ તામસી તત્વો જોડેનો અસહકાર હતો. પણ સાથે સાથે આ નકારાત્મક ભાવના જોડે, મૈત્રીની ભાવના પણ નેહરુવાદ જોડે સંકળાયેલી છે. નેહરુવાદ બધાની મૈત્રી ઇચ્છે છે. એને કોઈ દુશ્મન નથી. જેની નીતિની એ નફરત કરે છે, તેની જોડે પણ એનો મૈત્રીનો દાવો છે, અને એની મૈત્રીને એઓ ઝંખે છે.

ગાંધીજીએ જેમ હિન્દીઓ પર, બ્રિટનના થતા જુલમ ને અન્યાયની સામે જોહાદ ઉપાડી, જેમ સર્વોચ્ચે અસ્પૃશ્યોને કરેલા અન્યાયની સામે એમણે ઝુંબેશ ઉપાડી, તેવીજ રીતે, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે, એશિયા ઉપર, જે પશ્ચિમનાં રાજ્યોનો જુલમ થતો હતો, તેની સામે જવાહરે કમર કરી, ને, એશિયામાંથી સંસ્થાનવાદની પકડ ઓછી કરી, એટલું જ નહિ, પણ એશિયાને એમણે ગાંધીજીએ જેમ આત્માની તાકાતનું હિન્દને ભાન કરાવ્યું હતું, તેમ સંસ્થાનવાદની સામે આત્માનું બળ, આત્માની તાકાત વાપરતાં શીખવ્યું. એશિયાઈ રાજ્યોનું સંગઠન, ને જુલમ સામે પશ્ચિમને સંયુક્ત પકાર એ જવાહરની વિદેશનીતિ છે, એટલું જ નહિ, પણ કારિયામાં યુદ્ધ કેદીના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરીને, જીનીવા પરિષદને સફળ બનાવી, વીએટ નામનું યુદ્ધ બંધ કરાવી, ફોર્મોસા પ્રશ્ન અંગે કાંઇક સમજૂતી કરાવી, એશિયામાં યુદ્ધ સળગાવવાની પશ્ચિમની નેમને દાબી દીધી છે. એ જવાહરનો વિજય બાન્ડુંગ પરિષદમાં એશિયા ને આફ્રિકાના પરદેશી ઝૂંસરી નીચે કચડાતાં રાષ્ટ્રોને જે સફળતા મળી છે, તે નેહરુવાદ અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વિસ્તરેલો ગાંધીવાદ છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો નેહરુવાદ એ શાપણનો વિરોધી છે. એ વાદ સમાનતા ચાહે છે. ‘જીવો ને જીવવા દો’ની નીતિને માને છે. એ કાઈનો દુશ્મન નથી, પણ જગતનાં તમામ આસુરી તત્વોને નાબૂદ કરવા એણે પોતાની કમર કસી છે. એ વાદ જગતના પ્રશ્નો યુદ્ધથી નહિ, પણ વાટાઘાટથી ઉકલે એમ માને છે. એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પંચશીલ એ નેહરુવાદ જ છે. એટલે માત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે જ નહિ, પણ પ્રાંત અને પ્રાંત વચ્ચેના ઝઘડામાં, મીલમાલેક ને મજદુરના ઝઘડામાં પણ જવાહરે પંચશીલના સિદ્ધાંતની લલામણુ કરી છે. તે દર્શાવે છે, કે, જવાહરની પંચશીલની ભાવના એ સર્વે રાજકીય રાગોનું રામચાણુ ઔષધ છે, એ જગતનાં સર્વે અનિષ્ટોની મૃતસંજીવની છે.

નેહરુવાદ નવી નવી રીતે, અથવા, બીજી રીતે કહીએ તો જેમ જેમ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે તેમ તેમ એ પોતાની નીતિ ધડે છે. દાખલા તરીકે, જવાહરની પંચશીલની વિરુદ્ધ જ્યારે, પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો તથા અમેરિકાએ યુદ્ધકારો કરવા માંડ્યા ને લગાઈની હવા પેદા કરવા માંડી, ત્યારે જવાહરે એનો વિરોધ કર્યો, એટલું જ નહિ, પણ, એની સામે એમણે મોરચો માંડ્યો. પરિણામે, જવાહરે દુનિયાના બીજી દેશોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. એટલે અત્યારે નેહરુવાદ એટલે, જગતમાં તંગદિશી ને યુદ્ધની શક્યતા વધારનારાં તત્વોનો વિરોધ, સંસ્થાનવાદનો વિરોધ, તથા જગતના કોઈપણ પ્રશ્નનો યુદ્ધથી જ નિકાલ થઈ શકે એ ભાવનાનો વિરોધ.

નેહરુવાદ, આમ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે લિન્ન લિન્ન રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે. આજે જગતના દેશો જવાહરની શ્રેત્રી ચાહે છે. એ જ્યાં જાય છે ત્યાં એમને જગતના મહાન શાંતિદૂત તરીકે પિછાનવામાં આવે છે, ને એમનો સર્વત્ર સત્કાર થાય છે, તે જવાહરનો સત્કાર નથી, પણ નેહરુવાદનો સત્કાર છે, જગતશાંતિની ભવ્ય ભાવનાનો સત્કાર છે. જેમ, યુદ્ધદાવાનળથી દાઝ્યા જગતને પ્રેમાવતાર ઋશિએ શાંતિમંત્ર આપ્યો, લગવાન તથાગતે શાંતિદીક્ષા અર્પી, પ્રાતઃસ્મરણીય ગાંધીજીએ શાંતિદાન આપ્યું, પ્રિયદર્શી અશોકે શસ્ત્રો છોડી શાંતિનો પયગામ સૂણાવ્યો, તેમ વીસમી સદીના આ અગતશત્રુએ પણ માનવજાતને વિશ્વશાંતિની ભવ્ય દીક્ષા આપી ને યુદ્ધને જગતના આંગણમાં પ્રવેશનું અટકાવી રાખ્યું.

જવાહરના વ્યક્તિત્વના નિરનિરાળાં પાસાંઓ

જવાહરનું વ્યક્તિત્વ એટલે અનંત વૈવિધ્ય. જવાહરનું વ્યક્તિત્વ એટલે પુણ્યવતી જનન્દવીનો અરુખલિત પ્રવાહ, જે ગંગોત્રી આગળ જુદો, હરદ્વાર આગળ જુદો, વારાણસી આગળ લિન્ન, ને પ્રયાગમાં ત્રિવેણી આગળ કાંઈ ચોથા પ્રકારનો હોય. પટણા આગળ તો એ નદી મટીને નદ બનતો હોય. જવાહરનું રોમાંચક જીવન પણ એવુંજ પતિતપાવની અને પુણ્યસલિલા ભાગીરથી જેવું ભર્યું ભર્યું, ને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિપથે વિચરતું મહાન છે.

જવાહરના વ્યક્તિત્વનાં એક તરફ જેમ પરસ્પર લિન્ન પાસાંઓ છે, તેમ કેટલીકવાર વિરોધી પાસાંઓ પણ છે. એટલે જવાહરના વ્યક્તિત્વનું આલેખન કરતાં આપણને કેટલીકવાર વિરોધી લાગે એવાં વિધાનો પણ કરવાં પડે. કોષ કહેશે કે જવાહર એ તો પૂર્ણતઃ પાશ્ચાત્ય છે. એમને પૂર્વ તરફ એવો પ્રયત્ન રાગ નથી, કે જેથી એમને પૂર્વના કહી શકાય. બીજી તરફથી એમ પણ કહેતારા છે, કે, એમનું શિક્ષણ ભણે પાશ્ચાત્ય હોય, એઓ ભણે, જીવનની શરૂઆતમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના રંગે રંગાયા હોય, તેમ છતાં, જવાહરનું અત્યારનું માનસ છે, અને એમનું જે ધડનર છે, એમની જે સંસ્કારિતા છે, તે પૂર્વની છે. એઓ દુનિયામાં પૂર્વનો પથગામ પહોંચાડે છે, દુનિયામાં પૂર્વને નામે પશ્ચિમને અવાર નવાર એઓ પડકારતાજ સંભળાય છે, તે બીજું કાંઈ નહિ, પણ જવાહરની પશ્ચિમવાદી માનસની આવિષ્કૃતિ તો નથીજ. જો એમ હોત તો જવાહર પાકીસ્તાન, ઇરાન અથવા ઇરાકની જેમ ક્યારનાય પશ્ચિમને શરણે બેસી ગયા હોત તથા તેમની કદમબોસી કરતા હોત. પણ એમનો પૂર્વ માટેનો અનલદ પ્રેમ, અને પશ્ચિમની સભ્યતા તરફની એમની નફરતજ એમને પૂર્વનો પક્ષ લઈ પશ્ચિમ તરફ પડકાર કરતાં શીખવે છે. આ રીતે જવાહર પૂર્વના પણ છે, ને પશ્ચિમના પણ છે.

જવાહર પોતાના આ દ્વિવિધ વલણ વિષે જણાવે છે કે :

“ ક્યારે ક્યારે તો હું વિમાસણમાં પડી જાઉં છું, કે શું હું કાષ્ઠનુંય પ્રતિનિધિત્વ કરું છું ખરો ? અને હું એવા નિર્ણય પર આવી જાઉં છું, કે ના. જો કે, મારી તરફ ઉદાર અને સહાનુભૂતિપૂર્વક ભાવના રાખનારા ઘણા છે, પણ હું પૂર્વ અને પશ્ચિમ અજાનતા ખીચડો બની ગયો છું. મારું કાઈ ઠેકાણું સ્થાન નથી. અને હું બધી જગ્યાએ જાણે પ્રવાસી હોઉં એવું અણગમતું મને લાગે છે મારી વિચારધારા અને જીવનની પ્રતિ મારો દષ્ટિકાણ કદાચિત્ત પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમ તરફ વિશેષ છે એવું મને લાગે છે, તો પણ અસંખ્ય તંતુ વડે ભારતે મને બાંધી રાખ્યો છે. જો કે, એવી રીતે ભારતમાતા તો એના પ્રત્યેક સંતાનને બાંધી રાખે છે. મારા આંતરમન પર ક્યાંક બ્રાહ્મણોની કેટલીય પેઢીઓની દૃઢ છાપ છે. એટલે નથી એ જૂની છાપમાંથી કે નવી નવી સંસ્કૃતિની અસરથી હું મુક્ત રહી શકતો. એ બન્ને મારાં જીવનનાં અંગ છે. વળી, પૂર્વની અને પશ્ચિમની બન્ને દુનિયાઓ મને મદદ કર્યો કરે છે. પણ સાથે એ મારામાં ફક્ત રાજકીય કાર્યમાં જ નહિ પણ સમગ્ર જીવનમાં એક પ્રકારની એકાકીપણાની ભાવના જન્માવે છે. પશ્ચિમના જગનમાં તો હું એક ભૂલો પડેલો પરદેશી જેવો લાગું છું, એમાં હું છૂટથી હળીમળી શકતો નથી, પણ મારા પોતાના દેશમાં પણ હું જાણે પરદેશી હોઉં એવું મને લાગ્યાં કરે છે.”

જો કે, જવાહરે આ લખ્યાં પછી પરિસ્થિતિમાં અજબ પલટો થયો છે. અને જવાહરની નિર્વાસિતપણાની, કે કાષ્ઠ સ્થાન એમને પોતીકું લાગતું નહોતું એવી ભાવના, આજે ઘણે અંશે એકાકી થઈ છે. તે એટલે સુધી, કે આજે જવાહર વોર્શીંગ્ટન જાય કે પેકીંગ, મોસ્કો જાય કે જાકાર્તા, કેરો જાય કે સમરકંદ, જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને પ્રવાસીની જેમ પરાયણી ભાવના ઘેરી વળતી નથી, પણ એમને સર્વત્ર પોતાનું ઘરજ લાગે છે. એમણે આ બધા દેશોના પ્રવાસ દરમિયાન વારંવાર કહ્યું છે, કે, એઓ પોતે હિન્દુસ્તાનની બહાર હોય એવું માની જ શકતા નથી. કારણ કે, આજે એ ભારતની પ્રજાના લાડીલા મટી જગતની પ્રજાના લાડીલા બને છે. જે દેશમાં જાય, ત્યાં, એમના દર્શનાર્થે હિન્દની પ્રજાની જેમ જ આમપ્રજા ઉમટે છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડે છે, મજદૂરો કારખાનાંનાં કામ મૂકે છે, ખેડૂતો ખેતીના કામમાં રજા પાડે છે, ને ગામડાંની ને શહેરની સમગ્ર પ્રજા જવાહર આવવાના હોય તે માર્ગે, કલાકો સુધી પ્રતીક્ષા કરે છે, ને, એમનાં દર્શન થતાંજ એમને વધાવે છે. એટલે આજે તો જવાહરની ગિથિ એમના પ્રજાજ, આકર્ષક ને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વને લીધે, એમના મોદક ચહેરાને લીધે, એમની પ્રેરક ને પ્રેમજા વાણીને

લીધે, એમની હૈયાની ઉબા અને સહૃદયતાને લીધે તથા એમની માનવતા, મુજબતા અને સચ્ચાઈને લીધે, પહેલા કરતા સંપૂર્ણ બદલાઈ ગઈ છે આજે જેમ જવાહરને કોઈપણ દેશમાં, જગતના કોઈપણ ખૂણમાં, પરાયુ નથી લાગતું, તેમ જગતની કોઈપણ દેશની આમ પ્રજાને જવાહર પરાયા નથી લાગતા, પણ આત્મીય સ્વજન સમા, પોતાનામાનાજ એક સમા લાગે છે એનું કારણ એ છે કે, જવાહર જનસમાજથી અતડા રહેતા નથી, પણ જનસમાજમાના એક બનીને, એમનાજ બનીને રહે છે

પ્રત્યેક દેશના માનવીને લાગે છે કે જગતના આ હિસાના ને યુદ્ધના વાતાવરણમાં, અણુમોગના યુગમાં અને જગતનિનાશી બોમના પ્રયોગોમાં આજ આપણે આગણે શાંતિનો સંદેશો લાવનાર માનવી છે આજ, યુદ્ધને દૂર હ-સેલનારો શાંતિદૂત છે હિન્દમાં પણ એઓ સારી આલમના લાડીના જ્યા જય ત્યા, હજારોવાર એમને જોયા હોય છતાં, એમના દર્શનાર્થે, માનવમેદની ઉભરાતી જ હોય પોતીસની બધી વ્યવસ્થા લાગી પડે, બધી તૈયારીઓ ખોરવાઈ જાય એટલી જનમેદની હોય પણ માત્ર માનવમેદરામણુ તો જવાહરને એટલો પ્રિય થઈ પડ્યો કે જ્યારે જવાહર રશીયા ગયા, ત્યારે રશીયાની આમ પ્રજાથી અળગા ને અડતા રહેતા, રશીયન નેતાઓને પણ જવાહરનો એપ લાગ્યો ને, એઓ પણ બધી માઝા મૂકીને, બહુ અતડાપણુ ત્યજીને આમપ્રજામાં ભગતા થયા આમ જવાહરે પોતાના દેશમાં આમ પ્રજા જોડે જે ગાઢ સબંધ રાખ્યો છે, તે એમણે અન્ય દેશના નેતાઓને પણ શીખવ્યું એમણે જવાહર આજે પ્રજાના ને પ્રજા જવાહરની એની પરિસ્થિતિ એમણે પોતે નિર્માણ કરી છે આ રીતે, જવાહર દુનિયાના એક મોટામાં મોટા લોકનેતા છે જગતમાં નેતાઓ ધણા છે પણ લોકનેતા બનનાનું સુભાગ્ય દુનિયાના સમગ્રાલીન નેતાઓમાંથી માત્ર જવાહરને જ સાપડ્યું છે

આમ છતાં, જવાહરને આમ પ્રજાની વચ્ચેવચ્ચ એક પ્રકારનો અનહદ આનંદ થાય છે, તો બીજી તરફ એમને આમ પ્રજામાં પણ એકાકીપણુ લાગે છે. પોતે જાણે બનાથી છૂગા હોય તદ્દન ભિન્ન ન હોય, ક્યાય એમને કોઈ પોતાનું આત્મીય સ્વજન ન લાગતું હોય એવું લાગે છે નિશ્ચય કોઈ તત્વો જોડે એમનો મેળ ન ખાતો હોય, જાણે પોતે કોઈ બીજી જ દુનિયા માટે ધણા હોય એવું એમને લાગે છે એથીજ એમણે એ મોઝા જેલમાં પોતાની જીવનકથાની સમાપ્તિ કરના કહ્યું છે કે

“મારા આ સાહસિક કાર્યો બહુ ઉત્તેજના પેદા કરનાવાળા નથી. વર્ષો સુધીના જેલનિવાસને સાહસિક કાર્યનું નામ ન આપી શકાય, કે એમાં કશું અદ્વિતીય પણ

નથી. કારણ કે, આવર્ષોમાં, મેં એના બધા ભરતી ઓટમાં હમરો દેશભાઈઓ ને દેશભગિનીઓ જોડે વીનાવ્યાં છે. ને તેથી જુદી જુદી ભાવનાઓ, હર્ષવિગ્રહ, પ્રયં હિંસ્યાસહ ને બેવશ બનાવી મૂકે એવા એકાન્તવાસનું આ વર્ણન આપણા બધાનું સંપુકન વર્ણન છે. હું જનસમૂહની જ એક વ્યક્તિ રહ્યો છું, એમની જોડે કામ કરું છું, ક્યારેક એમનું નેતૃત્વ કરીને એમને આગળ લઈ જાઉં છું, ક્યારેક એમનાથી પ્રભાવિત થાઉં છું, ને તેમ છતાં, એ બધા જનકાલાદલની વચમાં હું મારું પૃથક્ એવું જીવન વ્યતીત કરું છું.'

આ રીતે, જવાહર જનસમૂહના લાડીલા હોવા છતાં, જનસમૂહ એમને અત્યંત પ્રિય હોવા છતાં, એઓ જનસમૂહમાંના એક બની નથી શકતા. એઓ લોકે ખેડૂનના ઘરમાં જઈ એની ભેગો રોટલો ખાતા હોય, કે મજદુરોની જોડે, એમના આત્મીય સ્વજનની જેમ ભાવપૂર્વક વાતો કરતા હોય, તેમ છતાં, જવાહર એ બધાથી જુદા તરી આવે છે. એનું એક કારણ એ છે કે, એઓ અભીરકુટુંબમાં, ઉત્તમોત્તમ પરિસ્થિતિમાં ઉછરેલા હોવાથી, આમજનતા જોડે એમને જે એકતા કેળવવી પડે છે, તે જન્મજન કે સંસ્કારજન નથી, પણ આયાસનું, પ્રયત્નનું પરિણામ છે. આથી જવાહરને માટે આપણે કહી શકીએ કે એઓ મિત્રનસાર હોવા છતાં અન્યાય કે એકાકી છે. કારણ કે, જવાહરનો આમજનતા જોડે મેળ ખાતો નથી, એમને મેળ ખવડાવવો પડે છે. આ વિરોધને લીધેજ જવાહર જ્યારે જ્યારે, આમજનતા જોડે પોતાના મનનો મેળ ખવડાવી નથી શકતા ત્યારે એમની પર પાસાવાર યુરસો કરે છે, તેમને હપકા આપે છે અને અત્યંત કડવા શબ્દો કહે છે. આમ કરતા હોય છે ત્યારે એનો બાહ્ય આચિષ્કાર જનતાને હપકા આપવાનો હોવા છતાં, ખરું જોનાં, જવાહર પોતાના મનને જ સમજાવતા હોય છે, અને પોતાના મનની જે વિરોધી દશાઓ હોય છે, તેની વચ્ચે મેળ ખવડાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

આ પરથી આપણે એક ખીજ તત્વ પર પણ આવીએ છીએ, કે જવાહર એ અત્યંત લગણીપ્રધાન છે. એમના ગમાઅણુગમા આપણે તરત વરતી શકીએ. એમને જે ગમતો હોય, તેના દોષ પણ એઓ દરમુજર કરવા તત્પર હોય, અને એમને જેની તરફ અણુગમે હોય, એ માનવીના સારાં લક્ષણો પણ એમની નજરમાં ન જ આવે. આથી જ, આપણા રાષ્ટ્રની ક્રાન્તિઓમાં જેમણે દેશદ્રોહી તરીકે મહત્વનો ભાગ ભજવેલો, તેમને જવાહરે હિન્દ આઝાદ થનાં, સન્માન્યા છે, અને જેમની તરફ એમને અણુગમે છે, તેમણે અનેક પ્રકારનું કાર્યકૌશલ દાખવવા છતાં, જવાહરે તેમને ગણનાપાત્ર ગણ્યા નથી, કે, તેમને મહત્વનું સ્થાન પોતાની

સરકારમાં આધુન્ય નથી. એનું કારણ એ નથી કે, જવાહરને પોતાના સાથીઓમાં આંધળો વિશ્વાસ છે. ના. એવું નથી. એઓ પોતાના સાથીઓની મર્યાદા જાણે છે; પણ એ મર્યાદાઓ દરમિયાન કસ્યા એઓ તૈયાર હોય છે. કારણ કે એ માનવીની શક્તિઓથી પણ એઓ પૂરેપૂરા પરિચિત હોય છે.

ઘણીવાર એવો આક્ષેપ થાય છે કે, જવાહરને માનવીની સારી પરખ નથી. એથી, એઓ, ઘણીવાર અયોગ્ય માનવને ઊંચી પદવીએ ચઢાવે છે. શેખ અબદુલ્લા એનો સ્પષ્ટ દાખલો છે. શેખ અબદુલ્લામાં જવાહરે વધુ પડતો વિશ્વાસ મૂક્યો, કે એ અંદરથી કેવો વિશ્વાસઘાતી, બેવફા અને દગાખોર નીવડ્યો તેની, અમુક મિત્રોની અને લાગતાવળગતાઓની એનવણી છતાં, છેક છેવટ મુઠ્ઠી જવાહરને જાણ થઈ નહિ. પણ, ખીજી તરફ જવાહર માનવીની સાચી પરખ કરે છે, તેનું દષ્ટાન્ત આપણને રફી અહમદ કીડવાઈ પ્રધાનમંડળમાંથી ગયા, કેએસમાંથી ગયા ને જવાહર એમને સમજાવી પાછા લાવ્યા તેના પરથી મળે છે.

જવાહરનું જીવનપ્રત્યેનું દષ્ટિબિન્દુ બુદ્ધિવાદી હોવા છતાં, એઓ મોટે ભાગે લાગણીથી દોરાય છે. વારંવાર ગુસ્સે થવું, ને પછી પોતાના ગુસ્સા માટે દિલગીરી જાહેર કરવી, એવા જવાહરના લાગણીશીલતાનાં અનેક દષ્ટાન્તો આપણને મળે છે. પણ, એમનો જીવન પ્રત્યેનો દષ્ટિકાણ બૌદ્ધિક છે. આથી બુદ્ધિવિરોધી જે કાંઈ હોય તે એઓ સ્વીકારતા નથી. એઓ ઇશ્વરમાં માનતા નથી, કે, પ્રાર્થનામાં એમને શ્રદ્ધા નથી, એનું કારણ એમનો બુદ્ધિવાદ છે. ધર્મ પ્રત્યે એઓ ઉદાસીન છે, કારણ કે, એમની બુદ્ધિની કસોટીએ ધર્મભાવના પાર ઉતરતી નથી. પણ, એમની ગાંધીજી પ્રત્યેની લક્ષિત, એમને ઘણી વાર પ્રાર્થના વખતે હાથ જોડીને બેસતાં અટકાવતી નથી. એ એમની લાગણીવશતાનું પ્રાપ્ત્ય દર્શાવે છે. આથી જ ગાંધીજી જોડે, કે એમના પિતા જોડે, એમને તીવ્ર મતભેદો હોવા છતાં, એમનું હૃદય જ એમને એ વ્યક્તિઓ જોડે સાંકળી રાખે છે. એમની લાગણીવશતા, જ્યારે એમને ખીજાના દોષો પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બનાવે છે, ત્યારે એમના જીવનનું એ પાસું એમના શ્રીમંતાઈના ઉછરેનું પરિણામ છે, એમ આપણે અવશ્ય કહી શકીએ.

જવાહર આમ બૌદ્ધિક ને શ્રદ્ધાળુ બને છે. ઘણીવાર એમની બુદ્ધિ એમને એક તરફ દોરે છે, ને હૃદય ખીજી તરફ દોરે છે, ત્યારે એમના જીવનના સંઘર્ષને આપણે સ્પષ્ટ રીતે નિહાળી શકીએ છીએ. જવાહરમાં આ સંઘર્ષ હોય છે, તેને પરિણામે જ. એઓ સમાધાન કરે છે. નહિ તો, જે બિટનની જોડે જવાહર આજન્મ લજ્જા એ બિટનની જોડે જવાહર રાષ્ટ્રસમૂહમાં જોગ્ય ખરા? એક દષ્ટિએ જોઈએ તો એ સમાધાન છે, કારણ કે, જવાહરના બુદ્ધિવાદે એમના

લાગણીપ્રસાદ ઉપર મિત્ર્ય મેળવેયો આપણને ત્યા માનમ પડે છે પરન્તુ, ઘણા એવી ફરિયાદ કરે છે કે, રાષ્ટ્રસમૂહમાં જન્માહર જોડાયા તેનું મુખ્ય કારણ તો ખ્રિસ્તન પ્રયત્નો જન્માહરનો અનન્ય પક્ષપાત છે જન્માહરે નાનપણમાં અંગ્રેજ શિક્ષકો પાસેથી તાલીમ લીધેથી હોવાથી, એમને અંગ્રેજ આચાર્યોએ ઉછેર્યા હોવાથી, તેમજ, એમનું બચપણ વિનાયતી ટમની જીવનપદ્ધતિમાં પમાડ થયું હોવાથી, તેમજ એમણે વિનાયતમાં શાળા ને કોલેજમાં શિક્ષણ લીધેનું હોવાથી, જન્માહરને ખ્રિસ્તની શાસનપદ્ધતિ, ખ્રિસ્તના ગિરિવાળો, એમના રાજકીય મિદ્ધતિ વગેરે ગમે છે આથીજ જન્માહરને કોઈ અંગ્રેજ સહૈવાઈથી મળી શકે છે હિન્દી અખબારી પ્રતિનિધિ કરતા નિદેશી અખબારી પ્રતિનિધિ એમની સહૈવાઈથી મુનાકાત લઈ શકે છે ને પોતાના ઘરમાં પણ એઓ આગળ જીવનપદ્ધતિને અનુસરે છે

જન્માહરની બહેન શ્રીમતિ કૃષ્ણા હરીસિંગિ જન્માહરના આ આગવરનાનું ગ્રેન્ડ દષ્ટાન્ત આપના કૃત્યું છે કે, જન્માહર ઘણીવાર જ્યારે ગુએ થાય છે, ત્યારે એમના મુખમાંથી હિન્દી શબ્દોને બન્યે અંગ્રેજી શબ્દો સ્વયંજૂ સરી પડે છે આ અંગ્રેજીપણ જે એમના હૃદયમાં છે, તેનો બચાવ કરતા એઓ પોતાના શુદ્ધિવાદને કામે લગાડે છે ને કહે છે કે, આપણે આપણા દેશના મીમાસમાં મુચ્ચિન બનીને બેસી રાખીએ નહિ પણ પ્રગતિવાન દુનિયા જોડે આપણે જીવત સપર્શ રાખવો જોઈએ જન્માહર જ્યારે જ્યારે, દુનિયાની પ્રગતિ સાથે હિન્દને કદમ મીનાવના જણાવે છે, ત્યારે, એઓ પરોક્ષ રીતે, પોતાના કદમ જોડે કદમ મીનાવના હિન્દની જનતાને ઉદ્દેશ્ય છે એમનો કદમ પૂર્વ કરતા પશ્ચિમ તરફ વિશેષ છે એમની ઉદ્યોગીકરણ તરફ પ્રીતિ, મોટા ઉદ્યોગો ને ય ત્રો માટેનો પક્ષપાત એ બધું ખ્રિસ્ત તરફની એમની મમતાનું પરિણામ છે હિન્દ પણ પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિની લોકતાહી અપનાવે છે, તે પણ જન્માહરની ઇચ્છા તરફની પ્રીતિનું જ પરિણામ લેખી શકાય

જન્માહરને ખ્રિસ્ત તરફ પક્ષપાત હોય કે ન હોય, એ પ્રશ્નને આપણે અનગ ટરીએ તો પણ મૂળ પ્રશ્ન પર આવતા જન્માહર સમાધાનચિંત્તાળા છે એટલું તો કહી શકાય જન્માહર એમની પૂર્વાસ્થામાં સમાધાન માટે તૈયાર નહોતા અને પોતાની જ ભાવનાને દૃઢતાથી વળગી રહેતા આથી જ્યારે ૧૯૨૮ માં કનકતામાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે ‘નેહરુ રિપોર્ટ’ વિષે સમાધાન કરવા જન્માહર તરફ નહોતા ને એમણે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનો અસ્વીકાર કરેનો પરન્તુ, એજ જન્માહર ૧૯૪૭ માં, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય થોડા સમય માટે પણ સ્વીકાર કરના તૈયાર થયા

યુદ્ધનો આજન્મ વિરોધ કરનાર જવાહર અમુક શરતે ખ્રિસ્તને યુદ્ધમાં મદદ કરવા તૈયાર થયેલા સમાજવાદી જવાહર, સમાજવાદી ગિગદગેને છોડી, ગાંધીવાદી કોંગ્રેસવાદીઓની જોડે ભળવા તૈયાર થયા, ગણ્ટ્રીયકગણુને માટે, જમીનદારીની નાણૂદી માટે જવાહર સમય આપવા તૈયાર થયા, એ સર્વે બતાવે છે કે જવાહર સમાધાનવાદી છે. એ સમાધાન એટલે, એમના હૃદય ને બુદ્ધિ વચ્ચેના ધર્મણુમાં એઓ બન્નેનાં થોડાં થોડાં તત્વો વચ્ચે મેળ ખવડાવે છે આથી ધણીવાર એઓ એવું કરે છે, કે, લાગણીથી અમુક નિર્ણય લીધાં પછી એ નિર્ણયને માટે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી દલીલો શોધવા મટે છે એટલે ધણીવાર એમનામાં બુદ્ધિ હૃદયને અનુસરતી આપણને દેખાય છે

જવાહરની આ સમાધાનવૃત્તિને લીધે ધણા એમને નરમદયવાદી એટલે કે વિનીત કહે છે પરંતુ, જવાહરને નરમ દયવાદી કે વિનીત કહેવા એ જવાહરના વ્યક્તિત્વને ન પિઠાનવા યરોગ્યર છે કારણ કે, જવાહર આમ તો ક્રાન્તિવાદી છે. એમણે હિન્દમાં ક્રાન્તિ સર્જી, એશિયામાં ક્રાન્તિ સર્જી ને હવે જગતમાં નવક્રાન્તિનું નિર્માણ કરે છે આઝાદી જગોમાં એમણે લીધેલો મહત્વનો ભાગ, ઈન્ડોનેસિયાને આઝાદ બનાવવા એમણે ઉપાડેલી ઝુબેશ, સામ્યવાદી ચીન જોડેની એમની મેત્રી, બાન્ડુગ પરિપદ, એ બધા જવાહરના કાર્યો એ સાબિત કરે છે, કે, જવાહર ક્રાન્તિવીર છે, વિનીત નથી જવાહર પરિસ્થિતિ એવી ને એવી મ્હે એમ ઈચ્છતા નથી જવાહર હમેના પ્રત્યક્ષમાન પરિસ્થિતિથી અસતુલ હોય છે, ને તે અરદાસ્ત કરી શકતા નથી અન્યાયની સામે એઓ હમેશાં પૂકાર કરતા હોય છે સામ્યવાદી ચીનનો સંયુક્ત પરિપદ ન સ્વીકાર કરે એથી એમનો પ્રુષ્ય-પ્રકોપ પ્રત્યવળી ઊઠે છે હિન્દી ચીનમાં કે કોંગિયામાં પશ્ચિમનાં ગાન્ધો દરમ્યાનગીરી કરે એ જવાહર અરદાસ્ત કરી શકતા નથી પોતાના દેશમાં કોમવાદ, પ્રાનવાદ કે ભાષાવાદ સામે એઓ ઝુબેશ ઉપાડે છે એ સર્વે દર્શાવે છે કે જવાહર ક્રાન્તિવાદીજ છે, એમની પર વિનીતતાનો આક્ષેપ સદંતર બીનપાયાદાર ને હકીકતથી વિરુદ્ધ છે.

જવાહરના વ્યક્તિત્વની એક વિશેષતા એમની રસદષ્ટિની વિવિધતા છે. વૈજ્ઞાનિકાની સભા હોય કે કલાપ્રદર્શન હોય, નૃત્ય વિશે ચર્ચા કરવાની હોય કે નાટક વિશે, પી ઈ એન ની સભામાં સાહિત્ય વિશે કાઈ કહેવાનું હોય કે અજાતની મૂર્તિઓ વિશે, પ્રકૃતિની સુદરતા વિશે કે ઔદ્યોગિક ઝઘડા વિશે હોય, કોમવાદ વિશે કે પ્રાંતિની નવરચના વિશે હોય, ઇતિહાસવિદો કે અર્થશાસ્ત્રીઓની જોડે ચર્ચા કરવાની હોય કે એશિયાના ભાવિ વિશે ગંભીર નિર્ણયો લેવાના હોય : બધા વિષયોમાં જવાહરને જીવંત રસ છે, એટલું જ નહિ, પણ એ બધા વિષયો વિશે

એઓ ધણું ધણું જાણતા હોય છે, ને તે એટલા પ્રમાણમાં કે એ વિષયના જે નિષ્ણાતો તરીકે ઓળખાતા હોય છે તેમને એ વિષેની જેટલી માહિતી નથી હોતી તેટલી એમને હોય છે જે જે એમની જોડે વિચારપ્રિનિમય કરે છે, જે એમને સાબળે છે, તે મોટે ભાગે એમને કાંઈ આપી જવા કરતા, એમની પાસેથી સમૃદ્ધ થઈને જાય છે જવાહરે જીવનના પ્રત્યેક પ્રશ્ન પર મૌલિક નિચાર કર્યો છે ગાંધીજી કહે છે તેથી એ કોઈ વાત સ્વીકારી લે એના નથી કે કાર્ન માર્ક્સ કહે તે બહુ ગ્રામ્ય માની લે એવા નથી એઓ તો પ્રત્યેક સિદ્ધાંતને પોતાની કમોનીએ કસે છે, ને એમાંથી જે પાર ઉતરે છે, જે શુદ્ધિગમ્ય લાગે છે, તેનેજ એઓ સ્વીકારે છે આમ જીવનમાં એમને લગભગ સર્વ ક્ષેત્રોમાં રસ છે તેથીજ જવાહર આજે આપણા બધા લોકપ્રિય બન્યા છે

જવાહરમાં ખીન્ને એક નિરોધાલાસ એ છે કે એઓ આદર્શવાદી છે, તેમજ વાસ્તવવાદી છે એઓ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને પિઠભૂમિને પડી આદર્શ કેના સંજોગોમાં દાખન કરવો એ જોઈ શકે છે એથીજ એમણે એન્દ્રમ રાષ્ટ્રીયકરણ ન કર્યું, પણ ધીમે ધીમે એમણે રાષ્ટ્રીયકરણ કરના માણ્ય પિમાનનું વીમાનું એમ રાષ્ટ્રીયકરણ એઓ મ્હતા જાય છે અને હજી કરનાના છે પણ એ બધું પરિસ્થિતિને ઓળખીને જવાહર અધારમાં કુદકો મારે એના નથી થોડા વર્ષો પૂર્વે જ્યારે ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે, કેંગ્રેસનું ધ્યેય સમાજવાદ છે, એમ જનાહર કેંગ્રેસ પાસે ન સ્વીકારાવી શક્ત કારણ કે, એ વખતે કેંગ્રેસ એટલે હદ સુધી જઈ રોકે એમ નહોતું, પણ ૧૯૫૩-૫૪ માં જવાહર કેંગ્રેસ પાસે સમાજવાદના ધ્યેયનો સ્વીકાર કરાવરાવી શમ્યા, એનું કારણ જવાહરની પરિસ્થિતિની સાચીપરખ હતી તેવીજ રીતે, ત્રણ ચાર વર્ષો પહેલાં જ્યારે જયપ્રકાશ જોડે જવાહરે સયુક્તપ્રધાનમંડળ રચવા નિચારણા ચલાવી ત્યારે વીમાનું રાષ્ટ્રીય ગણ તત્કાલીન સંજોગોમાં રાજ્ય નથી એમ જનાહરે જણાવ્યું હતું પરંતુ હમણાં સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા, જવાહર એ રાષ્ટ્રીયકરણ આસાનીથી કરી શકે જા જવાહર આમ વાસ્તવ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર આદર્શવાદી છે અને તેથીજ કમશ એઓ દેશો આદર્શ તરફ લેના જાય છે એમાં જ જવાહરની સફળતાની ચાવી રહેલી છે જવાહરની વાસ્તવમિત્તા આપણને ચીનના વા પ્રધાન જોડે એમણે પચ્ચીસનો જે સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો અને જગતના બીજા સંખ્યોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો તેમાં જણાય છે એમાં જવાહરે રાષ્ટ્રોના ઝગાનો યુદ્ધમાત્ર એક જ ઉપાય છે એમ માનતા ને એ ચીલે ચાલતા રાષ્ટ્રોને એમણે સહઅસ્તિત્વનો માર્ગ બતાવ્યો ભલેને અમેરિકા કે પાકીસ્તાન યુદ્ધની અવેશમાં સહઅસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત ન સ્વીકારે પરંતુ જગતના બીજા

રાષ્ટ્રો એનો સ્વીકાર કરે છે, એ જ દર્શાવે છે, કે જનાદરે જગત સમક્ષ એક આદર્શ વ્યવહારરૂપમા રજૂ કર્યો આ રીતે, જનાદરે સ્વપ્નદર્શી છે, વ્યોમપિહારી છે, કલ્પનાશીલ છે પણ એ હાથા સ્વપ્નદર્શી નથી કે હવામા ખાચકા ભરનાર નથી, ખન્તુ, સ્વપ્નેને વાસ્તવમા ઉતારનાની શક્તિવાળા માનની છે જવાહર આમ વત્પનાશીલ છે પણ તરંગી નથી એઓ કલ્પનાને સાચી ઠેરનાર, આગ્રહમાથી પાર્થિવ સૃષ્ટિ પર આણનાર અનન્ય કીર્મિયાગર છે

જવાહર એટલે એશિયાના પ્રાણ એશિયાને નવનૃતિ આપનાર, સજીવની આપનાર એશિયાના સપૂત ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વે, એશિયાના દેશો એટલે ચીન, હિન્દ, જાપાન ને બ્રહ્મદેશ, એટલી જ હિન્દમા ને દુનિયામા ખમર હતી એશિયાની ભૂગોળ એશિયાનાસીઓને ખમર નહોતી જાકાર્તા કે મોડીના કે દિન્દીચીન ક્યા આવ્યુ તે કોઈ જાણતુ નહોતું જનાદરે હિન્દ સ્વતંત્ર બન્યુ એટલે એશિયાના નકશાને પ્રકાશમા આણ્યો એમણે જગતને જાણાવ્યુ કે એશિયાએ ઘણા વર્ષો સુધી પશ્ચિમની રાજકીય શુષ્કના બગદાસ્ત ડરી હવે એશિયાનો પ્રાણ જાગ્યો છે. એશિયાનુ શોખણ હવે એશિયાની પ્રજા બરદાસ્ત કરી ગરો નહિ એશિયાનો પ્રાણ એક છે એશિયાઈ દેશો એક જ ધમકારે ધમકે છે એથીજ, એશિયાને અદરોઅદર લગાવનાના, એશિયામા ફાટફૂટ પગવનાના બધા પશ્ચિમના પ્રયત્નોને જનાદરે ખાલ્યા હિન્દ સ્વતંત્ર થતા જ નવી દિલ્હીમા એમણે એશિયાઈ પરિષદ બોલાવી, ઇન્ડોનેશિયાને સ્વાતંત્ર આપના હોર્નેને પકાડ કર્યો, હિન્દીચીનમા સમાધાન ડરાવ્યુ ને લશ્કરી કમરોનો વિરોધ કર્યો પાકીસ્તાનને અમેરિકા શસ્ત્રોની સહાય આપે તેનો વિરોધ કર્યો બાન્ડુગ પગિદ બોલાવી એશિયાઈ દેશોની એકતા પ્રત્યાપિત કરી, પશ્ચિમને ચોક્કાવ્યુ આમ એશિયાની પ્રજા કે જે દુનિયાની વસ્તીનો અડધોઅડધ ભાગ છે, તેને માટે કોઈ બોલનારાનુ નહોતુ ચીન જેવો મોટો દેશ, પણ એનો વડો ચાંગ-કાઈ-શેક, એ અમેરિકાનો હજૂરિયો હતો ચીન સામ્યવાદી બનતા, ચીનનુ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પ્રગટતા, ને હિન્દ સ્વતંત્ર બનતા, જવાહરે સમગ્ર એશિયાને સંસ્થાનવાદની ચૂંમણી સ્વતંત્ર બનાવના ખીડુ ઝડપ્યુ એથી આજે ઇન્ડોનેશિયાને કે ઇન્ડોચીનાને, મોડીયાને કે વીએટનામને, બ્રહ્મદેશને કે અરબસ્તાનને લાગે છે કે, એમના વતી બોલનાર, એમના તરફથી લડત ચલાવનાર, એમના નિઘરિધ પ્રશ્નો પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી જોનાર કોઈક છે. આમ જનાદરે એશિયાની પ્રજાને જીવદ આગળ આપ્યો, એશિયાની એકતા સ્થાપી સગવળ કર્યું, ને સમુક્ત એશિયાની તાકાતનુ ભાન કરાવી, પશ્ચિમને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દીધુ

એક રીતે કહીએ તો જવાહરે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયાની શોધ કરી. અધારે ખૂણે પડેલા એશિયાને પ્રકાશમાં આવ્યું. આજે કમ્બોડિયા કે ઇન્ડોનેશિયા, चीએટ નામ કે હિન્દી ચીન જગતના અખબારોમાં ઝળકે છે, એની ગણના દુનિયામાં થાય છે, તે બધી જવાહરની જ બોલબાલા છે. ૧૯૪૫-૪૬ પછીજ, એશિયા શબ્દે જનદુષ્ટતાકાત ધારણુ કરી. આજે જગતના કોઈપર પ્રશ્ન પર એશિયા શું કહે છે તે જાણવા પશ્ચિમની પ્રશ્ન આવતુર છે. પોતે કોઈપણ પગલું લેતાં પહેલાં, હિન્દ કે ચીનના પ્રત્યાધાતો કેવા પડશે, તે જાણવા ઉત્સુક હોય છે, તે જવાહરના પ્રતાપે. એ રીતે જવાહરે પોતાના દેશને સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું તેથી સંતોષ માન્યો નથી, પણ જ્યાં જ્યાં પરદેશી શાસન હતું, જ્યાં જ્યાં પ્રશ્ન ઘેર અન્યાયથી પીડાતી હતી, તે સર્વેનો ઉદ્ધાર કર્યો. જવાહરે એ રીતે, ૧૯૪૫ પછી ઇતિહાસ ધણો છે. એમની વિદેશનીતિ, એશિયા પરથી સામ્રાજ્યવાદનો કે સંસ્થાનવાદનો ક્રમશઃ નાશ, એશિયાની એકતા, હિન્દુચીન મૈત્રી, પંચશીલ, છનીવા પરિપદનું સમાધાન, કોરિયાનું સમાધાન : એ સર્વે એશિયાઈ ઇતિહાસ ને જગતના ઇતિહાસને ધડનારાં બળોમાં જવાહરનું સ્થાન મોખરે છે. જવાહર એશિયાના ઇતિહાસમંદ છે.

પણ, જવાહર એક તરફ નૂતન એશિયાના વિધાતા છે, તેમ બીજી તરફ એશિયા ને યુરોપ વચ્ચે, પૂર્વ ને પશ્ચિમ વચ્ચે સમાધાન કરાવનાર, કે પૂર્વપશ્ચિમના અધ્યક્ષોમાં દરમ્યાનગીરી કરનાર મુત્સદ્દી પણ છે. કારણકે, જવાહર પશ્ચિમના દુશ્મન નથી. એ તો સર્વેના મિત્ર છે. વોશીંગ્ટન કે પેકીંગ, મોસ્કો કે લંડન, બધા એમને સાંલળે છે. વિરોધી રાષ્ટ્રોને બેગાં કરવા એમણે સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે, અને એ દિશામાં વર્તમાન જગતના બીજા કોઈપણ રાજકીય નેતાએ એમના જેટલા પ્રયત્નો નહિ કર્યા હોય. જવાહરે જગતને દર્શાવ્યું કે અધ્યા યુદ્ધથી નહિ પણ ચર્ચાથી પતે છે. અધ્યાનો ઉકેલ રજુમોરચો નથી, પણ ચર્ચાની ગોળમેળ છે. અને છનીવાપરિષદ એનું પ્રતીક છે.

જવાહર એટલે સનાતન યૌવન. જવાહરમાં યુવાનનું જોમ છે, ક્રાન્તિ કરવાની અણખૂટ ધારા છે. એમણે બતાવ્યું છે કે માનવી વયથી નહિ, પણ મનથી વૃદ્ધ થાય છે. યૌવનની એક લાક્ષણિકતા અસહિષ્ણુતા છે. અને જ્યાંસુધી એ અન્યાયને મિટાવે નહિ, દુનિયાને પલટાવે નહિ, જગતનો નકશો એ ફેરવી નાંખે નહિ, ત્યાં સુધી એને એન પડતું નથી યુવાન સદંતર ક્રિયાશીલ અને ગતિશીલ હોય છે. એને મન આરામ હરામ છે. એ તો માગે છે કામ, કામ અને કામ એને નવરા બેસતું ગમતું નથી. એને ને આળસને હાડવેર છે. જવાહરના જીવનની સમીક્ષા કરીએ તો આપણને આજ સનાતન યૌવનનાં તત્વો એમાં જણાશે. એમને હિન્દને

રાજકીય સ્વતંત્રતા અપાવીને શાંત બેસી રહેવું નથી. હજી તો એમને પોતાના દેશમાંથી પ્રાંતવાદ, કોમવાદ ને સાતિવાદના રાક્ષસને નાખૂદ કરવાનો છે. બેકારી ને ગરીબી જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાની છે, ઉત્પાદન વધારી લોકોના જીવનધોરણને જોડું લાવવાનું છે. એક પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થનાં, બીજી પંચવર્ષીય યોજના ઘડવાની છે. હજી નિર્વાસિતોને વસાવવાના છે. હજી, ચીનને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદમાં દાખલ કરાવવું છે. અમેરિકા અને રશિયાની મદદ લઈને દેશનું ઔદ્યોગિકરણ કરી દેશને સમૃદ્ધ બનાવવો છે. દિન્દો નકશો બદલવો છે. આમ જવાહરને અનેક પ્રકારનો અજંપો છે. ને, એઓ એ અજંપાને દૂર કરવા, કાંઈ ને કાંઈ યોજનાઓ ઘડતા હોય છે. જવાહર રોજના અદારથી વીરા કલાક કામ કરે છે. તે દર્શાવે છે કે, જવાહર માત્ર ‘આરામ હરામ દે’ એવું સૂત્ર પોકારીને બેસી નથી રહેતા, પરંતુ, પોતાના જીવનમાં એ સૂત્રને આચરીને એઓ આપણને દર્શાવે છે.

જવાહર એટલે શાશ્વત અજંપો. એમના જીવનમાં સંતોષ નથી. હજી, વધારે સારું જોઈએ છે, હજી, ઘણા આદરોને મૂર્તિમંત કરવા છે, હજી, જગત પરના અન્યાયો નાખૂદ કરવા છે, હજી, પૂર્વના દેશોમાં ફાટફટ પગવવાની પશ્ચિમની મુરાદને ધૂળમાં મેળવવાની છે, હજી, ઠંડા યુદ્ધના વાતાવરણને નાખૂદ કરવાનું છે, હજી, એશિયાની તાકાતનો પરચો પશ્ચિમને બનાવવો છે, રંગભેદ નષ્ટમૂળ કરવો છે: આવા આવા અનેક વિચારોને સક્રિય રૂપ આપવાની એમની તૈયારીઓ એમને નિત્યયુવાનનું ખિરદ અપાવે છે. જવાહરને કામ આગળ ખાવાપીવાનું ભાન નથી રહેતું. કચી નિયમિતતા નથી રહેતી. એમને એમના કામમાં રસ છે. ઇન્દ્રિય મુખોમાં નહિ. સવારના સાગ્રચાઠ વાગ્યાના તો એઓ એમની કચેરીમાં આવીને કામે લાગી ગયા હોય, ને મોડી રાત સુધી ત્યાં કામ કરતા જોતારને જવાહરની અમોઘ શક્તિનું ભાન થાય છે. જિલ્લું ઉમર વધતાં, એમની કાર્યશક્તિ વધી છે, ઘટ્ટી નથી. એ એમનું યૌવન સનાતન છે. એમને જાણે વૃદ્ધાશ્રમો ભય નથી, એ દર્શાવે છે.

જવાહરનું જીવન એટલે સનાતન તુદ્ધાન. એમનું જીવન એટલે શાશ્વત ચાંચલ્ય. સવારે ત્રીવેન્દ્રમમાં ભાષણ કરતા હોય, બપોરે નાગપુરમાં હોય ને સાંજે દિલ્હીમાં ભાષણ આપતા હોય. એઓ કેટલીય વાર દેશની પ્રદક્ષિણા કરતા હશે ! દેશનો કણકણ એમનો પરિચિત છે. ધરતીની જોડેની એમની મહોજત અનેક મિલનોથી દૃઢ બની છે. જવાહરનો ભવ્ય ત્યાગ, જવલંત સ્વાર્પણ, કુરઆનીની ભવ્ય ભાવના, એમનું ભવિષ્યમાં શું થશે તેની લાપરવાહી, એમની સાહસવૃત્તિ, એમનો નવતાપ્રેમ, કાંઈક કાંઈક કરી નાંખી, દુનિયાને તાજુબ કરવાની વૃત્તિ : એમના

સનાતન, નિત્યચીનની સાક્ષી પૂરે છે યુવાનની જેમ એઓ ગતિશીલ છે એમનું વ્યક્તિત્વ એકજ ઘાટનું નથી, પરંતુ, વારે વારે એમના ઘાટ બદલાતા હોય ધણા આ એમની ગતિશીલતાને અસ્થિરતા તરીકે ઓળખાવે છે, અનિશ્ચિતતા તરીકે નિંદે છે, પણ એ એમની વગોવણી છે ખરું જોતા તો જવાહરનું ચાચવ્ય, જવાહરની ગતિશીલતા, એમની અસ્વસ્થતા એ એમની નમળાઈના નહિ પણ શક્તિના પ્રતીક છે

જવાહરમા આપણને હમેશા જે આશાનાદ, ઉત્ત્રાસ અને તાઝગી દેખાય છે, જે થાકના ચિહ્નો જણાતા નથી, તેનું એક કારણ જવાહરનો બાળકપ્રેમ છે જવાહર બાળક સાથે બાળક બની જાય છે જવાહરને બાળકો પ્રિય છે, ને બાળકોને જવાહર પ્રિય છે અને તેથી દેશભરના બાળકો એમને ‘નેહરુચાચા’ તરીકે ઓળખે છે એટલુંજ નહિ, પણ, નિદેશમા એઓ જાય છે, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડના કે રશીયાના બાળકો પણ એમના માનમા ખાસ સમારભો યોજે છે, અને જવાહરને નિકટતાથી મળી શકે છે પ્રગ્લસત્તાન દિનના પ્રિનિધિ કાર્યક્રમોમા તમે જે જવાહરને ગેરહાજર જુઓ તો માની લેજો કે, એઓ, લીના ધાસના મેદાનમા બાળકોની વચ્ચે બેસીને તેમની જોડે મસ્કરી હા કરતા હશે, તેમની જોડે નિર્દોષ હાસ્યવિનોદ કરતા હશે, નારંગી કે કેળાની છાલ માર્ગમા પડી હશે તેને જાતે જાણી બાળકોને ચોખ્ખાઈનો પદ્મચંપાઠ શીખવતા હશે, રાષ્ટ્રધ્વજની મહત્તા સમજાવતા હશે તથા જીવનમા શિસ્તની લાગના કેમ જાળવવી તે વિશે શિખામણ આપતા હશે તેમ છતાં, એ શિખામણ એના હળના સૂરે ને એના આનંદિત સ્વરૂપમા આપતા હશે કે બાળકને મધુર બાળનાર્તાની જેમ ગળે ઉતરે જવાહરની જોડે કોઈ છૂટ લઈ શકતા હોય, અને જવાહર કોઈની જોડે મુક્ત વિહાર કરી રાગતા હોય તો તે બાળકોજ બાળકો એમના ઘાટમા ગુલાબનું ફૂલ ખેંચે, જવાહર પોતાના ગળામાથી કાઢીને એમને હાર પહેરાવે, જવાહર એમની પાછળ એમને પકડના દોડે, એઓ જવાહરને પકડના જાય એ સર્વે જવાહરનો સરળ, પ્રેમાળ, વાતચત્તપ્રેમ ને બાળસ્વભાવ દર્શાવે છે બાળકોની વચમા એઓ જ્યારે હોય છે ત્યારે એમનો બધો થાક સહજ લાવે ઉતરી જાય છે જવાહર બાળકોને પ્રબુપ્રેરિત ફિરસ્તાઓ તરીકે પિછાને છે

જવાહર વ્યક્તિ તરીકે, વડા પ્રધાન કે કોંગ્રેસના પ્રમુખ કરતા વધુ મહાન છે જવાહર એ વડા પ્રધાન કરતા મહાન હોવાથીજ અન્ય જ્યારે સત્તાનું થવા પ્રયત્ન કરતા હોય ત્યારે એઓ હોદ્દા છોડવાની તોડ કરતા આપણને જણાય કારણકે, એમને માટે સત્તા એ તો સેવાની તક છે, સેવાનું સોપાન છે સત્તાશોખ એમને નથી જવાહરની આ નિરુપ્લી વૃત્તિજ એમને મહાન બનાવે છે બીજા રાજપુરુષોમા આપણને જવાહરની સમ્યક્ષ કે પારદર્શિતા નહિ જડે, પણ

જવાહર તો જેવું હોય તેવું હોઈ એ મૂલમાં માને છે, અને તેથીજ એમનામાં નિર્ભયતા આવી છે. જાપાન, ઈટલન અને અમેરિકાને નાખુશ કરતાં હરે, ચીન રશીયાની સહમાં તણાય, પણ જવાહર તો એવા પારદર્શી કે એઓ કોઈની સહમાં ન તણાય. જે ખોટું હોય તેનો કાન પકડે, પછી એનું ગમે તે પરિણામ આવે. જગતના કોઈપણ વિદ્યમાન રાજપુરુષમાં આપણને આટલી નિર્ભયતા, સમ્માર્થ, પારદર્શકતા, ઉદારતા ને દ્વેષપરતા નહિ જડે. એકાદ એ ગુંથુ બધામાં જડે, પણ આ બધાજ ગુણોનો સમન્વય એકજ વ્યક્તિમાં જડવો આપણને દુર્લભ છે. એટલેજ જગતના વર્તમાન રાજપુરુષો અને મુત્સદ્દીઓમાં જવાહર અદ્વિતીય છે.

જવાહરની અન્ય એક નિશેષતા એ છે કે, એમને જીવનનાં એકેએક કાર્યમાં રસ છે. પછી તે એમને ભેટ મળેલા, આસામના જંગલી રીંછને ખવડાવવાનું હોય, યા તો, પોતાના દૈહિક જોડે રમવાનું હોય, અથવા તો, વિદેશકચેરીમાં, ગંભીર રાજકીય ચર્ચા હોય, યા તો, વિધાનસભામાં કે રાજસભામાં ભાષણ આપવાનું હોય, અથવા તો પુસ્તક વાંચવાનું હોય કે સવારમાં બેસીને શિર્ષાસન કરવાનું હોય, કે એશિયાઈ પરિષદની કે રાષ્ટ્રસભૂદના વડા પ્રધાનોની પરિષદની ચર્ચામાં ભાગ લેવાનો હોય : જવાહર બધે ઠેકાણે એક સરખી આસાનિયત અનુભવે છે. કારણ કે, જવાહરને પ્રત્યેક કાર્ય કલાત્મક રીતે કરતાં આવડે છે. એમને જીવનકલા સાધ્ય છે. જવાહરની પ્રત્યેક ક્રિયામાં આપણને સૌન્દર્યદર્શન થાય છે. પછી તે એમના પહેરવેશમાં હોય કે એમના ગુસ્સામાં હોય. એક જાણે કંઈ છે કે જવાહર જ્યારે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે વધુમાં વધુ મુંદર લાગે છે. કેટલાક કહે છે કે જ્યારે જવાહર ઉસ્કેરાટ અનુભવે છે, દિમાગ ગૂમાવે છે, ત્યારે એઓ શાંત હોય છે તેના કરતાં વિશેષ મુંદર લાગે છે આમ જવાહરની વિકૃતિઓ પણ એમને મુંદર બનાવે છે. એક રીતે કહીએ જવાહર પાસે એક એવો કામિયો છે, કે, એમની પાસે અસુંદર વસ્તુ પણ મુંદર બની જાય છે.

આ રીતે, જવાહર એટલે મુત્સદ્દી, આદર્શ ને વ્યવહારના સુખમ સમન્વયકાર, સનાતન યુવાન. જવાહરના વ્યક્તિત્વની સીમાઓ શારીરિક નથી પણ માનસિક, આધ્યાત્મિક ને ઐતિહાસિક છે. શારીરિક સીમાઓ પિછાનવી સહેલી છે, પણ માનસિક, આધ્યાત્મિક સીમાઓ પિછાનવી દુષ્કર છે. જવાહર તો અચીમ છે. એમને સીમા ન હોય. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે જાણે એમના વ્યક્તિત્વ વિષેજ લખ્યું છે કે, એમનામાં :

વિના વાલ્યેન ચાપલ્યમ્ ।

વૃદ્ધત્વં જરસા વિના ॥

છે. જવાહરનું વ્યક્તિત્વ વિરાટ છે, દેશકાલાતીત છે, શબ્દાતીત છે.

ઉપસંહાર

ઉપનિષદના એક સરકૃત શ્લોકમા કહ્યું છે કે પૂર્ણમાથી પૂર્ણ લઈએ તો પૂર્ણ બાકી રહે જવાહરના જીવન માટે કાષ્ઠક એવુંજ કહી શકાય, કે એ પૂર્ણ જીવનમાથી આપણે ગમે તેટલું જીવન આવેખીએ, તોયે આપણને એમ જ લાગે કે ના, હજી આપણે કાષ્ઠજ આવેખ્યું નથી ને હજી પૂર્ણ જીવનને આલેખવાનું બાકી છે પૂર્ણમાથી પૂર્ણ જતા શેર પૂર્ણ રહે, તો અહીં જવાહરનું જે જીવન આલેખાયું છે તે તો અપૂર્ણ છે એટલે પૂર્ણમાથી અપૂર્ણ જાય તો પણ પૂર્ણજ બાકી રહે અર્થાત્ જવાહરનો જીવનમહિમા એટલો મોટો છે, જીવનમા એટલા બધા ક્ષેત્રોમા, એમણે એટલું બધું કાર્ય કર્યું છે, કે ભારિનો કાષ્ઠ ઈતિહાસકાર, તો એમના જીવનને એક ચમત્કાર જ લેખે !

જવાહર સમકાલીન માનવસૃષ્ટિના એક મહાન જ્યોતિર્ધર જ નહિ, પણ, સ્વયં જ્યોતિ છે એ જ્યોતિ માત્ર એશિયાના એક ખડમાળ પ્રકાશતી નથી એ તો સારાય વિશ્વના ખૂણે ખૂણામા પ્રકાશે છે ને સત્તાખૂબ, ખીજાઓને ગુલામ ગણવાની વૃત્તિ, જાતિની કે રંગની ભૂમિકા પર રચાયલી, જૂરી, કૃત્રિમ મહત્તાની ભાવના, ફરેખી, શાંતિને બાધક તત્વો, સરચાનસાદને નામે મૂઢીનાદ કે સરક્ષણને બહાને શસ્ત્ર સહાય એ બધા તત્વોરૂપી તિમિરનો એ નાશ કરે છે એની તો મનીષા છે, કે, જગતમાગમા એકેએક જાતનું માનવપુષ્પ પૂરેપૂરું, ખીની બીરું, એટલુંજ નહિ, પણ, પ્રત્યેક માનવી ન આર્થિક, ન સામાજિક, ન રાજકીય કે સાંસ્કૃતિક ગુનામગીરી સેવે જવાહર માનવજાતિની આઝાદીના પુરસ્કર્તા છે એથીજ એઓ કેવળ ભારતીય નેતા નથી પરંતુ વિશ્વનેતા છે

જવાહરનું વ્યક્તિત્વ, જવાહરની કીર્તિ, જવાહરની લોકપ્રિયતા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે જગતની કોઈ પણ જાત વ્યક્તિને એમના જેટલી વિશ્વવ્યાપી પ્રીતિ કે પ્રતિષ્ઠા મળ્યા નથી એમના જેટલો વિસ્તીર્ણ વિશ્વપ્રસાસ પણ કોઈએ નથી કર્યો જવાહર એ આનમની અનન્યખી છે

જવાહર એટલે ક્રાન્તિસર્જક ને ક્રાન્તિના પ્રથમદર્શક જવાહર એટલે મૂર્તિમંત ક્રાન્તિના જીવંત સાક્ષી જવાહરે મોગી મોટી સલ્તનતો ડાવાવી છે,

જગનનો રાગડીય નકશો પકડી નાંખ્યો છે, તથા બ્રહ્મજ્ઞા માંધાતાઓનાં અભિમાન ઓગળાવ્યાં છે. જવાહર આજે સ્વસ્થતાથી વિશ્વની ઝંડી પકડી ઉભા છે. એ સમનુજ્ઞા ધિટનની જેમ સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ નથી રચાઈ, પણ ન્યાય, માનવદય, સમાનતા ને પ્રેમની ભાવનાથી રચાઈ છે. એથીજ જવાહર બધા દેશો જોડે, મૈત્રી સંબંધ અણીશુદ્ધ જાળવી રાખ્યા છે.

જેમ સમ્રાટ્ અશોકે પ્રેમસંબંધથી દુનિયાને બાંધી, તેમ જવાહરે પણ વર્તમાનકાળમાં દુનિયાને પ્રેમનંતુથી બાંધી, જગતમાં યુદ્ધ નહિ, પણ, પ્રેમથીજ દુનિયાની છત છે એ પૂરવાર કરી બતાવ્યું.

જવાહરે દુનિયાને અનેક નવા ચીજો દર્શાવ્યા. બૂંતી રાહો બૂંટાવી, નવા રાહો બતાવ્યા. જવાહરે શાંતિનો, સદઅસ્તિત્વનો સંદેશો આપ્યો, વિનાશનો નહિ. અવેરથી વેરને, અને અકોષથી કોષને છતવાનો ગુરુમંત્ર આપ્યો. જવાહર એમના ગુરુના સાચા શિષ્ય છે. ગુરુ ઉપદેશ એ એમને માટે કેવળ પોથીમાંનાં રીંગણાં નથી, પણ વ્યવહારુ એવું સત્ય છે. એમના ગુરુ એ માત્ર હિન્દના જ નહિ, પણ દુનિયાના તારણહાર છે, એની સાબીતિ જવાહરે એમના પ્રયોગો જગતના વિરાળ ક્ષેત્રોમાં અજમાવી આપણને આપી.

જવાહર એટલે નિરાશાવાદી જગનનો મૂર્તિમંત આશાવાદ. જવાહરને ગમે તેવી મુસીમતો ઝાવતી નથી. જવાહરથી મુસીમતો ડરીને ચાલી જાય છે. જવાહર હિંસાથી ભાગતા નથી, પણ જવાહરને જોઈ હિંસા દૂર ભાગી જાય છે. જવાહર યુદ્ધથી ડરતા નથી, પણ જવાહર જ્યાં જ્યાં આગ હાથ ધરે છે, ત્યાં યુદ્ધ વિરામ અનિવાર્યપણે પરિણમે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધનુર્ધર અર્જુનને યુદ્ધસ્થ નો સંદેશ આપ્યો હતો. જવાહર હિન્દને તથા વિશ્વને મા યુદ્ધસ્થ નો સંદેશ આપે છે. આ રીતે, જવાહર એ અર્ચાચીન જગતની એકમાત્ર આશા છે. માનવજાતની જ આખરે પાશવઅંગ ઉપર છત છે, તેનો છતો જાગતો પૂરાવો છે. આજે યુદ્ધ, અવિશ્વાસ, અશાંતિ અને તંગદિલીના વાતાવરણમાં, જવાહર તરફ જ જાગતની પ્રજા શાંતિ માટે મીઠા માંડશે, ને જગત એમને પ્રણિપાત કરતું કહેશે :

‘શાંતિ કેસં સનન તુમ કને દાન હું યાસું વીરા.’

परिशिष्टो

પરિશિષ્ટ ૧ હું
પુસ્તકોની સૂચિ
૧ : ગુજરાતી

૧. અગ્નિપરીક્ષાને અંતે	સોપાન
૨. આપણા નેતાઓ-૧, ૨.	યુમુક્ષ મહેરઅલી
૩. આધુનિક ભારત	આચાર્ય જવડેકર
૪. ઈન્દુને પત્રો	જવાહરલાલ નેહરુ
૫. કેંગ્રેસની તેજછાયામાં	રજની પામદત્ત
૬. જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન-૧, ૨.	જવાહરલાલ નેહરુ
૭. જવાહરલાલ નેહરુ	નટવરલાલ દવે
૮. પદ્માબી સીતારામૈયા	અંબેલાલ જોશી
૯. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ	સતીશકુમાર ઠક્કર
૧૦. પંડિત મોતીલાલ નેહરુ	છોટુભાઈ નારણજી જોશી
૧૧. ભારતની એકતા	જવાહરલાલ નેહરુ
૧૨. ભારતનો મહારથી	છોટુભાઈ નારણજી જોશી
૧૩. પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી (પૂર્વાર્ધ)	અંબેલાલ જોશી
૧૪. " " " ઉત્તરાર્ધ)	" "
૧૫. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	" "
૧૬. મારી જીવનકથા	રાજેન્દ્ર પ્રસાદ
૧૭. મારી જીવનકથા	જવાહરલાલ નેહરુ
૧૮. મારું હિન્દુ દર્શન	જવાહરલાલ નેહરુ
૧૯. રાજર્ષિ ટંડનજી	અંબેલાલ જોશી
૨૦. રાજજી	" "
૨૧. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ	" "
૨૨. રાષ્ટ્રભાષાનો સવાલ	જવાહરલાલ નેહરુ
૨૩. રાષ્ટ્રવલ્લભ વલ્લભભાઈ	અંબેલાલ જોશી
૨૪. સરદાર વલ્લભભાઈ-૧, ૨	નરહરિ પરીખ
ઉ. ૨૯	

२ : हिन्दी

१. कोई शिकायत नहीं	श्री. कृष्णा हठीसींग
२. जवाहरलाल नेहरूकी की जीवनी और व्याख्यान	गोपीनाथ दीक्षीत
३. जवाहरलाल नेहरू	रमाकान्त त्रिपाठी
४. जवाहरकी कहानी	‘चमन’ दहेलवी
५. जवाहरकी वाणी	जवाहरलाल नेहरू
६. नेहरू कमिटीके रिपोर्ट	” ”
७. नेहरू अभिनन्दन ग्रन्थ	
८. पंडित नेहरू	देवीप्रसाद धवन
९. पिताके पत्र पुत्रीके नाम	जवाहरलाल नेहरू
१०. वाणी जवाहरलाल	चमनलाल
११. भारतका महापुरुष	शिवशंकर मिश्र
१२. राष्ट्रपति जवाहर	गौरीशंकर मिश्र
१३. राष्ट्रायक जवाहरलाल नेहरू	पाठक इत्यादि
१४. राष्ट्रेके कर्णधार	श्रीकान्त ठाकूर
१५. राजनीतिसे दूर	जवाहरलाल नेहरू
१६. रूसकी सैर	” ”
१७. लड़लड़ती दुनिया	” ”
१८. सन ब्यालीशका विद्रोह	गोविन्द सहाय
१९. हमारें नेताओंका निर्माता	” ”
२०. हमारें राष्ट्रपति	सत्यदेव विद्यालंकार
२१. हमारी यात्राकी मंजिलें	जवाहरलाल नेहरू
२२. हम कहां है	” ”
२३. हिन्दुस्तानकी शमश्यांभे	” ”

३ : अंग्रेज

1. Asian-African Conference : Publication
Division
2. All Through the Gandhian Age : A. S. Iyengar
3. Before and After Independence : J. Nehru
4. Discovery of India : " "
5. Discovery of America : " "
6. Fateful year : Acharya Kripalani
7. Gandhi, Tagore and Nehru : Krishna Kripalani
8. Great Nehrus : J. Bright.
9. Important Speeches : " "
10. India and the World : J. Nehru.
11. India Since Cripps : Horace Alexander.
12. Jawaharlal Nehru : Man
and His Message : Kafir Ali
13. Jawaharlal Nehru
and His Ideas : Abdul Majid Khan
14. Jawaharlal Nehru, the Man :
and His Ideas : Y. G. Krishnamurti
15. Jawaharlal Nehru : M. N. Roy
16. Jawaharlal Nehru : Prophet
and Statesman : H. L. Sheth
17. Jawaharlal Nehru : Jewel of
India : Bashir Ahmad Dar
18. Jawaharlal Nehru : The
Political Weather Cock : " "

-
19. Jawaharlal Nehru : The Red
Star of the East : H. L. Sheth
20. Jawaharlal Nehru's Speeches : Publication
1949-1953 : Division
21. Jawaharlal Nehru : A
Descriptive Bibliography : Jagdish Saran
Sharma.
22. Jawaharlal Nehru : R. Trivedi
23. Jawaharlal Nehru : Kendall Patricia
24. Mahatma Gandhi : J. Nehru
25. Mahatma Gandhi — Tendolker
(Vols : VI, VII and VIII)
26. My Brother, Jawahar : Krishna Hutheesing
27. Nehru the Spring of
Eternal Youth : K. P. S. Menon
28. Nehru : A Study in
Biography : N. C. Mehta
29. Nehru : Rising Star of
India : Anupsingh
30. Nehru Your Neighbour : P. D. Tandon
31. Nehru of India : John Dewey
32. Nehru's Foreign Policy : B. S. N. Murti
33. Nehru on War Danger : R. N. Khanna
34. Nehru : Leader of East and
West : B. N. Ahuja.
35. Nehru, Lotus-eater
From Kashmir : D. F. Karaka
36. 'National Planning : Principle
and Administration : J. Nehru

-
37. Our Youthful Prime Minister : B. Kumarappa
38. Pandit Jawaharlal Nehru : Sri Vatsa
39. Prison Humours : J. Nehru
40. Selections from J. Nehru : A. I. C. C.
41. Sixty Years of Congress : Satyapal
42. The History of the Indian
National Congress (Vols i-ii) : P. Sitaramayya
43. The Battle of Freedom : Y. G. Krishnamurti
44. The Last Phase (Vol. i) : Pyarelal
45. Where are We ? : J. Nehru
45. Will Nehru Survive
His Greatness : J . S. Bright
47. Window in Prison and
Prison Lands : J. Nehru
48. World Struggle of India : „
49. Why Nehru is Young at 65 ! : J. N. Sahani
50. Youths Unite : J. Nehru

પરિશિષ્ટ ૨ જું

જવાહરના વિરાટ જીવનની જવલંત ઝરમર

- ૧૮૮૯, ૧૪ મી નવેંબર : જન્મ, અલાહાબાદ.
- ૧૯૦૫, મે : અભ્યાસાર્થે યુરોપ પ્રયાણ.
- ઓક્ટોબર : હેરોમાં દાખલ થયા.
- ૧૯૦૬, : ઉનાળામાં રત્ન ગાળવા દિન્દ આવી.
- ૧૯૦૭, ઓક્ટોબર : કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની ટ્રીનીટી કોલેજમાં દેખાયા.
- ૧૯૦૮, : રત્નમાં દિન્દ આવી.
- ૧૯૦૯, જુલાઇ : પિતાની જોડે બલીન ગયા.
- ૧૯૧૦, જુલાઇ : ખી. એ. ની ઉપાધિ મેળવી.
- ૧૯૧૨, જુલાઇ : ખેરીસ્ટર થયા.
- ઑગસ્ટ : દિન્દ પાછા આવી.
- નવેંબર : અલાહાબાદમાં વકીલાતની શરૂઆત.
- ડિસેમ્બર : બાંકીપુર કેંગ્રેસમાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા.
- ૧૯૧૬, ૮ મી ફેબ્રુઆરી : વસંત પંચમીને દિને દિલ્હીમાં કુલ કમલા કૌલ જોડે લગ્ન.
- ૧૯૧૬, ડિસેમ્બર : લખનૌ કેંગ્રેસમાં ગાંધીજી જોડે પ્રથમ મુલાકાત.
- ૧૯૨૦, જન-યુઆરિ : બિમાર મા અને પત્નીને હવાફેર માટે મસૂરી લઈ ગયા.
- જુન : પ્રતાપગઢ ગયા તે તાપમાં ગામડે ગામડે ફર્યા.
- ૧૯ મી , : સરકારે મસૂરી પ્રવેશનો એમની સામેનો પ્રતિબંધ ગ્રહણી લીધો.
- ૪ થી સપ્ટેમ્બર : કેંગ્રેસના ખાસ અધિવેશનમાં હાજરી આપવા કલકત્તે ગયા.
- ૧૯૨૧, જન-યુઆરિ : રાયબરેલીમાં કિસાનની અશાંતિની તપાસ કરવા ગયા.
- , : નાગપુર કેંગ્રેસમાં હાજરી આપી.

- ૧૬ જુલાઈ : કિસાન આદિલન અંગે અકબરપુર ગયા.
- ૬ ટી માર્ચ : સુલતાનપુરમાં એમની પર હુદપારીનો હુકમ બજાવવામાં આવ્યો.
- ૬ ટી ડીસેમ્બર : અલાહાબાદમાં પ્રથમ ગિરફતારી.
- ૧૯૨૨, ૩ જુલાઈ : લખનૌ જેલમાંથી મુક્તિ.
- ૧૧ મી મે : બીજીવાર ગિરફતારી.
- ૧૭ મી ,, : અલાહાબાદના જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ નિવેદન.
- ઓગસ્ટ : જેલ મુક્તિ.
- ઓક્ટોબર : વિદેશી માલના વેપારીઓને માત્ર ન વેચવાનું સમજાવવા માટે ફરી ગિરફતારી અને સજા.
- ૧૭ મી ડીસેમ્બર : ૬ મહિનાની સાદી કેદ તથા ૧૦૦ રૂપિયાના દંડની સજા.
- ૧૯૨૩, : દિલ્હીમાં ભરાયેલી કોંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં લીધેલો ભાગ. અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિના સામાન્ય મંત્રી તરીકે ચૂંટણી.
- : ગુરુકા બાગના સત્યાગ્રહમાં લીધેલો સક્રિય રસ.
- ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર : નાલા રાજ્યમાં ગિરફતારી.
- ૪ થી ઓક્ટોબર : નાલાની અદાલતમાં અઢી વર્ષની સજા.
- ૧૩ મી ,, : સંયુક્ત પ્રાંત કોંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપ્યું.
- ૧૯૨૬-૨૭, : કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે જુસેલ્સમાં શાહીવાદી વિરોધી પરિષદમાં લીધેલો ભાગ. ઇટલિ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ઇંગ્લેન્ડ, બેલ્જિયમ ને રશીયાનો પ્રવાસ.
- ૧૯૨૭, ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી : જુસેલ્સની પરિષદમાં ભાષણ આપ્યું,
- નવેમ્બર : રશીયન ક્રાન્તિના દશવર્ષના ઉત્સવમાં મોસ્કોનો પ્રવાસ.
- ડીસેમ્બર : મદ્રાસમાં ભરાયેલા કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં શાહીવાદ વિરોધી દરાવો એમણે પેશ કર્યા.
- ૧૯૨૮, ૧૧ મી એપ્રિલ : લાહોરમાં ભરાયેલી પંજાબ પ્રાંતીય પરિષદને પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપ્યું.
- ૨૮ મી મે : પેયાનુરમાં ભરાયેલી કેરલ પ્રાંતીય પરિષદને પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપ્યું.

૯ મી ઑગસ્ટ	વખનીની સર્વપક્ષપરિપદમા લાપણુ આપ્યું
૨૨ મી સપ્ટેમ્બર	અખિલ જગવિદ્યાર્થી પરિપદના કલકત્તા અધિવેશનને પ્રમુખપદેથી લાપણુ આપ્યું
૨૭ મી ઑક્ટોબર	ઝાસીમા સયુક્તપ્રાત પરિપદના અધિવેશનમા પ્રમુખપદેથી લાપણુ આપ્યું
૩૦ મી નવેમ્બર	વખનીમા સાયમન કમીશન વિરોધી સંવચન પર પોલીસે ચનાવેલા ગોળીમાર અંગે અખિલારી નિવેદન રજૂ
૧૦ મી ડીસેમ્બર	મુમુક્ષુમા લગચલી મુખજ ઇનાજ યુનિટ પગિદને પ્રમુખપદેથી લાપણુ આપ્યું
૨૨ મી ,	કલકત્તામા અખિલ ભારત સમાજવાદી યુનિટ પગિદને પ્રમુખપદેથી લાપણુ આપ્યું
,	કલકત્તા કોંગ્રેસ અધિવેશનમા સારથાનિક અગત્ય ત્રિપે ગાંધીજીના હંગમ પર સુધારો જૂઠું કર્યો
૧૯૨૯, ૧૪ મી માર્ચ	નાગપુર ગજડીય પરિપદના પ્રમુખ તરીકે વણી ચર્ધ
૨૦ મી સપ્ટેમ્બર	નારોરમા ભરાનારા કોંગ્રેસના અધિવેશનના પ્રમુખપદે ગાંધીજીએ જવાહરનું નામ સૂચવ્યું
૧ લી ઑક્ટોબર	લાહોર કોંગ્રેસના અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે વરણી
૩૦ મી નવેમ્બર	અખિલ ભારત ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના નાગપુરમા લગચલા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે લાપણુ આપ્યું
૨૯ મી ડીસેમ્બર	કોંગ્રેસના લાહોર અધિવેશનનું પ્રમુખપદ પિતા પાસેથી સંભાળ્યું ને ક્રાંતિકારી ઐતિહાસિક લાપણુ આપ્યું
૧૯૩૦, ૧૪ મી એપ્રિલ	નમક સત્યાગ્રહ માટે ગિરફતારી અને ૭ મહિનાની સજા
૧૩ મી મે	સૈયદ મહમુદની જોડે ચરણ ગયા
ઑક્ટોબર	જેન મુક્તિ
,	અનાહાયાદમા કિસાન પરિપદમા ભાગ લીધો ને પાછા ગિરફતાર થયા
૨૯ મી ઑક્ટોબર	અટી વર્ષની સખત કેદની ને ૬૦૦ રૂ દડની સજા ચર્ધ
ડીસેમ્બર	શ્રી કમના નેહરુની ગિરફતારી
૧૯૩૧, ૨૬ મી જાન્યુઆરિ	જેલમુક્તિ
૬ ફેબ્રુઆરિ	મોતીલાલનો સ્વર્ગનાસ
૨૩ મી એપ્રિલ	હાફેર માટે કોલબો પ્રયાણ

- ૨૬ મી ડીસેમ્બર : સંયુક્ત પ્રાંતમાં કિસાન આંદોલન અંગે ગિરફતારી.
ને, અઢી વર્ષની સખત કેદની સજા.
- ૧૯૩૩, ૩૦મી ઑગસ્ટ : માતાની ગંભીર માંદગીને લીધે જેલમુક્તિ.
- ૧૯૩૪, જન્યુઆરિ : બિહારમાં ભૂકંપ પીડીત વિસ્તારોમાં પ્રવાસ.
ફેબ્રુઆરિ : અલાહાબાદમાં રાજદ્રોહ માટે ગિરફતાર કરી
કલકત્તાની અલીપોર જેલમાં લઈ ગયા.
- ૧૬ મી ,, : કલકત્તાના મેજિસ્ટ્રેટે બે વર્ષની સજા કરી.
- ૧૧ મી ઑગસ્ટ : કમલા નેહરુની ગંભીર માંદગીને કારણે જેલમુક્તિ.
- ૨૪ મી ,, : ફરી પાછા જેલમાં.
- ૧૯૩૫, ૪ થી સપ્ટેમ્બર : કમલા નેહરુની ગંભીર માંદગીને કારણે જેલમુક્તિ.
- ૧૯૩૬, ૨૮ મી ફેબ્રુઆરિ : કમલા નેહરુનો સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં સ્વર્ગવાસ.
એપ્રિલ : આત્મકથા પ્રગટ કરી.
- ૨૩ મી એપ્રિલ : લખનૌમાં કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં પ્રમુખપદ સંભાળ્યું.
- ૯ મી ડીસેમ્બર : કોંગ્રેસના ત્રીજા વાર પ્રમુખ ચૂંટાયા.
- ૨૬ મી ,, : ફ્રાંકફુર્ટમાં કોંગ્રેસના ૫૦મા અધિવેશનના પ્રમુખ બન્યા.
- ૧૯૩૭, ૧૯ મી માર્ચ : કોંગ્રેસના તમામ ધાગસભ્યો તથા અખિલ ભારત
કોંગ્રેસ સમિતિના સભ્યોના સંયુક્ત અધિવેશનના
પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપ્યું.
- ૧૯૩૮, જુલાઈ : રૂપેનના આંતરવિગ્રહ દરમ્યાન રૂપેનનો પ્રવાસ.
- ૧૯૩૯, : સીડોન ને ચીનનો પ્રવાસ.
- ૨૭ મી જન્યુઆરિ : કોંગ્રેસના પ્રમુખપદની ચૂંટણી વિષે ' મોર્ગન ' રીબ્યુ આં
ગુપ્ત નામે નિવેદન પ્રગટ કર્યું.
- ૨૭ મી ડીસેમ્બર : અખિલ ભારત શિક્ષણ પરિષદના લખનૌમાં ભરાયેલા
અધિવેશનને પ્રમુખપદેથી ભાષણ આપ્યું.
- ૧૯૪૦, ૨ જી જન્યુઆરિ : અલાહાબાદમાં ભરાયેલી હિન્દની આર્થિક કોંગ્રેસમાં
ભાષણ આપ્યું.
- ૨ જી નવેમ્બર : જવાહરની વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ગિરફતારી.
- ૩ જી ,, : જવાહરનો ગોરખપુર જેલમાં મુકદ્દમે ચાલ્યો, ને
ચાર વર્ષની સખત કેદની સજા.

- ૧૯૪૧, : જેલમુકિત.
- ૧૯૪૨, : ફીપ્સ જોડે વાટાઘાટો.
- ૮ મી ઑગસ્ટ : મુખ્યમાં ભરાયલા અખિલ-ભારત કોંગ્રેસ સમિતિના ઐતિહાસિક અધિવેશનમાં 'હિન્દ છોડો' ના દર્શવને સમર્થન આપતાં કરેલું ભાષણ.
- ૯ મી ,, : ગિરફતારી.
- ૧૯૪૫, ૧૫ મી જુન : જેલમુકિત.
- ૨૦ મી ,, : વાઈસરૉય જોડે વાટાઘાટ.
- ૨૩ મી ,, : વાઈસરૉયની સૂચના પર એમના પ્રત્યાઘાત વિષે નિવેદન.
- ૧૯ મી ઑગસ્ટ : '૪૨ નાં આદોલન વિષે દિલ્હીમાં આપેલું ઐતિહાસિક ભાષણ.
- ૧૯૪૬, માર્ચ : ' Discovery of India ' નું પ્રકાશન.
- ૯ મી માર્ચ : મુખ્યમાં એમના વજન જેટલું સોનું રૂપું બેટ અપાયું.
- ૧૭ મી ,, : મલાયા જવા ઉપજા.
- ૧૯ મી ,, : સીંગાપોરની જંગી સભામાં ભાષણ.
- ૬ ફી મે : ચોથી વાર કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી.
- ૧૧ મી ,, : જુલાહ જોડે મુલાકાત.
- ૬ ફી જુન : આઝાદ પાસેથી કોંગ્રેસના પ્રમુખનો હોદ્દો સંભાળી લીધો.
- ૨૫ મી જુલાઈ : શ્રીનગર ગયા.
- ૧૨ મી ઑગસ્ટ : વાઈસરૉયે કારોબારી સમિતિમાં જોડાવાની વિનંતી કરી તેનો કરેલો સ્વીકાર.
- ૧૪ મી ,, : જુલાહને વચગાળાની સરકારમાં જોડાવા વિનંતિ.
- ૨૧ મી ,, : વાઈસરૉયને પોતાની કારોબારીના સભ્યોનાં નામની સોંપણી.
- ૭ મી સપ્ટેમ્બર : વાઈસરૉયની કારોબારીના ઉપ-પ્રમુખ તરીકે પહેલું આકાશવાણી કેન્દ્ર પરથી ભાષણ.
- ૧૬ મી ઓક્ટોબર : સરહદનો પ્રવાસ.
- ૨૦ મી ,, : ખૈયરઘાટનો પ્રવાસ.

- ૨૨ મી નવેબર • વાઈસરોયની વચગાળાની સરકારમાં ધાવમેવ માટે
નિરોધદર્શક નિવેદન
- ૨૩-૨૪ „ મીરન કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ભાપણુ
- ૪ થી ૬ મીબેબર વાટાઘાટ માટે લડન ગયા
- ૮ મી „ લડનથી હિન્દ પાછા આવ્યા
- ૧૩ મી ૬ મીબેબર નિધાનસભામાં ઉદ્દેશો નિષેધે એમનું ઐતિહાસિક
ભાષણ આપ્યું

- ૧૯૪૭, ૩ જી જાન્યુઆરી દિલ્હીમાં ભરાયેલી નિતાન પરિષદના પ્રમુખ બન્યા
માર્ચ દિલ્હીમાં એશિયાઈ પરિષદ બોલાવી
- ૧૪ મી ઑગસ્ટ હિન્દને અતત્રતા મળી, તે જવાહર આઝાદ હિન્દના
પ્રથમ વગપ્રધાન બન્યા આકાશવાણીના દિલ્હી
મથકેથી વડાપ્રધાન તરીકે જવાહરે રાષ્ટ્રને સંદેશો
આપ્યો
- ૩૧ મી „ પશ્ચિમના તોફાનગ્રસ્ત પ્રિસ્તારોમાં નિયાકતઅથીખાન
અને સગદાર પટેલ જોડે સયુક્ત પ્રવાસ
- ૨ જી નવેબર કાશ્મીર પ્રશ્ન વિષે આકાશવાણી કેન્દ્ર પરથી ભાષણુ
- ૧૧ „ કાશ્મીરની તાગજીની જાતતપાસ માટે કાશ્મીર ગયા
- ૧૩ મી ડીસેમ્બર અવાહામાદ નિઘાપીડના ખાસ પદવીદાન સમાર ભમા
ભાષણુ આપ્યું

- ૧૯૪૮, ૧૫ મી જાન્યુઆરી કાશ્મીરના પ્રશ્ન વિષે નિવેદન
- ૨૪ મી „ અતીગઢ મુઝિયમ નિઘાપીડના પદવીદાન સમાર ભમા
ભાષણુ આપ્યું,
- ૩૦ મી , ગાંધીજીની હત્યા વિષે આકાશવાણી કેન્દ્રમાંથી
ભાષણુ આપ્યું
- ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ગાંધીજીના ત્રિવેણીસ ગમ આગળ અસ્થિ વિસર્જન
કર્યા, તે વખતે ભાષણુ આપ્યું
- ૧૪ મી માર્ચ ત્રિજાગાપટ્ટમમાં હિન્દમાં બનાવેલા પ્રથમ જહાજ
'જન-ઉપા' નો દરિયામાં પ્રવેશ કરાવ્યો.
- ૮ મી એપ્રિલ કુરુક્ષેત્ર ગયા
- ૧૦ મી „ હીનકુડ યોજનાનો શિનારોપણુ નિધિ કર્યો

૨૯ મી મે : બંધારણીય સુધારા વિષેનું બીજા લોકસભામાં રજૂ કર્યું.

૧૧ મી જુન : અખબારી મુદ્દાકાતમાં પાકીસ્તાનને બ્રિટન ને અમેરિકા મદદ કરે છે એવો આક્ષેપ મૂક્યો.

૩૦ મી „ : ટેંડુલકરકૃત ગાંધીજીના જીવનચરિત્રની પ્રસ્તાવના લખી.

૨૪ મી જુલાઈ : પાકીસ્તાન પાસેથી લગઈ ન કરવાની ખાતરી માગી.

૫ મી ઓગસ્ટ : પાકીસ્તાનના વડા પ્રધાનને ચેનવણી આપી કે કાશ્મીર સામેનું આક્રમણ હિન્દ સામેના આક્રમણ તરીકે લેખાશે.

સપ્ટેમ્બર : નવી કોંગ્રેસ કારોબારીની જાહેરાત.

૧૮ મી ઓક્ટોબર : દિલ્હીમાં અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિમાં આપેલું ભાષણ. કોંગ્રેસની ૫૭ મી બેઠકનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું.

૨૨ મી નવેમ્બર : ચૂંટણી જંગના પ્રચારની શરૂઆત.

૨૪ મી „ : ચૂંટણી પ્રવાસ : ત્રાવણકોર, કોચીન ને મદ્રાસ.

૧ લી ડીસેમ્બર : મધ્યભારતમાં ચૂંટણીપ્રવાસ.

૫ મી „ : રાજસ્થાનમાં „

૯ મી „ : ઉત્તરપ્રદેશમાં „

૧૩ મી „ : ઓરીસામાં „

૧૭ મી „ : મધ્યપ્રદેશમાં „

૨૧ મી „ : પંજાબમાં „

૨૪ મી „ : કર્ણાટક ને નૈમુરમાં „

૨૭ મી „ : આંધ્રમાં „

૧૯૫૨, ૩ જાન્યુઆરિ : બિહારમાં ચૂંટણીપ્રવાસ

૬ ફી „ : મહારાષ્ટ્રમાં „

૮ મી „ : સૌરાષ્ટ્રમાં „

૧૫ મી „ : ઉત્તર પ્રદેશમાં „

૨૫ મી ફેબ્રુઆરિ : હિન્દ અને સીરીયા વચ્ચેના કરાર પર સહી કરી.

૧ લી માર્ચ : બંગાળમાં ચૂંટણી પ્રવાસ.

૧૭ મી „ : અતુલ કારખાનાનું ઉદ્ઘાટન.

૧૪ મી એપ્રિલ : રેલ્વેના ત્રણ ઝોનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું.

- ૨૭ મી એપ્રિલ : આસામમાં ચૂંટણી પ્રવાસ.
 ૧૧ મી મે : કોંગ્રેસના ધારાસભા પક્ષના નેતા તરીકે ચૂંટણી.
 ૧૪ મી જુન : નવા પ્રધાનમંડળની જાહેરાત.
 ૨૬ મી ,, : ઉત્તર કોરિયામાં સંયુક્તરાષ્ટ્રપરિષદે જે બોંબમારો કર્યો તેના વિરોધમાં નિવેદન પ્રગટ કર્યું.
 જુલાઈ : હિન્દ અને કાશ્મીર સંબંધ વિષે સમાધાન કર્યું.
 ૨ થી ૧૧ ઑક્ટોબર : રાયલસીમાના દુષ્કાળપીડિત વિસ્તારોમાં પ્રવાસ.
 ૧૮ થી ૨૧ મી ,, : હિન્દની પૂર્વ સરહદનો પ્રવાસ.
 ૨ જ નવેંબર : સેવાગ્રામની મુલાકાત.
 ૨૯ મી ,, : સાંચી ને ભોપાળમાં જુદાના સિંધોના અવશેષો ॥ પ્રદાન સમારંભમાં ભાગ લીધો.

- ૧૯૫૩, ૫ મી જાન્યુઆરિ : 'ગાંધી મેમિનાર' નું દિલ્હીમાં ઉદ્ઘાટન.
 ૨૭ મી માર્ચ : ભૂદાનયજ્ઞમાં સક્રિય ભાગ લેવાની કોંગ્રેસ કાર્યકરોને વિનંતી.
 ૭ મી એપ્રિલ : અસહઅલીના અંનિમ સંસ્કારોમાં હાજરી આપી.
 ૨૮ મી ,, : કર્ણાટકનો પ્રવાસ.
 ૧૦ મી મે : કવિ સંમેલનમાં હાજરી આપી.
 ૨૦ મી ,, : અમેરિકાના વિદેશમંત્રી ડેલેસ જોડે મુલાકાત.
 ૨૫ થી ૨૮ મી } પાકીસ્તાન સરકાર જોડે વાટાઘાટ માટે કરાંચી ગયા
 જુલાઈ } : ને પાછા આવ્યા.
 ૧૨ મી સપ્ટેંબર : લોકસભાની ક્રિકેટ મેચમાં ભાગ લીધો.
 ૩૦ મી ઑક્ટોબર : બિહારના જળપ્રલય વિસ્તારની મુલાકાત.
 ૩ જ નવેંબર : પંજાબનો પ્રવાસ
 ૧૫ મી ડીસેંબર : સીકોનના વડા પ્રધાનનું દિલ્હીમાં સ્વાગત.
 ૧૯ મી ,, : કુંભમેળામાં ગયા.
 ૨૦ થી ૨૫ મી ,, : કલ્યાણી કોંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે સભાસંચાલન કર્યું.

- ૧૯૫૪, ૨ થી ૧૦ મી ફેબ્રુ : દક્ષિણનો પ્રવાસ.
 ૨ જ માર્ચ : 'સાહિત્ય અકાદમી' નું ઉદ્ઘાટનકર્યું.
 ૨૭ મી એપ્રિલ : કોલંબો ગયા.
 ૨૩ મી જુન : ચાઉ-એન-લાઇનું દિલ્હી વિમાનધરે સ્વાગત કર્યું.

૨૩, ૨૪ „ : ચાઉ-એન-લાઈ જોડે દિલ્હીમાં વાટાઘાટો.
 ૨૭ મી „ : દિવાને-ખાસમાં ચાઉ-એન-લાઈના બન્ધ સ્વાગતમાં
 પ્રમુખપદ લીધું.

૪ થી ૬ દી સપ્ટેમ્બર : પટણા, કૂચબિહાર ને ગૌહતીનો પ્રવાસ.

૧૫ મી ઓક્ટોબર : ચીન જવા ઉપજા.

૧૭ મી ડીસેમ્બર : માર્શલ દીટોનું વિમાન ઘર પર સ્વાગત.

૧૯ મી ડીસેમ્બર : માર્શલ દીટોના લાલ કિસ્લામાં થયેલા જાહેર
 સ્વાગતનું પ્રમુખપદ લીધું.

૨૩ થી ૨૫ મી „ : શાંતિનિકેતનની મુલાકાત,

૨૬ થી ૩૧ મી „ : રંગુન, બે કોક થઈ જાકાર્તા ગયા.

૧૯૫૫, ૩ જુન-યુઆરિ : દિલ્હીમાં યુ. નો. ના મંત્રી જોડે મુલાકાત.

૨૯ મી જુન-યુ. થી } : રાષ્ટ્રસભાના વડા પ્રધાનોની પરિપદમાં હાજરી.

૧૭ મી ફેબ્રુઆરિ } : પેરીસ ને કેરોમાં ત્યાંના વડા પ્રધાનોની મુલાકાત.

૧૨ મી માર્ચ : નાગપુરમાં રીક્ષા હાંકનાર બાથુરાવનો જવાહર પર હુલો.

૧૭ મી „ : કમ્બોડીયાના રાજપુત્રનું દિલ્હીમાં સ્વાગત.

૨૯ મી „ : બ્રહ્મદેશના વડા પ્રધાન યુ. નુ. નું દિલ્હીમાં સ્વાગત.

૬ દી એપ્રિલ : ૪૦૦ વર્ષો પછી, ગોડી લુહારોનો ચિત્તોડ ગઢમાં
 જવાહરને હાથે પ્રવેશ કરાવાયો.

૧૨ મી „ : કેરોના વડા પ્રધાનનું દિલ્હીમાં સ્વાગત.

૧૫ મી થી ૨૬ મી } : બાન્ડુગ પરિપદમાં હાજરી આપવા ઉપજા.
 એપ્રિલ }

૮ મી મે : બેહરામપુરમાં અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિની
 બેઠકમાં હાજરી.

૧૩ મી „ : પાકીસ્તાનના વડા પ્રધાન મહમદઅલી જોડે કાશ્મીર
 વિષે મંત્રણા.

૪ થી જુન : રશીયા વિ. દેશોની મુલાકાતે ઉપજા.

૬ દી „ : ગ્રેગ પહોંચ્યા.

૭ મી „ : મોસ્કો પહોંચ્યા.

૯ મી „ : મોસ્કોમાં લેનિન તથા સ્ટેલીનની કબર પર પુષ્પાંજલિ.

૧૧ મી „ : સ્ટેલીનગ્રાડ ગયા.

૧૨ મી „ : ફીમીયા ગયા.

- ૧૪ મી થી ૧૫ મી : તારકંદ, ઉઝબેક ને સમરકંદ ગયા.
- ૧૬ મી ,, : રૂઝ્ડેવસ્ક પહોંચ્યા.
- ૧૮ મી ,, : ઉરઝ લોખંડનાં કારખાનાંમાં ગયા.
- ૨૩ મી ,, : નેહરુ બુલ્ગેનીન સંયુક્ત નિવેદન.
- ૨૪ મી ,, : વોરસો પ્રયાણ.
- ૨૬ મી ,, : ઓસ્ટ્રિયાની મુલાકાત.
- ૩૦ મી ,, : યુગોસ્લેવિયા ગયા.
- ૭ મી જુલાઈ : ટીટો સાથે મિત્રી કરારો કર્યા.
- ૧૧ મી ,, : કેરો આવ્યા.
- ૧૨ મી ,, : સોવીયેટ રશિયાની યાત્રા કરી હિન્દ પાછા આવ્યા.
- ૧૫ મી ,, : જવાહરને ' ભારત રત્ન ' નો ઇત્કામ મળ્યો.
- ૧૬ મી ,, : દિલ્હી તરફથી જાહેર સ્વાગત.
- ૧૯ મી ,, : ઇન્ડોનેશિયાના વડા પ્રધાનનું દિલ્હીમાં સ્વાગત.
- ૭ મી ઓગસ્ટ : કાનૂન પંચની નિમણૂક.
- ૯ મી ,, : ' આફ્રિકન સોસાયટી ' નું ઉદ્ઘાટન.
- ૧૦ મી થી ૧૧ મી ,, : ઉત્તર પ્રદેશના રેલસંકટગ્રસ્ત વિસ્તારમાં ૧૦૦ માઈલનો પ્રવાસ.
- ૧૬ મી ઓગસ્ટ : જવાહરે ગોવાના અણુનમ શહીદોને આપેલી અંજલિ.
- ૧૭ મી ,, : જવાહરે મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ હડતાલ પગલવાના પ્રયાસનો અને હિંસાનો વિરોધ કર્યો.
- ૧૮ મી ,, : પોર્ટુગાલ જોડે રાજકીય સંબંધ તોડી નાંખ્યો.
- ૨૧ મી ,, : દિલ્હીમાં પ્રાદેશિક કોંગ્રેસ સમિતિઓ ને મંત્રીઓ સમક્ષ, કોંગ્રેસના આંતરિક પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા.
- ૭ મી સપ્ટેમ્બર : જવાહરને રાષ્ટ્રપતિના વરદ હસ્તે, વિધિસર ' ભારત રત્ન ' ના ચન્દ્રકંતી દિલ્હીમાં અર્પણ વિધિ.
- ૮ થી ૧૦ મી ,, : જવાહર વિન્ધ્ય પ્રદેશને પ્રવાસે
- ૧૩ મી ,, : એરીસાના રેલસંકટગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં ભ્રમણ.
- ૧૭ મી થી ૨૨ મી ,, : દક્ષિણ હિન્દનો પ્રવાસ.
- ૧૦ મી ઓક્ટોબર : રાજ્યપુનર્વિત્તના પંચનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો.
- ૧૨ મી ,, : સીમાપંચના અહેવાલનો સ્વીકાર.
- ૨૯ મી ,, : ઇન્ડોનેશિયાના ઉપ-પ્રમુખનું દિલ્હીમાં સ્વાગત કર્યું.

- ૩૧ મી ,, : નેપાલના રાજા મહેન્દ્ર અને તેની રાણીનું જવાહરે દિલ્હીમાં સ્વાગત કર્યું.
- નવેંબર : જવાહર ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે.
ગિરના સિંહો જોડે જવાહરની મધરાતે મુલાકાત.
- ૧૮ મી ,, : દિલ્હી વિમાની મથકે રૂસી નેતાઓનું લબ્ધ સ્વાગત.
- ૧૯ મી ,, : જવાહરને પ્રમુખપદે રૂસી મહેમાનોના દિલ્હીના નાગરિકો તરફથી લાલ કિલ્લામાં સત્કાર સમારંભ.
- ૨૬ મી ,, : અરબસ્તાનના રાજા સાઉદનું દિલ્હીમાં જવાહરે કરેલું સ્વાગત.
- ૨૮ મી ,, : ચીનના ઉપ-પ્રમુખ મેડમ સૂન-યાટ-સેનનું દિલ્હીમાં જવાહરે તથા ઇન્દિરાએ કરેલું લબ્ધ સ્વાગત.
- ૧ લી ડીસેંબર : જવાહર દક્ષિણના પ્રવાસે.
- ૧૯૫૬, ૨ જાન્યુઆરી : આગ્રામાં વિજ્ઞાન પરિષદનું ઉદ્ઘાટન.
- ૪ થી ,, : ઇટલીના વિદેશમંત્રી માર્ટીનો જોડે મુલાકાત.
- ૬ થી ,, : જાપાનના વડાપ્રધાનના અંગતમંત્રી જોડે મંત્રણા.
- ૨૧ મી ,, : મુંબઈનાં તોફાનો અંગે, પોતાનો નિર્ણય અફર છે ને કેંગ્રેસ ગુંગામીરીને વશ નહિ થાય એવી જવાહરે કરેલી જાહેરાત.
- ૩ જાન્યુઆરી : બેંગલોરમાં એશિયાની આર્થિક ને સાંસ્કૃતિક પરિષદનું ઉદ્ઘાટન કર્યું.
- ૧૪ થી ૧૬ મી ,, : અમૃતસર કેંગ્રેસમાં આપેલી હાજરી.
- ૧૯ મી ,, : લોકસભામાં આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને અંજલિ.
- ૨૫ મી ,, : લોકસભામાં દાદાસાહેબ માવલંકરને અંજલિ.
- ૧ લી માર્ચ ૧૯૫૬ સુધી.

શબ્દ-સૂચિ (પૂર્વાર્ધ)

અ

અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિ	: ૨૩૦, ૨૩૩, ૩૧૯, ૩૩૮, ૩૫૫, ૪૯૭. ૫૬૨, ૬૦૫, ૬૪૧, ૬૫૨.
અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ	: ૨૦૨, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૨૨, ૩૧૭.
અજીતપ્રસાદ જૈન	: ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૩.
અન્સારી	: ૩૮, ૭૯, ૮૮, ૧૧૬, ૧૪૨.
અફઘાનીસ્તાન	: ૫૫૪.
અબ્દુલ ગફારખાન	: ૧૩૦, ૧૪૩, ૧૪૯, ૧૯૨, ૪૪૭.
અબ્બાસ તૈયબજી	: ૧૪૨.
અબ્બાહામ લીકન	: ૭૩.
અમદાવાદ	: ૭, ૨૨, ૫૯, ૭૨, ૩૧૭, ૩૨૫, ૩૨૮, ૪૬૨, ૪૬૪, ૫૦૨.
અમેરિકા	: ૧૩૮, ૨૪૧, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૪, ૨૯૫, ૩૫૦, ૩૫૩, ૪૦૯, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૫૪, ૪૮૫, ૫૬૬, ૫૭૦, ૫૯૪.
અમૃતસર	: ૨૦, ૫૯, ૬૧, ૧૪૬, ૨૩૮, ૭૦૮, ૭૧૨.
અરબસ્તાન	: ૬૭૫, ૭૦૧.
અરવિંદ	: ૪૨, ૧૯૦, ૨૭૧, ૫૬૨.
અલાહાબાદ	: ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૨૮, ૬૭, ૮૧, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૭૭, ૨૧૧, ૨૪૯, ૪૧૨, ૪૪૯, ૪૫૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૫૮૫, ૬૦૪, ૬૫૪.
અલીગઢ	: ૬.
અલીસાધિઓ	: ૬૮.

અવાડી કેબ્રિસ	: ૫૬૧, ૫૭૫.
અશોક	: ૩૫૨, ૬૧૨.
અશોક મહેતા	: ૩૩૧.
અ ગ્રેન્ડે	: ૩, ૧૫.
અંગ્રેજી	: ૪, ૬, ૭.

આ

આઈઝનહોવર	: ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૧, ૪૨૩, ૪૫૪, ૪૭૩, ૪૮૩.
આઈસટાઈન	: ૨૯૪.
આગ્રા	: ૧૨, ૧૬.
આચાર્ય કૃપલાણી	: ૧૯૩, ૨૨૮, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૪૫૩, ૪૭૯, ૫૦૨.
આઝાદ હિન્દ	: ૧૮૬.
આઝાદ હિન્દ ફૌજ	: ૨૨૦.
આટલાંટિક કરાર	: ૪૬૫, ૫૯૬.
આનંદ લલન	: ૧૭, ૧૧૨.
આયલેન્ડ	: ૫૬, ૭૫.
આર્મ સમાજ	: ૬.
આસામ	: ૩૩૭, ૩૪૬.
આંધ્ર	: ૪૦૫.
આંખેડકર (ડૉ.)	: ૨૩૫, ૩૨૯, ૩૩૧.

ઇ

ઇજીપ્ત	: ૫૮૬.
ઈટલિ	: ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૧, ૬૩૫.
ઇન્ડોનેશિયા	: ૪૬૯, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૫૧૪, ૫૩૧, ૫૫૩, ૫૫૮, ૫૯૧, ૫૯૪, ૬૪૪, ૬૬૬, ૭૦૧, ૭૧૯.
ઇન્દોર	: ૩૩૮, ૩૪૦.
ઈરાક	: ૫૯૭, ૫૯૮, ૬૯૪.
ઈરાન	: ૨૨૬, ૫૫૪, ૫૯૭, ૫૯૮, ૬૯૪.
ઈલિઆબેથ	: ૩૮૩, ૩૮૪, ૫૭૪, ૬૩૬.
ઈંગ્લેન્ડ	: ૧૩૪, ૧૩૮, ૧૬૧, ૧૭૬, ૪૬૩, ૫૧૨.

ધન્ડીપેન્ડ	: ૬૨.
ધન્દિરા (ગાંધી)	: ૧૨૧, ૧૨૮, ૩૮૩, ૬૨૦, ૬૫૪, ૬૮૦, ૬૮૪, ૭૧૩, ૭૧૫.
ધરુકંદર મીરા	: ૬૦૮, ૬૫૬.

ઉ

ઉછરંગરાય ઢેઝર	: ૫૪૨, ૫૬૩, ૫૬૭, ૬૩૮, ૬૮૦, ૬૮૬, ૬૯૧, ૭૦૫, ૭૦૮, ૭૧૨.
ઉપનિષદ	: ૩૪.

ઐ

ઐય. જી. વેદસ	: ૨૦૧, ૨૦૨.
ઐટલી (મેઝર)	: ૩૬૭, ૪૨૭, ૬૧૭.
ઐની બેસન્ટ (ઝે.)	: ૧૯, ૩૪, ૫૧, ૫૨.
ઐન્થની ઇડિન	: ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૪, ૫૭૮, ૫૯૦, ૬૩૬.
ઐબીસીનીયા	: ૧૩૩, ૧૩૭, ૧૪૨, ૧૫૦.
ઐશિયા	: ૨૨૬, ૩૪૬, ૩૫૩, ૩૮૫, ૪૦૨, ૪૦૯, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૬૮, ૪૮૬, ૪૯૧, ૫૧૪, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૮૬, ૫૯૧, ૭૦૧, ૭૨૦.

ઔ

ઔરૂલીયા	: ૬૩૦.
ઔરૂલિયા	: ૭૦૧.
ઔરૂંગઝેબ	: ૧૦.

ક

કનૌજ	: ૩૪૧.
કમળા (નેહરુ)	: ૫૪, ૫૯, ૬૯, ૮૬, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬.

કરાંચી	: ૬૦૧.
કરાંચી કોંગ્રેસ	: ૧૨૦.
કલકત્તા	: ૫, ૧૫, ૨૧, ૧૪૬, ૧૭૭, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૯, ૩૪૪, ૩૮૯, ૫૩૯, ૫૪૦, ૬૭૩.
કલકત્તા કોંગ્રેસ	: ૧૧૦.
કલ્નલ નાસર	: ૫૭૪, ૫૯૧, ૬૩૭.
કરતૂરખા ટ્રસ્ટ	: ૪૩૩, ૪૩૪.
કાકાસાહેબ કાલેલકર	: ૪૩૫.
કાનપુર	: ૧૬, ૧૨૧.
કાશ્મીર	: ૯, ૧૬૪, ૧૬૬, ૨૪૧, ૨૫૧, ૨૫૩, ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૫, ૩૪૯, ૩૫૨, ૩૬૧, ૩૬૭, ૩૬૯, ૩૮૬, ૩૮૮, ૪૦૦, ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૫૩, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૭૪.
કીર્લોગ	: ૩૪.
કુતુબમિનાર	: ૪૮૭, ૬૭૦.
કુમારપા	: ૩૩૭, ૩૪૮.
કુંઝર	: ૬૬૩.
કુશ્યેવ	: ૫૭૨, ૬૧૪, ૬૨૮, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૭૧, ૬૭૩, ૬૭૪.
કૃષ્ણભેનન	: ૩૩૬, ૬૦૩, ૭૦૭.
કૃષ્ણા (હડીસીંગ)	: ૨૩, ૨૪, ૪૬, ૫૮.
કેરો	: ૫૬૯, ૫૭૪, ૫૭૫, ૬૩૭.
કેલકર	: ૮૭, ૮૮.
કેશવચંદ્ર નિયોગી	: ૩૦૬.
કેશવચંદ્ર સેન	: ૫
કેસકર (ઝં.)	: ૩૩૨.
કેસી	: ૪૮૦.
કૈલાસનાથ કાલજી (ઝં.)	: ૪૮, ૪૯, ૩૩૨, ૫૫૯, ૭૧૫.
કોકોનાડ	: ૧૪૬.
કોચીન	: ૧૨૨.
કોલિયા	: ૪૨૦, ૪૨૬, ૪૫૮, ૫૩૦.

ક્રાંતિસ	: ૪, ૧૭, ૧૮, ૪૨, ૭૦, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૯, ૧૮૨, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૦૯, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૧૮, . ૨૨૨, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૧, : ૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૫૩, . ૩૫૪, ૩૭૩, ૪૨૭, ૪૫૧, ૪૯૭, ૫૬૭
ક્રાંતિસ કારોમારી	: ૨૭, ૪૬૨, ૫૧૫, ૫૭૮, ૬૯૧, ૭૦૪
કૌલ-નેહરુ	. ૧૧.

ખ

ખેડ	૧૯
ખેર	૩૩૬, ૫૯૨

ગ

ગગનનિહારી મહેતા	. ૩૩૬
ગઝનફર અલી	. ૨૨૭
ગણેશ વા માવત કર	. ૭૧૬
ગંગાધર નેહરુ	૧૧.
ગાંધીજી	. ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૬, ૨૭, ૫૨, ૫૩, ૫૫, ૫૭, ૬૦, ૬૮, ૭૨, ૮૦, ૮૧, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૫૨, ૧૬૧, ૧૬૯, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૫, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૯, ૨૭૧, ૨૮૬, ૨૯૬, ૩૦૦, ૩૧૩, ૩૧૮, ૩૪૭, ૩૫૨, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૮૮, ૪૦૧, ૪૪૫, ૪૬૭, ૫૦૧, ૫૨૪, ૫૫૦, ૫૬૩, ૫૮૨, ૬૩૦, ૬૪૨, ૬૫૭, ૬૮૦, ૭૦૯, ૭૧૯
ગાંધીજીની હત્યા	: ૨૪૭, ૨૫૧, ૨૫૨
ગાંધીજીનન પુસ્તકાલય	. ૫૫૮.
ગાંધીનાદ	: ૧૩૮, ૩૫૯.

ગીરી	: ૫૦૬, ૫૦૭.
ગુજરાત	: ૩૩૮.
ગુરુ ગોવિંદસિંહ	: ૪૨૯.
ગુલામ મહમદ	: ૬૫૬.
ગૌરીબાદી	: ૪૧.
ગોખલે	: ૪૨, ૪૭, ૫૦, ૭૦૯.
ગોપાળસ્વામી આર્યગર	: ૨૩૫.
ગોધવધકર	: ૨૫૧.
ગોવા	: ૪૬૬, ૫૦૩, ૬૦૯, ૬૩૬, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૪, ૬૭૭, ૬૯૪.
ગોવિંદ વલ્લભ પંત	: ૩૬૫, ૪૧૩, ૪૪૩, ૫૪૪, ૫૫૯, ૬૦૮, ૬૪૫, ૬૮૬.
ગોળમેજી પરિષદ	: ૧૦૬.
ગૌહતી કેમ્પિસ	: ૮૮.
ગ્રીનવુડ મેવર્સ	: ૮૧.
ગ્લેસ્ટન	: ૩૮.
ઘ	
ઘનશ્યામદાસ ખીરલા	: ૪૦૩.
ચ	
ચર્ચીલ	: ૩૮, ૨૦૭, ૨૧૪, ૨૧૯, ૩૮૩, ૩૯૫, ૪૮૩, ૫૬૯, ૫૯૦. ૬૨૦.
ચંદુલાલ ત્રિવેદી	: ૪૦૬.
ચંદ્રશેખર	: ૧૨૦.
ચંપારણ્ય	: ૧૯.
ચંપારણ્યની લડત	: ૫૫.
ચાઉ-એન-લાઈ	: ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૧૮, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૪૪, ૫૫૨, ૫૬૮, ૫૭૦, ૫૯૩, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૬૦૧, ૬૦૨, ૭૦૩, ૬૧૭.
ચાંગ-કાઈ-શેક	: ૧૭૭, ૩૬૭, ૫૭૦.

ચિત્તોગઢ	: ૫૮૯ ૫૯૦.
ચીન	: ૧૩૮, ૧૭૫. ૧૭૭, ૨૯૯, ૩૩૪, ૩૩૬, ૩૮૫, ૪૨૪, ૪૫૯, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૯૫, ૪૯૮, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૩૧, ૫૫૪, ૫૬૮, ૫૭૦, ૫૭૪, ૫૮૭, ૫૯૧, ૫૯૪, ૬૦૯, ૬૭૫, ૭૦૧.
ચેમ્પરલેન	: ૧૬૧.

જ

જતીનદાસ	: ૧૦૫.
જનરલ ગ્રાયર	: ૬૦.
જનરલ મેકઆર્થર	: ૫૬૯.
જનસંઘ	: ૩૩૦, ૩૬૮, ૩૮૦, ૩૮૭, ૪૫૨.
જમના	: ૧૧.
જમનાલાલ બળજ	: ૧૬૩.
જમશેદપુર	: ૧૦૪.
જયકર	: ૮૮, ૧૧૧.
જયપ્રકાશ નારાયણ	: ૧૪૦, ૧૪૬, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬.
જયપુર	: ૧૬૩.
જર્મની	: ૫૧, ૧૩૮, ૧૪૧, ૨૮૪, ૪૨૨, ૫૮૮.
જહીયાંવાલા	: ૧૯, ૫૯, ૧૮૮.

જવાહર :

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ :

પૂર્વજો	: ૧૦ થી ૧૩.
માતાપિતા	: ૧૪ થી ૨૭.
પિતાનો જન્મ	: ૧૪ થી ૧૬.
જવાહરનો જન્મ	: ૧૭.
રશીયાના પ્રવાસે	: ૨૪.
પિતાપુત્ર વચ્ચે તોફાન	: ૨૫.
લાહોર કેંગ્રેસના પ્રમુખ	: ૨૫.
પહેલીવાર પકડાય છે	: ૨૫.
જેલમુક્તિ	: ૨૬.

પત્નીની ગિરફતારીના સમાચાર	: ૨૬.
પિતાનું લખનામાં અવસાન	: ૨૭.
જન્મ અને બાલપણ	: ૨૮ થી ૩૬.
પિતાપ્રેમ અને સંપર્ક	: ૨૯.
માતાનો પ્રેમ	: ૩૦.
વર્ષમાં ઉત્સવ	: ૩૧.
બહેનનો જન્મ	: ૩૩.
શિક્ષણની પૂર્વતૈયારી	: ૩૪.
પરદેશમાં શિક્ષણ	: ૩૭ થી ૪૫.
વાચનફલક	: ૩૪.
થિયોસૉફીસ્ટ ચવાની પ્રવચન	: ૩૫.
યજ્ઞોપવિતસંસ્કાર	: ૩૫.
વિદ્યાવત લણવા ઉપજ્ઞા	: ૩૬.
હરોની પબ્લિક સ્કૂલમાં	: ૩૮.
યહૂદીઓ સાથે મૈત્રી	: ૪૦.
કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં	: ૪૧.
બી. એ. થયા	: ૪૩.
પિતા સાથે રાજકીય	
બાબતમાં ચર્ચા	: ૪૩.
નોવેમાં ધાત	: ૪૪.
માદરેવતનમાં પાછા	: ૪૪.
અજ્ઞાતાબાદમાં વકીલાત શરૂ કરી	: ૪૭.
શિકારનો શોખ	: ૫૦.
પહેલું ભાષણ	: ૫૨.
વકીલાત તરફ નફરત	: ૫૩.
સગપણ અને લગ્ન	: ૫૩, ૫૪.
રેલેટ બીસનીસ અસર	: ૫૮ થી ૬૧.
દેમગંધુના મંત્રી તરીકે	: ૬૦.
ગાંધીજીના ભક્ત બન્યા	: ૬૦.
અમૃતસર કોંગ્રેસમાં સક્રિય ભાગ	: ૬૧.
કિસાને આંદોલનમાં ભાગ	: ૬૩.

ગામગ્રાંઓમાં રખડ્યા	: ૬૪ થી ૬૬.
પિતા પુત્રનું એકજ ધ્યેય	: ૬૬.
પિતાપુત્રને સખ	: ૭૦.
રાજકીય જીવનની શરૂઆત	: ૭૨ થી ૮૬.
લખનૌ જેલમાં	: ૭૪.
અલાહાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ	: ૭૭ થી ૭૮.
અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિના મંત્રી	: ૭૯ થી ૮૨.
નાભામાં ધરપકડ અને જેલ	: ૮૩ થી ૮૫.
કમળાની માંદગી અંગે યુરોપયાત્રા	: ૮૬.
પાછા હિન્દમાં	: ૮૭.
મદ્રાસ કોંગ્રેસમાં ભાષણ	: ૮૯.
કોંગ્રેસના મહામંત્રી	: ૯૦.
રીપબ્લિકન કોન્ફરન્સના પ્રમુખ	: ૯૦.

પ્રાંતીય અને

શુવક પરિષદોના પ્રમુખપદે	: ૯૧ થી ૯૮.
અલાહાબાદ જિલ્લા લોકલબોર્ડે માનપત્ર આપ્યું	: ૯૨.
પંજાબ પ્રાંતીય પરિષદના પ્રમુખ	: ૯૩.
કેરલ પ્રાંતીય પરિષદના પ્રમુખ	: ૯૩.
અખિલ બંગાળ વિદ્યાર્થીપરિષદના પ્રમુખ	: ૯૭.
કોંગ્રેસના મંત્રી	: ૯૯.
પિતાપુત્ર વચ્ચે રાજકીય વિરોધ	: ૧૦૨.
ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ	: ૧૦૩.
ગાંધીજી સાથે સંયુક્ત પ્રાંતમાં પ્રવાસ	: ૧૦૪.
લાહોર મહાસભાના પ્રમુખપદે	: ૧૦૬ થી ૧૧૦.
પિતા પછી પુત્ર	

મહાસત્તાના પ્રમુખ અને છે	: ૧૦૬.
પ્રમુખપદનો વારસો મળે છે	: ૧૦૬.
દાંડીકૂચનું અપૂર્વ દૃશ્ય જુએ છે	: ૧૧૦.
ગેરકાયદેસર મીઠું	
પકવવા બદલ સજા	: ૧૧૦.
જેલપ્રવેશ અને મુક્તિ	: ૧૧૨ થી ૧૨૬.
વાઇસરૉય સાથે વાટાઘાટો	: ૧૧૮ થી ૧૨૦.
તમિલત સુધારણા માટે લંકાગમન	: ૧૨૧.
ગાંધીજીને ઊપલાવી પાડવાના	
પરદેશી અખખારોના જવાહર	
પર આક્ષેપ	: ૧૨૩.
ટાંગોરને શાંતિનિકેતનમાં મળ્યા	: ૧૨૬.
બિમાર કમળાની સેવામાં	: ૧૨૮.
ગાંધીજી પર દર્દીઓ પત્ર	: ૧૨૯.
કમળાની માંદગી	: ૧૩૦ થી ૧૩૨.
અહ્મોડા જેલમાંથી મુક્તિ	: ૧૩૩.
કમળાનું અવસાન ને આઘાત	: ૧૩૪ થી ૧૪૬.
પ્રમુખપદનાં વર્ષો	: ૧૩૭ થી ૧૫૮
લખનૌ કોંગ્રેસના પ્રમુખ	: ૧૩૭ થી ૧૪૮.
માર્ક્સવાદી વિચારો	: ૧૪૦.
ફૈજપુર કોંગ્રેસમાં ત્રીજીવાર પ્રમુખ	: ૧૪૯.
બ્રહ્મદેશ મલાયા પ્રવાસ	: ૧૫૪.
કોંગ્રેસને મુસ્લિમ સંપર્ક	
વધાવવાનો આદેશ	: ૧૫૪.
‘મોઝર્ન રીઝ્યુ’ માં ‘ચાલુક્ય’ નામે	
પોતાની જ વિરુદ્ધ લેખ લખે છે	: ૧૫૬.
હરિપુરા કોંગ્રેસમાં લઘુમતીના	
હિત રક્ષણ માટે બાધણ	: ૧૫૯.
સંયુક્તપ્રાંતના કિસાનોનું.	
કામ ઉપાડે છે	: ૧૬૦.

યુરોપમાં ખોળવર્ષા નજરે

નિહાળે છે : ૧૬૧.

સંયુક્ત પ્રાંત રાજકીય

પરિપદ્ધતું પ્રમુખપદ : ૧૬૨.

મુસ્લિમ લીગની નીતિની ઝાટકણી : ૧૬૩

જીન્નાને પડકાર : "

અખિલ હિન્દ રાજસ્થાન પ્રગ્ન

પરિપદ્ધના પ્રમુખ : ૧૬૪.

કુમાઉની ટેકરીઓના પ્રવાસે : ૧૬૮.

કોંગ્રેસ પ્રમુખપદ માટે સુભાષ

પટ્ટાભી સંઘર્ષથી દુઃખ : ૧૬૮ થી ૧૭૦.

રાજકોટના મામલા અંગે

ગાંધીજીના હિપવાસથી દુઃખ : ૧૭૦.

ત્રિપુરા અધિવેશનમાં

હાજરી અને વક્ષણ : ૧૭૧ થી ૧૭૩.

સુભાષના રાજીનામા અંગે ખેદ : ૧૭૪.

ચીનના પ્રવાસે (પ્રથમ) : ૧૭૭.

કારોબારીમાં જોડાવાના

આમંત્રણનો અસ્વીકાર : ૧૭૮.

વિશ્વયુદ્ધ વિષે કોંગ્રેસની

નીતિ સ્પષ્ટ કરે છે : ૧૭૯.

૧૯૩૮ માં મુ'બારકમાં મળેલી

મહાસભા સમિતિમાં ભાષણ : ૧૮૧.

યુદ્ધમાં મદદ કરવાના વાઘસરોયના

નિવેદનનો જવાબ : ૧૮૧ થી ૧૮૫.

લીગના કોંગ્રેસવિરોધી

વર્તાવને પડકાર : ૧૮૭.

વિશ્વયુદ્ધ વિષે કોંગ્રેસનું વક્ષણ

સમજાવી વિરોધ જમાવે છે : ૧૮૭ થી ૧૯૦

યુદ્ધમાં શરતી મદદ કરવાના

મુદ્દાપર ગાંધીજી સાથે મતભેદ : ૧૯૦.

- પૂનાની મહાસમિતિમાં અગ્રભાગ
અને યુદ્ધમાં સરકારને શરતી
સહાય કરવાના મુદ્દા પર
ગાંધીજી પર વિગત : ૧૯૨ થી ૧૯૩
- વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ કર્યો, આકરી
સમ, મુકિત : ૧૯૫.
- ચોપાટીની જંગી સલા : ૨૦૦.
- ગાંધીજીના રાજકીય વારસ બને છે : ૨૦૧.
- એચ. જી. વેલ્સને જવાબ : ૨૦૨.
- ક્રીસ સાથે મુક્તાકાત : ૨૦૮ થી ૨૧૦.
- ‘હિન્દ છોડો’ પછી : ૨૧૩ થી ૨૨૦.
- વેવલ સાથે વાટાઘાટ : ૨૧૫ થી ૨૧૭.
- સુભાષ વિષે નિવેદન : ૨૨૦.
- આઝાદ હિન્દ ફોજના સેનાપતિ
ઓના બચાવ માટે વકીલ
તરીકે કામગીરી : ૨૨૦.
- વચગાળાની સરકાર રચવાના
આમંત્રણનો સ્વીકાર : ૨૨૨.
- વચગાળાની સરકારના
સ્વીકાર પછી : ૨૨૨ થી ૨૩૦.
- હિન્દુ મુસ્લિમ તોફાનોથી પરેશાન : ૨૨૫.
- વચગાળાની સરકારમાં લીગની
પગવણી : ૨૨૮.
- નોઆખાલી, બિહાર, પંજાબ
અલાચારો અંગે પ્રવાસ,
પરેશાની : ૨૩૦.
- બંધારણસભાની પહેલી બેઠકમાં
સાર્વભામનો દરાવ પેશ કર્યો,
પસાર થયો : ૨૩૧.
- હિન્દી વિજ્ઞાન પરિષદના
પ્રમુખ, પંજાબની યાત્રા : ૨૩૨.

ભાગલા માટે સંમત	: ૨૩૩.
આઝાદ હિન્દના પહેલા	
વડા પ્રધાન :	: ૨૩૪.
કામવાદની આગ હારે છે	: ૨૩૭ થી ૨૪૦
નિર્વાસિતોના સહાયના કાર્યમાં	: ૨૩૮
કાશ્મીર પ્રશ્નમાં	: ૨૪૧ થી ૨૪૫.
બાપુના દિલ્હીના	
ઉપવાસથી અસ્વસ્થ	: ૨૪૬.
બાપુના અનસાનનો આત્રાત	: ૨૪૭ થી ૨૪૯.
લિયાકતના જવાહર-હિન્દુ વિરુદ્ધ	
અંબેશનો રદિયો	: ૨૫૪ થી ૨૫૬.
હૈદરાબાદના મામલામાં	: ૨૫૭ થી ૨૫૮.
કામનવેત્થમાં હાજરી	: ૨૬૦
સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદમાં હાજરી	: ૨૬૦.
ટુમેનતુ આમત્રણ	: ૨૬૩.
અમેરિકા યાત્રા	: ૨૬૪ થી ૨૯૬.
ટુમેને કરેલું સ્વાગત,	
દરબારી ખાણું	: ૨૬૫ થી ૨૬૭.
જ્યોર્જ વોશીંગ્ટનને અંગ્રજિ	: ૨૬૮.
અમેરિકાની વિદેશનીતિની	
આકરી ટીકા	: ૨૭૨ થી ૨૭૩
અમેરિકી પત્રકારો વચ્ચે	: ૨૭૫.
ન્યૂયોર્કમાં	: ૨૭૬ થી ૨૭૮.
શ્રીમતિ રૂઝવેલ્ટની મુલાકાતે	: ૨૭૭.
કોલંબિયા યુનિવર્સિટી ' ડૉક્ટર	
આર્થ લોઝ'ની ઉપાધિ આપે છે	: ૨૭૮.
યુદ્ધ વિષે પ્રવચન	: ૨૮૪ થી ૨૮૬.
ન્યૂયોર્કના પત્રકારો વચ્ચે	: ૨૮૭ થી ૨૮૮.
કેનેડાના પ્રવાસે	: ૨૮૯.
નાયગરા ધોધદર્શન	: ૨૮૯.
કેનેડાની પાલમિન્ટમાં ભાષણ	: ૨૯૦.

ચીકાગોમાં	: ૨૯૧.
ચીકાગોના ખેડૂતો સાથે	: ૨૯૨.
સાન ફાન્સિસકોમાં	: ૨૯૩.
આઇન્સ્ટાઇન સાથે ચર્ચા	: ૨૯૪.
પાછા મુંબઈમાં, ભવ્ય સન્માન	: ૨૯૮.
દિલ્હીમાં સ્વાગત.	: ૨૯૮.
સ્વદેશમાં કામગીરી	: ૨૯૯ થી ૩૦૧.
શાન્તિ પરિષદમાં ભાષણ	: ૨૯૯.
કાળા બજારિયાઓને ચીમકી	: ૨૯૯.
નાગપુરમાં વિદ્યાર્થીઓને ભાષણ	: ૩૦૦, ૩૦૧.
કોમનવેલ્થના પ્રધાનોની	
પરિષદમાં હાજરી	: ૩૦૧.
હિન્દના સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રના	
વડા પ્રધાન તરીકે	: ૩૦૩.
પાકીસ્તાનની નીતિ અંગે પ્રવચન	: ૩૦૫, ૩૦૬.
સરદાર સાથે નાશિક કોંગ્રેસ પ્રમુખ	
માટે રસાકસી	: ૩૦૮
નાશિક કોંગ્રેસમાં ભાષણ	: ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩.
વલ્લભભાઈના અવસાનથી	
આઘાત, અંજલિ	: ૩૧૪, ૩૧૫.
જવાહર ટંડન ઘર્ષણ	: ૩૧૬ થી ૩૨૩.
બેંગલોરની મહાસભિતિમાં નિવેદન	: ૩૧૮.
કૃપાલાણીના નવાપક્ષ અંગે નિવેદન	: ૩૨૦, ૩૨૧.
કોંગ્રેસને મજબૂત બનાવવાના પ્રયાસ	: ૩૨૧.
કોંગ્રેસ અને કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટરી	
બોર્ડના સભ્યપદનું રાજીનામું	: ૩૨૫ થી ૩૨૮.
ટંડનજીના રાજીનામાથી પાંચમીવાર	
કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે	: ૩૩૦.
ચૂંટણી માટે દેશભરમાં પ્રવાસ	: ૩૩૦ થી ૩૩૧.
ચૂંટણીમાં ફતેહ અને	
પ્રધાનમંત્રીની પસંદગી	: ૩૩૨.

કાશ્મીરમાં શેખ અબ્દુલ્લા	: ૩૩૫, ૩૩૬.
આસામની યાત્રા	: ૩૩૭.
ઇન્દોર અખિલ ભારત કેંગ્રેસ સમિતિમાં ભાષણ	: ૩૩૮, ૩૩૯.
આસામના આદિવાસીઓ વચ્ચે	: ૩૪૫, ૩૪૬.
સાગર વિદ્યાપીઠે આપેલી ડી. લીટ્ ની ડીગ્રી	: ૩૪૬.
સેવાગ્રામની મુલાકાતે	: ૩૪૮.
ઉત્તરપ્રદેશની યાત્રા	: ૩૫૧.
મુકરણ સાથે લોકસભામાં વાચ્યુદ્ધ	: ૩૫૩.
અમેરિકાની આર્થિક સહાયની 'ઓફર'નો જવાબ	: ૩૫૩.
છટ્ટીવાર કેંગ્રેસ પ્રમુખ	: ૩૫૫, ૩૫૬.
હૈદરાબાદ કેંગ્રેસમાં પ્રમુખપદે	: ૩૬૦ થી ૩૬૫.
શ્યામપ્રસાદ મુકરણ સાથે પુનઃ ટપાટપી	: ૩૭૦, ૩૭૧.
મહારાષ્ટ્રના પ્રવાસે	: ૩૭૮, ૩૭૯.
ઈલિઝાબેથના રાજ્યારોહણ વિધિમાં હાજરી	: ૩૮૨ થી ૩૮૬.
કૅમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએ એલ. એલ. ડી. ની પદવી આપી	: ૩૮૫
શેખ અબ્દુલ્લાની શ્રીનગરમાં ધરપકડ	: ૩૯૧.
પરદેશનીતિ અંગે ચોખવટ	: ૩૯૫, ૩૯૬.
પાકીસ્તાનમાં પ્રવાસ	: ૩૯૮.
રાજ્યાડાનો પ્રશ્ન અને સાલિયાણાં	: ૪૦૩, ૪૦૪.
આંધ્ર પ્રાંતની રચના	: ૪૦૬ થી ૪૧૦.
૬૪ મી વર્ષગાંઠનો ઉત્સવ	: ૪૧૮, ૪૧૯.
પાકીસ્તાનને અમેરિકન લશ્કરી મદદનો સખત વિરોધ	: ૪૨૩ થી ૪૨૬.
ઉ. ૩૧	

યુગોસ્લેવિઆમાં	: ૧૩૧.
યુગોસ્લેવિઆની પાલમિન્ટ	
સમક્ષ બાપલુ	: ૧૩૨.
ધટ્ઠિમાં	: ૧૩૫.
ધિટનમાં	: ૧૩૬.
‘ભારત રાત’નો	
ખિતાબ મળે છે	: ૧૩૯.
ગોવાસત્યાગ્રહીઓ પરના	
જુલમોને વખોડે છે.	: ૧૪૮.
લાઓસના વડા પ્રધાન પંચથીલને	
સ્વીકારે છે.	: ૧૫૬.
રાજ્યપુનર્ઘટના પંચના	
અહેવાલનો મામલો	: ૧૫૮ થી ૧૬૫.
શાહી મહેમાનોના સ્વાગતમાં :	૧૬૬ થી ૧૭૬.
ઇન્ડોનેશિયાના ઉપ-પ્રમુખનું	
સ્વાગત	: ૧૬૬.
નેપાલના રાજરાણીનો સત્કાર	: ૧૬૭.
બુલ્ગોનીન કુશ્વેવનો સત્કાર	: ૧૬૮.
અરબસ્તાનના રાજનો સત્કાર	: ૧૭૫.
માદમ સુન-યાટ-સેનનો સત્કાર	: ૧૭૬.
જવાહર ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના	
પ્રવાસે	: ૧૭૮ થી ૧૮૪.
રાજ્યપુનર્ઘટનાની મઝગાઈ	: ૧૮૫ થી ૧૯૩.
કૃષ્ણમેનનને પ્રધાનપદ આપે છે	: ૭૦૭.
૬૧ મા કેબિનેટ અધિવેશનમાં	
હાજરી	: ૭૦૯ થી ૭૧૨.
ધરાનના શાહનું સ્વાગત	: ૭૧૩.
આચાર્ય નરેન્દ્રદેવને લોકસભામાં	
અંગણિ	: ૭૧૫.
દાદાસાહેબ માવલંકરને લોકસભામાં	
અંગણિ	: ૭૧૬, ૭૧૭.

ભાપાન	: ૩૫, ૧૩૮, ૨૧૧, ૫૫૪, ૫૬૧.
જીતેન્દ્રમોહન સેન ગુપ્તા	: ૧૨૫.
જીનીવા	: ૧૬૧.
જીન્ના	: ૧૫૪, ૧૬૧, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૯, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૨૭, ૨૩૦.
જીવરાજ મહેતા (ઝં.)	: ૧૧૬.
જોન ફોર્સ્ટર ડોલેસ	: ૩૮૦, ૬૯૪, ૬૯૫.
જોન મથાઈ	: ૨૩૫, ૩૦૭.
જોન સામિન (સર)	: ૨૪.
જોન રુઝવર્ટ મીલ	: ૭૩.
જયોતિ બસુ	: ૩૪૪.
ઝ	
ઝફરુલ્લાખાન	: ૪૬૮.
ઝરિયા	: ૧૦૩.
ઝેકારીયોવેકિયા	: ૧૬૧, ૧૭૯, ૬૧૩.
ટ	
ટંડનજી	: ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૩, ૩૧૬, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૯.
‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીયા’	: ૧૭૫.
ટાગોર રવીન્દ્રનાથ	: ૧૯૦, ૨૭૧.
ટિળક	: ૪૨, ૪૭, ૫૧, ૬૧, ૫૦૧, ૭૦૯.
ટી. એ. બુક્સ	: ૩૪.
ટી. પ્રકાશન	: ૩૧૭, ૪૦૮.
ટુમેન	: ૨૬૩, ૨૬૭.
ડ	
ડીકન્સ	: ૩૪.
ડેવીડ માર્શલ	: ૬૯૪.
ડોન ક્વીકઝોટ	: ૩૪.
ડૉ. ગોપીચંદ ભાર્ગવ	: ૧૮૮.
ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર ઘોષ	: ૩૧૭, ૩૩૦, ૩૩૧.
ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌય	: ૧૯૩.

ઝ. મુંજો	: ૮૮.
ઝ. રામણુ	: ૫૦૪
ઝ. સદીઉદ્દીન કીચલુ	: ૪૨.
ઝ. સુકર્ણ	: ૫૯૪.
ઝ. સૈયદ મહમદ	: ૪૨.

ત

તાજમહાલ	: ૪૮૮.
તારકંદ	: ૬૨૧, ૬૨૨.
તાંજોર	: ૬૬૦.
તિબેટ	: ૩૪૪, ૩૪૬.
તુર્કસ્તાન	: ૧૭૯, ૫૯૫, ૫૯૭, ૬૯૪.
તૈમુર	: ૬૨૨.

ત્ર

ત્રાવણકોર	: ૧૬૪.
ત્રિભુવનસિંહ	: ૫૮૪.
ત્રિરુચિરાપલ્લી	: ૬૬૦.

થ

થિયોસોફી	: ૬, ૩૪, ૩૫.
----------	--------------

દ

દક્ષિણ આફ્રિકા	: ૧૭૬, ૩૩૭, ૩૫૧, ૪૩૮, ૪૭૪, ૫૦૧, ૫૫૬, ૫૮૮, ૬૪૫.
દયાનંદ	: ૧૯૦.
દહેરાદૂન	: ૧૧૩, ૪૨૫.
દાદાભાઈ નવરોજી	: ૫.
દાંડીકૂચ	: ૧૧૦.
દિલ્હી	: ૧૦, ૧૧, ૧૦૨, ૧૪૬, ૧૯૨, ૨૨૦, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૫૦, ૨૯૮, ૩૨૯, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૯, ૩૭૦, ૩૭૩, ૩૮૧, ૪૧૩, ૪૨૭, ૪૬૫, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૯૧, ૫૭૮, ૬૦૯, ૬૩૮, ૬૯૩.

દિલ્લી કોંગ્રેસ	: ૨૨.
દેશબંધુ દાસ	: ૬૦, ૬૯, ૭૫, ૭૭.
દેશમુખ	: ૩૦૭, ૩૩૨, ૩૬૬, ૫૦૬, ૫૮૧, ૭૦૩.

ન

નરેન્દ્ર દેવ	: ૧૪૦, ૭૧૪.
નંદલાલ નેહરુ	: ૧૨, ૧૫.
નાગપુર	: ૧૪૬, ૩૪૬, ૩૪૭, ૪૩૫.
નાગપુર કોંગ્રેસ	: ૬૮.
નાઝીવાદ	: ૧૪૫.
નાલા	: ૮૨, ૧૧૪.
નિઝામ	: ૨૫૮
નીકસન	: ૪૨૩, ૪૨૮.
નીરો	: ૪૧.
નેપાલ	: ૩૩૭, ૫૮૪, ૬૬૭, ૭૦૧.
નેપોલિયન	: ૩૫૩.
નેઆમ્બાલી	: ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૩૦.
ન્યૂયોર્ક	: ૨૭૭, ૨૮૯.

પ

પતિયાલા	: ૮૨.
પરમજીતસિંહ	: ૪૦.
પંચશીલ	: ૪૯૦, ૪૯૧, ૫૦૬, ૫૧૪, ૫૪૩, ૫૫૧, ૫૬૬, ૫૭૯, ૫૮૭, ૫૯૧, ૫૯૬, ૬૧૫, ૬૧૮, ૬૨૯, ૬૩૪, ૬૪૧, ૬૫૬, ૬૬૧, ૬૭૩, ૬૭૭, ૬૯૬, ૭૦૧, ૭૦૬.
પંચનળ	: ૧૯, ૫૯, ૮૨, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૬૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૨૪, ૨૨૯, ૩૩૧, ૩૭૨, ૪૨૯, ૪૫૨, ૪૯૨, ૬૮૫.
પંચનળ હત્યાકાંડ	: ૧૯.
પદ્માબી સીતારામૈયા	: ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૨.
પાકીસ્તાન	: ૧૬૨, ૨૧૮, ૨૪૧, ૨૫૦, ૨૫૨, ૨૫૪, ૨૫૭, ૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૭, ૩૧૧,

૩૧૪, ૩૨૦, ૩૩૨, ૩૪૪, ૩૪૭, ૩૪૯,
 ૩૫૦, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૯, ૩૯૦, ૪૧૯,
 ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૩૬, ૪૩૯,
 ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૬૯, ૪૭૪, ૪૭૫, ૫૧૭,
 ૫૪૮, ૫૫૩, ૫૬૮, ૫૯૧, ૫૯૪, ૫૯૭,
 ૬૦૮, ૬૪૭, ૬૫૬, ૬૭૬, ૬૯૪.

પાટીલ	: ૫૭૯.
પાનીકર	: ૩૩૬, ૬૬૩.
પુના	: ૫.
પેકીઝ	: ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫.
પેરીસ	: ૧૬૧, ૫૭૪.
પેલેસ્ટાઈન	: ૫૯૭, ૫૯૮.
પોર્ટુગાલ	: ૪૬૫, ૫૪૫, ૫૮૭.
પોર્ટુગીઝ	: ૪૬૬, ૫૪૫.
પોલેન્ડ	: ૬૨૯.
પોંડીચેરી	: ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૬૨, ૬૬૧.
પ્રજ્ઞસમાજવાદ	: ૪૩૬, ૫૦૨, ૫૨૨, ૫૨૭.
પ્રયાગલાલજી	: ૧૭.
પ્રાર્થના સમાજ	: ૬.

૨

ફઝલ અલી	: ૬૬૩.
ફરૂખશિયર	: ૧૦, ૧૧.
ફારસી	: ૧૦.
ફાથેસ્ટ નોર્થ	: ૩૪.
ફાસીવાદ	: ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૫૦, ૧૭૫, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨.
ફિરોજશાહ	: ૫.
ફીજી	: ૫૦.
ફેઝપુર	: ૧૬૪.
ફોર્મોસા	: ૫૯૪.
ફોરવર્ડ બ્લોક	: ૧૭૫.

કેન્સ	૧૩૮, ૪૬૪,, ૪૭૬, ૫૦૫, ૫૭૪.
કેન્ચ	૫૬૨
કોમ્પ	૪૧

અ

અક્ષી મુયામ મહમદ	૩૯૧
અનારસ	૭૬
અર્ક	૨૮, ૭૩
અર્ટાન્ડ રસેલ	૫૬૯
અર્નાર્ડ શૉ	૪૧
અબદેનસિંહ	૨૩૮
અ મલ મ આદોબન	૧૮, ૪૦
મ ગાળા	૪૦, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૨૨, ૧૮૭, ૩૦૬, ૩૩૧, ૪૩૮, ૪૫૯
અ સીલાલ નેહરુ	૧૨,
આન્ડુગ	૫૮૭, ૫૯૨, ૫૯૩, ૬૦૨, ૬૦૭, ૬૦૯
આન્ડુગ પરિષદ	૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૬૦૨, ૬૪૯, ૬૫૪, ૭૧૦
આબર	૬૨૨
આબુરાવ	૫૮૨
આરડોલી	૧૬૭
આરડોલી સત્યાગ્રહ	૯૮
મિપીનચદ્ર પાન	૪૨
મિલ્હણુ	૧૦
મિલ્હણુ કાબ્ય	૧૦
બી એન રાવ	૪૨૩
બિધન રૉય (જી)	૧૧૬, ૧૬૫, ૩૬૯, ૩૮૯
બુદ્ધ	૩૫૧, ૩૫૨, ૫૨૯, ૬૧૨
બુએનીન	૫૭૨, ૬૧૪, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૨૭, ૬૨૮ ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૭૦, ૬૭૩
બેવગામ	૮૧, ૧૪૬

૪૯૦

બેલગામ કેબિસ	: ૮૧.
બોચર યુદ્ધ	: ૩૩.
બ્રહ્મદેશ	: ૧૭૫, ૧૭૭, ૩૪૪, ૩૪૬.
બ્રહ્મોસમાજ	: ૫, ૬.
બ્રિટન	: ૭, ૧૩૩, ૧૮૦, ૧૮૯, ૨૧૧, ૨૧૯, ૨૨૨, ૨૪૧, ૨૫૯, ૫૦૫, ૫૬૯. ૫૭૪, ૫૯૦, ૬૪૯,
બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ	: ૫.
બ્રિટીશ સરકાર	: ૧૬૨, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૮,
બ્રિટીશ સલ્તનત	: ૧૯, ૨૭, ૧૭૩, ૧૮૬, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૮૪, ૩૪૯
બ્રિટીશ હિન્દ	: ૮.

ભ

ભગતસિંહ	: ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૨૦,
ભગવદ્ગીતા	: ૩૪.
ભાખરા નાંગલ	: ૫૮૫, ૬૭૧.
‘ ભારત રત્ન ’	: ૬૬૯, ૬૫૩.
ભારત સેવક સમાજ	: ૫૦, ૪૩૩, ૫૮૧, ૬૮૩.

મ

મણિબેન પટેલ	: ૬૮૦.
મદ્રાસ	: ૫, ૧૪૬, ૩૩૨, ૩૪૨, ૩૪૪, ૩૫૭,- ૫૬૧, ૬૫૮.
મદ્રાસ કોંગ્રેસ	: ૮૮
મધ્ય પ્રદેશ	: ૧૮૯, ૧૯૦ ૩૪૭.
મલખાર	: ૧૦૨, ૧૨૨.
મલાન	: ૪૭૪, ૪૭૫, ૫૦૧.
મલાયા	: ૭૦૧
મશરૂવાળા	: ૩૨૩, ૩૨૯.
મસૂરી	: ૨૭, ૧૧૨, ૧૧૩.
મદમદબલી	: ૩૭૯, ૩૯૦, ૩૯૬, ૩૯૮, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૫૬, ૪૬૯, ૫૧૭, ૫૫૩, ૫૫૪,

મહમદ હાટા	: ૧૬૬.
મહર્ષિ દયાનંદ	: ૬.
મહારાષ્ટ્ર	: ૪૦, ૩૩૮, ૬૮૫, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૭૦૪, ૭૦૫.
મહાસભા	: ૫૦, ૧૬૮.
મહીલાબાદી	: ૫૮૧.
મહેન્દ્ર	: ૬૬૭.
માધસોર	: ૧૨૨, ૧૬૪, ૧૮૨, ૩૪૨, ૪૭૯, ૪૮૦.
માઉન્ટબેટન	: ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૫૨, ૫૭૪.
માચો-ત્સે-તુંગ	: ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૧, ૬૧૭.
માતાજી (પોંડીચેરી)	: ૫૬૨.
‘ મારુ’ હિન્દુ દર્શન’	: ૩૧, ૨૭૧.
માર્શલ ટીટો	: ૫૪૯, ૫૫૦ ૬૩૨, ૬૩૫.
માલવીયજી	: ૨૪, ૩૫, ૬૨, ૭૫, ૮૬, ૧૩૧.
માલેન્ડાવ	: ૪૧૯, ૫૪૪, ૫૪૯, ૫૭૨.
મિસ્ત્ર કાવતરાં કેસ	: ૧૦૪,
મીસર	: ૫૭૫, ૫૯૧, ૫૯૩.
મુનશી મુખારકચલી	: ૩૧.
મુસોલીની	: ૧૩૩.
મુસ્લિમ	: ૩, ૫, ૯, ૧૬૨, ૧૯૯, ૨૪૦, ૩૮૭.
મુસ્લિમ લીગ	: ૫૧, ૧૩૨, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૭, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૪૫૯, ૭૦૧.
મુંબઈ	: ૫, ૭, ૧૫, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૪૬, ૧૯૪, ૨૨૪, ૨૯૮, ૩૩૩, ૩૩૮, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૬૮, ૬૬૧, ૬૬૨.
મેકડોનાલ્ડ	: ૧૩૦.
મેઘનાદ શહા (ડૉ.)	: ૩૪૪.
મેરિટીય ટાઉનસેન્ડ	: ૪૪.
મેથિલીશરણુ	: ૫૮૧.

મોગલ સામ્રાજ્ય

: ૧૦.

મોતીલાલજી (નેહરુ)

: ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧,
૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૨, ૩૪,
૩૭, ૪૯, ૫૨, ૫૭, ૬૦, ૬૧, ૬૭, ૬૯,
૭૪, ૮૦, ૮૨, ૮૭, ૮૮, ૧૦૧, ૧૦૪,
૧૦૬, ૧૧૪, ૧૧૬.

મોતીલાલ સેતગલા

: ૬૪૪.

મોતારજી દેસાઈ

: ૩૩૩, ૩૪૪, ૩૬૫, ૩૬૯, ૫૪૨, ૫૬૪,
૫૬૬, ૬૭૧, ૬૮૦, ૬૮૪, ૬૮૮, ૬૮૯,
૬૯૦, ૬૯૨.

મોયોટોવ

. ૬૧૪, ૬૧૬.

મોસ્કો

: ૬૧૩, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૬, ૬૨૮.

મોટિયુ

: ૩૮.

મોલાના આગ્રાદ

: ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૯૧, ૧૯૩, ૩૩૨, ૩૬૫,
૬૦૮, ૬૮૬.

મોલાના મહમદઅલી

: ૨૨, ૭૯.

ય

યરવડા

: ૨૬, ૧૧૧.

યુગોસ્લેવિઆ

: ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩.

યુ. યુ.

: ૫૯૩, ૫૯૪.

યુરોપ

: ૧૩૩.

ર

રજાકારો

: ૨૫૭, ૨૫૮.

રફી અહમદ કીડવાઈ

: ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૩૨, ૪૯૪,
૫૪૪, ૫૪૮.

રશીયા

: ૩૫, ૯૩, ૯૮, ૧૦૨, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૬,
૨૦૦, ૨૦૬, ૩૩૪, ૩૮૧, ૪૧૯, ૪૨૮,
૪૬૧, ૫૦૫, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૯૧, ૫૯૭,
૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૭, ૬૨૬, ૬૩૯, ૬૫૩.

રજા (શ્રી)

: ૩૧૭, ૩૩૦, ૫૮૦.

રાજકુમારી અમૃતકૌર	: ૩૩૨.
રાજકોટ	: ૧૭૦, ૧૭૧.
રાજકૌલ	: ૧૦.
રાજગુરુ	: ૧૦૦, ૧૨૦.
રાજગોપાલાચારી	: ૧૪૬, ૨૦૦, ૨૧૧, ૨૫૨, ૩૦૨, ૩૨૯, ૩૩૩, ૩૪૪, ૩૬૫, ૩૬૯, ૪૧૬, ૫૦૪, ૫૬૬.
‘ રાજતરંગિણી ’	: ૧૦.
રાજેન્દ્રપાણી	: ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૯૩, ૨૦૩, ૨૨૨, ૩૦૩, ૩૩૩, ૩૭૦, ૪૭૫, ૪૮૩, ૫૫૦, ૫૮૦, ૬૩૮, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૫૩, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૭૫, ૭૧૩.
રાધાકૃષ્ણન	: ૩૩૨, ૪૦૧, ૪૮૫, ૫૦૪, ૬૩૮, ૬૬૭, ૭૧૩.
રામકૃષ્ણન	: ૧૯૦.
રામગઢ અધિવેશન	: ૧૯૧, ૧૯૨.
રામ મનોહર રોય	: ૫.
ગવી	: ૧૦૭, ૧૮૮.
રાષ્ટ્રસંઘ	: ૫૬૧, ૫૬૯.
રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ	: ૨૫૧.
રાસબિહારી ઘોષ	: ૫૪.
રૂઝવેલ્ટ	: ૨૦૯, ૬૨૦.
રૌલેટ એક્ટ	: ૫૬, ૫૭.

લ

લક્ષ્મીનારાયણ નેહરુ	: ૧૧.
લખનૌ	: ૨૭, ૧૦૧, ૧૧૩, ૧૪૬.
લખનૌ કોંગ્રેસ	: ૫૩, ૫૫, ૧૩૪.
લંકા	: ૧૭૪.
લંડન	: ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૩૩, ૨૩૩, ૨૯૭, ૩૮૪, ૪૨૭, ૫૬૮, ૬૩૬.

લાલ કિલ્લો	: ૨૪૦, ૪૮૭, ૬૪૭, ૫૬૭.
લાલા લગ્નપતરાય	: ૨૪, ૪૨, ૬૨, ૭૫, ૮૭, ૮૮, ૧૦૦.
લાહોર	: ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૪૬, ૧૮૮.
લાહોર કેબ્રિસ	: ૨૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૮૮, ૨૩૮.
લિયાકત અલીખાન	: ૨૨૭, ૨૩૦, ૨૨૮, ૨૫૪, ૩૦૫, ૩૮૯.
લૂઈ કેરોલ	: ૩૪.
લુધિયાણા	: ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬.
લેનીન	: ૬૧૬.
લેનીનગ્રાડ	: ૬૧૬, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬.
લોડ ઇરિવીન	: ૧૧૮.

૫

વડોદરા	: ૧૬૪, ૩૫૪.
વર્ધા	: ૩૪૯.
વર્સેલ્સની સધિ	: ૧૭૯.
વલ્લભભાઈ	: ૭૭, ૧૩૧, ૧૪૭, ૨૨૨, ૩૧૯, ૩૧૪, ૪૦૪, ૭૧૬.
વિજ્યાલક્ષ્મી (પડિત)	: ૨૭, ૫૮, ૬૭, ૩૩૬, ૪૦૧, ૫૧૩, ૫૬૯, ૫૭૪.
વિઠ્ઠલભાઈ	: ૨૪, ૭૫, ૭૭, ૧૦૬, ૪૪૬.
વિનોબા ભાવે	: ૧૯૪, ૩૬૧, ૪૬૭, ૫૬૫.
વિવેકાનંદ	: ૬, ૧૯૦, ૨૭૧, ૨૮૦, ૨૮૬.
વેડગ્ગર્ન	: ૫.
વેવલ	: ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૨, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૩૩.
વોશીંગ્ટન	: ૭૨, ૨૬૫, ૨૭૪.
વ્યકિતગ સત્યાગ્રહ	: ૧૯૪.

૨૧

શરતખાણુ	: ૨૨૧.
શંકરરાવ દેવ	: ૧૯૩, ૩૦૮.
શાહીવાદ	: ૧૩૯, ૧૪૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૨, ૩૬૮, ૪૨૧, ૫૮૬, ૫૯૯.

શાંતિનિકેતન	: ૫૪૧, ૫૫૨, ૫૫૩.
શેષ અમદુલ્લા	: ૩૩૫, ૩૮૦, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૮, ૪૦૩.
શેરલોક હોમ્સ	: ૩૪.
સ્વામપ્રસાદ મુકરજી	: ૨૪૫, ૩૦૬, ૩૩૦, ૩૩૫, ૩૪૪, ૩૫૩, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૦, ૪૪૪.

શ્રી

શ્રીનગર	: ૬૭૪.
શ્રીનિવાસ આયંગર	: ૮૭.
શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી	: ૫૧.
શ્રીપ્રકાશ	: ૧૩૯.
શ્રીમન્નાગયણુ અગ્રવાલ	: ૩૪૪, ૪૮૦.

પ

પણખમ મેટી	: ૨૩૫.
-----------	--------

સ

સત્યાગ્રહ	: ૨૦, ૨૬, ૧૩૧.
‘સત્યાગ્રહદિન’	: ૫૯.
સત્યાગ્રહ સભા	: ૫૬.
સમરકંદ	: ૬૨૨.
સમવાયતંત્ર	: ૧૭૪.
સમાજવાદ	: ૧૩૬, ૧૪૦, ૨૧૧, ૩૨૯, ૫૪૩, ૫૬૧, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૭૫, ૬૦૬, ૭૧૧.
‘સમાજવાદ શા માટે?’	: ૧૪૨.
સયાજીરાવ ગાયકવાડ	: ૩૫૪.
સર તેજબહાદુર સમુ	: ૩૩, ૫૨, ૧૧૧, ૬૦૪.
સરદાર	: ૧૬૨.
સર સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સ	: ૧૯૦, ૧૯૨.
સર હેન્રી રિચાર્ડ	: ૪૯.
સરોજિની દેવી	: ૫૩, ૧૪૦.
સંયુક્ત પ્રાંત	: ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૨૨, ૧૨૪.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા	: ૫૯૪.
સાધન કમીશન	: ૯૦, ૯૮, ૫૦૧.
સાહિત્ય	: ૭૭૫, ૬૭૬, ૬૭૮, ૬૮૦.
સામ્યવાદ	: ૯૩, ૯૮, ૧૧૮, ૧૩૮, ૨૧૨, ૨૭૫, ૩૩૦, ૩૨૨, ૩૩૩, ૩૮૦, ૪૫૧, ૪૬૬, ૪૮૬, ૪૯૨, ૫૧૩, ૫૬૩, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૮૦, ૭૦૦, ૭૧૧,
સાવરકર	: ૨૫૧.
સાચી	: ૩૫૧.
સાંસ્થાનિક સ્વરાજ	: ૨૫.
સિયામ	: ૧૭૭.
સિંધ	: ૧૮૭.
સીમલા	: ૪૭૬, ૪૯૧.
સીમલા પરિષદ	: ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૫
સીલોન	: ૪૩૭, ૫૯૪.
સુખદેવ	: ૧૦૦, ૧૨૦.
મુન-ચાટ-સેન	: ૬૭૬.
મુજામ બોમ	: ૨૫, ૧૦૩, ૧૧૦, ૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૪૨, ૧૫૮, ૧૬૭, ૧૬૦, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૨૦ ૨૨૧.
મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી	: ૫.
મુંદરલાલ	: ૩૩૭.
મેવાઆમ	: ૩૪૮.
મોડી	: ૧૦૦.
મોરારજી	: ૪૬૪.
મોરાર	: ૩૪.
મોરાર કીપ્સ	: ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૦.
મોલીન	: ૩૫૦, ૩૭૩, ૪૨૫, ૫૭૨, ૬૧૬, ૬૨૦.
મોલીનઆમ	: ૬૧૬, ૬૨૦.
મોન	: ૧૩૮, ૧૫૦, ૧૭૩.
સ્વરાજ્ય લવન	: ૨૫.

સ્વરૂપરાણી	: ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૩૮, ૪૬, ૫૮, ૫૯, ૬૯, ૧૧૭.
સ્વાતંત્ર્ય દિન	: ૧૧૦
સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ	: ૬
સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ	: ૮૮.
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	: ૧૧૫.

હ

હકીમ અબ્દુલખાન	: ૯૦.
હરિકૃષ્ણ મેહતાપ્પ	: ૫૭૮
હરિપુરા	: ૧૪૭, ૧૫૯, ૧૬૪.
હરિપુરા કોંગ્રેસ	: ૧૫૮, ૧૬૫.
હિટલર	: ૧૯૬.
હિન્દ	: ૩, ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૮૭, ૧૭૯, ૧૮૯, ૨૮૨, ૨૯૪, ૨૯૬, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૩, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૩૬, ૩૪૬, ૩૫૬, ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૮૪, ૩૮૫, ૫૪૬ ૫૯૧.
‘ હિન્દ છોડો ’	: ૨૧૦, ૨૧૨.
હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ	: ૧૦૨,
હિન્દીચીન	: ૪૬૮, ૪૭૦, ૪૯૭, ૫૩૦, ૫૫૪.
હિન્દુ	: ૯, ૩૦૪.
હિન્દુ મહાસભા	: ૧૩૨, ૩૮૭.
હીરોન મુખરજી	: ૩૭૭.
હેરીસન	: ૧૫, ૧૬.
હેલન કેલર	: ૫૭૫.
હેવલોક એલીસ	: ૪૧.
હેદરાબાદ	: ૧૨૨, ૧૬૪, ૧૬૬, ૨૪૧, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૬૦, ૪૪૪, ૬૯૫.
હોમરૂલ લીગ	: ૧૯.
હોંગકોંગ	: ૬૪૪.
હુમ	: ૫.

શબ્દ-સૂચિ (ઉત્તરાર્ધ)

અ

અકાલીદળ	: ૭૦.
અખિલ ભારત કેંગ્રેસ સમિતિ	: ૧૧૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૩૨.
અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિ	: ૨૧૩, ૨૩૦, ૨૭૦, ૩૦૪, ૩૫૯, ૩૬૪.
અખિલ હિન્દ મજૂર પરિષદ	: ૮૧, ૮૮.
અચ્યૂત પટવર્ધન	: ૧૯૯, ૩૫૮.
અજમલખાન (હકીમ)	: ૧૯૮.
અજંતા	: ૧૪, ૧૫, ૬૮, ૬૯, ૩૧૮, ૩૨૧.
અણ્ણે	: ૧૯૮.
અ-સારી (ગ્રં.)	: ૧૯૮, ૧૯૯, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૫
અફઘાનીસ્તાન	: ૧૨૭, ૧૬૨, ૨૦૪, ૩૮૧.
અબ્દુલ ગફારખાન	: ૧૯૮, ૧૯૯.
અભ્યંકર	: ૧૯૮.
અમદાવાદ	: ૧૪૨, ૨૧૯, ૩૪૦, ૩૪૮.
અમેરિકા	: ૨૮, ૫૩, ૭૦, ૯૫, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૧૯, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૫૯, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૧૪, ૨૯૫, ૩૧૧, ૩૨૬, ૩૭૯, ૩૮૫, ૩૯૫, ૪૦૬, ૪૩૯, ૪૪૪.
અમૃતકૌર	: ૨૦૭, ૨૪૧.
અમૃતસર	: ૩૧૩, ૩૨૪, ૩૪૬.
અમૃતસર કેંગ્રેસ	: ૧૮૮, ૩૪૦, ૩૪૬, ૩૭૪.
અરબસ્તાન	: ૩૬, ૧૧૧, ૩૮૧, ૩૯૫.
અરબી	: ૪૨.

‘અરેબિયન નાઇટ્સ’	: ૨૬, ૪૬, ૭૩.
અર્જુન	: ૪૨.
‘અર્થશાસ્ત્ર’	: ૭૭.
અલબેરની	: ૪૨.
અલાહાબાદ	: ૧૮, ૮૮, ૮૯, ૧૩૧, ૧૪૨, ૧૫૦, ૧૫૪, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૮૭, ૧૯૧, ૨૧૨, ૨૧૯, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૪૧, ૨૬૪, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૪૫, ૩૫૨, ૪૨૩, ૪૨૪.
અલીગઢ	: ૩૨૪, ૩૨૫.
અલીપુર	: ૧૫૪, ૧૫૫, ૩૧૯,
અલીભાઈઓ	: ૨૭૩.
અલ્મોડા	: ૭૦, ૧૫૬, ૩૧૯, ૩૨૪.
અવનીન્દ્રનાથ	: ૭૪.
અવાડી	: ૩૭૩.
અવાડી કેબ્રેસ	: ૮૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૪૨૯.
અશોક	: ૩૭, ૪૦, ૪૧, ૧૦૫, ૩૯૭, ૩૯૮, ૪૪૬.
અસફ અલી	: ૧૯૮.
અહમદનગર	: ૧૨, ૧૭, ૮૫, ૧૫૮, ૨૭૬.
અંત્રેજો	: ૧૬, ૩૦, ૩૧, ૪૪, ૧૬૫, ૧૭૪, ૧૮૯, ૨૭૨, ૨૮૨, ૨૯૫, ૩૦૮.
અંત્રેજી	: ૫૩.

આ

આઈઝનહોવર	: ૧૨૨, ૧૬૦
આઈન્સ્ટાઈન	: ૪૨, ૨૦૧.
આગ્રા	: ૨૧૫, ૩૧૨.
આચાર્ય કૃપલાણી	: ૧૮૯, ૨૬૩, ૨૮૦, ૩૬૧.
‘આત્મકથા’	: ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૫૫, ૧૫૬, ૨૬૯.
‘આત્મરેખાદર્શનો’	: ૨૦.
આનંદલાલ	: ૨૨૮, ૩૫૨.
આફ્રિકા	: ૪૨, ૮૪, ૮૫, ૧૦૧, ૩૮૪
આરબ	: ૪૨, ૪૫, ૮૫.

આર્નોલ્ડ	: ૨૭૮.
આર્પ્સમાજ	: ૪૨.
આર્સ	: ૭૦.
આસામ	: ૯૦, ૩૧૧.
આબેડકર	: ૧૬૬.

ધ

ધક્યાલ	: ૨૨૬.
ધજીત	: ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૪, ૨૭૮.
ધટિલિ	: ૪૨, ૩૨૦.
ધડન	: ૧૬૦.
ધન્ડોનેશિયા	: ૩૪, ૩૬, ૫૮, ૮૪, ૮૫, ૯૫, ૧૦૧, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૯, ૨૦૪, ૩૧૧, ૩૨૫, ૩૨૯, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૬, ૩૯૫, ૪૩૮, ૪૪૦.
ધન્દિરા	: ૭૬, ૧૩૨, ૧૫૧, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૯૪, ૧૯૫, ૨૦૧, ૨૪૯, ૨૫૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૬, ૪૨૭.
‘ ધન્દિરાને પત્રો ’	: ૪, ૨૫, ૭૮, ૧૮૨, ૪૨૩.
ધમ્મનશીન	: ૪૨.
ધમ્મિતરસુદ	: ૪૨.
ધમ્મનખતૂતા	: ૪૨, ૭૭, ૧૫૨.
ધર્મીન	: ૧૧૭, ૩૦૪.
ધરિકે	: ૨૦૪, ૩૮૧.
ધરિન	: ૩૨, ૩૫, ૩૬, ૪૨, ૭૧, ૧૦૬, ૧૨૭, ૧૬૭, ૨૦૪, ૩૭૮, ૩૮૧.
ધલિપડ	: ૪૨.
ધલિઆબેથ	: ૩૩૫.
ધલોરા	: ૬૯, ૩૧૮.
ધશુ	: ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૯૮, ૧૦૦.
ધર્મિ ધન્દિયા કંપની	: ૪૨.

ઈસ્તિહાન	: ૭૧.
ઈસ્લામ	: ૩૫, ૩૭, ૪૦, ૮૨.
ઈલેડ	: ૨૮, ૩૧, ૮૪, ૯૩, ૯૪, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૩૬, ૧૬૩, ૨૦૩, ૨૨૨, ૨૫૩, ૩૧૭, ૩૨૦, ૩૩૦, ૩૭૬.

ઉ

ઉદયશંકર	: ૬૫, ૭૧, ૭૪.
ઉપનિષદ	: ૬, ૨૧, ૨૨, ૭૯, ૧૩૦, ૨૭૭, ૨૯૪.
ઉભરખપ્પામ	: ૪૨.
ઉદ્ધૃ	: ૫૪.

ઐ

ઐય. જી. વેલ્સ	: ૩૦, ૪૦, ૭૬.
ઐય. સી. મુકરજી	: ૧૬૬.
ઐટલી	: ૨૦૩.
ઐડન	: ૨૦૧.
ઐર્લેન્ડન	: ૪૨.
ઐનાકીઝમ	: ૭૭.
ઐની બિસેન્ટ	: ૧૬૧, ૧૮૭, ૨૮૭, ૩૪૫.
ઐન્જલ્સ	: ૭૬, ૭૭.
ઐબીસીનીયા	: ૯૯.
ઐલીફન્ટાની ગુફાઓ	: ૬૯.
ઐશિયા	: ૨૭, ૨૮, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૦, ૮૪, ૮૫, ૯૬, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૨૩, ૧૬૨, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૯૪, ૨૦૪, ૨૬૫, ૩૨૧, ૩૩૩, ૩૭૮, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૪, ૩૮૭.
‘ ઐશિયા અને યુરોપ ’	: ૭૬.
ઐશિયાઈ પરિષદ	: ૩૩૪, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૪.

ઐ

ઐકસક્રડ	: ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૮૨, ૨૦૨, ૨૨૨, ૪૨૪, ૪૨૫.
‘ ઐન ઇંગ્લેન્ડ ’	: ૨૯.

ખ

‘ખંડિત ભારત’	: ૨૮૯.
ખંડુભાઈ દેસાઈ	: ૨૦૭.
‘ખાદીનું’ અર્થશાસ્ત્ર	: ૨૮૯.
ખાનસાહેબ	: ૧૯૮.
ખ્રિસ્તીધર્મ	: ૩૫, ૩૯, ૪૦, ૮૨.

ગ

ગગનવિહારી મહેતા	: ૨૦૭.
ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થી	: ૧૯૮, ૨૧૫, ૨૧૬.
ગંગાધરરાવ દેશપાંરે	: ૧૯૯.
ગાંધીજી	: ૫, ૬, ૧૧, ૧૯, ૨૦, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૩૮, ૪૦, ૪૫, ૪૮, ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૯, ૬૧, ૬૨, ૬૬, ૬૭, ૭૦, ૭૪, ૭૫, ૭૮, ૮૩, ૮૪, ૮૭, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૯, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૯, ૨૨૨, ૨૨૮, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૬૦, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૫, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૯૧, ૨૯૪, ૨૯૭, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૨, ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૮, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬,

૩૭૭, ૩૭૯, ૩૯૧, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૦૩,
૪૦૪, ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૨૮, ૪૩૧, ૪૩૬.

ગાંધીવાદ : ૯૪, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૬, ૧૭૫, ૧૭૬, ૨૦૨,
૨૭૧, ૨૭૩, ૨૮૮, ૨૯૩, ૪૨૮.

ગિજો : ૨૯.

ગીએના : ૯૫.

ગીબન : ૨૯, ૪૨.

ગીરજાશંકર બાજપાઈ : ૧૬૬, ૨૦૭.

ગીરી : ૨૦૬.

ગીલ્બર્ટ મરે : ૨૦૨.

ગુજરાત : ૯૦, ૩૧૫, ૩૧૭.

ગુપ્ત યુગ : ૩૬.

ગુલઝારીલાલ નંદા : ૨૦૭.

ગુલામ મહમદ : ૧૬૧.

ગૅરીઓલ્ડી : ૭૬, ૯૩.

ગોપાલન : ૨૪૪.

ગોપાળ સ્વામી આચંદ્ર : ૧૬૬, ૨૦૬.

ગોવા : ૨૬૦, ૨૬૧, ૩૮૭.

ગોવિંદ વલ્લભ પંત : ૧૩૧, ૧૫૧.

ગોળમેજી પરિષદ : ૨૧૯.

ગ્રીક : ૨૯, ૪૨, ૬૨.

ગ્રીસ : ૩૨, ૩૭, ૩૮, ૧૧૧.

ઘ

ઘનસામદાસ ખીરલા : ૬૨, ૨૦૧.

ચ

ચર્ચીલ : ૧૨૨, ૧૭૪, ૨૦૪.

ચંદીગઢ : ૩૩૬.

ચંદુલાલ ત્રિવેદી : ૧૬૬, ૨૦૭.

ચંદ્રગુપ્ત : ૩૭.

ચંદ્રશેખર : ૭૫.

અ

‘અંડિત ભારત’	: ૨૮૯.
અંડુભાઈ દેસાઈ	: ૨૦૭.
‘આદીનું અર્થશાસ્ત્ર’	: ૨૮૯.
આનસાહેબ	: ૧૯૮.
ખ્રિસ્તીધર્મ	: ૩૫, ૩૯, ૪૦, ૮૨.

ગ

ગગનવિહારી મહેતા	: ૨૦૭.
ગણેશ શંકર વિઘારી	: ૧૯૮, ૨૧૫, ૨૧૬.
ગંગાધરરાવ દેશપાંડે	: ૧૯૯.
ગાંધીજી	: ૫, ૯, ૧૧, ૧૯, ૨૦, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૩૮, ૪૦, ૪૫, ૪૮, ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૯, ૬૧, ૬૨, ૬૬, ૬૭, ૭૦, ૭૪, ૭૫, ૭૮, ૮૩, ૮૪, ૮૭, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૭, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૮૧, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૯, ૨૦૨, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૧૯, ૨૨૨, ૨૨૮, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૬૦, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૫, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૯૧, ૨૯૪, ૨૯૭, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૨, ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૮, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬,

૩૭૭, ૩૭૯, ૩૯૧, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૦૩,
૪૦૪, ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૨૮, ૪૩૧, ૪૩૬.

ગાંધીવાદ : ૯૪, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૬, ૧૭૫, ૧૭૬, ૨૦૨,
૨૭૧, ૨૭૩, ૨૮૮, ૨૯૩, ૪૨૮.

ગિન્ને : ૨૯.

ગીચેના : ૯૫.

ગીચન : ૨૯, ૪૨.

ગીરગથંકર બાજપાઈ : ૧૬૬, ૨૦૭.

ગીરી : ૨૦૬.

ગીર્યટ્ મરે : ૨૦૨.

ગુજરાત : ૯૦, ૩૧૫, ૩૧૭.

ગુપ્ત યુગ : ૩૬.

ગુલઝારીલાલ નંદા : ૨૦૭.

ગુલામ મહમદ : ૧૬૧.

ઝેરીઆદડી : ૭૬, ૯૩.

ગોપાલન : ૨૪૪.

ગોપાળ સ્વામી આચંદ્ર : ૧૬૬, ૨૦૬.

ગોવા : ૨૬૦, ૨૬૧, ૩૮૭.

ગોવિંદ વલ્લભ પંત : ૧૩૧, ૧૫૧.

ગોળમેચ પરિપદ : ૨૧૯.

ગ્રીક : ૨૯, ૪૨, ૬૨.

ગ્રીસ : ૩૨, ૩૭, ૩૮, ૧૧૧.

ઘ

ઘનશ્યામદાસ ખીરલા : ૬૨, ૨૦૧.

ચ

ચર્ચાલ : ૧૨૨, ૧૭૪, ૨૦૪.

ચંદીગઢ : ૩૩૬.

ચંદુલાલ નિવેદી : ૧૬૬, ૨૦૭.

ચંદ્રચુપ્ત : ૩૭.

ચંદ્રશેખર : ૭૫.

ચાઉ-એન-લાઈ	: ૮૫, ૧૨૨, ૨૦૪, ૨૦૮, ૨૯૬, ૩૩૨, ૩૮૦, ૩૮૫, ૩૮૬.
આવાંક	: ૪૨.
ચાંગ-કાઈ-શેક	: ૧૬૩, ૧૭૧, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૭૬, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૮, ૩૨૩, ૩૮૦, ૩૮૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૪૪૦.
ચિંતામણુ દેશમુખ	: ૧૬૬, ૨૦૬, ૨૦૭.
ચીકાગો	: ૩૨૭, ૩૨૮.
ચીન	: ૨૭, ૩૨, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૨, ૪૫, ૮૫, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૪૯, ૨૭૬, ૨૯૫, ૨૯૮, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૭૮, ૩૮૪, ૩૯૨, ૩૯૫, ૪૦૧, ૪૩૮, ૪૪૪.
ચુંકીંગ	: ૩૨૩.

જ

‘જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન’: ૬, ૨૭, ૩૦, ૭૮, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૦, ૨૭૮, ૨૮૯, ૪૨૩.

‘જગતનો ઇતિહાસ’	: ૪.
જતીનદાસ	: ૧૯૯.
જતીન્દ્રનાથ	: ૭૫.
જહુનાથ સરકાર	: ૪૩.
જનસંઘ	: ૧૭૦.
જયપ્રકાશ નારાયણ	: ૭૫, ૧૦૫, ૧૯૯, ૨૦૬, ૩૫૮, ૪૦૨, ૪૦૬.
જરથુસ્ત	: ૩૬, ૯૮.
જરથોસ્તી	: ૪૨.
જરથોસ્તી ધર્મ	: ૩૫.
જર્મની	: ૨૮, ૪૨, ૬૫, ૩૧૭, ૩૧૯.
જલીયાંવાલા	: ૧૮૮, ૧૯૮, ૨૭૬, ૩૪૬.

જવાહર

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ

સાહિત્યકાર તરીકે : ૩ થી ૨૫.

કાવ્યવાચન વિશેષ પ્રિય : ૬.

અનેક સાહિત્યસ્વરૂપો ખેડ્યાં : ૭.

આત્મકથા વિશે : ૭ થી ૨૦.

જાતને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન નથી : ૧૦.

આત્મા કવિનો : ૧૨.

સરસ રેખાચિત્રકાર : ૧૪.

પ્રકૃતિપ્રેમી : ૧૬.

‘મારું’ હિન્દુ દર્શન’ વિશે : ૨૦ થી ૨૩.

ઇતિહાસકાર તરીકે : ૨૬ થી ૪૮.

આમપ્રજ્ઞની ભક્તિ : ૩૬.

ધરુના મન વિશે મંતવ્ય : ૩૮ થી ૩૯,

નેપોલિયન ” ” : ૪૧.

અંગ્રેજોની શોષણ નીતિ : ૪૪ થી ૪૫.

હુએન સંગ : ૪૭.

ગાંધીજીનું ચિત્ર : ૪૮

વક્તા તરીકે : ૪૯ થી ૬૧.

ભાષણો પૃથક્કરણાત્મક : ૫૧.

સંવેદનશીલતા : ૫૧.

પાકીસ્તાનને અમેરિકા લશ્કરી

સહાય વિશે : ૫૩.

અંગ્રેજોમાં ઉત્તમ વક્તા : ૫૩.

આમજનનાના બને છે : ૫૬.

ઈન્ડોનેશિયામાં આપેલ ભાષણો : ૫૮.

૧૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭નું ભાષણ : ૫૮, ૫૯.

ગાંધીજીના અવસાન વખતનું

ભાષણ : ૬૦.

અરિયવિસર્જન વખતનું ભાષણ : ૬૧.

જીવનકલાધર : ૬૨ થી ૭૨.

નાટકો અને બોલપટો પર ટીકા	: ૬૫.
ગાંધીજીની કલાદૃષ્ટિ વિષે	: ૬૬.
હિન્દીકળા વિષે	: ૬૭, ૬૮.
ગાંધીજી અને જવાહરની સૌન્દર્ય દૃષ્ટિમાં ભેદ	: ૭૦.
ધર્મિક્ષરાન વિષે	: ૭૧, ૭૨.
‘હિન્દના ઋતુરાજ’	: ૭૨.
જવાહરનું ઘડતર	: ૭૩ થી ૮૨.
વ્યક્તિ વિશેષો	: ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬.
તેર વર્ષે	: ૭૪.
પુસ્તકો દ્વારા ઘડતર	: ૭૬ થી ૮૦.
માકર્સ સંબંધી	: ૭૭.
નવલકથા વાચન વિષે વિચારો	: ૭૮.
ઇતિહાસ ” ”	: ૭૮.
માકર્સની અસર	: ૭૮.
ધર્મ સંબંધી વિચારો	: ૭૯.
સંસ્થાઓએ કરેલું ઘડતર	: ૮૦ થી ૮૨.
સંસ્કૃતિઓની અસર	: ૮૨.
લોકસેવક તરીકે	: ૮૭ થી ૯૧.
પગપાળા કરેલી મુસાફરી	: ૮૮.
અલાહાબાદ સુધરાઈના પ્રમુખ	: ૮૮.
રમખાણોમાં સેવાકાર્ય	: ૯૦.
આસામના જલપ્રલયમાં રાહતકાર્ય	: ૯૦.
ક્રાન્તિવાદી	: ૯૨ થી ૯૭.
ગાંધીજીની અસર	: ૯૫.
પૂર્વપશ્ચિમનો સમન્વય	: ૯૮ થી ૧૦૨.
ભારતીય સંસ્કૃતિના પર્વોપક	: ૧૦૩ થી ૧૦૬.
ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે	: ૧૦૪ થી ૧૦૭.
હિન્દની કળા વિષે	: ૧૦૬.
સિંધુપ્રદેશની સંસ્કૃતિ વિષે	: ૧૦૭, ૧૦૮.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જીવનના

આનંદને સ્થાન : ૧૦૮.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ : ૧૧૦ થી ૧૧૪.

વિજ્ઞાન અને તેનો ઉપયોગ : ૧૧૦.

વિજ્ઞાન દૃષ્ટિની જીવન પર અસર : ૧૧૦, ૧૧૧.

વૈજ્ઞાનિક ખાતું ખોલે છે : ૧૧૧.

વિજ્ઞાન સંશોધન સમિતિના

પ્રમુખ અને છે : ૧૧૧.

વિજ્ઞાન પ્રેમ : ૧૧૨, ૧૧૩.

વિશ્વવિજ્ઞાન પરિષદમાં : ૧૧૩.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અમરણી : ૧૧૫ થી ૧૧૯.

આદર્શવાદી અને વ્યવહાર

દક્ષ : ૧૨૦ થી ૧૨૪.

ખ્રિસ્તીય શાહીનંત્ર વિશે : ૧૨૨.

ગાંધીજીના વારસદાર : ૧૨૫ થી ૧૨૮.

ગાંધીવાદી અહિંસામાં શ્રદ્ધા : ૧૨૬.

સત્યમાં વિશ્વાસ : ૧૨૬.

સમસ્યામાં શ્રદ્ધા : ૧૨૭.

ધર્મપરાયણ, સમાજ

સુધારક, ટેળવણીકાર : ૧૨૯ થી ૧૩૮

ધર્મ વિશે : ૧૩૧.

ધર્મ અન્યો વિશે : ૧૩૧.

સત્યસંબંધમાં સુધારક : ૧૩૨.

ધાર્મિક બાબતોમાં સુધારણા : ૧૩૩.

મુત્સદ્દી અને ફિસમ્મત : ૧૩૪.

ટેળવણી સંબંધી વિચારો : ૧૩૬ થી ૧૩૮.

શાંતિનિકેતન : 'વિશ્વ ભારતી'

વિશે : ૧૩૭

જેલજીવન : ૧૩૯ થી ૧૫૮.

જેલ જીવનમાં સ્વાથય : ૧૪૨.

નાટકો અને બોલપટો પર ટીકા	: ૬૫.
ગાંધીજીની કલાદષ્ટિ વિષે	: ૬૬.
હિન્દીકળા વિષે	: ૬૭, ૬૮.
ગાંધીજી અને જવાહરની સૌન્દર્ય દષ્ટિમાં બેઠ	: ૭૦.
ધર્મશ્રાવણ વિષે	: ૭૧, ૭૨.
‘હિન્દના ઋતુરાજ’	: ૭૨.
જવાહરનું ઘડતર	: ૭૩ થી ૮૨.
વ્યક્તિ વિશેષો	: ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬.
તેર વર્ષે	: ૭૪.
પુસ્તકો દ્વારા ઘડતર	: ૭૬ થી ૮૦.
માકર્સ સંબંધી	: ૭૭.
નવલકથા વાચન વિષે વિચારો	: ૭૮.
ઇતિહાસ ” ”	: ૭૮.
માકર્સની અસર	: ૭૮.
ધર્મ સંબંધી વિચારો	: ૭૯.
સંસ્થાઓએ કરેલું ઘડતર	: ૮૦ થી ૮૨.
સંસ્કૃતિઓની અસર	: ૮૨.
લોકસેવક તરીકે	: ૮૭ થી ૯૧.
પગપાળા કરેલી મુસાફરી	: ૮૮.
અલાહાબાદ મુદરાઈના પ્રમુખ	: ૮૮.
રમખાણોમાં સેવાકાર્ય	: ૯૦
આસામના જલપ્રલયમાં રાહતકાર્ય	: ૯૦.
ક્રાન્તિવાદી	: ૯૨ થી ૯૭.
ગાંધીજીની અસર	: ૯૫.
પૂર્વપશ્ચિમનો સમન્વય	: ૯૮ થી ૧૦૨.
ભારતીય સંસ્કૃતિના પર્યાયક	: ૧૦૩ થી ૧૦૬.
ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે	: ૧૦૪ થી ૧૦૭.
હિન્દની કળા વિષે	: ૧૦૬.
સિંધુપ્રદેશની સંસ્કૃતિ વિષે	: ૧૦૭, ૧૦૮.

સાધુ મહાગુજ સાથે મુલાકાત	: ૨૫૨.
આમસેવક સાથેનો પ્રસંગ	: ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫.
નિવાર્થીઓ વચ્ચે	: ૨૫૭.
અધિકારીની બરતરફી અને માફીનો પ્રસંગ	: ૨૫૮, ૨૫૯.
ગોવામાં	: ૨૬૦, ૨૬૧.
પિતા પુત્ર	: ૨૬૩ થી ૨૬૭.
કેંગ્રેસ પ્રમુખનું પદ સોંપે છે	: ૨૬૫.
બન્ને પ્રથમ ગાંધીજીનો વિરોધ કરે છે	: ૨૬૬.
બન્ને કેંગ્રેસમાં રહીને કાર્ય કરે છે	: ૨૬૬.
પિતાપુત્ર : બન્ને હિન્દના ન્યોતિધર્મી :	: ૨૬૭.
જવાહર અને ગાંધીજી	: ૨૬૮ થી ૨૭૯.
ગાંધીજી વારસદાર ગણે છે	: ૨૬૯, ૨૭૦.
જવાહર ગાંધીજી અન્યોન્યના પૂરક	: ૨૭૦, ૨૭૧.
ગાંધીજીની સાધન સાધ્યશક્તિ જવાહર અપનાવે છે	: ૨૭૧.
જવાહર ગાંધીજીના ભિન્ન ઉછેર	: ૨૭૧, ૨૭૨.
ગાંધીજી સ્વદેશી, જવાહર સર્વદેશી	: ૨૭૪.
દેરાડૂ લારકીએ આપેલી જવાહરની ઓળખ, ' હિન્દનો અવાજ '	: ૨૭૪.
જવાહર અને ટાગોર	: ૨૭૫ થી ૨૭૬.
બન્ને આતુરાજ	: ૨૭૫.
બન્ને મદાન લેખકો	: ૨૭૬.
બન્ને સારા જગતના છે	: ૨૭૭.
બન્ને અમીરો છતાં ગરીબો માટે	

હમદદી	: ૨૭૭.
ટાગોરના સાહિત્ય પ્રત્યે જવાહરની ભક્તિ	: ૨૭૭.
જવાહર કલાભક્ત, ટાગોર કલાકાર	: ૨૭૮.
બન્ને વિદ્વાનો	: ૨૭૮.
બન્ને ગાંધીજીના ભક્ત	: ૨૭૮.
જવાહર અને સરદાર	: ૨૮૦ થી ૨૮૫.
બન્ને પ્રખર સેનાનીઓ	: ૨૮૦.
બન્ને પોતપોતાની રીતે મહાન	: ૨૮૧.
જવાહરની મહત્તા પરાયત્ત, સરદારની સ્વાયત્ત	: ૨૮૨.
સરદાર, જવાહરનું રાજકારણ	: ૨૮૨ થી ૨૮૪.
જવાહર આદર્શવાદી, સરદાર વાસ્તવવાદી	: ૨૮૪.
બન્ને મહાપુરુષો : અન્યોન્યના પૂરક	: ૨૮૫.
જવાહર અને રાજેન્દ્રપ્રસાદ	: ૨૮૬ થી ૨૯૦.
બન્નેનું ધડતર લિન્ન	: ૨૮૬.
બન્ને ત્યાગવીર	: ૨૮૭.
બન્નેના માનસપિતા ગાંધીજી	: ૨૮૭, ૨૮૮.
બન્ને વચ્ચે સાંસ્કૃતિક તફાવત	: ૨૮૯.
બન્ને સાહિત્યકાર અને પત્રકાર	: ૨૮૯.
જવાહર અને રાજાજી	: ૨૯૧ થી ૨૯૪.
બન્ને વચ્ચે મૈત્રી છતાં મતભેદ	: ૨૯૩.
બન્ને લેખકો	: ૨૯૪.
જવાહર અને માઓસે	: ૨૯૫ થી ૨૯૯.
બન્ને સ્વપ્ન દષ્ટીઓ અને નિષ્ણાત	: ૨૯૬.
બન્ને આકર્ષના ભક્ત ખરા પણ	:
જવાહર તો.....	: ૨૯૭.
જવાહર અને સુભાષ	: ૩૦૦ થી ૩૦૬.
બન્નેની કાર્યસરણી અને વિચારધારામાં અંતર	: ૩૦૧ થી ૩૦૨.

પ્રવાસી જવાહર	: ૩૧૦ થી ૩૪૨.
વિદેશ પ્રવાસ	: ૩૧૧
પ્રથમ વિદેશગમન અભ્યાસ માટે	: ૩૧૨.
દ્વિમાસ્ય પ્રવાસ	: ૩૧૩.
ગામગામના પ્રવાસે	: ૩૧૪.
શાંતિનિકેતનની મુલાકાત	: ૩૧૫.
તેર વર્ષ પછી પુનઃ યુરોપના પ્રવાસે	: ૩૧૬
સુજાતના પ્રવાસે	: ૩૧૭, ૩૧૮.
લંકાના પ્રવાસે	: ૩૧૮.
ગ્રિહાર-ચરવગ્ગના પ્રવાસે	: ૩૧૯.
યુરોપ પ્રવાસ	: ૩૧૯, ૩૨૦.
હિન્દમાં આગમન અને પ્રવાસ	: ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨.
આરમોલોનોની ઓગવર્ષા નજરે નિહાળે છે	: ૩૨૨.
ચીનનો પ્રવાસ	: ૩૨૩.
પાછા હિન્દમાં	: ૩૨૪.
અભોગ્ગના પ્રવાસે	: ૩૨૪.
મલાયા ઇન્ડોનેશિયાની યાત્રા	: ૩૨૫.
પેરિસ લંડનનો પ્રવાસ	: ૩૨૬.
અમેરિકાનો પ્રવાસ	: ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮.
હિન્દમાં પ્રવાસ	: ૩૨૯.
ઇલિઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે ઇંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ	: ૩૩૦.
માદરેવનન કાશ્મીરના પ્રવાસે	: ૩૩૦.
પાકીસ્તાનના રાજકીય પ્રવાસે	: ૩૩૧.
બીજવાર ચીનના પ્રવાસે	: ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪.
પેર્સિયામાં	: ૩૩૩.
શાંધાઈમાં	: ૩૩૩.
ઇન્ડોનેશિયાના પ્રવાસે	: ૩૩૪.
હિન્દની પરક્રમ્મા	: ૩૩૬.
અહાદેશમાં	: ૩૩૭.

હમદદી	: ૨૭૭.
ટાગોરના સાહિત્ય પ્રત્યે	
જવાહરની ભક્તિ	: ૨૭૭.
જવાહર કલાભક્ત, ટાગોર કલાકાર	: ૨૭૮.
બન્ને વિદ્વાનો	: ૨૭૮.
બન્ને ગાંધીજીના ભક્ત	: ૨૭૮.
જવાહર અને સરદાર	: ૨૮૦ થી ૨૮૫.
બન્ને પ્રખર સેનાનીઓ	: ૨૮૦.
બન્ને પોતપોતાની રીતે મહાન	: ૨૮૧.
જવાહરની મહત્તા પરાયત્ત,	
સરદારની સ્વાયત્ત	: ૨૮૨.
સરદાર, જવાહરનું રાજકારણ	: ૨૮૨ થી ૨૮૪.
જવાહર આદર્શવાદી, સરદાર	
વાસ્તવવાદી	: ૨૮૪.
બન્ને મહાપુરુષો : અન્યોન્યના	
પૂરક	: ૨૮૫.
જવાહર અને રાજેન્દ્રપ્રસાદ	: ૨૮૬ થી ૨૯૦.
બન્નેનું ઘડનર લિન્ન	: ૨૮૬.
બન્ને ત્યાગવીર	: ૨૮૭.
બન્નેના માનસપિના ગાંધીજી	: ૨૮૭, ૨૮૮.
બન્ને વચ્ચે સાંસ્કૃતિક તફાવત	: ૨૮૯.
બન્ને સાહિત્યકાર અને પત્રકાર	: ૨૮૯.
જવાહર અને રાજાજી	: ૨૯૧ થી ૨૯૪.
બન્ને વચ્ચે મિત્રી છતાં મતભેદ	: ૨૯૩.
બન્ને લેખકો	: ૨૯૪.
જવાહર અને આઓત્સે	: ૨૯૫ થી ૨૯૯.
બન્ને સ્વપ્ન દષ્ટાઓ અને નિષ્ણાત :	૨૯૬.
બન્ને માકર્સના ભક્ત ખરા પણ :	
જવાહર તો..... :	૨૯૭.
જવાહર અને સુભાષ	: ૩૦૦ થી ૩૦૯.
બન્નેની કાર્યસરણી અને	
વિચારધારામાં અંતર	: ૩૦૧ થી ૩૦૨.

અવાસી જવાહર	: ૩૧૦ થી ૩૪૨.
વિદેશ પ્રવાસ	: ૩૧૧
પ્રથમ વિદેશગમન અભ્યાસ માટે	: ૩૧૨.
દ્વિમાસ્ય પ્રવાસ	: ૩૧૩.
ગામગાંના પ્રવાસે	: ૩૧૪.
શાતિનિકેતનની મુલાકાત	: ૩૧૫.
તેર વર્ષ પછી પુનઃ યુરોપના પ્રવાસે	: ૩૧૬
ગુજરાતના પ્રવાસે	: ૩૧૭, ૩૧૮.
લંકાના પ્રવાસે	: ૩૧૮.
બિહાર-વરવગાના પ્રવાસે	: ૩૧૯.
યુરોપ પ્રવાસ	: ૩૧૯, ૩૨૦.
હિન્દમાં આગમન અને પ્રવાસ	: ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨.
આરમોલોનોની બેંચવર્ષા નજરે નિહાળે છે	: ૩૨૨.
ચીનનો પ્રવાસ	: ૩૨૩.
પાછા હિન્દમાં	: ૩૨૪.
અમોગાના પ્રવાસે	: ૩૨૪.
મલાયા ઇન્ડોનેશિયાની યાત્રા	: ૩૨૫. .
પેરિસ લંડનનો પ્રવાસ	: ૩૨૬.
અમેરિકાનો પ્રવાસ	: ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮.
હિન્દમાં પ્રવાસ	: ૩૨૯.
ઇસિઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે ઇંગ્લેંડનો પ્રવાસ	: ૩૩૦.
માદરેવનન કાશ્મીરના પ્રવાસે	: ૩૩૦.
પાકીસ્તાનના રાજકીય પ્રવાસે	: ૩૩૧.
ળીજ્જાર ચીનના પ્રવાસે	: ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪.
પેર્સીગમાં	: ૩૩૩.
શાંધાઈમાં	: ૩૩૩.
ઇન્ડોનેશિયાના પ્રવાસે	: ૩૩૪.
હિન્દની પરક્રમ્મા	: ૩૩૬.
અહરદેશમાં	: ૩૩૭.

૨૨ીયા યુગોસ્લેવિયાની

યાત્રાએ	: ૩૩૭.
મોરકોમાં	: ૩૩૭
રૂઝીયાનાં સાંસ્કૃતિક ઔદ્યોગિક	
કેન્દ્રો જોયાં	: ૩૩૮.
પોલોમાં	: ૩૩૯.
યુગોસ્લેવિયામાં	: ૩૩૯.
યુગ્મન સારાખૂની યાત્રાએ	: ૩૪૦.
જવાહરલાલ અને મહાસભા :	૩૪૩ થી ૩૭૭.
૭ ૭ વાર કોંગ્રેસ પ્રમુખ	: ૩૪૩.
કોંગ્રેસનો પ્રથમ સંપર્ક	: ૩૪૪.
પહેલીવાર ગાંધીજીને મળ્યા	: ૩૪૫.
મહાસભાનું મંત્રીપદ અને	
કામગીરી	: ૩૪૭ થી ૩૫૬.
‘આનંદસવન’ ની રાષ્ટ્રને ભેટ	: ૩૫૨.
મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે	
કામગીરી	: ૩૫૩ થી ૩૬૨.
૪૦ વર્ષની વયે પ્રથમવાર	
મહાસભાના પ્રમુખ અને છે	: ૩૫૪.
દૈનિકાત્માદ અધિવેશનમાં	
સર્વાનુમતે પ્રમુખ	: ૩૬૫.
જવાહરની નજાણાઈ	: ૩૬૬.
કલ્યાણી મહાસભામાં	: ૩૭૦.
દેવરભાઈને પ્રમુખપદ સોંપે છે.	: ૩૭૨.
મહાસભાના ભીષ્મપિતામહ	: ૩૭૬.
જવાહરની વિદેશનીતિ	: ૩૭૮ થી ૩૯૮.
અંધાજ દેશોના મિત્ર	: ૩૭૮.
વિદેશનીતિ ગાંધીજીની	
ભાવનાઓથી ધમ્મ છે	: ૩૭૯.
પંચશીક્ષના સિદ્ધાંતો	: ૩૮૫, ૩૮૬.
બીનઆક્રમણની નીતિ	: ૩૮૯.

વિદેશનીતિ : શાંતિપ્રધાન	: ૩૯૩.
પરદેશનીતિનો પાથો : વાસ્તવવાદ	: ૩૯૬.
વિદેશનીતિનો પ્રધાન સૂર :	
સહઅસ્તિત્વ	: ૩૯૬.
જવાહરની વિચારધારા	: ૩૯૯ થી ૪૨૧.
વિચારો : રાજકારણ અંગે	: ૩૯૯.
લોકશાહી રસમમાં શ્રદ્ધા	: ૪૦૦.
સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણમાં માને છે	: ૪૦૧.
સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે સંબંધ	: ૪૦૨.
દેશની આર્થિક પ્રગતિ વિષે	: ૪૦૪, ૪૦૫.
માલિકમજૂરના ઝઘરા વિષે	: ૪૦૪.
શિક્ષિત બેકારો વિષે	: ૪૦૫.
સામાજિક વિચારો	: ૪૦૭.
સ્ત્રીપુરુષ હડો વિષે	: ૪૦૮.
કુટુંબપ્રથા વિષે	: ૪૦૮, ૪૦૯.
શિક્ષણ વિષે	: ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧.
સાહિત્ય વિષે વિચારો	: ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪.
વૈજ્ઞાનિકો વિષે	: ૪૧૬.
ધર્મ સંબંધી વિચારો	: ૪૧૭.
ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષે વિચારો	: ૪૧૭ થી ૪૨૦.
પ્રિયદર્શિની ઇન્દિરા	: ૪૨૨ થી ૪૨૭.
નેહરુવાદ	: ૪૨૮ થી ૪૩૧.

જવાહરના વ્યક્તિત્વનાં

નિરનિરાળાં પાસાંઓ ૪૩૨ થી ૪૪૪.

શાંતિનો સંદેશો લાવનાર માનવી : ૪૩૪.

રસદષ્ટિની વિવિધતા અને જીવનનો

અખૂટ રસ. : ૪૩૮, ૪૩૯.

વિરોધાભાસ : આદર્શવાદી

જતાં વાસ્તવવાદી : ૪૩૯.

એશિયાના પ્રાણુ : ૪૪૦.

વ્યક્તિ તરીકે મહાન	૪૪૩, ૪૪૪
જાપાન	: ૧૧, ૨૭, ૩૫, ૩૬, ૯૯, ૨૭૪, ૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૬
જાના	૬૯
જીતેન્દ્રમોહન મેનગુપ્તા	• ૧૯૭
જીનીના	૩૨૨
જીનીના પરિપત્ર	૪૪૧
જીન્ના	૧૧૮, ૧૭૫, ૨૦૬, ૨૩૦, ૩૩૧, ૩૬૪, ૩૭૧, ૪૦૨.
જીરો	૪૨.
જોન ગ થર	: ૧૦૩
જોન મથાઈ	૧૬૬, ૨૦૬
જ્યોર્જ વોશીંગ્ટન	૩૨૭
જ્યોર્જ મેન્ટસમરી	૨૯
ઝ	
ઝકરુ' નાખાન	૧૯૩
ઝરિયા	• ૧૦૩
ઝેમ્બાવેલેકિયા	૧૬૧, ૧૭૯, ૩૧૩, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૮૧.
ટ	
ટાનજી	૧૦૭, ૧૬૨, ૧૯૮, ૨૬૩, ૨૮૦, ૩૬૪
ટાગોર	૨૨, ૪૨, ૬૬, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૮, ૯૮, ૧૩૬, ૧૩૭, ૨૦૦, ૨૨૯, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯ ૩૧૫, ૪૧૧, ૪૨૪
ટાટા	• ૨૦૭
ટિબેટ	: ૧૪૦, ૩૪૫
ટેન	૨૯
ટેનીસન	૧૨
ટયુડરયુગ	૩૬
ટ્રવેલ્સન	• ૭૬
'ટ્રો મી'	• ૭૬
ટ્રેન	૨૦૫, ૩૨૬.

५

उय	: ८५, १६२.
उनेस	: ३७८.
अरवीन	: ३७, ४१.
डीकन्स	: ७६.
‘डीकसाधन ओक् ध वेस्ट’	: ७८.
‘डी प्रोक्-डीस’	: २०.
‘डोन कपीकओट’	: ७६,
डॉ. कालिदास नाग	: २०२.
„ डेसकर	: ३६४.
„ भानसाहेब	: १६८.
„ आडीर हुसेन	: २०६, २३५, २३६.
„ भीरबल सहाय	: २०२.
„ भी. सी. शैथ	: २०२.
„ बाबा	: २०२.
„ महमद आदम	: १६८.
„ मेघनाद शहा	: २०२.
„ रंगा	: १६६.
„ राधाकृष्णन	: २०२.
„ शांतिस्वरूप भाटनागर	: २०२.
„ सईबिहीन डीयलु	: १६७.
„ सी. पी. रामन	: २०२.
„ सैयद महमुद	: १४७, १६७, २४२.
„ हाटा	: २०४.

६

देयरबाध	: २०७, ३४०, ३४१, ३७१, ३७२, ३७३.
---------	---------------------------------

७

तक्षशीला	: ३६, ४२.
तसलुक अहमद शेरवाली	: १६७.
तानसेन	: ४२, ७१.
तिजेट	: ३५, ६४, १५२, ३१३.

વ્યક્તિ તરીકે મહાન	૪૪૩, ૪૪૪
ગાળાન	૧૧૧, ૨૭, ૩૫, ૩૬, ૬૬, ૨૭૪, ૩૬૫, ૪૦૦, ૪૦૬
ગાના	૬૯
છતેન્દ્રમોહન મેનગુપ્તા	૧૮૭
છનીના	૩૨૨
છનીના પતિન	૪૪૧
છન્ના	૧૧૮, ૧૭૫, ૨૦૬, ૨૩૦, ૩૩૧, ૩૬૪, ૩૭૧, ૪૦૨
છરો	૪૨
જોન ગથર	૧૦૩
જોન મથાઈ	૧૬૬, ૨૦૬
જ્યોર્જ વોશીંગ્ટન	૩૨૭
જ્યોર્જ મેન્ટસમરી	૨૯
ઝ	
ઝકરુનાખાન	૧૯૩
ઝરિયા	૧૦૩
ઝેમ્બોવેકિયા	૧૬૧, ૧૭૯, ૩૧૩, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૮૧
ટ	
ટાન	૧૦૭, ૧૬૨, ૧૮૮, ૨૬૩, ૨૮૦, ૩૬૪
ટાગોર	૨૨, ૪૨, ૬૬, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૮, ૯૮, ૧૩૬, ૧૩૭, ૨૦૦, ૨૨૯, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯ ૩૧૫, ૪૧૧, ૪૨૪
ટાટા	૨૦૭
ટિગ્ગ	૧૪૦, ૩૪૫
ટેન	૨૯
ટેનીસન	૧૨
ટયુડરયુગ	૩૬
ટૂવેલ્યન	૭૬
ટૂટી મી	૭૬
ટુમેન	૨૦૫, ૩૨૬.

૬

ડચ	૯૫, ૧૬૨
ડનેસ	૩૭૮
ડારનીન	૩૭, ૪૧
ડીકન્સ	૭૬
‘ડોકનાઇન ઓફ ધ વેસ્ટ’	૭૮
‘ડી પ્રોફન્ડીસ’	૨૦
‘ડોન ક્વીકઝોટ’	૭૬,
ડૉ કાલિદાસ નાગ	: ૨૦૨
„ ડેસકર	૩૬૪
„ ખાનસાહેબ	૧૯૮
„ ઝાકીર હુસેન	૨૦૬, ૨૩૫, ૨૩૬
„ ખીરમન સહાણી	૨૦૨
„ ખી સી રૉય	• ૨૦૨
„ ભાભા	૨૦૨
„ મહમદ આનમ	૧૯૮
„ મેનાદ શહા	: ૨૦૨
„ રગા	૧૮૯
„ રાધાકૃષ્ણન	૨૦૨
„ શાનિસ્તરૂપ ભાટનાગર	: ૨૦૨
„ સફીઉદ્દીન કીચનુ	૧૯૭
„ સી વી રામન	૨૦૨
„ સૈયદ મહમુદ	૧૪૭, ૧૯૭, ૨૪૨
હાગ	૨૦૪

૭

દેવરભાઈ	૨૦૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩
---------	------------------------------

૮

તક્કશીરા	૩૯, ૪૨
તસદનુક અહમદ શેરવાણી	૧૮૭
તાનસેન	૪૨, ૭૧
તિબેટ	૩૫, ૬૪, ૧૫૨, ૩૧૩

વૃક્ષસ્તાન : ૨૭, ૪૫, ૨૦૨, ૩૮૧.

ન

નાવણુકાર : ૩૨૬, ૩૪૦.
 ત્રિપુરા કોંગ્રેસ : ૩૦૦, ૩૦૬, ૩૬૩.
 ત્રિભુવનસિંહ : ૨૦૪.
 ત્રિમૂર્તિ : ૬૯.
 ત્રિરુચિરાપક્ષી : ૬૬૦.

થ

થાકરે : ૭૬.
 થિયોસોફી : ૭૩, ૮૧, ૧૨૯, ૧૯૭.
 થીએર : ૨૯.
 થ્યુસિડાઈડિસ : ૨૯.
 'થી મેન ઈન એ બોટ' : ૭૬.

દ

દક્ષિણ આફ્રિકા : ૨૭, ૧૪૧, ૧૬૮, ૧૬૯, ૩૪૫, ૩૯૦, ૩૯૨,
 ૪૩૦,
 દત્તાત્રય ગાઝીજી : ૨૦૨.
 દહેરાદૂન : ૧૯, ૬૪, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૫,
 ૧૫૬, ૧૮૦, ૨૩૨, ૨૪૨, ૩૧૯.
 દામોદર ખીણ : ૮૪.
 દિલ્હી : ૮૫, ૮૫, ૧૧૩, ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૬૭,
 ૨૨૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૩,
 ૨૪૭, ૨૪૯, ૩૦૭, ૩૧૨, ૩૧૮, ૩૨૪,
 ૩૨૫, ૩૩૫, ૩૩૭, ૪૪૦.
 દીનકર (કવિ) : ૨૦૦.
 દુ મોરીએર : ૭૬.
 દેવદાસ : ૧૪૪.
 દેવીપ્રસાદ રાયચૌધરી : ૨૦૦.
 દેસાઈજી દાસ : ૭૫, ૨૧૩.
 દેવવિઠ : ૪૨.

ધ

‘ધ પાવર ઓફ નોન વાયોલન્સ’ :	૭૭.
ધમ્મપદ	: ૧૩૦.
ધૂર્જટિપ્રસાદ મુકરજી	: ૬, ૨૨૮, ૨૨૯.

ન

નગીબ	: ૩૭૮.
નણિયાદ	: ૩૪૦.
નરીમાન	: ૨૦૦, ૨૧૮,
નરેન્દ્ર દેવ (આચાર્ય)	: ૭૫, ૧૯૯, ૨૨૪, ૨૨૫, ૩૫૮.
નંદ્યાણુ (બોઝ)	: ૭૧, ૧૪, ૨૦૦.
નાગપુર કેઝિસ	: ૨૬૬.
નાગાસાકી	: ૯૮.
નાલા	: ૧૪૫.
નાયગરા ધોધ	: ૭૦, ૩૨૮.
નાલંદા	: ૪૨.
નાસર	: ૧૬૦, ૧૬૭.
નિકોલસ રોરિક	: ૬૪.
નીતશે	: ૭૭.
નેપાલ	: ૨૦૪, ૩૨૧.
નેપોલિયન	: ૩૭, ૪૧.
નેહરુવાદ	: ૪૨૮.
નેની	: ૭૦, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૮૫, ૨૪૭, ૩૧૫, ૩૧૮.
‘ નૈપધીય ચરિત ’	: ૪૩.
નોઆખાલી	: ૨૪૭.
ન્યૂટન	: ૪૧.
ન્યૂયોર્ક	: ૩૨૭.

પ

પટણા	: ૩૨૫.
પટ્ટાબી સીતારામ્યા	: ૧૯૮.
પતિયાલા	: ૮૨.

પક્ષ બક	: ૨૦૩.
પંચશીલ	: ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૯૬, ૩૯૮, ૪૩૧, ૪૪૧,
પંખા	: ૯૦, ૯૨, ૧૪૫, ૨૩૮, ૩૨૫, ૩૪૬.
પંખા હાથાકાંડ	: ૧૮૮.
પાકીસ્તાન	: ૫૧, ૫૩, ૭૨, ૯૦, ૯૫, ૧૦૫, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૬૧, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯. ૧૭૨, ૧૭૫, ૨૩૦, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૩, ૨૮૧, ૩૩૧, ૩૮૧, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૨, ૩૯૩, ૪૩૮, ૪૪૦.
પાનીકર	: ૧૬૬, ૧૭૨.
પારસીઓ	: ૩૫.
પાલીતાણા	: ૩૪૦.
‘ પીટર ઇબેટસન ’	: ૭૬.
પૂના	: ૩૧૬.
પેકીંગ	: ૩૩૨, ૩૩૩.
પેથીક લોરેન્સ	: ૭૫, ૨૦૩.
પેરીસ	: ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૩૬,
પેલેસ્ટાઈન	: ૪૫.
પોલોડ	: ૯૯, ૩૩૯, ૩૮૧.
પોર્ટુગાલ	: ૩૮૧, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૦
પોર્ટુગીઝ	: ૧૨૬, ૨૬૦, ૨૬૧, ૪૦૦.
પોંડીચેરી	: ૩૪૦.
‘ પ્રકૃતિચિત્રો ’	: ૪.
પ્રજા સમાજવાદ	: ૧૨૬.
પ્રતાપગઢ	: ૫૬, ૮૬.
‘ પ્રિન્સ ઓફ ઝેન્ડા ’	: ૭૬.
પ્રિન્સ કોપોટકીન	: ૭૭.
પ્રેમ	: ૩૩૭.
‘ પૃથ્વીરાજ રાસા ’	: ૪૩.
ફક્તઅલી	: ૧૬૬.

ફૂડીનાન્ડ ટી બુક્સ	૭૩, ૭૪
‘ફાવોરેટ નોર્થ’	૭૬
ફારસીનાફ	૧૩૯, ૧૪૫, ૧૭૧ ૧૮૦, ૨૯૧
ફીઝરેન્ડ	૨૦૩
ફીરોઝ ગાંધી	૧૯૪, ૪૨૫, ૪૨૬
ફેઝપુર	૩૬૧
ફેઝપુર મહાસલા	૩૬૧
ફોરાર્ડ્સ બ્લોક	૩૦૭
ફોન્સ	૨૮, ૨૯, ૪૨, ૯૮ ૧૧૯, ૩૨૦, ૩૮૮
ફેન્ચ મલ્તનત	૯૫, ૧૭૬
ફોર્ડ	૭૯

બ

બાગદાદ ઝરાર	૩૮૭
બનાગમ	૩૨૪, ૩૨૫
બરેલી	૧૪૯, ૧૫૦, ૩૧૮
મટૂર્ન રસેન	૮૦, ૩૩૫
બર્નાર્ડ શૉ	૧૫, ૨૦, ૭૯, ૨૦૧
બર્નીન	૩૧૩
બબ્બેન સિંહ	• ૨૦૬
બગલગ આદિનન	૨૬, ૧૪૦
બગાગા	૯૦, ૯૨, ૩૨૪, ૩૨૫
‘બાઈઝાદ’	૪૨, ૭૧
‘બાઈબિન’	૭૯
બાન્ગ	૨૦૪, ૩૩૭, ૩૮૪, ૪૩૮
બાન્ગ પરિષદ	૨૦૪, ૩૩૭, ૩૮૪, ૪૩૮
બાબીનોન	૩૨
બાયગન	૨૭૮
બારડોલી	૧૨૫ ૨૬૬
બાનકૃષ્ણ શર્મા	૧૮૮
મિપીનચંદ્ર પાન	૮૩
મિહાર	૮૯, ૮૦, ૧૨૭ ૩૧૯

મીસર	: ૭, ૩૨, ૩૬, ૪૫, ૧૧૧, ૧૨૭, ૧૬૨, ૩૧૧, ૩૨૨, ૩૨૯, ૩૮૧, ૩૯૫.
મુખારકઅલી	: ૨૬, ૭૩.
મુદકરાજ આનંદ	: ૨૦૨.
મુસોલિની	: ૯૯, ૧૭૧, ૩૭૯.
મુસ્તફા કમાલ પાશા	: ૨૭.
મુસ્લિમ	: ૪૨, ૪૩, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૭૦, ૨૩૫, ૨૭૪.
મુસ્લિમ લીગ	: ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૭૦, ૧૭૫, ૩૨૫, ૩૬૧, ૩૭૧.
મુંબઈ	: ૬૫, ૬૯, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૪, ૨૪૧, ૩૨૪, ૩૩૭.
મૂડીનાદ	: ૯.
મૃણાલિની સારાભાઈ	: ૭૧.
મૃદુલા સારાભાઈ	: ૨૦૭, ૩૬૪.
મેકડૂગલ	: ૭૯.
મેકડોનેલ્ડ	: ૧૬૧.
મેકેલે	: ૨૯.
મેક્સમૂલર	: ૭૯.
‘મેન ઓન્ડ મુપરમેન’	: ૭૭, ૭૮.
મેરીટીય ટાઉન્સેન્ડ	: ૭૬.
મેથિલી શરણુ	: ૨૦૦.
મોગલયુગ	: ૩૬, ૪૬.
મોતીલાલજી (નેહરુ)	: ૧૯, ૧૧૭, ૧૨૯, ૧૪૧, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૬, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૩૦૨, ૩૪૪, ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૫૩, ૩૫૫, ૪૦૭, ૪૨૭.
મોતીલાલ સેતલવાડ	: ૨૦૭.
‘મોરલ ઓન્ડ ધમોરલ સોસાયટી’	: ૭૮.
મોરારજી દેસાઈ	: ૭૫, ૨૦૭, ૩૪૨.
મોલોટોવ	: ૨૦૫.

મોરકો	: ૩૩૭.
મોહન-જો-દરો	: ૩૭, ૩૨૧.
મૌલવી ઓખેદુલ્લા	: ૧૯૯.
મૌલવી બરકુતુલ્લા	: ૧૯૯.
મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ	: ૭૫, ૧૯૮, ૩૬૩, ૩૬૪.
મૌલાના મહમદઅલી	: ૧૯૮.
મ્યુનીચ	: ૩૨૨.

૫

યરવડા	: ૧૪૭, ૨૩૯, ૩૧૯.
યુગોસ્લેવિયા	: ૧૦૫, ૨૦૫, ૩૩૭, ૩૩૯.
યુ. યુ.	: ૧૬૦, ૨૦૪, ૩૪૭, ૩૭૮.
યુરોપ	: ૫, ૨૭, ૨૮, ૩૫, ૭૦, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૫, ૧૨૯, ૧૩૬, ૨૦૧, ૨૨૮, ૩૧૧.
‘યુવકસંઘ’	: ૮૮.
યુસુફ મહેરઅલી	: ૨૦૦.

૨

‘રઘુવંશ’	: ૪૩.
રજપૂતોના	: ૩૩૭
રણમિત પંડિત	: ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૯૪.
રફી અહમદ કીઝાઈ	: ૧૯૮, ૨૦૬.
રવિવર્મા	: ૩૫.
રવીન્દ્રશંકર	: ૭૧.
રશિયા	: ૧૧, ૨૭, ૩૭, ૪૫, ૭૪, ૯૩, ૯૬, ૧૨૬, ૧૫૯, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૯૩, ૧૯૯, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૭૭, ૨૮૮, ૩૧૧, ૩૧૭, ૩૩૭, ૩૮૧, ૩૮૮, ૩૯૫, ૪૪૪.
રશિયન ક્રાન્તિ	: ૨૭.
રંગા	: ૧૯૯, ૨૦૦.
રંગૂન	: ૩૩૫, ૩૩૭.
રાધટિઓસ	: ૪૨.
રાધનિ હોલ નાઈબર	: ૭૮.

રાજકીલ	: ૧૦.
રાજગોપાલાચારી	: ૭૫, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૩૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪.
રાજા મહારાજસિંહ	: ૧૬૬.
રાજા રામમોહન રૉય	: ૪૭.
રાજ્ય	: ૧૮૨.
રાજેન્દ્રપ્રાણી	: ૭૫, ૮૯, ૧૯૩, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૨૯, ૩૫૭, ૩૬૩.
રાધાકૃષ્ણન	: ૪૯, ૭૯, ૧૧૫, ૧૬૬, ૧૭૨, ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૪૩.
‘રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવનચરિત્ર’	: ૭૮.
રામચન્દ્ર	: ૭૫.
રામમોહન લોહિયા	: ૧૯૯.
રામસ્વામી મુદ્દલિયાર	: ૧૬૬, ૧૯૩.
રામાયણ	: ૨૬, ૪૩, ૭૩, ૭૯, ૧૨૯, ૨૭૭, ૨૯૪.
રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ	: ૧૭૦.
રાસબિહારી થાપ	: ૧૯૮.
રિચર્ડ ગ્રેગ	: ૭૭.
રૂઝવેલ્ટ	: ૩૨૭.
‘રેખાચિત્રો’	: ૪.
રોમ	: ૧૧૧.
રોમન	: ૩૮, ૪૨.
રોમાં રોમાં	: ૭૮. ૭૯, ૨૦૧, ૩૧૭.
રોરીક	: ૭૫, ૭૭, ૧૫૨.

લ

લક્ષ્મી મેનન	: ૨૦૭.
લખનૌ	: ૬૬, ૧૪૨, ૧૮૮, ૨૧૫, ૩૨૪, ૩૬૦.
લખનૌ મહાસભા	: ૨૧૬, ૩૬૦.
લંકા	: ૭૦, ૮૪, ૧૬૨, ૨૨૦, ૩૧૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૮૧.

લંડન	: ૯૩, ૧૭૪, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૭૪, ૩૧૩, ૩૩૫, ૩૩૭, ૪૪૧.
લાઓસેઆમ	: ૩૬.
લાલ કિલ્લો	: ૧૪૦, ૨૩૯, ૨૫૮, ૨૫૯, ૩૦૭.
લાલા લગ્નપતરાય	: ૭૪, ૯૩.
લાહોર	: ૩૧૭, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૫૩, ૩૫૫, ૩૬૬.
લાહોર કેંગ્રેસ	: ૯૭, ૧૨૦ ૧૮૯, ૩૦૩.
લિ-તાઈ-પો	: ૧૨.
લિયાકત અલીખાન	: ૨૩૪.
લીઓનાઈ-દ-વીન્ની	: ૪૨.
લીંગ ઓફ નેશન્સ	: ૨૭, ૪૨.
લીકન	: ૮૩, ૩૨૭.
લુઈ ફીશર	: ૨૦૩.
લેનીન	: ૭૭, ૮૩.
લોકશાહી	: ૯૩, ૯૬, ૧૦૨, ૧૬૩, ૧૬૮, ૧૭૬, ૨૮૦, ૩૬૧.
લોડ્ડ લીનલીયગો	: ૨૭૩.

૫

વર્ધા	: ૨૩૩, ૩૨૪.
વર્સેલ્સની સંધિ	: ૪૫.
વલ્લભભાઈ	: ૧૯૮, ૧૯૯.
વિક્ટોરિયા યુગ	: ૩૬.
વિજ્યાલક્ષ્મી (પંડિત)	: ૧૩૨, ૧૬૩, ૧૮૪, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૨૧, ૨૩૭.
વિક્રમભાઈ પટેલ	: ૩૦૫.
વિનોબા ભાવે	: ૭૫, ૧૧૩, ૧૨૮.
વિલાયત	: ૫૩, ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૯૯, ૧૧૭, ૧૩૪, ૧૬૧, ૧૭૬, ૧૮૭, ૧૯૭, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૯, ૨૩૧, ૨૫૨, ૨૭૨, ૨૮૨, ૩૦૧, ૩૧૩, ૩૪૪, ૩૫૭, ૪૪૬.
વિલાયત હુસેન	: ૭૧.
વિવેકાનંદ	: ૩૨૬.

વિશ્વભારતી (શાંતિનિકેતન)	: ૧૩૬, ૧૩૭.
વીન્ટરનીઝ	: ૭૯.
વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય	: ૭૫, ૧૯૯.
વીલીયમ જોન્સ	: ૭૯.
વેલ્સ	: ૨૯.
વેવલ	: ૧૧૮, ૩૨૪, ૪૨૬.
વોલ્ટર-ડ-લા-મેર	: ૨૨૯.
વોર્થીંગ્ટન	: ૩૨૭.

૨૧

શરતપાણી	: ૩૦૩, ૩૦૬.
શંકરરાવ દેવ	: ૧૯૯.
શંકરચાર્ય	: ૧૦૩, ૧૦૫.
શાહીવાદ	: ૧૬૭.
શાંતિનિકેતન	: ૭૧, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૮૨, ૨૦૧, ૨૭૮, ૩૧૫, ૪૧૧, ૪૨૪, ૪૨૫.
શાંત્યમૂર્તિ	: ૧૯૮.
શિવનાથ ખેનરજી	: ૧૯૯.
શિવાજી	: ૩૦૯.
શિશિર ભાદુરી	: ૨૦૦.
શુભાલક્ષ્મી	: ૭૧.
શેક્સપિયર	: ૨૭૮.
શેખ અબ્દુલ્લા	: ૪૩૬.
શેરલોક હોમ્સ	: ૭૬.
શેલી	: ૧૨, ૨૭૮.
સ્વામજી કૃષ્ણ વર્મા	: ૧૯૯.
સ્વામપ્રસાદ મુકરજી	: ૪૯, ૧૬૬, ૨૦૬.
સ્વામિયર દુરામરોઝ એડનવાલા	: ૨૦૧.

૨૨

શ્રીનગર	: ૨૪૩.
શ્રીનિવાસ આયંગર	: ૧૯૮.
શ્રી. પ્રકાશ	: ૧૯૮, ૨૦૭, ૨૧૧, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬.

શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ	: ૨૦૨.
ધ	
પદ્મુખમ ચેટી	: ૧૬૬, ૨૦૭.
સ	
સચીનશંકર	: ૭૧.
સત્યમૂર્તિ	: ૧૯૮.
સત્યાગ્રહ	: ૯૩, ૧૪૧.
સત્યાગ્રહદિન	: ૫૯.
સત્યાગ્રહ સભા	: ૫૬.
સન્તનમ	: ૧૯૮.
સમાજવાદ	: ૯૪, ૧૦૮, ૨૮૮, ૩૭૩.
સમાજવાદી	: ૨૦, ૩૧, ૧૦૫, ૧૧૪, ૩૭૩, ૩૭૬.
સર તેજબહાદુર સમ્રુ	: ૧૪૭.
સરદાર પટેલ	: ૫૫, ૫૭, ૭૫, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૫૮, ૧૬૨, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૬૮૫, ૩૫૬, ૩૬૧.
સર રોડ્સ કીપ્સ	: ૭૫, ૮૪, ૯૪, ૧૧૮, ૧૫૭, ૨૦૩, ૩૬૪.
સંજીવ	: ૧૮૨.
સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સસ્થા	: ૯૫, ૩૨૬.
સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પરિષદ	: ૮૫, ૧૦૧, ૧૬૩, ૨૦૪, ૩૭૯.
સંસ્કૃત	: ૫૪
સસ્થાનવાદ	: ૬૩, ૮૫, ૯૮.
સાઘમિન કમીશન	: ૩૫૦.
સાકિદી એરેબીયા	: ૧૨૭, ૧૬૨, ૧૭૨, ૨૦૪, ૩૭૮.
સામ્યવાદ	: ૯, ૨૭, ૪૫, ૭૭, ૮૮, ૯૪, ૯૬, ૧૦૨, ૧૧૪, ૧૫૩, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૯, ૧૭૬, ૨૭૭, ૩૮૫, ૩૮૭, ૩૯૪, ૪૦૧, ૪૨૯.
સામ્યવાદી	: ૩૪, ૧૦૧, ૧૨૬.
સામ્રાજ્યવાદ	: ૨૦, ૮૫, ૧૧૮, ૧૬૦, ૪૪૧.
સિન્ધુ	: ૧૦૭.

સિયામ	: ૬૯, ૩૮૫.
સીમલા	: ૭૦, ૧૧૮, ૩૨૪.
સીલોન	: ૩૫, ૬૭, ૧૬૧, ૧૬૯, ૨૦૪, ૨૨૯, ૩૮૫, ૪૯૨.
સી. વી. રામન	: ૨૦૨.
સીંગમેન રી	: ૧૫૯, ૧૭૧, ૩૯૪.
સીંગાપોર	: ૩૩૫.
મુચેતા કૃપલાણી	: ૨૦૭.
મુખ્તાબમ	: ૧૯૮.
મુભાવ બોઝ	: ૭૫, ૯૦, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૧૭, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૫૫, ૩૬૨, ૩૬૩.
મુરત	: ૩૪૦.
મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી	: ૪૯.
મુદ્રમાલ	: ૧૯૮.
મોકળુ	: ૧૬૧.
મોંડર્સ	: ૧૦૦.
મૌરાહટ્ટ	: ૩૪૦.
મોકોટ	: ૭૬.
મટીફન સ્પેન્ડર	: ૨૦૨, ૨૨૯.
મટીવન્સન	: ૧૭૧.
મટુઅર્ટ યુગ	: ૩૬.
મટેલીન	: ૮૩.
મપેન	: ૫, ૯૯.
મપેનની ક્રાન્તિ	: ૨૭, ૯૯.
મ્વરૂપરાણી	: ૧૯૦.
મ્વિદ્યાર્થેન્ડ	: ૭૦, ૧૫૭, ૧૬૨, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૨, ૨૦૧, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૦, ૪૨૫.
મ્વિન બર્ન	: ૧૨
મ્વેનહિન	: ૧૭, ૧૫૨.

હ

- હરિપુરા કેગ્રિસ : ૧૫૮, ૧૬૫, ૩૨૨.
 -હરીન ચત્રોપાધ્યાય : ૨૦૨.
 હાર્વર્ડ (યુનિવર્સિટી) : ૩૨૭.
 હિટલર : ૩૦, ૬૯, ૧૫૭, ૧૭૧, ૨૭૪.
 હિન્દ : ૫, ૧૨, ૧૪, ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૫૩, ૬૬, ૭૪, ૮૫, ૯૨, ૯૫, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૫૯, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૭૯, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૭, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૪૯, ૨૬૭, ૨૭૩, ૨૮૧, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૭, ૩૧૦, ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૬૬, ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૫, ૩૯૬, ૪૨૫, ૪૩૦.
 -‘હિન્દ છોડો’ : ૧૧૭, ૧૫૭, ૧૬૧, ૨૩૯, ૨૯૨, ૩૨૪, ૩ ૪, ૪૨૫.
 ‘હિન્દ સ્વાતંત્ર્ય સંઘ’ : ૮૧.
 હિન્દી : ૪૧, ૮૨, ૯૯.
 હિન્દી ચીન : ૩૬, ૯૫, ૧૦૧.
 હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા : ૪૨.
 હિન્દુ : ૪૨, ૧૨૭, ૧૨૮.
 હિન્દુ મહાસભા : ૧૭૦, ૨૩૦, ૩૬૧,
 હિન્દુસ્તાન : ૧૨૨, ૧૩૩, ૨૭૪.
 હિમાલય : ૧૭, ૬૪, ૭૫, ૭૭, ૧૫૦, ૧૫૨, ૩૧૩, ૩૬૬, ૩૯૬, ૩૯૪.
 -‘‘હિરો એન્ડ હિરો વરફીપ’’ : ૭૮.

દ્વિરાશીમા	: ૬૮.
હેતોધ	: ૩૨૩.
હરે	: ૧૬૭.
હેરોલ્ડ લાર્કી	: ૨૭૪.
હેવલોડ એલીસ	: ૭૯.
દેદરાબાદ	: ૧૨૬, ૧૬૬, ૧૭૨, ૨૮૧, ૩૧૧, ૩૬૫.
હામી મોદી	: ૧૬૬
હોલોડ	: ૩૮૩.
હુએન સંગ	: ૪૨, ૪૭, ૧૫૨, ૩૨૩, ૩૩૨.

હવે પછીથી પ્રસિદ્ધ થશે
ગુજરાતી સાહિત્યમાં યુગપ્રવર્તક ઐતિહાસિક ગ્રન્થ
પાંચ ખંડોમાં

શ્રી. અંબેલાલ જોશી, એડવોકેટ

કૃત

ગુજરાતી પ્રજાનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ભગવાન શ્રી. કૃષ્ણચંદ્રના સમયથી માંડી મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનસમય
સુધીના ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રસંગોને આવરી લેતો,
એના શિષ્ય, સ્થાપત્ય, લલિતકલા, સાહિત્ય, સમાજજીવન, રાજકારણ,
અર્થકારણ તથા ધાર્મિક, સાંસ્કારિક, શૈક્ષણિક વગેરે પ્રવાહોની
સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરતો,
એના ધર્મપ્રવર્તકો, વિજેતાઓ, દાનેશ્વરો, જ્યોતિર્ધરો, સમાજ સુધારો
મુત્સદ્દીઓ અને સાહિત્યકારોની ઝીણવટભરી દૃષ્ટિથી મૂલવણી કરતો,
એના સર્વદેશીય જીવન પર અદ્યતન અન્વેષણને પરિણામે વેધક ડ્રશ
પાડતો, સંખ્યાબંધ ચિત્રો, નકશાઓ તથા ત્રિરંગી જેકેટથી સુશોભિત
મૌલિક, માહિતીપૂર્ણ, રસપ્રદ, સુવાચ્ય અને પ્રેરક ગ્રન્થ.

પૃષ્ઠો : ૨૦૦૦

મૂલ્ય : પાંચે ખંડના સાથે રૂ. ૦-૦-૦

: પ્રકાશક :

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

અ'બેલાલ બેશી, અડવોકેટ કૃત
પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ
પુસ્તકો

: પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો :

	વર્ષ	રૂ. આ. પા
૧. ઐતિહાસિક કથામંજરી	(૧૯૩૧)	૩-૦-૦
૨. ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ અને સંન્યમધારણ	(૧૯૩૨)	૩-૦-૦
૩. વીર શાહુ	(૧૯૩૨)	૦-૬-૦
૪. આપણું નાટ્યસાહિત્ય અને રંગમંચ	(૧૯૩૩)	૧-૬-૦
૫. બોલાદકરને પુખ્તાંગલિ	(૧૯૩૩)	૧-૬-૦
૬. જમનાબેન સક્કર્	(૧૯૩૩)	૦-૬-૦
૭. સર હોમરસ જોશવાલા	(૧૯૩૭)	૫-૦-૦
૮. મહાવીર પ્રભુ	(૧૯૩૮)	૩-૦-૦
૯. સર શાપ્પરજી બીલીમોરીઆ	(૧૯૪૬)	૫-૦-૦
૧૦. વલ્લભભાઈ	(૧૯૪૭)	૩-૦-૦
૧૧. મહાદેવભાઈ	(૧૯૪૮)	૨-૦-૦
૧૨. ડૉ. રામેન્દ્રપ્રસાદ	(૧૯૪૮)	૪-૬-૦
૧૩. રામજી	(૧૯૪૮)	૪-૬-૦
૧૪. ડૉ. પદાબી	(૧૯૫૦)	૪-૬-૦
૧૫. રામચંદ્ર દંડજી	(૧૯૫૧)	૪-૬-૦
૧૬. દમયંતી	(૧૯૫૫)	૩-૦-૦
૧૭. પ્રાતરભરણીય મહાત્મા ગાંધીજી (પૂર્વાર્ધ)	(૧૯૫૫)	૧૦-૦-૦
૧૮. " (ઉત્તરાર્ધ)	(")	૧૦-૦-૦
૧૯. રાષ્ટ્રપ્રિય પં. જવાહરલાલ નેહરુ (પૂર્વાર્ધ)	(૧૯૫૬)	૧૫-૦-૦
૨૦. " (ઉત્તરાર્ધ)	(")	૧૫-૦-૦
૨૧. રસમંજરી	(૧૯૫૬)	૩-૦-૦
22. Life and Times of Sir Hormusjee C. Dinshaw of Aden, Kt.,	(1939)	7-8-0
23. Dr. Sir Chimanlal Setalvad, Kt. (With J. R. B. Jeejeebhoy)	(1939)	2-8-0
24. Chevalier Framroze H. C. Adenwalla, O. B. E., J. P.,	(1951)	10-0-0

: પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકો :

૧. શ્રીયુત મોરારજીભાઈ દેસાઈ	૧૨-૮-૦
૨. રાષ્ટ્રપતિ ઢેબરભાઈ	૬-૪-૦
૩. શ્રીયુત ગુલાબભાઈ જોશી	૭-૮-૦
૪. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન	૬-૪-૦
૫. કવિકુલયુરુ ન્હાનાલાલ દ. કવિ	૭-૮-૦
૬. કાકા કલેલકર	૫-૪-૦
૭. રાષ્ટ્રમાતા કર્સૂરબા	૨-૮-૦
૮. શ્રીમતિ સરોજિની નાયકુ	૩-૦-૦
૯. ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ	૩-૦-૦
૧૦. ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક લાક્ષણિક પ્રસંગો	૩-૦-૦
૧૧. સહિત્ય, ઇતિહાસ અને કલાક્ષેત્રે જ્વાહર	૩-૦-૦
૧૨. જ્વાહરના જીવનના રોમાંચક પ્રસંગો	૩-૦-૦
૧૩. પારસીઓનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	૧૦-૦-૦
૧૪. સંયોગિતા	૪-૮-૦
૧૫. રાણકદેવડી	૪-૮-૦
૧૬. નરજહાં	૪-૮-૦
૧૭. શાહજહાં	૪-૮-૦
૧૮. પ્રવાસયાત્રા	૫-૮-૦
૧૯. જોશીના લેખો અને વ્યાખ્યાનો	૫-૮-૦
૨૦. Sir Hormusjee Adenwalla Centenary Volume	10-0-0

: પ્રાસિસ્થાન :

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ર. ૭